

वाचस्पतः

वृहत्संस्कृताभिधान

दशम खण्ड ।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम्

१८३२ सम्बत्सरे मुद्रितम् ।

V A C H A S P A T Y A

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS—PART X

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA :

PRINTED AT THE SARSAWATI PRESS.

PUBLISHED BY PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S WORKS AND PUBLICATIONS.

1. १। व्याख्यौघ व्याकरण Asubodham Vyakaranam. A new Sanskrit Grammar founded on the system of Panini by Professor Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Free Sanskrit College for the use of the undergraduates of the Indian Universities. Royal 12 mo. 500 pages Revised Edition. Rs. 3 Ans. 4
2. २ धातुरूपदार्श्याः Dhaturupadarsha. Paradigm of Sanskrit Cojugation by the same author for the use of Schools and Colleges 8 vo. 274 pages. 2 0
3. ३। शब्दकोश महानिधि (संस्कृत अभिधान) Sabdastoma Mahanidhi. A Sanskrit Dictionary in alphabetic order by Professor Taranatha Tarkavachaspati, for the use of Schools and College 4 to. 530 pages. The words are explained in Sanskrit 10 0
4. ४। सिद्धान्तकौमुदी-सरला सहिता Sidhantakoumudi with Sarala, or Panini methodized by Bhattoji dikshita with a commentary entitled the "Sarala" by Pofessor Taranatha Tarkavachaspati. in 2ovls. 8 vo. 1400 pages. 11 0
5. ५। सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त) Siddhantavindusara. A treatise on the Vedanta philosophy by the same author 0 8
6. ६। तुलदानादिपद्धति Tuladanadipadhati on the sixteen Mahadanas or largeness by the same author (in Bengali characters.) 4 0
7. ७। गयामाहादिपद्धति Gaya Shradhadipadhati. A treatise on the Gaya Shradha by the same author. Revised edition 1Re
8. ८। शब्दार्थरत्न Sabdartharatna. A treatise on the philosophy of Grammar by the same author. Revised edition. 12Ans.
9. ९। वाक्यमञ्जरी Vakyamanjari. A treatise on the Sanskrit composition, by the same author. (In Bengali characters) 0 4
10. १०। छन्दोमञ्जरी तथा उत्तररत्नाकर सटीक Vrittaratnakara and Chhandomanjari with notes, by Prof. Tarkavachaspati. Two popular works on prosody. 0 10
11. ११। वेणीसंहार नाटक—सटीक Venisanhara with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. Revised edition. 1 0
12. १२। मुद्राराक्षसनाटक सटीक Mudrarakshasa. A drama with the commentary of Prof. Tarkavachaspati 1 8
13. १३। रत्नावली Ratnavali Ditto. A Drama edited by Prof. Tarkavachaspati. 0 12
14. १४। मालविकाग्निमित्र सटीक Malavikagnimitra. A Drama of Kalidasa with a commentary by Prof. Tarkavachaspati. 1 8
15. १५। धनञ्जयविजय सटीक Dhananjayavijaya. A Drama edited with notes by Prof. Tarkavachaspati 0 4
16. १६। महावीरचरित Mahaviracharita. A drama of Bhavabhuti edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8
17. १७। साङ्ख्यतत्त्व कौमुदी सटीक Sankhyatatwakoumudi. The system of Sankhya Philosophy by Vachaspati Mishra with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 2 0
18. १८। वैयाकरणभूषणसार Veiyakaranana Bhusanasara. A treatise on Grammar, by Kounda Bhatta the revised edition, Edited by Prof. Tarkavachaspati 0 12
19. १९। लीलावती Lilavati. Arithmetic and Mensuration by Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati 0 12
20. २०। बीजगणित Vijaganita. Algebra. of Bhaskaracharya edited by Prof. Takavachaspati 1 0
21. २१। शिशुपालवध Sishupalabadha. with Mallinath's commentary, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 4 0
22. २२। किरातार्जुनीय सटीक Kiratarjunia Ditto. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8
23. २३। कुमारसम्भव पूर्वखण्ड Kumarasambhava Purva

26. १०० वाचस्पत्यम् (वङ्गदभिधान) A Comprehensive Sanskrit Dictionary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Free Sanskrit College. in 20 parts; the words are explained in Sanskrit and intended for those students of Sanskrit who are desirous of obtaining a through knowledge of the Language.

The Work is Composed of the following materials.

1. Panini on genders.
  2. on the suffixes.
  3. On the primitive and derivative words.
  4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit Dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries.
  5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas.
  6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlink's Sanskrit and German Dictionary.
  - Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained.
  - Charvaka, Madhyamika Yogachara, Vaibhasika Soutranika, Arhata, Ramanuja, Madhwa, Pashupata, Saiva Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Sankhya Patanjala, and Vedanta.
  7. The technical terms of the Shrouta and Grihya sutras.
  8. The technical words of Hindu law.
  9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans.
  10. The plan and scope of the Mahavarata and Ramayana
  11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
  12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
  13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.
  14. The explanation of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
  15. The principles of Hindu astrology.
  16. The technical words of the Tantras, Politics. Rhetoric, prosody Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatayoga, and Vastushastra.
  17. Classifications of the Vedas.
- This work is expected to be completed before 1878. Persons intending to subscribe are requested to communicate with the author (in the Press) Ten parts (1-10) of this Important Sanskrit Dictionary have been delivered from the Press The Price of each part is 6. Rs To subscribers 100 Rs. for the complete work.
- But persons advancing Rs. 80 before the month of June 1876 will get the complete work as it is Published in parts.
27. २४। कादम्बरी सटीक Kadambari. The celebrated Sanskrit prose works of Bana Bhatta with the commentary of Professor Taranatha Tarkavachaspati. 4 0

उरःसम्भानकरणं वृंहणं स्वरबोधनम् । अश्विन्यां
निर्मितं सिद्धं कुशाण्डकरसायनम् । खण्डामल-
कमानानुसारात् कुशाण्डकरवात् । पात्रं पाकाय दा-
तव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् । अत्रापि सुद्रया पाको
निस्त्वचं निष्कूलोक्तम् ।

कुशाण्डखण्ड पुं० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“पञ्चाशत्कं पलं स्विन्नं कुशाण्डात् प्रस्यमाज्यतः ।

पाह्यं पलशतं खण्डवासाक्ताथादके पचेत् । सुस्ताधाली
शुभाभार्गीतिस्तुगन्धैश्च कार्ष्णिकैः । ऐलेयविश्वधन्याकम-
रिचैश्च पलांशकैः । पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानीं प्रदा-
पयेत् । कासं श्वासं क्षयं हृक्कां रक्तपित्तं हृलीसकम् ।
हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति” ।

कुस स्त्रोपे दि० पुं० सक० सेट् । कुस्यति इरिक् अकुसत्-अ-
कोसीत् चुकोस । कुसलः

कुसल न० कुस-कलच् । १ मङ्गले २ तद्वति ति० अमरटीका

कुसित पुं० कुस-इत् ति० गुणाभावः । १ जनपदे उणादि-
कोषः । २ वृद्धिजीविनि ति० तस्य पत्नी डीप् ऐदनादेशः ।
कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ० । कु+सि बन्धने क्त ।
१ ईषद्वच् ति० ।

कुसिद् ति० कुस-इद् ति० न गुणः । १ वृद्धार्थः धनप्रयोगे
२ वृद्धिजीविनि ति० । तस्य पत्नी डीप् ऐदनादेशः ।
कुसिदायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ०

कुसिन्धु न० कवन्धे । “या वैताः अयः एतानि तानि प-
शुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चित-
जः” शत० ब्रा० ७, ५, २, २, “कुसिन्धानि कवन्धानि”
भा० । “याभ्यां कुसिन्धुं सुदृढं बबन्ध” । “तद्देवः कु-
सिन्धे अध्यादक्षौ” अथ० १०, २, ३, ५, [राजनि० ।

कुसिन्धी स्त्री कुशिन्धी+प्रणे० । शिम्ब्राम् (सिम)

कुसीद ति० कुस-इद् ति० न गुणः “कुसेरुम्भोमेदेता” उणा०
सूत्रे ७तीयप्रत्ययः ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्चेति वृत्तिकारह-
रदत्तादयः । १ वृद्धार्थः धनप्रयोगे (सुदखाद्योया) २ पुनर्मा-
हत्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा
“स्थानलाभनिमित्तं यद्दानम्यहणमिषप्रते । तत् कुसीद-
मिति ज्ञेयम् तेन वृद्धिः कुसीदिनाम्” अस्यार्थः

स्थानं मूलधनाऽवस्थानम् लाभोवृद्धिः दानम्यहण-
पदे कर्मणि ल्युटा साध्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्येव
योलाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनम्
अधमर्णेन च म्यहणं तथास्वीकृत्य गृह्यमाणं यत् तद्व्य-

मिति अवस्थापाकरणीयत्वरूपगुणयोगाद् गौणप्र-
योगः । अतएव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न कण्यत्वम् इति
मिश्राः । तस्यावयवार्थमाह वृहस्पतिः “कुत्सितात्
सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रवृत्तते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कु-
सीदाख्यमृणन्तः” इति अस्यार्थः कुत्सितात् सीद-
तस्याधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्वि-
शङ्कैरुत्तमर्थैः चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन-
द्वैगुण्यादिलाभः इति । कुसीदे विशेषो गारुडे २१५
अध्याये उक्तः यथा “कुसीदक्षप्रिवाणिज्यं प्रकुर्वीता-
स्त्रयं कृतम् । आपत्काले स्त्रयं कुर्वन् नैनसा युज्यते
द्विजः । बहवोवर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
सर्वेषामपि चैवेषां कुसीदमधिकं विदुः । अनादृष्ट्रा-
राजभयान्मूर्ध्नि काट्यैरुपद्रवैः । कष्यादिके भवेद्वाधा
सा कुसीदे न विद्यते । शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्दां दि-
वसेऽपि वा । उष्णे वर्षति शीते वा वज्रं न न निवर्त्तते ।
देशंगतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम् । कुसीदं
सर्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते । लब्धलाभः पितृन्
देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् । ते तन्मास्तस्य तद्दोषं श-
मयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां
काञ्चनादिकम् । कषीवलोऽज्ञपानानि यानशय्यासनानि
च । पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् । पा-
देनायस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् । अज्ज्ञेन चाल्म-
भरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम् । पादञ्च प्रार्थमानस्य मूल
भूतं विवर्द्धयेत् । विद्याशिल्पं श्रुतिः सेवा गोरक्षा वि-
पणिः क्षत्रिः । वृत्तिभैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः” ।
तस्य विप्रादिभिः स्त्रयंकर्त्तव्यता निर्णीता आङ्गि-
त० तत्र गौतमः

“क्षत्रिगोरक्षवाणिज्ये अस्त्रयं कृते कुसीदञ्चेति”
कुसीदस्य पृथग्महर्णं स्त्रयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुसीदं
वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः । वृह-
स्पतिः “कुसीदक्षप्रिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्त्रयंकृतम् ।
आपत्काले स्त्रयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः । लब्ध-
लाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् । ते तन्मा-
स्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी
दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् । कषीवलोऽज्ञपानानि
यानशय्यासनानि च । पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णा-
दिकं शतम् । वणिक् कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च
पूजनात् । राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंश-

कम् । त्रिशङ्गागञ्ज विप्राणां कपिं कृत्वा न दोषभाक्” ।
 वृद्धिभेदः कणादानशब्दे १४१६ पृ० उक्तः । २तद्वति त्रि०
 तस्य पत्नी डीप् ऐङ्च् सन्धबोधः । कुसीदायी वृद्धप्राजी-
 विपत्त्याम् । पाणिन्यादिमते कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ह्रस्व-
 मध्याभ्यामेव डीप् ऐङ्च् इति भेदः । कुसीदवृद्धार्थद्वयं
 प्रयच्छति ण्णुवचौ । कुसीदिक वृद्धार्थधनदायिनि त्रि०
 स्त्रियासुभयत्र पिप्वात् डीप् । स्वार्थे क । कुसीदक,
 तत्पार्थे अस्वार्थे इति । कुसीदिन् वृद्धार्थं धनप्रयोक्तारि
 उत्तमस्ये त्रि० स्त्रियां डीप्

कुसीदवृद्धि स्त्री कुसीदरूपा वृद्धिः । कुसीदरूपायां वृद्धौ
 (सुद) “कुसीदवृद्धिर्देयुष्यं नात्येति सकदाहृता” या०
 स्मृतिः । व० व्री० । कुसीदरूपवृद्धियुक्ते त्रि०

कुसुम न० कुस-उस नि० गुणाभावः । १पुष्पे, “कुसुमसन्त-
 तिसन्ततसङ्गिभिः” भावः । “कुसुमायोजितकार्मुकोमधुः”
 कुमा० । “विपिनविहारे कुसुमविचित्रा” छन्दोम० । २फले,
 ३स्त्रीरजसि, “यदा नार्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः”
 ज्यो० ४नेत्ररोगभेदे च भेदिनिः । पञ्चमात्रप्रस्तावे । ५ ॥
 पष्ठे ५ प्रभेदे । फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वाद्वि-
 स्तृचकत्वं वृ० स० २६ अ० दर्शितं यथा

“फलकुसुमसम्यद्वृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् ।
 सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम् । शालेन
 कलमशाली रक्ताशोकेन रक्तशालिञ्च । पाण्डूकः क्षीरि-
 कया नीलाशोकेन मसूरकः । न्यग्रोधेन तु यवकस्ति-
 न्दुकण्डा च पटिकौ भवति । अश्वत्थेन ज्ञेया निष्प-
 त्तिः सर्वशस्यानाम् । जम्बूभिस्तिलभाषाः शिरीषवृक्षा च
 कङ्कुनिष्पत्तिः । गोधूमाश्च सधुकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ।
 अतिसक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदस्रैः । बदरी-
 भिश्च कुलत्यांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् । अतसी वेतसपुष्पैः
 पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः । तिलकेन शङ्खुमौक्तिक-
 रजतान्यथ चेद्भुदेन शणः । करिण्यश्च हस्तिकर्णैरादेश्या
 वाजिनोऽश्वकर्णेन । गावश्च पाटलाभिः कदलीभि-
 रजाविकं भवति । चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पञ्च
 बभ्रुजीवेन । कुरुयकण्डा वज्रं वैदूर्यं नन्दिकावतैः ।
 विद्याञ्च सिन्धुशारेण सौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
 रक्तोत्पलेन राजा मन्वी नीलोत्पलेनोक्तः । अष्टौ सुवर्ण-
 पुष्पैः पद्मैर्विमाः पुरोहिताः कुष्ठैः । सौगन्धिकेन
 बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः । आम्बैः क्षेमं भङ्गातकै-
 र्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् । खदिरशमीभ्यां दुर्भिद्यमर्जुनैः

शोभना वृष्टिः । पिचुमर्द्वागकुसुमैः सुभिज्जमथ मारुतः
 कपित्थेन । निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुट-
 जेन । दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वृद्धिश्च कोविदारेण ।
 श्यामालताभिद्वज्रा बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति” ।

कुसुमविशेषप्रकाशने दोहदभेदः । “सूपुररवेण स्त्री-
 चरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पो-
 ह्नमोभवेत् । वकुलो सुखशीघ्रसुक्तः । आलोकितः
 कुरुवकः कुरुते विकाशमालोडितस्तिलक उत्कलिको वि-
 भाति” कुमा० टी० मल्लि० । तदस्य संजातं तारं इतच् ।
 कुसुमित संजातकुसुमे त्रि० ।

कुसुमकार्मुक पु० कुसुमं कार्मुकमस्य । कन्दर्पे “कुसुमका-
 र्मुककार्मुकसंहितेत्यादि भावः । कुसुमचापादयोष्यत्”
 पु० । “कुसुमचापमतेजयदंशुभिः” भावः ।

कुसुमपञ्चक न० कुसुमानां पञ्चकम् । कामदेववाणरूपे अर-
 विन्दादिपञ्चके “मनसि शयमहास्त्रं मन्यथाऽमी न कुसुम-
 पञ्चकप्यलं विसोढुम्” भावः । कुसुमवाणशब्दे विवृतिः ।
 कुसुमपुर न० (पाटना) इति ख्याते पाटलिपुत्रे नगरे “ततः
 पितृवधपरित्वासादपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारो सल-
 यकेतौ” “चाणक्यहर्षकेन आहूयाभिहितः कुसुम पुर-
 वासिनः” इति च सुहृदारा० । कुसुमनगरं पुष्पपुराद-
 योऽप्यत्र न० । अन्तलोपे कुसुममप्यत्र ।

कुसुममध्य पु० कुसुमं मध्ये फलमध्ये यस्य । (चाबदा)
 वृक्षभेदे । शब्दच०

कुसुममय त्रि० कुसुमात्मकं कुसुमप्रचुरं वा कुसुम+मयट् ।
 १पुष्पमध्ये २पुष्पप्रचुरे च स्त्रियां डीप् ।

कुसुमवाण पु० कुसुमानि अरविन्दादीनि पञ्च पुष्पाणि
 वाणाः यस्य । कन्दर्पे । “अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवम-
 ल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः”
 भावव्या० मल्लि० । धृतवाक्यम् कसुमशरादयोऽत्र पु० ।

कुसुमविचित्रा स्त्री “नयसंहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा”
 व० र० उक्ते १द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । कुसुमेन
 विचित्रः । २पुष्पैर्विचित्रे त्रि० । “विपिनविहारे कुसु-
 मविचित्रा” (सुररिपुमूर्तिः) छन्दोमञ्जरी ।

कुसुमाकर पु० इत० वसन्ते ऋतौ । “मासानां मार्गशीर्षोऽस्मि
 ऋतुनां कुसुमाकरः” गीता । पुष्पाकरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमागम पु० कुसुमानामागमोयत् । वसन्ते ऋतौ
 कुसुमाञ्जन न० कुसुमाङ्गारमञ्जनं शाकं । पैतलमलज्जाते
 पुष्पाकारे अञ्जनभेदे अमरः ।

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्वोऽञ्जलिः । पुष्पपूर्वोऽञ्जलौ
कुसुमानामञ्जलिरिव । उदयनाचार्यप्रणीते पञ्च-
स्तवकात्मके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे “इत्येष नीति-
कुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलनीः” इति तद्ग्रन्थोपसंहारे
न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्तनात् तस्य न्याय-
कुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्वपदलोपे दत्त
पदवाच्यतावत् पूर्वपदलोपेन तद्व्यामता लोकप्रसिद्धेति ।
पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप् । कुङ्कुमे
हारा० तस्य सर्वात्मनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम् ।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु वृक्षेषु अधिपः
श्रेष्ठः सुगन्धित्वात् । चम्पकवृक्षे शब्दर० ।

कुसुमाधिराज पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात्
राज-किप् । चम्पके त्रिका० ।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य । कामदेवे “कुसुमा-
युधपति ! दुर्लभः” “तव प्रसादात् कुसुमायुधो-
ऽपि” कुमा० पुष्पाङ्गकुसुमास्त्रादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमाल पु० कोः प्रथिव्याः सुमालः सम्बन्धनभेदोऽस्य ।
चौरे हारा० । तस्य भूमिसन्धिकारित्वेन तत्सम्बन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम् । १ पौष्पेऽधुनि,
तज्जाते, २ मद्ये च राजनि० । आसवशब्दे विवृतिः ।

कुसुमेषु पु० कुसुमानि इषयोऽस्य । कामदेवे अमरः कुसु-
मवाणशब्दे विवृतिः । [इत० । २ पुष्पसमूहे ।

कुसुमोच्चय पु० कुसुमानामुच्चयः समूहो यत्र । १ स्तवके ।

कुसुम्भ पु० कुस-उम्भ नि० गुणाभावः । (कुसुम) पुष्पप्र-
धाने वृक्षे अमरः । पुष्पादिप्रसवपरत्वे न० । “कुसुम्भं
नालिकाशकं वृन्ताकं पूतिकं तथा । भक्षयन् पतितस्तु-
स्यादपि वेदान्तगोहिजः” तिथित० उशनाः । “कुसुम्भं वातलं
क्लृप्तं रक्तपित्तकफापहम्” भावप्र० । “कटुर्विषाके कटुकः
कफघ्नोविदाहिभावादहितः कुसुम्भः” सुश्रु० । तस्य
तैलगुणाः “कुसुम्भतैलमलोष्णं शुरु स्वादु विदाहि
च । चक्षुर्भ्यार्महितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्”
भावप्र० । सुश्रुते तु तत्तैलगुणाः सामन्यत उक्ता यथा
“निम्बानसोऽकुसुम्भमूलकजीमूतकटुक्लृप्तककतवेधनार्ककामिल-
कहस्तिकर्षष्टव्यीकापीलुकरञ्जेद्वीशिश्यु सर्पपुष्पवर्चला-
विडङ्गज्योहिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्पावी-
र्याणि कटूनि कटुविषाकानि सरासयन्त्रिलकफक्षमिकुष्ठ-

प्रमेहशिरोरोगहराणि चेति” । “कुसुम्भशाकस्य सएव”
(विफलासवः) सुश्रुते तस्यानुपानसक्तम् । २ कमण्डलौ
अमरः । “कृष्णकोशसुश्रुः पातो दण्डी कुसुम्भवान्”
मनुः । २ स्वर्णे न० नेदि० ।

कुसुम्भराग पु० इत० । कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भ
स्तद्रस इव रागः इति वा । कुसुम्भ पुष्पस्य १ काथजरागे
२ दम्पत्यो रागभेदे च । स च सा० द १५० दर्शितः यथा
“नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न
चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीलीरा-
गमाख्यानि यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भरागं तं
प्राङ्मर्यदपैति च शोभते । मञ्जिष्ठा रागमाङ्गस्तं यन्नापै-
त्यतिशोभते” ।

कुसुम्भवीज न० इत० । (वरडा) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वर-
टाख्ये वीजे । यस्य तैलं कुसुम्भतैलम् ।

कुसुम्भविन्दु पु० ऋषिभेदे येन “आजिन्न कण्ठश” इत्यादि
मन्त्रो वृष्टः । यजु० ८।४२ वेददी० वृष्टः ।

कुसु पु० कुस-ङ् । गण्डूपदे (कौचो) हेमच० ।

कुसुल पु० कुस बा० कूजच् । कुसुलशब्दार्थे भरतः ।

कुसुति स्त्री कुत्सिता स्मृतिः स्मृ-गतौ भावे क्तिन् । १ शाखे
अमरः २ इन्द्रजाले हेमच० । कुत्सिता स्मृतिरा-
चारोऽस्य । ३ दुर्घत्ते त्रि० “कामादमी कुसुतयः खलयो-
नयस्ते” भाग० ८।२१।६

कुसुम्भ पु० कुं प्रथिवीं स्तुभ्नोति स्तुन्भ मूलं वा ।
१ विष्णौ भरतः । २ सद्यद्रे च शब्दचि० । तस्येदम्
अण् । कौस्तुभ ऋषिभेदे तस्य विष्णुसम्बन्धित्वात् सद्य-
द्रोतमन्वत्वात्तथात्वम् । कौस्तुभशब्दे विवृतिः ।

कुसुम्बरी स्त्री कुत्सिता तम्बरी प्र० । धन्याके भरतः
कुसुम्बुरु न० कुत्सितं तम्बुरु त्रि-मर्द्दने बा० उरु ।
जातित्वे सुट् । धन्याके सि० कौ० ।

कुसुम्बी स्त्री कुगतिश्च० । कुत्सितायां स्त्रियां । तस्या भावः-
कर्मा वा युवा० अण् । कौस्तु तद्भावे तत्कर्माणि च न०
कुसु बुद्धिपूर्वकदर्शने चुरा० आत्म० सक० ईपङ्गास्ते अक्
सेट् । कुसुयते अचुकुस्तमूर्द्धन्यमध्य इत्येके ।

कुह विस्मायने अट् आत्म० सक० सेट् । कुहयते अचु
कुहत, कुहयां बभूव आस चक्र कुहकम् कुहनम् ।

कुह अव्य० किम्+कृन्द्सि ह किमः कृः । कश्चिन्नित्यर्थे
“यस्मा प्रच्छन्ति कुह सेति वोरम” ऋ० २।१०।५।
“स्व वद्विं कुह धितस्यः” ऋ० १।५।६। कृन्द्स्ये-

वास्य प्रयोगः न लोके । कुहयति विस्माययति ऐश्वर्येण
कुह- अच् । २कुवेरे पु० हेमच० । ३विस्मापके लि० ।
कुहक न० कुह-वा० कुन् । १इन्द्रजाले असद्वस्तुनः सत्त्वेन
बोधके व्यापारभेदे । “द्वेधैरपचैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व
नित्यं कुहकोद्यतैश्च” भा० व० २३३अ० । “धाम्ना स्वेन
सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि” भाग० १०१, १,
२वञ्चनायां स्त्री छिपका० नेत्त्वम् । इन्द्रजालं च माया
व कुहका वापि भीषणा” भा०उ० ५४६१ श्लो० ।
३नागभेदे पु० । “ततोऽधस्तान्माहातले काद्रवेयाणां स-
पांणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणः कुहकतत्त्वक-
कालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः” भाग० ५।२४।
३६ । “द्विजोपहृष्टः कुहकस्तत्त्वको वा (सां) दशत्वलं
नमत विष्णु गायः” भाग० १।१८।१४१ परीक्षितः

कुहकस्वन पुंस्त्री० कुहकः विस्मापकः स्वनोऽस्य । कुकुट-
विहगे हेमच० स्त्रियां ङीप् । [ङीप् ।
कुहकस्वर पुंस्त्री कुहकस्वनवत् । कुकुटे हारा० स्त्रियां
कुहक पु० “द्रुतद्वन्” लघुद्वन् ताले कुहकसंज्ञके” इति सङ्गी
तदामोदरोक्ते तालभेदे ।

कुहन् न० ईषत् प्रयत्नेन हन्यते हन-कर्माणि वा अच् ।
१सङ्गाण्डे २काचपात्रे च मेदि० तयोरीषत्प्रयत्नेन ह-
न्यमानत्वात्तथात्वम् कुत्सिताचारेण हन्ति हन-अच् ।
३ईर्षालो लि० मेदि० । कुं पृथ्वीं हन्ति हन-अच् ।
४मूषिके ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कुहना स्त्री कुह-युच् । १दम्भचर्यायां मेदि० २लोभात्
मिथ्येज्यापथकल्पनायाम् अमरः (दम्भेन कृतध्यान
मौनादौ भानुदीक्षितः) भावे ल्युट् विस्मायने न० स्त्राये
क अत इत्त्वम् । कुहनिका तत्तार्थे शब्दरत्ना० ।

कुहर पु० कुहरति ह-अच् कुह-विस्मायने क तं राति
रा-क वा । १नागभेदे मेदि० । २गङ्गारे २छिद्रे न० मेदि०
“तैः किं सत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः”
प्रसङ्गरा० । ४कस्ये ५कण्ठशब्दे ६गले ७समीपे च न०
अजयपालः ।

कुहरित न० कुहरयति कण्ठशब्दं करोति कुहर+कृतौ
णिच्-भावे क्त । १पिकालाप्ते मेदि० २रतध्वनौ च मेदि०
३शब्दभावे विश्वः

कुहलि पु० कु+हलि-इन् । १पूगपुष्पिकायां (पान्) त्रिका०
कुहा स्त्री कुह-क । १कुज्जटिकायाम् २कटुक्यां च (कट्-
की) शब्दच० ।

कुहु स्त्री कुह-हृग० कु । कुहशब्दार्थे हेमच० । “को-
किलानां कुडुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः” भा० आश्र०
७२४ श्लो० । कुडुकुहायते कुडुशब्दे वक्ष्यमाण भारत-
वाक्यम् कुडु+डाच् द्विष कुडुकुहायते ।

कुह् स्त्री कुह-कू । नष्टेन्दुकलायामावास्यायाम् । “द्वे ह
वा अमावास्या या पूर्वाभावास्या सा सिनीवाली योत्तरा
सा कुहरिति” श्रुतिः । व्यक्तमाह कालमा० व्यासः “दृष्ट-
चन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता” स्मृत्यन्तरे
“तिथिचये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता । बाहुल्येऽपि
कुहर्त्तया वेदवेदाङ्गवेदिभिः” । तत्र आङ्गाधि-
कारिभेदमाह तत्रैव जावालिः “अपराह्णेदयाव्यापी
यदि दर्शस्थितिचये । आहिताग्नेः सिनीवाली निर-
ग्न्यादेः कुहर्मता” । आदिशब्दात् स्त्रीन्द्रयोरपि यङ्-
णम् यथाह तत्रैव लोगाक्षिः “सिनीवाली द्विजैः
काव्यां सान्निभैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहः काव्यां
तथा चानग्निर्कैर्द्विजैः” । अत्र विशेषादिः कालमाधवीया-
दौ ज्ञेयः । २तदधिष्ठात्रां देवपत्न्याम् “सिनीवाली कुह
रिति देवपत्न्याविति” नैरुक्ताः । सा च अङ्गिरसः सुता
यथाह भाग० ४, १, २६ । “अङ्गा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रो
ऽसूत कन्यकाः । सिनीवाली कुहराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा”
भा०व० ११७अ० । त्वं अस्या अपि तत्कन्या आह यथा
“देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता । भूताना-
मेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाङ्गागेति
यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिनुतामाहुर्द-
श्यादृश्येति देहिनिः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृती-
याङ्गिरसः सुता । पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हवि-
ष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्भर्हिष्मतीम् ।
महामखेष्वाङ्गिरसोदीप्तिमत्सु महामती । महामतीति
विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता । यां तु दृष्ट्वा भगवतीं
जनः कुडुकुहायते । एकानंशेति तामाहुः कुहमङ्गि-
रसः सुताम् ।” विदुतमेतत् नीलकण्ठेन
“भानुमती सूर्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः । रात्रि-
माह भूतानामिति सुषुप्तिकालत्वेन अमनाशकत्वात्तस्यां
रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् सन्ध्याद्वये रागोपेत-
त्वाद्वा । कपर्दिनो रुद्रस्य सुतामिव सुतां चन्द्रकलां
ललाटे दृष्टत्वात् दृश्यादृश्यरूपं तत्र हेतुः तनुत्वादिति
तेन सूक्ष्मचन्द्रयुक्तत्वं लक्ष्यते चतुर्दशीयुक्तामावास्या
सिनीवाली “या पूर्वाभावास्या सा सिनीवाली योत्तरा

सा कुङ्हरिति" श्रुतेः । अर्चिष्मती पूर्णचन्द्रेपेता शुद्ध-
पौर्णमासी यस्यां भाभिर्जनोरात्रावपि पश्यति रूपा-
दिक्मिति शेषः । सा चतुर्थी यस्यां हविभिर्देवता
इज्यन्ते सा हविष्मती । प्रतिपद्युक्ता पौर्णमासी राका
नाम पञ्चमी । पुण्यां व्रताहं महिष्मती नाम चतु-
र्दशीयुक्तां पौर्णमासीम् अनुमती नाम "या पूर्वा
पौर्णमासी साऽनुमतिर्द्यौत्तरा सा राकेति" श्रुतेः ।
शुद्धामभावास्यामाह महामखेत्विति सोमयागादिषु
दीप्तिमन्ती अभावास्यायां हि दीक्षाकर्तुर्वर्षमानश्चन्द्रोऽपि
दृश्यते पौर्णमास्यान्तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्सु दिनेषु
एषा महामतीत्युच्यते । यतोऽत्र महान् महस्वान् वा
अन्तर्हितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकरोन्ता-
देश आर्षः । कुङ्कुहायते विस्मृतो भवति एका कला
अनंशा अस्यांशवतो अलवणा यवागूरिति वदत्यर्थे नञ् ।
"योत्तरा सा कुङ्हरिति" श्रुतेः प्रतिपद्युक्ता अभावास्या
कुङ्हरिति प्रसिद्धम् ।

"कुङ्हदेवीं सुकतं विद्वाना" अथ० ७४७ । "कुङ्हदेवानाम-
मृतस्य पत्नी" अथ० ७४७ । "तं सिनी च कुङ्हस्यैव दातिः
पुष्टिः प्रतावतुः । कीर्त्तिष्ठतिश्च लज्जोश्च नव देव्यः
सिप्रेविरे" हरि० ४० २५ अ० । "असमये मतिरन्मिषति
ध्रुवं, करगतैव गता यदि यं कुङ्हः" "कुङ्ह रताऽऽह्यत
चन्द्रैरिणी" नैषधम्

३कोकिलशब्दे तस्य शब्देन विस्मायकत्वात्तथात्वम् ।
"उङ्हरति कुङ्हरवध्वनिभियाऽपतन्मूर्च्छिता" "त्वमपि
चन्द्रविरोधिकुङ्हरवः" उङ्कटः ।

कुङ्हकण्ठ पुंस्त्री कुङ्हरिति शब्दः कण्ठे यस्य । कोकिले ।
शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

कुङ्हुमुख पुंस्त्री कुङ्हरिति शब्दो मुखे यस्य । कोकिले त्रिका०
स्त्रियां ङीप् । इत० । प्रतिपद्युक्तायास्याया मुखे न० ।

कुङ्हरव पुंस्त्री कुङ्हरिति रवो यस्य, १कोकिले । कुङ्हशब्दा-
दयोष्यत् राजनि० स्त्रियां ङीप् । कर्मा० १२ कुङ्हरूपे शब्दे पु० ।

कुङ्हुल न० कुङ्-जलक् । सगल्यभूमिच्छिद्रे जटाप०
कुङ्हेडो(ली) स्त्री ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसङ्घारोऽत्र हेड-
वेष्टे इन् ङीप् । कुजभटिकायां शब्दमाला उच्य या
जः । कुहेलीत्ययत् त्रिका० स्वार्थे क । कुहेडि(लि)
काऽपि तत्त्वार्थे ।

कुङ्हान न० कुं-भावे ल्युट् कुगतिः । कुत्सितशब्दे "प्र-
त्यनूक्तं कुङ्हनैर्वैश्वं वै श्रुत्यमिच्छतः" भाग० १, १३, १४,

कू आर्तस्वरं तदा० अक० सेट् कुटादि । कुवते अकुविष्ट चुकुवे ।
कू शब्दे क्रादि० उभ० अक० सेट् पादि० । कुनाति कुनीते
अकवीत् अकविष्ट । कुवाव चुकुवे । प्रनिकुनाति

कू स्त्री कू-किप् । पिशाच्याम् शब्दमा० ।

कूकुद पु० कू शब्दे भावे किप् तस्याः कीर्त्तिः कुंभूस्ति ददाति
दा-क । "सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकुदः"
इत्युक्ते कन्यादातरि अमरः । कुकुदशब्दे विष्टतिः

कूच पु० कु-चट् दीर्घश्च । १स्तने टित्वात् ङीप् । कूची
२तल्लिकायां चित्तलेखनसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि० स्वार्थे
क । कूचिकाप्यत्र स्त्री ।

कूचवार पु० कूचं वृणोत्यत्र देशे वृ-आधारे घञ् । १आत्म-
भेदे ततः सोऽभिजनोऽस्य यक् । कौचवार्य पितादि
क्रमेण तत्र वासिनि । २वृषभेदे पु० तस्यापत्यं विदा०
अञ् । कौचवार तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कूज अव्यक्तशब्दे भा० पु० अक० सेट् । कूजति अकूजीत् ।
"कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्" रामा० "पुं-
स्त्रोक्किलोयन्मधुरं चुकूज" कुमा० "चुकूज कूवे कलहंस-
मण्डली" नैष० । "कूजितं राजहंसेन नेदं नूपूरमि-
क्षितम्" विक्र० । "समोऽकुजने" पा० ।

कूजित न० कूज-त । १पक्षिशब्दे २अव्यक्तशब्दे च "मधु-
करनिकरकरस्वितकूजितकुङ्कुटीरे" इति जयदेवः ।

कूट अपवादे दानाभावे च चुरा० आत्म० सक० सेट् । कूटयते
अचुकूटत्-त । कूटयां-बभूव आस चकार चक्रे ।

कूट दाहे मन्त्रणे प्रच्छादने च अद० चुरा० उभय० सक० सेट् ।
कूटयति ते अचुकूटत्-त । कूटयां बभूव आस चकार चक्रे

कूट पु० कूट-अच् यथायथं कर्मादौ घञ् वा । १अगस्त्यसुनौ
शब्दरत्ना० । २गृहे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ३निखले राशौ
(ढेरी) "अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः"
रामा० । ४लौहसुद्धरे ५दम्बे इमायायाम् "नैव धम्बेण
तद्राज्यं नाज्जि वेन नचौजसा । अन्नकूटमधिष्ठाय ऊतं
दुर्योधनेन वै" भा० व० १२६६ । ७पर्वतशृङ्गे चित्र-
कूटः त्रिकूटः । "अष्टोत्थासिव कूटानि धातुरक्ताणि
शेरते" भा० आ० १८अ० । ८तच्छे ९हलावयवभेदे फाला-
धारे १०यन्त्रभेदे (फाद) "वायुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च वि-
विधैस्तथा" रामा० । ११अस्ये कृत्विमे च पुंन० सेदि० ।
"तुलाशासनमानामां कूटकक्षाणकस्य च" मनुः । १२कैतवे
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमण्डशुर्धिया" भाग० ६, ५, १०,
१२तद्वति० । "मन्त्रोदयोर्धनस्य च कूटस्थार्चराष्ट्रेण प्रेरणः"

मार्गवान् प्रति' भा० आ० १ अ० १ "न कूटैरायुधैर्हन्त्यात् युध्य-
मानो रणे विपुन" मनुः । १४ भग्नशङ्के पु० हेम० यथार्थस्य
वस्तुनः स्वरूपप्रच्छादनेन १५ अयथार्थवस्तुप्रकाशने "ब्रह्मा-
वृक्षप्रपवधीनाहृदै कूटे युक्तं सुसलं लुब्धकस्य" भा० कौ०
११ अ० । १६ पुरद्वारि शब्दचि० "इयं कूटे मनुष्येन्द्र !
गहना महती शमी" भा० वि० १५४ श्लो० । १७ अचमत्वे
"किरीटकूटैर्ज्वलितम् शङ्करं दीप्तकुण्डलम्" रामा० ।
"वज्रकूटाङ्गनिपातनेगं विशीर्षकुक्षिः" भाग० २, १२२८,
१८ मिथ्याभूते लि० द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः
पूर्वसाक्षिणः" या० स्मृ० । १९ निश्चये लि० कूटस्थः ।

कूटक पु० कूट-खुल् । १ सरानामगन्धद्रव्ये शब्दभा० २ कव्यां
लिका० १ फाले न० अमरः । कूट-संज्ञायां कन् ४ पञ्चत-
भेदे पु० । "लिकूटच्छदमः कूटकः क्रौञ्चः सद्यः" इत्यादि
भा० ५, १८, १७,

कूटकत् लि० कूटं करोति क्-क्लिप् । १ क्विममानादिका-
रके २ कितवे च तुलाशासनमानानां कूटकज्ञानकस्य च"
मनुः ३ कायस्थे पु० ४ शिवे पु० लिका० । [राजनि०

कूटज पु० कूटाज्जायते जन-ड । कूटज वृक्षे (कुडची)
कूटकार्पापण पु० कर्म० । मिथ्याभूतरौप्यादिदृष्ट्यायाम्
कूटपूर्व पु० हस्तिनां त्रिदोषजे ज्वरे लिका० ।

कूटपालक पु० कूटं षट्स्तोमं पालयति पालि-खुल् ।
१ कुलात् अन्धेदोषचारात् तत्प्राधाने २ कलशदिपाकस्थाने
(पोयान)

कूटयन्त्र न० कर्म० । (फान्द्र) आनिषादिद्रव्यम् दत्त्वा-
शृगादि बन्धनार्थं यन्त्रभेदे अमरः ।

कूटशाल्मलि नि० कर्म० । १ शाल्मलिभेदे अम० । २ कण-
शाल्मलौ । "कूटशाल्मलिकस्तिक्ताः कफवातज्वरप्रणुत् ।
भेदुष्णः श्लीहजठरयकदगुल्मविषापहः । भूतानाह-
विबन्धासमेदः शूलकफापहः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

कूटसंक्रान्ति स्त्री कूटा मिथ्याभूता तद्विवस्मानाद्यानङ्ग-
त्वात् संक्रान्तिः । "अर्जरात्रे व्यतीते तु यदा संक्रमते
रविः । सा च येन कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्तिता"
ज्यो० उक्ते रवेरर्जरात्रोपरिराश्यनरसञ्चारे तस्याः
कूटत्वञ्च तद्दिने ज्ञानदानाद्यानङ्गत्वात् । यथा "अर्जरात्रे
व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् । पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात्
परेद्युः ज्ञानदानयोः" भुजबलभीमः । "परदिवसीयज्ञाना-
द्यर्थं पूर्वादिने उपवासः कार्य इत्यर्थः एका० त० रघु० ।

कूटसाक्षिन् लि० कर्म० । मिथ्याभिधायिनि साक्षिणि

"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स
कूटसाक्षिणं पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" या० स्मृ० ।
तस्य भावः व्यज् । कौटसाक्ष्य मिथ्यासाक्ष्यदाने । तच्चो-
पपातकं "कौटसाक्ष्यं ब्रह्मद्वेषः" इति मनुनोपातक-
मध्ये तस्य गणितत्वात्

कूटस्थ लि० कूटोऽयोधनवत् निश्चलं यथा तथा वा तिष्ठति
स्था-क । १ एकरूपतया सर्वकालस्यायिनि परिणामादिशून्ये
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः । कूटवर्त्तिर्विकार-
त्वात् स्थितः कूटस्थ इष्यते" इत्युक्तलक्षणे २ परमात्मनि पु० ।
३ व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये न० राजनि० ।

कूटागार न० कर्म० । १ शृङ्गागारे, २ चन्द्रशालिकायाम्,
च(खिचर) ३ श्रीडाण्डे च लिका०

कूटायुस् कूटमायुरस्य । गुग्गुलुद्वये लिका० ।

कूटायुध न० कर्म० । अन्तर्गुणिहितशस्त्रे वह्निःकाष्ठादि-
मये अस्त्रभेदे शब्दचि०

कूटार्थभाषा स्त्री कूटार्थस्य कल्पितार्थस्य भाषा कथा ।
प्रबन्धकल्पनावृत्तायां कथायाम् शब्दरत्ना० । भाष-
णिनि । कूटार्थभाषिन् कल्पितार्थकथके स्त्रियां ङीप्
कूड घनीभावे अक० भक्षणे सक० पर० तदादि० सेट् । कूडति
अकूडीत् । चुकूड । प्रनिकूडति

कूडा न० कूड-यत् । कुडशब्दार्थे शब्दरत्ना० ।

कूण आभासे सन्तस्थे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कूण-
यति-ते अचुकूणत् त । कूणयाम्-बभूव आस चकार
चक्रे । [कृणितम् कूणिः प्रनिकूणयति

कूण सङ्कोचे चुरा० आत्म० अक० सेट् । कूणयते अचुकूणत् ।
कूणि लि० कूण-इम् । रोगादिना सङ्कुचितनखरादौ जने
कूणिका स्त्री कूण-खुल् । वीणाभध्यस्थवंशशलाकायां हेमच०
कूदर पुंस्त्री "ब्राह्मण्यान्धविधीर्षेण ऋतोः प्रथमवासरे ।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः" ब्रह्मवै०
उक्ते १ जातिभेदे स्त्रियां ङीप् "तदशौचं विप्रतुल्यं
पतितो हृत दोषतः । सद्यः कोटकसंसर्गादधमो-
जगतीतले"

कूडाल पु० कुडाल+टुपो० । उडालवृक्षे रमानायः ।

कू(कु)प दौर्बल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कू(कु)पय-
ति-ते अचुकू(कु)पत् त । कू(कु)पयां बभूव आस च-
कार चक्रे ।

कूप पु० ईषत् आपो यत् अच् समा०, कुवन्ति
मण्डूकाः अस्मिन् कूपे दीर्घश्च वा । १ स्नानमस्थाने

“यगाद्यां वज्रिसंस्थं विधुरतिवलिप्तं तत्त्रयं कूर्च-
युग्मम्” तत्रैव । भैरवतन्त्रे “कालीबीजद्वयं देवि !
दीर्घं ह्रद्धारमेव च । त्वत्तरी सा महाविद्या चासृष्टा
कालिका सृष्टा” । ११कठिने त्रि० १२विकल्पने हेमच० ।
१३मलापकर्षणार्थे (कुं चि) ख्याते पदार्थे “ततः समर्पयेत् कूर्चं
सुशीरादिविनिर्मितम् । मलापकर्षणादयं श्रीमन्मू-
र्त्यङ्गसन्वितः” “उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोबालजं कूर्चं सर्वान् तापान् व्यपोहति ।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्” नरसिं०
पृ० । ततासनभेदे “किं कुरु चं परिरुज्य कूर्चं न्यमार्जित्”
शत०ब्रा० “तद्यत् कुरु चं परिरुज्य कूर्चं न्यमार्जिषम्”
शत०ब्रा० ११, १२, १३, सुब्रानाञ्च कूर्चमध्वर्यवे संस्तुर्वन्ति”
सांख्या०प्रौ०सू० “स्तुतुश्च कूर्चश्च सौवर्णः” भा० व्याख०
२०८२श्लो० स्वार्थेक । तत्पार्थे “सुदुना वा दत्तधावन
कूर्चकेलापनयेत्” सुशु० अस्त्यष्टे इति । कूर्चकिन्

स्वयंपाकारयुक्ते ति० । “कूर्चकिनोऽभ्यन्तरसुपरिष्ठादा”
सुशु० चूडा० लच कूर्चलः । प्रसुशुयुक्ते ति० । १४पञ्चगव्ये
कच्छशब्दे विवृतिः ।

कूर्चशिरस् न० इत० । पादस्कन्धे (गुडसुडा) “बाह्वर्ममणि
तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरमणिबन्धेन्द्रवस्तिरूपेराणि”
सुशु० ।

कूर्चशीर्षं न० कूर्चं प्रसुशु तद्वच्छीर्षमस्य वा कप् । १ नारिकेले
शब्दचि० । २ जीवके अष्टवर्गान्तर्गते ओषधिभेदे राजनि० ।

कूर्चशेखर पु० कूर्चं प्रसुशु इव शेखरमस्य । नारिकेले राजनि० ।

कूर्चामुख पु० विश्वामित्रवंशजे ऋषिभेदे । “लीलाद्यो नारद-
श्चैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः” भा० आनु० ४ अ० । तद्वंशोक्तौ

कूर्चिका स्त्री कूर्चस्तदाकारोऽस्यस्याः ठन् । क्षीरविकृतिभेदे
सा च द्विविधा दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च । “दध्ना सह
च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं
सा भवेत् तक्रकूर्चिका” भरतः । “दधितक्रकूर्चिकाम-
स्तु सौविरकेत्यादि” । “ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा
तक्रकूर्चिका । तक्राक्षुधुतरोमण्डः कूर्चिका दधितक्रजः”
सुशुते तद्गुण्या उक्ताः । “कूर्चिका विहता भक्ष्या गुरवो
नातिपित्तलाः । विदाद्योक्तोऽजनना रूक्षा दृष्टि प्र-
दूषणा” सुशु० ।

कूर्दं क्रीडायां कुर्दवत् ।

कूर्दन न० कूर्द-भावे ल्युट् खेलायाम् (कोँदा) अमरः

कूर्दनी स्त्री कूर्दतेऽत्र आधारे ल्युट् ङीप् । चैवपूर्ण-
मायां त्रिका० । तत्र हि जनाः कूर्दन्तीत्यं कुर्वन्ति

कूर्पे पु० कुरं पाति पा-क दीर्घः । भ्रूयोर्मध्ये हेमा०

कूर्पर पु० कुरपरवत् । तदर्थे ।

कूर्पास पु० कुरपासवत् । तदर्थे । स्वार्थे क । तत्रार्थे

कूर्म पु० स्त्री० कुम्भितः कौ वा जम्बिर्वेगो यस्य प्रथो० । १ कच्छ
मे, अमरः स्त्रियां टाप् । तल्लक्षणं वृह० सं० ६४ अ० यथा
“स्फटिकरजतवर्णा नीलराजोवचिलः कलशशङ्खमूर्ति-
श्चारुवंशश्च कूर्मः । अरुणसमवपुर्वा सर्पपाकारचिलः
सकलवृषमहत्त्वं मन्दिरस्यः करोति । अञ्जनभङ्गश्या-
मवपुर्वा विन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः । सर्पशिरा वा
स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविष्टयै । वैदूर्य-
त्विट्स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः ।
क्रीडावायां तोयपूर्णै मणौ वा कार्यः कूर्पो मङ्गला
र्थं नरेन्द्रैः” ।

“उन्मीलने स्मृतः कूर्मो भिक्षाञ्जनसमप्रभः” शा० ति० टी० ।

उक्तो २ देहस्थे वायुभेदे । ३ भगवदतारभेदे कमठशब्दे
१६८० पु० विवृतिः । ४ सुश्राभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे यथा
“वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया । तथा दक्षि-
णतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् । उन्नतः दक्षिणाङ्गुष्ठः
वामस्य मध्यमादिगः । अङ्गुलीं योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य
करस्य च । वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिकौ तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च । कूर्मपृष्ठ-
समं कुर्याद्दक्षिणाणि च सर्वतः । कूर्मसद्वेयमाख्याता
देवताध्यानकर्माणि” ।

कूर्मचक्रं न० कूर्माकारं चक्रम् । १ तन्त्रोक्ते ग्राह्यमन्त्र
शुभादिस्वरूपके कूर्माकारे चक्रभेदे । तत्स्वरूपं पादि रुद्र-
यासले उक्तं यथा

“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलदात्मकम् । यज्ज्ञात्वाक
सर्वं शास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः । अभेद्यं भेदकं
चक्रं शृणुष्वपादपूर्वकम् । कूर्माकारं महाचक्रं चतु-
ष्पादसमावृतम् । त्र्यङ्गुले स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपा-
दके । चवर्गं, कीर्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् । तद-
धस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम् । यवान् हृदये प्रोक्तं
शङ्खान् पृष्ठमध्यके । लाङ्गूले शक्रवीजह्र(जं) चकारं
लिङ्गमध्यके । लिखित्वा गणयेत्तन्मन्त्री चक्राकरं मलापह-
म् । स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्ववर्गश्च विवेकदः । टवर्गे राज-
पदवी तवर्गे धनवान् भवेत् । उदरे सर्वनाशः स्यात्
हृदये बहुदुःखमाक् । पृष्ठे च सर्वसन्नायः लाङ्गूले
भरणं ध्रुवम् । वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखं च वामपादके ।
विरुद्धद्वयलाभे तु न कुर्याच्चक्रचिन्तनम् । विरुद्धैके धर्म-
नाशो युग्मदोषे च मारणम् । यत् देवाक्षरश्चास्ति तत्
चेद्भिजवर्णकम् । विरुद्धं च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रविचारयेत् ।
पृथक् होमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर ! ! यदि तत्
सौख्यभाषः स्यात् तत् सौख्यं नापि वर्जयेत् । विभिन्नगोहे
दोषश्चेत् शुभमन्त्रश्च संयोजेत् । इति ते कथितं देव ! दृष्टा-
दृष्टफलप्रदम् । ये शोधयन्ति चक्रं नृ मन्त्रसिद्धिप्रदं
शुभम्” ।

२ जपाङ्गदेशभेदस्वरूपके चक्रभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे
उक्तं यथा “दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म
फलप्रदम् । दीप्यते पुरुषो यत् दीपस्थानं तदुच्यते ।
चतुरस्रं भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् । पूर्वको-
ष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात् । लक्ष्मीशे मध्यकोष्ठे
स्वरान् शुभमन्त्रमाक्षिखेत् । दिक्षु पूर्वदिशो यत् चेत्य-

द्यक्षरसंस्थितिः । सुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावभयतः स्थितौ । कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम् । क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः । सुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः । उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःस्वभावात् । पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोद्घाटनादिभिः । कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्” पिङ्गवायाम् “कूर्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्याज्जपयज्ञकम् । तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्वानर्थान् कल्पते” ।

श्च्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभज्ञापके कूर्माकारे चक्रे च तन्निरूपम् ज्यो० त० यथा

“प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपे व्यवस्थितः । व्याक्रस्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्” । तत्र नखलव्यासक्रमः “मध्यप्रागग्नियास्यादि क्तिकादित्यवयवैः । क्रूरवैश्वतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः” । तत्र वेधो यथा “पूर्वाग्रे भवेद्देधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानराक्षसे वेधो वेध अग्नेयमाकुरे । तारावयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्” । तत्र वेधादिजन्यदोषाः “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः । खचक्रं परचक्रञ्च सम्रैते सम्भवन्ति च । एवं देशगृहपासक्षेत्रनामर्चतो वदेत् । तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः । दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत् । सौरिर्बलाधिको दुष्टः, स्वल्पवीर्यः शुभावहः । एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्मचक्रके । तत्र स्थाने महाविधो जायते नात्र संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम् । दूष्यदेशभेदाश्च कूर्मविभागश्च दृश्यते

कूर्मपुराणं न० कूर्मकेण भाषितं पुराणम् । व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्य विषयाश्च दृष्ट्वा दर्शिता यथा

“श्रीब्रह्मोवाच । शृणु वत्स ! मरीचे ! ऽद्य पुराणं कूर्मसंज्ञितम् । लज्जीकृत्यानुचरितं यत्र कूर्मवपुर्हरिः । धर्मार्यकाममोक्षाणां साहाय्यप्रदं पृथक् पृथक् । इन्द्रयुद्धसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम् । तत् सप्तदशसङ्ख्यं सचतुःसंहितं शुभम् । यत्र ब्राह्मणा (संहिताया) पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा मुने ! । नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायकाः” । तत्पूर्वभागे “तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा । लज्जीप्रदुःखसंशदः कूर्मविषयसङ्ख्या । वर्णाश्रमाचारकथा

जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् । कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः । ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करचरितं तथा । सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् । ऋगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च । देवादीनां सप्तुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः । दक्षष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम् । आत्रेयवंशकथनं कण्वस्य चरितं शुभम् । मातृण्डकण्वसंवादो व्यासपाण्डवसंज्ञा । युमन्मार्तुकथनं व्यासजैमिनीकी कथा । वाराणस्याश्च महात्मप्रं प्रयागस्य ततः परम् । त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशास्त्रानिरूपणम्” तदुत्तरभागे “उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः । व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी । नानाविधानां तीर्थानां साहाय्यप्रदं पृथक् ततः । नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता ख्यता । अतः परं श्रमवती संहितार्थनिरूपणे । कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता” । तदुत्तरभागे भगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चसु पादेषु “पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः । सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्द्धनी । द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता । यथा त्वान्वितया पापं विधूयेह ब्रजेद्विषम् । तृतीये वैश्रजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा । यथा चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमां । चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता । यथा सन्तुष्यति श्रीशो नृणां ऋयोविवर्द्धनः । पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजन्यनाम् । यथा चरितयाज्ञेति भाविनीमुत्तमां जनिम् । इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने ! । तृतीया-लोदिताश्वरी नृणां कामविधायिनी । षोढा षट्कर्म्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम् । चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता । चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी । ताः क्रमात् षट्चतुर्द्वीपुसाह्वनाः परिकीर्त्तिताः” । तत्फलश्रुतिः “एतत् कूर्मपुराणान्तु चतुर्वर्गफलप्रदम् । पठतां शृण्वतां नृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् । लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् । ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम्” । तच्च पुराणम् तामसं “मातृस्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । अग्नेयञ्च षडेतां ताससानि निबोधत” पाङ्गोत्तरख० ४३अ० ।

कूर्मविभाग ५० कूर्मस्य तदुप भगवदवयवस्य विभागोऽत्र ।

वराह मिहिरोक्ते नक्षत्रभेदेन देशविशेषाणां शुभाशु-
भवोपको मन्वभेदे स च वृ० सं० १४ अध्यायः । यथा

“नक्षत्रवयवगैरान्ने याद्वैर्वस्थितैर्नवधा । भारतवर्षे
अध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः । भद्रारिभेदमाण्डवा
सालनीपोज्जिहानसङ्घाताः । मरुत्वसुषोण्यासुनसारखत-
मत्स्यमाध्यमिकाः । माधुरकोपज्योतिष धर्माख्यानि मू-
रखेनाश्च । गौरग्रीवोद्देहिक पाण्डुगुडाऽश्वत्थपाञ्चालाः ।
साकेतकङ्ककुरकालकोटिकुराश्च पारियातनगः । औड-
म्बरकापिठलगजाङ्गयाश्चेति मध्यमिदम् १।४।५। अथ
२ पूर्वसप्तमञ्जनद्वयमध्वजपद्ममाल्यवद्विरयः । व्याघ्रसुखसु-
हृत्कर्बटचान्द्रपुराः सूर्यकर्णाश्च । खसमगवशिरगिरि-
भिधिलसमतोड्राश्ववदनदन्तुरकाः । प्राग्ज्योतिषलौहि-
त्यक्षीरोदसस्रपुरुषादाः । उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रौत्क-
लकाशिमेलाम्बडाः । एकपदतन्त्रलिप्तिकोशलका वर्ष-
मानश्च ६।७।८ । आग्नेय्यां ३ दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो-
पवङ्गजठराङ्गाः । शैलिकविदर्भवत्साम्बुचेदिकाशोर्ध्व-
कण्ठाश्च । उषनालिकेरचर्मद्वीपा विन्ध्यान्तवासिनस्त्रिपुरा ।
शस्यधरहेमकूटव्यालप्रीया महाप्रीयाः । किष्किन्धक-
सदृकस्थलनिषाद्राङ्गाणि पुरिकदाशार्णा । सहनग्नप-
र्यश्वरैरलोपादो ९।१०।११ । त्रिके देशाः । अथ दक्षि-
णेन ४ लङ्का कालाजिनसौरिकीर्ण तालिकटाः । गिरिन-
गरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्याभरुकच्छाः । कङ्कटङ्कणव-
नवासिषिविक्रफणिकारकोङ्कणाभीराः । व्याकरवेणा-
वन्तकदशपुरगोनर्दकेरलकाः । कर्णाटमहाटविचित्तकूट-
नासिष्य कोल्लगिरिचोलाः । क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो-
रिष्यभूकश्च । वैदूर्यशङ्खसुक्तातिवारिचरधर्मपट्टनद्वीपाः ।
मणराज्यकण्वेक्षु रपिषिकम्पूपाद्रिकुसुमनगाः । तुम्बवर-
कार्मण्येयकयास्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः । काञ्चीभरु-
चोपट्टनचेर्यार्यकसिंहला ऋषभाः । बलदेवपट्टनं द-
ण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः । कच्छोऽथ कुञ्जरदरी
सुताम्बपर्णीति विज्ञेयाः १२।१३।१४ । नैर्ऋत्यां दिशि ५
देशाः पङ्कवकान्बोजसिन्धु सौवीराः । बडवासुखारवाम्ब-
ठकपिलनारीसुखानर्ताः । फेनगिरियवनमाकरकर्णप्रा-
वेयपारसम्पूराः । व वरकिरातखण्डक्रव्यादाभीरचञ्चू-
काः । हेमगिरिसिन्धु कालकरैवतकसुराद्रवाद्रवि-
डाः । स्वात्पादो भवितये १५।१६।१७ । ज्ञेयश्च महा-
र्यवोऽप्येव । अपरस्थान् ६ मणिमान् मेघवान् वनौवः लु-
हार्ग्योऽस्तगिरिः । अपरान्तकशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिवो-

काणाः । पङ्कनदरमठपारततारचितजृङ्गैश्चकनकश-
काः । निर्मर्यादा स्नेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च
१८।१९।२० । दिशि ७ पश्चिमोत्तरसप्तान् साण्डव्यतुषारता-
लहलमद्राः । अस्मककुलूलतलङ्कस्तोराज्यन्दसिंहवन-
खस्याः । वेणुमनी फलगुलुका गुरुहा मरुकूर्चचर्मर-
ङ्गाख्याः । एकविलोचनमूलिकदीर्घप्रीयासप्तकूशाश्च २१।
२२।२३ । उत्तरतः ८ कैलासो हिमयान्वसुमान् गिरि-
धनुषमांश्च । क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः कुट्टमी-
नाश्च । कैकयवसातियासुनभोगस्यार्जुनायनाग्नीध्राः ।
आदर्शान्द्वीपित्तिगर्ततुरगाननाम्बुखाः । केशधरचिपि-
टनासिकदासिरकवाटधानशरधानाः । तक्षशिलापुष्कला-
वतकैलावतकण्ठधानाश्च । अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छार-
दण्डपिङ्गलकाः । भाणहलहूणकोहलभीतकमाण्डव्य-
भूतपुराः । गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ।
योधेयदासमेयाः श्यामाकाः क्षेन्धूतांश्च २४, २५, २६ ।
शेयान्यां ९ मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्रीराः । अ-
भिसारदरदतङ्गणकुलूलतसैरिन्धवनराष्ट्राः । ब्रह्मपुरदार्द-
डामरवनराज्यकिरातचीमकौलिन्दाः । भङ्गापलोल-
जटाहुर कुनठखपधोपकुचि(वि)काख्याः । एकचरणानु-
विन्धाः सुवर्णभूर्धुवनं दिविष्ठाश्च । पौरवचीरनिवसनवि-
नेलसङ्गाद्रिगन्धर्वाः २७।१।२। वर्गैरान्ने याद्वैः क्रूरपह-
पीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च-
क्षयं यान्ति । आवन्तोऽथानर्तो नृप्यु चायाति सिन्धु-
सौवीरः । राजा च हारहौरो मद्रशोऽन्यश्च कौलिन्दः ।

कूर्मपृष्ठ न० कूर्मस्य पृष्ठमिव । शरावे २ अन्तानदृष्टे च पु०
शब्दच० । ६त० । कूर्मस्य पृष्ठे न०

कूर्मराज पु० कूर्माणां राजा अथवात् टच् समा० कूर्म-
रूपेण राजते राज-अच् वा । कूर्मरूपे भगवदवतारे
जटा० । “पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम । धारयैतां त्वं
कूर्मराज ! तदिदं हितयं दधीथाः” सहना० । २ कूर्मा-
णां अथे च

कूल आहतौ भा० पर० सक० सेट् । कूलति अकूलीत् चु-
कूल प्रनिकूलति कूलम् । “तासां प्राजमानो योनिस-
कूलयत्” टत० ब्रा० ४६ ।

कूल न० कूलति आहत्योति जलप्रवाहम् कूल-अच् । नद्या-
देस्तीरे । “नदीकूलं यथा वृक्षः” मनुः । “नदीवोभयकूल-
भाक्” रघुः । “चुकूज कूले कलहंसकण्डली” नैष० ।
कूर्माणि घञर्थे क । २ रूपे शतडागे ४ सैन्धुपृष्ठे च विश्वः

इअन्तिके "कुलायकूलेषु विलुच्य ते हुताः" नैषः । "कुलाय कूलेषु नीडान्तिकेऽ" मञ्जि । बलादिं अस्तपथे वा मत्प मस्य वः । कुलवत् पत्ने इति कूलिन् । तद्युक्ते त्विंस्त्रियां ङीप् । ततः भूमां सौवीरे सम्बन्धिन्यर्थे बुज् । कौलक कूलसम्बन्धिनि सौवीरे त्विं । [२स्तूपे भेदि । कूलक भ० कूल+खल् । १तीरे विश्वः । कूल+खार्थे क । कूलङ्घ्रि त्विं कूलं कथति व्याप्नोति कष-खश् सुम् च । कूल-व्यापके । "कूलङ्घ्रौघाः सरितस्तथाऽपराः" भावः । "कूलङ्घ्रिव सिन्धुः प्रसन्नमस्तटतश्च" शकुन्तला । कूलवती स्त्री कूल+अस्यर्थे बलादिं मत्प मस्य वः । ङीप् । नद्यां राजनि । कूलचर त्विं कूले नदीकूले चरति चर-ट । गजादिजन्तुषु । कूलचराश्च जन्तवः सर्मांसगुणाः सुश्रुते दर्शिता यथा "तत्र गजगवयमहिषरुचभरस्त्रभररोहिषवराहखड्गि-गोकर्णकालपुच्छकोन्द्यङ्गुरगवयमभ्रतयः कूलचराः प्रभवः । वातपित्तहरा वृद्धा मधुरा रसपाकयोः । शी-तला इलिनः स्निग्धा मूललाः कफवर्जनाः" । कूलन्धय त्विं कूलं धयति धे-खस् सुम् च सुम्बो । कूल स्पर्शिनि वनादौ स्त्रियां ङीप् । कूलभू स्त्री इतः । तीरभूमौ हेमच० । कूलभूमि-तीरभूम्यादयोऽपि "कवेरीतीरभूमौरुहभुजगवधूमक्त सक्तावशिष्टः । (वायुः) उद्भूतः । कूलमुद्रुज त्विं कूलमुद्रुजति उद्+रुज खश् सुम् च । कूलभेदके । "आसादितौ कथं ब्रूतं न गजैः कूलमुद्रुजैः" भट्टिः । "मदोदयाः ककुब्जान्तः सरितां कूलमुद्रुजाः" रघुः कूलमुद्रुह त्विं कूलमापूर्य वहति उद्+यह-खश् सुम् च । कूलमापूर्यवाहिनद्यादौ "उत्तीर्ण्य" वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्रुहाः" भट्टिः । कूलहु(ह)ण्डका पु० कूले ङण्डते संघीभवति ङडि-संघे खल् प्रपो० वा उलोपः । जलावत्ते त्रिका० कूलास त्विं कूलमस्यति क्षिपति अस-अण् । कूलजेपके ततः सङ्गला० चतुरर्थ्याम् अण् । कौलास तत्सन्निवृत्तदेशादौ त्विं स्त्रियां ङीप् । कूलोचर त्विं कूले चरति चर अलुक्स० । नद्यादेशीरचरेषु महिषादिपशुषु । ते च "चसरीवारणादयः । एते कूले-चराः प्रोक्ताः यतः कूले चरन्त्यपाम्" भावप्र० उक्ताः आदिपदात् कूलचरशब्दे सुश्रुतेनोक्ता पाह्याः । "कूले चरा मरुत्पित्तहरा वृषा वलावहाः । मधुराः शीत-

लाः स्निग्धा मूललाः स्नेहवर्जनाः" तद्गुणा स्ततोक्ताः । कूल्य त्विं कूले भवः यत् । १तीरभवे २रुद्रभेदे पु० "नमस्ती-र्थ्यां च कुल्याय च" यजु० १६.४२, रुद्राध्यायः । कूवर पु० कू-शब्दे कुटादि-वरच् । १कुजके वृक्षभेदे (कुंजा) २कुजं त्विं ३मनोहरे त्विं शब्दचि० ४युगन्दरे यत् युग-काष्ठमासज्यते तत्र रथावयवभेदे पुंन० अमरः "वै-दूर्यमसिकूवरम्" रामा० । "रथं चामितकूवरम्" भा० आहु० ४२६६लो० । "परदैः पुरः कूवरिणां विदा-रिताः" भाषः । ५रथिकस्थाने गोयुक्तं रथसुपक्रम्य "पक्ष्सी कूवरवाकूराभिमृषेत्" गोभि० सू० । कूवरं रथिकस्थानम्" सं० त० रघुनन्दनः । इकम्बलाच्छादितरथे स्त्री हला० गौरा० ङीष् । कूवार पु० कुं तीरभूमिं वृणोति वृ-अण् उप०स० वृषो० दीर्घः । कूपारशब्दार्थे अमरटीका कूश्म पु० हवनीयदेवभेदे । "प्रदरात् पायुना कूश्मांश्चकपित्तैः" यजु० २५.७ "कूश्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी० । कूष्माण्ड पु० ईषद्रूष्माण्डेषु वीजेष्वस्य । १कुष्माण्डशब्दार्थे २शिवपारिषदभेदे हेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूत कूष्माण्डयादोमृगपक्षधीशाः" भाग० २.६, ४५ । ३कृष्णिभेदे पु० "कूष्माण्डोराजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" याज्ञ० सू० । तद्, एत्वात् "यद्देवा देवहेडनमित्याद्यासु ४कृत्तु स्त्री ङीप् "तिरात्रोपोषितोभूत्वा कूष्माण्डोभिर्घृतं शुचिः । सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापो जलेक्षितः" याज्ञ० सू० । "तिरात्रोपोषितः कूष्माण्डोभिर्घृते वादेवहेडनमित्या-द्याभिः कूष्माण्डवृष्टाभिरुत्पुर्बमिन्नलङ्घितेवताभिर्घृ-गभिश्चत्वारिंशद्भूताङ्गुतीर्ज्ज्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौ-धायनेनायुक्तम् "अथ कूष्माण्डोभिर्जुड्याद्योऽपूतमिवा-त्मानं मन्येत यदप्यंघ्रीनमेने भूय हत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः सिक्ता अन्यत्र स्त्रमादिति" । मिता० "सर्ववेदपयित्वाणि वक्ष्याम्यहमतः परम् । शेषाङ्गपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः । अथसर्वशब्देवक्तव्यः शुद्ध-वत्यस्तरत्समाः । कूष्माण्डप्रः पावमान्यश्च दुर्गासावित्य-र्थैव च" सिताक्षरायां वशिष्ठस्मृः । स्वार्थे क । तत्तार्थे कूष्माण्डवटिका स्त्री कुष्माण्डखण्डभिन्निता भाषादि वटि-का शा०त० । (कुम्डावडी) ख्याते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका चोया पूर्वोक्तवटिकागुणा । विशेषात् रक्तपित्तघ्नी लब्धी च कथिता बुधैः" भावप्र० । पूर्वोक्तवटिका सापवटिका । कूष्माण्डो स्त्री ईषद्रूष्माण्डेष्वस्याः गौरा० ङीष् । १योष-

विभेदे २कर्कारौ श्रुर्गायाञ्च हेमच० । दुर्गायाञ्च कूष्माण्ड
बलिप्रियत्वात्तथात्वम् । “कूष्माण्डो तु भृशं लघ्वी क-
र्कारः परिकीर्तिता” भावप्र० । चन्द्रविशेषे च

कूष्मा स्त्री ईप्स्व जज्ञतेऽत जह-वितर्के आधारे घञर्थे क ।
कुजभटिकायाम् शब्दरत्ना० ।

कृ कृतौ भा० उभ० सक० अनिट् कविकल्प० । करति ते
अकार्षीत् अकृत । चकार । भौवादिक्स्यास्यापाणिनीयता
कृ कृतौ तमा० उभ० सक० अनिट् । करोति कुरुते कुर्यात् ।
करोतु कुरु अकरोत् अकार्षीत् अकृत । चकार कर्त्ता
करिष्यतिते क्रियात् कषीष्ट । कर्मणि क्रियते
अकारिअकारिषाताम्कारयिषाताम् । कारकः कर्त्ता
कारी कुर्वन् कुर्वीणः चक्रिवान् चक्राणः । डु-कृत्विसः
कृतः कृतवान् करणं कृतिः क्रिया कृत्या कृत्या प्रकृत्य ।
कृत्यं कार्यः कर्त्तव्यः करणीयः । शिचि कारयति ते
अचीकरत्तसनि चिकीर्षति ते यङि चेक्रियते यङ् लुकि
चरि(री)करोति चरि(री) कर्त्ति चर्करीति चर्कर्त्ति

“कञो हेतुताप्सीत्यानुबोमप्रेषु” पा०

“एषु द्योत्येषु करोतेष्टः सप्तात् । अतः कूकसीति
सः । यश्चकरी विद्या । आङ्गकरः वचनकरः” सि० कौ०

“दिवाविभानिशप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहन्तान्दी-
किम्लिपिलिविलिभक्तिकर्त्तृचलत्वेतसंख्याजङ्घाबाह्वह-
र्यत्तह्नुररूपेषु” पा० ।

“एषु कृजष्टः सप्तात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः
विभाकरः निशाकरः कस्कादित्वात्सः । भास्करः
बह्वकरः बह्वशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यापेक्षया पृथग्-
ग्रहणम् लिपिलिविशब्दै पर्यायौ । संख्या-एककरः ।
द्विकरः । कस्कादित्वात्सः । अहस्करः । नित्यम् समा-
सेऽनुत्तरपदस्यस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ।
“क्रियत्तह्नुरेषु कृजोऽचिध्वानमिति” वार्त्तिकम् किङ्क-
रा । तत्करा । हेत्वादौ टम्बाधित्वा परत्वादच् ।
यु०योगे डीप् । किङ्करी । “कर्मणि भृतौ” पा०

“कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ । कर्म-
करो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः” सि० कौ०

“न शब्दलोककलहमाथावैरचाटुस्त्वमन्त्रपदेषु” पा० ।

“एषु कृजष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
शब्दकार इत्यादि” । “स्त्वमशकृतोरिन्” पा०

“ब्रीहिवत्स्योरिति वक्तव्यम्” वार्त्तिकम् । स्त्वमशकिरि-
ब्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । ब्रीहिवत्स्योः किम्
स्त्वमशकारः । शकृत्कारः” । सि० कौ०

“तु कर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः” पा० “सौ
कर्मादिषु च कजः क्तिप् स्यात् । त्विविधोऽत्र
नियम इति काशिका । सुकृत् कर्मकृत् पापकृत्
मन्त्रकृत् पुण्यकृत् । क्तिवेवेति नियमात्कर्म
कृतवानि तिनिष्ठा न । कज एवेति नियमान्मन्त्रमधीत-
वान्मन्त्राध्यायः अत्र न क्तिप् । भूत एवेति नियमात्
मन्त्रङ्करोति करिष्यति वेति विवक्षायाञ्च क्तिप् । स्वा-
दिष्वेवेति नियमाभावादनृक्प्रिन्नपदे क्तिप् । शास्त्र-
कृत् । भाष्यकृत्” । सि० कौ०

अधि+अधिकारे आरम्भे सक० अधिकरोति अधिकृत्य
अनु+सहशीकरणे अनुकरोति । “शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम्”
अप+अपकारे अनिष्टाचरणे अपकरोति “रिपौ सान्त्वमपक्रि-
या” माघः [प्राधान्येनापाक्रियते” ह० उ० भा०

अप+आ निवारणे सक० । अपाकरोति । “अयं प्रश्नः
आ+आकारे अवयवसंस्थाने आकृतिः आकारः

उद्+आ+उत्कालने सक० “उदाकरोति उत्कालयति
“याज्ञकलक्षः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज
सोमश्रवाः ! इति ताहोदाचकार” ह० उ० । “तागाः ह
उदाचकार उत्कालितवानाचार्यश्च हस्” भा० ।

उप+उपकारे सक० उपकरोति “उपकृतं बद्ध तत्र किह्व्यते”
सा० द० । संस्कारे सक० सुट् च । उपस्करोति
उप+आ+आरम्भे उपाकरोति उपाकृत्य “आवयथां प्रोष्ठ
पद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि” मनुः पञ्चादिसंस्कारे च
उपाकर्म्मशब्दे उदा० ।

दुर्-दुष्टाचरणे दुष्कृतं दुष्कृतिः ।

नि+पराभवे सक० निकरोति (पराभवति) नीकरः

निस्+निर+शुद्धौ अक० निष्करोति निष्कृतिः (शुद्धिः)
निर् आ+निवारणे सक० निराकरोति “निराकरिणू वर्त्तिष्णू
वर्त्तिष्णू परितोरणम्” भट्टिः ! “निराकरिणोर्दृजिना-
दतेऽपि” रघुः

परा+निराकरणे सक० । पराकरोति [परिष्करोति
परि+परिष्कारे सतोयुष्मान्तराधाने भूषणे च सक० सुट् च
प्र+प्रस्तावे सक० प्रकरोति प्रकृत्य । आरम्भे च “प्रकृत
जपविधीनामास्यसुद्रप्रिसदनम्” माघः ।

प्रति+प्रतिकारे अनिष्टनिवारणे प्रतिकूलाचरणे च सक० प्रति-
करोति प्रतीकारः प्रतिक्रिया ।

वि+विभागे विकरोति “स त्वेधात्मानं व्यकुरुत” छा० उ० ।
“व्यकुरुत व्यभजद्” भा० विकारे (अन्यथास्थितस्य वस्तु-
नोऽन्यथाभावे) अक० आ० वायविककने” सि० कौ० ।

वि+आ+प्रकाशने व्याकरोति “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यकरवाणि” श्रुतिः । व्याख्याने व्याकृतम् पाणिन्याद्युक्तशब्दसाधुत्वाधायकसंस्कारभेदे च “शिष्टा कल्योव्याकरणं निरुक्तं कृत्स्नं चितिः” वेदाङ्गोक्तौ “व्याक्रियोव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह सा धृता” भर्तृ हरिः ।

वि+प्र+उपद्वे सक० विप्रकरोति “तस्मिन् विप्रकृताः काले” कुमा० । “कमपरमवशं न विप्रकुर्युः” कुमा० ।
सम्+संस्कारे सतोयुणान्तराधाने सक०सुट् च । संस्करोति पातम् ।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे सुट् । संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः । तत्पूर्वकाः समवायेऽर्थे च अक० सुट् संस्करोति उपस्करोति परिष्करोति संघोभवतीत्यर्थः उप+सतोयुणान्तराधाने विकारे व्याक्रिस्तवाक्यस्य पूरणे च सुट् । उपस्कृतं भुङ्क्ते विकृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते” सि०कौ० ।

अथ मतभेदेन कृजोऽर्थो निरूप्यते तत्र वैयाकरणाः तस्य यत्प्रार्थकत्वात्निराकरणेन व्यापारार्थकतामाहुः यथा वै० भू० सारे

“व्यापारोभावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृजोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्प्रार्थ इत्यते” सू० ।

“पचति पाकस्त्यादयति पाकात्कृत्वा भावना तादृश्यात्पादनेत्यादिविरणोद्विषयमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः । व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् । अतएव पचतीत्यत्वाधःसन्नापनत्वफूत्कारत्वचूत्तुपरिधरणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः । नचैवमेधं शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधोलक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुणि सम्भवात् तयोर्विषये वीजाभावात् । नच पचति पाकं करोतीति यत्प्रार्थकरोतिना विवरणाद्यलम्बाख्यातार्थ इति वाच्यम् । रथोगमनं करोति वीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृजोयत्प्रार्थकताया असिद्धेः । किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटोभवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् नचात्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञायावाधाच्च द्वितीयेति वाच्यम् अनुगतकर्तृत्वस्य

त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात् । धात्वर्थानु-
कूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् । अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्मक-
त्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । स्वार्थफलव्य-
धिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफल-
वाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनायावाच्यत्वमन्त-
रेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यै-
वार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसम्वायाह
कृज इति । अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्र
मर्थइति फलितम् । तथा च करोतीत्यादौ यत्प्रतीते-
स्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् । तथा च यती प्रयत्नइति-
वत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिः उ-
क्तरीत्या दुर्वारिती । तथा च नहि यत्नः इत्यत्र फल-
स्थानीयत्वेनेति शेषः कृजः इति धातुमात्रोपलक्षणं
सर्वेषामप्यकर्मकता सकर्मकता वा न स्यादिति भावः ।
अथ वा व्यापारोभावना इत्यर्हेन व्यापारस्य वाच्यत्वं
प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्त्वाधयन् नैयायिकाभ्युप-
गतं जानातिकृजदेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियाभावात्वा-
चित्वं दूषयति कृजः इति । अयं भावः फलांशस्यावा-
च्यत्वे व्यापारएव धात्वर्थः स्यात् । तथा च स्वार्थफल-
व्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः ।
नच कृजदौ सकर्मकत्वव्यवहारोभाक्तइति नैयायि-
कोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लका-
रासम्भवात् । न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन
स्नानादिकार्यं कर्तुं शक्यम् । एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र
यत्नसात्वमित्यर्थः, । अतएवाह ।

“किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत्स्यात् यगादपि ।

कर्मकर्तृत्वन्यथा तु न भवेत् तद्गुणैरिव” सू० ।

“उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृजार्थइत्यर्थः ।
फलस्य वाच्यत्वे युक्तान्तरमाह अतइत्यादि । यतः
कृजोयत्प्रार्थकत्वात्तयोर्नेषपृते अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन ‘कर्म-
वत्कर्मणा तुल्यक्रियः’ इति (पा०) सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः
यतएवास्तोत्पादनार्थकता अतः पचते ओदनः स्वयमेवे-
तिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते ।
अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तच्च स्यात् दृशिवत् ।
यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटावृत्ति-
त्वात्तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति” ।

नैयायिकास्तु व्यापारार्थकतानिराकरणेन यत्तार्थक-
तामाहुः यथा शब्दचिन्तामणौ
“आख्यातस्य यत्नवाचकत्वाद्चेतने रथोगच्छतीत्यादौ
चाख्याते व्यापारलक्षणा तथाहाख्यातस्य पचतीत्यादौ
यत्नोक्त्यः पचति पाकं करोतीत्यादियत्तार्थककरो-
तिना सख्यातविवरणाद्बृहव्यवहारादिव बाधकं
विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः । इत्यादिसंज्ञास्य विष-
येण विवरणादपि विप्रचार्थे न शक्तिप्रहः अन्य-
लभ्यत्वात् किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्ना-
र्थत्वं विनानुपपत्तेरित्याचार्याः । अत्र वदन्ति-आख्या-
तस्य करोतेत्यत्र यत्तार्थकत्वं रथोगच्छति जानाति यतते
मिहतीत्यत्र धात्वर्थानुक्तलयत्नाभावेऽप्याख्यातपदप्रयो-
गात् ग्रसन्नं करोतीति करोतिना तत्ताख्यातविवरणाच्च
अत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेतनेऽपि तथा । न च तत्ता-
ख्यातकरोत्योर्गौणत्वं मुख्ये बाधकाभावात् । अतएव
प्रश्नोत्तरयोर्न यत्तार्थत्वं किन्तु क्रियावाचकत्वमेव कजः,
तेन किं करोतीति क्रियामात्रप्रश्ने पचति गच्छतीति
क्रियाविशेषणोत्तरमपि समञ्जसम्भवति” । ततः परो-
ग्रन्थः कर्तृशब्दे १७१७ दर्शितोदृश्यः । तत्परस्तु-
“ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य न तदर्थत्वं दोषः ए-
कोद्वैबहवःप्रतिपत्तीत्यत्रेव तत्सम्भवात् । यत्तु तत्र द्वितीय-
संख्येच्छादिकल्पनावद्विहापि द्वितीययत्नकल्पनमिति तच्च
द्वितीययत्नेच्छाद्वा विच्छेदयत्नाऽभावात् । वस्तुतस्तु प्रत्येकसा-
मर्थ्यावष्टौ सम्भेदे उभयोपस्थितेरावश्यकत्वेन कस्या-
प्यनन्वयेऽप्यदोषात् प्राकृत्य अतएव पाकं कुर्यादित्यत्र कत्यर्थ-
काख्यातेऽपि तथैतान्वादिति चेत् न एको द्वौ बहव
इत्यत्र नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसंख्यान्यावगमायोग्य-
त्वात् लडादेर्यत्नसामर्थ्यान्वधारणात् लिङः पचेते-
त्यत्र कर्तौ सामर्थ्यान्धारणाच्च । अथायत्तार्थकधातु-
पराख्यातस्य यत्नार्थत्वं तेन यतत इति नानन्वयः अचे-
तने चाख्यातप्रयोगो गौण एव । न च वृत्त्यन्तरेणापि
प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता । यद्वाऽनुकूलयत्ने प्रवृत्तं
पदं तदेकदेशेऽनुकूलभावे प्रवर्तते विशुद्धिभावं पुर-
स्कृत्य ब्राह्मणे श्रौतियपदयत् । अचेतने तु मध्यमोत्तम
पुरुषौ न भवतएव उपपदयोर्युष्मदस्मदोश्चेतना-
र्थत्वात् । भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वादिति
चेत् न अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौण-
त्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्यः”

इति साक्षाः । तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुक्तलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एव । पथि अमशयानेऽपि पच-
तीति स्यात् अमशान्तिद्वारा शयनस्य पाकानुकूलव्यापार-
त्वात् तत्र यत्नविशेषणवानुकूलव्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात्
अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि तदनुकूलयत्नवति पचतीति
स्यात् एवमचेतनेऽपि करोतिनाख्यातविवरणात्
करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेषः । कथन्तर्हि चैतःपचतीत्यत्र
प्राकानुकूलताप्रतीतिः आक्षेपादिति चेन्न आख्यातार्थेन
व्यापारेण संख्यया वा यत्नानपेक्षणात् तयोः प्रयत्नं
विनापि सत्त्वात् नापि कर्त्ता, द्रव्यभावस्य कर्त्तृत्वात् य-
त्नवतश्च कर्तृत्वे आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्यभिधा-
त्वात् । नापि धात्वर्थभावेण, तस्य यत्नं विनापि
सत्त्वात् नापि यत्नोधात्वर्थः क्रियायास्तत्फलस्य वा
धातुवाच्यत्वात् अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्नानुभवप्रसङ्गा
दिति चेत् न धात्वर्थविशेषेण पाकादिना यत्नाक्षेपात्
तस्य यत्नं विनानुपपत्तेः । अथ पचतीत्यत्र पाकयत्नवा-
न्निति विवरणात् यत्नार्थतेति चेत् तर्हि कर्त्तृर्थतापि स्यात्
न हि पाकयत्नइत्येव विवरणं पचतीत्यस्य, तत्पार्थिविव-
रणान्तत्वाच्चाक्षेपेणापि निर्वहतीति चेत् तत्त्वं यत्नेऽपि
कथन्तर्हि रथोगच्छति, विद्यते व्योमेति भावनानुभवइति
चेत् न कथञ्चित्, भावनायाधात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन
त्वयापि तत्र गौणत्वाभ्युपगमादिति । उच्यते । चैतः
पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नानुभवावाद्यत्न एवाख्या-
तार्थोलाभवात् नत्वनुकूलो व्यापारः यत्नत्वापेक्षया व्या-
पारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् नचाचेतन आख्यातार्थे
मुख्यत्वार्थं भनुरगुणोव्यापार एवाख्यातवाच्यः मुख्यत्वसम्भवे
त्यागायोगादिति वाच्यं शक्तिग्राहकेण लघुनि शक्ति
परिच्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात् ।
मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरोच्छेदः । एतेन व्यापा-
रवाचकस्याख्यातस्य यत्नसाध्यार्थरूपपचत्वादिधातुपसम्भा-
नेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापनमिति निरस्तं लावनेन
यत्नस्यैव शक्यत्वात् ननु यत्नानाख्यातार्थः पाकत्वेन
प्राकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादित्युक्तमिति
चेन्न चैतो यत्नं कतीत्यतः पाकानुकूलवर्तमानयत्नवान्
प्रतीयते । नच पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति अती-
तानागतयोर्व्यभिचारात् । न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने
आख्यातेन वर्त्तमानतान्वयः सम्भवति यत्नसापदार्थत्वात्
स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्यवसि-

तत्ताच्च । अथ चैतः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति
शब्दबोधानन्तरं चैतः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चे-
तनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् सैववत् ।
अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानताभानमाख्यातस्य
यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य
व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किञ्च । व्यापारस्य
वाच्यत्वं तल्लिङ्गकञ्च वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कस्य
ज्ञादयमपेक्ष्य यत्नवाच्यत्वे लाववात् । नचाचेतने आख्या-
तस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेव कल्पनेति युक्तं
गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्ताख्याताद्व्यापारावगमोप-
पत्तेः । यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचती-
त्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया ।
यथा रश्मिगच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वाच्च तदनुरोधेन
व्यापारे शक्तिः । अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न-
स्यात् तस्मान्न लडाख्यातं यत्नवाचकं आख्यातत्वात् लिङा-
ख्यातवत् तर्कस्योक्त एव । एतेन फलानुकूलोव्यापारो-
द्भात्वर्थः आख्यातवाच्यता संख्यैव तेन चैतः पचति
रथो गैच्छतीत्यत्र चैतरथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवच्च
प्रतीते मुख्य एव प्रयोगः । पचतीत्यत्र यत्नलोभाभावेना-
क्षेपात् विहित्यनकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्ते रिति
गुरुमतमपास्तं पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमानत्वस्या-
क्षेपादलाभेनाख्यातार्थत्वात् । रत्नकोषकृतस्तु धात्वर्थो
व्यापारः आख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव
भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकस्तुत्पादयतीति विवर-
णात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व-
त्वाख्यातप्रयोगो मुख्य एव । यतते जानातीत्यादावपि
यत्नं ज्ञानस्तुत्पादयतीत्यर्थात् नतु व्यापारो यत्नोवाख्या-
तार्थः यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याथ्यत्वात्
आख्यातार्थ विवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव प्राकं करो-
तीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घटं
करोतीत्यादौ कृजर्थ उत्पत्तिरेव गृह्यते । अतएव किं
करोतीति सामान्योत्पादनाप्राप्ते पचतीति पाकोत्-
पादनाविशेषेणोत्तरमात्रमपि समञ्जसम् । चैत उत्पाद-
यतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैतेशान्वेति आख्या-
तार्थोत्पादना त्वनन्वितैव उत्पत्तेरुत्पत्तभावात् ।
वस्तुतस्तुत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्या-
दनार्थ धातुत्तरवर्त्तिन आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना
वाच्यता तन्मतञ्च शब्दचिन्मूढमितं विस्तरभयान्नोद्धृतम् ।

एवं दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाष्यम् ।
ततः स्वार्थे—णिच् कारयति करोतीत्यर्थः । “दश वक्त्रे-
सहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि” रामा०

कृ बधे स्वादि उभ० सक० सेट् । कृणोति कृणुते अका-
शीत् अकृत । चकार । अख्य न कृट् कृड् विधौ ताना-
दिकस्यैव ग्रहणात् ।

कृक पु० कृ-कक् । गले कण्ठे हेमच०

कृकशा पु० कृ इति कणति कण-शब्दे अच् । (कयार) कृकर
पक्षिणि, अमरः स्त्रियां ङीप् । क्षुतकारके २ देहस्थे
वायुभेदे पाठान्तरम् इक्ष्मौ हारा० ।

कृकर पु० कृ इति शब्दं करोति । क्षुतकारके देहस्थे वायौ ।

“कृकर(ण)स्तु क्षुते चैव जवाकुक्षुमसन्निभः” पदार्थादर्शे
योगार्थवः । २ शिवे तिका० इक्ष्मणविहगे शब्दरत्ना०

४ चव्ये (चइ) ५ करवीरेवृक्षे च राजनि० । [राजनि०

कृकला स्त्री कृकं कृकाकारं लाति ला-क । पिप्पल्याम्

कृकलास पुंस्त्री कृकं कण्ठं लासयति लस-णिच् अच् । सरटे
(कृकलास) पक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृकलासस्यानिष्टचकत्वं तच्छान्तिश्च शान्तिशब्दे दृश्या

तिका० तालव्यान्तः पाठः पृष्ठो० । “दृष्टुस्ते महाकायं

कृकलासमवस्थितम्” । “स्वमाष्टत्योदपानस्य कृकलासः

स्थितोमहान्” भा० आनु० ७० अ० । स्वार्थे क तत्वाथे ।

स्त्रियां ङीप् । पृष्ठो० कृकलासोऽप्यत्र अमरटीका ।

कृकवाकु पुंस्त्री कृकेण वक्ति वच-परिभाषणे जुष् कश्च ।

इकुकुटे अमरः । २ मयूरे, ३ सरटे च मेदिनी ।

“कृकवाकोर्ध्वनिमाकर्ष्य कल्पे” मावः । [तिका० ।

कृकवाकुध्वज पु० कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य । कार्तिकेये

कृकाट न० कृकं कण्ठमटति अण् उप० स० । घाटायाम्

“इन्द्रः शिरो,ग्निर्ललाटं, यमः कृकाटम्” अथ० ६, ७, १,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्ठमटति अट-एवल् टाप् कापि-

अत इत्त्वम् । श्रीवायासुन्नतदेशे अमरः “जलूर्ध्वं मर्मा-

णि चतस्रोधमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके” । “जातु

कूर्परसीमन्ताधिपतिशुल्फमणिबन्धकुङ्कुन्दरावर्तकृकाटिका-

श्चेति सन्धिसम्भारिणि । “कुङ्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे

सकृकाटिके” इति च सुशु० । “शिरोधोवयोः सन्धाने

कृकाटिके नाम तत्तु चलमूर्द्धता” सुशुते तत्स्थानमुक्तम् ।

“कृकाटिकान्ते छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे” सुशु० ।

कृच्छ्र पु० न० कृत-रक् षोऽन्नादेशः उष्णा० । १ सान्तापनाद्व्रते

कृच्छ्रश्च नानाविधः भिन्नादर्शितः यथा

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । जग्ध्वा-
परेऽङ्गु पवसेत् कच्छं सान्तपनञ्चरन्” या० । “पूर्वेदुरा-
हारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्च द्रव्याणि
कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेदुरूपवसेदिति द्वै-
रातिकः सान्तपनः कच्छः सान्तपनञ्चोत्तरस्त्रोके पृथग्वि-
धानादवगम्यते । कच्छ इति चान्वर्थसंज्ञेयम् तपोरूपत्वेन
ल्लोशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनाम्परिसाणं वक्ष्यते । यदा
पुनः पूर्वेदुरूपोष्ठापरेदुः समन्तकं संयुज्य समन्तकमेव
पञ्चगव्यस्मीयते तदा ब्रह्मकूर्च इत्याख्यायते यथाह
पराशरः “गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टमङ्गगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम् । गोमूत्रन्ता-
म्बवर्णायाः, श्वेतावाञ्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनव-
र्णाया, नीलायाश्च तथा दधि । दध्ना कण्ठवर्णायाः,
सर्वं कापिलमेव वा । अलाभे सर्ववर्णानाम्पञ्चगव्येष्वयं
विधिः । गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः । गोमूत्रव-
द्वृत्तस्येष्टास्तद्वन्तु कुशोदकम् । मायत्वप्रादाय गोमूत्रं,
गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरन्दधि-
क्राव्णेति वै दधि । तेजोऽसि शुक्रमित्वाज्यन्देवस्य त्वा
कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृत्वा पूतं होमयेदग्निमग्निधौ ।
सप्तपत्वास्तु ये दर्भा अच्छिन्नापाः शुक्लविषः । एतैरु-
द्धृत्य होतव्यमङ्गगव्यं यथाविधि । इरावती इदं वि-
ष्णुर्मानस्तोके च श्रवतीः । एताभिश्चैव होतव्यं कृत्वा
शेषं पिबेद्विजः । प्रणवेन समालोच्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य
च । प्रणवेन ससुद्धृत्य पिबेत्तत् प्रणवेन तु । मध्यमेन
पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण रौप्येण
ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः । यत्त्वगस्थिगतम्पापं देहे तिष्ठति
मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेभ्यनमिति” ।
यदात्येते देव विमिश्रितमङ्गगव्यं तिरात्वमभ्यस्यते तदा
यतिसान्तपनसंज्ञां लभते “एतदेव त्र्यहस्यस्तं यति-
सान्तपनः स्मृतमिति” शङ्खस्मरणात् । जावालेन तु स-
प्ताहसाध्यं सान्तपनसंज्ञकम् “गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्द-
धि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहस्मीत्वा त्वहोरात्र-
अभोजनम् । कच्छः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः”
इति । एषाञ्च गुरुलघुकच्छाणां शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था
विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या । महासा-
न्तपनाख्यं कच्छमाह “पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः
सोपवासकः । सप्ताहेन तु कच्छोऽयं महासान्तपनः

स्मृतः” या० सप्ताहेनापवर्त्तितो महासान्तपनाख्यः कच्छो
विज्ञेयः कथमित्यपेक्षायास्तुक्तम् पृथग्भूतैः षडभिर्गो-
मूत्रादिभिरेकैकेनैकैकमहोरात्रे त्र्यहस्यमङ्गोपवासेनेति ।
यमेन तु पञ्चदशाहसम्पाद्यो महासान्तपनोऽभि-
हितः “त्र्यहस्मिन्नेतु गोमूत्रन्त्र्यहं वै गोमयस्मिन्नेतु ।
त्र्यहन्दधि त्र्यहं क्षीरन्त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ।
महासान्तपनं होतुर्वपापप्रणाशनमिति” । जावालेन
त्वे कविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महासान्तपन उक्तः । “पस्यामे-
कैकमेतेषां तिरात्वसुपयोजयेत् । त्र्यहस्योपवसे-
दन्त्यं महासान्तपनं विदुरिति” । यदा तु पस्यां सान्त-
पनद्रव्याणामेकैकस्य द्र्यहस्यपयोगस्तदातिसान्तपनम्
यथाह मनुः “एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु द्र्यहं
द्र्यहम् । अतिसान्तपनञ्चाम श्वपाकमपि शोधयेदिति” ।
श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः । इति महासान्तपनाति-
सान्तपने । पर्णकच्छाख्यं व्रतमाह “पर्णोदुम्बररा-
जीवविल्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकमत्र्यहस्मीतैः पर्णकच्छं
उदाहृतः” या० । “पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णा-
नामेकैकेन काथितसुदकमत्र्यहस्मिन्नेतु कुशोदकञ्चैकस्मिन्-
हनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकच्छः । यदा तु पर्णादीनामे-
कीकृतानां काथस्त्रिरात्रान्ते पीयते तदा पर्णकूर्चः
यथाह यमः “एतान्येव समस्तानि तिरात्रोपोषितः
शुचिः । काथयित्वा पिबेद्विजः पर्णकूर्चैःऽभिधीयते”
इति । यदा तु विल्वादिफलानि प्रत्येकं काथितानि
भासस्मीयन्ते तदा फलकच्छादिव्यपदेशं लभते यथाह
मार्कण्डेयः “फलैर्मर्षेण कथितः फलकच्छो मनीषिभिः ।
श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । सासेना-
मलकैरेव श्रीकच्छमपरं स्मृतम् । पलैर्मतः पत्रकच्छः
पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते । मूलकच्छः स्मृतो मूलैस्तोयकच्छो
जलेन तु” इति पर्णकच्छमेकादशविधम् । अथ
तप्तकच्छं व्रतमाह “तप्तक्षीरपलाशान्नामेकैकं प्रत्य-
हस्मिन्नेतु । एकरात्रोपवासञ्च तप्तकच्छं उदाहृतः” या० ।
दुग्धसर्पिरुदकानान्तपानामेकैकमतिदिवससम्पाद्यापरेदुरूप-
वसेदेव दिवसचतुष्टयसम्पाद्यो महातप्तकच्छः । एभिरेव
समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसम्पाद्यः सान्तपनवत्त-
प्तकच्छः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः “तप्त-
कच्छं चरन् विप्रो जलक्षीरहतानिलान् । प्रतित्र्य-
हस्मिन्नेदुष्णान् सक्तुं क्षायी समाहितः” इति । क्षीरादि-
परिमाणन्तु पराशरेणोक्तमष्टव्यम् “अपाम्स्मिन्नेतु त्रि-

पलं द्विपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकस्मिन्नेक्षिपि स्त्रिरातं
 चोष्णमारुतमिति” । त्रिरातं चोष्णमारुतमिति त्रि-
 रातमास्यपूरणसुखोदकवाप्यं पिबेदित्यर्थः । यदा
 तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः “तत्रहं शीतं
 पिबेत्तोयन्त्रहं शीतं पयः पिबेत् । तत्रहं शीतं
 घृतस्मीत्वा वायुभक्षः परन्त्रहमिति” यसस्मरणात् ।
 इति तन्मृच्छ्रश्चतुर्विधः । पादकृच्छ्रमाह “एकभक्तेन
 नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः
 प्रकीर्तितः” या० । एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव, नक्ते-
 नेति पृथगुपादानात् । अतश्च दिवैव एकवारमेव भोज-
 नेनैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति । तत्र दिवेति रात्रि-
 व्युदासः एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः । भोज-
 नेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां ब्रतरूपत्वात्
 पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतभोजनं विधीयते ।
 तथा चापस्तम्बः “तत्रहमनक्ताश्च दिवाशी च तत्रह-
 म् । त्रहमयाचितव्रतस्त्रहं नाम्नाति किञ्चि-
 दिति” । अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितेतिनि
 प्रत्ययेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति ।
 गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम् “हविष्यान् प्रातराशान्
 भुक्त्वा तिष्ठो रात्रौर्नाश्रीयादिति” । एवं नक्तभोजनवि-
 धावपि । न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचि-
 तम् तेन कालविशेषानुपादानद्विवारात्वात् वा सकृदित्येव
 तपोरूपत्वात् कृच्छ्राणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः ।
 अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधोऽ-
 पि तु स्वीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम्
 प्रेषणाध्यव्रणयोः साधारणत्वाद्याच्चायाः । अतः स्वग्-
 हेऽपि भ्रष्टभार्याद्योऽनाज्ञाप्ता एव यदि भोजनमुपह-
 रन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । असुनैवाभिप्रायेणोक्त-
 ङ्गौतमेन “अथापरत्रहं न कञ्चन याचेतेति” । अत्र च
 आससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः “सायन्तु द्वाद-
 श आसाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः
 परन्निरशनं स्मृतमिति” । आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्
 “सायं द्वाविंशतिर्यासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतु-
 र्विंशतिरायाच्याः परे निरशनायस्तः । कुक्कुटाण्ड
 प्रमाणास्तु यथा वा संविशेन्मुखमिति” । अनयोश्च
 कल्पयोः शक्तप्रेक्षो विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्रजा-
 पत्यं चतुर्द्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् उक्त्वा वर्णाशु-
 रूपेण व्यवस्था कृता “तत्रहं निरशनं पादः पादश्चाया-

चितं तत्रहम् । सायं तत्रहन्तथा पादः प्रातः पादस्तथा-
 त्यहम् । प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत् । अ-
 याचितन्तु राजन्ये त्रिरातं ब्राह्मणे स्मृतमिति” । यदा
 तु याचितोपवासात्मकतत्रहद्वयानुष्ठानं तदार्द्धकृच्छ्रः साय-
 व्यतिरिक्तापरतत्रहत्वयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विज्ञे-
 यम् “सायंप्रातर्विनार्द्धः स्वात्पादोनं नक्तवर्जितमिति”
 तेनैवोक्तत्वात् । अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्-
 शितम् “सायंप्रातस्तथैकैकदिनद्वयमयाचितम् । दिन-
 द्वयञ्च नाश्रीयात्कृच्छ्राङ्गं तद्विधीयते” प्राजा-
 पत्यकृच्छ्रमाह “यथा कथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽय
 मच्यते” या० । अयमेव पादकृच्छ्रः । यथाकथञ्चिद्गण्डक-
 लितवदावृत्त्या स्वस्थानविद्वद्या वा । तत्राप्यानुलोम्येन
 प्रातिलोम्येन वा । तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं
 वा तिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलित-
 वदावृत्तिपक्षोवशिष्टेन दर्शितः “अहः प्रातरहर्हर्हर्ह-
 रेकमयाचितम् । अहः पराकन्तैकमेव चतुरहोऽपरः ।
 अनुप्रहर्हार्थं विप्राणां मनुर्द्धर्हर्हर्हर्हर्हः । बालवृद्धात-
 रेष्वेव शिशुकृच्छ्रमुवाच हेति” । आनुलोम्येन स्वस्थान
 विद्वद्विपक्षस्तु मनुना दर्शितः “तत्रहंप्रातः तत्रहं-
 सायं त्यहमद्यादयाचितम् । तत्रहम्परञ्च नाश्रीयात् प्रा-
 जापत्यं चरन् द्विजः” इति । प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वशि-
 ष्ठेन दर्शिता । “प्रतिलोमचतुरेत्सुष्टः कृच्छ्रं चान्द्रायणो-
 त्तरमिति” । जपादिरहितपक्षस्तु क्षीशूद्रादविध-
 योऽङ्गिरसा दर्शितः “तस्माच्छूद्रः समासाद्य सदा धर्म
 पथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जित-
 मिति” । जपादिशुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च
 तैवर्णिकविषयः स च गौतमेन दर्शितः । “अथातः
 कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा ति-
 क्षोरातीर्क्षीयादथापरन्त्रहं नक्तभुञ्जीताथापर-
 न्त्रहं न कञ्चन याचेताथापरन्त्रहमुपवसेत्तिष्ठेद-
 हनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्थं न
 सन्नापेत रौरवयौघाजपेन्नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनसुदको-
 पस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्माजयीत
 हिरण्यवर्णाः शुचियः पावका इत्यष्टाभिरथोदक-
 तर्पणं नमोहनाय नमोमोहनाय नमोधन्वने ताप-
 साय पुनर्वसवे नमः । मौञ्जप्रायोस्त्याय वसुविन्दाय स-
 र्वविन्दाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पार-
 दाय पारपाराय पारयिष्यवे नमः । रुद्राय पशुपतये नमः

हते देवाय त्वत्प्रसादयैकचरायाधिपतये हराय शर्वाया-
 बनाशायोप्राय वज्रिणे धर्णिने कपर्दिने नमः । सूर्याया-
 दित्याय नमः । नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कण्ठा-
 यापिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय ह-
 रिकेशायोर्द्धरेतसे नमः । सत्याय प्रावकाय पावकवर्णायै
 कवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपि-
 णे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय सु-
 पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्म-
 चारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः इति
 एतदेवादित्योपस्थानभेता एवाज्याहुतयो द्वादशरा-
 त्रस्थान्ते चरुं अपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयाद-
 ग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये खिष्टकृत
 इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति । तत्र “तिष्ठेदहनि-
 रात्वावासीत क्षिप्रकामः” इत्यस्यामर्थः यस्तु महतोऽप्ये-
 नसःक्षिप्रमेकैनेव कच्छ्रेण सुच्येयमित्येवं कामयते अ-
 सावहनि कर्मायिरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्वावासीत ।
 एवं रौरवयौधामजपसामजपौ नमोहनायेत्यादिभिस्त
 र्मणादित्योपस्थानादिकञ्चरूपणादिकञ्च योगीश्वराद्य-
 नुक्तंक्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तपा-
 जापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्त्तव्यतासंहित-
 न्द्रष्टव्यम् । एवमनग्रनपि च स्मृत्यन्तरतो विशेषा-
 न्तरागन्तव्ये प्रणीयानि । अतिकच्छ्रमाह “अयमेवाति
 कच्छ्रः स्यात्प्राणिपूरादभोजनः” या० । एतद्वर्त्मक एव
 एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकच्छ्रः स्यात् । इयं
 स्तु विशेषः आद्ये त्वत्प्रसादये पाणिपूरणमात्रमन्त्रं भु-
 ङ्गीत न पुनर्द्वाविंशतिप्रासान् । अत्र च प्राप्तभोजनानु-
 वादेन पाणिपूरादभोजनविधानादन्यत्त्वत्प्रहेऽतिदेशप्राप्त
 उपवासोऽप्रतिपक्ष एव । अत्रापि पादशो व्यवस्थापूर्वव-
 देव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम् “एकैकं प्रासमग्नीयात् त्वत्प्र-
 हानि त्रीणि पूर्ववत् । त्वत्प्रहं चोपवसेदन्यमतिकच्छ्रं च-
 रन् द्विजः” इति तत्प्राणिपूरणपरिभितादत्यत्वाच्छ्रुतिविध-
 यम् । कच्छ्रातिकच्छ्रमाह “कच्छ्रातिकच्छ्रः पयसा-
 दिवसानेकविंशतिसु” या० एकविंशतिरात्रं पयसा वर्त्तनं
 कच्छ्रातिकच्छ्रस्य व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेन तु द्वादश-
 रात्रमुदकेन वर्त्तनं कच्छ्रातिकच्छ्र उक्तः “अब्रह्मस्मृतीयः
 स कच्छ्रातिकच्छ्र” इति । अतश्च शक्तप्रेक्षयाऽनयोर्व्य-
 वस्था । पराकमाह “द्वादशाहोपवासेन पराकः परि-

कीर्त्तितः” या० ऋजुर्थोऽयमर्द्धश्लोकः । सौम्यकच्छ्रमाह
 “पिण्याकाचामन्तक्रास्व सुक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रो-
 पवासश्च कच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते” । पिण्याकोनिःसुततैल
 स्तिलस्तस्यौदनिकावोदस्त्रिदशसक्तूनाञ्च पञ्चानामेकैकं
 प्रतिदिवसमुपभुज्य पञ्चोऽङ्गि उपवसेदेवं सौम्याख्यः कच्छ्रो-
 ऽभिधीयते । द्रव्यपरिमाणन्तु प्राणयात्रासातनित्वमनम-
 धिगन्तव्यम् । जात्रालेन चतुरहव्यापी सौम्यकच्छ्र उक्तः
 “पिण्याकं सक्तवस्तक्राञ्चतुर्थेऽहन्मभोजनम् । वासोवै दक्षि-
 णां दद्यात्सौम्योऽयं कच्छ्र उच्यते” इति । तुलापुरुषाख्यं
 कच्छ्रमाह “एषान्तिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि ।
 तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पाञ्चदशाहिकः” या० “एषां पि-
 ण्याकादीनाम्पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य तिराताभ्यासेन पञ्च-
 दशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कच्छ्रोवेदितव्यः । अत्र पाञ्च-
 दशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः । यमेव त्वेक-
 विंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः “आचाममथ पिण्याकं
 तक्राञ्चोदकसक्तूकान् । त्वत्प्रहन्तुहस्ययुञ्जानोवायुभक्तस्य-
 हद्वयम् । एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते” इति ।
 अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्त्तव्यता अन्यगौरवभयान्न वि-
 ख्यते” मिता० । चान्द्रायणकच्छ्रस्तु चान्द्रायणपञ्चे व-
 द्यते । २कष्टे दुःखे “अमन्त्रयत कच्छ्रञ्च तस्याः सर्वः
 सभाजनः” रामा० । “महत् खलु कच्छ्रमनुभूतं तत्प्रभव-
 त्या” मालवा० । ३कष्टसाधने ४कष्टयुक्ते च त्रि० अ-
 मरः “इत्यञ्च देशाननुसञ्चरामः बनानि कच्छ्राणि च क-
 च्छरूपाः” भा० व० ३४ अ० । “कच्छ्रां प्राप स आपदम्”
 रामा० । ५कष्टसाधने त्रि० “अमन्त्रयित्वा सचिवैः योऽ-
 र्थं कच्छ्रं नृपश्चरेत्” रामा० । “अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात्
 कच्छ्रोऽयं मिश्रलक्षणः” सुश्रु० । ६प्रजापत्यव्रते “विप्रद-
 शण्डोद्यमे कच्छ्रमतिकच्छ्रं निपातने” मनुः । “तांश्चारयित्वा
 त्रीन् कच्छ्रान् यथाविध्युपयनाययेत्” मनुः । “एकवर्षे
 गृपि हते कच्छ्रपादोविधीयते । अब्रह्मिपूर्वं पुंसः स्याद्-
 द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादस्तु प्राजाप-
 त्यमतः परम्” प्रा० त० वृद्धप्रचेताः । “चतुर्हायणादौ
 प्राजापत्यविधानात् कच्छ्रपदं प्राजापत्यपरम्” प्रा० त०
 रघु० । ७पापे न० भेदि० दसूतकच्छ्ररोगे पु० राजनि०
 कच्छ्रं वेदयते सुखा० क्यङ् पापचिकीर्षयास् । क-
 च्छ्रायते पापं चिकीर्षति । सुखा० अस्त्वर्थे वा सतृप् सस्य
 वः । कच्छ्रवत् पक्षे इति । किच्छ्रन् तद्युक्ते त्रि० “सह
 कच्छ्री ब्रभूव” छा० उ० । स्त्रियां ङीप् । असत्यपरत्वे-

ततोहेतौ पञ्चमी कच्छान्मुक्तः सत्वपरत्वे तृतीया
कच्छेण विषेण सुक्तः । एतत्पञ्चम्या अलुक्सं ।
कच्छसन्तपन पु० न० सव्यक् तपनमत्त प्रज्ञाद्यण कर्म ।
व्रतभेदे कच्छशब्दे विवृतिः ।

कच्छातिक्च्छ पु० कच्छादिप अतिकच्छः अतिकष्टसाध्य-
त्वात् । व्रतभेदे कच्छशब्दे विवृतिः । [तथात्वम् ।

कच्छारि पु० इत० । विस्वभेदे राजनि० । कष्टनियारकत्वात्तस्य
कच्छार्थं पु० व्रतभेदे कच्छशब्दे विवृतिः ।

क्षणञ्च पु० कृष्णञ्च १-प्र० । कृष्णञ्चयशब्दार्थे राजनि० ।

क्षण पु० क-वा०-रु खलम् । चित्करजातौ त्रिका०

क्षत संशब्दे चुरा० उभ० सक० सेट् । कीर्तयति ते अचिकी-
र्त्तत् त कीर्त्तयां बभूव आस चकार चक्रे । कीर्त्तिः
कीर्त्तनम् कीर्त्तितः कीर्त्त्यन् । कीर्त्त्यते कीर्त्त्यमानः
क्षत छेदे तदा० पर० सक० सेट् सुचादि । क्षन्ति अकर्त्तृत्

कर्त्तिष्यति-कर्त्तृखति ईदित् क्षत्तः क्षत्तिः । “न विश्वसेद-
विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद् भयसुत्पन्नं
मूलान्यपि निक्षन्ति” हितो० । प्रनिक्षन्ति णिचि
कर्त्तयति ते अचिञ्जतत्-त अचकर्त्तत्-त सनि । चिक-
र्त्तिषति “शिरोऽतिरागाद्दृशं चिकीर्त्तिषुः” माघः ।
कर्त्तनं कर्त्तनी क्षन्तम् । [चकर्त्त

क्षत वेष्टे क्वा० पर० सक० सेट् । क्षत्ति क्षनः अकर्त्तृत् ।

क्षत् पु० करोति प्रातिपदिकसंज्ञां क-किप् । प्रययभेदे क्षत्त्वं च
धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम् ।
धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् “क्ष-
त्तद्वितसभासाच्चेति” पा० तस्य प्रातिपादकसंज्ञाव-
त्त्वत् । अतएवोक्तमभियुक्तैः “उणादयन् कृदन्तञ्च तद्वि-
तान् समासजम् । नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्वाद्युत्पत्तिस्ततः
परम्” तद्वितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम्
तिङ् व्युदासाय प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तत्वमिति “कर्त्तरि
क्षत्” पा० । “गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्
सुबुत्पत्तेः” वार्त्ति० । “कृदभिहितोभावोद्भव्यवत् प्रकाशते”
महाभाष्यम् “सप्तम्याः क्षति बल्लवम्” पा० २ कर्त्तरि ति०

क्षत ति० क+कर्मणि क्त । १ सम्पादिते २ जनिते ३ अश्वस्ते
च । “क्षतमोदनसङ्कादि तण्डुलादि क्षताक्षतम् । ब्री-
ह्यादि चाक्षतं प्रोक्तमिति द्रव्यं त्रिधा बुधैः” कात्या०
उक्ते ४ ओदानादौ हविषि न० । “क्षतमनुमतं दृष्टं वा यै
रिदं गुरु पातकम्” वेणीसं० ५ विहिते ति० । ६ फले
न० । ७ अश्वयुगे न० तन्मानाद्युक्तं मनुना “चत्वार्याहुः

सहस्राणि वर्षाणान्तु क्षतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या
सन्ध्याशश्च तथाविधः” । तेन ४८०० दिव्यवर्षास्तन्मानम्
व्यक्तसक्तं स्म० सि० यथा “तद्द्वादशसहस्राणि चतु-
र्युगमुदाहृतम् । सूर्यादिसङ्ख्याया द्वितिसागरैर्युता-
हृतैः । सन्ध्यासन्ध्याशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । क्ष-
तादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो
भागश्चतुस्त्रिंशेऽकसङ्ख्युणः । क्रमात् क्षतयुगादीनां घ-
ष्टोऽंशः सन्ध्यायोः स्वकः” । ततश्च मानुषमानेन १७२८०००
वर्षास्तन्मानं । तदेतदुक्तं सि० शि० “खखाभ्रदन्तसागरैर्युगा-
ग्निं युग्ममूयुगैः । क्रमेण सूर्यावत्सरैः क्षतादयो युगा-
ह्वयः । स्वसन्ध्याकातदंशकैर्निजार्क १२ भागसंमितैः ।
युताश्च तद्युतौ युगं रदाव्ययोऽयुताहताः” सू०
“खखाभ्रदन्तसागरैरिति । रविवर्षाणां लक्षचतुष्टयेन
द्वाविंशसहस्राविकेन चतुर्गुणेन क्षतं नाम प्रथमो युग-
चरणः १७२८००० । त्रिगुणेन त्वेतासंज्ञो द्वितीयो
युगचरणः १२८६००० । द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृतीयः
८६४०० । एकगुणेन कलिचतुर्थः ४३२००० । किंविशिष्टा
एते युगचरणाः । स्वसन्ध्याकातदंशकैर्निजार्कभागसंमि-
तैर्गुताश्च । युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशंशस्तत्प्रमाणा
तस्य चरणस्य सन्ध्या । सा चरणादौ भवति । तावांश्च
सन्ध्यांशः । स चरणस्थाने । एवं स्वसन्ध्यासन्ध्यांशैः
सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः । ततश्च क्षतादौ
सन्ध्यावर्षाणि १४४००० । क्षतान्ते सन्ध्यांशः १४४००० । त्वेता-
दौ सन्ध्या १०८००० । त्वेतान्ते सन्ध्यांशः १०८००० ।
द्वापरादौ सन्ध्या ७२००० । द्वापरान्ते सन्ध्यांशः ७२०००,
कल्वेरादौ ३६००० सन्ध्या तदन्ते ३६००० सन्ध्यांशः” पमि०
“प्रदेशतुर्भिः सुजतैः स्थिरोक्षते क्षतेऽसुना के न तपः प्रपे-
दिरे” जैष० । ३३४ प्र० अयशब्ददर्शिते ८ चतुरङ्गयुक्ते
पाशकभेदे १० स्तोमभेदे च तत्त्रैवोदा० ११ पर्याप्ते ति०
मेदि० भावे क्त ! १२ क्रियायां न० कृतपूर्वी कटम् क्षतप्-
र्विशब्दे विवृतिः । १३ दासभेदे पु० कृतदासशब्दे विवृतिः
१४ चतुःसंख्यायां “युष्माग्नी क्षतभूतानि” ति० त०
निगमः । १५ साधिते पक्वे ति० क्षतान्नम् ।

क्षतक ति० क्षतं करणं भावे क्त तत आगतः कन् क्षत-
मेव स्वार्थे क क्षन्ति स्वरूपं क्षत-कुन् वा । १ क्षतिमे
करणाज्जाते । क्षतिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम् ।
“यद्व्यत् क्षतकं तदनिव्यमिति न्यायः । “शब्दोऽनित्यः
क्षतकत्वात्” सुक्ता० “एतेन विधिना कृद्भिः क्षतकैश्च

यथाऽनलः” भा० वि० २३० । “आर्यरूपसमाचारं
चरन्तं कतके पयि” भा० आनु० २६०७ श्लो०
“कच्चिन्न कतकैर्दूतैरित्यादि” कच्चिदध्यायशब्दे दर्शितम् ।
“कतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाव्या” भाषः । २विड्लवणे
न० अमरः ।

कृतकर्म्मन् ति० कृतं कर्म्म येन । १दत्ते चतुरे कार्यं जमे
हेम० । २कृतस्वकार्यं च “यावदस्तं न यात्येष कृतकर्म्म
दिवाकरः” रामा० ॥ कर्त्तव्यताशून्ये ३परमेश्वरे पु० ।
“इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णु स०
“कृतमेव न कर्त्तव्यं किञ्चित् कर्म्मास्य विद्यते धर्म्मा-
त्मकं कर्म्म कृतं वा कृतकर्म्मा” भा० । कृतकार्यं कृतकृ-
त्यादयोऽप्यत्र ति० “समूहकार्यं आयतान् कृतकार्यान्
विसर्जयेत्” या० स्मृ० । “यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्यावयं
त्वया” भा० आनु० २८६२ श्लो० । “कृतकथोविधिर्मन्ये न
वर्जयति तस्य ताम्” भाषः । ५ऋणवयाद्विज्ञे
संन्यासिनि । “ज्ञानावृत्तेन त्वमस्य कृतकथस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” इत्युक्तम् ।
तस्य समाप्रकथ्यत्वात्तथात्वम् “कृतकथस्तु संन्यस्य स्वात्म-
सावरतिर्भवेत्” । अकृतकथोहि मृत्योर्विभेति यथाह
“प्रायेणाकथ्यकृतत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः” इति ।

कृतकालं ति० कृतः कालः समयोयेन । १कृतावधौ शिष्यादौ ।
कर्म्म० । २कृते समये पु० “कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृत-
कालं गुरोर्गृहे” या० कृतसमयादयोऽप्यत्र [च त्रिका०]
कृतकोटि पु० कृता कोटियेन । १काश्यपसुनौ २उपवर्धसुनौ
कृतक्रिय ति० कृता क्रिया येन । कृतनित्यादिकार्यं “विप्रः
शुध्यत्यपः स्मृद्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं
रस्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” मनुः ।

कृतक्षणं ति० कृतः क्षणः समयो येन । लब्धावकाशे “तस्युतङ्कः
प्रत्युवाच कृतक्षण एवास्मि शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमक्षु-
पस्कृतम्” भा० आ० ३३० । कृतसमयादयोऽप्यत्र

कृतघ्नं ति० कृतं हन्ति हन-टक् । कृतोपकारस्यापकारके
“शरणागतदीनस्तोहिंसकान् संवसेन्न तु । चीर्ण-
व्रतानपि सदा कृतघ्नसंहितानिभान्” या० स्मृ०
“वाल्मीकिं कृतघ्नं विशुद्धानपि धर्म्मतः । शरणा-
गतहन्तृं स्त्रीहन्तृं च न संवसेत्” मनुः
“कृतघ्नानाह स्कन्दपुराणम् “भर्तृपिण्डापहर्ता च
पितृपिण्डापहारकः । तस्मादुगृहीत्वा विद्याञ्च दक्षिणां
न प्रयच्छति । पुत्रान् स्त्रियञ्च योद्वेष्टि यश्चैतान् घातये-

न्नरः । कृतस्य दोषं वदति सकामाच्च करोति यः । क-
श्चरेच्च कृतं यच्च आश्रयमान् यस्तु दूषयेत् । सर्वास्तान्-
घिभिः साङ्गं कृतज्ञानव्रवीन्मनुः” “ब्रह्मणे च सुरापे च
चौरे च गुरुतल्पगे । निष्कृतिर्विहिता सङ्गः कृतघ्ने
नास्ति निष्कृतिः” । “तस्मात् पितादिगुरोः कृतस्य सत्
कर्म्मण इति शेषः । सकामाच्च करोति उपक-
र्त्तनिति शेषः” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

कृतघ्नोपाख्यानं न० कृतघ्नविशेषखोपाख्यानम् । भारतशान्ति
पर्वान्तर्गते १६८ अध्यायमारभ्य १७२ अध्यायपर्यन्ते
अन्ये नाडीजङ्गमशब्दे विवृतिः । “कुतः कृतघ्नस्य यशः
कुतः स्थानं कुतः सुखम् । अश्वज्वेयः कृतघ्नोहि क-
तघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मितद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण
विशेषतः । मितधुक् नरकं घोरमनन्तं पतिपद्यते ।
कृतघ्नेन सदा भाव्यं मितकार्येण चैव ह । मितान् लभते
सर्वं मितान् पूजां लभेत च । मितान्मोहांश्च भुञ्जीत
मितेणापत्सु सुच्यते । सत्कारैस्तसैर्मितं पूजयेत्
विचक्षणः । परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरप-
तपः । मितद्रोही कुलाङ्गारः पाषकर्मन् नराधमः ।
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! प्रोक्तः पापो मया तव । मितद्रो-
ही कृतघ्नो वै किंभूयः श्रोतुमिच्छसि” । भा० आ० १७३३०
कृतच्छिद्रा स्त्री कृतं छिद्रं यस्याम् । कोधातकीलतायाम् ।
राजनि० ।

कृतज्ञं ति० कृतं कृतोपकारं जानाति ज्ञा-क । १कृतोपकार-
ज्ञातरि २तत्प्रत्युपकारके । “कृतज्ञेन सदा भाव्यम्”
भा० शा० १७३ अ० १ कुक्षुरे पु० मेदि० स्त्रियां जातित्वेऽपि
संयोगोपधत्वात् टाप् । कृतं कार्यं जगत् जानाति
ज्ञा-क, कृतं कार्यं च आत्मा यस्य वा । ४ परमेश्वरे पु०
“महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञोमेदिनोपतिः” विष्णु स०
“कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः” किरा० ।

कृतला स्त्री कृतं लायते लै-क । लायमाणालतायां राजनि०
कृतदास पु० कर्म्म० । एतावत्कालं त्वहास इत्यभ्युगमिने
पञ्चदासदासान्तर्गते दासभेदे दासाश्च पञ्चदशविधाः
मिता० दर्शिता यथा
“गृहजातस्तथा क्रीतोऽलम्बोदायादुपागतः । अनाका-
लभ्यतस्तद्वदाहितः स्वाभिना च यः । भोक्षितोऽमह-
तश्चण्डियुद्धप्राप्तः पश्येजितः । तवाहमिदमुपागतः प्र-
ब्रज्यायसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाहृतः ।
विक्रोता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः” या० ।

‘गृहे दास्यं जातो गृहजातः१ क्रीतो मूल्येन२ । लब्धः३ प्रतिग्रहादिना । दायदुपागतः पित्रादिदासः४ । अना-
कालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय सरणाद्रक्षितः५ । आ-
हितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः६ । ऋणभो-
चनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः७ । युद्धप्राप्तः समरे वि-
जित्य गृहीतः८ । पणोजितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽ-
हन्तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जितः९ । तवाह-
मित्युपगतः तवाहन्दास इति स्वयमस्मतिपद्मः१० । प्रव्र-
ज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च पुनः११ । कृतः एतावत्कालं त्वद्दास-
इत्यभ्युपगमितः१२ । भक्तदासः सर्वकालमन्तर्गतार्थमेव दास-
त्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः१३ । बडवाहृतः बडवा गृहदा-
सी तथा हृतस्तल्लोभेन तासद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः१४ ।
य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रोता’१५ ।
इत्येवमश्वदश प्रकाराः’ ।

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन । शास्त्राभ्याससंस्कृता-
तान्त्रिकरणे, स्थिरचित्ते, “कृतधीः किं पभाषेतेति”
“कृतधीर्भुनिरुच्यते” गीता ।

कृतध्वज पु० नटभेदे “कृषध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्माध्वजो-
नटः धर्माध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजस्ततध्वजौ” भाग०
८.१०, १२, [भ्यासनिपुणे अमरः ।

कृतपुङ्गु पु० कृतः अभ्यस्तः पुङ्गुः तद्युक्तोवाणो येन । शरा-
कृतपूर्व्वी त्रि० कृतं पूर्व्वमनेन “सपूर्व्वीञ्च” पा० इति । कृतपू-
र्व्वकर्म्मको तद्बोधप्रकारः सरलायामस्माभिनिरूप्यते यथा

“कृतपूर्व्वी कटं भुक्तपूर्व्वी ओदनमियादिमहाभाष्य-
कारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्वमनेनेति विग्रहे
“सह सुपा” इति पा० सभासे पूर्व्वीदिनिरितोनेरनुवृत्तिमता
“सपूर्व्वीञ्चेति” पा० स्वरूपेण इति विहितः तत्र यदि कृत-
मिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्म्मरूपवि-
शेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वीदिपदेन समासो न स्यात् एकत्र
विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात्
न वृत्तिसम्भवः । भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यामेष्टा
रीतिराकलनीया तथाहि प्रथमं कर्म्मविवक्षयाऽकर्म्मकत्वेन
भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्व्वस्य “सह सुपेति”
पा० सभासे कृते तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वशब्दादिप्रत्ययो भवति ।
पश्चाच्च कर्त्तृकृतक्रियायाः कर्म्मकाङ्क्षायां कटादि-
कर्म्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा “अकर्म्मकत्वे
सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता
कर्त्तृा योगो भवति कर्मणा । अविग्रहा गतादिस्था

यथा ग्रामादिकर्म्मभिः । क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृत-
पूर्व्वीदिषु स्थितेति” । गमनकर्त्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी
गमनक्रिया कर्त्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविग्रहा
अनुबोधा तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्वमध्यपातिन्य-
पीति तदर्थः” ।

कृतप्रणाश पु० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो
नाशः । कृतहानौ दोषभेदे । स च दोषविशेषः कृतप्रणा-
शाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्थानित्यत्वे प्रसक्तौ” शा०
सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल न० कृतं फलमस्य । १कृत्तोले २कोलशिखरां टाप्
कृतब्रह्मन् त्रि० कृतं ब्रह्म स्तोत्रं येन । कृतस्तोत्रे “यन-
वदनुवृत्तः कृतब्रह्मा” ऋ० २.२५, १,

कृतम् अव्य० कृत-बा० कसु । अलमर्थे, निषेधे च ।

कृतमाल पु० कृता मालास्य । १आरग्वधे, (सोन्हाल) २कर्ण-
कारे च अमरः । ३कर्णिकारदृष्टेऽनदीभेदे स्त्री राज-
नि० । ४कृतमाल्ये मालाकरे त्रि० ।

कृतमुख त्रि० कृतं संस्कृतं मुखं यस्य । पण्डिते अमरः
कृतुरथ पु० १निमिषंश्चे नटभेदे “मेरोः प्रतीपस्तस्माच्च
जातः कृतरथो यतः” साग० ८.१२, १, स्त्रि० । २सम्पा-
दितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षणा त्रि० कृतानि लक्षणान्यस्य । १शुचैर्विज्ञाते
अमरः । २कृतचिह्ने च “ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्विते लक्ष-
याः कृतलक्षणाः” मनुः ।

कृतवर्म्मन् पु० कृतवीर्य्यभातरि कनकनटपात्मजे । “कन-
कस्य तु दायदासत्वरो लोकविश्रुताः । कृतवीर्य्यः कृतौ
जास्य कृतवर्म्मा तथैव च । कृताग्निस्तु चतुर्थीऽभूत् कृत-
वीर्यादयार्जुनः” हरिवं ३१अ० । यदुवंशे २चत्विभेदे
“समीपुतः प्रतिक्षतः प्रतिक्षतस्य चात्मजः । स्वयंभोजः,
स्वयंभोजाद् हृदिकः संवभूव ह । तस्य पुत्रा बभूवुर्हि
सर्व्वे भीमपराक्रमः । कृतवर्म्माप्यजस्तोषां शतवन्वा
तु मध्यमः” हरिवं० ३८अ० “रामे भारं समासज्य युयु-
धाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टौ चापि गदे च
कृतवर्म्माणि” हरिवं० ११३अ० [त्रिका०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन । अभ्यस्तविद्यो
कृतवीर्य्य पु० कृतं वीर्य्यमनेन । १चन्द्रवंशे कार्त्तवीर्या-
ज्जुनजनके नटभेदे । “कनकस्य तु दायदासत्वरो
लोकविश्रुताः । कृतवीर्य्यः कृतौ जास्य कृतवर्म्मा तथैव च ।
कृताग्निस्तु चतुर्थीऽभूत् कृतवीर्यादयार्जुनः” हरिवं०

२१अ० तस्यापत्यम् अण् । कार्त्तवीर्यं तदपत्ये कार्त्त-
वीर्यशब्दे विवृतिः “गर्भस्य सम्भवतः पूर्वं शिरः
सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोसूलत्वाद्देहेन्द्रियाणां,
हृदयमिति कृतवीर्यः बुद्धेर्भनसश्च स्थानत्वात्” सुश्रुतः ।
२वीर्यान्विते लि० ।

कृतवेतन लि० कृतं वेतनं यस्य । “योयावत् कुरुते कार्यं
तावत्तस्येह वेतनम्” या० उक्तरीत्या कृतभृतिके दासे ।
“प्रमाददुष्टनष्टां प्रदायः कृतवेतनः” या० सू०

कृतवेदिन् लि० कृतं वेत्ति विद-णिनि । कृतोपकारस्थोप
कारके स्त्रियां ङीप् [रत्नमा०]

कृतवेध(क) पु० कृतो वेधोऽस्य वा कप् । श्वेतकौषातक्यां
कृतवेधना स्त्री कृतं वेधनं यस्याः । कौषातकीलतयाम्
राजनिं [शिलोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्भृहे” या०

कृतशिल्प पु० कृतमभ्यस्तं शिल्पं येन । अभ्यस्तशिल्पे “कृत-
कृतश्चम लि० कृतः अभ्यो येन । महोत्साहान्विते । “पौरा-
णिकः पुराणे कृतश्चमः” भा० आ० ८५ स्तो० । २धर्म
राजसभ्ये ऋषिभेदे ‘वलीवाकः शिलीवाकः सत्यपालः
कृतश्चमः’, भा० सं० ४अ० यमसभ्योक्तौ

कृतसंज्ञ लि० कृता संज्ञा संज्ञेतो यस्मै । कृतसंज्ञे ते दासादौ
“गुल्मांश्च स्थापयेदाम्नां कृतसंज्ञान् समन्ततः” मनुः
२कृतचैतन्ये नरेणाकृतसंज्ञेन विशुद्धेनान्तरात्मना”
भा० आ० ५अ० । कृतसंज्ञे तादयोऽप्यत्र “नामगृहीतं
कृतसंज्ञेतम्” जयदेवः

कृतसापत्निका स्त्री कृतं सापत्यं यस्याः कप् टाप् अत्र
इत्वे यलोपः । अध्यूटायां स्त्रियां यस्या विवा-
हात् पश्चात् तत्पतिना विवाहान्तरं कृतं तस्याम् अमरः

कृतस्वर पु० कृतः स्वरः शब्द उपतापो वा येन यत्र वा ।
स्वर्णोत्पत्तिस्थाने स्वर्णाकरे कार्त्तस्वरः २कृतशब्दे लि०

कृतहस्त लि० कृतः अभ्यस्तः हस्तो वाणादित्यागमोक्षणला-
ववरूपा हस्तशिञ्जा येन । सुशिक्षितशरविद्ये जने
अमरः “अग्रामांश्चैव तान् (शरान्) पार्थश्चिच्छेद कृत
हस्तवत्” भा० वि० १८७ स्तो० “अग्रामांश्चैव तान् वाणान्
चिच्छेद कृतहस्तवद्” हरिवं० १८१० स्तो०

कृताकृत न० कृतं कार्यञ्च अकृतं कारणं च समा० द्व० ।
१कार्यकारणयोः । “क्तेन नञविशिष्टेनानञ्” पा०
कर्म० । कृते अकृते च २होमादौ । ऋत्विगुशेषस्य ब्रह्मणः
कृताकृतावेक्षणाय होमादौ वरणम् क्रियते इति याज्ञिक-
सूत्रादायः । ३कृतशब्दोक्तो काव्यायनपरिभाषिते तण्डु-

लादौ कार्यकारणरूपे ४परमेश्वरे पु० “लोकाध्यक्षः
सुराध्यक्षः गृहधर्मा कृताकृतः” विष्णुसं० “कृतश्च
कार्यरूपेण, अकृतश्च कारणरूपेणेति कृताकृतः”
भा० । भावे क्त कृतं करणम् अकृतमकरणं द्वन्द्व० । ५कर-
णाकरणयोः न० द्विव० । “नैनं कृताकृते तपतः” शत०
ब्रा० १४।७।२।२७ । कृतञ्चाकृतञ्च । ६क्षिप्रित्वकृते
क्षिप्रिदकृते च “कृताकृतञ्च कनकं हस्तिनश्चाचलोपमाः”
भा० आनु० ५२अ० “कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव
च” या० स्मृ०

कृतागम पु० कृत आगमोयेन । १परमेश्वरे वेदशास्त्र
कर्तृत्वात्तस्य तथात्वम् । “कृतकर्म कृतागमः” विष्णुसं०
कृतोवेदात्मकआगमोयेनेति कृतागमः “अस्य सहतो
भूतस्य निःश्वसितमेतद्वद्गुदे यजुर्वेदः सामवेदश्च”
इति श्रुतेः” भा० “कामः कान्तः कृतागमः” विष्णुसं०

कृताग्नि पु० कृतवीर्यानुजभ्रातरि । कृतवीर्यशब्दे विवृतिः
कृताङ्ग पु० कृतसंख्यकश्चतुःसंख्यकोऽङ्गोयत्र । चतुःसंख्या-
न्विते पाशकभेदे [लुष्टचे २संपुटीकृतहस्ते लि० धरणिः

कृताञ्जलि पु० कृतोऽञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन । १लज्जा-
कृतात्मन् पु० कृतः शिक्षितः संस्कृतो वा आत्माऽन्तःकरणं
यस्य । १शिक्षितचित्ते, २शुद्धान्तःकरणे च । “गृहे
गृहवतां नित्यमागच्छन्ति कृतात्मनाम्” “उच्चावचेषु
भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः” मनुः “पर्याप्तकासस्य कृता-
त्मनस्तु इहैव सर्व्वे प्रविलीयन्ति कामाः”

कृतात्यय पु० कृतस्य कर्मजन्मभोगस्थालयोऽवसानम् ।
भोगं विना कृतकर्मनाशे ‘कृतात्ययेऽनुशयवान्” शा० सू०

कृतानुकृत न० कृतस्यानुकृतमनुकरणम् । कृतप्रतिगतौ
कृतताडनादेस्ताडने “तौ जग्नस्तदान्योन्यं कृतानुकृत-
कारिणौ” रामा० “कृतानुकारकृतप्रतिकृत्यादयोऽप्यत्र

कृतान्त पु० कृतः अन्तो विपर्ययनाशो-निश्चयो विषयपरि-
च्छेदो वा येन । १सिद्धान्ते । “कृतो नाशो येन ।
२दैवमाले ३पापे ४यमे च । ५पूर्वदेहजन्ये फलोन्मुखे
६दैवे अमरः ७शनौ दतद्वारे च शब्दचि० “कृता-
न्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्” ति०त० ज्यो० ८यम-
दैवत्ये भरणीनक्षत्रे लक्षितलक्षणया १०द्वित्वसंख्ययाञ्च

कृतान्तजनक पु० इत० । सूत्र्ये हेमच० कृतान्तो जनको-
यस्याः कालागुरुणि रेणुकागम्यद्रव्ये स्त्री शब्दच०

कृतान्न न० कृतं पक्वं तदन्नञ्च । लण्डुकादौ पक्वान्ने, ‘कृ-
तान्नसुदकं स्त्रियः” इति अविभाज्ये स्मृतिः । प्राश्नात्य

भाषानामकाः कृतांभेदास्तुसाधनप्रकाराश्च भावप्र० दर्शिता यथा

“अथ कृताङ्गवर्गः तत्तद्धानां साधनप्रकारः सिद्धानां गुणाश्च तत्र परिभाषा । समवायिनि हेतौ ये सुनिर्भरिणिता गुणाः । कार्येऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिता । कचिन्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः । भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तद्विपिठो गुरुः । कचिदो-
गप्रभावेन गुणान्तरमपेक्षते । कदन्नं गुरु सर्पिश्च लघू-
क्तं सुहितं भवेत् ।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च । भक्तमन्त्रं तथाभ्यश्च । कचिन्मूर्खं कीर्तितम् । ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भित्सा-
दोदिवः पुंसि भाषितः । सुधौतास्तण्डुलाः स्त्रीतास्तोये
पञ्चगुणे पचेत् । तद्भक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुण-
वन्मतम् । भक्तं वज्रिकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमश्रुतं शीतं सुर्वरुच्यं कफप्रदम् ।

अथ (दालि) । दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियासुभे ।
दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । संयुक्ता
रूपनान्नी स्यात् कथयन्ते तद्वशा अथ । सूपो विटम्भको
रुचः शीतस्तु स विशेषतः । निस्तुपो भटसंसिद्धः लाघवं
सुतरां व्रजेत् ।

अथ (खिचड़ी) । तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहि-
ङ्गुभिः । संयुक्ता सलिले सिद्धा कशरा कथिता बुधैः ।
कशरो शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा । दुर्जरा
बुद्धिविटम्भमलमूलकरी स्मृता ।

अथ तापहरी (ताताहरीति) लोके । दृते हरिद्रासंयुक्ते
साधजाम्बज्येदटीम् । तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव
परिभज्जेत् । सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः
पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गुनि मातया तत्र निःक्षिपेत् ।
एषा सिद्धिः समानज्ञा प्रोक्ता तापहरी बुधैः । एषा ता-
पहरो बल्या दृष्या स्नेह्याणमाहरेत् । दृंहणी तर्पणी
रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता ।

अथ जीरिका । पायसः परमाद्भ्यं स्यात् जीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपके दुग्धे तु दृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत् । ते
सिद्धा जीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा । जीरिका
दुर्जरा प्रोक्ता दृंहणी बलवर्द्धनी । नालिकेलान्नकथ-
च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्ते तत्पचे-
न्मृदुनाऽग्निना । नारीकेलोज्जवा जीरी स्निग्धा शीताति-
पुष्टिदा । गुर्वी सुमधुरा दृष्या रक्तपित्तानिलापहा ।

अथ (सेवइ) । समितां वर्त्तिकां कृत्वा सूक्ष्मां तु यवसन्नि-
भाम् । शुष्का क्षीरेण संसाध्या भोज्या दृतसितान्विता ।
सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा । आहिणी
सन्निवृद्ध्या तां खादेन्नातिमातया ।

अथ (मण्डा) । गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोधितास्ततः ।
प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पटाश्चालिताः समिताः (मयदा) स्मृताः ।
वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत् । हस्तला-
नया तस्या लोपत्रीं सस्यक्तं प्रसारयेत् । अधोमुख-
घटस्थैतत् विस्तृतं प्रक्षिपेद्बहिः । मृदुना वज्रिना
साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते । लोपत्री (लाइ) ।
दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेद्भरः । अथ वा
सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा । मण्डको दृंहणी दृष्यो
बल्यो रुचिकरो भृशम् । पाकेऽपि मधुरो आही लघु-
दौघतयापहः ।

अथ (पोरी) कुत्तापि (दुनौरी) इति च । ‘कुत्तापि ससिताया-
तीव तन्वी पप्पटिका ततः । खेदयेत्तपके (ताओया)
तान् पोलिकां जगदुर्बुधाः । तां खादेन्नपसिकायुक्तां
तस्या मण्डकवद्गुणाः ।

अथ प्रसङ्गाक्षपसी । समितां सर्पिषा भट्टां शर्करां पयसि क्षि-
पेत् । तस्मिन् घनीकृते न्यसेल्लवङ्गं सरिचादिकम् ।
लपसिका दृंहणी दृष्या बल्या पित्तानिलापहा । स्निग्धा
स्नेह्यकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम् ।

(रोटि) । शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च पोलिकासु । तपके
(ताओया) । खेदयेत्कृत्वा भूर्यङ्गारेऽपि तां पचेत् ।
सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणं तस्याः प्रचक्षते । रो-
टिका बलवर्द्ध्या दृंहणी धातुवर्द्धनी । वातघ्नी कफ-
कटुगुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णेन सास्त्रु गाढं विमर्द्दयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् । अङ्गार-
कर्कटी स्नेषा दृंहणी शुक्रला लघुः । दीपनी कफ-
कटुबल्या पीनसश्वासकासजित् ।

अथ (यवरोटी) । यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा
लघुः । मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ।

अथ सापरोटिका । साषाणां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्त-
क्षुकाः । आतपे शोधिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ।
धूमसी रचिता चैव प्रोक्ता भर्भरिका बुधैः । भर्भरी
कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ।

अथ चनकोटिका । चनकारोटिका रुच्या स्नेह्यपित्तानिलापहा ।

ह्रुः । विट्मिनी न चक्षुष्या तद्गुणा चातिशङ्कुली ।
 अथ पिष्टिका । दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका ।
 शिलायां साधु समिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ।
 अथ (वेठरु) । सापपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता
 रोटिका सैव प्रोक्ता वेटमिका बुधैः । भवेद्वेटमिका
 बल्या दृष्ट्या रच्यमानिलापहा । अग्निसन्तर्पणी गुर्वी दं-
 हणी शुक्रला परम् । भिन्नसूत्रमला स्तन्यभेदः पित्तकफ-
 प्रदा । गुदकीलार्द्धितन्वासपङ्क्तिशूलानि नाशयेत् ।
 अथ (पापर) धूमवी रचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युता ।
 जीरकसर्जिकाभ्याञ्च तनूकृत्य च वेष्टिता । पर्यटास्ते
 सदाङ्गरभट्टाः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना रूक्षा
 गुरवः किञ्चिदीरिताः । मौद्गाञ्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशे-
 षाल्लघवो हिताः । चनकस्य गुणैर्युक्ताः पर्यटाश्चनकोद्भ-
 वाः । स्नेहभट्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
 अथ (पूरी) । सापाणां पिष्टिका पूर्या लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
 तथा पिष्टिकया पूर्या समिताकृतपोलिका । ततस्तैलेन
 पक्वा सा पूरीका कथिता बुधैः । रूक्षा स्वादी गुरुः
 स्निग्धा बल्या पित्तास्रद्रूपिका । चक्षुस्तोजोहरी चोष्णा
 पाके वातविनाशिनी । तथैव द्रवपक्वापि चक्षुष्या रक्त-
 पित्तहृत् ।
 अथ (वरा) । सापाणां पिष्टिका युक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
 कृत्वा विदध्याद्वटकास्तास्तैलेन पचेच्छनैः । विशुष्का
 वटका बल्या दं हणी वीर्यवर्द्धनी । वातामयहरा
 रूक्षा विशेषादर्थितापहा । विबन्धभेदिनी स्नेहकारिणी-
 ऽत्यग्निपूजिता । संचूर्ण्य निक्षिपेत्तत्रो भट्ट' जीरक-
 हिङ्गुभिः । लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
 शुक्रलसत्त्व वटको बलहरोचनो गुरुः । विबन्धहृदि-
 दाही च स्नेहलः पवनापहः । राज्यक्तपातिनो वान्यान्
 पाचनान्तांस्तु भजयेत् राज्यक्ता (राइता) इति लोके ।
 अथ (काङ्गीवरा) । मन्यनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपि-
 ता । निम्बलेनाम्बुनापूर्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् ।
 राजिकाङ्गीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम् । निक्षिपेद्वट-
 कांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च सृष्टयेत् । ततो दिनत्रयादूर्ध्व-
 मन्ताः स्रुवटका भ्रुवम् । काङ्गिको वटको रूच्यो
 वातघ्नः स्नेहप्रकारकः । शीतो दाहं शूलमजीर्णं
 हरते दृगामयेष्वहितः ।
 (उरीदवडा) । अश्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
 बन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान्मज्जयेज्जनः । अश्लिका वट-

कास्ते तु रूच्या बङ्गिप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वं
 रेधोऽपि च समन्वितः ।
 अथ (गवडा) सुज्ञानां वटकास्तत्रे (ताओया) भर्जिता लघवो
 हिमाः । संस्कारजप्रभावेन त्रिदोषशमना हिताः ।
 अथ (साधवडा) सापाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता ।
 तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधुशोषिताः । भर्जिता-
 स्तप्ततैलेन अथवाम्बुप्रयोगतः । वटकस्य गुणैर्युक्ता
 ज्ञातव्या रूचिदा भट्टम् ।
 अथ (को हडावडी) । कूष्माण्डकवटी चोया पूर्वोक्तवटिकागु-
 णाः । विशेषात्पित्तप्रकोपनी लघ्वी च कथिता बुधैः ।
 अथ (सुद्वटी) सुज्ञानां वटिका तद्वद्विचिता साधिता तथा ॥
 पथ्या रूच्या तथा लघ्वी सुद्वस्तपगुणा स्मृता ।
 (क्षरिकवच्छ) । सापपिष्टिकया लिप्तं नागवस्त्रोदलं महत् । तत्तु
 संस्वेदयेत् युक्तग्रा स्यात्स्यामास्तारकोपरि । ततो नि-
 ष्कास्य तं खण्डन्तस्तैलेन भर्जयेत् । खण्डं खण्डेन
 योग्यमिति यावत् । अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकप-
 ण्डितैः । तं दन्ताकभटित्वा वास्तूकेन च भजयेत् ।
 अथ (कडी) । स्यात्स्यां दृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
 अवलेहनसंयुक्तं तक्रलत्वं निःक्षिपेत् । एषा सिद्धा सम-
 रीचा कथिता कथिता बुधैः । अवलेहनम् । (अरिहन)
 इति लोके । कथिता पाचनी रूच्या लघ्वी बङ्गिप्रदीपनी ।
 कफानिलविवन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी । अलीकमत्स्यग्राः
 शुष्का वा किं वा कथितया पुनः । दं हणा रोचना
 दृष्ट्या बल्या वातगदापहा । कोष्ठशुद्धिकराः शुक्रग्राः
 किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः । अर्द्धिते सहस्रस्तम्बे विशेषेण
 हिताः स्मृताः ।
 अथ (आदवरा) । सुद्वपिष्टाविरचितान् वटांस्तैलेन पाचितान् ।
 हस्तेन चूर्णयेत्स्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिःक्षिपेत् । भट्ट'
 हिङ्गुवार्द्रकं सृज्यं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरुसं
 यवानीं च युक्तग्रा सर्वं विमिश्रयेत् । सुद्वपिष्टं पचेत्स-
 न्यक् स्यात्स्यामास्तारकोपरि । तस्यास्तु गोलकं कुर्यात्
 तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोलकान् पक्वा क-
 थितायां निमज्जयेत् । गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वा-
 र्द्रकैवटा अपि । सुद्वार्द्रकवटा रूच्याः लघवो बलका-
 रकाः । दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ।
 (पकौरी) दालयश्चनकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेक्षिताः । तच्चूर्णं
 वेशनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः । वटिका वेशनस्यापि
 कथितायां निमज्जिताः । रूच्या विद्वज्जननी बल्या

पुष्टिकरी स्मृता । एवमन्येऽपि वेशनभवाः प्रकाराः
खण्डनखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (सुधमांस) इति
लोके । पाकपाले हतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र
हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् । छागादेरस्थिरहितं
मांसं तत्स्वण्डितं ध्रुवम् । धौतं निर्गलितं तस्मिन्
हते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणान्तु
पचेत्ततः । सिद्धे जलेन सम्यग्य वेशयारं परिक्षिपेत् ।
वेशयारः (वेशम) इति लोके । द्रव्याणि वेशयारस्य नाग-
यक्ष्मीदलानि च । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समा-
सतः । अनेन विविना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ।
शुद्धमांसं परं द्रव्यं बल्यं रुच्यञ्च दंष्ट्रणम् । त्रिदोष-
शमनं श्रेष्ठं दीपनं घातवर्द्धनात् ।

अथ सहार्द्रकम् (सहरमांस) इति लोके । छागादेर्मांसमू-
र्वादेः कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदे-
तत्सहार्द्रकम् । सहार्द्रकं गुणग्रन्थे शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपाले हतं दत्त्वा हरिद्रा
हिङ्गु भर्जयेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्येऽपि च
भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
जीरका द्युते तत्र मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु
वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चित्
सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (आस) । पाकपाले तु दहति मांसखण्डानि नि-
क्षेपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् ।
हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डु-
लांश्चापि गोधूमां जम्बीराणां रसान् बद्धन् । यथा
सर्वाणि वस्तूनि रुपकानि भवन्ति हि । तथा पचेत् तु
निपुणो बद्धमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृत् दा-
तपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णं शुक्रदा स्निग्धा सरा स-
न्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्यग् दत्तं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं
बलमेधानिमांसौजःशुक्रवृद्धिदत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं
रोचनं दृढताकरम् ।

अथ शूलम् (सीख) कालखण्डादिमांसानि यथितानि शला-
कया । तैलं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्तु
शूलविदं प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः । शूलं पलं सुधा-
तुल्यं रुच्यं वृद्धिकरं लघु । कफघातहरं बल्यं किञ्चि-

पित्तकरं हि तत् । (इदमेव शूलाकृतं भट्टिलञ्चेत्युच्यते)
मांसशृङ्गाटिकम् । सिद्धमांसं तन्मूल्यं कर्त्तितं स्वेदितं
जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजि-
रकधन्याकमिम्बूरससमन्वितम् । हते रुग्ण्ये तद्गुणं
मांसशृङ्गाटिकोच्यते । मांसशृङ्गाटकं रुच्यं दंष्ट्रणं
बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं द्रव्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ।

अथ मांसरसा । सिद्धमांसरसो रुच्यः । अमन्त्रासक्षयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामत्यरितसासु । विस्लिष्टभग्न-
सन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षणम् । स्मृत्योजोबल-
हीनानां प्वरक्षीणक्षतोरसासु । शस्यते स्वरहीनानां
दृष्टप्रायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बह्व्यो
मांससम्भवाः । यन्मविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकी-
र्त्तिताः । (ते च सुश्रुतेऽनुगुणकथानां सुपदं वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः । हिङ्गु जीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्ड-
तम् । लवणं चान्म्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्गुदकं क्षिपेत् ।
इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (भाठ) इति लोके । समितामर्दयेदन्यजलेनापि
च सज्जयेत् । तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीर-
सम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जादित्वा
सितापाके ततस्तच्च ससङ्गरेत् । अयं प्रकारः मांसस्य
मठ इत्यभिधीयते । सज्जयेत् मर्दयेत् । मठस्तु दंष्ट्रणो
दृष्टो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो
दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्निर्मिता
अपरेऽपि ये । प्रकारा अष्टानां तुल्यास्तेऽपि चेत्तद्गुणः
स्मृताः ।

अथ सम्पावः (पेराकी) पर्पश्चः साज्यसमिता निर्मिता हतमर्ज-
ताः । कुट्टिताशलिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्दिताः । तत्र
चूर्णं क्षिपेदेलावङ्गमरिचानि च । नालिकेलं कर्पूर-
रश्मारवीजान्यनेकधा । हताक्तसमिता पुष्टोदिका रचिता
ततः । तदन्तः पूरणं तस्याः कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ।
सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेत्निपुणो जनः । प्रकारज्ञैः
प्रकारोऽयं सम्पाव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । हताश्रया समितया लम्बं कृत्वा पुष्टं ततः ।
लवङ्गोल्वणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन
सिद्धेया ज्ञेया कर्पूरनालिका । सम्पावसदृशी ज्ञेया गुणैः
कर्पूरनालिका ।

फेनिका (फेनी) समिताया हताश्रया वर्त्ति दीर्घा समा-
चरेत् । तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् ।

वेङ्कयेद्वेङ्कयेनैता यथैका पर्पटी भवेत् । ततश्चुरिकया
तान्तु सलन्नामेव कर्त्तयेत् । ततस्तु वेङ्कयेद्भूयः शट्कोन
च लेपयेत् । शालिचूर्णं दत्तं तोयं मिश्रितं शट्कं वदेत् ।
ततः संहृत्य तल्लोप्लीं विदधीत पृथक् पृथक् । पुनस्तां
वेङ्कयेद्वेङ्कयेत् यथा स्यान्नखण्डलाकृतिः । ततस्तां सुपचे-
दाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्पुटाः । सुगन्धया शर्करया
तदुद्भूतनमाचरेत् । सिद्धिं धा फेनिका नाम्ना मण्डकोन
समा युषैः । ततः किञ्चिन्नखुरियं विशेषोऽयसदाहृतः ।
वेङ्कयेत् प्रसारयेत् वेङ्कनम् (वेङ्कन) इति लोके । पर्पटी
रोटी । लोप्ली (लाडू) इति लोके ।

अथ शक्नुली (सोहाली) इति लोके । समिताया दत्ताक्ताया
लोप्लीं कृत्वा च वेङ्कयेत् । आज्ये तां भर्जयेत्सिद्धिं
शक्नुली फेनिकायुषा

अथ मोदकः (लाडू) । दद्याद्यया समितया कृत्वा सूता-
णि तानि तु । निपुणौ भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते युषैर्भण्डका यथा ।

अथ छद्ममोदकः (मोतिचुरलाडू) । छद्मानां धूमसी सस्यक्
घोलयेन्मिर्मलाऽम्बुना । कटाहस्य दृतेरुद्भूतं भर्जरं स्थाप-
येत्तत्र । धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् भर्जरोपरि । पतन्ति
विन्द्वस्तङ्गात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् । सितापाकेन
संयोज्य कुर्याद्भस्तेन मोदकान् । भर्जरं (भार्जरा) इति
लोके । लघुपर्पटी विदोषवः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृदयस्तर्पणो छद्ममोदकः ।

अथ सेवनमोदकः (सेओकालडू आ) । एवमेव प्रकारेण काथाः
सेवनमोदकाः । ते बल्या लघवः शीता किञ्चिद्वातकरा-
स्तथा । विटस्मिन्ने ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः

दुग्धकूपिका । तण्डुलचूर्णं विमिश्रितनटलीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
ददकूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत्सर्पिषा सस्यक् । अथ तां
पूरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । शट्कसदितवदनां
सर्पिषि सुपक्ववदनाञ्च । अथ पाण्डुखण्डपाके स्नापयेत्
कर्पूरवासिते कुशलः । अथ दुग्धकूपिका सा बलप्रा
पित्तानिलापहा कथिता । दृष्ट्वा शीता युर्वी शुक्रकरी
हृंहणी कृत्वा । निदधाति कायएष्टिं इष्टिं दूरप्रसा-
रिणीं सुचिरम् ।

खण्डलिनी (जिलेवी) नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो
जनः । प्रस्याञ्चचूर्णं दमादेन धातुत्वेन प्रलेपयेत् । द्वि-
प्रस्यां समितां तत्र दध्न्तं प्रस्थवन्वितम् । दत्तमर्द्धं
शरावद्भूतं धोलयित्वा दृते क्षिपेत् । आतपे स्थापयेत्ता-

वद्यावद्याति तदन्तताम् । ततस्तत्प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे-
भाजने तु तत् । परिभ्राज्य परिभ्राज्य तत्तन्मन्त्रे दृते
क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदाहृत्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् । तां
सुपक्वां दत्ताक्षीत्वा सितापाके तनुद्भवे । कर्पूरादि सुगन्धञ्च
स्नापयित्वाङ्गरेत्ततः । एषा कुण्डलिनी नाम्ना एष्टिकान्ति
बलप्रदा । धातुदृष्टिकरी दृष्ट्वा रुचिप्रा च क्षिप्रतर्पणी ।

अथ पञ्चात्मरिवेशा रसाला । (शिखरिणी) आदौ माह-
षमस्तमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां शुभ्रां प्रस्थयुगो-
न्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत् । दुग्धेनाङ्गं
घटेन ऋण्मयनवस्थालप्रां दृढं साधयेत् ऐलावीजलयङ्ग-
चन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तदोजयेत् । भीमेन प्रियभोजनेन
रचिता नाम्ना रसाला स्वयम् श्रीकृष्णेन पुरा पुनः
पुनरियं प्रीत्या समाखादिता । एषा येन वसन्तवर्जि-
तदिने संसेव्यते नित्यशः तस्य स्वादितवीर्यदृष्टिरनि-
शं सर्वेन्द्रियाणां बलम् । श्रीङ्गे तथा शरदि ये रवि-
शोषिताङ्गाः ये च प्रसक्तवनितादुरतातिखिन्नाः । ये
चापि मार्गपरिसर्पणशीर्षगात्रास्तेषामियं वपुषि पोषण-
माशु कुर्यात् । रसाला शुक्रला बलप्रा रोचनी वातपि-
त्तजित् । दीपनी हृंहणी क्षिग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।
रक्तपित्तं दृषादाहं प्रतिश्लायं विनाशयेत् ।

अथ शर्करोदकम् (सरवत्) जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रश-
र्करा । एला लवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । श-
र्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां सुखे । शर्करो-
दकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बलप्रा रुचिप्रा
लघु स्वादु यातपित्तप्रणाशनम् । मूच्छाच्छर्ददृषादाह-
ज्वरशान्तिकरं परम् ।

अथ प्रपानकम् (पद्मा) । तत्र आम्बुफलप्रपानकम् । आम्बुमामं
जले खिन्नं मर्दितं दृढपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं
कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं अष्टं भीमसेनेन
निर्मितम् । सदो रुचिकरं बल्यं शीघ्रनिद्रियतर्पणम् ।
अथाम्बुफलप्रपानकम् । अम्बिकायाः फलं पक्वं मर्दितं
वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैर्निम्बं लवङ्गेन्दुसु-
वासितम् । अम्बिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तस्त्रेणकरं किञ्चित् सुखं वज्रिबोधनम् ।

निम्बूफलप्रपानकम् । भागैकं निम्बुजं तोयं घटं भागं शर्क-
रोदकम् । लवङ्गमरिचैर्निम्बं पानं पाणकसुप्तम् ।
निम्बूफलमवपानमत्यसु वातनाशनम् । वज्रिदीप्तिकरं
रुचिं समस्ताहारपाचकम् ।

धान्याकपानकम् । शिलायां साधु सम्यग् धान्यकं वस्त्रगा-
लितम् । यर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिमुसंस्कृतम् । नूतने
सूक्ष्ममे पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।

अथ काञ्जी । काञ्जीविर्विष्टकावसरे लिखितः । काञ्जीकं रोचनं
रुचं पाचनं वज्रिदीपनम् । शूलजीर्णविषम्वर्णं
कोष्ठशुद्धिकरं परम् । न भवेत् काञ्जिकं यत् तत् जालिः
प्रदीयते ।

अथ जालिः । आसमान्फलं पिष्टं राजीकालवर्णान्वितम् ।
भट्टहिङ्गयुतं पूतं घोलितं जालिरुचयते । जालि-
हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कुण्ठशोधनी । मन्दमन्दन्तु
पीता सा रोचनी वज्रिविनी ।

अथ तक्रम् । त्वर्यंशेन जलेन संयुतमग्निस्यूतं सदस्त्वं दधि
प्रायो माहिषमम्बुकेन विमले सृङ्गाजने घोलयेत् । भट्टं
हिङ्गु च जीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिद्विक्ताम् पिष्टा-
न्तत् विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् । तक्रं
रुचिकरं वज्रिदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदा-
स्तेषां नाशनं तद्विप्रकारकम् ।

अथ दुग्धम् । विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि
मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ।
दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे ।

अथ सक्तवः । धान्यानि भ्राष्ट्रभट्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ।
तत् यवसक्तवः । यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः । ते पीता
बलदा दृष्ट्या दृष्ट्या भेदनास्तथा । तर्पणा मधुरा
रूक्षाः परिणामे बलावहाः । कफपित्तश्रमस्तृड्-
द्विजेत्वाभयापहाः । प्रशस्ता घर्भदाहाद्यव्यायामार्तश-
रीरिण्याम् ।

अथ कयवसक्तवः । निस्तुप्रेषनकैष्टैस्तुर्यंशेन यवैः क-
ताः । सक्तवः शर्करावर्षिर्युक्ता पीप्तेऽतिपूजिताः ।

शालिसक्तवः । सक्तवः शालिसम्भूता वज्रिदा लघवो हिमाः ।
मधुरा माहिष्यो रूक्षाः पथ्याश्च बलशुक्रदाः । न भुङ्क्ता
न रदैच्छित्त्वा न निशायां न वा वङ्गन् ।

न सज्जालरितान् तद्वि सक्तूनद्याच्च केवलान् । पृथक् पान
पुनर्हानं आमिषं पयसा निधि । दन्तच्छेदनमुसञ्च
सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

अथ धाना(वज्ररी) यवास्तु निस्तुपा भट्टाः स्मृता धाना इति
स्त्रियाम् । धानाः सुर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च
ताः । तथा मेहकफच्छर्दिनाशिन्यः सप्तकीर्तिताः ।

अथ लाजाः । येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषाणि च ।
भट्टानि स्फुटितान्याङ्गलांजा इति मनीषिणः । लाजाः
स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते । सत्यमूलमला
रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः । कर्द्वतीसारदाहाक्षमेह-
मेदस्तृषापहाः ।

अथ पृथुकाः (चिडुआ) । शालयः सतुषा आर्द्रा भट्टा अस्फु-
टिताश्च ते । कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका
अपि । पृथुका गुरवो वातनाशनाः स्नेहला अपि ।
सर्षीरा दृष्ट्या दृष्ट्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।

अथ होलकः (होरहा) । अर्द्धपकैः शमीधान्यैस्तृणभट्टैश्च
होलकः । होलकोऽल्पानिलोमेदः कफदीपनयापहः ।
भवेद्यो होलकोयस्य सच तत्तदुगुणो भवेत् ।

अथ जची । मज्जरी त्वर्द्धपका या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणा-
नलेन संभट्टा बुधैरुचीति सा स्मृता । (एमिया) इति
लोके । जची कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।

अथ कुलसापाः (युवनी) अर्द्धस्त्रिंशस्तु गोधूमा अन्येऽपि च-
नकादयः । कुलसापा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु
परिणेतैः । कुलसापा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

अथ पल्लवम् (तिलकुट) पल्लवन्तु समाख्यातं सैलवन्तिलपिष्ट-
कम् । पल्लवं सल्लवदृष्ट्यं वातघ्नं कफपित्तहृत् । दृष्ट्याश्च
गुरु स्निग्धं मूलाधिक्यनिवर्त्तकम् ।

अथ पिण्याकः (पीना) । तिलकुट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिललिखितः
स्मृतः । पिण्याको लेखनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।

अथ (चाउर) तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नयस्त्विति दुर्जरः ।
अन्येऽपि कृतान्नप्रकाराः पाकशास्त्रे दृष्ट्याः

कृतान्नविशेषगुणाश्च सुश्रुते दयिता यथा

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् । लाजमण्डो
पिशुङ्गानां पथ्यः पाचनदीपनः । वातातुलोमनो हृद्यः
पिप्पलीनागरायुतः । स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्ति-
शोधनी । चुतृट्प्रमग्लानिहरी मेया वातातुलोमनी ।
विलेपी तपेणी हृद्या माहिषी बलवर्द्धनी । पथ्या
स्वादुरसा लघ्वी दीपनी चुतृषापहा । हृद्या सन्तर्पणी
वृषपा दृष्ट्या बलवर्द्धनी । शाकनांसफलैर्युक्ता यवाग्व-
स्ताश्च दुर्जराः । सिक्वैर्विरहितो मण्डः, मेया सि-
कथसमन्विता । विलेपी वज्रसिक्था स्वादवागूर्विरल-
द्रवा । विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ।
कफपित्तहरी बल्या कशराऽनिलनाशनी । धौतस्तु वि-
मलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः रुसः । स्निग्धः सुपक्वत-

स्तूणी विशदस्तोदनो लघुः । अवौतोऽप्रस्तुतोऽस्त्रिजः
शीतश्चाप्योदनो गुरुः । लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो
भट्टतण्डुलः । स्नेहैर्मांसैः फलिः कन्दैर्दलास्त्रैश्च सं-
युताः । गुरवो हृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः ।
सुस्त्रिजो निस्तुपो भट्ट ईषत्स्तूपो लघुर्हितः । स्त्रिजं
निःपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् । अस्त्रिजं
स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा । मांसं स्वभावतो हृप्रं
स्नेहनं बलवर्द्धनम् । स्नेहगोरसधान्यास्तु फलान्मूलक-
टुकैः सह । सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं हृंहणं
गुरु । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् । विद्या-
त्पित्तकफोद्रेकि बलसांसाग्निवर्द्धनम् । परिशुष्कं स्थिरं
स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु । रोचनं बलमेधा-
ग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोष्णं प्रपट्त्वाडुल्लभमिति
पाचकाः । परिशुष्कगुणैर्युक्तं वज्जेः पक्वमतो लघु ।
तदेव मूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् । ज्ञेयं गुरुतरं
किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उल्लुप्तं भर्जितं पिष्टं
प्रतप्तं कन्दुपाचितम् । परिशुष्कं प्रदग्धञ्च मूल्यं यज्ञा-
न्यदीदृशम् । मांसं यत्तैलसिद्धं नु वीर्येणं पित्तक्षद्गुरु ।
लध्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् । अनुष्णवीर्यं
पित्तघ्नं मनोज्ञं दृढसाधितम् । प्रीणनः प्राणजननः स्वा-
सकासक्षयापहः । वातपित्तत्रसहरो हृद्यो मांसरसः
स्मृतः । स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ।
भग्नविस्त्रिजसन्धीनां क्षणानामत्यरेतसाम् । आप्यायनः
संज्ञनः श्रुक्रौजोबलवर्द्धनः । सदाडिमयुतो हृप्रः
संस्कृतो दोषनाशनः । यस्मांससङ्घट्टतरसं न तत्पुष्टिब-
लाहम् । विटस्त्रिजं दुर्जरं रुच्यं विरसं मारुतावहम् ।
दीपनाग्नीनां सदा पथप्रः खालिकस्तु परं गुरुः ।
मांसं निरस्थि सुस्त्रिजं पुनर्दृष्टिं चूर्णितम् । पिप्पली-
शुण्ठिमरिचशुडसर्पिःसमन्वितम् । एकध्यं पाचयेत्प्रस्यक्
वेशवार इति स्मृतः । वेशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो
वातरुजापहः । प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशो-
धिणाम् । क्षुत्तृतापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः ।
कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि । ज्ञेयः
पथप्रतमश्चापि रुद्रयूषः कृताकृतः । स तु दाडिमसृङ्गी-
कायुक्तः स्वाद्वगषाडवः । रुचिप्रो लघुपाकश्च दोषाणा-
मविरोधकत् । मसूररुद्रगोष्मकुलत्पलवणैः कृतः । कफ-
पित्ताविरोधी स्वादातव्याधौ च शुस्यते । सृङ्गीकादा-
डिभैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलादिते । रोचनो दीपनो

हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते । पटोलनिम्बयूषौ तु कफ-
मेदोविशोषिणौ । पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ क्षमिकुष्ठज्व-
रापहौ । आसकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकष्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् । कुलत्पयूषोऽ-
निलाहा आसपीनसनाशनः । तूष्णीप्रतूष्णीकासार्योगुल्मो-
दावर्तनाशनः । दाडिमासलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो
लघुः । प्राणाग्निजननो सूक्ष्ममेदोघ्नः पित्तवातजित् ।
सुद्धामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकु-
लत्यानां यूषः कण्ठोऽनिलापहः । सर्वधान्यकृतस्तद्वृ-
ंहणः प्राणवर्द्धनः । खलकान्बलिकौ हृद्यौ तथा वात-
कफे हितौ । बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमासोऽग्नि-
दीपनः । दध्युष्णः कफक्षद्बल्यः सिग्धो वातहरो गुरुः ।
तक्रामुपित्तकत् प्रोक्तो विपरक्तप्रदूषणः । खडाः खड-
यवाग्वश्च षाडवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि
क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः । अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकै-
र्विना । विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैर्हि युतं कृतम् । अथ
गोरसधान्यामुफलाभैरन्वितञ्च यत् । यद्योत्तरं लघु
हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे । दधिमसूषसिद्धस्तु यूषः
काखलिकः स्मृतः । तिलपिण्याकदिक्रितः शुष्कशाकं
विरुढकम् । सिगडाकी च गुरुणि स्युः कफपित्तक-
राणि च । तद्वच्च वटकान्यास्तुर्विदाहीनि गुरुणि च ।
लघवो हृंहणा हृप्रा हृद्या रोचनदीपनाः । हृष्णामू-
र्च्छाभ्रमच्छर्दिभ्रमघ्ना रागषाडवाः । रसाला हृंहणी
बल्या स्निग्धा हृप्रा च रोचनी । स्नेहनं गुडसंयुक्तं
हृद्यं दध्यनिलापहम् । सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीत-
वारिपरिमुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्य इत्युप-
दिश्यते । मन्यः सदोबलकरः पिपासाभ्रमनाशनः ।
सामुस्नेहगुडो मूलकच्छोदावर्तनाशनः । शर्करेक्षुरभद्रा-
द्यायुक्तः पित्तविकारहृत् । द्राक्षाभूकसंयुक्तः कफरो-
गनिवर्हणः । वर्गतयेषोपहितो मलदोषालुलोमनः ।
गौडमसूषमनस्तं वा पानकं गुरु मूलकम् । तदेव खण्ड-
सृङ्गीकाशर्करासहितं पुनः । साम्नां क्षुतीक्ष्णं सुहृत्सं
पानकं स्यान्निरत्ययम् । माहीकं तु अमहरं सूक्ष्मं
दाहृत्पापहम् । पक्ष्मकाणां कोलानां हृद्यं विटस्त्रिजं
पानकम् । द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा भावाच्च सर्वतः ।
पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत् ।

२ कृतं साधनमन्नं येन । साधिताच्चे पाचके त्वि०

कृताय ५० कृतसंज्ञकोऽयः । द्यूतक्रीडाप्रसिद्धे चतुरङ्गान्विते

पाशकभेदे “कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति” अयशब्दे
३३५ प्र० दर्शिते आनन्दगिरिः

कृतार्थे लि० कृतः अर्थः प्रयोजनं येन । कृतकार्ये । “श-
रदः कृतार्थताम्” किरा० “कृतः कृतार्थोऽस्मि निर्वर्हिता-
हसा” साधः

कृतालय लि० कृत आलयेन । १ कृतवासे “यत्न ते दयिता
भार्या तनयाश्च कृतालयाः” रामा० । २ भेके पुं स्त्री०
त्रिका० स्त्रियां योषधत्वात् टाप् । [कर्मायुक्ते शब्दचि०]

कृतावदान लि० कृतमवदानं, स्थातकर्म येन । विख्यात
कृतावसक्थिक लि० कृतावसक्थिका येन । यस्मादिना
जातुजङ्गाष्टवन्धयुक्ते “प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्याय-
पठितर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जातु नोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” आ० त० कात्या०
“कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजातुजङ्घाबन्धः” आ० त० रघु०

कृतास्त्र लि० कृतं शिञ्जितमस्त्रं येन । शिञ्जितास्त्रे । “येषां
योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रः” भा० व० ४ अ०

कृति स्त्री कृ-क्तिन् । १ पुरुषप्रयत्ने, २ कर्तृव्यापारे, “वृथा
जातिस्तदायुष्मन् ! कतिर्यावन्न विद्यते” भा० व० १२४८ स्त्रो०
३ विश्वचरपादके छन्दोभेदे “कृतिः प्रकृतिराकृतिः”
ह० र० । १ क्रियायाम् सेदि० “श्रीश्रीहर्षकवेः कतिः कतिसुदे
तस्याभ्युदियादियम्” रै० ४ नटपमेदे पु० “सप्ताश्वमेधा-
नाहृत्य राजस्वयं च पार्थिवः । कृतिर्नामाऽच्यवत् स्वर्गा-
दसत्यवचनात् सकृत्” मार्क० पु० । स च जनकवंश्यः
“बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः” भाग० ६।११।१६
मैथिलवंश्यस्तुतौ । कृ वषे-क्तिन् । ५ हिंसायां सेदि०
६ विंशतिसंख्यायाम् कृतिकरः । कृत-बा० करणे इक् ।
७ कर्तृन्यां स्त्री “हन्तेषु खादिश्च कृतिश्च संदवे” ऋ०
१।१६।१३ “कृतिः कर्त्तनी” भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातुल्या विंशतिसंख्याः करा यस्य ।
रावणे शब्दमा० । तस्य विंशतिहस्तत्वात् तथात्वं कृति
हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् लि० कृतमनेन कृत-इटा० इनि १ कृतक्रिये कर्त्तरि
अमरः, २ गुण्यवति शब्दमा० “कृती श्रुती दृढमतेषु
धीमान्” भट्टिः “न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्”
रघुः । “तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम्” “यस्य चेतसि
वर्त्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः” कुमा० “कान्तवक्त्रसङ्-
शाकृतिं कृती” भावः “कृतिः कतिसुदे” कतिशब्दे नैष०
कृतिरात् पु० नटपमेदे “बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-

बलः” भाग० ६।११।१७ पाठान्तरम् [य्यर्चनकृते] या०
कृते अय० कृ-क्तिप् नि० एदन्तवम् । निमित्तार्थे “देवाति-
कृतियुक्त पु० पौरवे नटपमेदे । “ऋतेयुस्तस्य कलेयुः स्थण्डि-
लेयुः कृतियुक्तः” भाग० ६।२०।१ रौद्राश्वस्य घृताचक्रामप्
सर स्युत्पन्नदशपुलोत्तौ

कृतोदक लि० कृतसुदकसुदककार्यं स्नानतर्पणादि येन ।
कृतस्नानादौ । “एवं कृतोदका भार्याः प्रवेक्ष्यन्ति
गजाङ्घ्रयम्” भा० सं० ७८ अ०

कृतौजस पु० १ कृतवीर्यभ्रातरि । कृतवीर्यशब्दे विवृतिः ।
कृतमोजयेन । २ कृततेजस्ते कृतपराक्रमे लि० ।

कृत्वा लि० कृत+क्त । १ छिन्ने, २ चेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत-कर्म्मणि-क्तिन् । १ सृगादिचर्म्मणि
कृत्तिवासाः । २ त्वचि भूज्ज पले ४ कृत्तिकानक्षत्रे च सेदि०
५ गृहे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृत्ति उत्पत्त्यात् कृत-तिकन् किञ्च । अश्वि-
न्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्याः क्षुरहल्याकारत्वं घटता
रात्मकत्वञ्च अक्षेपाशब्दे ४६७ प्र० दर्शितम् अन्ये तु
शकटाकारत्वमाहुः । सा च ३६० अंशालोके राशिचक्रे
२६।४० अंशकलोत्तरम् १३।२० अंशकलात्मिका मेष-
द्वेषोभयराशिषटिका । तथा च तस्या आद्यचरणः मेष-
राशिषटकः अन्यचरणत्रयं वृषराशिषटकम् । अश्वि-
न्यादयश्च सप्तविंशतिः दक्षसुता चन्द्रपत्न्यः । तत्र भरणी
कृत्तिकाद्याः २।१।६।१।१०।१२।१६।२।२।२६ संख्याकाः
सप्तर्षी रोहिणी प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्र-
स्य भर्त्सनां कृतवत्यः । ततः चन्द्रेण ताः प्रति गमना-
प्रशस्ततादिशापदानं कालिकापु० २० अध्याये उक्तं
तत्र कालिकापुराणशब्दे २०।४४ प्र० दृश्यम् । दक्षसुतानां
च चेतनत्वात् कृत्तिकाभिः षड्भिः कार्तिकेयस्य पोषणं
कृतं कार्तिकेयशब्दे विवृतिः । तस्या अग्निरधिष्ठातृ
देवः सा च मिश्रगणान्तर्गता “मिश्रोऽग्निः सविशाखभः,
शुभकराः सञ्जो स्वकृत्ये मणाः” ज्यो० त० । कृत्तिकान-
क्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण्डोप, कार्तिकी शास्त्रिन् मासे
पुनरण् । कार्तिक कार्तिक्या युक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिस्तिलकादि
चिह्नमस्य । अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्व-
भेदे “विरूप एषोऽश्वः” इत्युपक्रमे “कृत्तिकाञ्जिः पुर-
स्तात्” शत० ब्रा० १।२।४ “शकृत्तिका शकटाकारा
अञ्जिर्यस्य” भा०

कृत्तिकातनय पु० इत० । कार्तिकेये तस्य यथा तथा त्वं तथा
कार्तिकेयशब्दे १६५ ६४० उक्तम् । कृत्तिकापुत्रादयोऽप्यत्र पु०
कृत्तिकाभव पु० कृत्तिकायां नक्षत्रे भवः । चन्द्रे शब्दच०
कृत्तिवास पु० कृत्तिं गजासुरचर्मं वस्त्रे वस-आच्छादने
अणु उप०स० । महादेवे कृत्तिवासेश्वरः

कृत्तिवासस् पु० कृत्तिर्गजासुरचर्मं वासोयस्य । महादेवे
यथाच तस्य तद्वसनत्वं तथा काशी० इन्द्र० वर्णितं यथा
“कोलाहलो महानासीत् त्वात् त्वातेति सर्वतः । सहिषा-
सुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः । प्रमथन् प्रम-
थान् सर्वान् निजवीर्यमदोद्धतः । यत्नं यत्नं ध-
रायां स चरणं प्रमिषोति हि । अचलान् दोलया-
ञ्चक्रे तत् तत्वास्य भारतः । उरुवेगेन तरवः पतन्ति
शिखरैः सह । तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः सुस्र-
शिलोच्चयाः । यस्य मौलिजस्रं धर्मात् घना व्योम त्यज-
न्मलम् । नीलिमानं न चाद्यापि जडस्तत्केशसङ्ग-
जम् । यस्य निःश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाब्धयः । ना-
द्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह । योज-
नानां सहस्राणि नव यस्य ससृच्छयः । तावानेव हि
विस्तरस्तनोर्भायाविनोऽस्य हि । यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा
तथा तरलिमा पुनः । विद्युता नोद्यते ऽद्यापि सोऽयमा-
यति सत्वरः । यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसह
दानवः । नाद्य शमीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।
ब्रह्मलम्बवरश्चायं तृणीकृतजगत्त्रयः । अवध्योऽहं
भयामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः । ततस्त्रिभूलहेति
स्तमायान् दैत्यपुङ्गवम् । विज्ञायावध्यमनेन शूले-
नाभिजवान् तम् । प्रोतस्तेन विशूलेन स च दैत्यः
गजासुरः । क्लीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ।
गजासुरउवाच । विशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मर-
हारिणम् । तव हस्ते सम वधः अयानेव पुरात्नक ! ।
किञ्चिद्विज्ञप्नुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् । सत्यं
ब्रूमीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय । त्वमेको जगती-
बन्धो ! विश्वस्योपरि संस्थितः । अहं तदुपरिष्ठाच्च
स्थितोऽस्मीति जितं मया । धन्योऽस्म्युत्पुष्टहीतोऽस्मि-
त्वन्निशूलायसंस्थितः । कालेन सर्वैर्मर्त्यैर्व्यं अयसि
मृत्युरीदृशः । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः क्रपा-
निधिः । प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्षटोद्भव ! गजासुरम् ।
ईश्वर उवाच । गजासुर । प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषशेवधे !
स्नातुर्ब्रूणं वरं ब्रूहि ददामि क्षुभतेऽसुर ! । इत्याकर्ण्य

स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच भृशेश्वरम् । गजासुर उवाच ।
यदि प्रसन्नोदिश्वसस्तदा नित्यं वसान मे । इमां कृत्तिं
विहृषाच ! त्वविशूलाग्निपाविताम् । क्षुभसायां सुख-
स्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम् । इदमग्निः सदैवास्तु
सदैवास्त्वतिकोमला । सदैव निर्मला चास्तु सदैवा-
स्त्वतिमङ्गलम् । महातपानलज्वालां प्राप्यापि कुचिरं
विभो ! । न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः ।
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! । तदा त्वदङ्गस-
ङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गणे । अन्यच्च भैवरं देहि यदि
तयोऽसि शङ्कर ! । नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्य-
तनं दिनम् । इतज्ज्वं कीर्त्तिवासेश्वरशब्दे दृश्यम् ।
कृत्तिवासेश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे कृत्तिवासशब्दे
दर्शितात् काशीस्थं वाक्यादुत्तरागम्यत्वेतत्कथा यथा
“इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेक्षुक्ता च शङ्करः । पुनः
प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिष्कलमानसम् । ईश्वर उवाच ।
इदं पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् । अविशुक्ते
महाक्षेत्रे रणत्यक्तकलेवर ! । इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रे
ऽस्मिन् सुक्तिसाधने । मम लिङ्गं भवत्वत्वं सर्वेषां सुक्ति
दायकम् । कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
सर्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् । यावन्ति
सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि । उत्तमं तावता-
मेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम् । मानवानां हितायावत् स्यास्ते-
ऽहं सपरिग्रहः । दृष्टेनानेन लिङ्गेन पूजितेन स्तुतेन
च । कृतकृत्योभवेन्नित्यं संसारं न विधेत् पुनः । रुद्राः
पाशुपताः सिद्धा ऋषयस्त्वत्त्वचिल्लकाः । शान्ता दान्ता
जितक्रोधा निर्द्वन्वा निष्परिग्रहाः । अविशुक्ते स्थि-
ता ये तु मम भक्ता सुसज्जवः । मानाप्रमानयोस्तुत्याः
समलोटाश्चक्राञ्चनाः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे स्थास्तेऽहं
तदुत्तमाङ्गत् । दशकोटिसहस्राणि तीर्थानि प्रतिवा-
सरम् । त्रिकालमागमिष्यन्ति कृत्तिवासे न संशयः ।
कलिह्यापरसम्भूता नराः कल्मषबुद्धयः । सदाचार
विनिर्मुक्ताः सत्यशौचपराङ्मुखाः । सायया दम्भ-
लोभाभ्यां मोहाहङ्कृतिसंयुताः । शूद्राक्षसेविनो विप्रा
जिह्वाला रतिलाससाः । सन्ध्यास्नानजपेज्यासु
दूरीकृतमनोधियः । कृत्तिवासेश्वरं प्राप्य सर्वपाप वि-
वर्जिताः । सुखेन मोक्षमेष्यन्ति यथा सुकृतिनस्तथा ।
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं सेव्यं काश्यां ततोन्नतैः । जन्मान्तर
सहस्रेषु मोक्षोऽन्यत्र सुदुर्लभः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे

लभ्यस्त्वेकेन जन्मना । पूर्वजन्म कृतं पापं तपोदाना-
दिभिः शतैः । नश्येत्, सद्यो विनश्येत् कृत्तिवासेश्वरे-
क्षणात् । कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं येऽर्चयिष्यन्ति मानवाः ।
प्रविष्टास्ते शरीरे मे तेषां नास्ति पुनर्भवः । अविमुक्ते
निवस्तव्यं जप्त्रव्यं शतद्रव्यम् । कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्ट-
व्यश्च पुनः पुनः । सप्तकोटिमहारुद्रैः रुजप्रैर्यत् फलं
लभेत् । तत् फलं लभ्यते काश्यां पूजनात् कृत्तिवाससः ।
माघकृष्णचतुर्दश्यामुपोष्य निशि जागरात् । कृत्तिवासे-
श्वमभ्यर्च्यैतः स यायात् परं गतिम् । शुक्लायां पञ्चद-
श्यां यच्चैत्र्यां कर्त्ता महोत्सवम् । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे-
न स गर्भं प्रवेक्ष्यति । कथयित्वा तु देवेशस्तत्कृत्तिं परि-
गृह्य च । गजासुरस्य सहतीं प्रादृशोत्तां द्विगम्बरः ।
यत्नं कृत्वा कृतो देवः शूलमारोप्य भूतले ! तच्छूल-
पाटनाज्जातं तत्र कुण्डं महत्तरम् । तस्मिन् कुण्डे
नरः स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम् । कृत्तिवासेश्वरं
दृष्ट्वा कृतकृत्यतरो भवेत् ! ।

कृतृत्वं लि० कृ-कृतु । कारौ शिल्पिनि ण्णा० “बहुकर्म-
करे च । “कृपवा कृतो ! अकृतम्” ऋ० ६।१८।५।
“कृतो ! बहुलकर्मणां कर्त्तः” भा०

कृत्य न० कृ-कृप् तुक् च । १।कार्ये, व्याकरणप्रसिद्धे
पाणिन्यादिपरिभाषिते २।तव्यादौ खल्वक्यप्रव्यानीय-
यत्केलिमाख्ये प्रत्यये । ३।कर्त्तव्ये लि० हेमच० “कृतकृत्यो
विधिमन्ये” भाषः । ४।विहिते लि० । मेदि० ५।धनादिभेदे
लि० जटा० “कल्याः” पा० “तयोरेव कृत्यस्तत्त्वार्थाः”
“कृत्यैरधिकार्यवचने” पा० । “कृत्याः षट् ते समाख्याताः
क्यवृण्टौ भावकर्त्तृणोः । तव्यानीयावल्नात् यत् के-
लिमः कर्मकर्त्तरि” सुप्रसू० । कृत्याः इत्यधिकारे तेषां
विहितत्वात् तेषां तत्संज्ञत्वम् । कृत्यप्रत्ययस्तु धातुवि-
शेषात् कर्मभावादौ विहितः । कृत्याश्च वेदादिविहिता-
वश्यकर्त्तव्याचारविशेषः । तदधिकारेणैव कृत्यचिन्तामणि
कृत्यतत्त्वकृत्यरत्नाकरादयोपन्य विशेषाः प्रवृत्ताः

कृत्यविद् लि० कृत्यं कर्त्तव्यं वेत्ति विद-क्रिप् । कार्यञ्चे
विधिञ्चे, “कृत्यविदियुवाचेति” रघुः ।

कृत्या स्त्री० कृ-कृप् टाप् । १।क्रियायां २।अभिचारक्रिया-
जन्त्ये अभिचारोद्देश्याशक्तौ ३।देवादिमूर्तिभेदे च सा च
वैदिकाद्यभिचारक्रियाजन्त्या अष्टविशेषनिर्वक्त्या देवा-
दिमूर्तिरूपतयोत्पद्य अभिचारोद्देश्यं पुरुषं निहत्य
नश्यतीति अथर्ववेदे प्रसिद्धम् । “पञ्चकल्पमथर्वाणं

कल्याभिः परिहृतम्” भा०शा० २४४अ० । कल्यावि-
शेषोत्पादनकथा भा० आनु० ६०अ० यथा

“इत्युक्तः स तु भृत्यस्तैर्दृष्टादर्भिसुकोप ह । तेषां
वै प्रतिकर्तुञ्च सर्वेषामगमद्गृहम् । स गत्वा हवनी-
येऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः । जुहाव संस्तुतैर्हन्तै-
रेकैकामाहुतिं नृपः । तस्मादग्नेः ससुत्तसौ कल्या
लोकभयङ्करी । तस्या नाम दृष्टादर्भिर्यातुधानीत्यथा-
करोत् । सा कल्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता ।
दृष्टादर्भिं नरपतिं किङ्करोमीति साऽब्रवीत् । दृष्टादर्भि-
रुवाच । ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च ।
दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय । ज्ञात्वा ना-
मानि चैवैषां सर्वान्नेताञ्च विनाशय । विनष्टेषु तथा
स्वरं गच्छ यत्नेभ्यस्तं तव । सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातु-
धानीस्वरूपिणी । जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः” ।
“इन्द्रेण च सा नाशितेति तत्त्वैवान्ते उक्तम् यथा

“रक्षणार्थञ्च सर्वेषां भवतामहमागतः । यातुधानी ह्य-
तिक्रूरा कृत्यैषा वो बधैषिणी । दृष्टादर्भिप्रयुक्तैषा
निहता ज्ञे तपोधनाः । । दुष्टा हिंसादियं पापा युगान्
प्रत्यग्निसम्भवा” ।

कल्यानिवारणोपायमन्त्राश्च अथ० ५, १३, १४, उक्ता यथा
“सुपर्णस्त्वान्विन्दतु कुरस्त्वाखनन्न सा । दिप्सौषधे !
त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि । अथ जहि यातुधाना-
नव कृत्याकृतं जहि । अथो यो अस्मान्दिप्सति तसु त्वं
जह्यौषधे ! । रिश्यस्येव परीशांसं परिकृत्य परि त्वचः ।
कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्कमिव प्रति सञ्चत । पुनः
कृत्यां कृत्याकृते हस्ते गृह्य पराणय । समक्षमस्मा आ-
भेहि यथा कृत्याकृतं हनत् । कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः
शपथीयते । सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः ।
यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पापमने । तासु तस्मै
नयामस्त्वस्मिन्वाश्वाभिधान्या । यदि वासि देवकृता यदि
वा पुरुषैः कृता । तं त्वा पुनर्णयामसीन्द्रेण सयुजा
वयम् । अग्ने पृतनापाटं पृतनाः सहस्र । पुनः कृत्यां
कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि । कृतवृद्धनि ! विध्य
तं यश्चकार तमिज्जहि । न त्वामचक्रुः पृथं वयं वधाय
सं शिशीमहि । पुन इव पितरं गच्छ स्वज इवाभिष्ठितो
दश । बन्धुमिवावक्रामी गच्छ कृत्ये ! कृत्याकृतं पुनः ।
उदेषीव वारस्यमिभ्स्मिन्दं मृगीव । कृत्या कर्तारमृच्छत ।
इच्छा ऋजीयः पततु द्यावापृथिवी तं प्रति । सा तं मृग-

मिव गृह्णात कृत्या कृत्याकृतं पुनः । अग्निरिवैत प्रति-
कूलमनुकूलमिवोदकम् । सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या
कृत्याकृतं पुनः” ।

सुश्रुते चान्यप्रकारोऽत्र सामान्यतो दर्शितः यथा
“कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च । रक्षाकर्म
करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् । नागाः पिशाचा ग-
न्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः । अभिद्रवन्ति ये ये त्वां
ब्रह्माद्या ध्रुवन्तु तान् सदा । पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये
चरन्ति निशाचराः । दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां
ते नमस्कृताः । पान्तु त्वां सनयो ब्राह्मणा दिव्या राज-
र्षयस्तथा । पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ।
अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च । सोमो
व्यान, सपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु । उदानं त्रिद्युतः पान्तु,
समानं स्तनयितवः । बलमिन्द्रो बलपति, मनुर्मन्ये मतिं
तथा । कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः, सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा, समुद्रो नाभिमण्डलम् । चक्षुः
सूर्य्या, दिशः श्रोत्रे, चन्द्रमाः पातु ते मनः । नक्षत्राणि
सदा रूपं, ऋचां पान्तु निशास्तव । रेतस्त्वाध्याययन्वापो,
रोमाख्योऽप्रधयस्तथा । आकाशं खानि ते पातु, देहं तव
वसुधरा । वैश्वानरः शिरः पातु, विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
धौरूपं पुरुषश्चेष्टो, ब्रह्मात्मानं, ध्रुवो भ्रुवौ । एता देहे
विशेषेण तव नित्या हि देवताः । एतास्त्वां सततं पा-
न्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि । स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति
देवाश्च कुर्वताम् । स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति ना-
रदपर्वतौ । स्वस्त्वग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्जतां तव । ईततयस्ते
प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः । इति स्वाहा । एतै
र्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधिनिशानैः । मयैवं कतरक्ष-
स्व दीर्घमायुरवाप्नुहि” ।

“ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचखु रुतैव चि-
द्देवानभिभवेमेति, “तद्वै देवा अस्मृण्वत । तएतैः कृत्यां
वलगानुदखनन्, यदा वै कृत्यास्तखनन्ति” “अत्र कश्चिद्दि-
धन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति” इति च शत० ब्रा०
३, ५, ४, २, २, “यामयो यानि गेहानि शयन्यप्रतिपूजि-
ताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति न संशयः” मनुः
कृत्याकृत्य न० दि० । इन्द्रोऽकर्तव्याकर्तव्ययोः । सुश्रुतोक्ते
२ व्रणचिकित्साङ्गे कर्तव्याकर्तव्यविशेषे च ते च
कृत्याकृत्ये सुश्रुतेन दर्शिते यथा,

“अघातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र
वयस्यानां दृढानां प्राणवतां सत्ववताश्च सुचिकित्सायां व्रणा
एकस्मिन् वा पुरुषे यत्तैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनी-
यतमाः । तत्र वयस्यानां प्रत्यप्रघातत्वादाय व्रणारो-
हन्ति । दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं
सिरास्त्राद्यादिविशेषाच्च प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिघा-
ताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववतां दारुणै-
रपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । तस्मादेतेषां सुखसाध-
नीयतमाः । तत्रैव विपरीतगुणा दृढकशात्मप्राणभीरुषु
द्रष्टव्याः । स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठकर्मफल-
कोधोदरजलसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः ।
अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकु-
क्षिपक्षः कक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवा-
हिनोऽन्तःशल्याश्च दुश्चिकित्साः । अधोभागाश्चोर्ध्वभा-
गनिर्वाहिनो रोमान्त्रोपनखमर्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च ।
भगन्दरमपि चान्तर्युखं सेवनीकुटकास्थिसंश्रितम् ।

भवति चात्र । कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधु-
मेहिनाम् । व्रणाः कच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणेषु
व्रणाः । अवपाटिकानिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदजठरपन्थि-
क्षतक्रमयः प्रतिश्लायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमे-
हिनां वा ये परिचक्षतेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहेवात-
कुण्डलिकाठीलादन्तर्शरीरोपकुशकण्डशालूकनिष्कोषणदू-
षिताश्च दन्तवेष्टाविसर्पास्थिचतोरःक्षतव्रणमन्यप्रभृत-
यश्च याथाः । साध्या याथत्वमायानि याथाश्चासाध्यतां
तथा । ध्रुन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ।
यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् । क्रिया-
यान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति । प्राप्ता क्रिया
धारयति याथव्याधितमातुरम् । प्रपतित्यदिवागारं वि-
ष्कम्भः साधुयोजितः । अतज्ज्वमसाध्यान् वक्ष्यामः ।
मांसपिण्डवदुदगताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽन्वापा-
नवदुद्धृतौघाः । केचिक्कठिना गोष्ठद्वन्द्वदुद्धतदुद्धमां-
सप्ररोहाः । अपरे दुष्टरुधिरास्त्राविणस्तनुपिच्छिला
स्त्राविणो वा मध्योद्धताः । केचिद्वसन्नशुभ्ररपयन्ताः ।
शण्डलवत्स्नायुजालवन्तो दुर्दर्शा वसन्तेदोमज्जमस्तुलु-
ङ्गस्त्राविणश्च दोषसमुत्थाः । पीताऽसितमूत्रपुरीषवातवा-
हिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसानाञ्च सर्वतोगतयश्चाणुसुखा
मांसबुद्धुद्वन्तः सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्थाः ।
क्षीणमांसानाञ्च पूयरक्तनिर्वाहिणोऽरोचकाविपाकका-

सञ्चासोपद्रवयुक्ताः । भिन्ने वा शिरःकपाले यत्न मस्तु-
लुङ्गदर्शनं त्विदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्चासौवा यत्नेति ।

भवन्ति चात्र । वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः
स्वेत् । आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः ।
स मस्तीर्णहिते देशे सिरासन्ध्यास्थिवर्जिते । विकारो योऽ-
नुपपद्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् । क्रमेणोपचयं प्राप्य
घातुननुगतः शनैः । न शक्यउन्मूलयितुं वृद्धो वृद्ध
इवामयः । स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च घातुलुक्रमणेन च ।
निहन्त्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा । अतो यो
विपरीतः स्यात्सुखसाध्यः स उच्यते । अबद्धमूलः लुपको
यद्दुष्प्राटने सुखः । त्विभिर्दौर्घैरनाक्रान्तः श्यावौषः
पिडकीसमः । अवेदनो निरास्त्रावो व्रणः शुद्ध इहो-
च्यते । कपोतवस्त्रप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।
स्थिराश्चिपटिकावलो रोहन्तीति तमादिशेत् । रुढवर्त्मा-
नमग्रन्थिममूनमरुजं व्रणम् । त्वक्स्वर्णं समतलं स-
म्यपूढं विनिर्दिशेत् । दोषप्रकोपाद्वायायनादभिवाता-
दजोर्णतः । हर्षांशुक्रोधाद्वायाद्वापि व्रणो रुढोऽपि
दीर्यति ।

कृत्यादूषणी स्त्री कृत्या दूषतेऽनया दूषि-ल्युट् ङीप् ।
१ओषधिभेदे । “अथो वलासनाशनाः कृत्यादूषणीश्च
यास्वा इहायान्तोषधीः” अथ०८, ७, १०, “अनयाऽहमो-
षध्या सर्वाः कृत्या अदूषम्” १०, १, ४, । आङ्गिरसे
२जङ्गिडे ऋषिभेदे पु० । “अङ्गिरा असि जङ्गिड !
रक्षितासि जङ्गिड !” इत्युपक्रमे “अक्षकृत्यास्त्रिपञ्चा-
शीः शतं कृत्याकृतश्च ये । सर्वान् विनष्टतेजसोऽरसां
जङ्गिडस्करत्” इत्याद्युक्ता “कृत्यादूषण एवायमतो
अरातिदूषणः” इत्युक्तम् । अथ० १८, २४, १,

कृत्यादूषि पु० कथां परकृताभिचारजां दूषयति दूषि-इन् ।
कथानाशके जङ्गिडे ऋषिभेदे । अरण्यादन्य आभृतः
कथा अन्योरसेभ्यः । कृत्यादूषिरयं मखिरयो अराति-
दूषिः” अथ० २, ४, ५, ६,

कृत्रिम न० क-कृति त्वेर्नप् च । १विड्त्वण्ये, मेदि० २काच-
त्वण्ये, ३तरुष्कनामगन्धद्रव्ये, ४रसाङ्गने च राजनि० ।
५सिद्धुके पु० मेदि० ७क्रियया निष्पन्नमात्रे त्वि० ।
“सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि काव्येतः” “चि-
क्रं सया कृत्रिमपतिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेताना-
नाम् । माज्जोरमयायतनिसल्लाङ्गं यस्यां जनः कृत्रि-
ममेव जेने” भावः । “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य-

संप्रत्ययः” व्या०प० । द्वादशपुत्रमध्ये स्वयंकृते “सदृशं
तु प्रकुर्व्याद्यं शुण्दोषविचक्षणम् । एतं एतदुपयोपेतं
स विज्ञेयश्च कृत्रिमः” इति मन्त्रोक्ते ८पुत्रभेदे पु० ।
सदृशं स्वजातीयं “सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया
विधिः” उपसंहारात् । “कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः”
या०” । “कृत्रिमस्तु एतः स्वयं एतार्थिना धनक्षेपप्रद-
र्शनादिलोभनेनैव प्रतीकृतः मातापितृविहीनस्तत्सङ्गाके
तत्परतन्त्रत्वात्” मिता० । कलौ तु “दत्तौरसैतरेषां च
पुत्रत्वेन परिग्रहः” इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नानां
पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च “औरसः
क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च” कलिधर्मप्रतिपादक
पराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपद-
पदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका
गौडदेशीयानां तथाचारश्च । पराशरवचनस्यकृत्रि-
मपदं न यौगिकं किन्तु परिभाषिकस्वयंकृतविषयमेकं
अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अतः
आदित्यपुराणवचनस्यदत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता
युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तक
मीमांसादयः । पाश्चात्यादिवङ्गदेशेष्वस्य प्रचारः ।
अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वसङ्गावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वाद्ग-
वस्या । अथञ्च “औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धःस्युर्दौयादावान्मवाश्च षट्” मनुना
बन्धुदायहरत्वेनोक्तः । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । सिद्धुके पु०
जटाधरः, । तरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

कृत्रिमधूप पु० कर्म० । नानासुगन्धिद्रव्यसंयोगजाते दशा-
ङ्गघोडशाङ्गादौ धूपे अमरः ।

कृत्रिमपुत्र पु० कर्म० । १कृत्रिमे पुत्रभेदे । कृत्रिमसुतादयो-
ऽप्यत्र । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे वस्त्रादिरचितपुत्रलिका-
याञ्च । “सां कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च” कुमा०

कृत्वन् त्वि० क-ङ्वनिप् तृच् च । कर्त्तरि । “तदिन्द्राव
आ भर येना दंशिष्ठ कृत्वन्ने” ऋ०८, २५, २४, स्त्रियां ङीप्
रश्चानादेशः । “महासिवेन्नः सहकृत्वरी बद्धम्-वशः-
पटं तद्गटचातुरीतुरी” नैष० ।

कृत्वा अव्य०क-कृतौ हिंसायां वा क्त्वा । १विधायेत्यर्थे “कृत्वा-
वकाशे रुचिसंग्रहप्रप्तम्” भट्टिः । २हिंसित्वेत्यर्थे च ।

कृत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम् । “पराशर
कुलोद्भूतः शुकोनाम सहातपाः । भविष्यति युगे तस्मिन्
(द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यं सम्भूतो

विधुभोग्निरिव ज्वलन् । स तस्यां पितृकन्यायां
(पुलस्त्यकन्यायास्) पीवर्थां जनयिष्यति । कन्यां पुत्रांश्च
चतुरो योगवर्मान् महाबलान् । कृष्णं गौरं प्रभुं
शम्भुं कृत्वीं कन्यां तथैव च । ब्रह्मदत्तस्य जननीं
महिषीं त्वणुहस्य च” हरिवं० १८अ० । “अणुहोनाम
तस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः । प्रादात् कन्यां शुक्र
स्तस्मै कृत्वीं पूजितलज्जणाम् । सत्वशीलयुगोपेतां योग-
धर्म्मरतां सदा” हरिवं० २३अ०

वेदे स्वात्प्रादि० आतईत्त्वम् । २३त्वे त्वर्थे च । “अपागू-
हचन्द्रतां मत्वेभ्यः कृत्वी” ऋ० १०।१७।२ । “कृत्वी
कृत्वा” भा० “जातवेदोऽवाङ्मव्यानि सुरभीणि कृत्वी”
१०।१५।१२ । ३कर्मणि स्त्री० “निरु० “भ्रातरु वः कृ-
त्वमेमि” ऋ० १।१६।१३ । “कृत्वा कर्षणा एमसि
एम” भा०

कृत्वप् ति० कृत्वीं कर्म अर्हति यत् । कर्माहं कर्मकारके
“अज्यसेग्ने राजी न कृत्वप्” ऋ० ६।२।८ “कृत्वप्
हृर्विहनादीनां कर्मणां कर्त्ता” भा०

कृत्स न० कृन्तति कृण्वति वा कृत-क्रेदने वेदने वा सः
किञ्च । जले२समुदाये शपाये पु० सि० कौ०

कृत्स्न-न० कृत-कृत् । १सकले २जले ३कुक्षौ पु० । २अशेषे
ति० मेदि० “तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविद् विचा-
लयेत्” गोता । कृत्स्नस्य भावः पूज् । कर्त्स्न-
न० तल् । कृत्स्नता स्त्री त्व कृत्स्नत्व । न० साकल्ये । “का-
र्त्स्नायत्योः सम्पद्यमाने सातिः । जलसात् सम्पद्यते
कृदर पु० क-अरन् “कदरादयश्च” उणा० नि० । कुक्षौ
अक्षकोष्ठे उज्ज्वल० । २दिशुत्तरे च न० निरु० ।
३गृहे पु० निरु० ।

कृधु ति० कृत-उन् बा० कित् प्रथो० । ह्रस्वे निरु० । “यदस्या
अङ्गर्भेद्याः कृधु स्यूलसुपातसत्” यजु० २३, २८, “प्रतीत्येन
कृधुना त्प्रासः” ऋ० ४, ५, १४, कृधुना ह्रस्वेन” भा० “सम
स्वनात् कृधुकर्यो भयात्ते” ऋ० १०, २७, ३३सार्धे क । तत्पार्थे ।
ततः अतिशयने इष्टन् ऋतोरः । क्रधिष्ठ । ईयसुन् ।
कृधीयस् अतिशयेन ह्रस्वेति० ईयसुनि स्त्रियां ङीप् ।
भावे इमनिच् क्रधिमन पु० अण् कर्त्तृव न० ह्रस्वत्वे
कृन्तव न० कृत-कृत् न् सुम् च । लाङ्ले सि० कौ० ।

कृन्तन न० कृत-ल्युट् बा० सुम् च । १क्रेदने कर्त्तृने “कृन्तनं
नखकेशानां क्रेदनञ्च वनस्पतेः । शावाशौचं न कर्त्तव्यं
पठनं पाठनं तथा” नारदः । कर्त्तरि ल्यु सुम् च ।

२क्रेदके ति० करणे ल्युट् । बा० सुम् च । ३क्रेदनसाधने
“नातः परं कर्म्म निबन्धकृन्तनम्” भाग० ६, २, ४,
स्त्रियां ङीप् । नखनिकृन्तनी

कृन्तविचक्षणा स्त्री कृन्त (क्षिन्वि) विचक्षण ! इत्युच्यते
यस्यां क्रियायां मयू० सं० । विचक्षणसम्बोधनकर्त्तृनाथ-
निदेशक्रियायाम् ।

कृप् कल्पने(सम्पत्तौ)भा० आत्म० लुङि लुटि लृटि लृङि च उभ०
वृतादि अक० वेट् । अस्य ऋतः रकारस्थाने लः । कल्प-
ते । अकल्पत्-अकल्पिष्ट-अकृप् । कल्पतासि कल्पितासे
कल्पस्यति कल्पस्यते-कल्पिष्यते । कल्पितव्यः-कल्पत्व्यः
कल्पनम् कल्पः । कृप्, कृप्तिः । णिचि । कल्पयति ते
अचकल्पत् त-अचीकृप् पत् त । कल्पितः कल्पना कल्पयिता ।
“कृप् सम्पद्यमाने” वार्त्ति० । एतद्योगे सम्पद्यमाने
कर्त्तरि चतुर्थी । भक्तिज्ञानाय कल्पते । “कल्पवित् कल्प-
यामास वन्यामेवास्य संविधाम्” “कृप्तेन सोपानपथेन”
रघुः । “रुचिसंप्रकृप् प्रम्” भट्टिः “प्रजापतिकल्पितयज्ञ-
भागम्” कुमा० । क्रेदने च सक० “कृप् केशनखशस्त्रुः”
मनुः “कल्पनं क्रेदनम्” कुम्भू० ।

अनु+प्रथमविधानप्रतिनिधीकरणे सक० “शक्ताः प्रथमकल्प-
स्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” स्मृतिः ।

अव+अवधारणे “अनवकृप्तावेवः” सि० कौ० ।

आ+भूषणे सक० आकल्पः भूषा

वि+ कल्पि-संशये विकल्पयति संशेते इत्यर्थः ।

सम्-कल्पि इदं करिष्यामीत्येवंरूपे मानसव्यापारभेदे ।

“कामः संकल्पोविचित्रो त्यादि” स्मृतिः “मनसा संकल्प-
यति वाचाऽभिलपति” स्मृतिः । मानसकर्मभिन्नापने
“संकल्पेन विना राजन्! यत्किञ्चित् कुरुते नरः” ति० त० ।

कृप् दौर्बल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कृपयति ते अचि-
कृपयति ते कल्पयति अचकल्पयचीकृप् पत्-त अकल्पीत् ।

कृप् युतौ चित्तीकरणे वा चुरा० पक्षे भा० पर० सेट् । क-
कृप् पु० चु० कृप्-अच् । राजर्षिभेदे “यथा रुशमं श्यावकं कृपं
कृपमिन्द्र ! प्रावः” ऋ० ८, २, १२, “रुशमं श्यावकं कृपं
चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन्” यथा प्रावः” भा० ।

कृपा अस्वस्थपालनसाधनत्वेन अर्थ० अच् । शरद्वतो
गौतमस्य २पुत्रे इतत्सुतायां स्त्री ङीप् । यथा च त-
योर्दत्तपत्तिस्तद्भासता च तथा भा० आ० १३, अ० उक्तं यथा
“कृपायापि मम ब्रह्मन् ! सम्भवं वक्तुमर्हसि । शरस्तम्बात्
कथं जज्ञे कथं वाऽस्तास्यवाप्तवान् । वैशम्पायन

उवाच । सहर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वाचाम गौतमः । पुनः
 किल महाराज ! जातः सह शरैर्विभो ! न तस्य वेदाध्य-
 यने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवद्भुवदे पर-
 न्तप ! । अधिजन्मुर्यथा वेदास्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा
 स तपसोपेतः सर्वार्थस्त्राण्यवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च
 तपसा विपुलेन च । श्वशं सन्तापयामास देवराजं स
 गौतमः । ततो जानपदी नाम देवकन्यां सुरेश्वरः । प्रा-
 हिणोत्तपसो विष्णुं कुरु तस्येति कौरव ! । सा हि ग-
 त्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः । धनुर्वीणधरं बाला
 लोभयामास गौतमम् । तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्स-
 रसं वने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् ।
 सधनुश्च शरस्तस्य कराभ्यामपतद्भुवि । वेपथुश्चापि तां
 दृष्ट्वा शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च
 समर्थनात् । अवतस्ये महाराज्ञो धैर्येण परमेण ह ।
 यस्तस्य सहसा राजन् ! विकारः समदृश्यत । तेन सुस्त्राव
 रेतोऽस्य स च तद्भावबुध्यत । धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा
 कृष्णाजिनानि च । स विहायाश्रमन्तश्च ताञ्चैवाप्सरसं
 मुनिः । जगाम रेतस्तस्तस्य शरस्तम्बे पपात च । शर-
 स्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवत्कृप ! । तस्याथ मिथुनं
 जघ्ने गौतमस्य शरद्वतः । सृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्त-
 नोस्तु यदृच्छया । कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदप-
 श्यत । धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
 ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राज्ञे
 दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः । स तदादाय मिथुनं
 राजा च कृपयान्वितः । आजगाम गृहानेव मम पुत्रा-
 विति ब्रुवन् । ततः सर्वज्ञायामास संस्कारैश्चाप्योज-
 यत् । प्रातोमेयो नरश्चो मिथुनं गौतमस्य तत् ।
 गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यन्मया
 बालाविमौ सर्वज्ञिताविति । तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव
 स महीपतिः । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत ।
 आगत्य तस्मै गोप्तादि सर्वमाख्यातवांस्तदा । चतुर्विधं
 धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं
 युष्मन्माख्यातवांस्तदा । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचा-
 र्यतां गतः । ततोऽधिजन्मः सर्वे ते धनुर्वेदं महार-
 थाः । धतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः ।
 वृष्णयश्च नृपाश्चाप्ये नानादेशसमागताः” ।

“अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् । तस्य
 सुखवृत्तिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः । शरद्वास्तुस्ततो-

यस्य सर्वे श्यादर्शनात् किल । शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुने
 तदभूत् श्रुतम् । तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्दृग्गयां
 चरेन् । कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी”
 भा० ८, २१, । स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह “यस्तु
 राजन् । कृपोनाम ब्रह्मधिरभवत् क्षितौ । रुद्राण्यन्तु
 मृणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्” भा० आ० ६७ अ० ।
 स च चिरजीवी । “अश्वत्थामा बलिय्यासो हनूमांश्च
 विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः”
 पुरा० । “ततो दीर्घायुयं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।
 प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्” ति० त० गर्गः ।
 ४ कर्म्मणि च “यमासा कृपनीडं भासा केतुम् वर्द्धयन्ति”
 ऋ० १०, २०, २, “कृपनीडं कर्म्मस्थानम्” भा० ।

कृपायां लि० कृप-क्युन् न लत्वम् । अदातरि कदर्थे अमरः
 “कृपणेन समोदाता न कश्चिद्भुवि विद्यते । अत्र ब्रह्मेव
 वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति” व्यासः । “दातारं कृपणं
 मन्ये मृतोऽप्यर्थं न सुञ्चति” व्यासः । २ मन्दे लि० मेदि०
 “कृपणाः फलहेतयः” गीता । ३ महाव्यसनप्राप्ते
 दीने । “महद्वा व्यसनं प्राप्नोदीनः कृपण उच्यते” ।
 रामा० अथवा० अमृततद्वावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स० कृप-
 णकृतः । कृपणस्य भावः घृज् । कार्पण्यं दीनतायां
 न० “कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः” गीता । तल् ।
 कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्पार्थे । ४ दैन्ये न० ।
 “वक्तुं न त्वहमुत्सहे सकृपणं देहीति दीनं वचः” शा-
 न्तिश० सुखा० वेदनायाम् क्यङ् । कृपणायते दैन्यमनुभ-
 वतीत्यर्थः । सुखा० अरुथर्थे इति । कृपणिन् दैन्ययुक्ते
 लि० स्त्रियां ङीप् । ५ क्रिमौ पु० मेदि० । कतः
 पणोयस्य वेदे नि० तलोपः । ६ कृतपणे पणक्रीते दा-
 सादौ “एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माज्जोकात् प्रैति स
 कृपणः” ऋ० ७० । “कृपणः पणक्रीत इव दासादिः” भा०
 कृपा स्त्री कृप-भिदा० अङ् “कृपेः संप्रसारणञ्च” गणसू०
 संप्र० । अनुग्रहेच्छायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्र-
 हरणेच्छायाम् अमरः “मिथुने कृपावती” कुभा० ।

कृपायां पु० कृपां रुदति रुद-ड सञ्ज्ञायां णत्वम् । १ खङ्गे
 अमरः । गौरा० ङीष् । २ कर्त्तव्यीम् स्त्री अमरः ।
 ३ कुरिकायाम् स्त्री मेदि० स्वार्थे क । कृपाणक । खङ्गे पु०
 टाप् अत इत्त्वम् । कृपाणिका कुरिकायां स्त्री हेमच०
 कृपाद्वैत पु० बौद्धभेदे हेम० । [कृपायुक्ते अमरः ।
 कृपालु लि० कृपां बाति बां-आदाने भित० ङु । दयावौ

कृपीट न० कृप-कीटन् । १ उदरे २ जले च मेदि० । ३ वने
४ दन्वने च शब्दरत्ना० । कृपीटयोनिः ।

कृपीटपाल पु० कृपीटं पालयति पालि-अण् उप० द० । १ स-
सुद्रे । २ केनिपाते नौकाङ्गे काष्ठभेदे च मेदि० । ३ वायौ
शब्दरत्ना० तस्य उदरवनयोः पालकत्वात् तथात्वम् ।

कृपीटयोनि पु० कृपीटस्य जलस्य योनिः कृपीटं काष्ठं योनि
रस्य वा । वङ्गौ अमरः “अग्नेरापः इति श्रुतेस्तस्य जल
हेतुत्वात् काष्ठोद्भूतत्वाच्च तथात्वम् । तत्पुरुषे स्त्री इति भेदः

कृपीपति पु० इत० । द्रोणाचार्ये शब्दमाला । तस्या-
स्तत्पतित्वकथा कृपशब्दे दृष्ट्या । [कृपीतनयादयोऽप्यत्र

कृपीसुत पु० इत० । भारतप्रसिद्धे अश्वत्थाम्नि त्रिका०
कृ(क्रि)मि पु० क्रम-इन् अतश्च कृमिः सम्प्रसारणञ्च उ०

इत्यतः सम्प्रसारणात्पुनश्चैव सम्प्रसारणम् । १ कुट्टजन्तुभेदे उच्च-
ल० । “लुप्सन्ति कीटकमयः परितस्तथैते” नागाज्जीनीये

चकारयुक्तपाठः । २ ललाटायां ३ कृमियुक्ते ४ खरे गर्दभे च
मेदि० । ५ रोगभेदे पु० । तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

“अथातः कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः । अजीर्णस्यैध्या-
नासात्मैर्त्विक् रूढमलिनान्धैः । अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व-
तिस्निग्धशीतलैः । माषपिष्टाक्षविदलविसृजालूकपेरुकैः ।

पर्युशाकसुराशुक्तदधिचौरगुडेक्षुभिः । पल्लानूपपिशित-
पिण्याकपृथुकादिभिः । स्वाद्वस्त्रद्वयपानैश्च स्नेह्या पित्तञ्च

कुप्यति । कृमिन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ।
आमपकाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः । विंशतेः कृमि-

जातीनां विविधः सम्भवः स्मृतः । पुरीषकफरक्तानि तेषां
वक्ष्यामि लक्षणम् । अथवा वियवाः किप्पा शिष्यागण्डू-

वशास्तथा । चूरो द्विह्रस्वाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः । अत्र ताः
सूक्ष्मास्तु दन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च । तेषामेवापरे पुच्छैः प्र-

यवश्च भवन्ति हि । शूलान्गिमान्द्यापाण्डुत्वविष्टमृगवलस-
ङ्गयाः । प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः । रक्ता

गण्डुपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः । शूलटोपशकृ-
द्धेदपक्तिनाशकराश्च ते । दर्भपुष्पाः १ महापुष्पाः २ प्रलूनाः ३

क्षिपिटास्तथा । पिपीलिकाः ३ दारुणाश्च ४ कफकोपसमु-
द्भवाः । रोमशा रोमसूद्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।

मूढवान्याङ्गुराकाराः शुक्लास्तो तनवस्तथा । मज्जादाः १
नेत्रलेदारस्तालुश्लोत्रभुजस्तथा । शिरोहृद्रोगवमथुप्रति-

श्लायकराश्च ते । केशरोमनखादाश्च ४ दन्तादाः ५ किक्कि-
शास्तथा । कुष्ठजाश्च परीसर्पाः ७ ज्ञेयाः शोणितसम्भ-

वाः । ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च प्रयवस्तथा । रक्ता-

धिष्ठानजान् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते । माषपिष्टाक्ष-
लवणगुडशकैः पुरीषजाः । मांसमाषगुडचौरदधिमुक्तैः

कफोद्भवाः । विरुद्धाजीर्णशकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति
हि । ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः मदसंभवः ।

भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् । दृष्ट्यास्त्वयो-
दशाद्यास्तु कृमिणः परिकीर्त्तिताः । केशादाद्यास्तु-

दृष्ट्यास्ते द्वावादौ परिवर्जयेत् । एषामन्यतमं ज्ञात्वा
जिघांसुः सिग्धमातुरम्” । “तुदन्यामन्तवचं दंशा मश-

कामतृकुणादयः । रुदनं विगतज्ञानं क्रिमयः क्रिमिर्च
यथा” भाग०, ३, ३१, २८,

सार्थं क त्वार्थं “ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभू-
दणुः । सत्यवागस्तु स सुनिः कृमिर्भां दशतामयम्” ।

“एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां सन्निवेश्य तम् । कृमिकं
प्राहसत्सूक्ष्मं समूर्धुर्नष्टचेतनः” भा० व्या० ४३७० ।

कृमिकण्टक न० कृमौ कृमिरोगे कण्टकमिव तन्नाशक
त्वात् । १ विडङ्गे २ चित्वाङ्गे (चित्ता) ३ उदुम्बरे च मेदि०

तेषां तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।
कृमिकार पु० कृमिं करोति कृ-ताच्छील्यादौ टच् । कीट-

भेदे “कोष्ठागारी कृ(क्रि)मिकरोयस्य मण्डलपुच्छकः”
सुश्रु० प्राणनाशनकीटोक्तौ

कृमिकर्ष(क) पु० कृमियुक्तः कर्षयित्वा वा कप् । सुश्रुतौ क्तौ
कर्ष रोगभेदे । “यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः

सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मलिकाः । तदञ्जनत्वात् श्रवणो
निरुच्यते भिषग्भिरादौः कृमिकर्षकस्तु सः” । “कृमि-

कर्षप्रतीनाह्नौ विट्प्रधिर्धिविधस्तथा” । “कृमिकर्षक-
नाशार्थं कृमिष्वं योजयेद्विधम्” इति च सुश्रु० ।

कृमिकोषोत्थ न० कृमेः कोष्ठादुत्तिष्ठति उट्+स्था-क ५ त० ।
कौषेये (रेश्मी कापड) वस्त्रे अमरः ।

कृमिशयि पु० सुश्रुतोक्ते सन्निगत रोगभेदे । तद्विहित्यथा
“अथातः सन्निगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

पूयालसः सोपनाहः स्नावः पर्वणिकालजी । क्रि(कृ) मि
यन्विश विज्ञेया रोगाः सन्निगता नवेति” विभज्य क्रि

(कृ)मिप्रत्यिवर्त्मनः पञ्चगणश्च कण्डू कुर्व्युः कृमयः सन्नि-
जाताः” । सुश्रु०

कृमिघ्न पु० कृमिं हन्ति हन-ताच्छील्यादौ ढक् “हन्ते रत्-
पूर्वस्य” पा० नियमात् न णत्वम् । १ विडङ्गे अमरः २ प-

लाण्डौ (पेयाज) ३ कोलकन्दे ५ पारिभट्टे (पालिदास
दार) ६ भस्मातके (भेला) च राजनि० तेषां कृमिघ्नाति-

तथा तथात्वम् ७ हरिद्रायां स्त्री० भावद्र० अजा० टाप् ।

द्विडङ्गे स्त्री० डीप् राजनि०

कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेर्जायते वा जन-ङ । १ अगुरुणि

अपरः । २ कृमिजातमात्रे त्रि० श्लाघायां स्त्री० राजनि०

कृमिजग्ध न० कृमिभिर्जग्धम् । उपचारात् तज्जाते अगुरु-
चन्दने राजनि०

कृमिजलज पु० कृमिरिव जलजः । कृमिशब्दे राजनि०

कृमिणि त्रि० कृमिरस्यस्य पामा० न खत्वञ्च । कृमियुक्ते

कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तोदन्तोऽयम् । दन्तरोगभेदे “कृष्ण-
च्छिद्रश्चलः स्थायी संसरन्मो महारुजः । अनिमित्त
रुजोवातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः” तद्वक्षणम् “शौषिरो
गलशालूकं कण्टका कृमिदन्तकः” क्षुद्ररोगगणना-
याम् सुशु०

कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य । उदुम्बरे शब्दचिन्ता०

कृमिभोजन पु० कृमिभिर्युज्यतेऽयं भुज-आवारे ल्युट् इत् ।

नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्राद्युपक्रमे “अन्धकूपकृमिभो-
जन इत्यादिना विभज्य भाग० ५।२६।२४ तत्स्वरूपा-
द्युक्तं यथा

“यस्त्विह वा असंभिज्याप्नाति यत् किञ्चनोपनमत
निर्मितपञ्चयज्ञोवायमसंस्तुतः स परत्वं कृमिभोजने नर-
काधमे निपतति । तत्र शतसहस्रयोजनैः कृमिगण्डैः
कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनोया-
यत्तद्रप्ताप्रवृत्तादोऽग्निर्वैशमात्मानं यातयते” ।

कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णु पु० तन्नामतयैव कीर्त्तनात्

कृमिमत् त्रि० कृमि+अस्तप्रथे मत्पु० मोपधत्वे ऽपि यवादि०
न मस्यवः । कृमियुक्ते स्त्रियां डीप् ।

कृमिरिपु इत् । विडङ्गे शब्दरत्ना० । कृमिशत्वुप्रभृतयोऽप्यत्र

कृमिल त्रि० कृमिं लाति ला-क । कृमियुक्तै बद्धप्रसवायां
स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाश्व पु० आजमीढवंशे नृपभेदे “आजमीढात्तु नी-
लिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत । पुरुजातिः सुशान्तश्च

वाह्यान्त्रः पुरुजातितः । वाह्यान्त्रतनयाः पञ्च बभूवुरम-
रोपमाः । सुदुगलः सुदुगलश्चैव राजा दृढदिपुस्तथा ।

यथीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः” हरिवं० १२ अ०

कृमिलोदर त्रि० कृमिं लाति ला-क तादृशरुदरमस्य ।

कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्तो । “भुक्त्वाऽसृसंयसंसृटो जा-
यते कृमिलोदरः” शाता० ।

कृमिवारिकृह पु० कृमिरिव वारिकृहः । कृमिशब्दे राजनि०

कृमिपुच्छ पु० कृमिप्रधानो वृक्षः । कोपाञ्जे प्रावप्रकाशः ।

कृमिगुह्य पु० कृमिरिव गुह्यः । शङ्खभेदे राजनि०

कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः । जलशुक्तौ राजनि०

कृमिशैल पु० कृमिणां शैल इव । बलुमीके । कृमिपर्व-
तादयोऽप्यत्र पु० [वनसुदुगे राजनि० ।

कृमीलक पु० कृमीन् ईरयति जनयति ईर-खलू रस्य लः ।

कृमुक पु० कृमुक+प्रथो० । गुवाकटच्छे तस्योत्पत्तिकथा शत०
ब्रा० ६।६।१।११

“मा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या
अस्पर्धन् ते देवा अग्निमनीकं क्त्वा सुरानभ्यायं स्तस्या-
र्क्षिणः प्रगृहीतस्यासुरा अप्यं प्रादृशंसदस्यां प्रत्यतिष्ठ-
न् कृमुकोऽभवत्तस्मात् सस्वाद रसोहि तस्माद् लोहितो
चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् कृमुकोऽग्निमेवास्मिन्न तत्
सम्भूतिं दधाति” । कृमुकस्येयम् अण् डीप् । कार्मुकी
कृमुकसम्बन्धिन्यां सप्तमि स्त्री

कृव कृतौ हिंसे च इदित् स्वा० प० सक० सेट् औ क
इत्यादेशः । कृणोति-अकृणोत् अकृणवीत् । इदित्त्वात्
कृण्वृते इत्यत्र न नलोपः । [(तात) सि० कौ० ।

कृवि पु० करोत्यनेन कृ-वि किञ्च । तन्तुययनसाधनद्रव्ये तन्त्रे
कृश तनूकरणे दिवा० पर० सक० सेट् । कृशति इदित् अकृशत्
अकृशीत् । णिचि कर्शयति ते अचीकृशत्-त अचकर्श-
त्-त । कर्शयाम् भूव्य आस चकार चक्रे । कृशः ।

कृश त्रि० कृश-क्त नि० । १ अल्पे, २ सूक्ष्मे च । “आकाशे-
शास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः” उपवासकृशं तन्तु”
“क्षत्रियश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणं वा वञ्च्युतम् । नायमन्ये त वै
भूयः कृशानपि कदाचन” मनुः “ब्राह्मणस्य कृशश्चैव ! कृश
वृत्तेः कदाचन” भा० यातु० ६२ अ० । सूक्ष्मे कृशो-
दरी । कृशस्य भावः इमनिच् क्रशिमन् तद्भावे पु० ।
पञ्ज । कर्श्र न० । तत् । कृशता स्त्री, त्व “कृशत्व
न० तद्भावे “त्वथेवं कृशता कुतः” सा० द० । अतिशयेन
कृशः इषन् क्रशिव ईयसुन् क्रशीदस् । अतिशयकृशे
त्रि० ईयसौ स्त्रियां डीप् ।

कृशर पु० कृशमल्लमात्रां राति रा-क । “तिलतण्डुल
संमिश्रः कृशरः परिकीर्तितः” सूत्रयुक्ते उपकाशभेदे
हेमच० (खिचड़ी) ख्याते उपकाशभेदे स्त्री टाप् भावद्र०
कृताशब्दे लक्षणदि दृश्यम् । कृशश्च शून्यैराय
गृह्यते बलित्वेन देयः यथाह मत्स्यपुरा० “रुडौहन्”
रवेर्दद्यात् सोमाय दत्तपादसम् । संयावकं कुजे दद्यात्

क्षीराक्षं सोमसूदनवे । दध्योदनञ्च जीवस्य शुक्राय तु
हृतीदनम् । शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्तौदनञ्च कौतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समचेयेत्” ।

कृशला स्त्री कशं कार्श्यं लाति ला-क टाप् । केशे शब्दच०
कृशशाख पु० कशा शाखा यस्य । १पपटे (पापडी) राज-
नि० २हृत्स्वशाखान्विते लि० ।

कृशाङ्गी स्त्री कशमङ्गं यस्याः ङीष् । १प्रियङ्गुवृक्षे शब्द-
चन्द्रिका २हृत्स्वमाङ्गयुक्ते लि० स्त्रियां ङीष् ।

कृशानु पु० कश-आनुक् । १वङ्गौ २चित्तकट्ये च अमरः ।
तस्य तन्नामकत्वात् “तस्मिन् कशानुसाङ्गते” भट्टिः ।
३सोमपालके । “इत्कशानोरस्तुर्मेनसाह विभ्युषा” ऋ०
६, ७, २, “कशानोः सोमपालस्यः” “कशानुः सोमपालः
सव्यस्य पदः” ऐत०ब्रा० २, २६, भा० । “कशानुरस्ता मन-
सा भुरग्यन्” ऋ० ४, २, ७, २, “कशानुरेतन्नामकः सोमपालः”
भा० । ४सव्यपार्श्वस्थरश्मिधारके च । “कशानो ! सव्याना-
यच्छ” ता०ब्रा० “कशानुर्नाम सव्यपार्श्वस्थानां रश्मिनां
धारयितेति” भा० । ततः सत्वर्थे गोषदा० टन् । क-
शानुक वङ्गियुक्ते लि० तद्गुणे कशानुस्थाने कशाङ्ग
इति वा पाठः कशाकोश्च वङ्गिरेवाऽर्थः ।

कृशानुरेतस् पु० कशानौ पतितं रेतोऽस्य । १महादेवे अम-
रः । तस्य यथा वङ्गौ तेजोनिषेकः तथा कालिकापु०
४७ अ० उक्तं कालिकापु० शब्दे २०५५ पु० तत्कथामात्रं
दृश्यं विस्तरस्तु कालिकापुराणे दृश्यः । इत० । २वङ्गौ
स्तेजसि न० ।

कृशाश्व लि० कशोऽश्वोऽस्य । १हृत्स्वाश्वस्वामिनि । ण्यविन्दु-
वंशे २राजपिभेदे पु० । “तत् पुत्रात् संयसादासीत् क-
शाश्वः सहदेवजः । कशाश्वात् सोमदत्तोऽभूत्” भाग० ६, २,
२२, स्तो० । ३दक्षजामादभेदे पु० “कशाश्वोऽर्चिषि भ-
य्यायां धूमकेतुमजीजनत् । धिषण्यायां वेदशिरं देवलं
वयुनं मनुम्” भाग० ६, ६, १८, स्तो० । रामा० तु अन्यना-
मिकयोर्देवकन्ययोः तद्भार्यात्वमुक्तं यथा

“सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः । कौशि-
काय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति । तेऽपि पुत्राः कृशा-
श्वस्य प्रजापतिस्तुतास्तुताः । नैकरूपा महावीर्या दीप्ति-
मन्तो जयावहाः । जया च सुप्रभा चैव देवकन्ये सुम-
ध्यमे । अश्ववातां च शस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ।
पञ्चाशतं सुतान् लेभे जया लम्बवरा वरान् । वधायासु-
सैन्यानामप्रमेयासुरूपिणः । सुप्रभाऽजनयच्चापि पु-

त्रान् पञ्चाशतं पुनः । संहाराक्षाम दुर्धर्माण्डुराक्रामान्-
बलीयसः । तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत्कुशिका-
त्मजः । अपूर्वाणां च जनने शक्तो भयश्च धर्म्मवित्” ।

“देवि एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि यानि भगवतः
कशाश्वत् कौशिकस्त्रिषुपसंक्रान्तानि तेन च ताडका-
बधे प्रसादीकृतान्दीयस्य” उत्तरराम० । “व्यश्वः साश्वः
कृशाश्वश्च शशविन्दुश्च पार्थिवः” भा०स० अ० २ यमसभ्योक्तौ
“धौन्वुमारिर्दं दाश्वश्च” इत्युपक्रमे “संहताश्वो निकृष्टस्य
पुंलोरणविशारदः । अकृशाश्वकृशाश्वौ च संहताश्वश्च तौ
नृप” हरिव० १२ अ० उक्ते सुशुभ्रारवंशे ३ नृपभेदे
च । ततः तेन प्रोक्तमधीयते नटस्त्वम् इति । कृशाश्विन्
तत्प्रोक्तनटस्त्वधायापि व० व० । [रकाणी) राजनि० ।

कशिका स्त्री कशैव स्वार्थे क । आशुर्कशीजितायां (उन्दु-
क्षप) विलेखने आकर्षणे च तदा० आ० सक० क्निट् । कषते ।
अकृषत-अकृष्ट । चकषे चकृषिषे । कृष्टा कृषीट
क्रक्ष्यते । कर्षणम् । प्रनिकषते ।

क्षप विलेखने आकर्षणे च भा० पर० सक० क्निट् । कर्षति
अक्राचीत्-अकाचीत्-अकृषत् । चकर्ष चकर्षिथ चकृ-
षिव । कृष्टा कृषात् क्रक्षति । कर्म्मणि कष्यते अकर्षि
अकृषाताम् अकृषताम् । कष्यः कर्षणीयः क्रष्टव्यः । कृष्टा
कर्षकः कर्षी कर्षन् कष्यमाणः । क्रक्षन् क्रक्षमाणः ।
कृष्टः कृष्टिः कृष्टा अकृष्य । कर्षः कर्षणम् ।

अनु+पूर्वस्थितस्य पदादेः उत्तरवाक्ये योजनार्थे अनुसन्धाने
अनुषङ्गे सक० अनुकर्षति । अनुकर्षशब्दे विवृतिः

अप+हीनताकरणे स्वकालात् पूर्वतः काले करणे च सक०
अपकर्षति अपकर्षसपिण्डनम् । अपकृष्टः । अप-
कर्षशब्दे विवृतिः

अप+आ+निवर्त्तने सक० । “तमश्चक्यमपाकृष्टु” निदेशात्
स्वर्गिणः पितुः” रघुः ।

अभि+आभिसुख्येन कर्षणे सक० अभिकर्षति ।

अव+अधःस्थतया कर्षणे सक्त० । अवकर्षति

आ+विषयान्तरतोनयने सक० । आकर्षति

उद्+अतिशयनै प्राधान्यप्रापणे स्वकालात् उत्तरकालकरणे
आकर्षणे च सक० । उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां
मथि पक्षिणे” रामा० ल० ३८, १४ । उत्कर्षशब्दे विवृतिः

नि+निर्+निस्सारणे निश्चये च सक० । निष्कर्षति “नि-
कृष्टुमर्थं चकमे कुदेरात्” रघुः । तदयं निष्कर्षः
प्र+अतिशयेन कर्षणे उत्तमतोधाने सक० प्रकर्षति प्रकृष्टः

प्रकैत्रः पाधान्यभवेन अक० “इदं तु सम दीनस्य मनोभूयः
प्रकर्षति” रामा० सु० १,१,

सम् + सम्यकर्षणे सक० सकृद्वर्णम् । [समाकर्षणं ।

सम् + धा + सम्यक्तया दूरपर्यन्तनयने सक० । समाकर्षति
क्षपघातव्यादिपाठात् द्विकर्मकः । कर्षणञ्च भूमिसंयो-
जनेन बलेन देशान्तरसंयोगासुकूलव्यापारासुकूलव्यापारः
तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्म कत्वम् । आम-
मजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा० अजादेः
कर्मत्वम् । अत्र प्रधाने कर्मण्येव वाच्ये लकारादयः ।
“प्रधाने नीक्षवृहाम्” भक्तृहृद्युक्तेः । अजा आमं क्षप्य-
ते । विलेखनञ्च विदारणं तत्रार्थे न द्विकर्मकतेति भेदः
क्षपक त्वि० क्षप-कुन् । कर्षके क्षपिशब्दे उदा० । २ फाले
न० सेदि० । २४ घे पु० हेम० ।

क्षप-न० क्षप-करन् । क्षपशब्दार्थे प्रयो० क्षपरोऽप्यत्र केचित्
क्षप्राणा त्वि० क्षप-वा० आनक् । कर्षके क्षपिशब्दे उदा०
क्षपि स्त्री क्षप-इक् । शस्योत्पादनार्थं भूमिकर्षणरूपे वैश्ववृत्ति-
भेदे अमरः क्षपकर्म प्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा
तत्वादौ क्षपिप्रशंसा “चतुर्वर्त्तदालयो ब्रह्मा ब्रवीति
क्षपणं वचः । अलक्ष्म्या युज्यते सोऽपि प्राधनालाव-
वान्वितः । एकयेव पुनः क्षप्रा प्रायिको नैव जायते ।
क्षप्रात्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः ।
सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरितः । तथापि प्रार्थ-
यन्त्येव क्षपकान् भक्ततृणया । कण्ठे हस्ते च कक्षे च
सुवर्णं यदि विद्यते । उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन
देहिनाम् । अन्नं प्राणा बलञ्चात्रमन्नं सर्वार्थसाध-
कम् । देवासुरमनुष्याश्च सर्वे चाक्षोपजीविनः । अ-
न्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं क्षप्रा विना न च । तस्मात्
सर्व-परित्यज्य क्षपिं यत्नेन कारयेत् । कृषिधन्या कृषि-
स्मृद्धा जन्तूनां जीवनं कृषिः । हिंसादिदोषयुक्तोऽपि
सन्त्येतिथिपूजनात् । तेनार्चितं जगत् सर्वमितिथि
यैव पूजितः । अर्चितान्तेन देवाश्च स एव पुरुषोत्तमः” ।
अथ कृषेः स्वयमेवेत्यतीतिः “फलत्यवेक्षितां स्वर्णं, दैन्यं सैवा-
नवेक्षिता । क्षपिः क्षपिपुराणञ्च इत्युवाच पराशरः” ।
अथ चान्ये सुनयत्राहुः “पितरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्या-
न्महानसम् । गोधुं चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव क्षपिं
व्रजेत् । क्षपिर्गोयो वाणविद्याः स्त्रियो राजकुलानि
च । क्षणेनैवावसीदन्ति सङ्गतमनवेक्षणात् । सर्वार्थश्च
क्षपिः कार्या लोकानां हितकाव्यया असमर्थो हि

क्षपको भिक्षामटति नीचवत् । गोहितः क्षेत्तगाभी
च कालज्ञो वीजतत्परः । पितन्द्रः सर्वशस्याश्चः पक्षो
मावसीदति” ।

अथ बाहपोषणादिप्रकारः । “क्षपिञ्च तादृशीं कुर्यात् यथा
वाहान्न पीडयेत् । बाहपीडार्जितं शस्यं गर्हितं
सर्वकर्मसु । बाहपीडार्जितं शस्यं फलितञ्च चतु-
र्गुणम् । बाहनिश्वासविफलः क्षपको निः स्वतां
व्रजेत् । गुण्डकैर्यवसैर्धूमै स्तथान्यैरपि पोषणैः । बाहाः
क्षपिञ्च सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात्” ।

अथ गोशालाविधानम् । “गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गो-
मयवर्जिता । तस्य बाहा विवर्जन्ते पोषणैरपि व-
र्जिताः । शकन्मूलविलिप्ताङ्गा बाहा यत्र दिने दिने ।
निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः ।
पञ्चपञ्चायता शाला गवां वृद्धिकरी मता । सिंहस्थाने
क्षता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम् । सिंहगेहेऽर्पितां चैव
गोशालां कुरुते यदि । प्रसादान्मन्दबुद्धित्वात् गवां
नाशोभवेत्तदा । तण्डुलानां जलञ्चैव तप्तमण्डं भक्षो-
दकम् । कार्पासास्थितुषञ्चैव गोस्थाने गोविनाशकम् ।
सम्भार्जनीञ्च सुसलसुच्छिष्टं गोनिकेतने । कृत्वा गो-
नाशमाप्नोति तथा तत्राजबन्धने । गोमूलजालकेनैव
तत्रावस्करभोचनम् । कुर्वन्ति गृहमेधिभ्यस्तत्र का
बाहवासना । विलम्बिं गोमयस्यापि रयिभौमञ्जने-
र्हिने । न कारयेत् भ्रमेणापि गोवृद्धिं यदि वाञ्छ-
ति । वारत्न्यं परित्यज्य दद्यादन्त्येषु गोभयम् । विल-
भ्य शनिभौमेषु गवां हानिकरः स्मृतः । स्नेहमूलपू-
रौषाणि पङ्कानि च रजांसि च । न पतन्ति गवां यत्र
तत्र लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् । सन्ध्याकाले च गोस्थाने
दीपो यत्र न दीयते । स्थानं तत् कमलाहीनं वीक्ष्य
क्रन्दन्ति गोगणाः । हलमटगवं धम्प्रां षड्गवं व्यव-
सायिनाम् । चतुर्गवं नृशंखानां द्विगवञ्च गवाशनाम् ।
नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च
तिहले भर्ता नित्यमेकहले कृणुम् । आत्मपोषणमात्रन्तु
द्विहलेन च सर्वदा । पितृदेवातिथीनाञ्च पुष्ट्यर्थं सोऽ-
लमो भवेत् ।

अथ गोपर्वकथनम् “गोपूजां कार्तिके कुर्यात् लघुद्विप्रति
पक्षिथौ । बङ्गा श्यामलतां स्कन्धे लिखा तैलहरिद्रया ।
कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चापि कृत्वा चाङ्गे विलेपनम् । उद्यस्य
लघुद्वं हस्ते गोपालाः क्षतभूषणाः । ततो वाद्यैश्च

न्यैश्च मण्डयित्वाऽम्बरादिभिः । भ्रानयेषुर्षं सुख्यं प्राप्ते
गोविप्रशान्तये । गयामङ्गे तदा दद्यात् कार्तिकप्रथमे
दिने । तैलं हरिद्रा युक्तं मिलित्वा कुङ्कुमैः सह ।
तप्तलोह्यादिकं तत्र गयामङ्गे प्रदापयेत् । छेदनञ्च प्रकु-
र्वीत लाङ्गुले कचकर्णयोः । सर्वा गोजातयः सुस्था भवन्त्ये-
तेन तद्गृहे । नानाव्याविनिर्मुक्ता वर्षसेकं न संशयः” ।

अथ गवां यात्राप्रवेशकालादि । पूर्वात्रयं धनिष्ठा च इन्द्राग्नि-
सौम्यशरणाः । एते शुभप्रदा नित्यं गवां यात्राप्रवेश-
योः । उत्तरात्रयोरोहिण्यां शिनीवाली चतुर्दशी । पु-
ष्यश्रवणहस्तोषु चित्वायासष्टमीषु च । गवां यात्रां न कु-
र्वीत प्रस्थानं वा प्रवेशनम् । पशवस्तस्मिन् नश्यन्ति ये चा-
न्ये तृणचारिणः । अर्काकिंजुजवारेषु गवां यात्राप्रवेश-
योः । गमने गोविनाशः स्यात् प्रवेशे गृह्णिष्यो बधः” ।

अथ गोभयकूटोद्धारः “माघे गोभयकूटन्तु संपूज्य अश्वया-
न्वितः । सारं शुभदिनं प्राप्य कुडालैस्तोलयेत्ततः ।
रौद्रे संशोष्य तत् सर्वं कृत्वा गुण्डकम्पणम् । फाल-
गुने प्रतिकेदारे गर्त्तं कृत्वा निधापयेत् । ततो वपनका-
ले तु कुर्यात् सारविमोचनम् । विना सारेण यद्वा न्यं
वर्द्धते न फलत्पयि” ।

अथ हलसामग्रीकरणम् “ईशा युगो हलस्याणुर्णिर्योऽल
स्तस्य पाशिका । अड्डचक्षुष्य शौलस्य पञ्चमी च हला-
ष्टकम् । पञ्चहस्ता भवेदीशा स्याणुः पञ्चवितस्तिकः ।
सार्द्धं हस्तस्तु निर्योऽलो युगः कर्णसमानकः । निर्योऽलपा-
शिका चैव अड्डचक्षुस्तथैव च । द्वादशाङ्गुलमानो हि
शौलोऽरत्तिप्रमाणकः । सार्द्धं द्वादशरुष्टिर्वा कार्या वा
नवसुष्टिका । ददा पञ्चनिका क्षेया लौहाया पञ्चसंश-
वा । आवभ्यो मण्डलाकारः स्मृतः पञ्चदशाङ्गुलः ।
योक्तुं हस्तचतुष्कञ्च रज्जुः पञ्चकरात्मिका । पञ्चाङ्गु-
लाधिको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः । अर्कस्य प-
तसङ्ग्री पाशिका च नवाङ्गुला । एकविंशतिशतस्तु
विङ्गकः परिकीर्तितः । मवहस्ता तु मदिका (मद्) प्रशस्ता
क्षपिकर्म्मसु । इयं हि हलसामग्री पराशरसुनेर्म्मा ।
सुदृढा कर्षकैः कार्या शुभदा क्षपिकर्म्मणि । अड्डा
युज्यमाना सा सामग्री वाहनस्य च । विघ्नं पदे पदे
कुर्यात् कर्षकाले न संशयः” ।

अथ हलप्रसारणकालादि “अनिलोत्तररोहिण्यां गृह्णसूनु-
नर्वसौ । पुष्यश्रवणहस्तोषु कुर्याद्वलिप्रसारणम् । हल-
प्रसारणं कार्यं कर्षकैः शस्यद्वये । शुक्रेन्दु जीववा-

रेषु शशिजस्य विशेषतः । भौमार्कदिससे चैव तथैव
शनिवासरे । क्षपिकर्म्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादेशेत् ।
दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा । त्रयोदशी
तृतीया च सप्तमी च शुभावहा । शस्यक्षयः प्रतिपदि
द्वादश्यां बधबन्धनम् । बह्विघ्नकरी षष्ठी कुङ्कुः क्षपक-
नाशिनी । हन्यष्टमी बलीवर्दान् नयन्ती शस्यवातिनी ।
चतुर्थी कीटजननी सर्वं हन्ति चतुर्दशी । दृष्टे मीने च
कन्यायां युग्मे धनुषि दृष्टिके । एतेषु शुभलग्नेषु कु-
र्याद्वलिप्रसारणम् । मेघलग्ने पशुं हन्त्यात् कर्के ज-
लजात् भयम् । सिंहे चौरभयञ्चैव कुम्भे सर्पभयं
तथा । मकरे शरुनाशः स्यात् तुलायां प्राणसंशयः ।
तस्मात्लग्नं प्रयत्नेन क्षपारम्भे विचारयेत् । शुभेऽर्के
चन्द्रसंयुक्ते शुक्रयुग्मेन वाससा । शुक्रपुष्यैश्च गन्धैश्च
पूजयित्वा यथाविधि । पृथिवीं हलसंयुक्तां पृथुञ्चैव
प्रजापतिम् । अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च
दक्षिणाम् । फालायां स्वर्णसंयुक्तं कृत्वा च मधुलेपनम् ।
अहेः क्रोडे वामपार्श्वे कुर्याद्वलिप्रसारणम् । अस्तव्यो
वासवो व्यासः पृथूरामः पराशरः । सम्पूज्याग्निं हिजं
देवं कुर्याद्वलिप्रसारणम् । क्षणौ दृष्टौ हले स्नाष्टौ रक्तौ
वा क्षणलोहितौ । रस्वपार्श्वौ तयोः स्नाष्टौ नन्द्या च
दृतेन च । उत्तराभिमुखो भूत्वा इन्द्रायार्घ्यं निवेद-
येत् । शुक्रपुष्यसमायुक्तं दक्षिणरसमन्वितम् । रुष्टिं
कुरु देवेश ! गृह्णाणार्घ्यं शचीपते । निविष्टो विष्टरे
भक्तः संस्थाप्य जानुनी क्षितौ । प्रणमेद्वासवं देवं म-
न्त्रेणानेन कर्षकः । दृष्टो मङ्कटिर्वर्ज्यश्चिह्नला-
ङ्गूलकर्षकः । सर्वशुक्रस्तथा वर्ज्यः क्षपकैर्हलकर्म्मणि ।
हलप्रसारणं कार्यं नीरुग्भिर्दृष्टकर्षकैः । विष्टरेखा न
कर्त्तव्या यथा प्राङ् पराशरः । एका तिरुस्तथा पञ्च
हलरेखाः प्रकीर्त्तिताः । एका जयकरी रेखा तृतीया
चार्थसिद्धिदा । पञ्चमाख्या तु या रेखा बह्विधस्य प्रदा-
यिनी । हलप्रवाहकाले तु कूर्मसुत्पादयेद्वादि । गृह्णि-
ष्यी स्थिते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत् । फालोत्पादे च
भङ्गे च देशत्यागो भवेद्भुवम् । लाङ्गलो भिद्यते वापि
प्रभुस्तस्य विनश्रति । ईशाभङ्गोभवेद्वापि क्षपको जीव-
नाक्षमः । भ्रातृनाशो युगे भग्ने शौले च स्थिते दृष्टः ।
योक्तुच्छेदे च रोगः स्यात् शस्यहानिश्च जायते । निपाते
कर्षकस्यापि कष्टं स्यात् राजसन्दिरे । हलप्रवाहकाले
तु गौरैकः प्रपतेद्वादि । ज्वरातिसाररोगेषु सानुषो

स्त्रियते तदा । हले प्रवहमाने तु वृधो धावन् यदि ब्रजेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा । हलप्रवाहमावन्तु गौरेको नर्हति यदि । नासालीङं प्रकुर्वीत तदा शस्यं चतुर्थ्यम् । प्रवाहान्मुक्तमावन्तु गौरेकः खनते यदि । अन्यस्य लेहनं कुर्यात् तदा शस्यं चतुर्थ्यम् । हले प्रवहमाने तु शकन्मूवं यदा सवेत् । शस्यदृष्टिः शकत्पाते मूवे वन्या प्रजायते । हलप्रसारणं येन न कृतं ऋगकुम्भयोः । कुतस्तस्य कषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि । हलप्रसारणं नैवं कृत्वा यः कर्षणं चरेत् । केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा । ऋत् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा । चेत्ते तास्यसमा ख्याता धान्यतुल्या च माघवे । ज्यैष्ठे ऋदेव विज्ञेया आषाढे कर्द्दमाह्वया । निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या । तथाच पराशरः । “हेमन्ते कषप्रते हेम । वसन्ते तास्यरौष्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे” ।

अथ बीजस्थापनविधिः “माघे वा फाल्गुने वापि सर्वबीजस्य सङ्ग्रहः । शोषयेदातपे सस्यक् नोहारे विनिधापयेत् । बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधानं तत्र शोधयेत् । बीजं निधानसंमिश्रं फलहानिकरं परम् । एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत् । सुदृढं पुटिकं बद्धा तृणं छिन्द्यात् विनिर्मितम् । अच्छिन्नतृणके ह्यस्मिन् कृषिः स्वात्तृणप्रतिता । न बलमीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च बन्ध्यावति गेहे बीजस्थापनमाचरेत् । नोच्छिष्टः संसृष्टेद्बीजं न च नारी रजस्वला । न बन्ध्या गुर्विणी चैव न च सद्यः प्रसूतिका । दतं तैलञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा । बीजोपरि भ्रमेणापि कषको नैव कारयेत्” । तथाच मार्क्यः “दीपान्निधूपसंसृष्टं वृष्ट्या चोपहतञ्च यत् । वर्जनीयं सदा बीजं यद्गुत्तेषु पिबापितम् । मोधितं बीजसंमिश्रं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् । निधानं गुण्डसंमिश्रं तद्बीजं बन्ध्यातां ब्रजेत् । कषाणसार केदारदृषलाङ्गुलकादयः । सर्वे ते बन्ध्यातां यान्ति बीजे बन्ध्यात्वमागते । तिलधान्ययवादीनां विधिरेष प्रकीर्तितः । बीजे यत्नमतः कुर्यात् बीजमूलाः फलादयः” ।

अथ बीजवपनविधिः “वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं ऋतम् । आषाढे चाधमं प्राङ्गः आवणे चाधमाधमम् । रोपणार्थन्तु बीजानां शुचौ वपनसु-

त्तमम् । आवणे चाधमं प्रोक्तं भाट्टे चैवाधमाधमम् । उत्तरात्यमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुवाटेषु । हस्तायामथ रेवत्यां बीजवापनसुत्तमम् । विष्णुपूर्वविशाखासु यमरौद्रानिलाहिषु । बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत् । मूषिकाणां भयं भीमे मन्दे शलभकीटयोः । न वापयेत्किथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः । एवं सस्यक् प्रयुञ्जानः शस्यदृष्टिसमाप्नुयात् । ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं सार्द्धमाषाढादौ तथैव च । वपनं सर्वशस्यानां फलार्थी कषकस्तुजेत्” । तथाच वराहः “दधान्ते मिथुनादौ च तीक्ष्णहानि रजस्वला । बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्दिनश्च्यति । ऋगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति ऋतुमती क्ष्मा भास्करे तीक्ष्णहानि । यदि वपति कषाणः क्षेतमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणश्चात्र कालः । हिमेन वारिणा सिक्तं बीजं शान्तमनाः शुचिः । इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं सुष्टितयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कषका हृष्टमानसाः । प्राङ्मुखाः कलसं कृत्वा पठेयुर्म्मन्त्रसुत्तमम् । ओं वसुधे ! हेमगर्भासि वज्रशस्यफलप्रदे ! वसुपूज्ये ! नमस्तुभ्यं वसुपूण्यास्तु मे कृषिः । रोपयिष्यामि धान्यानां हृत्तबीजानि प्रादृषि । सुस्था भवन्तु कषका धनधान्यसमृद्धिभिः । वासवो नित्यवर्षी स्यान्नित्यवर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तयः सर्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः । इति प्रणस्य वसुधां कषकान् दत्तपायसैः । भोजयित्वा गृही भूरि निर्विघ्नान् कुरुते कृषिम्” ।

अथ मदिकादानम् । “बीजस्य वपनं कृत्वा मदिकां तत्र दापयेत् । विना मदिकप्रदानेन सस्यजन्म न जायते” ।

अथ धान्यरोपणविधिः “वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्यादुभयात्मकम् । वपनं गदनिष्पुक्तं रोपणं सगदं विदुः । न हृत्तरूपधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् । न फलन्ति दृढबीजा हृत्ताः केदारसंस्थिताः । हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च । रोपणं सर्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्” ।

अथ धान्यकट्टनम् “आषाढे आवणे चैव धान्यमाकट्टयेद्बुधः । अनाकट्टन्तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि । भाट्टे च कट्टयेद्धान्यमृष्टौ कृषितत्परः । भाट्टे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने । न बिलभूमौ धा-

न्यानां कुर्यात् कटुरोपये । न च सारप्रदानन्तु तण-
मातन्तु शोधयेत्” ।

अथ धान्यनिस्तृणीकरणम् “निष्पन्नमपि यद्धान्यमकृत्वा
तण्ययर्जितम् । न सत्यक् फलमाप्नोति तण्यक्षीण
क्षप्रिर्भवेत् । कुलीरभाद्रयोर्मध्ये यद्धान्यं निस्तृणं
भवेत् । तण्यैरपि तु सम्पूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् ।
द्विवारभास्विने भासि कृत्वा धान्यन्तु निस्तृणम् ।
अथ पाकविहीनं हि धान्यं फलति माषवत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निस्तृणं कारयेत् क्षप्रिम् । निस्तृ-
णा हि क्षपाणानां क्षप्रिः कामदुघा भवेत्” ।

अथ भाद्रे जलभीचनम् “नैरुज्यार्थे हि धान्यानां जलं
भाद्रे विभोचयेत् । मूलमातन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलभी-
क्षणम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधबाधकैः ।
प्रपीडितं क्षपाणानां न घत्ते फलसुत्तमम्” ।

अथ धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो
नमः । स्वस्ति, हिमगिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवल-
शिखरतटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेस्वरपरमभट्टारक
महाराजाधिराजश्रीमद्रामभद्रपादा विजयिनं ससुद्रत-
टावस्थितनानादेशागतवानरकोटिलक्षाग्रगण्यं खरतर-
नखरातितीक्ष्णहस्तमूर्द्धलाङ्गूलं लीलागमनससुद्रुतवा-
तवेगावधूतपर्वतशतं परचक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीहनूम-
न्तमाज्ञापयन्ति असुकग्रामे असुकगोत्रस्य श्रीमतोऽसुकस्य
अखण्डक्षेत्रे राता भोम्ना उदा गान्धिया भोम्नी गान्धी
द्रोदी पाण्डुरसुखी महिषासुखी धूलिशृङ्गा मण्डूका
रुत्यादयः तालजङ्घाः चटकशुकशूकरसृगमहिषमूषिकव-
राहपतङ्गादयः सर्वे शस्त्रोपघातिनो यदि त्वदीयवचनेन
न त्यजन्ति तदा तान् वज्रलाङ्गूलेन ताडयिष्यसीति ।
ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं नमः” ।

मत्तान्तरे धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो
नमः । श्रीरामचन्द्रचरणैर्भ्यो नमः । स्वस्ति, हिम-
गिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवलशिखरतटात् नन्दनवन-
सङ्काशात् परमेस्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्री-
मद्रामभद्रपादाः कुशलिनः ससुद्रतटावस्थितनानादेशाग-
तवानरकोटिलक्षाग्रगण्यं खरतरनखरातितीक्ष्णहस्तमू-
र्द्धलाङ्गूलं लीलागमनससुद्रुतवातवेगावधूतपर्वतशतं पर-
चक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीमन्तं हनूमन्तमाज्ञापयन्त्यदः,
असुकग्रामे असुकगोत्रस्य श्री असुकस्य अखण्डक्षेत्रे
भोम्ना-भोम्नी-पाण्डुरसुखी-गान्धी-धूलिशृङ्गादिरोग-

च्छलेन त्रिपुटी नाम राक्षसी सप्त पुत्रानादाय विविधविघ्नं
समाचरन्त्यवतिष्ठते, इदं मदीयशासनलिखनसवगमप्र तां
पापराक्षसीं सपुत्रबान्धवां वज्रदण्डाधिकलाङ्गूलदण्डैः
खरतरनखरैश्च विदार्य दक्षिणसमुद्रे लवणाब्जधौ
खण्डशः प्रणिर्वाह्य, यद्यत् त्वया क्षणमपि विलम्ब्यते
तर्हि त्वं केशरिणा पित्रा पवनेन मात्वा चाञ्जनया
शप्तव्योऽशीत्यन्यथा नाहं प्रभुर्न त्वं भूय इति ओं
त्रां ह्रीं प्रः” ।

इमं मन्त्रं विलकण्टकेन कैतकीदले लिखित्वा उक्तकेशेना-
दित्यवारे क्षेत्रस्थैशान्यां शस्त्रमध्ये मञ्जरीषु बन्धयेत् ।
पाटान्तरञ्च लिखित्वाऽलक्तकेनैतन्मन्त्रं शस्त्रेषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकीटहिंसायां भयं तत्र भवेत् कश्चित्” ।

अथ जलरक्षणम् । आश्विने कार्तिके चैव धान्यस्य जलर-
क्षणम् । न हतं येन मूर्खेण तस्य का शस्यवासना ।
यथा कुलार्थी कुरुते कुलस्त्रीपरिरक्षणम् । तथा संर-
क्षयेत् वारि शरत्काले समागते ।

अथ कार्तिकसंक्रान्त्यां नलरोपणम् “धटप्रवेशसंक्रान्त्यां रोप-
येत् नलं तथा । केदारैशानकोणे च सप्तवं क्षपकः
शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विशेषतः ।
पूजयित्वा नलं तत्र पूजयेद्धान्यवृक्षकान् । दविभक्तञ्च नै
वेद्यं पायसञ्च विशेषतः । ततो दद्यात् प्रयत्नेन ताला-
टिशस्यमेव च” । तत्र मन्त्रः । “बालकास्तरुणा वृद्धाः
सन्ति ये धान्यवृक्षकाः । ज्येष्ठाश्चापि कनिष्ठा वा सगदा
निर्गदाश्च ये । आत्रेया भीमसेनस्य रामस्य च पृथोपरि ।
ताडिता नलदण्डेन सर्वे स्युः समपुष्पिताः ।
समपुष्पत्वसासाद्य फलन्त्वाशु च निर्भरम् । सुस्था भवन्तु
क्षपका धनधान्यसमन्विताः । रोपयित्वा नलं क्षेत्रे म-
न्त्रेणानेन च क्रमात् । धान्यवृद्धिं परां प्राप्य नन्दन्ति
क्षपका जनाः । नलन्तु धटसंक्रान्त्यां क्षेत्रे नारोपयन्ति
ये । विषसा बन्धुपुण्याश्च तेषां सुवर्णन्यातायः” ।

अथ मार्गे क्षुष्टिग्रहणम् । “ततो मार्गे तु सस्याप्ते केदारै
शुभवासरे । धान्यस्य लवनं कुर्यात् सार्द्धक्षुष्टिग्रह्यं शुचिः ।
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्धान्यवृक्षकान् । पूजयित्वा यथा-
न्यायभीशाने लवनं चरेत् । ततस्तन्मन्त्रके कृत्वा सम्पूर्णं
शीर्षकान्वितम् । न स्पृष्ट्वा कस्यपि कापि वृजेन्मौनेन
मन्दिरम् । सप्तपद्यां ततः पादं दत्त्वा सुख्यनिकेतने ।
प्रविश्य स्थापयेत्तत्तु पुष्पगन्धादिपूजितम् । न क्षुष्टिग्र-
हणं कुर्यात् कदाचिद्वटपौषयोः । श्रेष्ठो क्षुष्टिग्रहो

मार्गे धनधान्यफलप्रदः । सार्द्धं सुष्टुद्वयं मार्गे योऽ-
च्छित्त्वा लवनञ्चरेत् । पदे पदे विफलता तस्य धान्यं
कुतो गृहे । रौद्रे मघे तथा सौम्ये पुष्ये हस्तानि-
लोत्तरे । धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूलान्नवणयोरपि ।
व्यतीपाते च भद्रायां रिक्तायां वैधृतौ तथा । भौमार्कि-
बुधवारेषु सृष्टिसंघर्षणं त्यजेत्” ।

अथ मार्गे मेधिरोपणम् “कृत्वा तु खलकं मार्गे समं गोम-
यलेपितम् । रोपणीया प्रयत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि ।
स्त्रीनान्ना कृषकैः कार्या मेधिर्दृष्टिकभास्करे । मेधेर्गु-
ण्येन कृषकः शस्यद्विजमवाप्नुयात् । न्यग्रोधः सप्तपर्णी
वा गाम्भारी शालम्बिस्तथा । औदुम्बरो विशेषेण
अन्योवा क्षीरवांस्तस्यः । वटादीनामभावे तु कार्या स्त्री
नामधारिका । वैजयन्तीयुता मेधिर्निम्बसर्पपरक्षिता ।
धान्यकेशरसंयुक्ता तण्मर्कटकान्विता । अर्चिता गन्ध-
पुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदा । पौषे मेधिर्न चारोभ्या
क्रूराहे अवघे तथा । शस्यद्विजकरी मार्गे पौषे शस्य-
जयङ्करी । कपित्थविल्वशानां तण्मराज्ञां तथैव च ।
मेधिः कार्या नरैर्नैव यदीच्छेदात्मनः शुभम्” ।

अथ पौषे पुष्ययात्राकथनम् “अखण्डिते ततो धान्ये
पौषे मासि शुभे दिने । पुष्ययात्रां जनाः कुर्युरन्योन्यं
क्षेत्वसन्निधौ । परमात्रञ्च तत्रैव व्यञ्जनैर्मांससंज्ञैः ।
निरामिषैस्तथा दिव्यैर्हिङ्गुमारीचसंयुतैः । दधिभिश्च
तथा दुग्धैराज्यपायसभिश्चितैः । नानाफलैश्च मू-
लैश्च मिष्टपिष्टकवित्तैः । एभिः सुढौकितं कृत्वा तदन्नं
कदलीदले । भोजयेयुर्जनाः सर्वे यथादृष्टपुरःसराः ।
आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च चतुःस्रैः । अन्योन्यं लेपनं
कुर्युस्तैलैः पक्कैः सुगन्धिभिः । कर्पूरवासितं दिव्यं
ताम्बूलं गन्धधूपितम् । भक्षयेयुः प्रपूर्णांश्च परिधाय
नवाम्बरम् । पुष्कराभरणं कृत्वा नमस्कृत्य शचीपतिम् ।
गतिर्वाद्यैश्च नट्यैश्च कुर्युस्तत्र महोत्सवम् । ततस्तु
हविताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम् । हस्तसंपुटकं कृत्वा
पठेयुर्वीक्ष्य भास्करम् । क्षेत्वे चाखण्डिते धान्ये तत्र
देव ! प्रसादतः । उपप्रान्तु मित्रिताः सर्वे शस्त्रानि शुभका-
रकाः । मनसा कर्मणा वाचा ये चास्त्राकं विरोधिनः ।
ते सर्वे प्रशमं यान्तु पुष्ययात्राप्रभावतः । धान्यद्विज-
योद्विजः प्रद्विजः पुनर्दारयोः । राजसम्मानद्विजश्च गवां
द्विजस्तथैव च । मन्त्रशासनद्विजश्च लक्ष्मीद्विजश्च हर्षि-
शम् । अस्त्राकमस्तु सततं यावत् पूर्णं न वत्सरः ।

ततः प्रसदिताः सर्वे व्रजेयुः खनिकेतनम् । न भोजनं
पुनः कुर्युस्तस्मिन्नहनि मानवाः । हिताय सर्गलोकानां
पुष्ययात्रा मनोहरा । पुरा पराशरेणैव कृता सर्वायेसा
धिनी । तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्ययात्रा विधानतः । सर्व-
विघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्या शस्यस्य दृष्टये । पुष्ययात्रां न
कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः । न विघ्नोपशमस्तेषां कुत-
स्तद्वत्सरे सुखम् । पौषे मासि ततः कुर्याद्धान्यच्छेदं
विचक्षणः । सृष्टयित्वा यथायोगमादकेन प्रमापयेत् ।
सुप्रमाप्य च तद्वान्यं यथालाभं प्रबन्धयेत् । प्रमादेनापि
पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत् । मापनं सर्वशस्यानां वा-
भावर्त्तेन कीर्तितम् । धानग्रानां दक्षिणावर्त्तं मापनं
क्षयकारकम् । वामावर्त्तेन सुखदं धानग्रद्विजकरं परम्” ।
आदकलक्षणम् “द्वादशाङ्गुलकैर्मानैरादकः परिकीर्तितः ।
क्षेष्पातकाम्बुपुद्गागजतमादकसुप्तमम् । कपित्थपकटीनि-
म्बजितं दैनप्रवर्द्धनम्” ।

अथ धानप्रस्थापनम् । हस्ते स्वातौ च पुष्ययात्रां रेवत्याञ्च
प्रजापतौ । यममूलोत्तरे सौम्ये मघायाञ्च पुनर्वसौ । जीवे
सोमे भृगोर्वारि निधने क्रूरवर्जिते । मीनलग्ने शुभे ऋक्षे
धानप्रस्थापनसुप्तमम्” ।

अधिकर्त्तव्यतायां विशेषो दृष्टव्यपराशरसं० दर्शितोयथा
“अतःपरं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्मं साधारणं
साक्षाच्चतुर्वर्णक्रमगतम् । युष्माकं सम्भवत्यामि पाराश-
रप्रचोदितम् । षट्कर्म्मसहितोविप्रः कृषिदत्तिं समाश्रयेत् ।
हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम् । लुप्तयुक्तं
तपितं आन्तमनड्वाहं न वाहयेत् । स्थिराङ्गं नीरुजं
तप्तं शान्तं षण्डविवर्जितम् । अष्टदं सबलप्राणमन-
ड्वाहं तु वाहयेत् । वाहयेद्विवसस्याधे पश्चात् स्नानं स-
माचरेत् । कुगवैर्न कृषिं कुर्यात्सर्वथा घेतुसंघर्षम् । ब-
न्धनं पाजनं रक्षा द्विजः कुर्यात्तु गृही गवाम् । वस्त्राश्च
यत्नतो रक्ष्यावर्धन्ते ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु मो-
क्षायनाः । प्रातरेव हि दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा
गृही । दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन । अ-
नादेयदणं भुक्त्वा स्वयन्त्यनुदिनं पयः । तृष्टिकहेवतादीनां
पूज्या गावः कथञ्च ताः । यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्क-
न्धदेशे शिवः स्मृतः । गृध्रे विष्णुस्तथा तस्यौ सुतयश्च-
रणेषु तु । या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः
स्थिताः । सर्वदेवमयी गौस्तु तथ्येत्तद्विज्ञितो हरिः ।

हरन्ति स्पर्शनात्मापं पयसा पोषयन्ति याः । प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथन्न ताः । यच्छफाहतभूमेस्तु उद्यतः पांशुसंचयः । प्रोथयेत् पुरुषस्येनो वन्द्या गावः कथन्न ताः । शकन्मूलं हि यस्यास्तु पितुः पुनानि पातकम् । किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् । गौरवत्सा न दोग्धव्या नचैव गर्भसन्विनी । प्रसूता च दशाहार्वाग्दोग्धा चेन्नरकं व्रजेत् । दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवल्गुः । सा साधुभिर्न दोग्धव्या वर्णिभिः सुखमीप्सुभिः । कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते बह्वस्तलाः । कुलान्ते चलचित्तास्त्री कुलान्ते वन्धुविग्रहः । एकत्र पृथिवी सर्वां सशैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी साक्षादेकलोभयतोमुखी । यथोक्तविधिना यस्ता वर्णैः पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत् पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च भोदते । दक्षिणाभिमुखं गाव उत्तराभिमुखं अपि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमास्तुः । गोटपवाजिशालायां सुतीक्ष्णं लोहदातकम् । स्थाप्यन्तु सर्वदा तस्यां गवि लुप्तविमोक्षणात् । गावो देवाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्वदा । ताडयन्ति च ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पच्यन्तेऽङ्गानि श्वासेन च प्रपीडिताः । विस्पर्णी न दण्डेन पालकस्तां नियत्तयेत् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान्मा भामैरिति वारयेत् । संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्रदीपा वसुध्वरा । तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकम् । सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि सप्तद्राक्ष सरांसि च । गवां शृङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोडशीम् । कृतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतम् । सततं बालवत्साभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्वयम् । ब्राह्मणाश्चैव गायश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरेकत्र तिष्ठति । गोभिर्यज्ञाः प्रवर्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्वेदाः सप्तङ्गीर्णाः सप्तङ्गपदक्रमाः । सौरभेयास्तु तस्याग्ने पृष्ठतोऽप्यस्य ताः स्थिताः । वसन्ति हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये । ते पुण्यपुरुषाः क्षौण्यां नाकेऽपि दुर्लभास्तु ते । शृङ्गभूले स्थितो मल्ला शृङ्गमध्ये तु केशवः । शृङ्गाग्रे शङ्करं विद्यास्त्रयोदेवाः प्रतिष्ठिताः । शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्यावराणि चराणि च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः । ललाटाग्रे स्थिता देवी नासाग्रे तु

षण्मुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ तत्त्वस्ते तु व्यवस्थितौ । स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च छङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । ऋण्यो रोमकूपे प्रस्त्रावे जाङ्गवीजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्या लोभस्तु ताः स्थिताः । उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृद्देशे दक्षिणस्तथा । मुखे चाहवनीयस्तु चावस्यस्तु च कुक्षिषु । एवं यो वर्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । मर्हतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते । कुल्यं तस्या न लङ्घ्येत पूतगन्धं न वर्जयेत् । यावज्जघ्नाति तद्वन्धं तावत्पुण्यं प्रवर्द्धते । यो गां पर्यास्वनीं दद्यात्करुणीं वत्ससंयुताम् । शिवस्यायतनं दत्तं दत्तन्तेन च विश्वकम् । उच्चा गौर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च । तैरुत्पादितशस्येन सर्वमेतद्वि धार्यते । यश्चैतान् पालयेत् यत्नात् वर्धयेच्चैव यत्नतः । जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालितानि च । यावद्गोपालने पुण्यं पुण्यं पूर्वमनीषिभिः । उच्छ्रोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् । जगदेतदुद्धृतं सर्वमनन्दुद्भिश्चराचरम् । वृष एष हतोरच्छः पालनीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भूतले साक्षाद्भूतका-रिणा । त्रैलोक्यधारणायात्ममदानाञ्च प्रसूतये । अनादेयानि घासानि विध्वंसन्ति सकासतः । अमिता भूतलं दूरमुच्छ्राणङ्गो न पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च । आनयन्ति दधीयः स्वमुच्छ्रोवा कोऽधिको भुवि । श्त्वन्वेन दूराञ्च वहन्ति भारमन्नादिकानां न च भक्षयन्ति । स्त्रीयेन जीवेन परस्व जीवं रक्षन्ति पुष्पन्ति विवर्धयन्ति । पुण्यास्तु गावो वसुधातले मां विश्रत्यलं पृष्ठगर्भभारम् । भारः पृथिव्या दशताडिताया एकस्य चाणो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन वृषेण येन दत्ता भवेयुर्हंश सौरभेयाः । दाने ह्यपीयं धरणी समा नो तस्माद्दृष्टात् पूजितमस्ति नान्यत् । उत्पाद्य शस्यानि तृणञ्चरन्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहोषाद्धार्यति जीवलोकाः । तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यदेवोच्चा दृढोभवेत् । तदा नसा न भेत्तव्या नैव प्राग्दुर्बलस्य च । नाशवेधनकीलन्तु खादिरं वाथ शैशपम् । द्वादशाङ्गुलकङ्कायन्तज्ज्ञैस्त्रीणां समे च वा । शालां द्विपानां वृषगोहयानां तां याव्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् । सौम्यां ककुब्धारवतीं सुशोभान्ते-

भां शमिच्छन् हितमात्मनश्च । गावो वृषो वा हयहस्तिनो
 वा अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः । यास्यासुखा
 नैव तु उत्तरादिङ्मुखसंकास्ते खलु बन्धनीयाः । शा-
 लाप्रवेशे वृषगोपशूनां राजापि यत्नाद्वयकृञ्जराणाम् ।
 हौनञ्च सप्ताचिषि शास्त्रयुक्तं कुर्याद्विधितो द्विजपूजनञ्च ।
 ऋद्धलं तत् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं दत्तमाणतः । हलीशाया-
 स्तथा मानं प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टा-
 वङ्गुलानि कुहः (हलः) स्मृतः । यथाग्रामोऽङ्गुलैर्भाज्यो
 हलीशावेधतस्य यः । षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति
 रथोपरि । वेधस्तथा च कर्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः ।
 अष्टाङ्गुलसुरस्तस्य वेधादूर्ध्वं प्रकल्पयेत् । ग्रीवा दशा-
 ङ्गुला चोर्ध्वं हस्तयाहो ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्ट-
 भिस्तु स्याद्वेधः स्यात् प्रतिहारकः । तस्याधस्ता-
 द्यज्ञत्वारि स वेधस्तुरङ्गुलः । प्रतिहारी शुभा
 कार्या तद्वेधस्तुरङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलसुरस्तस्याः सी-
 रस्येति विभाजनम् । पृथक् शिरसोधार्यं हस्ततल-
 प्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता
 स्मृता । बन्ध द्विहः प्रतीहारी षड्विंशदङ्गुला भवेत् ।
 सुतोष्णा लोहपात्रस्य उक्ता दामादिदारकत् । न सीरं
 क्षीरवृक्षस्य न विल्वपिचुसर्दयोः । इत्यादीनां हि कुर्वाणो
 न मन्दति चिरं गृही । प्राञ्जला सप्तहस्ता तु हलीशा
 विदुषां मता । तस्याः (ईशायाः) वेधः सवर्णायाः कार्यो नव-
 वितस्तिभिः । प्लवाच्छयोर्न तत्कुर्यात् कीर्तिज्ञौ तौ प्रकी-
 र्तिता । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सशस्त्रो नश्यते गृही ।
 नीचोच्चवृषमाणेन तज्ज्ञासां प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्तं
 युगं कार्यं स्तब्धस्थानेऽध्वचन्द्रवत् । सप्तद्विजः कद-
 म्बस्य सालधवद्रुमस्य च । सस्या (सां पि) वेधाद्विहः कार्यं
 दशाङ्गुलप्रमाणाका । तन्माने च प्रबाली च तदन्तरदशा-
 ङ्गुलम् । प्रतोदविषममन्य वैश्वस्य चतुःकरः । तदथे
 तु प्रकर्तव्या यवाकारा तु लोहवत् । ह्रीनातिरिक्तं
 कर्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्यादन्डुहं दैन्या-
 ददैन्यान्नरकं व्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं बाहकस्य
 प्रमाणतः । भूमेः कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्वं वदन्ति
 हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा ।
 अथेनक्षत्रसंयुक्ते पुर्योऽङ्गि तद्विधीयते । यत् दिने
 तु बुध्येत तत् कार्यं विजानता । यत् कालं हितं
 चापि पुर्यं वा मनसि स्मरेत् । तत् विद्वान् द्विजश्रेष्ठः
 पुर्योऽङ्गि तद्विधीयते । मातृश्राद्धं द्विजः कृत्वा यथो-

क्तविधिना गृही । द्रव्यकालासुरारेण कुर्वतो धर्म्म-
 तः कृषिम् । प्रोक्षिन्तु मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् ।
 इन्द्राय च तथाश्विभ्यां मरुद्भ्याश्च तथा द्विजः । कुर्या-
 द्बलिहृतिं विद्वान् उदकसञ्चयाय च । तथा कुमार्यै
 सीतायै अनुमत्यै तथा बलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रेण
 संवाञ्छद्वात्मनः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै-
 स्तिलैस्तथा । दद्याद्बलिं वृषाणाञ्च तथाज्यप्राशनं ततः ।
 संघृष्टं सीरफालाग्रे हेम्ना वा राजतेन वा । प्रलिप्य
 मधुसर्पिभ्यां कुर्याद्वैव प्रदक्षिणम् । अग्न्यङ्गोर्मण्डलं
 कुर्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं
 कलप्राणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्यात्
 पाराशरस्वर्षिं स्मरन् । सीतां युञ्जत इत्यादौर्मन्त्रैः सीरं
 प्रवाहयेत् । दधिदूर्याक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुष्पदैः ।
 सीतां पूज्य वशी भक्तैरक्तवस्त्रैर्विषाणके । सप्त धा-
 न्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वोत्तरो हली । तानि दक्षो-
 क्षणः क्षेत्वे किरन् भूमीं कर्षेद्विजः । न यवैर्न
 तिलैर्हीनं द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनस्तु
 कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रच्युतं
 तोयं दक्षिणस्याम्पतेर्दिशि । तेन तृप्यन्ति पितरो या-
 वन्न तिलविक्रयः । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पये-
 द्धर्षिदेवताः । विमुच्य पितरस्तन्तु प्रयानीव तिलैः
 सह । जघाजलं यवस्तस्त्वपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयो-
 दधिघृताद्यैस्तु तर्पयेत् सर्वदेवताः । देवपर्जन्यभू-
 सीरयोगात् कृषिः प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि
 तस्मात्सलोद्यतो भवेत् । शालीन् सशणकापीसं वार्त्ता-
 कुप्रभृतीनि च । वापरेत्सर्वबीजानि सर्ववापी न सी-
 दति । चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो युनक्ति वृषान् कश्चित् ।
 तत्पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये
 द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम् । भोक्तुर्मासा-
 र्जितं पुण्यं भवेदशनमस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे
 कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । सरोतोभोजनस्तस्य षण्मासं
 पितरोऽहिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्याद्भरस्तर्जुनकल्-
 नम् । तत्पण्यं सञ्चया तस्य भवन्ति भूणहृत्यकाः ।
 वनस्थतिगते सोमे योऽध्वधानं व्रजेच्चरः । प्रश्नद्विज-
 कर्म्मणं तं त्वजन्यमरादयः । वासांहीन्दुप्रणाशे यो
 रजकस्यामतिः क्षिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य सासं व-
 स्त्रजलान्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु कृता-
 शनम् । तदेव पितृश्रापान्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

अष्टमी कामभोगेन, षष्ठी तैलोपभोगतः । कुङ्कुम दन्त-
काष्ठेन हिनस्यासप्तमं कुलम् । चन्द्राप्रतीतौः पुरुषस्तु
देवादद्यादगत्या यदि दन्तकाष्ठम् । नराधिराजैः सह-
तस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पिष्टदेवतानाम् । तत्वाभ्यञ्ज्य
विषाणानि गावश्चैव वृषास्तथा । चरणाय विसृज्यन्ते
आगताद्भिर्भोजयेत् । य उत्साद्येह शस्यानि सर्वा-
णि तृणचारिणः । जगत्सर्वं दत्तं यैस्तु पूज्यन्ते किञ्च
ते वृषाः । येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं गोदशकम्भवेत् । य-
द्भूमेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किञ्च ते वृषाः । पाल्या-
हि यत्नतस्तै वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं
घोरं यो वाहयत्यपालयन् । नाधिकाङ्क्षो न हीनाङ्गः
पुष्पिताङ्गो न दूषितः । वाहनीयो हि मूढ्रेण वाह-
यन् क्षयमाप्नुयात् । वर्जयेद्दुष्टदोषांश्च गावो वै दोहने
नरः । पाल्या वै यत्नतः सर्वं पालयन् शुभमाप्नु-
यात् । अन्नार्थमेतानुक्ताणः ससर्ज परमेश्वरः । अन्ने-
नाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । अग्निर्ज्वलति
चान्नार्थं वाति चान्नाय सारुतः । गृह्णाति चाम्भसां
सूय्यो रसान्नाय रक्षिभिः । अन्नं प्राणो बलं चान्न
मन्नाज्जीवितमुच्यते । अन्नं सर्वस्य चाधारः सर्व
मन्ने प्रतिष्ठितम् । सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं
परं स्थितम् । तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ।
द्यौः पुमान्, धरणी नारी, अस्मिन्बीजन्दिव्यमुत्तमम् । दु-
धातीतोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः । आपोमूलं
हि सर्वस्य सर्वमपस्तु प्रतिष्ठितम् । अतोऽमृततरसा ह्याप
आपः शुक्रं बलं महः । सर्वस्य बीजमापो वै सर्व
मङ्गिः समावृतम् । सद्य आप्यायना ह्यपः आपो
ज्येष्ठतरा ह्युत्तमः । किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीर्णानि
मनुजैर्दयः । न जीवन्ति विना तास्तु तस्मादापोऽमृतं
स्मृतम् । दत्तानि चाङ्गिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत् ।
तथाह्येन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह । अतोऽप्यन्नार्थ-
भावेन कर्त्तव्यं कर्षणं द्विजः । यद्योक्तेन विधानेन ला-
ङ्गलादिप्रयोजनम् । सीते ! सौम्ये ! कुमारि ! त्वं
देवि ! देवार्चिते ! श्रिये । सत्कृता हि यथा सिद्धा यथा
मे सिद्धिदा भव । मरुत्स्थनोर्विना नाम्ना सीतायाः
स्थापनं विना । विनाभ्युत्तरेच्छार्थं सर्वं हरति रा-
क्षसः । वापने लवने क्षेत्वे खले गल्लीप्रवाहणे । ऐष
एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने । देवतायतनो-
द्याननिपातस्थानगोव्रजान् । सीमांश्चस्थानभूमिञ्च वृक्ष-

च्छायाक्षितिं तथा । भूमिं निखातयूपाञ्च अयन-
स्थानमेव च । अन्यथापि हि चावाह्यां न कर्षेत्
क्षपिकृत् धराम् । नोपरां वाहयेद्भूमिं वचांश्चक-
र्करीकृताम् । वाहयन्नप्रमत्तश्च न नदीपुलिनं तथा ।
यद्यसौ वाहयेत्क्षोभात् द्वेषाद्वापि हि मानवः । क्षीयते सोऽ-
चिरात्पापात् सपुत्रपशुबान्धवः । नरकं वीरतामिच्छं
पापीयान् याति चैनसा । परकीयां योऽपहृत्य क्षपि-
कृदाहयेद्भराम् । स भूमिस्थेन पापेन ह्यनन्तनरकं
वसेत् । न दूरे वाहयेत् क्षेत्वं न चैवात्यन्तिके तथा ।
वाहयेन्न पथि क्षेत्वं वाहयन्दुःखभाग् भवेत् । क्षेत्वेक्षेवं
दृष्टिं कुर्व्यात् यासुप्तो नावलोकयेत् । न लङ्घयेत्पशु-
र्यां वा नाभीवाद्याञ्च शूकरः । बन्धश्च यत्नतः कार्थो
मृगयुक्तासनाय च । अत्राप्युपद्रवं राजतस्करादि-
समुद्भवम् । संरक्षेत्सर्वतो यत्नादस्मात् गृह्णात्यसौ क-
रात् । क्षपिकृन्मानवस्त्वेवं सत्त्वा धर्म्मं क्षपेर्भुवम् ।
अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम् । निम्नां
हि वाहयेद्भूमिं यत्न विप्रमते जलम् । वाहयेन्
जलाभ्यर्णं पुष्टे समेकसम्भवे । शारदसुक्ष्मैः स्थाने क-
लम्बं वापयेद्बली । अर्धातृकासु कार्पासं तदन्यत्र तु
हैमनम् । वसन्तधीष्णुकालीयमपस्तु स्निग्धेषु तद्दिदः ।
केदारेषु तथा शालीन् जलोपानेषु चेक्ष्वः । वृन्ताकशा-
कमूलानि कन्दानि च जलान्तिके । दृष्टिश्चान्नपानीय-
क्षेत्रेषु च यवादिकान् । गोधूमांश्च मसूरांश्च खल्वान्
खलु कुलत्यकाः । समस्निग्धेषु चोप्यानि भूमीजीवान्
निजानता । तिला वृद्धविषाक्षोप्या अतसीशणमेव
च । मृदम्बजं जगत्सर्वं वापयेत्क्षपिकृत्तरः । संप-
श्येच्चरतः सर्वान् गोवृषादीन् स्वयङ्मृही । चिन्तयेत्स-
र्वमात्मानं स्वयमेव क्षपिं व्रजेत् । प्रथमं क्षपिर्वाणज्यं
द्वितीयं योनिपोषणम् । तृतीयं विक्रयः प्रोक्तस्तुतर्थं
राजसेवनम् । नखैर्विलिखने यस्याः ब्रूयुर्दीपं म-
नीषिणः । तस्याः सोरविदारेण किञ्च पापं क्षितेर्भवेत् ।
तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षयमायुषः । असङ्ग-
कन्दनिर्वासादसङ्गतात्सर्वदेवम् । यत्सेचनात् कीटवैध
स्तथा सङ्कर्षणादपि । अंहः कुक्कुटिकानाञ्च तदंहः क्ष-
पिजीविनाम् । बधकानाञ्च यत्पापं यत्पापं क्षपिजीविनाम् ।
वर्णानाञ्च गृहस्थानां क्षपिष्ठित्युपजीविनाम् । तदेनसो
विशुद्ध्यर्थं प्राह स्वयंवतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि

सप्तमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः
क्षेत्रिणा भुवम् । अथार्थद्यूतभूमौ च विट्पतिः क्षेत्त-
भुग्भवेत् । एकैकांशापकर्षं स्याद्वावद्दशमसप्तमौ ।
ग्रामेशस्य नृपस्यापि वस्त्रिभिः कषिजीविभिः । स स
भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कषिभागिनौ । व्यूढौ त्व
श्चर्य्यमावाया देयोऽशः स्याच्चतुर्दशः । एकैकांशाप
कर्षं स्यात् यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कषिं कुर्वन्वाह-
येदिच्छया धराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्वात्स सर्वस्य प्रभु-
र्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ।
तद्दक्षिणाय बाङ्गस्थामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्या-
शनोत्पत्यै चरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विजदास्याय प-
र्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतोसंस्थं
भूगेहाश्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा
स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च हाव्येतौ धृ-
तव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्षयेत् ।
तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कषिम् ।
ग्रामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मात्रमसौ बलिम् । अथा-
न्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कषिकञ्चु द्विकारणम् । संशुद्धः कर्ष-
कोवेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र
कषिकचक्रः । कुर्यात् कषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् ।
सर्वस्य स्थितिकारुण्यात् देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु
पोषाय कषिं कुर्यात् कषीवलः । वयांसि चान्यसत्त्वानि
क्षुत्तृणातो विमोचयन् । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोक-
स्तमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्राच्यामतिघनाह-
तिम् । सैकद्वारपिधानञ्च पिदध्याच्चैव सर्वतः । खरोद्वाजो-
रणादौस्तु विगतस्तु निवारयेत् । शूकरान् श्वशृगालादिका-
कोलूककपोतकान् । तिस्रन्वर् प्रोक्ष्य कुर्यात् दानीया-
भ्युक्षणाव्युभिः । रक्षा च भक्षणं कुर्याज्जलधारा-
भिरक्षयम् । तिस्रन्वर्मर्चयेत्क्षीतां पराशरमृषिं स्म-
रन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः । सू-
तिकाष्टहवत्तत् कर्त्तव्यं पररक्षणम् । हरन्त्यरक्षितं
यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव हि । प्रशस्तोदिनपूर्वाह्णे
नापराह्णे न सन्ध्यायोः । धान्योन्मानं सदा कुर्यात्क्षीता-
पूजनपूर्वकम् । यजेत खलभिन्नाभिः खलेरोहिण्यण्व
हि । भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्त्वमस्तमिहाक्षयम् ।
खलयज्ञाः पक्षिणां वै ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा । भाग-
क्षेयमथो कृत्वा तां गृह्णन्तीह सात्विकाम् । शतकृत्वा-
दयो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये-

चान्ये दक्षिणाशनाः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च
प्रथमं हली । विवाहे खलयज्ञे च संक्रान्तौ गृह-
णेषु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्ष-
यम् । अन्येषामर्पिणां पञ्चात्कारुकाणां पुनः पुनः ।
दीनानामथनाथानां कुठिनां कुशरीरिणाम् । क्षीवा-
न्वधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते । वर्णानां पतिता-
नाञ्च दुग्धभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां श्वपाकानां
प्रीत्यात्पुञ्जावचा ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते
विधिवद्द्विजाः । स्तोकशः सीरिमिः सर्वे वर्णभिर्गृह-
मेधभिः । दत्त्वा त्वन्तया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् ।
तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत् । शर-
द्धेमन्तवसन्तनवाक्षैः आङ्गमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदग्नी-
यादश्चस्तद्वधमश्नुते । कथा तूत्याद्य धान्यानि खल-
यज्ञं समाप्य च । सर्वसत्त्वहितोद्युक्त इहासुखं सुखी
भवेत् । कषेरन्योत्त धर्मं न लभेत् कषितोऽन्यतः ।
न सुखं कषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति । अवस्त्रत्वं
निरद्भत्वं कषितो नैव जायते । अनातिथ्यञ्च दुःखित्वं
दुर्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसम्भत्वं विद्यायुक्तस्य
कर्हिचित् । अस्यानित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हि-
चित् । वदन्ति कवयः केचित् कषप्रादीनां विशुद्धये ।
लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् । प्रतिग्रहचतु-
र्धांशं बणिग्लानं तृतीयकम् । कषितो विंशतिञ्चैव ददतो
नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां
च विंशकम् । त्वयस्त्रिंशञ्च विप्राणां कषिकर्षा न
लिप्यते । कषप्रा ससत्त्वाद्य यथादिकानि धान्यानि
भूवांसि, मखं विधाय । सुक्तो गृहस्थोऽपि पराशरेण
तस्यामयः कश्चिद्वादि दोषः । देवा मनुष्याः पित-
रश्च सर्वे साध्याश्चक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजे-
न्द्राः सह सर्वसत्त्वैः कषप्रां न तृप्तानि मनाग्दरेति ।
यश्चैतदालोच्य कषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूभवैश्च ।
सीरेण तस्यापि विदारितापि स्याद्भूतघाती वरदानदात्री ।
षट् कर्माणि कषिं ये तु कुर्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः । ते सु-
रादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्माभिः कषिः
प्रोक्तो द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

कषिकारम्भसङ्कर्त्तादि सु० चि० पी०धा० दर्शितं यथा
“मूलद्वीपमप्राचरध्रुवमृद्धाक्षप्रैर्विनाके शनिं पापैर्हीनं
बलैर्विधौ जलगृहे शुक्रे विधौ मांसले । लम्बे देवगुरौ-
हलप्रवहणं शस्तं न सिंहे षटे कर्काजैषष्टे तनौ क्षय-

करं रिक्तासु पञ्चान्तथा । एतेषु श्रुतिशरणादितिविशा-
खोऽन्नि भौमं विना बीजोप्तिर्गदता शुभा त्वयुभतोऽष्टा-
ग्नीन्दुरासेन्दवः । रासेन्द्वनिगुगन्यसक्तु भकराण्यु-
प्तौ हलेऽर्कौज्झिताद्वाहामादनवाटभानि सुनिभिः
प्रोक्तान्यसत्त्वन्ति च” मू०

“मूलविशाखामघाभिः चरध्रुवस्तदुत्तिप्रैश्च एकोनविं-
शतिनक्षत्रैर्हलप्रवहणं हलप्रवृत्तिं कुर्यात् यदाह
नारदः “स्तुध्रुवक्षिप्रचरविशाखापितृभेषु च ।
हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे वृषैः” । विशेषमाह
श्रीपतिः “स्तुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले सवाविशाखासहितेषु
भेषु । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्नीरोगसुष्कान्वित
सौरभेयैः” । नीरोगाः पीडारजिता सुष्का वृषणा-
स्तैरन्विता ये सौरभेया वृषास्तैर्विदध्यादित्यर्थः ।
उक्तञ्चैतत् वृषाणां वृषणास्तु फलरूपा अतस्तादृ-
शैर्हलैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् चूर्णितवृषणै-
र्हलैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथाऽर्कं सूर्य-
वारं शनिवारं विना न्यक्षान्यवारेषु चन्द्रमङ्गलबुध
वृहस्पतिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च
व्यवहारतत्त्वे “पूर्वाद्दीर्घयाम्निभेऽर्कयमधोरिक्तासु
नेष्टा क्षिप्रित” । अथ सामान्यतोलग्नशुद्धिः
तत्र पापयज्ञैर्हर्षितैर्निर्वलेरूपलक्षिते लग्ने विधौ
चन्द्रे शुक्रे मांसले बलिनि पुष्टे उदित इत्यर्थः । तत्र
विधौ चन्द्रे जलगृहे जलराशिस्थे सति देवगुरौ लग्न-
स्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च रक्तमाला-
याम् “शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसि-
तभौमभास्करैः । आश्रिते शशिनि वारिभेदये लग्न-
वर्त्तिनि गुरौ क्षप्रिक्रिया” । कश्यपोऽपि “गुरौ लग्नगते
शुक्रे बलिन्यापोदये विधौ । शस्ता क्षप्रिक्रिया तत्र दुर्बलैः
क्रूरखेचरैः” । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहे
घटे कुम्भे कर्के अजे मेषे एणो मकरे घटे तुलायाम्
एषु लग्नेषु क्षप्रिकर्म्म न शस्तं यतस्तत्क्षयकरं पीडाकरं
तथा रिक्तासु चतुर्थी नवमीचतुर्दशीषु षष्ठ्याञ्च क्षयकरं
तथाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेनादस्यापि न शस्तं
क्षप्रिकर्म्म । उक्तञ्च ज्योतिःसारसागरे “मेषलग्ने प-
श्यात् हन्ति कर्कटे जलजम्भयम् । सिंहे सस्यभयं ज्ञेयं
तुलायां हलसंचयः । मकरे सस्यनाशः स्यात्कुम्भे चौर-
भयन्तथा । हन्त्यष्टमी बलीवर्दान् नवमी सस्यवातिनी ।
षष्ठी च कीटजननी पशून् हन्ति चतुर्दशी” । चतुर्थीभ-

पीदं फलं ध्येयम् । अथ बीजोप्तिस्तृत्तफणिचक्र-
हलचक्राणि शार्दूलविक्रीडितेनाह एतेष्विति ।
श्रुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः
विशाखा प्रसिद्धा एतैरुदुर्भिनक्षत्रैर्वितृतेषु पूर्वोक्तन-
क्षत्रेषु मूलमवाध्रुवस्तदुत्तिप्रधनिष्ठास्वातीषु पञ्चदश-
नक्षत्रेषु बीजोप्तिर्नीजवपनं शुभम् । उक्तं च रत्न-
मालायाम् “हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रातु
राधास्तृगरेवतीषु । स्वातीधनिष्ठासु मघासु मूले बीजो-
प्तिरुत्तकफलप्रदा प्रदिष्टा” । वसिष्ठेनाप्येतावन्येव नक्ष-
त्राण्युक्तानि “धातृद्वये कौण्यपपैतपुष्ये हस्ततये त्रु-
त्तरसैवभेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाश्विनीषु बीजोप्ति-
रुत्तकफलप्रदा स्यादिति” । कौण्योरूलम् नारदेनाप्यु-
क्तानि “स्तुध्रुवक्षिप्रेषु पितृवायुवरुडुषु । समूलभेषु
बीजोप्तिरुत्तकफलप्रदा” । कश्यपेनापि वसुवायुभने-
र्हर्षित्यक्षिप्रध्रुवस्तदुत्तिप्रु । सीतां स्मृत्वाथ बीजोप्तिरुत्त-
कफलप्रदा” । अत्र सवा नोक्ता अत्र भौमोरङ्गल-
वारोनिषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु
बीजोप्तिःशुभा । नेष्टा क्षप्रिरित्यतो नकारोऽन्वाचवर्त्तते
तेन बीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधोराज
मात्तं गृहे “रवौ रौद्रादपादस्थे भूमेः संजायते रजः ।
तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेदिति । अथ धी-
जोप्तौ फणिचक्रसुच्यते । अयुभतो न विद्यन्ते गावः कि-
रणायास्यासावगुः यस्य स्वरूपाभावः । तस्य कुतस्तरां
किरणाः तादृशोऽगूराजस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः रा-
ह्विधितनक्षत्रादष्टौ भानि असन्त्यसमीचीनानि, ततस्त्री-
णि शुभानि, तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्ये-
कमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि
शुभानि ततश्चत्वार्यशुभानि । एवं बीजोप्तिं सप्तविंशति
नक्षत्राणां शुभाशुभत्वभुक्तं उक्तञ्च नारदेन भवेद्भवि-
तयं सूत्रिधान्यनाशाय राज्ञात् । गले त्रयं कज्ज-
लाय वृद्धये द्वादशोदरे । निस्तण्डुलत्वं लाङ्गूले भ-
चतुष्टयमीरितम् । नाशोवह्निःपञ्चके स्याद्धीजोप्तिरिति
चिन्तयेदिति” । राज्ञ्येक्षिन्नुत्तरेऽस्ति तस्माच्चक्षत्रतयं सूत्रि-
मस्तके स्याथ्यं धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रयं गले स्याथ्यं
कज्जलाय श्यामिकासम्पादकं स्यात् । ततो द्वादश भानि
बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्याथ्यानि तानि धान्यवृद्धये स्तुः
ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डुलत्वकरं स्यात् ततोऽ-
वशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्न-

मालायाभिषि “भूमिं त्रीणि गले त्रयञ्च जठरे धिष्णुनि च द्वादश स्यात्पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतोभानां स्थितं पञ्चकम् । खेडं कज्जलमन्त्रद्विरधिका निस्तण्डुलत्वं क्रमात् स्यादिति प्रभवं भयञ्च फणिभाद्वीजोष्णिकाले स्फुटम्” । अत्र केचित् । फणिभात् सूर्यनक्षत्रादितिव्याचख्यस्तत्र युक्तिः “सूर्यभादुरगः स्यात्” इति स्वरोदयवाक्यैक वाक्यत्वात्, तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्भादिलुक्त्वात् “राहोर्धिष्णुप्राप्तमारभ्य धिष्णे प्रवृष्टं निष्फलमिति” कश्यपोक्तेः । “सूर्यभादुरगः स्यात्” इति तु स्वरोदयवचनं वीजरोपणविषयम् । तत्र लघुनक्षत्रमाह वसिष्ठः “भवरिपु-सहजे पापैस्त्रिकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्णे प्रवृष्टं शुभलग्ने वीजवापनं कार्यमिति” अथ हलप्रवहणे चक्रसुच्यते हले इति हले हलचक्रं कर्कोष्णितात्सूर्यभुक्ता-न्नक्षत्रात्क्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि असन्ति अशुभफलानि । ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्सन्ति ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्य अर्द्रायां भुक्तं नृ-गः तत आरभ्य त्रीणि नृगार्द्रा पुनर्वसुभान्यशुभानि । ततः पुष्पाक्षेष्मघापूर्वाफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीनक्षत्राणि शुभानि । ततो विशाखातुराधाज्यैष्ठासूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अशुभानि । ततः शततारकापूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदारेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि । एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वसिष्ठः “अर्कग-तागतसंस्थभूतितयं नेष्टुभयतस्त्वष्टम् । षोडश धिष्णं प्र नवकं शिष्टमनिष्टं च लाङ्गले चक्र” इति । अर्केण गतं भुक्तम् आगतं भोग्यं संस्थमाक्रान्तम् एतद्भूतितयं नेष्टं तत उभयतः षोडश धिष्णं प्र इष्टं यथा सूर्यभुक्तात् प्राक्तनान्य-ष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादयेतानि शुभानि स्फुरि-त्यर्थः । शिष्टद्वयं रिक्तं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एव नक्षत्राष्टाविंशतिर्भानि । नारदोऽपि “हलादौ वृषना शाय भूतयं सूर्यभुक्तात् । अग्रे कक्षतयं लक्ष्मौ सौख्यं पार्श्वस्थपञ्चकम् । शूलतयेऽपि नवकं मरणायान्यपञ्चकम् । त्रिभ्यै पुच्छे तयं अष्टं स्याच्चक्रं लाङ्गले शुभम्” इति । अस्यार्थः हलप्रवहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्राक्षतयं वृषनाशाय स्यात् । तदग्रे नक्षत्रं लक्ष्म्यै स्यात् तदग्रे पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदग्रे शूलतयगतं नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् तदग्रेऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं त्रिभ्यै स्यात् तदग्रे पुच्छगतं नक्षत्रतयं अष्टं शुभफल-

मिति । अनेनापि प्रकारेण नृगादीनि ताव्ये वाशुभा-शुभानि सम्भवन्ति । तत्र हलचक्राक्षतिलिख्यते तत्र कश्यपः “त्रिष्वष्टसु नवर्क्षेषु सप्तस्वर्कविभुक्तभात् । हानिर्द्विजः कर्तृस्त्वलुर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रममिति, हल-नक्षत्रोक्तप्रनन्तरसुक्रवान् अस्यायमर्थः अर्कविभुक्तभा-त्रिषु भेषु हानिः ततोऽष्टसु भेषु द्विजः ततो नवसु भेषु कर्तुर्नाशः, ततः सप्तसु भेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रमं फलं ज्ञेयम् । अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तोर्भजिद्वयना-नास्ति । नन्वत्र पञ्चनक्षत्राग्रे कोहेतरित्यत आह तदन्तरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डशूलोर्ध्वद-ण्डावुच्येते तयोरन्तरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चकपञ्चके त्रिभ्यै स्याद्ये नक्षत्रदशकमिति यावत् तद्वान्यद्भूतितयं हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम्” पी० धा०

अत्र विशेषः ज्यो० त० तत्र कूर्सचक्रशब्दे दर्शितात् ज्यो० त० वाक्यात् परमन्वो यथा “कूर्साङ्गस्थदेशानाह । “मध्ये सारस्वतामृतस्याः शूर-सेनाः समाधुराः । पञ्चालशालमाण्डव्यकुरुत्वगजाह-याः । मरुनैमिषबिन्धुप्राद्रिपारण्डप्रधोषाः सयासुनाः । का-श्यपोऽध्या प्रयागश्च गयावैदेहकादयः । प्राच्यां मागधशोषौ च वारेन्द्रो गौडराट्काः । वर्द्धमानतमोलिप्रागज्योति-षोद्याद्रयः । आग्नेयासङ्गवङ्गोपवङ्गवैपुल्लोशलाः । कलिङ्गोऽद्रान्ध्रकिष्किन्वाविदर्भश्वरादयः । दक्षिणेऽवनि-माहेन्द्रमलयाक्षप्रमूककाः । चित्तकूटमहारण्यकाङ्क्षी-सिंहलकोङ्कणाः । कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कातिक्कूटका-दयः । नैर्ऋते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रेवतः । जवनः पञ्चवः सिन्धुः पारसिकादयो मताः । पश्चिमे हैहया-स्ताद्रिक्लेच्छवासशकादयः । वायव्ये गुज्जराटश्च नाटजा-लन्धरादयः । उत्तरे चीननेपालचूनकैकेयमन्दराः । गा-न्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः । कैलासमद्रका-श्मीरक्लेच्छदेशाः खसादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च ग-ङ्गाङ्गारञ्च टङ्गनः । काश्मीरब्रह्मपुरककिरातादरदा-दयः” । देवलः । “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्य-न्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गोऽद्रान् गत्वा संस्कार-मर्हति” तीर्थयात्राव्यतिक्रमेति दृष्टव्यमिति मित-त्तरा । व्यासः “उपरा बहुला भूमिः पन्थानस्तस्करा-हताः । सर्वे बाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे । शस्त्रानिष्पत्तिरफला तरुणा वृद्धिशालिनः । भविष्यन्-फलोद्द्वेष्टः क्रोधश्च सफलोन्मेषाम् । पुरुषाणां वृद्धास्त्रीकं

तद्व्युगान्तस्य लक्षणम्” । तत्र ग्रामादिषु खनामफलम् ।
 ज्येतिषे “अवर्गोऽष्टाविधः के च, षट् चे, वेदाः टवर्गके ।
 एवं ते सप्त, पे वर्गे”, ये द्वयं, ये च वङ्गयः । इत्यमष्टसु
 वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नान्नि वर्गात् ख-
 राञ्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् । एकीकृत्याष्टभिर्भक्ते शेष-
 संख्याध्वजादयः । ध्वजोभूषणं सिंहः श्वा वृषभोरासभो-
 गजः । ध्वाङ्गश्च क्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात् ।
 ध्वाङ्गश्चभूषणवृषभागजः सिंहोध्वजः खरः । यष्टोत्तर-
 बला एते ज्ञातव्याः खरपारगैः । प्रभौ योषे पुरे देशे
 मितनारीन्टहेषु च । बलात् प्रायोभवेत्ताभो न लाभो-
 बलवर्जितात् । अ गरुडः क माजौरश्च सिंहः ट शुनी-
 सुतः । त भुजङ्गः प आखुः स्यात् य वर्गेभः, श शेषकः ।
 नामादिवर्णतोज्ञेया अष्टौ वर्गाः क्रमादमी । यद्वर्गभक्त्यो
 यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् ज्ञयः । ग्रामवर्गस्य ये भक्त्या-
 न्यज्यास्तद्व्यामवासिनः । एवं दुर्गे रणे त्यज्या न
 कर्त्तव्या गडाधिपाः । अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्ट-
 दिशं क्रमात् । स्वर्मात् पञ्चमे स्थाने खण्डभङ्गश्च
 जायते” । व्यासः “धनिनः ओतिथोराराजा नदी
 वैद्यश्च पञ्चसः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं
 वसेत्” । मत्स्यपुराणे “फालकृष्टे तथा देशे सर्वधी-
 जानि रोपयेत् । त्रिपञ्चसप्ररात्रेण यत्र रोहन्ति तान्य-
 पि । ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्वर्जनीयेतरा मता” ।
 अथ लाङ्गलचक्रं खरोदये “लाङ्गलं दण्डिकायूपं
 योक्तुद्वयसमन्वितम् । दण्डिकादिलिखेद्भानि दिनेशक्रान्त-
 भादितः । दण्डिकाहलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् ।
 योक्तुयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये पञ्चापके द्वयम् । दण्डस्थे
 च गवां हानिर्यूपस्थे स्वाभिनोभयम् । लङ्गीलाङ्गल-
 योक्तादौ चेतारम्भदिनर्षके” ।
 अथ वीजोपचक्रम् । “सूर्यभादुरगः स्याद्यस्तिनाड्यो-
 कान्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि मले त्रीणि भानि द्वादश-
 तदरे । पुच्छे चतुर्वह्निः पञ्च दिनभाञ्च फलं वदेत् ।
 वदने चोचकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा । उदरे धान्य-
 वृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यक्षयो भवेत् । इतिरोगभयं
 राज्ये चक्रे वीजोपसम्भवे” । सूर्यभात् सूर्यभुज्य-
 माननक्षत्रात् त्रिनाड्यो कान्तरक्रमादिति यद्विन्यां
 रमिस्तदा तामारस्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीभ-
 रणीकृत्तिका दत्त्वा रोहिणी बहिः कार्या मृगार्द्रा-
 पुनर्वसुभानि त्रिनाडीषु दत्त्वा पुष्योवह्निः कार्यः एवं

क्रमेणान्या लेख्याः । चोचकं शस्यशून्यताम् । इतयः ।
 “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । प्रत्या-
 सन्नाश्च राजानः षडेते इतयः स्मृताः” वीजोपिः सम्भवः
 कारणमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्य वीजरूपविषयमिति
 पी०धा० स्थितम् ।

“वृषचक्रं वृषाकारं सर्वव्ययसंयुतम् । लिखित्वा
 विन्यसेद्भानि वृषनामर्त्तपूर्वकम् । मुखाच्चिकर्णशीर्षेषु
 षडङ्गे स्तब्धे द्विकं द्विकम् । त्रीणि वृष्टे द्वयं पुच्छेऽष्टौ-
 पादे तदरे त्रिकम् । हलप्रवाहवीजोपिप्रारम्भादिदिन
 चक्रम् । यदङ्गेषु स्थितं तस्माद्वक्ष्ये सर्वं शुभाशुभम् ।
 आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिच्चाटनं तथा । शीर्षं
 धृतिस्तथा षडङ्गे सौख्ये स्तब्धे च मङ्गलम् । वृष्टे कष्टं
 शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं
 वृषचक्रफलं बुधैः” ।

दीधिकायाम् “पूर्वाग्निनास्यफणिपितृशिवान्यभेषु वि-
 क्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय । द्वात्रिंशालिगोसप्तदशे
 विजुजाकिंवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः । हलप्र-
 वाहवद्बीजपनस्य विधिः स्मृतः । चित्वायाञ्च शुभे केन्द्रे
 स्थिरस्वमलुजोदये” । भीमपराक्रमे “वाभे कर्णं
 वलीवर्द्धं दक्षिणे लोहितं न्यसेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वा
 कर्षकः कषिमारभेत् । हले तु योजितं यत्र जेत्ये ग्रामं
 करोति गौः । तत्र स्वाद्विद्युषं शस्यमवश्यं गर्गभाषित-
 म्” । जल्यचित्तामणौ बलभद्रः “सुखदा प्रतिपञ्चैव द्वितीया
 कार्यसाधिनी । आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीट-
 क्षयदा । पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया ।
 सप्तमी स्थानदा भोग्या वृषं हन्ति तथाष्टमी । नवमी
 शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एकादशी तथा
 कुर्त्याद्वनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा
 सर्वसिद्धा त्रयोदशी । चतुर्दशी पतिं हन्ति पञ्च द-
 शमेव निष्फला । अमावास्याष्टमीं षष्ठीं रिक्तां च परि-
 वर्जयेत् । सौरिभौमदिने चैव कषप्रारम्भे धनक्षयः ।
 प्राजेशविष्णुतिथ्येषु पितृकरोत्तरेषु च । अश्विनी-
 वातपौष्णेषु मूलादितीन्दुभे तथा । वारे भासुजशुक्रे
 च जीवे शीतकरे तथा । लग्ने स्त्रीगोमीन-
 युग्मे च कषप्रारम्भं शुभं विदुः । ऐशान्यां
 पुष्यनैवेद्यैः चेतपालञ्च पूजयेत् । शालङ्कारोहलधरः
 स्रग्भिक्ष पूजितं हलम् । दध्याजप्रमधुभिः अष्टं फा-
 लामञ्च प्रलेपितम् । कर्षं प्रवर्त्तयेत् प्राश्नोन्नतनेत्रेन

लेन च । हस्ताश्रितिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे ।
 वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यासुत्तरासु च । वारे
 जीवन्मृगो च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे युवतिगो-
 भीने शस्ते स्थाद्वीजवापनम् । राजमार्त्तशब्दे
 “प्राजेश्वर्योत्तरादितिमधामार्त्तशब्दतिश्याश्विनीपौष्णा-
 नुष्णमरीचयः शतभिषास्वातिर्विशाखा तथा । जीवा-
 केंद्रुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये शशानां वपने
 भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे । देवलः ‘गुरु-
 सोमसूर्यशुक्राःक्षेत्राः सम्पत्कराः शुभाः । बुधार्कि-
 भूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेघः पशून्
 सर्वांस्वभावेनाथ दक्षिकः । कर्कटे न भवेत् सौख्यं
 तुलायां न प्ररोहति । केशरी शस्यवाती स्थात् पार्थि-
 वोपद्रवं धनुः । मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दि-
 शेत् । गोस्त्रीरन्मृगभीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ।
 प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा ग-
 न्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः । पृथ्वीञ्च यज्ञसंयुक्तां
 पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं प्रदक्षिणोक्त्य दीयते
 भूरिदक्षिणा । कृष्णो वृषो नियोक्तव्यौ नवनीतैर्वृतेन
 वा । सुखपार्श्वं तयोर्लिप्त्वात् फालाग्रं कनकैः स्मृशेत् ।
 उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् । ततः शुभ-
 करः श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत् । वर्जयेद्भग्नशृङ्गञ्च
 क्षुरभग्नञ्च वर्जयेत् । विकलं क्षिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं
 तथा । हलप्रवाहणं कार्यं नीरुग्भिः कृषिकर्म्मकैः ।
 हलादिभिर्द्वैः क्षेमं कुडढैर्न शुभं वदेत् । वृषभादि सु-
 स्नान्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत् । कृषिरिति शेषः । “तस्मात्
 सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी
 रेखा तृतीया चार्धदायिका । पञ्चमी या भवेद्देखा
 बल्लशस्यफला हि सा । अतज्जुं न कर्त्तव्यं महा-
 दोषस्ततोभवेत् । संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्याद्बलप्रय-
 र्त्तनम् । हेमनिवटं फालाग्रं क्षिप्ररेखां न कारयेत् ।
 अर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथूरासः सचन्द्रमाः । पराशरो-
 बलभद्रः सर्वविघ्नप्रशान्तये । हले प्रावाहप्रमाणे तु
 कृष्णोत्पद्यते यदि । गृहिणी स्त्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च
 भयं भवेत् । लाङ्गुलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विन-
 यति । ईशाभङ्गोयदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च ।
 सुतनाथोयुगामङ्गे समीने स्त्रियते सुतः । समीने यो-
 क्तवन्धनकाष्ठद्वये । “योक्तृच्छेदे तु व्यासङ्गः शस्यहानिश्च
 जायते । हले प्रवाहप्रमाणे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि ।

प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते । च्वरातिसार-
 रोगेण कृषिभङ्गं विनिर्दिशेत् । प्रवाहसुक्तमात्रस्तु ततो-
 गौः प्रपतेत् यदि । वत्सालीङ्गेन नदेत्तु तदा शस्यं चतु-
 र्युगम् । हेमवारिविलिप्तस्य वीजस्योच्चयतः शुचिः ।
 इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं सुष्टित्वं वपेत् । कृत्वा-
 चान्योन्यप्रोत्साहं कर्षकोहृष्टमानसः । प्राङ्मुखः
 कलसं गृह्ण इमं मन्त्रसूरीरयेत् । त्वं वै वसुधारे सीते !
 बल्लपुष्पफलप्रदे ! । नमस्ते मे शुभं नित्यं क्षिप्रं मेधा-
 शुभे ! कुरु । रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
 कर्षकास्तु भवन्त्ययमा धान्येन च धनेन च स्वाहा” ।
 कृत्वरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् “चैत्रे च कृष्णपक्षस्य
 काश्रीरा च रजस्रला । नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा
 शैलमयीं स्त्रियम् । अथ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिन-
 तयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं यजेयन्ति च” । का-
 श्रीरा पृथ्वी । “अष्टमाञ्च ततः स्नाथ ताभिरेव गृहे-
 गृहे । सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।
 अनन्तरं द्विजैः स्नाथ सर्वैर्धधियुतैर्जलैः । गन्धैर्वीजै-
 स्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा । स्नापयित्वा च तां
 देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् । तच्चिन्वेदितश्रित्तु प्राशितव्यं
 गृहे गृहे । अतः परं स्नाता गर्भं गृह्णाति ऋतुमेदिनी” ।
 तथा “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी गृहे ।
 इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कवङ्कयः । वलदेवो
 हलं भूमिर्धर्मो रामलक्ष्मणौ । रघोर्द्वौ जानकी
 सीता युगं गगनमेव च” सीता लाङ्गुलपद्धतिः ।
 युगं युगकाष्ठम् । “एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां
 पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु संपूज्याः ह्यारम्भे
 महोत्सवे । अथ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नैः
 पृथक्पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः खल-
 ङ्कृतः” । तथा । “एता वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं वा-
 न्यवैः सह” । वीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह हा-
 रीतः “कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यसावपनं हो-
 मतर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात्” इति । होमतर्पणे लाज-
 होमसनकादितर्पणे । राजमार्त्तशब्दे पराशरः “नित्यं
 दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च त्रिहले
 भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्” । “वैशाखे वपनं श्रेष्ठं
 मध्यमे रोहिणीरवौ । अतः परं क्षिप्रवधं न जातु आ-
 वये शुभम्” । ज्योतिषे “पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहि-
 ण्युत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा वा धा-

न्यानां रोपणे वरा । सदोत्तरा रजनीं नीलीं पुन-
र्विक्तैर्वियुज्यते । स्वयं जाते पुनस्ते द्वे पालयन्तव
दुष्यति । आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्पपमावपत् ।
पराभवं रिपोर्याति ससाधनधनक्षयम् । निशा नीली
पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सर्वत्र
सर्वं निवृन्ति मङ्गलम् । निशा हरिद्रा । कोविदा-
रकोरक्तकाञ्चनः । “हेमाम्भसा वृक्षबीजं स्नातोम-
न्त्रेण रोपयेत् । वसुधेति सुसीतेति पुण्यदेति धरेति
च । नमस्ते शुभगे ! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति । अ-
रिष्टाशोकपुन्नागवकुलाश्रमियुज्ज्वः । माङ्गल्याः पूर्व-
मारामे रोपणीया गृहेषु च । अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं
द्वौ चम्पकौ त्रीण्यथ केशराणि । तालाटकं श्रीफलस-
प्तकञ्च पञ्चाम्बवापी नरकं न पश्येत्” । दानरत्नाकरे
देवीपुराणम् “ये च पापा दुराचाराः शीतरुच्छेदका-
रिणः । तेऽप्यवीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणोदिनम् ।
सृतास्ते जीव्यमानास्तु ब्रह्मघ्नाः कीर्तिता भुवि । तस्मिन्
देशे भयं नित्यं राजानो न चिरायुषः । न च नन्द-
त्ययं लोको यत्र श्रीफलभेदिनः । शीतरुक्त्विलः ।
“लिखित्वा लङ्गकेनापि मन्त्रं शस्त्रेषु बन्धयेत् । न व्या-
विकीटहिंसायां भयं तत्र भवेत् कश्चित् । “सिद्धिः
प्रचलतरङ्गतरलितस्तदुत्तरसमीरणवनोद्देशे श्रीमद्रामभ-
द्रपादाः कुशलिनः ससुद्रतटे नानाशतसहस्रवानराणां
मध्ये खरनखरपञ्चाङ्गलाङ्गूलं पवनसुतं वायुवेगं पर-
चक्रप्रमथनं श्रीमद्भनूमन्तमाज्ञापयन्ति असुकसप्राखण्ड-
क्षेत्रे वाताभोम्भोगाम्भीरुतीपाण्डुरसुण्डीधूलीशृङ्गार-
तल्याकृशराङ्गताफडिङ्गलैवानरागरुडामङ्गकमहिषादि-
रोगम् खण्डयत क्षणमपि विलम्बं सा चरत यदि
विलम्बं कारयत तदा युष्मानशतखण्डं कारयामीति ।
घ्रां घ्रीं घ्रौ श्रीरामाय नमः” । इति शस्त्रेषु बन्धयेत्”
“कषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः” शु०त०पु० ।
वा डीप् कषीत्यथ । स्वार्थे क कषिकायत् स्त्री ।
आधारे क्ति । भुवि २ । “कषिर्भूवाचकः शब्दः” भा० ।
कषणशब्दे दृश्यम्

कषिक पु० कष-किकन् । फाले अ० कर्षके ति० ।

कषिजीविन् ति० कषा जीवति जीव-णिनि । स्वयमखयं
वा कतया कषिष्ठ्या जीविनि स्त्रियां डीप् ।

कषिपराशर पु० कषिकर्त्तव्यताविधायकपराशरमतानु-
सारिनिबन्धभेदे ।

कषीवल ति० कषिरस्यस्य वृत्तित्वेन वलच् दीर्घः । कर्षके
कषिजीविनि । “कञ्जिष्टाः कषीवलाः” भा० स०पृ०अ०
कष्यार् पु० अश्वत्थं प्रातिपदिकम् । शिवे त्रिकाखण्डशेषः
कष्ट ति० कष-कर्म्मणि क्त । १कतकर्षणे चेत्तादौ “कष्टजा-
नाभोषधीनां जातानां च स्वयं वने” मनुः कष्टपच्यः
भावे क्त । २कर्षणे न० “न प्रदायः कष्टफलं क्षेत्तमन्येन
कारयेत्” या० । ततः वृद्धा० भावे इमनिच् वृद्धतोरः ।
कष्टिसन् कृष्टत्वे कर्षणे पु०

कष्टपच्य ति० कष्टे क्षेत्ते स्वयमेव पच्यते पच-कर्म्मकर्त्तरि
क्यप् । कष्टक्षेत्ते-स्वयमेव पच्यमाने धान्यादौ “न कष्ट-
पच्यमन्नीयादकष्टञ्चाप्यकालतः” भाग० ७।१२।१७।
वानप्रस्थधर्म्मोक्तौ । शुद्धकर्म्मणि तु ख्यदेव “कष्टपाक्य
इति” सि० कौ०

कृष्टि पु० कष-कर्त्तरि क्तिच् भावे क्तिन् वा । १पण्डिते अमरः
२जनसाते निरु० “सागुपीणाभेकः कष्टीनामभवत् सहा-
वा” ऋ० ६।१८।२ “विश्वानमन्त कृष्टयः” ऋ० ८।६।४ ।
“कष्टयः प्रजाः” भा० “कष्टीनां विचर्षणिः” ऋ० ६।४५।१६
३कर्षणे स्त्री० त्रिका० ४आकर्षणे च

कृष्टोप्त ति० कष्टे क्षेत्ते एप्तः । कतकर्षणक्षेत्ते-कतवपने
ओषध्यादौ “वन्या याम्याश्चेह तथा कष्टोप्ताः परीताश्व-
याः । अकष्टकाः कष्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः” भा०
आ० ८८अ० ।

कृष्ण पु० कष-नक् । भगवतोऽवतारभेदे वासुदेवे १देवकी-
नन्दने । “कषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्दृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्णइत्यभिधीयते” इत्युक्ते २परब्र-
ह्मणिः ३वेदव्यासे, ४अर्जुने मध्यमपाण्डवे च । कृष्ण-
वर्णत्वात् ५कोकिले, विश्वः ६काके, मेदि० करमर्द्धके
(करमचा) ७वृक्षे, शब्दर० दनीले, वर्षे ८तद्वति ति०
अमरः १०कालागुरुणि राजनि० । ११अशुभकर्म्मणि च
न० । कृष्णकर्म्म अमरः १२द्रौपद्यां, १३नीलीवृक्षे, १४पि-
पल्यां, १५प्राज्ञायां, स्त्री मेदि० १६नीलपुनर्नयांयास्, १७कृष्णजीरके, १८गाम्भार्या १९कटुकायास्, २०सावि-
राभेदे २१राजसर्पे, राजनि० २२पर्षदां, भावप्र० ।
२३काकोल्यां, २४सोमराज्याञ्च स्त्री टाप् जटा०कृष्णवर्ण-
त्वाच्च तासां तथात्वम् २५धनभेदे न०कृष्णधनशब्दे विवृतिः ।
२६नीलाञ्जने, २७लौहे, २८सरिचे च पु० जटाधरः ।
तत्र भगवदवतारविशेषः “अथ भाद्रपदे मासि कृष्णा-
दस्यं कलौ युगे । अष्टादशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देव-

कीदृशः” ब्रह्मणः । वसुदेवदेवकी च कश्यपादिनी । तौ च वसुदेवस्य गोहरणात् ब्रह्मणः शापेन गोपालत्वमापतः । यथाह हरिवं ५६५०
 “इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वसुदेवाहमच्युत ! । गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् । येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना । स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेधति । या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंश्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्या द्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! । जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः । आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महीतले । देवकी रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय । तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः । वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्वैवक्रमे यथा ॥ क्वादयित्वात्मनात्मानं मायया गोपकूपया । गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् । गात्र ते रक्षिता विष्णो ! वनानि परिधावतः । वनमालापरिचिप्रां धन्या द्रव्यन्ति ते वपुः । विष्णो ! पद्मपलाशाच्च ! गोपालवसतिङ्गते । बाले त्वयि महाबाहो ! लोको बालत्वमेधति । त्वङ्गताः पुण्डरीकाक्ष ! तव चित्तवशानुगाः । गोषु गोपा भविष्यन्ति सह्यायाः सततन्व । यने चारयतो गास्तु गोष्ठेषु परिधावतः । मज्जतो यमुनायान्तरिमाप्स्यन्ति ते भृशम् । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् । यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्यति । अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेद्याः कश्यपादते । का या धारयितुं शक्ता विष्णो ! त्वमदितिं विना । योगेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै” इति विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः । ताभ्यां तस्योत्पत्तिकथा च तत्र ६०३० यथा “यदर्थं सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातितः । तन्तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य रक्षिणः । स तत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरिः । समधत्त यशोदाऽपि गर्भं तदहरेव तु । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णोर्निर्द्देशकारिणीम् । गर्भकाले त्वसंपूर्णं अष्टमे मासि ते स्त्रियौ । देवकी च यशोदा च सुप्रवाते समं तदा । यामेव र-

जनीं विष्णुर्जज्ञे दृष्टिगुले प्रभुः । तामेव रजनीं कन्यायशोदातो व्यजायत । नन्दगोपस्य भार्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्ते कन्याकाम् । सुहृत्सैऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धं रात्रौ विभूषिते । सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्दने । शिवाः संप्रवयुर्ज्वाताः प्रशान्तमभवद्भुजः । ज्योतीर्ऽपि व्यत्यकाशन्त जायमाने जनार्दने । अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । सुहृत्सौ विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः । अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते भगवांस्तत्र नयनैर्मोहयन् जगत्” । ततोऽनतिदूरे
 “वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् । श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो ! । भीतोऽहं देव ! कंसस्य तस्मादेवं वदास्यहम् । मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाऽम्बुजेक्षण ! । वैशम्पायन उपाच । वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहरदच्युतः । अनुज्ञाय पित्रत्वेन नन्दगोपगृहं नय । वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च । यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः । यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्षयः । वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्” ।
 यथा रूपेण तस्याविर्भावस्तथा रूपं भाग० १०३५० वर्णितम्
 “देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशोन्दुरिव पुष्कलः । तमङ्गुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् । श्रीवत्सलक्षणं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् । महार्घवैदूर्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुललम् । उद्दामकाञ्चनदङ्कङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत । सविस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकडन्दुभिस्तादा । कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्य शङ्खगदाद्विजयोऽयुतमाङ्गुतो गवाम्” । इत्याविर्भावं वर्णयित्वा
 “जन्त ते मय्यसौ पापोमा विद्यान्मधुसूदन ! । सुद्विजे भवक्षेतोः कंसादहसधीरधीः । उपसंहर विश्वात्मनो रूपमलौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मत्रिधा जुष्टं चतुर्भुजम् । विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् । विभर्त्ति, सोऽयं मम गर्भजोऽभू-

दहो नृलोककः विडम्बनं तत्” । इत्थं देवक्याः प्रार्थने तां स्तान्वयित्वा तस्य प्रोक्तरूपधारणं तत्रैवोक्तं यथा “इत्युक्त्वा तां हरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया । पितोः संपश्रुतोरेव बभूव प्राकृतः शिशुः । “एवञ्च चतुर्भुजकूपेणोत्पत्तावपि प्राकृतरूपत्वोक्तप्रा तस्मादनुत्तरं द्विभुजत्वमिति वैष्णवा मन्यन्ते । श्रोतायान्तु “तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्त्ते !” इति भारतयुद्धकाले तस्य चतुर्भुजत्वकीर्त्तनात् चतुर्भुजत्वमेवासीत् शङ्खचक्राद्यायुधमन्यन्तेन प्राकृतत्वमिति तु युक्तमुत्पत्त्यानः । तस्येदानीं जन्मसमयोनिरूप्यते प्रायुक्तब्रह्मणुं कलौ जातत्वाभिधानात् कलियुगएवास्य प्रादुर्भावः । यदि च एकैकमन्वन्तरे बहवः कलयः सम्भवन्ति तथापि वर्त्तमानवैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतिमे महायुगे यः कलिस्तत्रैवाभिर्भूतः । तत्रापि ज्योतिर्निबन्धे “उच्चस्याः शशिभौमचान्द्रशनयो लग्नं दृषोलाभगो जीवः सिंहलालिषु क्रमवशात् पूषोशनोराहवः । नैशोयः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्राह्मर्क्षमत्र क्षणे श्रीकृष्णभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्” अह्मणां विशेषराशप्रवस्थानकाले तस्याविर्भावोक्तेः तादृशसमयस्य च कलेः ६४० वर्षेषु गतेषु सम्भवः कलौ ततः पूर्वं तादृशसमयासम्भवात् । राजतरङ्गिण्यां च “शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्रयविकेषु च सूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणाम् भवन् कुरुपाण्डवाः” इत्यनेन कलेः ६५३ वर्षेषु गतेषु सत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिरुक्ता अतस्तस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वम् ।

तदवतारचरितं च हरिवं० ४२अ० वर्णितं यथा

“अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः । विख्यातो मायुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै । यत् शाल्वञ्च मैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च । अरिष्टं दृषमं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुबलयापीडं चानूरं सुष्टिकं तथा । दैत्यान्नालुपदेहस्थान् रुद्रयासास वीर्यवान् । बिम्बं बाहुसहस्रञ्च वाणस्याङ्गुतकर्णयः । नरकश्च हतः सङ्घो यवनश्च महाबलः । हृतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा । दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा ये महीतले” ।

तस्य च कृष्णनामता गर्गेण तथा नामकरणात् यथाह भाग० १०।८।८ “आसन् वर्षास्त्रयोदशस्य अह्मणतोऽनुयुगं तनूः । शुक्लोरक्तस्तथाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः” इति

अपीतः शग्राम इत्यर्थः भाग० ११अ० युगावतारे ह्यपरे शग्राममूर्त्तिरुक्तेः यथा “कृते शुक्लसुतर्वाङ्गजटिलो बलकलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलू । त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्वाङ्गस्त्रिमेखलः । हरिण्यकोशस्तस्यात्मा क्षुक्क्षुवाद्युपलक्षणः । ह्यपरे भगवान् शग्रामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्षणैरुपलक्षितः । नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा षट्शु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्वपार्पदः । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्तीह सुसेधसः” । अस्य तन्त्रासन्निर्वाचनं च भा० उ० ६६अ०

“कृपिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्द्वैतिवाचकः । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णोभवति सात्वतः”

कल्पभेदेऽपि वैवस्वतमनोरष्टाविंशतिमे युगे युगे तस्याभि भावः अतएव का० उ० कल्पभेदादिप्रायेणैव “तद्वैतत् घोरा आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तोवाच” इत्युक्तम् । वस्तुतस्तस्य भगवदवतारात् भिन्नत्वमेव तस्य घोराङ्गिरसशिष्यत्वोक्तेः परमेश्वरस्य तथात्वासम्भवात् । अतस्तन्नाम्नि २६अपरस्तिन्नेव कृष्णशब्दस्य वृत्तिः । “कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः” पुरा० । अर्जुनस्य तन्त्रासन्निर्वाचनं भा० वि० ४४अ० । “कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रो पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वात् बालकस्य” च । व्यासस्य काष्णप्रात्तथात्वम् “योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवान्दृषिः । लोके व्यासत्वमापदे काष्णप्रात् कृष्णत्वमेव च” भा० आ० १०५अ० । कृष्णस्येदम् अण् काष्णं तत्सम्बन्धिनि त्रि० “काष्णं वेदमित्रं विद्वान् आवयित्वार्थमभ्युते” भा० आ० १०५अ० उक्ते । अपत्ये तु इज् । काष्णिं तदपत्ये पुंस्त्री । चन्द्रहासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपे प्रतिपदादिदर्शनात्मकपञ्चदशतियात्मको ३०कालभेदे अर्द्धमासि “चन्द्रद्विकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रचयात्मकः” ति० त० षट्त्वि० । इन्दुकलाद्यप्रकारः इन्दुशब्दे ६११पु० उक्तः । तदुपलक्षिते ३१पिटयाने “शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतां शाश्वते मते । एकया यात्यनादृष्टिमन्यया वर्त्तते पुनः” गीता । पिटयाने च यथा कृष्णपक्षसंबन्धस्तथा आतिवाहिकशब्दे ६५१पु० दर्शितम् । “धूम्रोरात्रिस्तथा कृष्णः पश्मासा दक्षिणायनम्” गीता । कृष्णपक्षाभिमानिनि पिटयानस्ये कर्म्मिणामतिवाहिके ईश्वरनियोजिते ३२देवभेदे आतिवाहिकशब्द

विष्टतिः । ३३ दूताद्युपार्जिते धने न० कृष्णधनशब्दे
अर्थशब्दे च विष्टतिः । कृष्णस्य भावः ध्वज् । कार्ण्य
तद्भावे न० “कार्ण्यत्वे कृष्णत्वमेव च” भा० आ० १०५ अ० ।
इमनिच् । कृष्णिमन् तद्भावे पु० “कृष्णिमानं दधानेन” ।
तल्, कृष्णता स्त्री, त्व कृष्णत्व, न०, कृष्णवर्णः । “कृष्णाऽपि
शुद्धेरधिकं विधादभिः” भावः । “अभिष्टव्य मरुच्छस्यान्
कृष्णमेघस्तिरोदधे” रघुः । ३४ नेत्रगतेऽंशभेदे अक्षिशब्दे
विष्टतिः । ३५ कृष्णसारस्वते पुं स्त्री० “एषः कृष्णः स
कीर्तितः” कन्दो० प० । कृष्णाजिनम्

कृष्णक पु० कृष्णप्रकारः स्थूला० कन् । १ कृष्णसर्पमे व्यु-
त्पन्नं कृष्णाजिनम् कन् अजिनात्त्वादुत्तरपदलोपः ।
अनुत्पन्नमे २ कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य । रक्तोत्पले त्रिका०

कृष्णकर्कटक पुं स्त्री नित्यकर्म० । कर्कटभेदे सुश्रुतः ।
“कूर्मकुम्भोरकर्कटकृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः”
सुश्रुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्मन् न० कर्म० । १ हिंसादिनिषिद्धकर्मणि । व० व० ।
२ तद्युक्ते पापाचारिणि त्रि० अमरः ३ व्रणस्य कृष्णतास-
म्पादके क्रियाभेदे स च सुश्रुतेन दर्शितो यथा “अथ
व्रणस्योपशमकामभवन्तीत्युपक्रमे “दारुणकर्मक्षारक-
र्माग्निर्कर्म कृष्णकर्म पाण्डु कर्म” इत्याद्युक्ता । “दुष्कृ-
त्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्म हितं पुनः इति” तस्योपयोगो-
दर्शितः । कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म० । ३ परमेश्वरा-
र्पिते कर्मणि न० व० व० ४ तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा डप् ।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इय चूडाला कलिः कलिकाऽस्य । खना-
मख्याते पुष्पप्रधाने दृष्टे । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृष्णकाक पुं स्त्री नित्यकर्म० । (दाडकाक) काकभेदे हारा०

कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुश्रु० । “अथोषधीर्व्याख्या-
स्यामः” इत्युपक्रमे “श्वेतकापोती कृष्णकापोती” इत्यादिना
विभज्य तदुपयोगप्रकारोदर्शितो यथा । “गोनस्यजगरी-
कृष्णकापोतीनां सनखसृष्टि खण्डयित्वा क्षीरेण वि-
पाच्याभिस्राव्य” इत्याद्युक्तं सुश्रु० तस्या लक्षणमोषधि-
शब्दे १५६३ पु० उक्तम् ।

कृष्णकाय पुं स्त्री कृष्णकायोऽस्य महिषे शब्दचि० । जाति-
त्वेऽपि योषधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् ।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य । कालायुराणि राजनि०

कृष्णकीदृश पु० कृष्णकस्य कृष्णकर्मणः ऊर्हं वितर्कं ज्ञाति
ज्ञा-क । द्यूतकारिणि त्रिका० ।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य० । कृष्णवेणायां नदीभेदे राजनि० ।
कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे । तद्विज्ञा-
नादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
यत्प्रवृणं शुक्रमयाव्रणं वा पाकाव्ययस्यायजका तथैव ।
चत्वार एतेऽभिहिताः विकाराः कृष्णाश्चयाः संप्रवृणः
पुरस्तात् । निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूक्ष्मेव विद्धं
प्रतिभाति यद्वै । स्त्रावं स्त्रवेदुष्णमतीव रुक् च
तत्प्रवृणं शुक्रसुदाहरन्ति । दृष्टेः समीपे न भवे-
त्तु यच्च न चावगाढं न च संक्षेपेति । अवेदनायच्च
च शुष्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव । सितं यदा
भाव्यसितप्रदेशे स्रग्द्विमात्रं नातिरुग्गन्धु युक्तम् । विहा-
यसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वर्दन्ति । ग-
म्भीरजातं बहुलञ्च शुक्लं चिरोत्थितञ्चापि वर्दन्ति कृ-
च्छ्रम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितादृतं वा चलं सिरासक्त-
मष्टिकृच्च । द्वित्यग्रात् लोहितमन्तश्च चिरोत्थितञ्चापि
विवर्जनीयम् । उष्णाशुपातः पिडका च कृष्णे यस्मि-
न् भवेन्मुहुरिभञ्च शुक्लम् । तदप्यसाध्यं प्रवर्दन्ति केचि-
दन्यच्च यत्तत्तिरिपचतुल्यम् । संछाद्यते श्वेतनिभेन
सर्वदोषेण यस्यासितमण्डलन्तु । अजापुरीषप्रतिमो
रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाक्षः । विदार्य
कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तज्जाजकाजातमिति व्यवस्थेत्” ।
कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्थानमस्य । कृष्णवर्त्मनि वङ्गौ
तस्य गमनस्थानस्य तद्वत्त्वा कृष्णताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम् ।
“वष्टते स तदा गर्भः कचे कृष्णगतिर्यथा” भा० आहु०
८५ अ० ।

कृष्णगन्ध पु० कृष्ण उग्रो गन्धोऽस्य । शोभाञ्जनदृष्टे राजनि०

कृष्णगर्भ पु० कृष्णवर्णो गर्भोऽस्य । कट्फले राजनि० ।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म० । नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णः गोधेव । कीटभेदे । “सूचोस्रः कृष्ण-
गोधा यस्य काषायवासिकः” सुश्रु० कीटशब्दे विष्टतिः ।

कृष्णग्रीव त्रि० कृष्णा ग्रीवा यस्य । कृष्णवर्णगर्भेऽजादौ “कृ-
ष्णग्रीव आग्नेयः” यजु० २४, २, “कृष्णग्रीवः सितकक्षोऽ-
ञ्जिसकथस्ते रेन्द्राग्नाः” इत्यादि अश्वमेधीयपशुविशे-
षोक्तौ । “श्वेतलोहितपर्यन्तः कृष्णग्रीवस्तडिदुदु तः ।
त्रिवर्णपरिवोभातः सन्ध्यारागमथावृणोत्” हरि०
१७५ अ० । २ नीलकण्ठे भगवद्भेदे पु० ।

कृष्णचक्षुः पु० कृष्ण चक्षुरस्य कप् । चणके राजनि० ।

कृष्णचन्दन न० कृष्णप्रियं चन्दनम् शा० त० । हरिचन्दने
 चेतचन्दने शब्दचि० [साह्लादकत्वात्तथात्वम् ।
 कृष्णचन्द्र पु० कृष्णचन्द्र इव । वासुदेवे तस्य चन्द्रवत् भक्ताना
 कृष्णचर पु० कृष्णस्य भूतपूर्वः चरट् । भूतपूर्वकृष्णसम्ब-
 न्धिनि गवादौ
 कृष्णचूडा स्त्री कृष्णस्य चूडा इव चूडाऽस्य । स्वनामख्याते
 पुष्पवर्णे । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्त्वार्थे राजनि० ।
 कृष्णचूडिका स्त्री कृष्ण चूडाऽयं यस्याः कप् अत इत्त्वम् ।
 रुद्रायां राजनि० । [राजनि० ।
 कृष्णचूर्णं न० कृष्णं तद्वर्णं चूर्णम् । लौहमले (लोहार गु)
 कृष्णजटा स्त्री कृष्णा जटा यस्याः । जटामांस्याम् रत्नमा०
 कृष्णजीरक पु० नित्यकर्म्म० । कालवर्षं जीरके (कालजीरे)
 अमरः “कटूष्णः कफशोथघ्नो जीर्णज्वरविनाशनः ।
 चक्षुष्यो रुचिदग्नाही कृष्णजीरक ईरितः” राजनि०
 कृष्णतण्डुला स्त्री कृष्णतण्डुलोयस्याः । कर्ष्णस्फोटल-
 तायां राजनि० । [शब्दमा० ।
 कृष्णताम्र न० “वर्णोवर्णेन” पा० कर्म्म० । गोशीर्षचन्दने
 कृष्णतार पुंस्त्री कृष्णताम्रच्छति षट्-अण् उप०सं । १कृष्ण-
 सारसृगेऽहरिणमात्रेचराजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 कृष्णतिव्रता स्त्री नित्य कर्म्म० । (कालतेजोडी) तिव्रता-
 भेदे जटा० । [शरीरवृत्ते स्त्री राजनि० टाप् ।
 कृष्णदन्तं त्रि० कृष्णा दन्तायस्य । १कालवर्षं दन्तयुक्ते २का-
 कृष्णदेह पुंस्त्री कृष्णोदेहोऽस्य । १भ्रमरे सारस्वतः स्त्रियां ङीष्
 २कालवर्षं देहान्विते त्रि० कर्म्म० । कालवर्षे २देहे पु०
 कृष्णद्वैपायन पु० द्वीपे यमुनाद्वीपे भवः फक् द्वीपोऽयनं
 जन्मभूमिर्वास्तु प्रज्ञादायक कर्म्म० । वेदव्यासे तस्य यमुना-
 द्वीपोत्पत्तिकथा भा०आ० १०५अ० ।
 “धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितरासीत्तरी मम । सा कदा-
 विदहं तत्र गता प्रथमयौवना । अथ धर्मविदां श्रेष्ठः
 परमर्षिः पराशरः । आजगाम तरेण धीमांस्तरिष्यन्-
 यमुनां नदीम् । स तार्थमाणो यमुनां साधयेत्याब्रवी-
 त्तदा । सान्त्वयस्व सुनिश्रेष्ठः कामार्तो सधुरं वचः । तमहं
 शापभीता च पितृभीता च भारत ! । वरैरुल्लभैरुक्ता न
 प्रत्याख्यातुमर्हते । अभिभूय स मां बालां तेजसा वश-
 मानयत् । तमसा (कुञ्जकटिकया) लोकमावृत्य नौगता-
 मेव भारत ! । मत्स्यगन्धो महानासीत्पुनराम जुगुप्-
 सितः । तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे सुनिः ।
 ततो मामाह स सुनिर्गमस्तुष्टय्य सामकम् । द्वीपेऽस्या

एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि । पाराशर्यो महा-
 योगी स बभूव महानृषिः । कन्याएतो मम पुरा द्वैपायन
 इति श्रुतः । योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः । लोके
 व्यासत्वमापेदे काष्णार्पात् कृष्णत्वमेव च । सत्यवादी शस-
 परस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः । सद्योत्पन्नः स तु महान् सह
 पिता ततो गतः” । “श्रुत्वा तु सर्पसत्वाय दीक्षितं जन-
 भेजयम् । अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 जनयामास यं काली शक्नोः पुत्रात्पराशरात् । कन्यैव
 यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् । जातमात्रं यः
 सद्य इष्टं देहमवीवृधत् । वेदांश्चाधिजने साङ्गान् सेति-
 हासान्महायशः । यच्चैति तपसा कश्चिन् वेदाध्ययनेन
 च । न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना । विव्या-
 सैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदांवरः । परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः
 कविः सत्यव्रतः शुचिः । यः पाण्डुं धृतराष्ट्रञ्च
 विदुरं चाप्यजीजनत् । शान्तनोः सन्ततिं तन्वन्
 पुण्यकीर्त्तिर्महायशः” ।

“मातृनियोगाद्भर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः । क्षेत्रे विचि-
 त्ववीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा । त्वीनग्नीनिव कौरव्यान्
 जनयामास वीर्यवान् । उत्पाद्य धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुं वि-
 दुरमेय च । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति” ।
 “कृष्णद्वैपायनाज्ज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विचित्रवीर्यं
 क्षेत्रे च पाण्डुश्चैव महाबलः । धर्मार्थकुशलो धीमा-
 न्भेधाधी धूतकल्मषः । विदुरः शूद्रयोर्नो तु जज्ञे द्वै-
 पायनादपि” । भारते नानास्थाने

“कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् । कोहान्यः
 पुण्डरीक्षात् महाभारतकृतं भवेत्” विष्णुपु० । तस्य विष्णो
 रवरतारत्वकथा भाग० “ततः सप्तदशे जातः सत्य-
 वत्यां पराशरात् । चक्रो वेदतरोः शाखा द्वापरे सोऽज्य-
 भेधसः” । अवतारशब्दे ४२२पृ० विवृतिः । कृष्णेति द्वैपा-
 यनेति च तस्य नामद्वयम् कर्म्म० क्वचिदेकनामताऽपि ।
 “द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते” भा०सं० ७६अ० ।
 “काष्णार्पात् कृष्णत्वमेव च” “कार्ष्णं वेदमिमं शृणु” इति
 च व्यस्तप्रयोगः । “तमहमरागमदृष्ट्वा कृष्णद्वैपायनं
 वन्दे” वेणीस० । प्रागुक्तभारते च समस्तप्रयोगः

कृष्णधत्तू (धूस्तूर) पु० कर्म्म० (कनकधुतरा) वृक्षभेदे ।
 “सितनीलकृष्णलोहितपीतधूसराश्च सन्ति धत्तूराः ।
 सामान्यगुणोपेतास्तेषु शुष्णाद्विस्तृत कृष्णकुसुमः स्यात्”
 राजनि० । धत्तूरशब्दे तत्सामान्यगुणा भावप्र० उक्तायथा

“धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृच्चरकुष्ठनुत् । कषायो म-
धुरस्तिक्तो यूकालिच्छाविनाशकः । उष्णो गुरुर्वर्णश्लेष्म
कण्डूकृमि विषापहः” ।

कृष्णधन न० कर्म० । द्यूतादिभिरर्जिते धने । अर्थशब्दे
३६७ पृ० विवृतिः । “पार्श्विकद्यूतचौर्ध्वम्” प्रतिरूपकसा-
हस्यैः । छलेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं स्वसदाहृतम्”
विष्णुसं० । “पार्श्विकः अपातस्य पातताख्यापनम्” प्रा० वि०
कृष्णपक्ष पु० कर्म० । चन्द्रस्य कलाह्लासकरे प्रतिपदादि-
दर्शान्ते पञ्चदशतिथ्यात्मके काष्ठे । तत्र (चान्द्रे) पक्षा
वभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः
कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः । पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दश स्रुताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्वार्धमात्राश्च शु-
क्लके” ति० त० षट् ति० शब्दतमम् । “रावणेन हृता सीता
कृष्णपक्षे सिताष्टमी” सहजानां

कृष्णपदो स्त्री कृष्णौ पादौ यस्याः कुम्भप० डीप् अन्त्यलोपः
पङ्गावश्च । कालपादयुक्तायां स्त्रियाम् । [रत्नमा०
कृष्णपर्णी स्त्री कृष्णं पर्णमस्याः । कालतलस्याम् ।
कृष्णपवि पु० पूयते पू-शोघे इन् पविः पन्थाः “पन्था वातेन
शुध्यति” इत्युक्तेः पथोवातभिन्नशुद्धिहेतुनपेक्षणात्
तथात्वम् कृष्णः पन्था यस्य । यङ्गौ “पृथिव्यां कृष्ण-
पविरोषधीभिर्ववचे” ऋ० ७, ८, २ । “कृष्णपविः कृष्ण-
वर्त्माग्निः भा० [फलमस्य । करमद्दे रत्ना०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः फलं कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः
कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकरूपं फलमस्य । करमद्दे अमरः
कृष्णपिङ्गल ति० “वर्णवर्णेन” पा० कर्म० । कालपिङ्गलवर्ण
युक्ते “ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कालपिङ्गलम्” रूद्रो
पस्थानमन्त्रः । तस्यापत्यम् इज् । कार्ण्यपिङ्गलि तदप-
त्ये बद्धत्वे उपका० अन्यशब्देन हन्द्दे अद्वन्द्वे च वा तस्य
लुक् । कृष्णपिङ्गलास्तदपत्येषु । २ दुर्गायां स्त्री० त्रिका०
कृष्णपिङ्गलीतक पु० नित्यकर्म० । कृष्णपिङ्गलीरभेदे रत्न-
माला कृष्णपिङ्गलीरोऽप्यत्र ।

कृष्णपिप्पिली स्त्री नित्यकर्म० । पिप्पिलिकाभेदे वृक्षा-
रोहिपिप्पिलिकायां (काठपिप्पिडो) राजनि०

कृष्णपुष्प पु० कृष्णं पुष्पमस्य । १ कृष्णधत्तूरे राजनि० २ प्रि-
यङ्गवृक्षे स्त्री डीप् शब्दच०

कृष्णफल पु० कृष्णं फलमस्य । १ करमद्दे (करमचा) वृक्षे २ सो-
मराज्यां स्त्री टाप् अमरटीकायां भरतः [द्विरूपको०

कृष्णफलपाक पु० कृष्णः फलरूपः पाकौ यस्य । करमद्दे

कृष्ण(व)वल्ल पु० “वर्णवर्णेन” पा० स० । १ कालश्चेतवस्ते
२ तद्युक्ते ति० “अजिने पार्श्वसंहिते कृष्णव(व)ल्ले
व्याविके” कात्या० २२, ४, १७, कृष्णधवलादयोऽप्यत्र ।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र अच् समा० । कालवर्ण-
स्तिकायुक्ते देशे हेम०

कृष्णभूमिज ति० कृष्णाया भूमेर्जायते जन-ड १ कालवर्ण
स्तिकात् उत्पन्ने २ गोमूत्रिकावृक्षे स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दी) स्त्री कृष्णवर्णेन भेद । खण्डोऽस्याः डीप्
कटुकायां (कटुकी) वृक्षे राजनि० वा गौरा० डीप् ।
तत्तार्थे अमरः

कृष्णमण्डल न० कर्म० । “नेत्रावयवभेदे । नेत्रायामत्रिभा-
गात्तु कृष्णमण्डलसञ्च्यते । कृष्णात् सप्तमभागां तु वृष्टिं
वृष्टिविशारदाः” सुश्रु० । भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे
कृष्णमयत्वं तदभिप्रायेणैव कृष्णादिति सुश्रुतोक्तिः

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णप्रिया मल्लिकेय । कृष्णार्जके
(कालतलसी) वृक्षे राजनि० ।

कृष्णमत्स्य पुं स्त्री नित्यकर्म० (कालवस) इति ख्याते मत्स्य
भेदे “पाठीनपाटलाराजीववर्म्भि गोमत्स्यकृष्णमत्स्य वागुज्जा-
रसरल सहस्र दंष्ट्रि प्रभृतयो नादेयाः” सुश्रुतः स्त्रियां डीप्
कृष्णमुख ति० कृष्णं मुखमास्यमप्यत्र यस्य स्त्रियां वा डीप्
१ कृष्णवर्णं सुखयुक्ते २ कालाग्रे च “स्तनयोः कृष्णमुखता
रोमराज्यदृग्मस्तथा” गर्भलक्षणे सुश्रुतः ३ वानरभेदे
पुं स्त्री० स्त्रियां जातित्वात् डीप् । ४ दानवभेदे “सहस्र-
पात् कृष्णमुखः कृष्णश्चैव सहोदरः” हरिवं० २४० अ०
दानवोक्तौ । कृष्णवदनादयोऽपि पूर्वोक्तार्थे ति०

कृष्णमुद्र पु० नित्यकर्म० । मुद्रभेदे तद्भेदगुणादि भावप्र०
उक्तं यथा

“सुहृन्मसूरयोराध्मनाकारित्वमन्यवैदलापेक्षेयानतु सर्वथा
एतयोरपि किञ्चिदाध्मनकारित्वात् तत्र सुहृत्स्य गुणाः
सुहोदृक्षो लघुर्पाही कफपित्तरसो हिमः । स्वादुरत्नानि-
लो नेत्रो ज्वरघ्नो वनजस्तथा । सुहो बद्धविधः श्यामो
हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वा
लघुः स्रुतः । सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।
चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः” ।

माधववासन्सुराष्टजेति राजनि० तस्य पर्यायदर्शनात् वस-
न्तकाले चैतन्मासे सुराष्ट्रदेशेऽस्योत्पत्तिरवसेया ततोदेशादा
नीयान्यत्र देशेऽपि तस्योत्पादना एवमन्यत्र कालेऽपि ।

कृष्णमूलो स्त्री कृष्णं मूलमस्याः डीप् । शारिवाभेदे । राजनि०

कृष्णमृग पुंस्त्री नित्यकर्म० । (कालसार) कृष्णसारम्भे
“रुहन् कृष्णमृगं चैव मेध्यादन्यान् वनेचरान्” भा०
व० ५३३० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् कृष्णहरिणा-
दयोऽप्यत्र पुंस्त्री०

कृष्णमृद स्त्री० कर्म० । १ कृष्णवर्णे मृत्तिकाभेदे २ लक्षणभूमौ
हेमच० । “कृष्णमृत् जतदाह्रासप्रदरत्ने प्रपित्तुत्”
राजनि० कृष्णमृत्तिकाऽप्यत्र । व० व० । शतयुक्ते त्रि०
हेमच०

कृष्णयजुर्वेद पुं० तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदभेदे । तस्य कृष्णत्वञ्च
तस्य पाठे प्रतिपदायुक्तपूर्वमायाप्राज्ञत्वत् । यजुर्वे-
दस्य द्वौ भेदौ शुक्लकृष्णभेदात् तद्वान्तरभेदाच्च चरणव्यू-
हभाष्ययोर्दृष्टिताः यथा

“यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम
द्वादशभेदा भवन्ति “चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः
कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वार्त्तान्तरीयाः श्वेताश्वतरा
वाराह्या औपसन्ध्यावन्कागलेया मैत्रायणीयाश्चेति । मैत्रा-
यणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति मानवामैत्रायणीया इन्दु-
भास्वकैया हारिद्रवेयाः श्यामाः श्यामायनीयाश्चेति । ते-
षामध्ययनमष्टशतं यजुःसहस्राख्यधीत्य शाखापारो भवति
तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणा-
न्यधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्ववति
शिखाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि
भवन्ति तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निर्ऋत्यस्तत्र वा-
जसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति काण्वा माध्य-
न्दिनाः शावीयाः श्यामायनीयाः कापोलाः पौण्ड्रवत्सा
आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्याः वैधेया वैन्या
औधेया गालया वैजपाः कात्यायनीयाश्चेति प्रतिपदसनु-
पदं छन्दो भाषा धर्मो भीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि उप-
ज्योतिषं साङ्गलक्षणं प्रतिज्ञानुवाक्यः परिसंख्या चरण-
व्यूहः आङ्गकल्पः प्रवराध्यायश्च शास्त्रक्रतुसंख्याचुगम-
यज्ञपार्श्वीणि हौत्विकस्माशवोक्त्यानि कूर्मलक्षणम् इत्य-
ष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे
वाजसनेयके । इत्युक्तमेतत्संस्कृतं स शुक्रियञ्च कीर्तितम् ।
पन्थाश्च परिसंख्याता ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् । तत्र तैत्ति-
रीयकानाम द्विभेदा भवन्ति । औषत्राः कारिण्डकेयाश्चेति ।
कारिण्डकेयानाम पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी बौधायनी
सत्याघाटी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तत्र कठानां तु
अग्रायचतुःश्वत्वारिंशदुपपन्थाः सन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं

यत्र पश्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः ।
तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति” सू० । विष्टमेतद्भाष्ये
यथा “यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति” अत्र शाखा-
भेदो ग्राह्यः । षडुत्तराशीतिभेदा इत्यर्थः । “तत्रचरका-
नाम द्वादशभेदा भवन्ति” इति स्पष्टार्थः । ते के भेदा इत्याह
चरका इत्यादि मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति । मैत्रा-
यणीया मानवा इत्यादि । मैत्रायणीयशाखागण इत्यर्थः ।
मैत्रायणीयस्तु वाजसनेयवेदोऽध्यायी । मानवं कल्प्यतम् ।
तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुःसहस्राख्यधीत्य शाखापारो
भवति तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः अष्टशता-
धिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पद-
पारो भवति द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवति इत्यर्थः ।
तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति त्रिवारपठनात्
क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । पदक्रमाध्ययनफलं भ-
वतीत्यर्थः । तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निर्ऋत्यस्तत्र वा-
जसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति प्राच्य उदीच्यनैर्ऋत्य
इति तिसृषु दिशासु । वाजसनेयवेदोत्पत्तिमये वक्ष्यामः
इतरदेशेषु वेदशास्त्रयोर्विभाग उच्यते तच्च साहचर्येण उक्तम्
“पृथिव्यामध्यरेखायां नर्मदा परिकीर्तिता । दक्षिणोत्तर-
योर्मार्गे शाखावेदश्च उच्यते । नर्मदादक्षिणे भागे आपस्तम्बी
श्वलायनी । राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्याविभागिनः ।
मान्यन्दिनी शाङ्गायनी कौथुमी शौनकी तथा नर्मदो-
त्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः । तुङ्गकणा तथा गोदा
सह्याद्रिशिखरावधि । आब्यान्ध्रदेशपर्यन्तम् बह्वृचश्चाश्वला-
यनी । उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः । कौपीत-
किब्राह्मणं च शाखा शाङ्गायनी स्थिता । आब्यान्दिदक्षि-
णाग्नेयां गोदासागरकावधि । यजुर्वेदस्य तैत्तिर्या
आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता । सह्याद्रिपर्वतादाराद्रिणाम् नैर्ऋ-
त्यसागरात् । हिरण्यकेशी शाखा च पशुं रामस्य सन्नि-
धौ । मयूरपर्वताच्चैव यावदुर्गुर्जरदेशतः । व्याप्ता वायव्य-
देशान्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च कानीनी
गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता ।
अध्रिणा याज्ञवल्केन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसनेय-
वेदस्य प्रथमा काण्वसंज्ञकाः” इति व्यासशिष्यो वैशम्पाय-
नो निगदाख्ययजुर्वेदस्मृतित्वा शिष्यान् चकार । तच्चाह भा-
गवते १२।६ अ० “वैशम्पायनशिष्यवै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
यश्चेत्तर्ज्जुहत्यां हः कृपणं स्मरुर्गर्तम् । याज्ञवल्क्यश्च त-
च्छिष्य आहं ह्येवमवन् । कियत् । अरितेनात्साराणां च-

रिषोऽहं सुदुश्चरम् । इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितोयाह्वलं
त्वया । विप्रावमन्त्रा शिष्येण सद्भीतं त्यजत्विति । दे
रातः सुतः सोऽपि हर्दित्वा यजुषांगणम् । ततोऽगतोऽथ
सुनयो दर्शुस्तान् यजुगेणान् । यजूर्षि तित्तिरीभूत्वा
तल्लोलुपतयाऽऽदङ् । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्
सुपेशलाः । याज्ञवल्क्यः “अँ नमो भगवते” इत्यादिना
सूत्र्यं तुष्टाव । “एवमुक्ताः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः ।
यजूर्ष्यातयामानि सुनयेऽदात् प्रसादितः” (अजीर्णभुक्ते
उच्छिष्टवान्ते यातयामशब्द इति निघण्टुः तदन्यत् अयात-
यामम्) “यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शनैर्विभुः । जगद्ध-
र्वाजसन्त्यस्ताः काष्ठा माध्यन्दिनादयः” इत्यादि ग्रन्थ-
पर्यालोचनया यजुर्वेदव्याख्यानान्तरं देवरातः सुतेनाब्राह्मण-
त्वभिया प्रसादितः सूत्र्यो वाजिरूपेण तस्मै दत्ता वाजेभ्यः
केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सन्त्यस्ताः शाखा वाजसनेय
संज्ञा । तस्य शाखारणहत्वपरिहाराय चतुर्वेदात्मसंरक्ष-
णार्थं च वाजिरूपेण सूत्र्योऽयातयामानि यानि यजूर्षि
सुनये दत्तानि तैर्यजुर्भिरकापितैः स सुनिस्ताः वाज-
सन्त्यः पञ्चदश शाखा अकरोत् । तस्माच्च सुनेः काष्ठा
माध्यन्दिनादयः अध्ययनं चक्रुः । ते पञ्चदश भवन्ति
तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह
“यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महासुने । वैशम्पायन
नामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । शिष्येभ्यः प्रददौ ताञ्च
जगद्धस्तेऽयमुक्त्वा । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूदब्रह्म-
रातः सुतोद्विजः । शिष्यः परमधर्म्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः
सदा । ऋषिर्यश्च महाभेरोः समाजेष्वगमिष्यति । तस्य वै
सप्त रातन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेवं सुनिगणैः
सुनयोऽयं कृतोद्विज ! । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्त
वांस्तदा । स्वस्थियं तं च हंसोऽथ पददृष्टमवातयत् ।
शिष्यानाह च भो शिष्या ब्रह्महत्यापरं व्रतम् ।
चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदन्तथा । अथाह
याज्ञवल्क्यस्तस्मिन्नेतैर्वृद्धभिर्द्विजैः । क्लेशितैरत्यतेजो-
भिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् । ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह
याज्ञवल्क्यं महासुनिम् । सुव्यतां यत् त्वयाऽधीतं यतो
विप्रावमानकः । निस्तेजोसोऽदक्षेतान् यस्त्वं ब्राह्म-
णपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति समाजामङ्ग-
कारिणा । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्तप्रैतत्ते मयो-
दितम् । समाखलन्त्वया त्वतोऽदधीतं द्विज ! त्विदम् ।
ओपराशर उवाच इत्युक्त्वा रुधिररक्तानि सरूपाणि

यजुं यथ । हर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्नेह्यं
सुनिः । यजूर्ष्य विहृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ! ।
जगद्धस्तिचित्तिरीभूतास्तित्तिरीस्तु च ते ततः । ब्रह्महत्याव्रतं
चीर्यं गुरुणा नोदितैस्तु यैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चर-
स्थान्नुनिसत्तम ! । याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय ! प्राणायामप-
रायणः । तुष्टाव प्रणतः सूत्र्यं यजूर्ष्यभिलषं स्ततः ।
याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्रे दाराय सुक्तेरमितते-
जसे । ऋग्यजुःसामरूपाय तयीषामात्मने नमः” इत्यादि ।
पराशर उवाच । इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः सर्वै रविः ।
वाजिरूपधरः प्राह प्रीयमाणोऽभियाच्छिक्तम् । याज्ञ-
वल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूर्षि तानि मे
देहि यानि सन्ति न मे गुरौ । पराशर उवाच । एवमुक्तो
ददौ तस्मै यजूर्षि भगवान् रविः । अयातयामसंज्ञानि
यानि नो वेत्ति तद्गुरुः । यजूर्षि धैरधीतानि तानि
विप्रैर्द्विजोत्तम ! । वाजिनस्ते समाख्याता सूत्र्याश्चोद्धव
योगतः । शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्
काष्ठाद्यास्तु महाभाग ! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः”
काष्ठा माध्यन्दिनाः शावेया श्यामायनीयाः कापो-
ल्लः पौण्ड्रवत्साः आवटिकाः परमावटिकाः पारशर्या
वैधेया वनेया ओवेया गाढवा वैजपाः कात्या-
यनीयाश्चेति पञ्चदश शाखा इत्यर्थः । प्रतिपद
मनुपदम् प्रतिपदे अनुपदम् अल्पपदं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
छन्दः छन्दोरत्नाकारादि । भाषा शब्दपरिभाषा, धर्म्मः
धर्मशास्त्रं मन्वादि, मीमांसा प्रसिद्धा न्यायः शर्कः
इति षडुपाङ्गानि । उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम्
साङ्गलक्षणं सायणिकादि प्रतिज्ञातुवाक्यः अनेन वाक्येन
अयं सिद्धान्तः । परिसंख्या मूगोलादि । अयं रणव्यूहः ।
आङ्गकल्पः प्रवराध्यायश्च शास्त्रं क्रतुसंस्थाकल्यादिषु
ज्ञातव्यम् । अनुगमयज्ञा यज्ञक्रियापाश्चांनि हौत्रि-
कभेदाः । हौत्रं यज्ञक्रियाः । पाशवोक्त्यानि पशुयज्ञाः
कूर्मलक्षणं यज्ञे प्रसिद्धम् । इति अष्टादश परिशिष्टानि
भवन्ति । द्वे सहस्रेऽतन्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्तोः
सकलं सशुक्रियं ग्रन्थाच्च परिसंख्यात मित्यर्थः । वाजस-
नेयवेदे च नवशताविकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । एतत्स-
कलं सशुक्रियं मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूत्र्येण दत्तं सशुक्रिय
संज्ञं परिसंख्यातमित्यर्थः । वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्त-
पूर्णिमाग्रहणात् शुक्लयजुः प्रणितमित्यर्थः । प्रतिपदा-
युक्तपूर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुरिति च । ब्राह्मणश्च चतु-

शुभं ब्राह्मणमित्यर्थः, यजुर्वेदतरोरासन् शाखा ह्येकोत्तरं शतम् । तत्रापि च शिवाकारा दश पञ्च च वाजिनम् । “तत्रापि प्रथमा सुख्या शाखेयं काण्वसंज्ञिका” इति ग्रन्थान्तरे । तैत्तिरीयानाम द्विभेदा भवन्ति औख्याः काण्डिकेयाश्चेति । काण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति आपस्तम्बी बौधायनी सत्यापादी हरिणप्रकेशी औधेयी चेति तेषामध्ययनं परिमाणम् । “काण्डास्तु सप्त विज्ञेया प्रश्नाश्च चतुर्चराः । चत्वारिंशत् विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट् । एकपञ्चाशदधिका संख्या पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रञ्चैकशतमष्टानवतिकाधिकम् । लक्षैकान्तु दिनयतिः सहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथाचरन्नुच्यते । लक्षद्वयं विपञ्चाशत् सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टषष्ठ्यधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्” । काण्डाः ७ । प्रश्नाः १४४ । अनुवाकाः ६५१ । पञ्चाशी २१८८ । पदानि १८२०८० । अक्षरसंख्या २५३८६८ । इति शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि भवानि च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यन्ते तत्र इति ब्राह्मणे वाक्यसंख्या १८४८० तैत्तिरीयनिगदवेदाख्यसंख्या उक्ता इत्यर्थः । तत्र कठानां तु प्रगाथचतुश्चत्वारिंशदुपगम्याः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखान्तराः स्मृताः । चतुश्चत्वारिंशदुपगम्याः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्य अध्यायसमीपे उक्ताः चतुश्चत्वारिंशत् । मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः तयोश्च वेद इति संज्ञा तदुक्तं “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद” इति नामधेयमित्युक्तं शाखीयप्रातिशाख्यभाष्यकारेण, आपस्तम्बसामान्यस्त्वभाष्यकारकपर्दिना धूर्त्तस्वामिना च । तथाच सति मन्त्रोनाम संहितामन्त्रस्तादृक्मन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदग्रे ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथापि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति समन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते इत्यर्थः एतादृशं पठनं शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति” भाष्यम् । अयमत्र शाखाभेदसंस्मरणनिर्णयः । चरकादिकानां द्वादशानां प्रत्येकं मानवादि सप्त भेदैर्गुणितानां ८४संख्या सम्पद्यते तैत्तिरीयस्य द्वौ भेदौ एवं षडशीतिसंख्या वाजसनेयसंख्या पञ्चदशेति एकोत्तरशतसंख्या । अतएव सुक्तीकोपनिषदि “एकोत्तरशतं चैव यजुःशाखाः प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तम् दर्शितविष्णुपुं स्मृतिविंशतिभेदोक्तिः चरकादिद्वादशभेदाः काण्वादि

पञ्चदशभेदाश्चेति सुखप्रभेदाभिप्रायेणेति न विरोधः । कण्वयजुर्वेदगतोपनिषदस्य उपनिषदच्छब्दे दर्शिताः कण्वयाम पुं कण्वोयाभोवर्त्म यस्य । वज्रौ । “दृष्टद्वनं कण्वयामम्” ऋ० ६, ६, १, “कण्वयामं कण्ववर्त्मनिम्” भा० कण्वरक्त पुं वसोर्विष्णेनेति” पा० सं० । १काललोहितवर्ष्णे (वेगुनीरड्) २तद्वति त्रि० । [राजनि० कण्वरुहा स्त्री कण्वा सती रोहति रुह-क । जलकायां कण्वरूप्य त्रि० कण्वस्य भूतपूर्वः रूप्य । तदीयभूतपूर्वसम्बन्धिनः । कण्वाया इत्यर्थे न पुं वत् । कण्वा रूप्य इति भेदः कण्वरूप्य पुं कण्वोवर्ष्णेऽस्त्यस्यार्द्धफले सिद्धां लच् । गुञ्जादृक्चे शब्दचिन्तितार्थे स्त्री अमरः २तत्फले न० । “द्वे कण्वले पलधृते विज्ञेयो मध्यमेयवः” मनुः । “त्रिव्यं त्वेककण्वलम्” । “स दण्डप्रः कण्वलान्यस्तौ” मनुः । “जालसूर्यमरीचिस्थं तसरेण रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिङ्गा, तु तास्तिस्त्रोराजसर्प उच्यते । गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवो मध्यस्तु, ते त्रयः । कण्वलः, पञ्च ते माषः” इति याज्ञ० परिभाषिते ३परिमाणभेदे पुंस्त्वार्थे क । तत्त्वार्थे “पञ्चकण्वलकोमाषः” मनुः अत्र पञ्च कण्वलाः परिमाणमजगृह्येति कन् । इति तु न्याय्यम् कृष्णालवणा न० नित्यकर्म० । सौवर्चलवणे (कालालोने) राजनि० काचलवणशब्दे १८५६४० विवृतिः । कण्वलोहित नित्यक० । अयस्कान्ते लौहभेदे राजनि० । कण्वलोहित पुं कण्वः सन् लोहितः “वर्णोर्विष्णेनेति” पा० सं० । १रक्तकालमिश्रितवर्णे धूमले (वेगुनीरड्) । २तद्वति त्रि० अमरः । कण्ववक्त्र पुं स्त्री० कण्वं वक्त्रमस्य । वानरे हलायुधः संयोगोपपत्त्यात् जातित्वेऽपि स्त्रियां टाप् । कण्ववदनादयोऽप्यत्र कण्ववर्ष्णे पुं कण्वो वर्ष्णेऽस्य । १राहौ यहे । राहोः क्वायारूपत्वेन तभोरूपत्वात् तथात्वारोपात् तथात्वम् । कण्वः अशुद्धो वर्ष्णः । २शूद्रे पुं । कर्म० । काले वर्ष्णे पुं कण्ववर्णवति त्रि० । “कण्ववर्ष्णं त्विषाऽकण्वम्” भागव० ११स्क० । कण्ववर्त्मन् पुं कण्वं वर्त्म धूमप्रसाररूपगतिस्थानमस्य । १वज्रौ, “हविषा कण्ववर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते” मनुः पातयामास विह्वलान् प्रदीप्ते कण्ववर्त्मनि” भा० आ० २२६अ० । २चित्तकण्ठे अमरः ३राहौ यहे, मेदि० । कण्वमपवितं वर्त्मचरणं यस्य । ४दण्डकर्मकारको त्रि० अमरः कण्वएव वर्त्म । ५वारुदेव रूपगतौ । “कण्ववर्त्मनि गुणान् गणयन्ती जीवनेषु लघयन्त्यनुरागम् । आभक्त

वत जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी” उद्धतः ।
कृष्णवर्त्तन्यादयोऽपि वज्रौ । “पावकं कृष्णवर्त्तनम्” ६०
८, २२, १८, चित्रकटके च

कृष्णवर्वर पु० नि० कर्म० । वर्वरभेदे (कालतुलसी) राजनि० ।
कृष्णवर्त्तिका स्त्री कर्म० । जलकालतायाम् राजनि० ।
कृष्णवल्ली स्त्री कर्म० । १ कृष्णतुलस्याम्, २ कर्कशाञ्च शब्दच०
३ शारिवाभेदे राजनि० । [नि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
कृष्णवानर पुंस्त्री नित्यकर्म० । वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-
कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य ऋगस्य विषाणा विषाणयुक्ता ।

यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे । तत्स्वरूपादि कात्या०
७, १, उक्तं यथा “कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वो-
त्तानां दशायां बध्नीत” २८ स्तु० “कृष्णस्य ऋगस्य विषाण-
युक्तां बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशीं त्रिवलिं प्र-
न्यत्वययुक्तां पञ्चवलिं पञ्चमन्ययुक्तां वा । सा च प्रादे-
शमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्यादक्षिणावर्त्तेन बन्धनमा-
स्नातभारस्तम्बेन “त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणाष्टवर्ति
सव्याष्टदिव्येक इति” कर्कः । “तथा कण्डूयनम्” स्तु० ३०
“दीक्षितेन कर्त्तव्यम्” कर्कः । कृष्णोऽऋगः विषाणं
योनिर्यस्य । दीक्षितवाय्वे ऋगचर्मभेदे स्त्री । यज्ञो
हि कृष्णः (कृष्णऋगः) स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं या
सा योनिः सा कृष्णविषाणा” शत० ब्रा० १, २, १, २८,

कृष्णवीज पु० कृष्णं वीजमस्य । १ रक्तशिष्यौ, जटाधरः
२ कालिङ्गे वृक्षे न० राजनि० ।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्णं वृन्तमस्याः १ पाटलावृक्षे भेदि० २ माष-
पण्याम् अमरः । संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम् ।
कृष्णवृन्तिका गाम्भार्याम् । रत्नमा०

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे । “ततो-
देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे । जातिस्मरहृदे स्नात्वा
भवेज्जातिस्मरोनरः” भा० व० ८५ अ० । “सुनेणां कृष्ण-
वेणाञ्च ईरासाञ्च महारसाम्” भा० व० १८८ अ० ।
कृष्णवेणायत्न “गोदावरी कृष्णवेणा कावेरी च सरि-
द्धरा” भा० स० ६ अ०

कृष्णव्रीहि पु० नित्यकर्म० । (केलेधान) व्रीहिभेदे ।
कृष्णव्रीहिशालासुखेत्यादिना व्रीहीन् विभज्य सुश्रुते
तद्गुणा उक्ता यथा “कृष्णव्रीहिर्वस्तेषां कषाया-
सुरसो लघुः” । “नैर्ऋतः परितृप्त्यै कृष्णव्रीहीणां
नखनिर्भिन्नानाम्” कात्या० १५, ३, १४,

कृष्णम् न० कृष्णदश+पृषो० । स्वयमकृष्णे कृष्णदशयुक्ते वा-

ससि । “वासः कृष्णं कद्रु” “अकृष्णं कृष्णदशं वा
तदाख्यम्” कात्या० २२, ४, १२, १३, । “स्वयमकृष्णं सत्
कृष्णदशं वासः तदाख्यं कृष्णशमित्यर्थः” सं० व्या०

कृष्णशकुनि पुंस्त्री नित्यकर्म० । काके । “स्त्रीशूद्रशव-
कृष्णशकुनिशुनकादर्शनम्” पार० ४८० ।

कृष्णशा(सा)र पुंस्त्री कृष्णशासौ शारः (सारः) शवलश्च
“वर्षौ वर्षेनेति पा० सं० । (कालसार) ऋगभेदे रमानाथः
“कृष्ण(शा)सारस्तु चरति ऋगोयत्र स्वभावतः” मनुः ।
“कृष्ण(शा)सारे ददञ्चनुस्त्वयि चाविज्यकार्मुके” शकु० ।
स्त्रियां ङीप्

कृष्णशालि पु० कर्म० । (केलेधान) धान्यभेदे । राजनि० ।
“कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नोमधुरो र्दृढकङ्कितः । शुटिवीर्य-
वर्जनश्च वर्षकान्तिव्रलप्रदः” राजनि०

कृष्णशिशु पु० कर्म० । कृष्णशोभाञ्जने(कालसजना) । राजनि०
कृष्णशिखिका स्त्री० कर्म० । काकाण्डग्राम् । (कालशिशु)
रत्नमा० । [स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप् ।

कृष्णशृङ्ग पुंस्त्री० कृष्णं शृङ्गमस्य । १ महिषे हेमच० ।
कृष्णसरस पु० कृष्णस्य सरसा टच् समा० । १ अर्जुने तन्नामके
२ अर्जुनवृक्षे च शब्दचि० । वासुदेवतुल्यवर्णत्वात्
३ कालजीरके स्त्री शब्दच०

कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा सती समुद्भवति सम्+भू-अच् ।
कृष्णगङ्गायाम् । कृष्णः समुद्भवोयस्य कृष्णपुत्रे २ कामदेवादौ
कृष्णसर्प पुंस्त्री० नित्यक० । सुश्रुतोक्ते कच्छकरे कालरूपे
(केडटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विवृतिः “आशीविषैः कृष्ण-
सर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्” भा० आ० ६१ अ० स्त्रियां
जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । २ ओषधिभेदे स्त्री
“वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी प्राप्यते क्वचित्” सुश्रु०
कृष्णसर्पप पुंस्त्री० नित्यकर्म० । कालसर्पे (राइसरिपा)
राजनि० ।

कृष्णसार पु० कृष्णसारवट् विग्रहादि । १ ऋगभेदे “एणः कृष्णः
प्रकीर्तितः इति” भावप्र० ऋगभेदानभिधाय “जाङ्गलाः
प्रायशः सर्वे पित्तक्षेपकराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकरा
श्चापि लघवोव्रलवर्जनाः” इति तन्नां गुणा उक्ता “एणः
कृष्णऋगः स्मृतः” बन्धोप० । स्त्रियां ङीप् । कृष्णः सा-
रोऽस्य । २ कृष्णहृदके शिशपावृक्षे च भेदि० ।
४ खदिरवृक्षे शब्दरत्ना० । शिशपावृक्षे स्त्री शब्दचि०

कृष्णसारङ्ग पु० कर्म० । ऋगभेदे “कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे
लोहितसारङ्गम्” कात्या० श्रौ० ७, १, २१ । “कृष्णः श्यामः

सारङ्गः सारङ्गवर्णाविविधः” कर्कः “कृष्णसारङ्गः
स्यादितप्राङ्ग्यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत् अथो अपि
लोहितसारङ्गम्” शत० ब्रा० ३।३।४।३२ “कृष्णसारङ्गः
श्यामशवलः” भा०

कृष्णसारथि पु० कृष्णः सारथिरस्य । अर्जुने मध्यमपाण्डवे
यथा च तस्य तत्सारथित्वं तथा भा० उ० ६ अ० वसिष्ठं तं यथा
“अर्जुन उवाच । भवान् समर्थस्तान् सर्वान्निहतुं
नात्र संशयः । निहतुमहमर्थः समर्थः पुरुषर्षभ ! ।
भवांस्तु कीर्त्तिमाङ्गलौके तद्यशस्त्वां गभिषप्रति । यशसा
चाहमव्यधीं तस्मादसि मया वृतः । सारथ्यन्तु त्वया
कार्यमिति मे मानसं सदा । चिररात्रे प्सितं कामं
तद्भवान् कर्तुमर्हति । वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं
पार्थ ! यत् स्रज्जसि मया सह । सारथ्यं ते करिष्यामि
कामः सम्पद्यतां तव” । तन्नामकैरर्जुनवृत्ते च राजनि०
कृष्णसुन्दर वि० कृष्णवर्णोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे । तस्याप-
त्यम् इज् । कृष्णसुन्दरि तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्
बहुल्ये तु तिककितवादितात् इन्वे अहन्वे च इजो लुक् ।

कृष्णस्कन्ध पु० कृष्णः स्कन्धोऽस्य । तमालवृत्ते भरतः
कृष्णागुरु न० कर्म्म० । कालागुरुणि, “कृष्णं गुण्याधिकं
तत्तु लोहवत् वारि मज्जति” इत्युक्तलक्षणे गन्धद्रव्यभेदे
राजनि० “विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्”
आ० त० भवि० पु० “चन्दनाञ्जागुरौ ज्ञेयं पुरयमष्टगुणं
नृप ! । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्”
तत्रैव शिवपूजाधिकारे भविष्यपुराणम्

कृष्णाचल पु० कृष्णप्रियः अचलः शा० त० । रैवतकपर्वते
जटाधरः । तस्य द्वारकासन्निकृष्टत्वेन तदीयाक्रोडपर्व-
तत्वात् तत्प्रियतत्वं तच्च माघे ४ सुगे वर्णितम् । कर्म्म० ।
२ नीलपर्वते ।

कृष्णाजिन न० इत० । कृष्णसारङ्गस्य चर्म्मणि एण्ये
“कृष्णाजिनं चोलूखलसूत्रले” शत० ब्रा० १, १, १, २२,
“कृष्णाजिनोत्तरीयाञ्च” भा० आनु० १४ अ०

कृष्णाञ्जनी स्त्री अज्यतेऽनया अनुज-करणे ल्युट् ङीप्
कर्म्म० । कालाञ्जनीवृत्ते राजनि० ।

कृष्णाद्यतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे

“कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविश्वौषधैः पयसि सिद्ध-
मिदं ऋगत्याः । तैलं नृणां तिसिरशुक्रशिरोऽक्षिभ्यूल-
पाकातप्रयान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम्” । [जनि०
कृष्णानदी स्त्री कर्म्म० बा० न० पुं वङ्गावः । कृष्णगङ्गायां रा-

कृष्णाध्वन् पु० कृष्णः अध्वा यस्य । कृष्णवर्त्मनि वङ्गौ । “कृ-
ष्णाध्वा तपूरण्यश्चिते” ऋ० २, ४, ६, [विद्वङ्गे दे ।

कृष्णानन्द पु० तन्त्रसारनामकतन्त्रनिबन्धकारके तान्त्रिके
कृष्णाभा स्त्री कृष्णा सती आभाति आ+भा-क । कालाञ्ज-
नीवृत्ते राजनि० । [नया+भिष-क । कालायसे हेम०
कृष्णामिष न० कृष्णं वासुदेवमामियति स्रज्जिते वर्णे-
कृष्णायस न० कर्म्म० जातौ अच् समा० । लौहभेदे रत्नमा०
कृष्णाचिस् पु० कृष्णः कालवर्णोऽर्द्धिभ्यो यस्य । कृष्णता-
कारकशिखे वङ्गौ ।

कृष्णार्जक पु० कर्म्म० । विषग्नौ (कालतुलसी) वनवर्वरे ।
“कृष्णार्जकः कटूष्णश्च कफघ्नातामयापहः । नेत्ररोगवि-
नाशी च रुच्यः सुप्रसवे हितः” राजनि०

कृष्णालु पु० कर्म्म० । कालालौ आलुभेदे राजनि०

कृष्णावास्तु पु० आवसत्यस्मिन् आ+वस-आधारे घञ् इत० ।
अन्नत्यवृत्ते । तस्य तदावासत्वमश्वत्यश्वदे ५० इष्ट० उक्तम्
कृष्णाष्टमी स्त्री कृष्णा अष्टमी । कृष्णपक्षाष्टम्याम्

कृष्णस्य वासुदेवस्य जन्मदिनमष्टमी । गौणभाद्रपदमासी-
यकृष्णपक्षाष्टम्यां जन्माष्टम्याम् तस्याश्च “अथ भाद्रपदे
मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः
कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ब्रह्मपु० तज्जन्मदिनत्वोक्ते स्यातात्वम्
तत्र कर्त्तव्यव्रतकालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा
“अथ जन्माष्टमी विचार्यते । सा किं पञ्चभेदेन नि-
र्णेतव्या उत व्रतविशेषेणाहोस्विद्योगविशेषेणेति । अत्रै-
वेदमपरं चिन्त्यते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयन्तीव्र-
तस्य तयोर्भेद इति । तथान्यदपि चिन्तनीयं किं तिथ्य-
न्तरवदत्ताहर्वेध उत मध्यरात्रिवेध इति । प्रथमं व्रतस्वरूपे
निश्चिते पश्चादस्मिन् व्रते कीदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षोदेति ।
तिथौ च पूर्वविद्वत्त्वेन परविद्वत्त्वेन वा निश्चितायां पश्चात्की-
दृशोवेध इत्याकाङ्क्षा । तस्मादादौ व्रतं निश्चीयते । तत्र
जन्माष्टमीजयन्तीशब्दाभ्यां व्यवहृत्यमाणं व्रतमेकमेवेति-
तावत् प्राप्तम् । कुतः ? रूपभेदाभावात् । यथा यागस्य
द्रव्यदेवते रूपं यथा वोपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देवता
यथा च तत्त्वविद्यायां वेदान्तत्वं रूपम् । तथा व्रते नियम
विशेषरूपम् नियमश्चात्रोपवासो जागरणं कृष्णपूजा
चन्द्रार्घदानमित्यादिबहुलम् । सचोभयत्र न भिद्यते ।
अथोचेन्न रूपभेदेऽपि नित्यकाम्यत्वाभ्यां भेदो भविष्यति
नित्या जन्माष्टमी अकरणे प्रत्यवायकारणात् । तथा च
स्मर्यते “वृद्धमसं खगं काकं शत्रेन” च मुनिसत्तम ! ।

सांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्ता जन्माष्टमी दिने । जन्माष्टमी दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ! । त्वैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति । भविष्यपुराणे “आवणे बद्धले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः । कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते । नाम्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा । वर्षेवर्षे तु यानारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञ ! व्याली भवति कानने” इति । स्कन्दपुराणेऽपि “येन कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ ! व्याला व्याघ्राश्च कानने ! रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महासुने ! । अतोतानागतन्नेन कुलमेकोत्तरं शतम् । पातितं नरके घेरे भुङ्क्ता कृष्णवासरे” इति । जयन्ती च कास्या फलविशेषकरणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रकथय पश्यते “यद्वाल्मे यच्च कौमारे यौवने वार्धके तथा । बद्धजन्मकृतं पापं हन्ति सोपेक्षिता तिथिरिति” । बद्ध पुराणेऽपि “सप्तजन्मकृतं पापं राजन् ! यन्निविधं नृणाम् । तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः । उपवासश्च तत्प्रोक्तो महापापप्रणाशनः । जयन्त्यां जगतीपाल ! विधिना नात्र संशयः” इति । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता आवणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्वृध्वारेण सोमेनापि विशेषतः” इति । स्कन्दपुराणेऽपि “महाजयार्थं कुरुतां जयन्ती सुक्तेऽनघ ! धर्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च सुनिपुञ्जव ! । ददाति वाञ्छितानर्थानत्यर्थानतिदुर्लभानिति” । भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे “प्रतिवर्षं विधानेन सङ्गृह्योर्ध्वमनन्दन ! नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् । इत्वं सौभाग्यमारोग्यं सन्तोषमदुर्लभमेत् । इह धर्मेतिभूत्वा मृतोवैकुण्ठमाप्नुयादिति” । एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायज्जयन्त्याः फलविशेषाच्च भयोःक्रमेण नित्यत्वं कास्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति मैवं गुणफलाधिकत्वाभ्युपगमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा “चमसेनापः प्रणवेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति” नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपि प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितम् । “दध्रेन्द्रियकामस्य” इत्यत्र च पूर्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । अत्रादिपदात् “खादिरं वीर्यकामस्य” इत्युदाहार्यम् । एवं नित्यां जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामकोरीहि-

णीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम् । कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं शास्त्रेणावगतप्रानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यादिः सर्वेऽपि कालविधिर्लुप्येत । रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रदिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयम् । तानि च वाक्यान्युदाहरामः “विष्णुधर्मे” “रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति” सनत्कुमारसंहिताम् “शृणुष्व बह्विरो राजन् ! कथ्यमानं मयानघ ! । आवणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराविप ! । रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति” स्कान्दे “प्राजपतयेन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् । आवणे बद्धले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी । जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति” । विष्णुरहस्ये “अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीवृक्षसंयुता । भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता” पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु आवण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितर्नीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इतःप्रभितेः प्रोष्ठपद इत्युक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे “प्राजापतयर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । सोपवासोहरेः कृत्वा तत्र पूजां न सीदतीति” । वशिष्ठसंहितायाम् “आवणे वा नभस्ये वा रोहिणीसंहिताऽष्टमी । यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता । “आवणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्भ्रुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन्वर्षे न सम्भवः” इति । अत्र आवण इति मुख्यः कल्पः । नभस्य इत्युक्तकल्पः । यदि वा आवणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्येतदविवादम् । पुराणान्तरे “रोहिणी च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति” । तदेवमेतैः स्मृतियाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशे योगे गोदोहनदध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते । कास्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः । अतः कास्य ज्योतिष्टोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसास्याच्च पूर्वोदाहृतफलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या-

भन्यः कश्चित्पुण्यफलको गोदोहनसंज्ञको यागोनास्ति
किन्तु गुणएव केवलं गोदोहनम् । तथा न जन्मा-
ष्टमीव्रतादन्यज्जयन्तीव्रतं किन्तु प्रकृतएव व्रतेऽयं
फलाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । व्रतद्वयमिदं
भवितुमर्हति कुतः ? नामभेदात् ? निमित्तभेदात् ?
रूपभेदात् ? शुद्धिमिश्रितत्वभेदात् ? निर्देशभेदाच्च । तथाहि
पूर्वोदाहृतेष्वकरणे प्रत्यवायप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु
जन्माष्टमीव्रतमित्येव नाम व्यवहृतम् । तथा
पूर्वोदाहृतेषु जयन्तीव्रतमिति नाम व्यवहारः । नाम-
भेदाच्च कर्म्मभेदोऽप्यतिरिक्त्वाधिकरणे व्यवस्थितः । तस्य
चाधिकरणस्य संप्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः । “अथैष
ज्योतिरित्यत्र गुणो वां कर्म्म वा पृथक् । गुणः सहस्र
दानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते । अथेति प्रकृते च्छिन्न
एतच्छब्दोऽप्यगं वदेत् । संख्येयवान्यकर्म्मत्वमुत्पत्तिगतसं-
ज्ञयेति” । अयमर्थः “अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योति-
रथैष सर्वज्योतिर्हेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति” श्रु-
तम् । तत्र संशयः । किं प्रकृतएव ज्योतिष्टोमे सहस्र
दक्षिणागुणविधिः उत यागान्तरविधिरिति । एष ज्योति-
रेतेनेत्येताभ्यां एतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनू-
द्य तत्र गुणविधिरिति पूर्वः पक्षः । अर्थान्तरद्योतके-
नाथशब्देन प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते ।
एतच्छब्दश्च प्रत्यासन्नं ब्रूते प्रत्यासत्तिस्य द्विविधा अतीता
आगामिनी चेति । तत्रातीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे
सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनैतच्छब्दावुपपन्नौ । तथा-
प्येककर्म्मत्वं सा भूत् कर्म्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत् ।
अपूर्वसंज्ञेति वदामः । एष ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये
पूर्वप्रकृतकर्म्मविषयाया ज्योतिष्टोमसंज्ञाया अन्या ज्योति-
रित्येषा संज्ञा श्रूयते । तत्र यथा पूर्वोधिकरणे “सप्तदश
प्राजापत्यान् पशूनालभेत” इत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया
संख्यया कर्म्मभेदो निरूपितः तथावाप्युत्पत्तिगतया नूत-
नसंज्ञया कर्म्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति एवं च सति
प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव्रत
जयन्तीव्रतसंज्ञाभ्यां व्रतभेदोऽभ्युपगन्तव्यः ॥३॥
तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः । जन्माष्टमीव्रते तिथिरेव
निमित्तं जयन्तीव्रते तु रोहिणीयोगः । ननु जन्माष्टमी-
त्यस्मिन्नपि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः नक्षत्र
शुक्तायामेव तिथौ देवकीनन्दनस्योत्पत्तेः, सैवम्
तज्जन्मन्यदस्याएव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणी

तद्योगयोर्विधीमानयोरपि बुधवारोदिवदुपलक्षणात् ।
अतएव शास्त्रेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते । अन्यथा
जन्मरोहिणीति जन्मयोग इति वा समाख्यायेत
क्वचित्पञ्चावसाने प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः
स्यात् । अस्त्विति चेत् अतिप्रसङ्गात् । तज्जन्मकाले
द्वापरवसानस्य संवत्सरविशेषस्य च सङ्गावेन तयोरपि
प्रयोजकत्वं केन वार्यते । तस्माज्जन्मन्यदस्याएव प्रा-
धान्यम् । तत्प्राधान्ये च श्रुतिलिङ्गादिषु षट्सु समा-
ख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यम् । तथा प्रत्य-
क्षादिषु सम्भवैतिहान्तेष्वष्टसु प्रमाणेष्वैतिह्यरूपमागम
रूपं वा प्रमाणमुक्तं भवति । ननु निरर्थकोऽयं पञ्चवाद-
लक्षणः कोलाहलः । यद्येकं व्रतं यदि नाम व्रतद्वयं त-
थाप्यनुष्ठाने कोविशेषः स्यात् । अस्यैव महानतिशयः ।
यस्मिन् संवत्सरे श्रावणवृश्चिकार्षी परित्यज्यान्यस्मिन्
वस्यादौ रोहिणी भवति तस्मिन् संवत्सरे जयन्तीस्वरूप-
मेव नास्ति अतो जयन्तीव्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्मा-
ष्टमीव्रतत्वे तदपि न प्राप्नुयात् । भेदपक्षे त्वस्यापि
जयन्त्यां जन्माष्टमीव्रतं तत्र प्रवर्त्तते इत्ययमनुष्ठानेऽति-
शयः । भवत्वे वन्तथापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो व्रत-
भेदमावहति । कर्म्मभेदेहेतुषु शब्दान्तराभ्याससं-
ज्ञागुणप्रक्रियानामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु निमित्तस्या-
नन्तर्भावादिति चेत्, सैवम् तथाहि पूर्वोक्तसंज्ञा
भेद सम्पादितं व्रतभेदं निमित्तभेद उपोहलयति ।
तस्मादत्र निमित्तभेदाद्व्रतभेदः २

“तथा रूपभेदादपि व्रतभेदोऽप्यगन्तव्यः । रूपभेदस्य
कर्म्मभेदेहेतुत्वसामिच्छाधिकरणे निरूपितम् तस्य चाधि-
करणस्य संप्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः “गुणः कर्म्मान्तरं
वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनन्विति । गुणोदेवाननूद्योक्तः
समुच्चयविकल्पने । आभिचोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला, तत्र व-
जिनम् । गुणोऽप्रविश्य कर्म्मान्यत् कल्पयद्वाजिदेवकमिति” ।
“तप्तेपयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिभ्यो वा-
जिनमिति” श्रुतम् । अन्तर्दधिसम्बन्धात् क्षीरनीरयोर्विभेदे
सति योवनीभूतः क्षीरभागः साऽऽमिच्छा तस्याश्च विश्वे
देवा देयताः तत्र यत्पृथग्भूतं नीरं तद्वाजिनम् तस्य
च वाजिनो देवताः । तज्जामिच्छाद्रव्यं विश्वदेव-
देवताकमेकं कर्म्म, तथा सति किमुपरितनेन वाजिभ्यो
वाजिनमित्यनेन वाक्येन, पूर्वस्मिन्नेव कर्म्माणि वाजिनं
गुणोविधीयते उत कर्म्मान्तरमिति संशयः । तत्र वाजो-

इहामाभिन्ना सा येषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्प-
त्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनङ्गुणो विधीयते स चामि-
क्षया सह विकल्पयते सञ्ज्ञेयते वेति पूर्वपक्षः । उत्प-
त्तिशिष्टाभिन्नागुणावरुद्धस्य कर्म्मणो गुणान्तराकाङ्क्षा-
भावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्यथालुपपन्नो
वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्त
देवताकत्वं कल्पयित्वा कर्म्मभेदे पर्यवस्यतीति सिद्धान्तः ।
अत्र यथा द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागद्रूपस्य भिन्नत्वात् कर्म्म
भेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवास-
मात्रं जन्माष्टमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्र-
तीयमानत्वात् । ननु जयन्तीव्रतएवोपवासं कुर्यादित्यु-
त्पत्तिवाक्यं स्मर्यते न तु जन्माष्टमीव्रते, वादम् । तथा
प्यत्र विधिरुद्धेत्यः अन्नभोजने प्रत्यवायस्मरणा-
नुपपत्तेः । स चोद्गीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते
न तु मण्डपनिर्माणजागरणप्रतिष्ठादानादिकं, विधे
रुद्ध्यने हेतुश्चकारणे प्रत्यवायबोधकवाक्येषु भोजननिषे-
धमात्रस्मरणात् । न हि तत्र निद्रायां दानाभावे वा
प्रत्यवायः स्मर्यते । अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपं न
तु दानादिकम् । अतएवाकारणे प्रत्यवायवाक्यशेषे जय-
न्तीप्रयुक्तदानादिशङ्काव्यावृत्तये केवलशब्दोपवासविशेष-
णत्वेन पठ्यते “केवलेनोपवासेन तस्मिन्जन्मादिने सम ।
शतजन्मजतात् पापानुसृज्यते नात्र संशयः” इति । तस्माज्ज-
न्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं, यदि शिष्टास्तत्र जाग-
रणदानादिकमनुतिष्ठन्नुत्तिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुण्य-
विशेषैर्व्रतस्योपोद्बलनसम्भवात् । शास्त्रेण तु प्रापि-
तउपवासमात्रम् । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित
उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात् ।
तथा च वज्रपुराणे “तुच्छार्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं
व्रतम् । कर्त्तव्यं विधिनानेन भक्त्या भक्तजनैरपोति” ।
भविष्योत्तरेऽपि “मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्ष-
गे । शशाङ्के वधराशिस्थे ऋते रोहिणीसंज्ञके । योगेऽस्मिन्
वसुदेवाङ्घ्रि देवकी भामजो नत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः
सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततोदद्या-
च्च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गान्ध वासांसि कुसुमा-
नि च । यद्यदृष्टमनन्तत् कृष्णो मे प्रीयतामिति” । भविष्य
द्विष्णुवर्मात्तरयोः “जयन्त्यासुपवासश्च महापातकनाशनः ।
सर्वैः कार्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः” इति । वज्र
पुराणे “कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि । जयन्ती

नाम सा प्रोक्ताउपोष्या सा प्रयत्नतः” इति । स्मृत्यन्त-
रेऽपि “प्राजापत्यर्चसंयुक्ता आवरणस्यासिताष्टमी । वर्षेवर्षे तु
कर्त्तव्या तुच्छार्थं चक्रपाणिनः” इति । नारदीयसंहितायाम्
जयन्तीं प्रकृत्य स्मर्यते “उपोष्या जन्मचिह्नानि कुर्याज्जाग-
रणं पुनः । अर्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति” ।
एवमेतेषु विधिवान्येषु दानादियुक्त उपवासो जयन्ती-
व्रतरूपत्वेन प्रतीयते । अतोरूपभेदाद्भूतभेदः ३ ।

तथा शुद्धमिन्द्रभेदादपि द्रष्टव्यः अकारणे प्रत्य-
वायमात्रमवस्थाच्छुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । कारणे
फलविशेषमवस्थादकारणे प्रत्यवायमवस्थाच्च नित्यत्वेन का-
स्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र फल
वाक्यानि पूर्वपक्षेव प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकारणे
प्रत्यवायस्य जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्यते
“अकुर्वन् याति नरकं यावदिन्द्रास्तुर्दशेति” । स्कन्दपुरा-
णेऽपि “मृदास्तेन तु यत्पापं श्वहस्तस्य भोजने । तत्पापं
लभते कुन्तिजयन्तीविमुखो नरः” । “ब्रह्मन्नस्य सुरापस्य
गोबधे स्त्रीवधेऽपि वा । न लोकोयदुशार्द्रं ल ! जयन्तीवि-
मुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य पराङ्मं भुङ्क्षतोऽपि वा ।
न कृतज्ञस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च । न करोति
यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः
सहते नारकीं व्यथाम् । जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदर-
पूरणम् । संपीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः ।
काकोला आयसैस्तुण्डैः कुपन्तप्रस्य कलेवरम् । यो-
भुङ्क्षीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे नृपेति” । तैरैतैरकारणे
प्रत्यवायवाक्यैर्नित्यत्वं जयन्त्याः । नन्वेवमुक्तैरकारणे प्र-
त्यवायवाक्यैः केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्मा-
ष्टमीव्रतमपि नित्यकार्यं स्यात् नैवम् पापक्षयफलत्वमात्रेण
कास्यत्वे संस्थावन्दनादेरपि कास्यत्वप्रसङ्गात् । अतः
सत्यपि पापक्षये फलान्तरास्मरणेन केवलनित्यत्वं जन्मा-
ष्टमीव्रतस्य युक्तम् । ततः शुद्धमिन्द्रभेदाद्भूतभेदोऽपि ४ ।

तथा निर्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्देश-
भेदश्च ऋगुवाक्ये दृश्यते “जन्माष्टमी जयन्ती च शिव-
रात्रिस्तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते
च पारणमिति” यत्र जन्माष्टमी रोहिणी चेति
पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता
न तु केवलरोहिणी, तस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टयोः पूर्वोत्तर-
योर्जन्माष्टमीशिवरात्र्योस्तिथित्वात् । यदोक्तमेव व्रतं
स्यात्तर्हि निर्देशभेदो नोपपद्यते । ननु व्रतभेदेऽप्यस्ति

दोषः यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्तते रोहिणी तत्तरएव तदा पूर्वदिने जन्माष्टस्य पवासः परेद्युर्जयन्त्युपवास इति नैरन्त्यर्थोपवासद्वयं प्रसज्यते प्रसज्यतां नाम प्रमाणवत्त्वादिति चेत् न परदिने भोजनोपवासलक्षणविरुद्धधर्मद्वयप्रसङ्गात् । उपवासस्याङ्गं पारणमिति हि वक्ष्यते । तथा च जन्माष्टस्य पवासस्य पारणस्य जयन्त्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेकोदोषः । व्यतिरेकानुपलब्धश्चापरो दोषः । तथाहि यथा जयन्तीव्यतिरिक्ता जन्माष्टस्य पलभ्यते तथा जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापि जयन्ती क्वापि वक्ष्यते न त्वेवमुपलभ्यते अतोयुतभेदोऽपि दृश्यते । अत्रोच्यते न तावत्पारणोपवाससङ्घर्षलक्षणोदोषोऽस्ति स्नात्राणोदकपानादिना पारणे सम्प्राप्तिरप्युपवाससम्भवात् अन्यथा द्वादशीपारणत्वयोदशीव्रतयोः कचित्सङ्घर्षः केन वार्येत । नाप्युपवासद्वयनैरन्त्यर्थम् रोहिणीसंयोगसम्भवे जन्माष्टस्या अपि तत्रैव कर्तव्यत्वात् सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोगस्य केवलतिथेरुत्कृष्टत्वेन केवलावाप्तिरपेक्षणीयत्वात् । अतएव व्यतिरेकानुपलब्धोऽप्यलङ्काराय नतु दोषाय जन्माष्टस्या रोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्यतां नाम । जयन्त्यास्तु योगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टस्यापि सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकाशङ्कावकाशः । तस्माद्ब्रतद्वयपक्षे न कोऽप्यस्ति दोषः । किं च यदा रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमीजयन्त्योः सहयोगस्यावशम्भावित्वेन जयन्तीव्रतएव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवति । तस्मादपि नोपवासद्वयप्रसङ्गः ५ ।

तदेवं व्रतभेदे दोषाभावोक्तत्वाधकाज्ञाच्च नामभेदादीनां पञ्चानां सङ्गावाद्ब्रतभेदएवावशम्भवेयः । व्रतैश्च भ्रमस्तु तथोक्तमुक्तप्रसन्नानाभावादष्टमुपवाससादृश्याच्च केषांचिदुदेति । सादृश्यं च गुणविक्रितत्वादाश्रयाश्रयिभावाच्च सम्भाव्यते । यथा दर्शयागस्य गुणविक्रितिः साकंप्रस्थापीयोगात् । तत्र दर्शयागे श्रावन्नोऽङ्गाङ्गविषयाः प्रयोगाः, ते सर्वेऽपि साकंप्रस्थापीत्रे विद्यन्ते भेदस्तु स्वल्पएव भवति । दर्शयागे साक्षाद्व्यहविषोर्दधिपयसोः पृथग्वदानम् । साकंप्रस्थापीत्रे सहेव तु प्रस्थापनम् एतावता भेदेन गुणविक्रितिरित्यभिधीयते । तथाग्निष्टोमस्य गुणविक्रितिरुक्तः । अग्निष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि उक्त्ये च द्वादशस्योऽधिकानि त्रीणि, ततो गुणाधिक्याङ्गुणविक्रितत्वम् । एवमत्रापि जन्माष्टस्यासुखासोऽनु-

ष्ठेयः जयन्त्यां तु दानादिरधिकोगुणः । अतः सा गुणविक्रितिः । आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गवत्सङ्गोपासने दृष्टः । तत्र ज्योतिष्टोम आश्रयः तस्याङ्गान्युक्त्यादीनि आश्रितानि । तत्रोक्तं नाम वक्ष्यमाणं श्रुत्या होता शस्त्रमानं सत्त्वतीर्दनिष्कैवल्यदिनामन्तं शस्त्रम् । तच्चोक्तमाश्रयं ब्रह्मचर्याद्व्यापनपत्सूपासनानि विहितानि । तथाच श्रुतिः “उक्त्यसुक्यमिति वे प्रजा वदन्ति तद्देवोक्त्यमियमेव पृथिवीति अहसुक्यमस्मीति विद्यादिति च” उद्गीथो नाम सामवेदिनोद्गीतागीयमानः सामो भागविशेषः । तच्चोद्गीथमाश्रित्य ब्रह्मन्द्ग्योपनिषत्सूपासनानि विहितानि “ओमित्येतदक्षरसुद्गीथसुपासीतेति” । एवं प्रकृतेऽपि जन्माष्टमीव्रते येयं श्रावणकृष्णाष्टमी तामाश्रित्य रोहिणीयोगनिमित्तं दानादिकं जयन्तीव्रते विधीयते । अतोगुणविक्रितिर्लोनाश्रयाश्रयिभावेन च सादृश्यसम्भवादानयोर्ब्रतैक्यभ्रमो मन्दबुद्धीनां जायतां नाम प्रमाणन्यायदर्शिभिस्तु सर्वथैव व्रतभेदोऽङ्गीकार्य इति सिद्धम् ।

यदेतद्विचारतयं पूर्वमुपक्षिप्तं व्रतभेदे तिथिनिर्णये वेधे चेति तत्र व्रतभेदो निश्चीतः । अथ तिथिनिर्णेतव्या । तच्चिन्त्यंश्च वेधाधीनः अतोवेधः पूर्वमभिधीयते । तिथ्यन्तरेष्वह एव प्रायेण कर्मकालत्वादुद्यास्तसयवेलायां तिसृहर्षवेधः सामान्येन निरूपितः । पञ्चम्यां तु विशेषतः पञ्चमुत्कर्षवेधोदर्शितः जन्माष्टस्या जयन्त्याश्च रात्रिप्रधानत्वाद्वातियोगोऽत्र प्रशस्तः । एतच्च जाबालिष्ठङ्गीतमाभ्यां दर्शितम् “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्माहुडानतोदिवा । नक्तादिब्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते” इति । यद्यप्युपवासस्य ब्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्तिः सामर्थ्यसिद्धं तथाप्यधरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तं वशिष्ठसंहितायाम् “अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशप्रद्वे दृश्यते यदि । मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातोहरिः स्वयमिति” । एवं सत्यर्द्धरात्रव्याप्तिरेवात्र कर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते । एतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पठते “रोहिण्यामर्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामर्धचर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्ममिति” । तस्मिन्नुद्गीतात्वे कियत्परिमाणमेक्षितमित्यपेक्षायासादित्यपुराणे दर्शितम् “अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं कलयपि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनीति” । वराहसंहितायामपि “सिंहोर्ध्वं रोहिणीयुक्ता नभःकृष्णाष्टमी यदि । रात्रिपूर्व-

शरणा जयन्ती कलयापि चेति” । पूर्व चाप-
रञ्च पूर्वपरं रात्रिर्द्धं च ते पूर्वपरं च रात्रिर्द्धं पूर्वपरं
तयोर्गच्छति वर्त्तत इति रात्रिर्द्धं पूर्वपरं । घटिका-
या अशीत्यधिकशतमोभागः १८० कला तावता परिमाणेन
पूर्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना अहीतव्या ।
खण्डतिथिरूपा कृष्णपक्षी द्विविधा पूर्वदुः सप्तमीयुक्ता
परेदुर्नवमीयुक्ता चेति । तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रि-
पूर्वावसाने कलासङ्ख्याविधीयते । उत्तरार्द्धादौ स्वतः
सिद्धत्वेनाविधेयत्वाच्चद्विपर्ययेण नवमीयुक्तायासुत्तरा-
र्द्धादौ कलासङ्ख्याविधीयते तदा पूर्वावसाने स्वतः
सिद्धत्वादनुरादः पूर्वावसानकलायाः सप्तमीयुत
विषयत्वं, विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् “रोहिणी
संहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी । सप्तम्यामर्धरा-
त्र्याधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्नाथः
कौस्तुभी हरिरीश्वरः । तमेवोपवसेत् कालं कुर्यात्तत्रैव
जागरमिति” । इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया
भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया
प्रावणे भवति । अतएव योगीश्वरः “रोहिणीसंहिता
कृष्णा मासे च प्रावणेऽष्टमी । अर्द्धरात्रादधसोर्ध्वं क-
लयापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप
प्रणाशिनीति” । कलया अतिस्फुटस्त्वेन दुर्लभ्यत्वात्
स एव पञ्चान्तरमाह । “अर्द्धरात्रादधसोर्ध्वं मेकार्धघ-
टिकाचिता । रोहिणी चाष्टमी आद्या उपवासव्रता-
दिष्विति” । एका चार्द्धघटिका चैकार्धघटिके ताभ्यामा-
चिता । कलामपेक्ष्यार्धघटिका स्थूला । तामपेक्ष्य घ-
टिका स्थूला । तत्रायस्यः संपद्यते पूर्वभागवसाने
एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तद्विशेष-
व्याख्यं सुहृत्तं तावत्परिमाणं सर्वैरपि सुलब्धत्वा-
न्मुख्यः कल्पः । तदसम्भवेऽर्धघटिकान्वेष्टव्या । तस्याप्य-
सम्भवे कर्त्तेत तत्र मुख्यं पञ्चमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे “नि-
शीथे कृष्णपक्षमे” इत्युक्तं तत्र वचनं साकल्येन पूर्वसुदा-
हृतम् । अत्र जयन्त्यां चन्द्रार्थदानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वा-
त्तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वाच्चिशेषे योगः प्रशस्तः ।
एतदेव विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् “अर्द्धरात्रे तु योगोऽय-
न्तारापत्युदये तथा । नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां
तत्र प्रवर्त्तयेदिति” । सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः ।
यस्तु कृत्स्नाहोरात्रयोगः सोऽयं मुख्यतरः । यश्च यदा
कदाचिदीन्द्रयोगः सोऽसुकल्पः । स च वशिष्टसंहि-

तापयां दर्शितः “अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि
सुहृत्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तासुषोषयेदिति” । सोऽयं
जयन्तीव्रते योगनिर्णयः । स एव जन्माष्टमीव्रते-
ऽपि द्रष्टव्यः । यस्मिन्वर्गे योगो नास्ति तस्मि-
न्वर्गे जन्माष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतरा-
ष्टमीवर्द्धवसवेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः । तथा च
पुराणान्तरे “दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति
चेद्गोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण्येन्दुसं-
युताम्” । अन्यत्रापि “अष्टमी शिवरात्रिश्च ह्यर्द्धरात्राद-
धोयदि । दृश्यते घटिकाया सा पूर्वविद्धा प्रकीर्त्तितेति” ।
इति वेधो निरूपितः । अथ आद्यातिथिरिच्छते सा च
संवत्सरभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणी-
युक्ता चेति । तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि-
द्विविधा शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति । सूर्योदयमारभ्य
प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथार्षांक् सप्तम्या कियत्वापि
युक्ता विद्धा । शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्तप्रव्याप्तिभ्यां द्विवि-
धा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते सुखया ।
“विशेषेण्येन्दुसंयुतामिति” वचनात् । निशीथव्याप्तिर-
हितापि “रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति” वचनेन अहीतव्या
भवति । ननु पूर्वदुर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेदुर्नि-
शीथादर्वाक् समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसंबन्ध-
त्वात् कुतो प्रवास इति चेत् परेदुरिति ब्रूमः
उभयत्र निशीथव्याप्तिभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तल्ल-
त्वेऽपि परेदुः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्त्तमान-
तया प्राशस्यं द्रष्टव्यम् । सप्तमीविद्धापि त्रिविधा ।
पूर्वेदुरेव निशीथव्यापिनी परेदुरेव निशीथव्यापिनी
उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोः
पक्षयोः निशीथव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्या-
पिनी सा “विशेषेण्येन्दुसंयुतामिति” वचनेन अही-
तव्या भवति । या तु दिनद्वये निशीथव्यापिनी तस्याम्
उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तल्लत्वाच्चानेन
वचनेन निर्णयः सम्भवति नापि “कृष्णपक्षेऽष्टमी” इत्या-
दिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तैः निर्णेतुं शक्यते तेषाम-
हर्षविषयत्वात् । अन्यथा वृत्तान्तरेष्वपि निशीथवेधः
प्रसज्येत तस्माद्व्याप्यः परिशिष्यते । न्यायश्च परेदुरप-
वासं प्रापयति, संकल्पकालमारभ्य तिथिसङ्ज्ञावात् ।
न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्वदुरपि संकल्पकाले
तिथिरस्तीति शङ्कनीयम् । तस्यासुख्यतिथित्वाभावात् ।

किञ्च “सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितोरवि रिति” वचनं निशीथव्यापिनीसप्तमीं न विषयी रोति तस्मात्परेद्युरेवोपवासः । तदेवं चतुर्विधा रोहि-
णीरोहिताष्टमी निखीता । अथ रोहिणीसहिताष्टमी निशीथे सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धा-
धिका चेति । तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगोयत् किञ्चिन्सूक्ष्मयोगश्चेति त्वैविध्यं भवति । एवं विद्धा-
यामपि द्रष्टव्यम् । एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगा-
भावादुपावासे सन्देहो नास्ति किंतु केवलं योगगततारत-
म्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति । यत्किञ्चिन्सूक्ष्मे योगः प्रशस्तः अर्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः सम्पूर्णयोगः प्रशस्त-
तमः । सर्वेष्वपि योगेषु योगरूपजीव्य उपवासो वि-
हितः विष्णुधर्मोत्तरे “प्राजपत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । सुहर्त्तमपि लभ्येत सोपेया सुमहाफला । सुहर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् व्यक्तं हि लभ्यते । अष्टम्यां रोहिणीकृच्छं तां पुण्यां समुपावसेदिति” । शुद्धाधिका तु पूर्वोद्युः सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्यो-
दयमतिक्रम्य षड्वर्त्तते सा च त्रिविधा पूर्वोद्युरेव रो-
हिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्राद्ययोर्द्वयोः पक्षयोर्नास्त्युपावास-
सन्देहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयायाः कोटेरभावात् । तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्थोभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधिकात् पूर्वोपास्या गुणाधिक्यं च दर्शयि-
ष्यते । येयमत्रोपोष्यत्वेनोक्ता पूर्वा तिथिः सापि रोहिणीयोगभेदान्निधा भिद्यते अष्टमीवत्सूर्योदय-
मारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि कि-
यती वर्त्तते, कदाचित्पूर्वोद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते । कदाचिन्निशीथादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्त्तते । तत्र प्रथमपक्षे संपूर्णत्वमेकोगुणः । संकल्पकालमारभ्य क-
त्स्नकर्मकालव्याप्तिरपरोगुणः । निशीथव्याप्तिस्तृ-
तीयोगुणः । नचैते त्रयोगुणाः परेद्युः सम्भवन्ति । द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसङ्गायोगः । न च परेद्युः सोऽस्ति । तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्वोद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी । तत्रा-
ष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमाश्लेयम् । सर्वत्र हि जय-
न्तीयात्र्येषु रोहिणीसहिताष्टमीति व्यवहारादष्टमीस-
हिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्जनभावोऽवगतव्यः । अतो गुणाधिका-

च्छुद्धाधिका पूर्वोपास्या । निशीथादर्वाक् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका । नन्वत्र निशीथ-
वेधो स्याद्वा इत्युक्तम् । वाढं वेध्याया अष्टम्या निशीथ-
सङ्गावोऽत्र निशीथवेधः न तु वेधिकाया सप्तम्याः निशीथसमये सङ्गावः । विद्धाधिकायामपि पक्षत्वम् । द्वयोः पक्षयोश्च सन्देहाभावः पूर्ववद्वोजनीयः । तत्र या पूर्वोद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तस्यामुपवास-
आदित्यपुराणे स्मर्यते “विनाकृच्छं न कर्त्तव्या नवमी संयुताष्टमी । कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिता-
ष्टमीति” । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्या भद्राजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्यान्तु पारणमिति” । गारुडपुराणेऽपि “जयन्तः पूर्वो विद्धा-
यामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यन्ते वोक्ष्वान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणमिति” । या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता वि-
द्धाधिका तत्रोपवासः पूर्वतिथौ न युक्तः, रोहिणीयोगा-
भावात् परेद्युः तत्सङ्गावात्पूर्वोदाहृतेन प्राजापत्येत्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासोविधीयते । या तुभयत्र रोहि-
णीयुक्ता विद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्धा भिद्यते । पूर्वोद्युरेव निशीथयोगवती । परेद्यु-
रेव तादृशी, उभयत्रापि निशीथयोगसहिता तद्र-
हिता चेति । तत्र या पूर्वोद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्वोपास्या तदुक्तं पञ्चपुराणे “कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमी । तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते व्य पारणचिति” अत्राविशिष्टेषु तिथिषु पक्षेषु परदिन एवोपवासः । तत्र दिनद्वये निशीथयोगसुपलक्ष्य ब्रह्म-
वैवर्त्ते पठ्यते “वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ! सा सर्वापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी । “अविद्धा-
यान्तु सर्वायां जातो देवकीनन्दनः” इति । यदा दिनद्व-
येऽपि निशीथयोगे परलोपवासस्तदा किञ्च वक्तव्यं परे-
द्युरेव निशीथयोगे । दिनद्वयेऽपि निशीथयोगराहित्यं ब्रह्म-
वैवर्त्ते जायते । तद्यथा पूर्वोद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथि-
नक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तच्च परेद्युर्निशीथादर्वागेव समाप्तमि-
त्येकः प्रकारः ! पूर्वोद्युर्निशीथादर्वागेव नक्षत्रं प्रवृत्तम् अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युर्निशीथादर्वाग्-
नक्षत्रं निवृत्तमित्यपरः । अष्टमी निशीथादर्वाक् प्रवृत्ता कृच्छं च निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तम् अष्टम्याः परेद्युर्निशीथादर्वागेव समाप्तिरिति तृतीयः । त्रिष्वप्येतेषु प्रकारेषु परैवोपा-
स्यन्ना दिनद्वयेऽप्यर्धरात्रयोगविषये पूर्वोदाहृतस्य “वर्जनीया

अथलैन” इत्यादिवचनस्यात्वाऽपि चारयितुं शक्यत्वात् ।
किञ्च प्रथमप्रकारे न्यायोऽप्युल्लेखो भवति । सङ्कल्पकाल-
मारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य बह्वकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्वं
द्रष्टव्यम् । द्वितीयप्रकारे परेदुराष्टमीवाङ्मल्येऽपि नक्षत्र-
योगस्याल्लादनुपादेयत्वमित्याशङ्का न कर्तव्या । अतएव
स्कन्दपुराणे पठ्यते “सप्तमीसहिताष्टम्या भूत्वा ऋतं द्विजो-
त्तमः । प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि सङ्कर्त्तव्यं भवेद्यदि । तदा-
ष्टयामिकं चैयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति” । तृतीयप्रकारे
परेदुर्नक्षत्रवाङ्मल्येऽपि अष्टमीयोगस्याल्लादनुपादेयत्व-
मित्याशङ्का भवति सा च पद्मपुराणेन निवर्त्यते “पूर्व-
विज्ञाष्टमी या तु उदये नवमीदिने । सङ्कर्त्तमपि संयुक्ता
संपूर्णा साष्टमी भवेत् । कला काष्ठा सङ्कर्त्ताऽपि यदा कृष्णा
ष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव याज्ञा स्यात् सप्तमीसंयुता
न हीति” । तदेवं जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरु-
पिताः । तत्र जयन्तीभेदेषूपवासदिने यदि बुधवारः
सोमवासरोवा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं
पद्मपुराणे “प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।
यैः कृता आवरणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुन-
र्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता
कुलकोश्यास्तु रुक्मिदेति” । स्कन्दपुराणेऽपि “उदये चाष्टमी
किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्य-
र्क्षसंयुता । अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति” ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता
यदा । भवेत्तु सुनिशार्द्रं किं कृतैर्ब्रतकोटिरिति” ।
यथोक्तरीत्या विहिततिथ्यानुपवासं कृत्वा परेदुः पार-
णेनोपवासं समापयेत् पार तीर-कर्मसमाप्तावित्यस्माद्भानोः
निष्पन्नः पारणशब्दः । यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते
तथाप्युपवाससमन्वायेव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादि-
शब्दयद्योगरूढोद्भूतः । तथा च योगरूढोपवासस्य
चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वज्ञोपवासविधिवाक्येषु
“तिथिभान्ते च पारणमिति” विधानादवगन्तव्यम् ।
न च रागप्राप्तस्य भोजनस्थानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथि-
नक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं किञ्चिद-
ङ्गं विधीयत इति शङ्कनीयम् तथासति पारणशब्द-
प्रयोगानुपपत्तेः रामप्राप्ते ह्यभ्यवहरणे भोजनशब्दः ।
तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविवक्षायां मुख्यार्थो
बाधितः स्यात् । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रति-
निधिविधानं नोपपद्येत । तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे

देवलेन स्मर्यते “संकटे विप्रमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्” ।
अङ्गिस्तु पारणां कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकदिति” । अतः
पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिविधिवलाच्च पारणस्याङ्गत्वं
द्रष्टव्यम् । अतएवादित्यपुराणे “पारणान् व्रतं चैयं व्रता-
न्ते न द्विभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्वमेव कुर्याद्ब्रतान्तर-
मिति” तच्च पारणमुपवासदिनात् परदिनपूर्वाङ्गे कर्त्त-
व्यम् “उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाङ्गे पारणं भवेदिति” देवल-
स्मरणात् । एवं सामान्यतः पूर्वाङ्गे पारणप्राप्तौ कचि-
दपवादाय “तिथिभान्ते च पारणम्” इत्यभिधीयते ।
शुद्धाधिकायां पूर्वोदुरेव जयन्तीयोगः उभयत्वापि वा
जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वोदुरेषोपवासविधा-
नात् परेदुः केवलतिथेस्तिथिनक्षत्रयोर्वा सङ्गावात्तदन्ते
पारणविधिः । तथा शुद्धाधिकयोर्विज्ञाधिकयोर्बभयोरपि यदा
परेदुरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथ्यानुपवासविधानान्तर-
णदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रावशेषसम्भवान्तदन्ते
पारणं विधीयते तिथेर्वा नक्षत्रस्य वावशेषकाले पारणं
ब्रह्मवैवर्ते प्रतिषिध्यते । “अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्या-
न्तारणं कचित् । हन्यात्पुनरा कृतं कर्म उपवासाजितं
फलम् । तिथिरष्टयुगं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्युगम् । त-
स्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति” । स्कन्द-
पुराणेऽपि “तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।
अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति” ।
तिथिभान्तस्य द्विविध उभयान्त एकतरान्तश्चेति । दिनद्वये
जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी सङ्कर्त्तव्य-
यं नातिक्रामति रोहिणी तु पूर्वोदुर्निशीथादवाङ्गं यदा
कदाचित् प्रवृत्ता तदनसारेण परेदुः समाप्येत । तत्र
यदि दिवैव समाप्येत तदा तामतिवाङ्मल्यैव पारणं कुर्यात्
उभयान्तस्य मुख्यत्वात् । यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समा-
प्तिर्न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा
च ब्रह्मवैवर्ते “सर्वेष्वेषोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा पुण्यहानिः स्यादन्ते धारणपारणमिति । अन्य-
तिथ्यागमोरात्रौ तामसस्तैजसो दिवा । तामसे पारणं
कुर्वंस्तामसीं गतिसंयुते” इति । दिवापारणं कुर्वन्नपि
नाष्टमीत्रेलायां कुर्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीम-
तिवाङ्मल्यैव रोहिण्यां वर्त्तनायामपि पारणं कार्यम् । अतएव
नारदीये “तिथिनक्षत्रसंयोग उपवासेयदा भवेत् ॥
पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः” । सांयोगिके
व्रते प्राप्ते यत्नैकोऽपि विद्युज्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेकं

विद्विदो विदुरिति" । पूर्वेद्युरेव निशीथे जयन्तीयोग
वत्यां विद्वधिकायां प्रारणदिने तिथिभान्तो बह्वधा सं-
भाव्यते । अह्न्युभयान्तएकतरान्तो वा, रात्रावेकतरान्त
उभयान्तो वेति । तेषु चतुर्थे भेदेऽपि निर्णयः स्मर्यते
“तिथिचक्रयोर्द्वेदा च्छेदोनक्षत्रान्तमथापि वा । अर्द्ध-
रात्रेऽपि वा कुर्यात् प्रारणञ्च परेऽह्नीति” । दिवसे
यद्युभयान्तस्तदा प्रारणमिति सुखः कल्पः । नक्षत्रा-
न्तमित्यनेनैकतरान्तत्वं विवक्षितम् । सोऽयमनुकल्पः ।
यदि रात्रौ निशीथादर्धगुभयान्त एकतरान्तो वा भवति
तदा दिवसे सुखानुकल्पयोरुभयोरप्यसंभावाद्वात्रौ पा-
रणस्य निषिद्धत्वाच्चाध्यातृत्वाप्युपवासप्राप्तौ प्रारणस्य
प्रतिप्रसवः क्रियते “अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यादिति” । ननु
प्रारणेऽष्टम्यन्तस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तो न प्रती-
क्षणीयः “थाः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसं-
युताः । ऋक्षान्ते प्रारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम्”
इति स्मरणात् । भवम् । “नक्षत्रञ्च चतुर्थ्यमिति” प्रत्यवा
यस्योदाहृतत्वात् । तस्मात् “विना श्रवणरोहिणी-
मिति वचनं केवलनक्षत्रोपवासविषयं पूर्वोक्तानुकल्पवि-
षयं वेत्यवगन्तव्यम् । अशक्तस्य तु तिथिनक्षत्रयोरु-
भयोरनुवर्तमानयोरपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमात्रं पा-
रणं न दुष्प्रति । “तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्वी-
त प्रारणमिति” स्मरणात् ।

तत्र निष्कृष्टार्थस्तु तेनैव कारिकाभिर्निबद्धोऽयथा
“जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् । शुद्धा
च सप्तमीविज्ञेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा । सप्तमी चेन्नि-
शीथात् प्राग्विद्धा शुद्धाऽन्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विद्धा च त्रिविधेष्वपि । निशीथयोगः पूर्वोदु-
रुत्तरेद्युर्द्वयोरुत्तरे । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ।
अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा । शुद्धा शु-
द्धाधिकेत्येवं विद्धा विद्धाधिकेति च । शुद्धायामपि विद्धायां
न संभाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां योगः स्यादेक-
स्मिन् दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथम-
न्दिनम् । यदा निशीथे पश्चाद्वेल्युत्तमो मध्यमोऽधमः ।
योगस्त्वधापि पूर्वोदुः संपूर्णत्वादुपेक्षणम् । विद्धाधि-
कायां प्रत्येकदिनयोगे स गृह्यताम् । द्वयोर्योगस्त्वधा-
भिन्नो निशीथवृत्तिभेदतः । तद्युक्तिर्दिन एकस्मिन्
भयोरर्धभयोरिति । एकस्मिन्नेति तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्ययोः
पूरा । वधे सोमे जयन्ती चेद्वारे साऽतिफलप्रदा । तिथ्यु-

क्षयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं प्रारणं भवेत् । एकस्मान्त
मध्यमं स्यादुत्सवान्तेऽधमं स्मृतम् । यस्मिन्नेव जय-
न्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्त्या
स्याह्न्ययोगप्रशस्तितः । नोपवासद्वयं कार्यमुपश्रुत्तु
परं दिनम्” ।

रघुनन्दनमते तु तद्व्यवस्था यथा
“यत्रैकदिने जयन्तीलाभस्तत्रैवोपवासः । उभयदिने
चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ताष्ट-
म्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने ।
रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभय-
दिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति ।
उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने प्रारणम् । य-
दा तु महानिशायाः पूर्वमेकतरस्यावसानमन्यत-
रस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पा-
रणम् । यदा महानिशायासुभयस्यतिसदोत्सवान्ते
प्रातःप्रारणमिति” ।

तत्प्रमाणवाक्यानि ति० त० जन्माष्टमीतत्त्वेऽनुसन्धेयानि
भाववत्पुनन्दनमतयोर्युक्तायुक्तत्वे सत्यपि देशविशेष
वासिभिस्तत्तद्व्यवस्थे आदर्तव्ये एते च व्यवस्थे आर्तैरे-
वादर्तव्ये । वैष्णवैस्तु हरिभक्तिविलासाद्यनुसारिणी व्यव-
स्थादर्तव्या सा च जन्माष्टमीशब्दे दृश्या । कृष्णजन्माष्ट-
मीशब्दोऽप्यत्र दर्शितकालमाधवीयमन्ये उदा० दृश्यम् ।

कृष्णिका स्त्री कृष्णोवर्षा भूमाऽस्त्यस्य ठन् कृष्णैव संज्ञायां
कन्ता । (राइसरिषा) राजसर्पमे हेमच०

कृष्णे तु पु० कर्म० । (काजला) इक्षुभेदे कान्तारेणौ राजनि० ।

तद्गुणाः इक्षुशब्दे ६०६८० उक्ताः

कृष्णोदर पु० स्त्री० कृष्णसुदरस्य । दर्शिकरसर्पभेदे “कृष्ण-
सर्पे महासर्पः कृष्णोदरः” इत्यादि दर्शिकरसर्पभेदौक्तौ
सुष्ठु० । अहिशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कृष्णोदुम्बरिका स्त्री कृष्णस्यकाकस्य प्रिया उदुम्बरिका ।
काकोदुम्बरिकायास् राजनि०

कृष्ण ति० कृष्ण-कर्ष्णि अर्हार्थे क्यप् । कर्षणाहं जेतादौ
“कृष्णां दहन्मपि जनु चितिमिन्वेदः” रघुः

कृसर पु० क-सर किञ्च बा० न पत्वम् । “तिलवण्डुल
सम्पक्कः कसरः सोऽभिधीयते” क० प० उक्ते तिलवण्डुल
मिश्रिते पक्के तण्डुले (खेचडी) कतान्नभेदे स्त्री भावप्र०
कतान्नशब्दे दृश्यम्

कृ विक्षेपे तदा० पर० संक० सेट् । किरति अकारोत् ।

अकारिणाम् चकार चकरतः चकरिय । करोता ।
क(रि)रीष्यति करी(रि)तव्यः कार्यः । कर्माणि कीर्यते
अकारि अकारिणताम् अकारि(क(रि)री) सात्वाम्
किरन् कीर्यमाणः । कीर्यःकीर्यः करी(रि)तम्

अनु+पश्वात् चोपे अनुकिरति अनुकीर्यः

अप+हर्षवासभक्षणार्थतया खनने तत् चतुष्पाजन्तु-पक्षि
कर्तुंके आ० छट् च । अपस्तिरते हृष्टो वृषः भवाधी
कुक्कुटः वासाधी आ वा । हर्षभावे तु न छट् न वा
तङ् । अपकिरति कुसुमम् ।

अव+अधःक्षेपणे दूरतःप्रक्षेपे च सक० अवकिरति मलार्थे
छट् अवस्तरः । व्रतात् पतने अक० । अवकीर्य
आ+समन्तात् क्षेपणे विस्तारे च सक० “आकीर्यष्टपिपत्नीना
सुटजहारोधिभिः” रघुः

उद्+उत्खनने (गाढा) उत्कीर्यशब्दे उदा० [त्कीर्ये]”रघुः
सम्+उद्+छेदेने विदारणे हिंसायां च सक० “मणौ वज्रसु-
त्प+छेदेने छट् च । उपस्किरति

गरा+सस्यक् क्षेपे व्याप्तौ च सक० पराकीर्यः

प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजातीयैर्मेलनै । प्रकीर्यम्

प्रति+हिंसायाम् छट् च । “उरोविदारं प्रतिचक्षरे नखैः” भाषः

वि+विक्षेपे सक० “व्यवीर्यं तत्प्रस्वकपादभूलेः कुमा०

सम्+मिक्षेपे । सङ्करः सङ्कीर्यः

कृ हिंसने कृपादि० उभ० सक० सेट् । कृणाति अकारीत् ।

चकार चकरे करोता करी(रि)ष्यति ते । कीर्यः कीर्यः

कृ विज्ञाने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कारयते अचीकरत् ।

कृ त संशये सशब्दे चु० उभ० सक० सेट् । कीर्तयति-ते

अचकीर्तत्-त कविकल्पद्रुमः ।

कृ म ति० लप-क्त । १रचिते, २नियते, ‘कृप्तेन सोपानपथे-

नेति” रघुः । ३क्षिप्ते च । “कृप्तेन खण्डस्तुः” मनुः

कृ मकील स्त्री कृप् म कीलयति कीलि-अण् । व्यवस्थालि

पौ तिका०

कृ मधूप पु० कृ मधूपोयेन । सिद्धके जटा०

कृ मि स्त्री लप-भावे क्तिन् । १कल्पने २अवधारणे ३नैयत्ये च ।

“तेषां कृप्तिमन्वितरे कल्पने” शत० ब्रा० १२।१।१७

“संज्ञामूर्त्तिकृप्तिस्त्रितृकुर्वतिः” शा० सू०

कृ मिक ति० कृ म् सूल्यदानेन स्वत्वं देयत्वं नास्वस्य ठन्

ततः आगतः कन् वा । २क्रीते हला० तस्य सूल्यदा-

नेन स्वत्वनैयत्यापादकतया तथात्वम् ।

कीकाय पु० व० व० देशभेदे । “अतज्जं जनपदाज्जिषोष

गदतो सम” इत्युपक्रमे “उपाट्तातुपाट्ताः सुराट्ताः
केकयास्तथा” भा० उ० ६अ० । “उभौ भरतशत्रुघ्नौ
केकयेषु परन्तपौ” रा० अ० ६७अ० “केकयांस्ते गमिष्य-
न्तो हयानारुह्य सन्मतान्” रामा० अ० ६०अ० “तथा
केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् । श्वशुरं राज-
सिंहञ्च सपुत्रं तमिहानय” रामा० आ० ११।१४ “अयं
केकयराजस्य पुत्रोवसति पुत्रक ! त्वं नेतुमागतो वीरो
युवाजित् मातुलस्त्व” रामा० ११।१६।

स च देशः वृ०स० कूर्मविभागे उत्तरस्यासुक्तः । “उत्त-
रतः कैलासः इत्युपक्रमे “केकयवसातियासुनभोग
प्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः” इति । केकयानां राजा अण्
यादेरियादेशः । कैकेय तद्देशन्दे । वज्रपु तस्य लुक् । कैके-
याः तद्देशन्देपु व०व० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । कैकेय
तद्देशवासिनि वज्रपु तस्य लुक् । उपचारात् २केकयन्दे
पु० “सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयोधनमादिशत्” “सत्कृत्य
केकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्” रा० अ० ७।२१।१६ ।

तस्यापत्यम् अण् । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु भर्गा० न
लुक् । कैकेयी “गच्छ तातानजाने त्वं कैकेयी सुप्रजास्वया”
रामा० अ० ७०।१७।केकयात् जन्यजनकभावद्वययोगे ङीप्
केकयी । ३केकयन्दपकन्यायास् स्त्री द्वापरयुगीये षन्दप-
भेदे पु० “यदा तु पञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयन्देदिपति-
र्वयञ्च” भा०भी० १२०अ० युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः

केकर ति०के मूर्द्ध्नी करीतं नेतारं शीलमस्य कृ-अच् अलुक्
स० । निम्नोद्धताक्षियुक्ते षण्डके (टेप्रा) अमरः “पिता-
विषदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा” मनुः पाठान्तरे । उपचा-
रात् २तथाचक्षुषि न० “तरक्षौ निहते चैव जायते केक-
रेक्ष्णः” शाता० । तद्धेतुतया तरक्षुबधउक्तः “चतु-
र्वर्षस्तु केकरः” विश्वसारतन्त्रोक्ते चतुर्वर्षात्मके षमन्वे
पु० कुमारशब्दे २१०६ष्ट० विवृतिः

केका स्त्री के मूर्द्ध्नी कायते कर्माणि ड अलुक्स० । मयूर-
रवे अमरः “षड्जसंवादिनीः केकाः” रघुः । ततः
अस्यर्थे इनिठनौ । केकिन् केकिक् तद्युक्ते मयूरे
पुंस्त्री इनौ स्त्रियां ङीप् ठनि टाप्

केकावल पुंस्त्री० केकां रवभेदं यत्ने स्तृणाति वल-अच्
केका+वा० अस्यर्थे वलच् या । मयूरे शब्दच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप्

केचन अव्य० किमः+उंसिजसिद्धं ततश्चन सुग्व० । केचि-
दित्यर्थे एवं चित्-केचिदित्ययत् । “ये नाम केचिदिह

नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्” मालतीभा० । पाणिनिमते द्विपदम्

अतएव चिञ्चनशब्दघटितमन्त्रान् पदकाराः द्विपदनया येतुः

केचक न० कचु+स्वार्थे क प्रथो० । कचुपदार्थे त्रिका० ।

केणिका स्त्री के मुङ्गि कुत्सितः अणकः स्त्रीत्वं लोकात् ।

पटकुञ्चाम् (ताव) पटमण्डपे हेमच० ।

केत मन्त्रणे निःश्रावणे (यथोचितभाषणे) च अद० चु० उ०

सक० सेट् । केतयति ते अचिकेतत् त केतयाम् बभूव

व्यास चकार चक्रे । केतितः सङ्केतः “क्षत्रधर्माण-

मप्याजौ केतयेत् कुलजं द्विजम्” भा० आनु० १५६५

“केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः” ननुः ।

सम्+इच्छाभेदे शब्दस्थार्थबोधकव्यापारे । “सङ्केतो गृह्यते

जातौ गुणद्वयक्रियासु च” काव्यप्र० “साक्षात् सङ्केतितं

योऽर्थम्” सा० द० अभिप्रायस्वरूपके चेष्टाभेदे (इसारा)

सक० “नामगृहीतं कृतसङ्केतम्” जय० “कान्तार्थिनी

तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” अमरः

केत पु० कित-आधारे घञ् । निवासे “अब्जकुलिशाङ्कुश

केतकेतैः” भाग० १, १६, २६, भावे घञ् । २वासे च “अवाङ्-

सुखाः पक्षिगणाः विशन्ति केतार्थमिवारु दृक्षुम्” भा०

क० ४३३८ । ३प्रज्ञायां निरुक्त० ४संकल्पे “देवासो

अनु केतमायन्” ऋ० ४, २६, २, । “केतं संकल्पम्”

भा० । ५मन्त्रणे च । “आविष्टना पौजवनस्य केतम्”

ऋ० ७, १२, २५, “केतं मन्त्रणम्” भा० ६ज्ञातरि त्रि० ।

“प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यः” ताण्ड्य० ब्रा० १, १६, १०, प्रकेतः

प्रकष्टं ज्ञातासि” भा० । ७ध्वजे पु०

केतक पु० कित-निवासे णकुल् । “केतकः सूचिकापुष्पोजम्बु-

कः क्रकचच्छदः” इत्युक्तालक्षणे १उक्ते । २तत्पुष्पे न० ।

“स्फुरितभट्टङ्गमृगच्छवि केतकम्” भाषः । गौरादि०

लीप् । श्केतकीत्यपि तदुक्ते स्त्री । “सुवर्णकेत-

की तुल्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी” भावप्र० “केतकः कटुकः

खादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः” भावप्र० । केतक्याः पुष्पम्

अण् तस्य वङ्गलं लुक् लुकि स्त्रीपुंल्यस्यापि लुक् । केतक

४तत्पुष्पे न० । वङ्गलमपहृणात् पाटलादिवत् स्त्रीपुंल्यस्य

क्वचित् न लुक् । “केतकोपलग्ना” अर्चयेदित्यलुङ्कतौ “न

केतक्या सदाशिवम्” नैष० टी० मल्लिनाथद्वयवाक्यम् ।

आ० त० शिवपूजनाधिकारे भविष्यपु० “केतकी चाति

शुक्लं कुन्दो यूथी मदल्लिका । शिरीषसर्ज्जबन्धूककुसु-

मानि विवर्जयेत्” । एवं शिवपूजने तत्पुष्पस्य निषेधात्

राजनि० शिवद्विषमिति तत्पुष्पाय उक्तम् । अतएव

नैषधे “विनिद्रपत्नालिगतालिकेतवान्मृगाङ्गचूडामणि-

वर्जनार्जितम् । दधानमाशसु चरिष्णु दुर्दशः स कौतुकी

तत्त्व ददर्श केतकम्” नैष० वर्णितम् वर्णितञ्च तस्याः

क्रकचाकारपत्तादृतादि यथा “वियोगभाजां हृदि

कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णेशरः स्मरेण यत् । ततोद-

राकर्षतया तदन्तर्द्विभीयसे मन्त्रधदेहदाहिना । त्वदं-

स्त्रचीसचिवः स कामिनो र्भनोभवः सीव्यति दुर्दशःपटौ ।

स्फुटञ्च पत्नैः करपलमूर्त्तिभिरवियोगिहृद्द्वारणि दार-

णायसे । धनुस्मधुस्त्रिजकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तव

धूलिहस्तयन् । प्रच्छन्नधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रु-

धाऽऽक्रुश्रुत तेन केनकम्” । केतकमित्यत्र अणौ न लुक् ।

पुष्पफलभिन्ने तु नाणो लुक् । “अग्रमत् केतकं रजः”

रघुः । केत+स्वार्थे क । ५ध्वजे पु० । “सारोहायुधकेत-

कान्” भा० क० २४अ० अत्र वङ्गलोहौ-कश् इति तु ज्ञायः

केतन न० कित-भावाधिकरणकर्मकरणेषु यथयथं ल्युट् ।

१निमन्त्रणे, २ध्वजे, ३अम० ४चिह्ने, ५मृदे हेमच० ६स्थाने

शब्दरत्ना० । ७कव्ये भेदि० । तत्र निमन्त्रणे “प्रतिगृह्य

द्विजोविद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम्” मनुः । “यावन्तः पति-

ताविप्रा जः ङोन्मत्तास्तथैव च । देवे वाप्यथ वा पित्ये

तावच्चा र्हन्ति केतनम्” । मनुः वासे “न तत्र दृक्षच्छाया

वा पानीयं केतनानि च” भा० व० १३३६ । ध्वजे ।

“भग्नं भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम्” वेणी० “स-

माललब्धे दृषराजकेतनः” कुमा० “व्यद्वन्त रणे भीता

विकीर्णायुधकेतनाः” भा० व० १४३०० ।

केतु पु० चाय-तु क्यदेशः । १प्रज्ञायां निरु० २राहोरङ्ग-

देहात्मके मृहभेदे ज्यो० । श्दीप्तौ हेमच० ४पताकायां

चिह्ने ५ज्योतिषे प्रसिद्धे ६उत्पातभेदे च वा ब० व०

भेदि० तद्भेदश्च दृ० सं० ११अ० उक्तो यथा

“मार्गीयं शिखिचारं पाराशरमसितदेवलकृतं च । अ-

न्यांस बह्वन्दृष्टा क्रियतेऽयमनाकुलधारः । दर्शनमस्तमयो

वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्ष-

भौमास्त्रविधाः स्युः केतवो यस्मात् । अज्ञताशेऽनल-

रूपं यस्मिंस्तत् केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालय

मणिरत्नादीन् परित्यज्य । ध्वजशस्त्रभवनतत्तुरगकुञ्ज-

राद्येष्वथान्तरिक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रोत्था भौमाः स्युर-

तोऽन्यथा शिखिनः । शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वद-

न्ति केतुनाम् । बह्वरूपमेकमेव प्राह सुनिर्गदः केतुम् ।

यद्येको यदि बहवः किमेनेन फलं तु सर्वथा वाच्यम् ॥

उदयास्तमयैः स्थानैः सर्वैराधूमलैर्वर्धैः । यावन्त्यहानि
दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकाः । मासैरवदांश्च वदेत्
प्रथमात्पञ्चम्यात् परतः । हस्तस्तनुः प्रसन्नः स्निग्ध-
स्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाऽप्यभिदृष्टः सुभि-
क्ष्वीग्यावहः केतुः । उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो
धूमकेतुरत्यन्तः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूले
वा । हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः शशि-
खाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः ।
शुकदहनवन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा क्षताशुताः । आ-
ग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः । वक्रशिखा
वृत्त्युसुता रूक्षा कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः ॥ दृश्यन्ते या-
व्यायां जनमरकावेदिनस्ते च । दर्पणवृत्ताकारा
विशिखाः किरणान्विता धराततनयाः । जुह्वयदा द्वाविं-
शतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः । शशिकिरणरजतहिमकु-
सुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते
त्रयः सुभिजावहाः शिखिनः । ब्रह्मसुत एक एक त्रि-
शिखो वर्धैस्त्रिभिर्गुणान्तकरः । अनियतदिक्स्मभयो
विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः । शतमभिहतमेकसमेतमेतदेकेन
विरहितान्यस्मात् । कथयिष्ये केतूनां शतानि नव ल-
क्षणैः स्पष्टैः । सौम्यैशान्योरुदयं शुक्लसुता यान्ति चतु-
रशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति
तीव्रफलाः । स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षटिः शनै-
श्चराङ्गभवाः । अतिकष्टफला दृश्याः सर्वलैते कनक-
संज्ञाः । विक्रान्त नाम गुरुसुताः सितेकताराः शिखाप-
रित्यक्ताः । षटिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा यास्यान्त्रिताः पा-
पाः । नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यर्थदृष्टिप्रभ-
वाः । बुधजास्तस्करसञ्ज्ञाः पापफलास्त्वैकपञ्चशात् ।
क्षतजाललासुररूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षटिः ।
नाम्ना च कौटुम्भास्ते सौम्याशसंस्थिताः पापाः ।
त्रिंशद्युधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः ।
रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलनर्तचारोक्तम् । विं-
शत्याधिकमन्यच्छतमर्गेर्विश्वरूपसञ्ज्ञानाम् । तीव्रान-
लभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम् । श्यामारुणा वि-
ताराश्चासररूपा विकीर्णदीधितयः । अरुणाख्या वायोः
सप्रसन्नतिः पापदाः परुषाः । तारापुञ्जिकाशा गणका
नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च शते चतुरधिके चतुरन्ना
ब्रह्मसन्तानाः । कङ्का नाम वरुणजा द्वाविंशदंशगुल्म-
संस्थानाः । शशिवत् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ।

पश्यतिः कालसुताः कवन्धसञ्ज्ञाः कवन्धसंस्थानाः ।
चख्छा भयप्रदाः स्युर्निरूपताराश्च ते शिखिनः । शुक्ल
विपुलैकतारा नव विदिशां केतवः ससत्पद्माः । एवं के-
तुसहस्रं विशेषमेष्टामतो वक्ष्ये । उदगायतो महान्
स्निग्धमूर्तिरुपरोदयी वसाकेतुः । सदाः करोति मरकं
सुभिचमप्युत्तमं कुरुते । तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः
जुह्वयावहः प्रोक्तः । स्निग्धस्ताडक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डम-
रमरकाय । दृश्याऽमावास्यायां कपालकेतुः सभूचरप्रस-
शिखः । प्राग्भसोऽर्धविचारी जुम्हारकाष्ठिरोग-
करः । प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलायः शत्रावरूक्षतामार्चः ।
नभसस्तिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया यास्याययाङ्गुलोच्छि-
तया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ।
सप्त सुनीन् संसृष्टां ध्रुवमभिजितमेव च प्रति-
निवृत्तः । नभसोऽर्धमात्रमित्रा यास्येनास्तं ससृप-
याति । हन्यात् प्रयागङ्गलाद् यावदवन्तीं च पुष्करार-
ण्यम् । उदगपि च देविकासपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् ।
अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्विनि रोगदु-
र्भिजेः । दश मासान् फलपाको ऽस्य कैश्चिदष्टादश
प्रोक्ताः । प्रागर्धरात्रदृश्यो यास्यायः श्वेतकेतुरन्यथ । क
इति युगाकतिरपरं युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ । स्निग्धौ
सुभिचशिवदावधाधिकौ दृश्यते कनामा यः । दश वर्षा-
ण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम् ॥ श्वेत इति जटा-
कारो रूक्षः श्यावौ विपक्षिभागगतः । विनिवर्तते ऽप
सर्वं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते । आधूम्यया तु शि-
खया दर्शनमायाति क्तिकासंस्थः । ज्ञेयः स रक्षि-
केतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते । ध्रुवकेतुरनियतगत
प्रमाणवर्णाकृतिर्भवति विपक्षक् । दिव्यान्तरिक्षभौमो भव-
त्ययं स्निग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां गृह्णतृशैलेषु
चापि देशानाम् । गृह्णिषासुपस्करेषु च विनाशनां दर्शनं
याति । कुसुद इति कुसुदकान्तिर्वारुण्यां प्राक्विखो नि-
शामेकां । दृष्टः सभिचमतुलं दश किल वर्षाणि स करो-
ति । सकदेकयामदृश्यः सुसूक्ष्मतारोऽपरेण मणिकेतुः
कृज्जी शिखास्य शुक्ला स्तनोद्भूता क्षीरधारेव ।
उदयक्षेव सुभिचं चतुरोमासान् करोत्यसौ सार्धान् ।
प्रादुर्भावं प्रायः करोति च जुह्वजन्तूनाम् । जलकेतुरपि
च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोद्यतया । नव मासान्
स सुभिचं करोति शान्तिं च लोकस्य । भक्केतुरेकराजं

दृश्यः प्राक् सूक्ष्माकारः स्निग्धः । हरिलाङ्गूलोपमया
प्रदक्षिणावर्तयौ शिखया । यावत् एव सङ्गतां दर्शनमा-
याति निर्देशेन्मासान् । तावदतलं सुभिन्नं रूढे प्राणान्ति-
कान् रोगान् । अपरेण पद्मकेतुर्दृष्ट्यालगौरो भवेद्विशाने-
काम् । सप्त करोति सुभिन्नं वर्षाण्यतिर्हर्षयुक्तानि । आ-
वर्त इति निशार्धे सव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः ।
यावत्क्षणां स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिन्नकरः । पश्चात्
सन्ध्याकाले संवर्तो नाम भूस्त्रताम्नशिखः । आक्रम्य वि-
यत्युशं शूलाभ्यावस्थितो रौद्रः । यावत् एव सङ्गतां
दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्चस्त्रनिपातैरुदयसं-
चापि पीडयति । ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूमिते
ऽथवा स्पृष्टे । नक्षत्रे भवति बधो येषां राक्षां प्रवक्ष्ये
तान् । अश्विन्यामश्लक्ष्णं भरणीषु किरातपार्थिवं ह-
न्यात् । वज्रलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां श्रुसेनपतिम् ।
औशीनरमपि सौम्येऽजलजाजीवाधिपं तथाद्राक्षु । आ-
दित्येऽऽश्लक्ष्णनाथं पुष्ये मगधाधिपं हन्ति । अश्लक्ष्णं भौ-
जङ्गेऽपितप्रेऽऽश्लक्ष्णं पाण्डुरनयमपि भाग्ये ११ ।
औज्यनिकमार्यमुख्ये १२ सावित्ते १३ दण्डकाधिपतिम् ।
चित्वासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्तज्जः ।
काशीरकरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने १५ न स्तः ।
इक्ष्वाकुरलकनाथो हन्यते यदि भवेद्विशखासु । मैत्रे
१७ पुण्ड्राधिपतिज्येष्ठस्वयं सार्वभौमवधः । मूलेऽश्वमृ-
कपती जलदेवे २० काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्जु-
नायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे २१ च । नैमिषन्टपं २२ हन्यात्
केकयनाथं २३ पाञ्चनदम् २४ । सिंहलाधिपं २५ वाङ्मू २६
किरातं २७ अश्वनादिषु षट्स्त्रिमान् क्रमशः । उल्काभि-
ताडितशिखः शिवः शिवनरोऽभिष्टो यः । अशुभः स
एव चोलावगाणसितङ्गणचीनानाम् । नन्वा यतः शिखि-
शिखाभिस्तृता यतो वा क्वचं च यत् स्पृशति तत्कथितांश्च
देशान् । दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान् भुङ्-
क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान् ।

केतुविशेषाणां कालविशेषादनन्तरमुदयः पराशरवाक्यादिषु
चैवंस्तानि यथा

कपालकेतुः “अथादित्यजानां, कपालकेतुर्दयते अमा-
वास्यायां पूर्वस्यां दिशि सधूमार्द्धशिखो नभसो विष-
यार्द्धचरो दृश्यते । पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य त्रींश्च पञ्चान्
स्तरिदस्य कुसुदकेतोश्चरान्ते स दृष्टव्यः । दुर्भिक्षाना-
दृष्टिआधिभयं त्र्युपद्रवान् सृजति । यावतो दिवसान्

दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षा-
धान्यस्यार्धं कृत्वा प्रजानामेकसप्तयुङ्क्ते” परा० ।

कालकेतुः “अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुः स्त्रीणि वर्ष-
शतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते । पूर्वेष्वप्यै-
श्वानरमागे इत्यस्मृतमयस्य सणिकेतोश्चरान्ते श्रावणरूढ
ताम्वारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभा-
गचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षादृष्टिमरकैः यावन्मासान्
दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा शारदधान्य-
स्याटकमङ्गं कृत्वा चाक्षं व्रजति” परा० । तथा च दृङ्-
गर्गः “जप्रेष्ठा शूलमनुरवधा या वीथी संप्रकीर्तिता ।
तासु वीथीं सभारुह्य केतुश्चेत् क्रीडते भृशम् । दक्षि-
णाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम् । शूलापस-
दृशीं तीक्ष्णं श्रावताम्वारुणप्रभाम् । पूर्वेष्व उदित
सैव नक्षत्राण्युपधूयेत् । घोरां प्रजास्तृप्तसृजति फलं
मासे त्वयोदशे । त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यद-
र्शनम् । यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम् ।
शस्त्राग्निभयरोगे च दुर्भिक्षमरकैर्हताः । धूर्ध्रमाणाः
प्रजाः सखां विद्वन्ति दिशो दश” ।

चलकेतुः “अथ पैतामहचलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः
पश्चिमेनाङ्गुलिपर्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा
कालकेतोश्चरान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथो-
त्तरां व्रजति तथा तथा शूलाभ्याकारां शिखां दर्शयन्
ब्राह्मं नक्षत्रसप्तत्य सनाक् भुवं व्रजन् राशिं सप्तर्षीन्
संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमतु परिक्रम्य अस्तं
व्रजति । स स्वर्गं दारुणकम्पां स्वर्गप्राप्तिव्यादेव
वक्रास्तमभिनिहन्ति लोकमपि च । भूमिं कम्पयित्वा
दश मासान् सप्तदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते ।
तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः
क्षिणात्यष्टादशमासानिति” परा० तथा गर्गः ।
“क्षुब्धस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः । मासान्
दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः” ।

उद्दालकश्चेत्केतुः गृहकेतुश्च “अथोद्दालकः चेतकेतुर्दृष्टो-
त्तरं वर्षशतं प्रोष्य भृङ्गकेतोश्चरान्ते पूर्वस्यां दक्षिणा-
भिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यते तैव सह द्वितीयः कः
प्रजापतिपुत्रः पश्चिमकेन गृहकेतुर्दृष्ट्युपसंस्थायी
युगपद्दृश्यते । ततस्तावभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि
प्रजाः पीडयेते । कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं
दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं

कुर्यात् । तथैव शुद्धवर्षयुक्तौ क्षेमरोगप्रसूभिचदौ भवतः” परा० ।

काशप्रपञ्चे तकेतुः “अथ काशप्रपः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशतं प्रोषप्रोषः सोमसहजस्य वप्रकेतोच्चारान्ते शत्रावरुद्धो नभस्त्रिभागमाक्रमप्रापसव्यं निवृत्त्योद्धं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभि-
क्षमावहति । मधुप्रदेशे आर्यगणानामदोनाभोदोद्यै भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति” परा० ।

रश्मिकेतुः “अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोषप्र वर्षशतमाव-
र्त्तकेतोच्चारान्ते उदितः क्षत्तिकासु धूमकेतुः । अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः पराभविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च दृष्ट्यु-
पपर्वतवेषसध्वजपताकाशस्त्वस्माद्गुधावरणरथनागोद्वपुरु-
षशयनासनभागण्डेषु च दृश्यते । एव दिवि सिग्धो निम्नलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनासुत्तरेण व्रजन् सुभिच्छ्वेक्षमारोगप्रं चावहति । दशैकविंशतिद्विषष्टि-
शतधा वा दर्शनमिच्छन्ति सुनयो धूमकेतोस्त्वस्य च आयुदद्यान्निमित्तान्यर्वाचोनचलनमग्नेः प्रभा मत्स्यप्रधूपनं दिशं शीतोष्णविपर्यय इति व्यक्षिवाहुसम्भवश्च” परा० ।

जलकेतुः “अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चलकेतोर्नवमासाव-
शिष्टे कर्माणि कृते प्रवर्त्तयति । पश्चिमेनोदितः सिग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः । स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिचारोगप्राणि प्रजामप्रो धत्ते अन्ययहृत्तान-
नां चाशुभानां व्याघातायेति” परा० ।

भयकेतुः “अथ जलकेतोः कर्मासमाप्तौ धूम्रादयः शीतान्ताः अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्दशपञ्चदश वर्षान्तात् दृश्यन्ते सुभिच्छ्वेक्ष्याविपर्यया विपरीताः क्षुद्रजलना-
ञ्च वधाय, तेषामष्टानां कर्माण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्वैर्णैकरात्रं यावत् क्षत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमा-
णया सिग्धपारुषप्राभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रद-
क्षिणताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मूहर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिच्छाय । रूक्षः प्राणह-
राणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावयेति” परा० ।

आवर्त्तकेतुः “अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्माण्यतीते ऽप-
रे ऽर्द्धरात्रे ऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मूहर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिच्छं नित्ययज्ञोत्सवं जगत्” परा० ।

संवर्त्तकेतुः “अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोषप्र पश्चिमेनास्तं

गते सवितरि सन्वप्राथमं दृश्यते तन्मीं ताम्ररूपां शूला-
भां धूमं विमृशन्ती दारुणां शिखरं कृत्वा नभस्त्रिभाग
माक्रमस्य यावन्मूहर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि क्षन्ति
परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि स-
माश्रयति यत्र वोदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदा-
श्वितांश्च देशानिति” परा० । तथा गर्गः “येषां नक्षत्र-
विषये रूक्षः सञ्चाललोहितः । दृश्यते बहुमूर्त्तिश्च
तेषां विद्वान् महाभयम् । अथर्द्धस्त्वपारुषप्रकोपं
दुर्भिक्षमेव च । कुर्यान्मृपतिपीडाञ्च सचक्रपरचक्रतः ।
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति । धूपवेद्या स्मृशे-
द्वापि हन्याद्देशांस्तदाश्रयान् । यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं
कर्माभं तथा । देशक्षं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो
भवेत् । सिग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्” परा० ।

सर्वशेषः । “यस्यां दिशि ससृजिष्ठेत् तं दिशं नाभि-
योजयेत् । यतः शिखा यतो धूमस्ततो यावाच्चराधि-
पः । प्रतिबोभोयतः केतुर्यथा ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्ययाहनवलस्तन्नाशमधिगच्छति” परा० ।

अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलन्याह समयान्ते
“चैत्रवैशाखयोर्मासौ कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् । उ-
च्छ्रितैर्धूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः । हविर्धूमकुला
तत्र दृश्यते च वसुध्वरा । ज्यैष्ठ्ये चैव तथापा-
दे वायुपुच्छांश्च निर्द्दिशेत् । वानि चैव तथा वाता म-
हायुद्धं महाभयम् । आवणप्रौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु वि-
निर्द्दिशेत् । आरोग्ययानि ते मेवान् पूर्णां कुर्युर्वसु-
ध्वराम् । धानं समाधत्तां याति रेतयो न भवन्ति
च । आश्विने कार्तिके चैव सूर्यपुच्छान् विनिर्द्दि-
शेत् । ततो दहति तीव्रांशुः सर्वान्नानि दिवाकरः ।
स्त्रियन्ते च तदा गावः श्वपदाश्च विशेषतः । मार्गशीर्षे
च पौषे च वज्रिपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । शीघ्रं भवति
दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् । माघे च फाल्गुने चैव
यमपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । कर्द्दिज्ज्वरात्सारश्च ग्लानि
श्वैवाक्षिवेदना” ।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तल्लैवोक्तं यथा
“क्षत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते । केतवो
हृत्त्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च । आग्नेयेषु च
दृष्टेषु लोकानां संचयो भवेत् । नित्योद्विग्नाः प्रजाः
सर्वा भवन्ति हि न संशयः । पुनर्वसुस्तथा पुष्यः

पृथिव्याः पूर्वां सुच्यते । केतवो ह्यल दृश्यन्ते रौद्रा स्तेऽप्येकविंशतिः । यदा रौद्राः पदृश्यन्ते दुर्भिर्जं नि-
र्द्दिशेत्तदा । घूर्णन्ते च प्रजाः सर्वाः मृत्युक्षुद्रोगपीडि-
ताः । अस्तेषां प्रित्यः भाग्यानि ११ विद्यादक्षिणपूर्वतः ।
केतवो ह्यल दृश्यन्ते औद्दालकिसुता दश । सुभिर्जं चे म-
मारोग्यं सुवृष्टिः शस्त्रसम्पदः । आर्य्यमृणादीनि १२ ।
१३।१४ च त्रीणि विद्यादक्षिणभागतः । केतवो ह्यल दृ-
श्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्दश । अनादृष्टिभयं घोरं प्रजानाम-
तिदारुणम् । स्वातो विशाखा मितश्च १७ भागो दक्षिण
पश्चिमः । केतवो ह्यल दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिर्जं मरकं घोरमनादृष्टिस्तथैव च । उपद्रवश्च
भूतानां तदा भवति दारुणः । जपेष्ठा मूलमथावा-
ढा भाग उत्तरपश्चिमः । केतवो ह्यल दृश्यन्ते त्रय
स्ते सोमसम्भवाः । सुभिर्जश्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवा-
कुला । उत्तरा २१ मृगशिरा चैव नक्षत्रं यमुदेवतम् २२ ।
केतवो ह्यल दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः । माहेयेषु
च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भुवम् । तदा राजसहस्राणां
मही पिबति शोणितम् । वारुणश्चैव २४ नक्षत्रं तथा
भाद्रपदद्वयम् । केतवो ह्यल दृश्यन्ते वारुणास्त-
य एव ते । जम्बिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
जम्बिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाऽप्यदकजं भयम् । श्वेतकेतु
र्यदा दृश्येत् श्वेतास्थिं कुरुते महीम् । तदा मानुषमां
सानि भक्षयन्तीह सातुषाः । क्षुद्रयाचं जगत्क्षत्तुं चक्र-
वद्भ्रमते तदा । धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि
लक्षणम् । स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं
जनान् । रेवत्याश्चयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् २ । केत-
वो ह्यल दृश्यन्ते यमपुत्रास्तयोदश । यमपुत्रेषु दृष्टेषु
लोकानां संक्षयो भुवम् । चतुर्विधानां भूतानां सं-
क्षयो जायते महान्” ।

तेषां शान्तिस्तैर्वोक्ता यथा

“केतुत्पाते तु सर्वस्मिन् समये सप्तपस्थिते । महाशा-
न्तिं प्रकुर्वीत विविधां भूरदक्षिणाम् । धनं वा सर्वं
सुतृक्ष्णम् मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् । दद्राहा पृथिवीं
सर्वा राजा शान्तिं नियच्छति । अकस्माद्दृश्यते केतु
रुदयेऽस्तमयेऽपि वा । निहन्तः पुरे राज्ञो ज्वरः
पित्तोद्भवो भवेत् । दक्षिमसुताक्तानां पुण्याणामयुतं
ततः । जुह्यादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्विजातये ।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्” ।

“ग्रहे रवीन्दोरवनीप्रकम्पे केतुद्वये” इत्यादिनां ज्योतिः
तदुद्गमेऽकाल उक्तः । “व्योम्नीव भुक्नुटीच्छलेन
वदने केतुश्चकाराम्पेदम्” भावः

नवग्रहमध्ये तस्य ग्रहत्वञ्च पी० धा० व्यवस्थापितं यथा
“किं राज्ञेकेत्योर्यहत्वाभावात् क्रूरग्रहत्वाभावाद्वा
दृश्यग्रहत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति नाद्यः ।
राहोर्ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिसामान्यसिद्धम् । तथा
हि । “स्वर्गातुर्हवा वायुरिः सूर्यन्तमसा विव्याधेति”
साध्यन्दिनी श्रुतिः । कश्यपश्च “द्विजोऽपि विष्णु
चक्रेण सुधामयशिरास्तमः । केशवस्य वरेणासौ
तथापि ग्रहताङ्गतः” इति । नारदोऽपि “अमृता
स्वादनाद्राहुः शिरस्त्रिजोऽपि सोऽमृतः । विष्णुना तेन
चक्रेण तथापि ग्रहताङ्गतः” इति । यद्यापि “कृद-
श्रृङ्गपाः कालस्य मूर्त्तयो भगवतामृताः । शीघ्रमन्दोश्च
पाताल्या ग्रहाणाङ्गतिहेतवः” इति सूर्यसिद्धान्ते पा-
तानामदृश्यतोक्ता तथापि चन्द्रपातस्य ग्रहत्वं
वाचनिकमेव । “स्वध्रुवे कुसुदिनीपतिपातं राज्ञमा-
हुरिह केऽपि तमेवेति, भास्कराचार्योक्तैश्च । अतएव
राहोर्नैव तदिकस्वामित्वं दानञ्च संहिताकर्त्तृभि-
रुक्तम् । राहोरर्द्धशरीरभागः केतुसंज्ञ इति पुरा-
णप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राज्ञ-
केलोः क्रूरत्वमुच्यते । न च “क्षीणेन्द्रकयमाराः
पापास्तैः संयुतः सौम्यः” इति वराहेणोक्तम् तद-
पादानाभावात् । किञ्च पापग्रहत्वानभिधानाच्छुभग्रह-
त्वमेवावसीयते । न च “गुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरि-
कुजाकर्का निसर्गतः पापाः । शशिशोऽशुभसंयुक्ताः क्षी-
णोऽपि निशाकरः पापः” इति कल्याणवर्मवाक्ये शुभ-
ग्रहमध्ये गणनाभावात् क्रूरत्वमिति वाच्यम् । पापग्रह
मध्येऽपि गणना नास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि सुवचत्वात् ।
उभयभ्रष्टत्वेन वा नरसिंहवज्जात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्य-
त्वादिति चेत् । सत्यम् “सूर्यभौमशनिराहुकेतयः पाप-
संज्ञखचराः क्षयिचन्द्रः । पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्व-
कर्मसु हि सौम्यखचराः” इति वसिष्ठेन कथितः क्रू-
रत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि “बुधशुक्र-
न्दुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहमताः । शन्यर्कराहुमा-
हेयाः केतुः क्रूरग्रहमताः” इति । न तृतीयः ननु
स्वयमशक्तः कथं परान् साधयिष्यतीति न्यायात् सदा
चाक्षुषदर्शनाभावमित्यस्य राहोः केतोर्वै फलदाहत्या

“सामर्थ्यादिति चेन्न अभावास्यायां प्रतिपदि वोत्पन्नस्य
लगनादिदृष्टस्यानस्थितचन्द्रसारिष्टमशुभफलजनकं भव-
न्मते निरर्थकमापद्येत । ननु “षष्ठेऽष्टमे चन्द्रः सदोभर-
णाय पापसंघटः । अष्टाभिः शुभदष्टोभमिषैर्वैस्तद-
ह्वनेति” वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् इहापि “स्वच्छ-
न्दत्वं कदशनरतिर्वल्लभत्वं विशील्यं व्याधिः सुखी-
मेतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । द्यूतासक्तिर्भवति रविजे
वैभवे वक्त्ररोगः स्वर्भनौ वायव्य शिखिनि वा लग्नभा-
वादिषंस्थे” इति वसिष्ठपद्ये शनियद्राहुकेत्वोः शु-
भाशुभफलदाहत्ववचनं किं यायसैर्भक्षितम् ।
सारावल्याञ्च “राहुश्चतुष्टयस्यो निधनाय निरीक्षितो
भवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचि-
दाचार्याः । अजष्टषककर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्त
पीडाभ्यः । पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधे यथा पु-
रुषमिति” राहुः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति । ननु
वराहेश राहुः फलं कुलापि नोक्तमिति चेन्न “सोप-
प्लवे यथाह्ने सक्रूरे लग्नगे कुजेऽष्टमगे । माता सार्धं
स्त्रियते चन्द्रयदकेण शस्त्रेणेति” वराहपद्येऽपि राहु
केत्वोरन्यतराभिधानमस्ति । तथा हि किमिदं
चन्द्रग्रहणं राहुसाहित्यकृतमुत केतुसाहित्यकृतमिति
तत्र ग्रहणीयं, चन्द्रे लग्नगे सक्रूरे क्रूरसाहित्य
समिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता
इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्त-
मराशिस्थत्वात् । भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमगे इत्यु-
क्तेर्नोस्ति । पारिषेष्ट्याच्छनेरेव योगोवाच्यः । तत्र स्म-
ष्टत्वार्थं शनियग्रहणमेव कस्माद्वाकारि । अतः सामान्य-
वाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्वाहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि
विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्तमराशिस्थत्वात् । योग
एकराशिस्थत्वे स्यान्न तु भिन्नराशिस्थत्वे इति । एवं
ग्रहणसम्बन्धिलग्नस्यसूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतर
योगो व्याख्येयः । अतएव “राहुस्तमोऽगुरुरस्य शिखीति
केतुरिति पर्यायभिधानं कृतम् । विवाहपटलेऽपि
“मरणं लप्ता राहुः कार्यविनाशं भर्गोर्वदन्तीति” कण्ठतो
राहुलत्ताऽयुक्ता । तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो
विवक्षित एव । एवं सति जातके यथा राहुः शुभा-
शुभफलदाहत्वं वचनादुच्यते । तथा विवाहेऽपि
प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तल्लयन्यायत्वात् कर्त्त-
रीदोषे सत्यप्यदृश्यत्वे फलदाहता त्वयापि वक्तव्यम् ।

ननु “पापयोः कर्त्तरीकर्त्तः शत्रुनीचगृहस्थयोः ।
यदा त्वस्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति” कश्चापादुक्ते
रस्तङ्गतत्वेन राहुकेत्वोः कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत्
भ्रान्तोऽसि श्रेणु । “सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषण-
मर्थवदिति” न्यायादस्तङ्गतत्वविशेषणं भौमस्य क्रूर-
युक्तबुधस्य शनेर्वेति त्वयाणामेव सम्भवति न सम्भवति
च । सूर्यस्तु निखोदित एव राहुकेतु निव्यास्तमिताविति
व्यभिचाराभावाच्चयाणामेव विशेषणम् । किञ्च किमस्तगत्वं
क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्यसन्निध्यकृतं वेति । तत्र
क्षितिजसन्निधिकृतं यत्तत् सूर्यैः दसकलग्रहसाधारणम् ।
तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रागुक्तन्यायात् । रा-
होस्तु नारदादिवाक्याच्छिरोरूपमण्डलावगतेः “इन्द्र-
कर्मण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने” इति
वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपलब्धेरशोचरत्वप-
रम् । स्थानमप्यस्य चन्द्रविलम्बश्चक्रान्तिमण्डलसंस्ति-
के, यदाह केशवाकः “वेष्टस चास्य शशब्दमण्डलक्रा-
न्तिमण्डलमिलञ्चतःपथः” इति । अतएव न विद्यन्ते
गावः किरणायस्येत्यगुरुवर्धताप्यवसीयते । अथ यदि
सूर्यसन्निधिकृतमित्युच्येतेति चेत् न इतरग्रहवद्वाहो-
रप्युदयास्तप्रसिद्धाभावात् । किञ्च कालांशानभिधानात्
कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात् । एवं
केतोरप्येतत् द्रष्टव्यम् । ननु केतुदयोह्युत्पातादौ प्रत्यक्ष-
तोदयग्रत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनि-
यतनक्षत्रप्रभवत्वाच्च । किञ्च केतुत्पातो हि लोके दुरद-
ष्टश्चकः अनियतेन बहूना स्वल्पेनापि वा कालेन भ-
वेत् । सूर्यसन्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति
तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्त्तव्यः”

केतुक्षेत्वादिकं ज्यो० त० उक्तम् “सिंहस्त्रिकोणं धनु-
रक्षत्रं मीनोऽहं शुक्रशनी विपक्षौ । सूर्यारचन्द्राः
सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः” ।
तद्धानवर्षगोलदेशादिग्रहयज्ञशब्दे वक्ष्यते । विंशोत्तरीय
दशायां तद्दशास्मान् ७ वर्षाः, तच्च दशाशब्दे वक्ष्यते । तस्य
राशिभोगकालश्च ऽष्टमाशाः । “केतुपण्वभौमन्दगतयः
षष्ठे तृतीये शुभाः” ज्यो० त० । ७ दानवभेदे पु० केतुवीर्यं
शब्दे उदा० दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री पञ्चसरोक्ते जन्मनक्षत्रभेदवशेन जन्मावधे-
कैकवर्षे एकैकग्रहविशेषस्वामित्वज्ञापके चक्रभेदे सा च
तत्रैव दर्शिता यथा

“अर्को बुधः कुजोजीवः सोमः शुक्रस्तथैव च । राहुः
शनेश्वरश्चैव ज्ञातव्या केतुकुण्डली । अर्कसौम्यान्तरे केतुः
कुजजीवान्तरेऽपि च । सोमशुक्रान्तरे केतुराहुसीरान्तरे
तथा । दद्यादुत्तरभाद्रादि अष्टाविंशतिचक्रकम् ।
लीलि लीलि च रव्यादौ एकैकम् केतुषु स्मृतम् ।
जन्मर्क्षात् प्रतिनक्षत्रं जन्माद्युदे प्रकीर्त्तिताः” । अयस-
र्थः यदि २६।२७।१ नक्षत्रेषु जन्म तदा स्वर्यः प्रथमं
वर्षेशः । तदुत्तरं केतुप्रभृतयः शन्यन्ताः २ । भरण्यां जन्मनि
केतुः प्रथमं वर्षेशस्ततः बुधादयः स्वर्यान्ताः । १।४।५ चक्षुषु
बुधः प्रथमवर्षेशः ततः कुजादयः केत्वन्ताः । ६।७।८ कुजः
प्रथमं ततः केत्वादयः बुधानाः । ९।१० केतुः ततो जी-
वादयः कुजान्ताः १०।११।१२ चक्षुषु जीवः ततः सो-
मादयः केत्वन्ताः । १३।१४।१५ सोमः ततः केत्वादयः
जीवान्ताः । १६।१७ केतुः ततः शुक्रादयः सोमान्ताः ।
१७।१८।१९ चक्षुषु शुक्रः ततः राहुप्रभृतयः केत्वन्ताः ।
२०।२१।२२ चक्षुषु राहुः ततः केत्वादयः शुक्रान्ताः
२३।२४ केतुः ततः शन्यादयः राह्वन्ताः । २५।२६ चक्षुषु शनिः
ततः स्वर्यादयः केत्वन्ताः । सर्वत्र आरोहक्रमानन्तर-
मवरोहक्रमो ग्राह्यः । एवं द्वादशसु वर्षेषु तेषु
पुनः स्वर्यादीनां वर्षाः । ग्रहाणां फलविशेषस्तु केतु-
पताकाचक्रोक्तदिशोक्षेयः । अत्र च बह्विधे स्थानेषु
केतोरवस्थानेन केतुप्राधान्यात् केतुकुण्डलीत्वम् ।

कैतुधर्मान् ७० विगते श्वरस्वर्यवर्मानुजे नृपभेदे “केतुधर्मा
तु तेजस्वी तस्यैवावरजोयुवा । युयुधे भ्रातरर्थाय पा-
ण्डवेन यशस्विना” भा० आश्व० ७४ अ०

कैतुपताका केतोः पताकेव । जन्मनक्षत्रभेदेन जन्मावधौ-
कैकेवर्षेशप्रहविशेषज्ञापके चक्रभेदे सा च पञ्चस्वरायां
दर्शिता यथा

“अर्केन्दू कुजसौम्यार्किगुरवः सूर्यथाक्रमम् । राहुः सर्पो
रुद्रश्चेति पताकप्रभवा ग्रहाः । वामं केतुपताकायां क-
तिकादिपरिभ्रमात् । जन्मर्क्षे खेचरे यत् जन्माद्युद्भास्ततः
क्रमात् । आदित्यसौरयोर्विधौ वेधश्चन्द्रसुरेज्ययोः । कु-
जराहोर्भ्रम्वोश्च केतुः किञ्चिन्निविध्यति” फलसाह ।
“रवेरुदे मनुष्याणां भवेत् सर्वत्र निष्फलम् । शिरःशूलं
ज्वरोगेहृदाहो विघ्नः पदेपदे” । रं० “चन्द्रस्यावदे लभे-
द्रौघ्यं सुवर्णाभरणानि च० कृषिः फलवती सिद्धिः सर्व-
तान्येव पूज्यते” च० । “संवत्सरे सहीजस्य काला-
दिव विभेति च । गृहदाहोऽर्धहानिश्च शैरतो रा-

जतोऽपि वा” स० । “बुधस्यावदे सुशयः स्थानानादेव-
विषो भवेत् । बु० स्वर्णरौप्यधनं दानं पुण्यकर्मणि मान-
सम्” बु० । “मन्दस्यावदे भवेद्वाहो बन्धनादि प्रपीडनम् ।
धनहानिः प्रहारश्च कलिः स्वजनबन्धुभिः” श० । “ना-
कनाथगुरोरवदे बहुलोत्पत्तिस्मदः । कृष्णलोहितकलेण
स्तुतो भवति भूतले” । ह० । राहुकेतोः सदा बन्धो
नौका विमुच्यते जले । व्रणं हस्ते प्रदे देहे स्थानं कर्तुं
क्षेमो न च” । रा० के० । “दानवेन्द्रगुरोरवदे महद्भिर्विभ-
वैर्दृष्टः । गजाश्ववाहनैर्युक्त उत्साहश्च दिने दिने” शु० ।
अन्ये तु पठन्ति “रविर्भूमियते देशं नरं दूःखसम-
न्वितम् । सन्तापसोगं शोकञ्च करोति कथं तनोः”
र० “बहुवित्तसुखं नित्यं बन्धुसितसमागमम् । सप्तस्तास्यदशं
पूर्णं चन्द्रः कुर्यात् दिनेदिने” च० । “मङ्गलोहन्ति सद्-
भावं क्रूरकर्मणि योजयेत् । व्रणं रोगञ्च दुःखञ्च सन्ता-
पञ्च रुद्धमुक्तः” म० । “अर्थलाभं जयं सौख्यं राजपूजाञ्च
सम्पदम् । ददाति विपुलां लक्ष्मीं बुधो विद्यां वरश्चि-
यम्” । बु० । “रोगञ्चार्यविनाशञ्च कलहं भुजगादुभयम् ।
स्थानत्यागं शनिः कुर्यात् जीवने प्रति संशयम्” श० । “सुव-
र्णमणिमाणिक्यरत्नादिविपुलं धनम् । कन्यारत्नसमायोगं
गुरुः कुर्याद् दिने दिने” ह० । “राहुः शोणितसंस्वावं
रोगशोकादिसंकुलम् । विदेशगमनं कुर्यात् वज्रवारिभ-
यान्वितम्” रा० । “विग्रहं बन्धुभिः सार्जं रोगशोकादि-
सङ्कलम् । व्याधिपीडां करोत्युच्चैः केतुर्वित्तविना-
शनः” के० । “गजाश्ववाहनैर्युक्तं महद्भिर्विभवैर्दृष्टम् ।
वराङ्गनासमायुक्तं भृगुः कुर्याद् दिने दिने” शु० । “खयुग्मं २०
शुद्धवाणौ ५० च वसुयुग्मञ्च २८ षट्शरौ ५६ । रासाग्नी
३३ शमषट्के ६३ च विंशञ्च सप्ततिस्तथा । विंशसेते
ऽन्तर्दिवसाः केतावर्कादिषु क्रमात् । शुभानां
शोभना ज्ञेया अशुभानामशोभना । शुभानामशु-
भानाञ्च यत् फलं वत्सरे कृतम् । तत्फलं निर्दिशेत्
सर्वं तेषामन्तर्दिनेष्वपि । वर्षे वर्षे रवेः स्वीयं प्रथमं
दिनविंशकम् । ततश्चन्द्रस्य पञ्चाशदेवं शुक्रान्तमादिशेत् ।
विधोर्वर्षे विधोः स्वीयं प्रथमं वत्सरे दिनम् । ततो
भौमस्य वसुचि एवं रव्यन्तमादिशेत् । कुजस्यावदे
कुजस्यान्तरष्टाविंशं निजं दिनम् । ततो बुधस्य षट्-
पञ्चाशदेवं चन्द्रान्तमादिशेत् । बुधादीनाञ्च सर्वेषामेवमेव
क्रमेण तु । कुर्यादन्तर्दशाभागं प्रोक्तया दिनसंख्यया” ।
जप्रो० त० तन्नेखनप्रकारो दर्शितो यथा

“रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवस्तमोभृगुः । इन्द्रे-
शाद्यहरेखास्तु मध्ये केतुरिमेऽवदपाः । कृत्तिकादि विरा-
ट्तिर्यथा कैतौ मवा भवेत्” यथा २२०।४८०।५८०।६८०।
७८०।८८०।९८०।१०८०। ११८०। १२८०। १३८०।१४८०।
१५८०। १६८०। १७८०। १८८०। १९८०। २०८०। २१८०।
२२८०। २३८०। २४८०। २५८०। २६८०। २७८०। २८८०।
एवं जन्मनक्षत्रानुसारेण प्रथमादिवर्षे रा व्यादयः शुक्रान्ता
दशमादिषु पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः । एवं चन्द्रस्य प्रथ-
मावदाधीशत्वे रव्यन्ताः एवं क्रमेण सर्वत्र योज्यम्

“पताका कुण्डली केतोः कुण्डली च दृश्यते ।

सर्वत्र पापतपोगे संशयो जायते महान्” पञ्चस्वरा

केतुमत् त्रिकेतरस्य सतुप् । १चिह्नादियुक्ते २प्रज्ञानयुक्ते

“केतुमद्भुविर्वादीति” ऋ० ६, ४७, २०, “केतुमत् प्रज्ञा-
नवत्” भा० स्त्रियां ङीप् । ३काशीराजदिवोदास-

वंशे नृपभेदे पु० । “क्षेमस्य केतुमान् पुत्रः सुकेतरस्य

चात्मजः” हरिवं० २अ० दिवोदासवंशोक्तौ । वासु-

देवसहिष्ण्याः सुनन्दाया निवासरूपे ४प्रासादभेदे पु०

“सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रशस्तः सर्वदेवतैः । सहिष्ण्या

प्रासादेवस्य केतुमानिति विवृतः” हरिवं० १५७अ०

५धन्वन्तरिपुत्रभेदे “वणन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेद प्रवर्तकः ।

यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्तुतिमात्रार्तिनाशकः । तत्पुत्रः

केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्तथा” भा० ८१७।५

६दानभेदे । “तथा गगनभूर्वा च वेगवान् केतुमांशयः”

भा० आ० ७दानवोक्तौ । सुमालिनो राजस्य भार्यायां स्त्री

“सुमालिनोऽपि भार्यासीत् पूर्य चन्द्रनिभानना ।

नाम्ना केतुमती राम !” रामा० उ० ४स० ।

“असमे सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती समे भरनगाहः”

वृ० २० उक्तलक्षणे पविषमष्टके कन्दोभेदे स्त्री ।

केतुमाल पु० । १आग्नीध्रनृपभेदे २तन्नामके जम्बुद्वीप-

स्ये वर्षभेदे । तद्विदितः उत्तरकुशब्दे १०६४४० ।

कुशब्दे च २१२२४० दृश्यम् । “मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे

केतुमालो महीपते ! ! जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजन

पदोद्वप !” भा० भी० ६अ० । ३अवनिदेशस्ये नदीभेदे

स्त्री “अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशः”

इत्युपक्रमे “केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमि-

ष !” भा० व० ८६ अ० ।

केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदैत्यस्य सेनाधिपभेदे । “दुर्जरः

केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्द्दनः” इत्युपक्रमे “एतैः

परिहृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा” । “तेनैव तस्य

चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा” हरिवं० १६४अ० ।

केतुरत्न न० केतोः रत्नम् । वैदूर्यमणौ (लघुनिया) राजनि०

तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् ।

केतुवीर्य पु० दानवभेदे । “विजोभयस्य केतुश्च केतुवीर्यः

शतहृदः” हरिवं० ३अ० दानवोक्तौ ।

केतुवृक्ष पु० केतुभूतोद्वजः । मेरोश्चतुर्दिक्षु वर्त्तमानविष्क-

म्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । “विष्कम्भशैलाः

क्विल मन्दरोऽस्य (मेरोः) सुगन्धशैलः (गन्धमादनः)

विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्ब

जम्बूवटपिप्पलाख्याः” सि० शि० । “विष्कम्भारचिता

मेरोर्योजनायतस्तच्छ्रिताः । पूर्वेषु मन्दरोनाम दक्षिणै

गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वोत्तरे स्तुतः ।

कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलोवट एव च । एकादशशता-

ग्रामाः पादपाः गिरिकेतवः” विष्णु पु०

केतुशृङ्ग पु० पौरवे नृपभेदे । “बलवन्धुर्निरासर्दः केतुशृ-

ङ्गो दृढहृलः” भा० आ० १अ०

केदर पु० के दृणाति दृ-अच् केर्दिदीर्यते दृ-अप् वा । १दृञ-

भेदे अमरटीकायां भालुदीक्षितः । २टेरके केकरे शब्दचि०

केदार पु० के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि०

एत्त्वम् । हिमालयस्ये पर्वतभेदे तत्स्ये २शिवलिङ्गभेदे

न० तन्माहात्म्यादि स्कन्दपु० केदारखण्डे दृश्यं तस्यैव

काशीक्षेत्रे आविर्भावात् काशीस्ये श्लिङ्गभेदे च न०

तत्कथा काशीख० ७७अ० यथा

“श्रीपार्वत्युवाच । “नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणा-

निधे ! । वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ।

तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा । तद्भक्ताश्च

जना नित्यं देवदेव ! महाधियः । श्रीदेवदेव उवाच ।

शृण्वपश्ये ! अभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् । समाक-

श्यामि यं पापोऽप्यपापोजायते क्षणात् । केदारं यातु-

कामस्य पुंसो निश्चितचेतसः । आजन्मसञ्चितं पापं

तत्क्षणादेव नश्यति । ऋचादिनिर्गते पुंसि केदारगति-

निश्चिते । जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्जते ।

मध्यमार्गे प्रपन्नस्य त्विज्जन्मजनितं त्वषम् । गेहादिनिः

स्तस्यापि निराशं याति निश्चयम् । सायं केदारकेदार

केदारेति त्रिरुज्जन् । गेहेऽपि निवसन्नूनं याताफलमवा-

प्नुयात् । दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्त्वमम्बु च ।

जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः । हरस्माप

हृदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च । कोटिजन्मार्जितैः पापै
सुच्यते नात्र संशयः । सक्तं प्रणम्य केदारं हरम्पाप-
क्षतोदकः । स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते भोजं गमि-
ष्यति । हरम्पापहृदे आङ्गं अङ्गया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स्वर्गलोकं गमिष्यति । पुरा रथ-
न्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु । अपरम् ! दत्तकर्षां त्वं
वर्षायामि तवाप्यतः । एकोब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या-
इहागतः । क्षतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।
स्थलीं पाशुपतीं कार्श्वीं स त्रिलोक्य समन्ततः । द्विजैः
पाशुपतैः कीर्षां जटासुकुटमण्डितैः । क्षतलिङ्गस-
माङ्गैश्च भूतिभूषितवर्णभिः । भिक्षाक्षताक्षसंतुष्टैः स्मृतै
गङ्गोदकाश्रितैः । बभूवानन्दितमना व्रतं जयाह
चोत्तमम् । हिरण्यगर्भादाचार्यान्महत् पाशुपताभि-
धम् । स च शिष्योवशिष्टोऽभूत् सर्वपाशुपतोत्तमः ।
स्नात्वा हृदे हरम्पापे नित्यं प्रातः ससुत्थितः । विभूत्या-
ऽहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन् । नान्तरं स
विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा । स हादशावद्देशीयो-
वशिष्ठो गुरुणा सह । ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौ-
रीगुरोर्गुरुम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसार
खः क्वचित् । प्राशोदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः । गुरुर्हि-
रण्यगर्भाक्षत्रः पञ्चत्वमगमत्तदा । पश्यतां तापसानां
च विमाने सार्वकामिके । आरोप्य तं पारिषदाः कैला-
समनयन् सुदा । यस्तु केदारसहिष्णुं गेहादहं पथेऽप्य-
हो । अकातरस्तत्र जेतुं प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदा स्वर्ग्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः । केदारमेव लिङ्गे पु
बह्वन्तस्तु निश्चितम् । अथ क्त्वा स कैदारीं यात्रां
वाराणसीमगात् । अप्रहीद्वियमं चापि यथार्थं चा-
करोत् पुनः । प्रतिचैत्रं सदा चैत्रार्थं यावज्जीवमहं
ध्रुवम् । त्रिलोक्यपथे केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृताः सम्यक्परिक्राधिका सुदा । आनन्द-
कानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा । पुनर्यात्रां स वै चक्रो
मधौ निकटवर्त्मनि । परमोत्साहसंतुष्टः पलिता-
कलितोऽप्यलम् । तपोधनैस्तन्निघनं शङ्कमानैर्निवारितः ।
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सङ्गिभिः । ततोऽपि न
तदुत्साहमङ्गोभूद्दृढचेतसः । मध्ये मार्गं स्तस्यापि
गुरोरिव गतिर्मम । इति निश्चितचेतस्को वशिष्ठे ता-
पसे शुचौ । अमृताम्रपरिपुष्टे तृणोऽहं चण्डिके !

ऽभवम् । स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः । दृढ-
व्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह । अभीष्टं च वरं
सत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् । इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मि-
थ्योति सोऽब्रवीत् । ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नोभिय्या
शुचिस्मिते ! । भवादृशमभिय्यैव स्वाध्यायवशवर्त्ति-
नाम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! ।
तव सत्ववतः किञ्चिन्ममादेयं न किञ्चन । इत्युक्तं मे
समाकर्ण्य वरयामास मामिति । शिष्यो हिरण्यगर्भस्य
तपस्विजनसत्तमः । यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे येऽनुगा-
इमे । सर्वे शूलिच्छत्रुपाद्या एष एव वरोमम । देवि !
तस्मैदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः । वचनं नितरां
प्रीतस्तथेति तस्यवाच ह । पुनः परोपकरणं तत्तपोहिगुण्यो
क्षतम् । तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तोवरं दृष्टुं । स-
वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतस्थितः । देवि ! मे प्रार्थ-
यामास हिमशैलादिह स्थितम् । ततस्तत्तपसा तृष्टः
कलाभावेण तत्र हि । हिमशैले स्थितश्चात्र सर्वभावेन
संस्थितः । ततः प्रभाते संजाते सर्वेषां पशुतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्नः स्तूयमानः सुरार्चिभिः । व-
शिष्ठं पुरतः क्त्वा सर्वसार्थसमायुतम् । हरम्पाप
हृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् । मत्परिग्रहतः सर्वे
हरम्पापे क्षतोदकाः । आराध्य मामनेनेव पुरुषाः सिद्धि-
मागताः । तदा प्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसि-
द्धये । अविस्मृते परे क्षेत्वे कलिकाले विशेषतः । तृषा-
राद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य वत् फलम् । तत् फलं सप्त-
गुणितं काश्यां केदारदर्शने । गौरीकुण्डं यथा तत्र
हंसतीर्थञ्च निर्मालम् । तथा मधुसूया गङ्गा काश्यां
तदखिलं तथा । इदं तीर्थं हरम्पापं सप्तजन्मापना-
शनम् । गङ्गायां मिलितं पञ्चाज्जन्मकोटिशतावहम् ।
अत्र पूर्वं तु काकोलौ युध्यन्तौ खाच्चिमेततुः । पशु-
तां तत्र संस्थानां हंसौ भूत्वा विनिर्गतौ । गौरि ! त्वया
क्षतं पूर्वं स्नानमत्र महाहृदे । गौरीतीर्थं ततः ख्यातं
सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । अत्रासृतस्त्रया गङ्गा महामोहा-
न्धकारहृत् । अनेकजन्मजनितं जाडध्वंसविधा-
यिनी । सरसा मानसेनात्र पूर्वं नम्रं सहस्रतपः । अत-
स्तन्मानसं तीर्थं जने ख्यातिमिदं गतम् । अत्र पूर्वं जनः
स्नानमात्रेणैव प्रसज्यते । पश्चात् प्रसादितश्चाहं तिर्य्यै
सुतिदुर्द्वैः । सर्वे सुप्तिं गमिष्यन्ति यदि देवेह मानवाः ।
केदारकुण्डे सुस्नातास्तस्मिन्क्षितिर्भविष्यति । सर्वेषां

सैव वर्णानामाश्रमाणां च धर्म्मिण्याम् । तस्मात्तनुवि-
 र्गणेण मोक्षं दास्यसि नान्यथा । ततस्तदुपरोधेन तथेति
 च मथोदितम् । तदारभ्य महादेवि ! स्नानात्, केदारकु-
 ण्डतः । समर्चनान्च भक्त्या वै सम नामजपादपि । नैः-
 श्रेयसीं श्रियं दद्यामन्यत्वापि तनुत्यजाम् । केदारतीर्थे यः
 स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चात्वरः । एकोत्तरशतं वं-
 शप्राप्तस्त्य तीर्णा भवाम्बुधेः । भौमवारे यदा दर्शयदा यः
 श्राद्धो नरः । केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं ?
 ततः । केदारं गन्तुतामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम् । काशप्रां
 स्मृश त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि । चैत्रकृष्णच-
 तुर्दशप्रासुपवासं विधाय च । विगण्डूर्ध्वं पिबन् प्रात-
 र्भक्षिङ्गमधितिष्ठति । केदारोदकपाने तु यथा तव फलं
 भवेत् । तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशयः ।
 केदारभक्तं संपूज्य वासोऽन्नद्विणादिभिः । आजन्म-
 जनितं पापं त्यक्त्वा याति समालयम् । आषण्मासं
 त्रिकालं यः केदारेण नमस्यति । तं नमस्यन्ति सततं
 लोकपाला यमादयः । कलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि
 कोऽपि न वेत्स्यति । यो वेत्स्यति च पुण्यप्राप्ता सर्वं
 वेत्स्यति स भुवम् । केदारेणं सक्तुं दृष्ट्वा देवि ! मेऽनु-
 चरो भवेन् । तस्मात् काशप्रां प्रयत्नेन केदारेणं विलोकयेत् ।
 चित्ताङ्गदेश्वरं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम् । तस्यार्चनान्न-
 रोनित्यं स्वर्गभोगानुपाश्रुते । केदाराङ्घ्रिणे भागे नी-
 लकण्ठविलोकनात् । संसारोदगदष्टस्य तस्य नास्ति
 विषाद्वयम् । तद्वायव्योऽम्बरीषेशो नरस्तद्विलोकनात् ।
 गर्भवासं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले । इन्द्रद्युम्नेश्वरं
 लिङ्गं तत्समीपे समर्च्य च । तेजोमयेन याजेन सखर्गभु-
 वि मोदते । तद्घ्रिणे नरोदृष्ट्वा लिङ्गं कालञ्जरीश्वरम् ।
 जराकालं विनिर्जित्य सम लोके वसेच्चिरम् । दृष्ट्वा कामे-
 श्वरं लिङ्गमुदक् चित्ताङ्गदेश्वरात् । सर्वत्र चैवमाप्नोति
 लोकेऽत्र च परं दिवि । श्रीस्कन्द उवाच । देवदेवेन !
 विन्ध्यारे ! केदारमहिमा महान् । इत्याख्यायि पुराऽ-
 म्बायै मया तेऽपि निरूपितः । केदारेश्वरलिङ्गस्य
 श्रुत्वोत्पत्तिं कृती नरः । शिवलोकमवाप्नोति निष्पा-
 पो जायते क्षणात् । लिङ्गपरत्वे न० केदारेण केदार-
 श्वाद्योष्यत् पु० । वदयाम्यस्याऽन्तिकस्थे श्चेत्तभेदे
 “केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा सागदायिनी” देवी-
 भीता ४ भूमिप्रदेशभेदे अमरः “मतङ्गस्य च केदारस्तत्रैव
 कुरुनन्दनः” भा० व० ८४ अ० । “केदारे चैव राजेन्द्र !

कपिलस्य महात्मनः” भा० ८३ अ० । जलनिवारणार्थं चतुः-
 पार्श्वे सेतुवन्धयुक्ते ५ क्षेत्रे ६ खालयाले च भेदि० “यथा
 “तडागोदकं क्षिद्राक्षिर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविशन्
 तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति” वेदा० प० । “भूसा-
 वथ्ये ककेदारे कालोष्मानि क्षीरवलयैः । नानाहृपाणि
 जायन्ते बीजानीह स्वभावतः” मनुः “स्थानच्छेदस्य के-
 दारमाहः शल्यवतोऽष्टगः” मनुः । केदारणां समूहः
 “केदाराद्युज्ज्वलं च” “ठज्ज्वलं च” पा० यज्ज्वलं ठज्ज्व-
 लं च । केदारार्थं केदारक केदारिक तत् समूहे न० “केदा-
 रिकाणामभितः समाकुलाः” साधः । अत्र केदारादिति
 निर्देशात् नि० एत्वम् । तस्येदमण् । कैदार तत्सम्बन्धि-
 जलतण्डुलादौ त्रि० तद्गुणाः “केदारं चेतुस्रिदं
 कैदारं तज्जलं स्रुतम् । कैदारं वार्धभिषगिन्द्रि मधुरं शुच-
 दोषकृत्” भावप्र० । “कैदारा वातवितपित्तघ्नाः सुरवः
 कफशुक्लाः । कषाया अल्पवर्चस्ताः सेध्याश्चैव बला-
 वहाः” भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

कैदारक पु० केदारे भवः कन् । कष्टक्षेत्रजाते ब्रीहि
 भेदे षष्टिककुक्षुकेत्युपक्रमे “कुरवककेदारकप्रभृतयः
 षष्टिकाः” सुश्रुतः । केदारशब्दे गुणोक्ताः
 कैदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव । कटुकाभेदे राजनि०
 कैदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कन्दपुराणान्तरगते अश्वनि-
 खण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे ।

कैदारज त्रि० केदारात् जायते जन-ड । १ कष्टभूमिजाते
 ब्रीहिभेदे कैदारशब्दे तद्गुणा उक्ताः । २ पद्मकाष्ठे
 न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

कैनि न० केनेत्युपपन्नस्य प्रष्टव्यम् । तलवकारोपनिषद्ग्रंथे के-
 नेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे “इशा केन कठ प्रश्नं सुखं-
 माखण्डूक्य तित्तिरिः” सुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृतः
 कैनीती स्त्री के सुखार्थं नतिः बा० डीप् अलुक्स० । स्मर-
 लीलायां त्रिका० ।

कैनार पु० के सूङ्गि नारः ण-वज् अलुक्स० । १ कुक्षिनाम-
 नरके हेम० । २ शिरसि श्कपोले ४ सन्धौ च भेदि० ।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत-ड अलुक्स० । सेधा-
 विनि निवण्टुः “यथा केनिपानासिनो दृष्टे” ऋ० १०, ४४, ४,
 “केनिपानां सेधाविनाम्” भा० । निवण्टुः केनिप
 इति वा पाठः । तत्तार्थं ।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत-णिच्-कस्मिन्
 अच् । (हाल) नौकाचालने काठनिर्मिते पदार्थे अरिक्ते

शब्दमा० तं हि जले पातयित्वा चालनेन नौकां चाल-
तीति तस्य तथात्वम् । स्वार्थे क । तवार्थे अमरः ।

केन्द्र पु० ईषत् इन्द्रुरिव कोः कादेशः । इतिन्दुकवृत्ते
शब्दरत्ना० । संज्ञायां कन् । (गाव) गालवृत्ते ।
“लघुद्वयं विरामान्तं ताले केन्द्रकसंज्ञके” इति संगी०दा०
उक्ते २तालभेदे पु०

केन्द्रु वाल पु० के जले इन्द्रोरिव अर्द्धेन्द्रोरिव वालश्चलनमस्य ।
अरिते (हाल) इति ख्याते नौकाचालने काष्ठभेदे ।

“अरितशब्दः केन्द्रु वालवाचकः” यजुर्वेददीपः

केन्द्रु विल्व पु० गीतगोविन्दपन्थकारकजयदेवनिवासे ग्राम-
भेदे (केन्द्रली) “केन्द्रुविल्वससुद्रसम्भवरोहिणीरम-
णेन” (जयदेवेन) गीतगो० ।

केन्द्र न० “वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रसूक्तम् । केन्द्रं ग्रहोच्चा
न्तरसूच्यतेऽतः । यतोऽन्तरे तावति तद्वृत्तेशास्त्रीचोच्च
वृत्तस्य सदैव केन्द्रम्” शि०सि०गोलाध्यायोक्ते । वृत्तचोत्तस्य
मध्यस्थाने २ग्रहाणां सुस्थानान्तरे च । तदानयनप्र-
कारः तस्य समविषमादिसंज्ञाभेदौ च सू०सि० रङ्गना-
थायां दर्शितौ यथा

“ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्राद्विशोध्य च । शेषं
केन्द्रपदं तस्माद्भुज्या कोटिरेव च” सू० । “ग्रहं राश्या-
दिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्वीयराश्यादिकं मन्दोच्चभागान्
संशोध्योनीकृत्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादि शीघ्रोच्चात्,
चः ससुच्चये उनीकृत्य शेषं राश्यात्मकं तथोच्चसम्ब-
न्धेन केन्द्रं मन्दोच्चाङ्गीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम् । शीघ्रो-
च्चाङ्गीनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः । तस्मात् के-
न्द्रात् पदं राशित्वात्मकं विषमं समं पदं ज्ञेयम् ।
त्रिराश्रान्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम् । ततः षड्राश्र-
ान्तर्गतं चेत् त्रुपुनं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम् । ततो नव-
राश्रान्तर्गतं चेत् षड्गुणं तृतीयं विषमं पदम् । ततो
नवोनं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः । तस्मात् पदाद्भुज्या
कोटिः कोट्यर्धा । चः ससुच्चये । एवकारात्तदाकारद्वयं
साध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । उच्चस्थानाभिमुखसुच्च-
दैवतैर्ग्रहाणां माकर्षणोक्तेरुच्चादग्रहः कियदन्तरेणेति
ज्ञानार्थसुच्चहीनो ग्रहः केन्द्रसुच्चग्रहणवशात् तदाख्यम् ।
तत्र भगवता स्वेच्छया ग्रहादुच्चं यदन्तरेण तत् केन्द्रं
वृत्तम् । उभयथा भुजकोट्योस्तुल्यत्वात् । द्वादशरा-
श्रप्रद्विते वृत्ते उच्चस्थानाच्चतुर्विभागाल्लोक एकैको भागो
राशित्वात्मकः पदसंज्ञः । अथोच्चस्थानादग्रहः कुक्षि

पदेऽस्तीति शून्यतिषस्त्वोनं केन्द्रं ज्ञतं, ज्यानां पदान्त-
र्गतत्वात् । ग्रहाविधितपदाद्भुज्याकोटिज्ययोर्ज्ञानम् ।
तच्च ग्रहाणां राश्रप्रशकलाविकलादिस्थितिज्ञानार्थं स्पष्ट-
ताकरणसाधनं तत्रैव प्रसिद्धम्” रङ्ग० ।

एतत्साम्यात् लग्नावधिकद्वादशराशिषु त्रिराश्रान्तरस्था-
नरूपे लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपेऽस्थानचतुष्के ।
“लग्नाव्बुद्धूनकर्मणि केन्द्रसूक्तञ्च कण्टकम् । चतुष्ट-
यञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः” ज्यो० त० । केन्द्र-
गतग्रहवलञ्च बलशब्दे वक्ष्यते । केन्द्रगतग्रहवशादायुस्तु
केन्द्रायुरित्यभिधीयते तच्चाकरे दृश्यम् । “आप्तोक्तमगते
चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते । योगः केन्द्र इति ख्यातो
यादुरित्यर्थसिद्धिदः” ज्योतिषोक्तेऽप्यात्राशुभयोगभेदे पु० ।
केन्द्रं स्थानत्वेनाख्यस्य इति । केन्द्रं तत्स्थे ग्रहे
केप चालने भा० आत्म० सक० सेट् । केपते क्वपिष्ट ।
अदित् केपयति ते अचकेपत्-न । प्रनिकेपते
केपि त्वि० कु+पू-इत् प्रष्टो० । “पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं
भवतीति” निरुक्तोक्ते निन्दितकर्मणि । “न ये श्रु-
र्यज्ञियां नावमारुहमीक्षैव ते न्यविशन्त केपयः” ऋ०
१०, ४४, ६, “केपयः कुत्सितपूयकर्मणः” भा० ।

केन्द्रम पु० ज्योतिषोक्ते योगभेदे । स च योगः जातकपद्धतौ
फलभङ्गभ्यां सहितोदर्शितोयथा । “शीतांशोर्धनगैर्भवेद्वि
सुनफा रिप्फस्थितैः साऽनफा । युग्मस्यैरवर्जितैर्दुर्धरा
केन्द्रमोऽतोऽन्यथा” । तत्फलम् “नृपतेः शजातोऽपि
केन्द्रमभवोनरः । मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वोदासः
खलोर्भवेत्” तद्वृत्तस्तु तत्रैव “चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते
सर्व्वे च दृष्टे विधौ सर्व्वेः कण्टकसंज्ञितैर्ग्रहयुतैः केन्द्र-
मोनेष्यते । लग्नादिधोर्धा दृष्टिस्थैः शुभैः सर्व्वं शुभं
फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेच्चास्ति दरिद्रता”
केमुक पु० के सूङ्गि अमयति अम-रोगे उक्त अलुक् स० ।
(के०) इष्टभेदे । २कन्दशाकभेदे न० भावप्र० । “केसुकं
कुटकं पाके तिलं ग्राहि हिंसं लघु । दीपनं पाचनं
हृद्यं कफपित्तज्वरापहम् । कुष्ठकासप्रमेहास्त्रनाशनं
वातलं कटु” । तत्र तद्गुणाऽन्ताः नत्फलन्तु हविष्ये
वर्ज्यम् “फलं केसुकवर्जितम्” सू० तेः ।

केयूर पु० के बाहुशिरसि याति या-जर किञ्च अलुक् समा० ।
(वाजु) (ताड) । बाहुभूषणे अमरः । “विदूरे केयूरे कुरु
करयुगे रत्नवल्लयम्” सा० द० “केयूरबन्धोच्छ्रसितैर्नुदोद्
रघुः । २रतिवन्धुभेदे पु० स च द्विधा । “स्त्रोजङ्घे चैव

संपीड्य दोर्भांमालिङ्गं सुन्दरीम् । कारयेत् स्थापनं कामी
ब्रह्मः केयूरसंज्ञितः” स्वरदीपिका । “स्त्रीणां जङ्घान-
राविष्टो गाढमालिङ्गं सुन्दरीम् । कामयेद्विपुलं कामी
ब्रह्मः केयूरसंज्ञितः” । रतिमञ्जरी ।

केरक पु० ब० व० । देशभेदे । “एकपादांश्च पुरुषान् केरकान्
वनवासिनः” भा० सभा० २० अ० । सहदेवदक्षिणदिग्-
जये । अतः तद्देशस्य दक्षिणविभागस्थत्वम् ।

केरल पु० सगरेण श्लेष्मतां प्रापिते ऽक्षवियभेदे । तत्कथा
हरिवं० १४ अ०

“ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा ।
पङ्कवांश्चैव निःशेषान् कर्तुं वप्रवसितः किल । ते बध्ना-
माना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा-
प्रणिप्रेतुम् नीषिणस् । वशिष्ठस्तथ तान् दृष्ट्वा समयेन
सहाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयनदा ।
सगरः स्वाभ्यतिज्ञाञ्च गुरोर्वर्क्यं निशम्य च । धम्मं
जघान तेषां वै वेशान्प्रत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां
शिरसो सृण्वित्वा वप्रसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं
काम्बोजानां तथैव च । पारदा सुक्तकेशश्च पङ्कवाः
शृङ्गधारिणः । निःस्वाध्यायवधत्काराः कृतास्तेन
महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा
क्लोसिर्पर्षः समहिषा दाव्यांशोलाः सकेरलाः । सर्वे
ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मं स्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचना-
द्राजन् ! सगरेण महात्मना” ।

२ तदधिष्ठानदेशभेदे ब० व० । स च दक्षिणस्यः वृ० सं०
कूर्मविभागे १४ अ० । “दशपुरगोनर्दकेरलकाः” दक्षिण
स्यासुक्तम् तत्त्वत्त पर्वतनद्यादि रघौ वर्णितं यथा
“तस्य प्रानोकैर्विषर्पिर्द्विपरानजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सा-
रितोऽप्यासीत् सहलग्न इवार्णवः । भयोत्सृष्टविभूषाणां
तेन केरलयोषिताम् । अलकेषु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनि-
धीकृतः । सुरलाभास्तोडूतमगमत् कैतकं रजः” ।

३ होरायां ४ ज्योतिषविशेषे च स्त्री गौरा० डोप्
शब्दरत्ना० । केरलज्योतिर्विद्यायाञ्च सङ्केतविशेषोदि-
ग्मात् दर्शयते । “वर्गवर्षप्रमाणञ्च सस्वरं ताडितं मिथः ।
पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना” गृगसंहिता ।
अयमर्थः । अ क च ट त प य शा इत्यष्टौ वर्गस्तथा-
मेकादिसंख्या यथा अवर्गे १ । कवर्गे २ । चवर्गे ३ । टव-
र्गे ४ । तवर्गे ५ । पवर्गे ६ । यवर्गे ७ । शवर्गे ८ ।
वर्षसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अवर्गे १६ वर्षा यथा

अ१ अ२ इ३ ई४ उ५ ऊ६ इत्यादि । कादौ पान्ते वर्गे च पञ्च
पञ्च संख्या । यवर्गे ४ शवर्गे च ४ । एवं च दाडिमफलनामप्रश्ने
दकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वर्षसंख्या ३ मिलि-
त्वा ८ । उस्य वर्गसंख्या ४ वर्षसंख्या ३ मिलित्वा ७ ।
मस्य वर्गसंख्या ६ वर्षसंख्या ५ मिलित्वा ११ एवं वर्गवर्ण-
संख्या २६ । दाडिमपदे आ इ अ इति स्वरत्रययुक्ते
अवर्गसंख्या १ आरूपसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं इ ४ अ
२ । मिलित्वा नवसंख्या तथा समष्टौ ३५ । पञ्चात्
यथोक्तक्रिया कार्या । प्रश्नशब्दे तद्गणनादि फलं च
वक्ष्यते । क्वचित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो
दर्शितो यथा । “कादयष्टादयोऽङ्काः स्युः पाद्याः
पञ्च तथा मताः । यादयोऽष्टौ डनां शून्यं गणकैः
परिकीर्तितम्” इत्युक्तिमसुबुध्य कालमा० “सौरवा-
र्हस्यसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण । मातुलपाता-
लातुलवितुलविमलवरदाश्च संवत्साराः पञ्च” आयु-
र्वेदवाक्ये “गणकप्रसिद्धयाचरसंख्यया मातुलशब्दः
पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरिमितः कालः
सौरः । पातालशब्द एकषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्वि-
षपरिमितः वार्हस्यलः । अतुलशब्दः षष्ट्यधिक
शतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरिमितः सावनः । विमलशब्दः
शतः पञ्चाशदधिसशतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरिमितश्चान्द्रः,
वरदशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह तावद्विषपरि-
मितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः” इत्युक्तम् । अस्याय-
मर्थः । मातुलशब्दस्य स्वरत्यागे मस्य प्रकारात् पञ्चमत्वं
तेन ५ संख्या गृह्यते । तकारस्य टादितः षष्ठत्वेन ६ संख्या
लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३ संख्या अङ्कस्य वामागत्या तेषां
यथाक्रमयोजने मातुलशब्दे ३६५ संख्या निष्पद्यते । एवं
पातालशब्दे पक्ष आद्यत्वात् १ संख्या तकारस्य टादितः
षष्ठत्वात् ६ संख्या लस्य प्राग्वत् ३ संख्या । तेन पातालश-
ब्दे ३६१ संख्या । अतुलशब्दस्य नञादेशाकारस्य शून्य-
वाचित्वात् ० । तकारस्य ६ संख्या लस्य ३ संख्या । तेन
३६० संख्या । विमलशब्दे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात्
४ संख्या मस्य प्राग्वत् ५ संख्या लस्य ३ संख्या यथा
स्थानयोजने ३५४ संख्या । वरदशब्दे व ४ र २ द ३
यथाक्रमयोजने ३२४ संख्या । ईदृशकेरलसङ्केतमभि-
प्रोत्यैव सन्त्रविशेषपुटितसप्तशतीजपस्य एकस्मिन्दिने
करणासामर्थ्ये १२ माहात्म्यात्मकसप्तशत्या दिनविशेषेषु
माहात्म्यासंख्याविशेषपठार्थं तट्टीकायां नागोजी-

महैन “पाठोऽयं विष्कारः” इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः
पस्य पादावेकत्वात् १संख्या तेन प्रथमदिने १माहा-
त्यं पायम् । तस्य टादितः द्वितीयत्वात् २संख्या तेन
द्वितीयदिने द्वे माहात्ये । यस्य यादावाद्यत्वात् १संख्या
तेन तृतीयदिने १माहात्यं पायम् । वकारस्य यादौ च-
तुर्थत्वात् ४संख्या तेन चतुर्थदिने ४माहात्यानि । फस्य
पादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन पञ्चमदिने २द्वे माहात्ये ।
कस्य कादावाद्यसंख्यात्वात् १संख्या तेन षष्ठे दिने एक-
माहात्यम् रस्य यादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन सप्तम-
दिने २माहात्म्ये पायम् । एवं सप्तभिर्दिनैः त्रयोदश माहा-
त्म्यानि जयानीति । केरलोक्तदशा तु दशाशब्दे वक्ष्यते
केरव पुंस्त्री हंहे शब्दचिं । केरवशब्दे व्युत्पत्तिर्दृश्या ।
केल चालने भा० पर० सक० सेट् । केलति अकेलीत् ।
चिकेल । केलिः । कदित् णिचि अचिकेलत्-त ।
केलक पु० केल-एवल् । खड्गधारादिनर्तके त्रिका० ।
केला विलासे कण्डा० आ० अ० सेट् । केलायते अकेला-
यिष्ट केलायां बभूव आस चक्रे । केलायमानः
केलास पु० केला विलासः सीदत्यस्मिन् सद-आधारे बा० ड ।
स्फटिके शब्दचिं तत्तुल्यवर्णत्वात् । कैलासः
केलि पुंस्त्री० केल-इन् । १परीहासे, अमरः २क्रीडा-
यां ३पृथिव्यां शब्दमाला । “विहारे सह कान्तेन
क्रीडितं केलिरुच्यते” सा० द० उक्तलक्षणे स्त्रीयां
कान्तेन सह ४विहारक्रीडनरूपे यौवनजालङ्कारे ।
एवं पुरुषस्य कान्तया सह ५विहारक्रीडने च । “उप-
चारः क्रिया केलिः स्पर्शा मूषणवाससाम् । सहखड्गस-
नञ्चैव सर्वं संप्रहृणं स्मृतम्” मनुः स्त्रीत्वे वा डीप् ।
तत्र पुंस्त्वे “गोपालानन्वशात् केलीन्” रुच्यबो०
स्त्रीत्वे “मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता
हेलया” भ्रमरा “माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केली-
पिकाः पञ्चमम्” सा० द० । उभयत्र “कुसुदिनीकुल-
केलिकलालसः “भ्रमरा०
केलिक पु० केलिः प्रयोजनस्य ठन् । अशोकवृक्षे राजनि०
केलिकदम्ब पु० केलिः केल्यर्थः कदम्बः । खनामख्याते
कदम्बवृक्षभेदे ।
केलिकला स्त्री केलिरूपा कला । १केलिरूपायां कलायां
केलिना कला यत् । २सरस्वतीवीणायां शब्दरत्ना०
केलिकिल पु० केलिना किलति किल-क्रीडायां क ।
२विदूषकरूपे नाट्ये शृङ्गारवयस्ये । २शिवस्यानुचरभेदे

कुङ्गाण्डके च हेमच० । शकामदेवपत्न्यां रतौ स्त्री०
त्रिका० ४परिहासकारके त्रि० “सह केलिकलो विप्रो-
भेदशीलस्य नारदः” हरिवं० ३२०८श्लो०
केलिकिलावती स्त्री अरभाय्यायां त्रिका० [स्त्रियां टाप्
केलिकीर्ष पुंस्त्री० केलिना कीर्षोष्मिभिः । १उष्ट्रे हेम०
केलिकुञ्जिका स्त्री० केलीनां कुञ्जिकेव । शृगालिकायां भाय्यां
भागिन्यां त्रिका० तथा सह केलिप्रादुर्भावात् तथात्वम्
केलिकीर्ष पु० केलीनां कीर्षव । नटे शब्दरत्ना०
केलिगृह न० इत् । १केलिमन्दिरे श्रव्यादिगृहे च केलिम-
न्दिरादयोऽप्यत्र । [प्रधाने नागरे नायकभेदे जटाधरः
केलिनागर पु० केलिप्रधानो नागरः शा० त० । भोग
केलिमुख पु० केलिः मुखमत्र । परीहासे त्रिका०
केलिरैवतक न० हस्तीशलमणयुक्ते नाटकभेदे । हस्ती-
लक्षणमुक्त्वा “केलिरैतकम्” सा० द० उदाहृतम्
केलिवृक्ष न० केलिः क्रीडायां वृक्षः । १केलिकदम्बवृक्षे
शब्दरत्ना० । केलिर्दृष्ट्वाश्रयत्वात् । २विदूषके शब्दमा०
केलिशुषि स्त्री० केलिना शुष्यति शुष वा० किं । धरित्वा
शब्दमा०
केलिसचिव पु० केलौ सचिवः सहायः । नर्मसचिवे
क्रीडाविषये मन्त्रिणि विदूषकादौ शब्दमा० ।
कैव सेवने भा० आत्म० सक० सेट् । केवते अकेविष्ट, चिकेवे
कदित् णिचि अचिकेवत्-त ।
केवट पु० के जलार्थमवटः अलुक्स् । जलाधारार्थे गर्तारूपे
कूपे निष० “मा कीं सं शारि केवटे” ऋ० ६।५४।७
“केवटे कूपे” भा०
केवर्त्त पुंस्त्री० के जले वर्त्तते वृत्त-अच् अलुक्स् । कैवर्त्ते
जातिभेदे स्त्रियां टाप् द्विरूपकोषः “अवराय केवर्त्तम्”
यजु० ३०।१६ पुरुषमेवै बध्यकथने
केवल त्रि० केव-सेवने वृपा० कल, शिरसि बलयति चुरा०
वल-प्रापये अच् वा । १अद्वितीये असहाये एकमात्रे
स्त्रियां “सञ्जाहन्द्सोरेव नित्यम्” डीप् । “अथोत इन्द्रः
केवलीर्विशो बलिहृतस्कारत्” ऋ० १०।१७३।६ “यथैव
ताः पुरः केवलीरोपधीरशन्ति केवलोरपः पिबन्ति”
केवलमेव पयो दुह्ने” श० ब्रा० १।६।१७।१५ “यथा पुरा
अमावास्यातः पूर्वं दिवसे ता गावः केवलीरुन्द्रानुप्रवेशरहि-
ता ओषधीरपश्चाद्गच्छन्तः कृत्वा केवलं चन्द्ररहितमेव पयो
दुह्ते दुहते” भा० लोके असञ्ज्ञायां च टाप् । “सा स्वका-
ननभुवं न केवलाम्” रघुः “किं तथा क्रियते लक्ष्मणा

यां बधूरिव केवला” पञ्चत० “नमस्त्विमूर्त्तये तुभ्यं
प्राक् सृष्टेः केवलात्मने” कुमा० “निसेदुषी स्थण्डिल
एव केवले” कुमा० “अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलसुतपद्यते
ज्ञानम्” सा० का०, क्रियाविशेषणत्वे न० “अनन्यगुण-
स्तय केन केवलम्” भावः शनिर्मुखे ज्ञानभेदे अव-
धारणे न० मेदि० “न केवलं सद्गानि मागधीपतेः” रघुः
सद्गान्ये वेत्यर्थः एवं सर्वत्र केवलार्थान्वितावधारणं बो-
ध्यम् । ज्ञानभेदश्च प्रागुक्त सा०का० वाक्योक्तः । ५ कुडने
पु० मेदि० [अर्हद्विशेषे हेम०

केवलज्ञानिन् पु० केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यस्य भूम्नि इनि ।
केवलद्रव्यं न० नि० क० । सरिचे शब्दचि० [विवृतिः
केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिशब्दे
केवलान्वयिन् त्रि० केवलमन्योस्त्वस्य इनि १ कृत्वापि अभा-
वरहिते वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमे-
यत्वादि तस्य न कृत्वाप्यभावोऽस्ति । तथाच “साध्य-
वदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात्” अनुमा० चि०
“तथैवानुप संहारी केवलान्वयिपक्षकः” भाषा० “केव-
लान्वयिधर्मावच्छिन्नकपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्य-
ग्रहण्यलान्तराभावाच्चातुमितिः” “केवलान्वयिसाध्यकत्वं
तत्त्वमिति तु युक्तमिति” सूक्ता० । केवलोऽन्वयव्याप्तिर-
स्यस्य इनि । २ अनुमानभेदे । तद्विवृतिः अनु० चि० यथा
“तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्वयव्य-
तिरेकिभेदात् । तत्वासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केव-
लान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिवानेऽनभिधाने
च विपक्षव्याघातात् । अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दा-
न्वयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयमप्युपतिष्ठते तथा
भिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात्
एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मात्वात् गोत्वव-
दिति चेन्न व्यावृत्तत्वाव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्व-
यि, व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्व-
यीति धर्मात्त्वस्थानैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
मेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यद्विषयात्यन्ता-
भावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि ।
न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति वाच्यम्
अनुगतप्रतीतिवलेन गोत्ववस्तयोः सिद्धेः । तत्र न तावद-
व्यावृत्तत्वस्याभावात् केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्ने

ऽप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयि-
त्वात् नाप्याश्रयनाशजन्यगुणनाशान्वयाभावात्, तस्य नाश-
स्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत् हि प्रतियोगि-
प्रागभावो वर्त्तते तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते
तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो
तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशान्व-
याभावावो वर्त्ततां तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न
पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयैवा-
भावात् । नाशकाशान्वयाभावात् केवलान्वयी तस्यापि प्र-
तियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य
भावत्वात् । अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथा-
सत्यन्योऽन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियो-
गिसमानदेशेऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ता-
भावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति । उच्यते
वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आका-
शात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी
तथापि स न वृत्तिभानित्याकाशात्यन्ताभावएव केव-
लान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिम-
तोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमावि-
षयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमायाविषयत्वस्य चाननुग-
मादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् व-
टादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा । तथापि
केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र
वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वप-
क्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षको चास्तित्वसाध्यस्यान्व-
यव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो सृ-
ज्यते स च नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवाच्यं वा पक्षे
साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्त्य-
खिन्निति मतुपोविधानादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभा-
वभेदेनार्थभेदात्, सैवं य एव हि संशयः पक्षे साध्यसि-
द्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गभावशङ्कत्वात् लाघवाच्च
न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्वं
घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय
इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव यद्वा संशययोग्यतै-
वानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात् न च सापि
साधकवाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमा-
णासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव

बोध्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भास्यतः
शंभयः इत्यन्ये । नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं
तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं
स्यादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रत्ययनसिद्धयेनानु-
मित्यनुभवात् युगपदुभयव्याप्तिप्रस्थितौ विनिगमकभा-
वेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकस्य
विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिर्वृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते
अतः तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

केवलव्यतिरेकी त्वसम्पन्नो यत् व्यतिरेकसहचारेण व्या-
प्तिग्रहः । ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिप्रक्षर्भताज्ञा-
नस्य तत्कारणत्वात् यत् व्यतिरेकसहचारः तत् व्या-
प्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता न च व्याप्तिप्रक्षर्भत्वं साध्याभा-
वव्यापकाभावप्रतियोगित्वमुभयभयानुमितिप्रयोजकमिति
वाच्यं अननुगमात् नचान्यतरत्वं तथा एकप्रमाण-
परिशेषापत्तेः न च तद्व्यतिरेकमिदं न्यायेनानुमितिविशेषे
तद्धेतुत्वमिति वाच्यं व्यतिरेकसाध्योऽनुमितित्वासिद्धेः
उभयसिद्धिर्न तत्कारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्याप-
काभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौ-
रवान् केवलान्वयिन्यभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेक-
व्याप्तिप्रत्ययव्याप्तिमनुमाय यत्नानुमितिः स एव व्यतिरेकी-
त्युच्यते तन्न अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्तिप्रत्यय-
संस्कारान्तरापत्तेः अन्वयव्याप्तिप्रत्ययकूलतया च तदुपन्यासे
अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति ।

उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्य-
हते प्रतियोग्यतुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यति-
रेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिग्रहणं पृथिवीतरभिन्नमपि भा-
सितं नियतसामानाधिकारण्यरूपत्वाद्वाप्येति सत्यं
गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यतात् । अतएवाचार्यः
पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । पृथिवीत्वमिदं तद-
व्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वपृथिवीतरभिन्नोऽपि पृथिवी-
विशेषप्रकृत्युद्धे व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च ।

अतः दिग्भावं दीधितिरूपन्यस्यते ।

“केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत-
तेषु मध्ये, असिद्धिपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं
केवलान्वयि, एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्य-
तिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकि, व्याप्ति-
ग्राहकसहचारभेदाद्भेदे तन्वयसहचारमात्रगृहीतव्या-

प्तिगतत्वं केवलान्वयित्वं तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविष-
यसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्व-
व्यापकप्रकृतव्याप्तिवटकसहचारत्वकत्वं वा गृहीतव्या-
प्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञान-
विषयव्याप्तिव्यापकप्रकृतसाध्यव्यप्तिवत्कत्वं तत्त्वम् । जलं
निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ
हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिको
तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्तिप्रत्ययबोधं विना निर्ग-
न्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्याप्तिः । वज्रभाववान् वज्र-
व्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका
व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नाप्रसङ्गः । अतएवेतरव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा अक्षिप्तज्ञानं न-
प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुस्तत्केवलान्वयित्वमपि वदन्ति । एवं
केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम्” ।

वेदान्तिभिस्तु अनुमानत्वैविध्यं नाङ्गीक्रियते यथोक्तं वेदा० प०
“तद्व्यानुमानमन्वयिरूपमेकमेव न तु केवलान्वयि, सर्व-
स्यापि धर्मस्यासम्भवे ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेना-
त्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपके केवलान्वयित्वस्यासिद्धेः
नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे साधनाभा-
वनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयो-
गात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमवितुषोऽपि व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः
अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्” ।

केवलान्वयि ५० केवलं शुद्धज्ञानमस्यस्य इति । जैनभेदे हला०
केवली स्त्री केवल-गौरा० डोष् । १ज्ञानभेदे भेदि० । २के-
रलीशब्दार्थे हेम० तत्र रमध्यपाठः साधुः

केवाली अव्य० । उच्यते । १हिंसायां गणरत्नम् । केवाली-
कथं हिंसित्वेत्यर्थः २हिंसके त्रि० स्त्रियां गौरा० डोष् ।
केवाली [पुष्पभेदे सद्गन्धार्थां राजनि०

केविका स्त्री केव-खुल् टाप् । (केवेर) कोङ्कणप्रसिद्धे
केश ५० क्लिष्टप्रते क्लिष्टाति वा क्लिष्ट-अच् ललोपश्च कस्य
जलस्य ब्रह्मणो वा ईशोवा । १वरुणे, विश्वः । २ह्री-
वेर(वाला) ३दैत्यभेदे, केशिनि ४विष्णौ, हेम० काशते
काश अच् प्रयो० । ५सूर्याग्निप्रभृतिरश्मौ (केशिनि)
शब्दे विवृतिः “ब्रह्मविष्णु रुद्ररुद्राः शक्तयः केशसं-
ज्ञिताः” इत्युक्ते ब्रह्मादौ ६परब्रह्मशक्तिभेदे केशवशब्दे
विवृतिः । के शिरसि शेते शी-ड अलुक्स० । ७चिजुरे

च । अस्थिवातजातोपधातुविशेषोऽयं केशः । अस्मात् परवर्त्तिनः । पाशादिशब्दाः केशभूयस्त्ववाचिनः । “बालास्तु तत्पराः पाशो रचना भारउच्चयः । हस्तः पद्मः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः” हेमचन्द्रोक्तेः । केशस्तु पित्तोजायते यथाह सुश्रुतः “गर्भस्य केशप्रस- श्रुलोभास्थिनखद्विसिरास्त्रायुधसनीरेतःप्रभृतीनि स्थि- राणि षट्जानि” “केशाः प्रसृज्य च लोभानि नखा दन्ताः सिरास्तथा । धमन्यः स्रायवः शुक्रभेतानि पित्तजानि हि” भावप्र० । तस्य सर्वदा वृद्धिमत्त्वमाह तत्रैव “शरीरे जीवमाणेऽपि वर्द्धते द्वाविमौ सदा । स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः” “चेतनानामधि- ष्ठानं मनोदेहश्च सैन्द्रियः केशलोमनखाप्यान्तर्लङ्घ्य- सुषैर्विना” तस्योत्पत्तिप्रकारः भावप्र० दर्शितो यथा “ततोऽस्थिप्रग्निना पुनः पच्यमानं पञ्चाहोरात्रात् साङ्गं दण्डवच्च यावदस्थिवेव तिष्ठति । ततः पच्यमानात् तस्मा- त् मलो निर्गच्छति । स च व्यानवायुना प्रेरितः सिरा- भिः मार्गेणागत्याङ्गुलिषु नखाः, तनौ लोमानि च भ- भन्तीति” अत्र लौमसाभ्याम् केशस्यापि तनौ प्ररो- ष्टादस्थिधातुजत्वमुच्यते । एवं गर्भे षष्ठे मासि तस्य लोमसाभ्याम् प्रादुर्भावः “षष्ठे बलस्य वर्षस्य नखलोम्नां च सम्भवः” या० उक्तेः । जनानां केशवच्ये कारणम् शत० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते । केशनाशकारणञ्च इन्द्रजित्प्रशब्दे दर्शितम् केशकौलप्रहे- लस्तु “क्रोधशोकप्रसङ्गतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते” सुश्रुतेनोक्तः “लताप्रतानोद्विधितैः स केशैः” । रघु० “अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयोः” “विकीर्णकेशास्तु परेत भूमिषु” कुमा० “केशः काशस्तवकविकाशः” सा० द० “केशेषु चमरीं हन्ति” सि० कौ० । “लू प्रकेशनखप्रसृज्यः” मनुः “केशप्रसृज्य धारयतामप्यग्रा भवति खलतिः” सु० त० दानधर्म्मः । केशप्रसृज्य इत्यत्र प्रसृज्यशब्दस्य घ्यन्तत्वेऽपि राजद० परनिपातः । तस्य मूलं कर्णां जाहृच । केशजाहृ तन्मूले न० । अस्मिन् स्वाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे अतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीप् । केशेषु प्रसितः (तत्परः) कन् । केशक तद्वचनात्तत्परे लि० ।

केशकर्मन् न० केशानां कर्म रचनादि । केशानां रचनादि- करणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे । “साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्मणि” भा० वि० ३४० । २ के

शान्तकर्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विवृतिः । केशकलाप पु० इत० । केशसमूहे हेमच० । केशकार पु० केशं केशकारं करोति क-अण् उष० सं० । इक्षुभेदे भावप्र० इक्षुशब्दे यत् कोशकृत इति तदगुडम् कोशकृत इत्येव गुडम् केशकारिन् लि० केशं तद्वचनां करोति क-णिनि । केश- रचनाकारके स्त्रियां ङीप् । “निहीनवर्णां सैरिन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिणीम्” भा० वि० १४४० । केशकीट पु० इत० । यूकाख्ये १ केशकीटे । (उक्ता) श- ष्चि० । तत्रैतत् “अरुं वि बद्धवक्त्राणि बद्धकौदानि मू- र्द्धनि । कफाद्वक्त्रह्निकोपेन नृणां विद्यादरुं विक्राम्” सुश्रुतोक्तः । केशश्च कीटश्च इ० २ केशे कीटे च । “के- शकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः” मनुः [त्रिका० केशगर्भ (क) पु० केशः गर्भेऽस्य वा कप् । कवरीरूपे पदार्थे केशग्रह पु० इत० । १ बलात्कारेण कचग्रहणे सुरतक्रीडाङ्गे २ नद्व्यग्रहणे च । “केशग्रहान् ग्रहाराञ्च शिरसेतान् विवर्जयेत्” मनुः “कोपेन केशग्रहणग्रहारां शिर- सि वर्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रति- षेधः । अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहणानिषेधः” कुल्लू० । “रतेषु केशग्रहाः” कादम्बरी “सुरतेषु नत युञ्जेषु इत्यर्थः । कचग्रहादयोऽप्यत्र । ल्युट् केशग्रहण- मप्यत्र न० । “शम्भोः केशग्रहणमकरोत्” मेघदूतम् केशग्रहम् अव्य० । केशान् गृहीत्वा “स्वाङ्गेऽध्रुवे” पा० ग्रह-णमुल् उष० सं० । केशान् गृहीत्वेत्यर्थे येन विना न जीवनं तदध्रुवं तद्विज्ञे इत्यर्थः । केशं विनापि जीवनस्य सम्भवात् तस्याध्रुवत्वात् स्वाङ्गत्वाच्च तत्र णमुल् । केशघ्न न० केशान् हन्ति हन-हेत्वादौ टक् । इन्द्रजित्प्रकारोगे (टाक) हेमच० इन्द्रजित्प्रशब्दे ६५०४० विवृतिः केशच्छिद्र लि० केशान् छिनत्ति छिद्र-किप् इत० । १ केशच्छे- दके शनापिते पु० शब्दमा० क । केशच्छिद्रोऽप्यत्र केशट पु० केशेषु केशान् वा अटति अट-अच् शक० (उक्ता) १ मत्कुण्डे । २ विष्णौ ३ शङ्खे च जेदि० । ४ भ्रात- रि शब्दर० । ५ कामदेवस्य शोषणाख्ये वाणे विश्वः । ६ शोकदृष्टे (शोना) त्रिका० । केशधर लि० केशान् धरति धृ-अच् । १ केशवपनाकर्त्तरि वत्प्राये २ देशभेदे पु० व० व० । स च देशः दृ० सं० कूर्मविभागे उत्तरस्यासुक्तः । “केशधरचिपिटनासिक द्वासेरक वाटशरधानाः”

केशधृत् पु० केशमिव धरति धृ-किप् । भूतकेशाख्ये तृणभेदे
शब्दचिं [स्वद्वयभेदे ह्रीवरे अमरः]

केशनामन् न० केशस्य नामैव नाम यस्य । (बाला) इति ग-
केशपक्ष पु० केशानां समूहः बा० पक्षादेशः केशः पक्ष
इव वा । केशसमूहे अमरः “केशपक्षे परावृष्टा पापेन
हतबुद्धिना” भा० आ० १७अ० “अभिद्रुत्य सुशस्मां
केशपक्षे परावृष्टत्” भा० वि० ३३अ० केशभारोऽप्यत्र पु०
केशपर्णी स्त्री केश इव पर्णमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
अपामार्गे शब्दरत्ना०

केशपाश पु० केशानां समूहः बा० पाशादेशः केशः पाशइव
वा । केशसमूहे अमरः “करेण रुद्धोऽपि च केशपा-
शः” कुमा० रघुश्च । “तां काचन प्रधापन्ती केशपाशे
परावृष्टत्” भा० व० ४६१ एवं

केशप्रसाधनी स्त्री केशः प्रसाध्यते संस्क्रियतेऽनया प्र-
साध-करणे ल्युट् ङीप् । (काकुद्) (चिरुणि) ख्याते
पदार्थे “केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा”
सुश्रुते तत्सेवनगुणा उक्ताः ।

केशभृ स्त्री केशानां भूतृपत्तिस्थानम् । शिरसि राजनि०
केशभूम्यादयोऽप्यत्र स्त्री “दारुणा कण्डुरा रुद्धा केश-
भूमिः प्रजायते । कफवातप्रकोपेन” सुश्रु०

केशमथनी स्त्री केशोमथ्यतेऽनया मथ-करणे ल्युट् ङीप् ।
शमीवृक्षे राजनि० तस्याः कण्डकेन तदन्तिकयातः केश-
धर्षणात्तथात्वम्

केशमार्ज्जक न० केशान् मार्ज्जं कृज-एवुल् । (काकुद्)
(चिरुणि) ख्यातायां केशप्रसाधन्यां कङ्कतिकायां जटा०
केशमार्ज्जन न० केशो मृज्यतेऽनेन मृज-करणे ल्युट् ङीप्
इतः । १ कङ्कतिकायां (चिरुणि) हेमच० । भावे ल्युट् ।
२ केशसंस्कारभेदे (चुल आचङ्गान)

केशमुष्टि पु० केशानां मुष्टिरिव । महानिम्बवृक्षे राजनि०
केश(स)र् पु० न० के जले शिरसि वा शीर्यति शृ अच् सरति
स्व-अच् अलुक् स० केशः केशाकारोऽस्त्यस् र वा । १ किञ्जके
पद्मादिपुष्पमध्यस्थे केशाकारपदार्थभेदे (चुमरि) अमरः ।
सकेश(स)रपुष्पवत्त्वात् २ नागकेशरे ३ बकुलवृक्षे ४ पुद्गाग-
वृक्षे ५ सिंहादिस्कन्धस्थजटायां पु० मेदि० ६ हिङ्गुवृक्षे
न० भरतः “मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरमालः”
काद० “व्याकीर्णकेशरकारालसुखाः मृगेन्द्राः” पञ्चत०
“पुनः पुनः केशरदासकाञ्चीम्” कुमा० “नीपं दृष्ट्वा हरि-
तर्कापशं ते रैरैर्वृद्धैः” मेघ० “दशनांशुकेशरभरैः” प-

रितः” माघः “दुधुवर्षाजिनः स्कन्धान् खग्नकुङ्कुमकै-
शरान्” रघुः बकुले “सुरभिगन्धपराजितकेशरम्” रघुः
“रक्ताशोकशूलकिसलयः केशरशाल कान्तः” मेघ० ७ कु-
ङ्कुमे च तस्य किञ्जलकाकारवत्त्वेन जायमानत्वात् त-
थात्वं एतेषु उदाहरणेषु दन्त्यमध्योऽपि वा पाठः ।
दन्त्यमध्यस्तु तुरगस्कन्धस्थनोमपुञ्जरूपजटायां हेमच०
कासीसे वीजपूरके पु० स्वर्णं न० राजनि० “अर्धाश्वश्वैः
४,७,७, ममनयरयुगैर्दत्तं मतं कोसरम्” वृ० २० उक्ते
छन्दोभेदे न० ।

केशरचना स्त्री इत० । १ केशानां कवर्थादिविख्यासभेदे
“कुर्वन्ति केशरचनामपरास्तरणः” रत्नाव० । २ के-
शसमूहे हेमच० [जटले (भीमराज) राजनि० ।

केशरञ्जन पु० केशान् रञ्जयति रञ्ज-णिच्-ल्युट् । मृङ्गरा-
केशराज पु० केशा राजन्तेऽनेन राज-करणे घञ् ।
मृङ्गराजे (भीमराज) “मृङ्गराजः केशराजो मृङ्गारः
केशरञ्जनः । मृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रुचोष्णो कफवा-
तनुत् । केश्यस्त्वच्यः क्षमिन्वासकाशशोथामयापहृत् ।
दन्त्योरसायनोबल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिनुत्” भावप्र० ।

केश(स)रान्तः पु० केश(स)रे तदवच्छेदेऽन्तः । धूतुरे जटा०
केश(स)रिन् पु० स्त्री केश(स)राः सन्त्यस्य इति । १ सिंहे,
२ अश्वे च अमरः स्त्रियां ङीप् । १ पुद्गागवृक्षे ४ नागकै-
शरवृक्षे, पु० मेदि० ५ वीजपूरकवृक्षे पु० जटाधरः । ६ हनु-
मत्पतिरिव वानरभेदे पु० । “पिता हनुमतः श्रीमान् के-
श(स)री प्रत्यदृश्यत” रामा०

केश(स)रिसुत पु० इत० । हनुमति केशरिचोले अञ्जनायां
पवनात् तस्योत्पत्तेस्तथात्वम् यथा “अहं के(स)श-
रिणः चोले वायुना जगदायुना । जातः कमलपलाच्च !
हनुमाद्वास वानरः” भा० व० १४७अ० ।

“सूय्यदत्तयरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । तत्र राज्यं प्रशा-
स्यस्य केश(स)री नाम वै पिता । तस्य भार्या बभूवेष्टा
ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयासास तस्यां वै वायुरात्म-
जसुत्तमम् । शालिशूकनिभाभासं प्रासूतेमन्दाञ्जना”
रामा० उ० ६५० [वृक्षे राजनि०

केशरुहा स्त्री केश इव रोहति रुह-क । भद्रदन्तिका-
केशरूपा स्त्री केशशेव रूपमस्याः । वन्द्याकवृक्षे (पर-
गाढा) राजनि० ।

केशलुच्च पु० केशान् लुञ्चति लुञ्च-अपनयने अण् उप० स० ।
केशानामपनेतरि सुखिडतसुखे जैनप्रभेदे केशोल्ङ्गको-

ऽयत्नं “आः पापः पापगण्डापसद ! चण्डालवेश !
कं शोक्नुञ्चक” प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

केशव त्रि० । केशः प्रशस्ताः सन्त्यस्य “केशाद्वोऽन्यत-
रस्मान्” पा० व० । प्रशस्तकेशयुक्ते । केशं-केशिनं वाति
हन्ति वा-क । २ विष्णौ “यस्मात् त्वया हतः केशी
तस्मान्मच्छासनं” इत्यु० । केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो
लोके भविष्यसि” हरिवं० ८१ अ० । कश्च अश्च ईशश्च केशो
ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईशश्च केशौ
पुत्रपौत्रत्वेन स्तोऽस्य वा व, तान् तौ वा वाति गच्छति
नथात्वेन वा-क वा । ३ परमेश्वरे । “शम्भोः पितामहो
ब्रह्मपिता शक्राद्यावीश्वरः” इति पाद्मे तस्य तथात्वो-
क्तेः । तदभेदादपि वासुदेवेऽस्य वृत्तिः । अतएव वि-
ष्णुसं० “नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः”
“त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः”
इत्युक्तं तदभाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य
नामद्वयं समर्थितम् तत्वाद्यावाक्ये “अभिरूपाः केशायस्य
स केशवः कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्यस्तो वशे
वर्तन्ते यस्य स केशवः । केशवधाद्वा केशवः “यस्मा-
त्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ! तस्मात्
केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयौभविष्यसीति” विष्णु पु०
भा० । द्वितीयवाक्ये “केशसंज्ञिताः स्वरूपैर्यदिसंक्रान्ताः
अंशवस्तद्वत्तया केशवः “अंशवोये प्रकाशन्ते सम ते के-
शसंज्ञिताः सर्वज्ञाः । केशवं तस्मात् प्राञ्जभां
द्विजसत्तमाः” भारतम् । “त्रयः केशिनः” इति श्रुतेः
ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः-
मत्केशा बहुधातले” इति स्मृतेश्च । आदौ केशशब्दः
शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः । कोब्रह्मेति सभाख्यात ईशोऽहं
सर्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात् केशवनाम-
वान्” हरिवंशोक्तेः” भा० । तेनास्य बहुधा निरुक्तिः ।
ज्योतिर्विज्ञेदे यस्य जातकादिना नान्यन्याः सन्ति ।
चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये ५ विष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं
ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अलुकसं० । ६ जलस्थे शवे च “के-
शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः । रुदन्ति पाण्डवाः
सर्वे” हाहा केशव केशव” विदग्धसं० (भेदे यथा तन्त्रसारे
केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यास
“अं केशवाय कीर्त्तये नमो ललाटे । अं नाराय-
णाय कान्त्यै नमो मुखे । इं माधवाय तुष्ट्यै नमो
दक्षनेत्रे । ईं गोविन्दाय पृष्ठत्रै नमो वामनेत्रे । नमः

सर्वत्र । उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे । जं मधुसूदनाय
शान्त्यै वामकर्णे । ऋं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे ।
ऌं वामनाय दयायै वामनासापुटे । ॠं श्रीधराय
मेधायै दक्षगण्डे । ॡं हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे ।
शं पद्मनाभाय अङ्गायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै
अधरे । औं वासुदेवाय लज्जायै जङ्घदन्तपङ्क्तौ । औं
सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । अं प्रद्युम्नाय
प्रीत्यै मस्तके । अः अनिरुद्धाय रत्यै मुखे । कं
चक्रिणे जयायै । खं गदिने दुर्गायै । गं शाङ्गिणे प्र-
भायै । वं खड्गिणे सत्यायै । ङं शङ्खिणे चण्डायै
दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । चं हलिने वाण्यै । छं सुम्-
लिने विलासिन्यै । जं मूलिने विजयायै । झं पाणिने
विरजायै । ञं अङ्गुलिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्य-
ग्रेषु । टं सुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै ।
डं नन्दिने स्त्र्यै । ढं नराय ऋद्धयै । णं नरक
जिते सन्दड्यै दक्षपादमूलसन्ध्यग्रेषु । तं सूरये शुद्धयै
थं कृष्णाय बुद्धयै । दं सत्याय धृत्यै । धं सत्याय म-
त्यै । नं सौराय क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यग्रेषु । पं
शूराय रमायै दक्षपात्रे । फं जनार्दनाय उमायै
वामपात्रे । बं भूधराय क्लेदिन्यै पृष्ठे । भं विश्वमूर्त्तये
क्षिप्तायै नाभौ । मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे । यं
त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय बहुधायै हृदि । रं अस्त्रगा-
त्मने बलिने परायै दक्षग्रे । लं सांसात्मने बलानुजाय
परायणायै ककुदि । वं मेदयात्मने बलाय सूक्ष्मायै
वामांसे । शं अस्थ्यात्मने दृष्टपात्राय सन्ध्यायै हृदादिदक्ष-
करे । षं सज्जात्मने दृष्टपात्राय हृदादिवासकरे । सं
शुक्रात्मने चंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने
वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं जीवात्मने विम-
लाय अमोघायै हृदाद्युदरे । जं क्रोधात्मने नृसिंहाय
विद्युतायै हृदादिमुखे । तथा च गौतमीये “केशवादिरयं
न्यासोन्यासमात्रेण देहिनाम् । अच्युतत्वम् ददात्येव सत्यं
सत्यं न संशयः” । मातृकासं० ससृष्टार्थं केशवाय इति
स्मरेत् । कीर्त्तये च नमसा युक्तं भित्त्यादिन्यासमाचरेत् ।
केशवाय ततः कीर्त्तये कान्त्यै नारायणाय च” इत्यग-
स्त्यसंज्ञितावचनाच्चायं क्रमः । न तु केशवकीर्त्तिस्थानं
नम इति । तथा भक्तिभक्ति भिच्छताऽयं न्यासः श्रीवी-
जादिः कर्त्तव्यः । यथा श्रीं अं केशवाय कीर्त्तये नम इत्या-
दि । तथा च “एवं प्रविन्य सेन्द्रासं लक्ष्मीवीजपुरः-

सरम् । स्मृतिष्टमहालक्ष्मीं प्राप्यन्ते हरितां व्रजेत्” ।
 केशवपनीय पुं अतिरात्रयागमेदे तत्करणप्रकारादि कात्या०
 श्रौ० १।५।१२ दर्शितः यथा “तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः
 पौर्णमासीस्तुत्यः” सू० । “तयोः पशुबन्धयोरन्ते केशवप-
 नीयसंज्ञः अतिरात्रसंज्ञः सोमयागो भवति स च पौ-
 र्णमासीस्तुत्यः । ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां तस्य सुधा भवती-
 त्यर्थः” सं० व्या० । अतः ३।५.५, ३.५.१, विशेषो दर्शितः
 “एतौ पशुबन्धौ इत्युपक्रमे
 “अभिषेचनीयेनेष्टा । केशान्न वपते तद्यत् केशान्न वपते
 वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैवमेतदभि-
 षिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत्
 केशान् वपेत्तैतां श्रियं जिह्वां विनाशयेदुद्व्युद्धात्तस्मात्
 केशान्न वपते संवत्सरम् । संवत्सरसमिता वै
 व्रतचर्या तस्मात् संवत्सरं न वपते स एष व्रतविस-
 र्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः ।
 तस्यैकविंशं प्रातःसवनम् । सप्तदशं साध्यन्दिनं सवनं,
 पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्त्यैः सह षोडश्या सह
 रात्र्या त्रिदश्रन्तरः सन्धिर्भवति एष एवैकविंशो य
 एष तपति स एतस्मादेकविंशादपशुङ्क्ते स सप्तदशमभि-
 प्रत्यवेति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिदशं प्र-
 तिष्ठायां प्रतिष्ठति तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति इयं वै
 रथन्तरमस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्यतिरात्रो भवति
 प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति । स वै न्येव
 वर्तयते । केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो
 भवति येनैवमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान्
 प्राप्नोति स यत् केशान् वपेत्तैतां श्रियं जिह्वां विना-
 शयेदुद्व्युद्धादथ यन्निवर्तयते तदात्मन्येवैतां श्रियं नियु-
 नक्ति तस्मान्न्येव वर्तयते केशान्न वपते तस्यैव व्रतचर्या
 भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठति । आसन्द्या उपान-
 न्हाऽऽपसञ्चते । उपानदृभ्यामधि ददस्य यानं भवति
 रथो वा किङ्किहा सर्वं वा एष इदमुपर्युपरि भवत्यर्वा-
 नेवास्मादिदं सर्वं भवति यो राजस्वयेन यजते तस्मादस्येव
 व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठति” सू० ।
 “तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्माऽप्यन्ते ।
 पशुबन्धइयानन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्त्तव्यः ।
 अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवप-
 नाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः
 सोमयागः पौर्णमासीस्तुत्यः कार्यः स एव केशवपनीया-

तिरात्राच्च्यते रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः अतिरात्र-
 त्वसंस्थया कार्यं इत्यर्थः । विदुह्यात् गतसारोऽपि भवेत् ।
 केशवपनार्थमुपशुज्यमानः क्रियमाणः स्तोमः एकविंशदि-
 स्तोमवान् यागः केशवपनीयः । तत्र सामगैर्गोयमानेषु
 स्तोत्रेषु चोदकेन प्रातःसवनादिषु त्रिदशदिस्तोमप्राप्तौ
 नानपवदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति । प्रातःसव-
 नमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशस्तो-
 मकम् अथ सोमयागस्यातिरात्रसंस्थानि तृतीयसवनेऽग्नि-
 षोमवद् द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं त्रीण्युक्तस्तोत्राणि
 एकं षोडशस्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि
 सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्त्तव्यानि । स्तोमत्रिदशप्र-
 चारस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्समारोहस्यमन्त्रव्याख्या-
 वसरे दर्शितः । किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवस-
 स्तोत्रकाले यज्ञसंस्थापकमेकं चरमं स्तोत्रं तृतीयपर्या-
 यस्थान्ते रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत् सन्धिस्तोत्रमित्युच्यते
 तत् स्तोत्रं त्रिदशस्तोत्रयुक्तं कार्यम् । एकविंशादवरो-
 हस्य त्रिदशपर्यन्तं यत् स्तोमकरणयुक्तं तत् सूर्यलोका-
 दिक्रमाद् भूव्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति
 य एष तपति स एकविंशः सूर्य इत्यर्थः तस्मादपशुङ्क्ते
 अवरोहतीत्यर्थः सोऽवरोह्यावरोहं त्रिदशरूपायामस्यां भू-
 मिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति माध्यन्दिन
 सवने रथन्तरं दृष्टुं साम वा पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ वि-
 कल्पितं अत्रैकं नियमयति तस्य रथन्तरमिति । अथ
 सोमकालस्यातिरात्रसंस्थात्वं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अति-
 रात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना कृतएष क्रतुः प्रतिष्ठा-
 रूपः । अथ क्रतोः केशवापव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाण-
 त्वात्तदन्ते केशवापः कार्यः तत्र कञ्चिद्विशेषं विधत्ते स वै
 न्येवेति स यजमानो निवर्तयते केशान्निकन्ते देव न वपेत्
 वपनं नाम सुखं तन्न कुर्यात् निवर्तनं कर्त्तनं तः कु-
 र्यात् एषा केशकर्तनलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं क-
 र्त्तव्या न केशसुखं कार्यम् कदाचिदप्युपानत्-
 कोऽपादुकः कस्यां चिदपि भूमौ उपानहौ पादुके न प्रति-
 तिष्ठति अवस्थापनं न कुर्यात् । आसन्द्या अवरोहस्य-
 मवेऽपि उपानहौ पादुके उपसञ्चते इतस्ततः संचरण-
 समये रथं वा यानं वारोहेत्” । भा०

केशवर्जनी स्त्री केशवर्जनेऽनया वृद्ध-करणे ल्युट् ङीप् ।
 सहदेवीलतायास् “उत स्य केशवर्जणीरथो ह केशवर्ज-
 नीः” अथः ६।२।१२

केशवर्द्धिनो स्त्री केशान् वर्द्धयति वृध-णिच्-णिनि ।

सहदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख०

पु० अ० यथा “अतः परं ऋणु सुने ! केशवादित्यसुत्तमम् ।
यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्नवान् । व्योम्नि सञ्चर-
माणेन सम्प्राप्तेनादिकेशवः । एकदाऽदर्श भावेन पूजयन्
विगुणमीश्वरम् । कौतुकादिव उत्तीर्य हरेरविरूपाविशत् ।
निःशब्देनित्यलः सुस्योमहाशय्यसमन्वितः । प्रतीक्ष्य
आणोऽवसरं किञ्चित् प्रष्टुमना रविः । हरिं विसर्जि-
ताध्वं प्रणनाम कृताञ्जलिः । स्वागतत्वे हरिः प्राह
ब्रह्मणपुरःसरम् । स्वाभ्यासमासयामास भास्वनक्षत-
कन्धरम् । अथावसरमालोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम् ।
नत्वा विज्ञापयामास कृतातुङ्गो सुरारिणा । रविरुवाच ।
अन्तरात्मासि जगतां विश्वम्भर ! जगत्पते ! तवापि पूज्यः
कोऽयस्ति जगत्पूज्यात् माधव ! त्वत्तत्त्वाविर्भवेदेतच्चयि
सर्वं प्रलीयते । त्वमेव पाता सर्वस्य जगतोजगतां
निधे ! इत्याश्रये ससालोक्य प्राप्नोद्यत् तवान्तिकम् ।
किमिदं पूज्यते नाथ ! भवता भवतापहृत् ! इति श्रुत्वा
हृषीकेशः सहस्रशंखोरुदीरितम् । उच्चैर्मथ्य च सम्प्राप्तं वार-
धनं करुञ्जया । विष्णु रुवाच । देवदेवोमहादेवो नील-
कण्ठउभापतिः । एक एव हि पूज्योऽव सर्वेषां सर्वकार-
णम् । अत्र त्रिलोचनादित्यं समर्चयति मोहधीः ।
सलोचनोऽपि स द्वयो लोचनाभ्यां विवर्जितः । एको-
न्ययुञ्जयः पूज्यो जन्ममृत्युजराहरः । मृत्युञ्जयं
क्लिताभ्यर्च्य लोको मृत्युञ्जयोभवेत् । कालकालं स-
माराध्य मृङ्गी कालं जिगाय वै । शिलादिमपि त-
त्याज मृत्युर्मुक्त्युञ्जयाञ्चकम् । विजिम्भे त्रिपुरं यस्तु
हेलयैकेन्द्रमोक्षणात् । तं समभ्यर्च्य भूतेशं को न पूज्य
बभूववेत् । त्रिजगज्जयिनस्त्रातुस्त्रयस्त्रादधनं परम् ।
को नाराधयति वृष ! हरस्य स्वरविद्विषः । यस्यान्विषत्स
सङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचमेत्यदः । विक्रसरं विकाशाच्च कथं
पूज्यतमो न सः । शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतु-
ष्टयम् । प्राप्नोत्यत्र पुमान् सदोनात्र कार्या विचार-
णा । समर्थं शाम्भवं लिङ्गमधिजन्मशतार्जितम् ।
पापपुञ्जं जहात्येव पुमानत्र क्षणाद्भुवम् । किं किं
न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्चनात् । श्रुत्वाः कलत्रं
स्त्रेणैव स्वर्गोन्मोक्षोऽप्यसंशयम् । त्रैलोक्यैश्वर्यसम्प-
त्तिर्भया प्राप्ता सहस्रगो ! शिवलिङ्गार्चनादेकात् सत्यं

सत्यं पुनः पुनः । अयमेव परोयोगस्त्विदमेव परं
तपः । इदमेव परं ज्ञानं स्यात्तुलिङ्गं यदर्थ्यते ।
यैर्लिङ्गं सकृदयत् पूजितं पार्वतीपतेः । कुतो जन्मभयं
तेषां संसारे दुःखभाजने । सर्वं परित्यज्य रवे ! तल्लिङ्गं
शरणं गतः । न तं पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दि-
वाकर ! लिङ्गार्चने भवेच्छुद्धिस्तु पामेवात्र भास्कर !
तेषां पुनर्भवच्छन्दं चिकीर्षति महेश्वरः । न लिङ्गा
राधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम् । सर्वतीर्थार्थ-
भिषेकः स्यात्लिङ्गज्ञानान्मुषेवनात् । तस्माल्लिङ्गं त्वम-
र्च्यक ! समर्चय महेश्वर ! सम्प्राप्तं परमां लक्ष्मीं
महातेजोविजृम्भणीम् । इति श्रुत्वा हरेर्वीर्यं
तदारभ्य सहस्रयुः । विधाय स्टाटिकं लिङ्गं सुनेऽ-
द्यापि समर्चयत् । गुरुत्वेन तदाकल्प्य विवस्त्रानादि
केशवम् । तत्रोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात् ।
अतः स केशवादित्यः काश्यां भक्ततमोनुदः । सम-
र्चितः सदा देवान्मनसोवाञ्छितं फलम् । केशवादित्य-
माराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः । परमं ज्ञानमाप्नोति
येन निर्वाणभागूभवेत् । तत्र पादोदके तीर्थे कृतस-
र्वोदकक्रियः । त्रिलोक्य केशवादित्यं सुचरते सर्व-
पातकैः । अगस्ते ! रथसप्तस्यां रविवारो यदायते ।
तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ । स्नात्वोष-
सि नरोमौनी केशवादित्यपूजनात् । सप्तजन्मार्जि-
तात् पापात् सुक्तो भवति तत्क्षणम् । यद्यजन्म
कृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगञ्च शोकञ्च
माकरो हन्तु सप्तमी । एतज्जन्मकृतं पापं यच्च ज-
न्मान्तरार्जितम् । मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च
यत् पुनः । इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि ! सप्तमि ! । एतज्जन्म
तयं जत्वा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवादित्यमालोक्य
क्षणाद्विष्कल्मषो भवेत् । केशवादित्यमहात्म्यं श-
स्वन् अङ्गासमन्वितः । नरोन लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च
विन्दति” ।

केशवायुध न० ६० । १ विष्णोरस्त्रे । केशवस्यायुधं तदा-
कारोऽस्यस्य अच् । २ आम्भृत्ते पु० शब्दमाला

केशवाकां पु० ज्योतिषनिबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु० ६० । १ अथत्यद्वे त्रिका० अथत्यशब्दे विद्व-
तिः । २ तस्य मन्दिरे च । केशवावासादयोऽयत्त पु० जटा०

केशवेश पु० केशव वेशः । १ कवरीवस्त्रे अमरः । २ केशानां

रचनाविशेषे च “यथाकुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्” आश्व०
गट० १, १७, १७, “एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा”
इति बौधायनः पूर्वशिखः परशिखः इति कुलधर्म्माः
तेषु योयस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कार-
येत्” नारा० वृ० ।

केशहन्तृफला स्त्री केशहन्तृ फलमस्याः । शमीवृक्षे शब्दच०
केशहन्ती स्त्री केशान् हन्ति हन-हच् डीप् । शमीवृक्षे
राजनि०

केशहस्त पु० केशोहस्त इव । केशसमूहे जमरः “लच्छी-
वान् सरसि रराज केशहस्तः” भाषः । “केशहस्तेन
ललना जामाभाय विराजती” भा० व० ४६अ०

केशाकिशि अव्य० केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युङ्ग
“तत्र तेनेदमिति सङ्गमे” पा० स० कर्म्मव्यतिहारे इच्
समा० पूर्वदीर्घः तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् । अन्यो-
न्यकेशग्रहणपूर्वकप्रवृत्तयुङ्गे । एवं कचाकचप्रादयो-
ऽप्यत्र अव्य० । असङ्गमे तु नेद् प्रवर्त्तते । “आर्द्धतां
वङ्गसंरम्भात् केशाकेश रधारथि” भा० वि० ३३० “केशा-
केश्यभवद्युङ्गं रक्षसां वानरैः सह” भा० व० २८३अ०

केशान्त पु० केशानन्त्यति छेदनात् हन्ति अन्ति (नामधातुः)
अण् । द्विजातीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्ये केशच्छेदना-
ख्ये गोदानकर्म्मणि । केशान्ताख्य गोदानकर्म्मप्रकारादि आश्व०
गट० १।१८।१। स्त्रतादौ दर्शितं यथा “एतेन गोदानम्” सू०
व्याख्यातमिति शेषः एतेनेति कृत्स्नोपदेशः तत्रविशेषमाह ।
ना० वृ० । “षोडशे वर्षे” सू० । तृतीयस्यापवादः अत्र
मातृरूपस्योपवेशनं न भवति अयुक्तत्वात्” ना० वृ० ।
“केशशब्दे तु शसशब्दान् कारयेत्” सू० । केशशब्दे
त्विति जातावेकवचनं शसशब्दानिति व्यक्तिपरोनिर्देशः
तेन यत्र शसशब्दाः तत्र “अदितिः केशान् वषत्” ।
“वप्रा केशान्” “दक्षिणे केशपक्ष इति” त्रिषु ते कार्याः ।
तन्मगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्भिधगतस्य ग्रहणं
तेन दक्षिणे शसशब्द इति साधितं भवति” वृ० ।
“शसशब्दोद्दिष्टः” सू० । “शिरस्युन्दनस्यापवादः” ।
वृ० । “शुम्नि शिरोमुखं मास्यायुः प्रमोघीरिति” सू० ।
“क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः” वृ० । “केशशसश्लोमन-
खान्युदकसंस्थानि संप्रव्यति” सू० । “शीतोष्णाभि-
रङ्गिरबर्थं कुर्वीणोऽक्षुण्वन् कुशली केशशसश्लोमन-
खान्युदकसंस्थानि कुर्विति नापितशासनम्” ना० वृ० ।
“आत्म्युत्थ वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे-

वाचं विस्ृजेत् वरं ददामीति” सू० । “तत आत्म्युत्थ
स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्वयमाणाः । स्थित्वुत्पवेशन
प्रतिषेधः । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसमीपे
वरं ददामीति वाचं विस्ृजेत् । वरद्रव्यमाह” ना०
वृ० । “गोमिथुनं दक्षिणा” सू० । ननु भिक्षुरयं कथ-
मस्य गोमिथुनसम्भवः उच्यते यथास्य प्रावरणादि
सम्भवस्तथास्यापि” वृ० । संवत्सरमादिशेत्” सू० ।
एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन
विधिना चरेत् । रात्रौ व्रतादेशाऽनुपपत्तेः अपरेद्युः
कार्यम्” ना० वृ० ।

एतेनेत्यनेन चूडाविहितनक्षत्रादिग्रहणातिदेशः यथाह
सू० चि० “केशान्तं षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे शुभम्”
“षोडशे वर्षे” चौलोक्तदिवसे चूडावर्षतृतीयात् प्रभ-
वतीत्यादिना कथितशुभदिवसे गोदानपर्यायं केशान्त
संज्ञं कर्म्म शुभं स्यात्” गावः केशा दीयन्ते खण्डग्रन्ते
यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः यदाह “केशान्तं षोडशे वर्षे”
कुर्वीतचौलोक्तमादिके” इति । महेश्वरोऽपि “कर्म केशान्त
संज्ञं हि स्मृतं वर्षे तु षोडशे । चौलकर्मोक्तधिष्णप्रादौ”
षोडश इत्येतद्ब्राह्मणविषयं द्रष्टव्यं क्षत्रियविशेषस्तु
द्वाविंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशान्तमित्यर्थः तदुक्तं
मनुना “केशान्तः षोडशे वर्षे” ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यवन्मोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः” पौ० भा० ।
चूडोक्तनक्षत्रादि च चूडाशब्दे वक्ष्यते । अत्र कर्मपर तथा
क्षीवता । मनुवचने तु संस्कारपरतया पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।
एतस्मात् पूर्वं महानाभप्रादिब्रततयं वर्षतये कर्त्तव्यं तच्च
उपनिषच्छब्दे सप्रमाणं दर्शितम् । केशस्यान्तः । २केशस्व-
रूपे १केशाग्रे च । “केशान्तमन्तः कुक्षुमं तदीयम्” कुभा० ।

केशान्तिक ति० केशान्तः केशपर्यन्तः परिमाणमस्य ठन् ।
केशान्तप्रमाणके “केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
प्रमाणतः । ललाटसंमितोरात्रः स्यात्तु नाशान्तिको विशः”
मनुः । (करणे क । सहदेवीलतायां राजनि० ।

केशारुहा स्त्री केशा आरुहन्ति अनया आ+रुह घञर्थे
केशार्हा स्त्री केश केशवर्षमर्हति अर्ह-अण् उप० स० ।
महानीलीवृक्षे राजनि० ।

केशि पु० १दानवभेदे । खसृमः कालवदनः करालः केशिरेव
च” हरि वं २६३ अ० । २केशिनि दानवे च “अरिष्टं
वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्” हरिव० ४२अ० ।

केशिक ति० प्रशस्तः केशोऽस्त्यस्य ठन् । प्रशस्तकेशयुक्ते जने

केशिका स्त्री केशी कायति कै-ऊ । शतावरीष्टके राजनि०
केशिध्वज पु० निमिषंश्चे नृपभेदे “कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो
धर्माध्वजोऽनृपः । धर्माध्वजस्तस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजस्त-
ध्वजौ । कृतध्वजात् केशिध्वजः” भाग० ६।१३।१२।

केशिन् त्रि० केश+प्राशब्दे भूस्ति वा इनि । १ प्रशस्तवृद्धकेश-
युक्ते “वहतामिन्द्र केशिना” ऋ० ३।४।१६ स्त्रियां ङीप् ।
केशिनइदंस्व र्थे वा अण् । “गायिदिदिकाशीत्यादिना”
पा० प्रकृतिभावः । केशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते
च स्त्रियां ङीप् । “केशिनीरेवेमा अथेतर्हि प्रजाः
प्रजायन्ते” शत० ब्रा० १।१८।४।६ । २ केशतुल्यकार्णप्रयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् । “तमयुवः केशिनीः सं हि रेभिरे” ऋ०
१।१४०, ८, “केशिनीः केशस्थानीयोर्द्धभाविष्काण्यप्रोषिताः
ज्वाला” भा० । केशिविद्याप्रकाशके २ गृहपतिस्वामि-
भेदे पु० । केशीगृहपतीनासह सखाद् दुषा शाईलो-
जघान” इत्यादि शत० ब्रा० १।१८, ४, उक्तम् ।
तत्सम्बन्धाच्च प्रजानां केशयुक्तत्वम् उपसंहारे “ततो-
हैव स उत्ससाद् केशिनीरेवेमा अथेतर्हि प्रजाः जायन्ते”
इत्युक्तत्वात् । “एवमुपदिष्टः स केशी ततोदेशात् उत्स-
साद् विनष्टोऽभूत्सखादेतर्हि इदानीमपि वर्त्तमानाः प्रजा
केशिनीरेव केशवत्येव अथ वा केशिसम्बन्धिन्यो जा-
यन्ते केशिना वृद्धिकरविद्यया लब्धत्वात्” भा० ४ द्वापर-
युगीये कणनिहतेऽधुरभेदे केशिनिसूदनशब्दे विवृतिः

केशिनिसूदन न० केशिनं निःसूदयति नि+सूद-ल्यु ।
वासुदेवे कणो तन्निःसूदनकथा च हरिव० ८१ अ० यथा
“प्रागेव तु नरेन्द्रेण माधुरेणोपसेविना । केशिनः प्रे-
षितो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात् । स तु दूतवचः श्रुत्वा
केशी क्रोशकरो नृणाम् । उन्दावनगतो गोपान् बाधते
स्व दुरासदः । सातुषं मांसमश्नानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः ।
दुर्हीतो वाजिदैव्योऽसावकरोत् कदनं महत् । निम्नन्
गा वै सगोपालान् गवां पिशितभोजनः । उद्दाम
कामचारी च स केशी निरवग्रहः । तदरय्यं शक्या-
नाभं नृणामस्थिमिरावृतम् । यत्नास्ते स हि दुष्टात्मा
केशी तुरगदानवः । खुरैर्हारीयते भूमिं वेगेनारुजते
द्रुमान् । हेषितैः स्पर्द्धितैः वायुं श्रुतैर्लब्धयते नभः ।
अतिप्रवृद्धो मत्स्य दुष्टाश्चो वनगोचरः । प्रकम्पितशटो
रौद्रः कंसस्य चरितानुगः । हरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत्
पापकारिणः । कृतं तुरगदैव्येन सर्वान् गोपान् जिघां-
सता । तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् । न नृभि-

र्गोवनैश्चापि सेव्यते वनवृत्तिभिः । निःसम्पातः कृतः
पन्थास्तेन तद्विषयाश्रितः । मदाक्षलितवृत्तेन नृमांसान्य-
ज्जना शृणुम् । नृशब्दादुत्तरः क्रुद्धः स कदाचिद्दिना-
गमे । जगाम घोषसंवासं चोदितः कालधर्मणा । तं
दृष्ट्वा दुद्रुवर्गोपाः स्त्रियश्च शिशुभिः सह । क्रन्दमाना
जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः । तासां रुदितशब्देन
गोपानां क्रन्दितेन च । दत्त्वाऽभयन्तु कृष्णो वै केशिनं
सोऽभिदुद्रुवे । केशी चाप्युद्धतपीवः प्रकाशदशनेक्षणः ।
ह्येमाणो जवोदयो गोविन्दाभिमुखो ययौ । तमापतन्तं
सम्प्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम् । प्रत्युज्जगास गोविन्द-
स्तोयदः शशिनं यथा । केशिनस्तु तमस्यासे दृष्ट्वा कृष्ण-
मवस्थितम् । मनुष्यवृद्धयो गोपाः कृष्णसूचिर्हतेषिणः ।
कृष्ण! तात ! न खल्वेष सहसा ते हयाधमः । उपसर्थ्यो
भवान् बालः पापस्यैव दुरासदः । एष कंसस्य सहजः
प्राणस्तात ! बहिःश्वरः । उत्तमश्च ह्येन्द्राणां दानवोऽ-
प्रतिभो युधि । तासनः परसैन्यानां तुरगाणां महा-
बलः । अवध्यः सर्वभूतानां प्रथमः पापकर्षणम् । गो-
पानां तद्वचः श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः । केशिना सह
युद्धाय भतिञ्चक्रोऽरिस्तदनः । ततः सव्यं दक्षिणञ्च
मण्डलानि परिभ्रमन् । पद्मप्रासुभाभ्यां स हयः क्रोधे-
नारुजते द्रुमान् । सुखे लब्धशटे चास्य स्वाभ्ये केश-
घनाहते । बलयो खूतरङ्गाभाः सुसुवुः क्रोधजं जलम् ।
रुप्तेन वृक्षजञ्चैव ववर्ष रजसावृतम् । हिमकाले यथा
व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः । गोविन्दमरविन्दाक्षं
क्षेपितोद्धारशीकरैः । सफेभैर्वृक्षनिर्गच्छैः प्रोक्षयामास
भारत ! खुरोद्धूतासक्तेन मनुक्कोदपाशुना । रज-
सा स हयः कृष्णं चकारारुणयूद्धजम् । श्रुतवल्गित-
पादस्तु तज्जगामो धरां खुरैः । दन्तान् निर्देशमानस्तु
केशी कृष्णसुपाव्रवत् । स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरग-
सक्तमः । पूर्वाभ्याश्चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्तदावयत् ।
पुनः पुनश्च स बली प्राहिणोत्पार्श्वतः खुरान् । कृष्णस्य
दानवो वीरं प्रहारमभितौजसः । वृक्षेण चास्य वीरेण
तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै । अदशङ्काक्षिशखरं कृष्णस्य रुषितो
हयः । स लब्धकेशरशटः कृष्णेन सह सङ्गतः । राज-
केशी जेवेन संयुक्तः ख इवांशुमान् । उरश्चास्योरसा
हन्तुमियेष बलवान् हयः । वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्-
द्विगुणविक्रमः । तस्योत्थिक्तस्य बलवान् कृष्णोऽप्यभित-
विक्रमः । वाङ्मामोर्गिनं कृत्वा सुखे क्रुद्धः समावहत् ॥

स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेतुमेव वा । दशनैर्भूल-
निर्मुक्तैः सफेनं रुधिरं वसन् । विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां
कटाभ्यां विदलीकृतः । अक्षिणी विकृते चक्रे विरुद्धे
सुक्तबन्धने । निरस्तहसुराविष्टः शोणिताक्तविलोचनः ।
उत्कर्णो नष्टचेतास्तु स केशी बह्वचेष्ट । उत्पतन्नसक्त
पादैः शकन्मूलं सत्तुष्टजम् । स्विच्चाद्रोमा आन्तस्तु
निर्यत्नचरणोऽभवत् । केशिशक्तिविलग्नस्तु कृष्णबाह्वर-
शोभत । व्याभुग्न इव घर्मान्ते चन्द्रार्द्धकिरणैर्धनः ।
केशी च कृष्णसंशक्तः आन्तगात्रो व्यरोचत । प्रभाता-
वनतश्चन्द्रः आन्तो मेरुसिर्वाश्रितः । तस्य कृष्णभुजोद्धूताः
केशिनो दशना सुखात् । पेतुः शरदि निस्तोयाः
सिताभ्रावयवा इव । स तु केशी शृणुः आन्तः कृष्णेना-
क्षिप्तकर्षणा । स्वभुजं स्थायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा ।
स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताननः । केशी नद-
न्महानादं दानवो व्यथितस्तदा । विघूर्णमानः स्रः-
स्ताङ्गो सुखाद्रुधिरसुद्वपन् । शृणुं व्यङ्गीकृतवपुर्निःक-
त्ताङ्ग इवाचलः । व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः
कृष्णबाहुना । निपपात यथा कृतो नागो द्विविदली-
कृतः । बाहुना कृतदेहस्य केशिनो रूपमावभौ । पशो-
रिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना । द्विपादपुच्छ-
कटाङ्गे अवशैकाक्षिनासिके । केशिनस्ते द्विधा भूते द्वे
त्वङ्गे रेजतुः क्षितौ । केशिदन्तक्षतस्यापि कृष्णस्य शु-
शुभे भुजः । कसस्ताल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्गितः ।
न हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः । कृष्णः
पद्मपलाशाक्षो हंसस्तत्रैव तस्थिवान् । तं हतं केशिनं
दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा । बभूवुर्मुदिताः सर्वे हत-
विघ्ना हतक्षमाः । दामोदरन्तु श्रीनन्तं यथास्थानं यथा-
वयः । अश्वनन्दन् प्रियैर्वाङ्मैः पूजयन्तः पुनः पुनः”
“वैशम्पायन उवाच अथाहान्तरहितो विप्रो नारदः स्वगमो
सुनिः । प्रीतोऽस्मि विष्णो ! देवेति कृष्ण ! कृष्णेति
चाब्रवीत् । यद्विदं दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघांसया ।
त्वयैव केवलं युक्तं त्विदिव तत्पुण्यकेऽपि वा । अहं
त्वनेन गोविन्द ! कर्षणा परितोषितः । हयादस्त्रा-
न्महेन्द्रोऽपि विभेति बलसूदनः । कुर्वणस्य वपुर्वैरं
केशिनो दुष्टचेतसः । यत्तथा पाटितं देहं भुजेना-
यतपर्वणा । एषोऽस्य शृत्युरन्ताय विहितो विश्वयो-
निना । यस्मात्तथा हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु ।
केशवो नाम तस्मात् त्वं स्थासि लोकं गमिष्यसि” ।

केशिहन् इत्यादयोऽप्यत । “विलोकात्मा विलोकेशः
केशवः केशिहा हरिः” विष्णुसं० । “प्रकाशनात् केशाः
रश्मयस्ततः अस्त्यर्थे इति । ५ परमेश्वरे ईश्वर्यादित्ये च । “के
शी केशा रश्मयस्तद्वा भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वाति”
१२।३६। निरु० निरुच्य “केश्यग्निं केशी विषं
केशी बिभर्ति” रोदसी । केशी विश्वं खर्दशे केशीदं
ज्योतिरुच्यते” ऋ० १०।१३६। १ ऋचुदाहृत्य व्याकृतं
यथा “केशी अग्निञ्च विषञ्च विषमित्युदकनाम विष्णातेः
विपर्ज्यस्य स्नातेः शुद्धस्य विपर्ज्यस्य वा सचतेः । द्यावा
पृथिव्यौ धारयति केशीदं सर्वमिदमभिरोहति केशीदं
ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यनाह अथाप्येते इतरे ज्योतिषी
केशिनी उच्येते धूमेनाग्निः रजसा च मध्यमः” इत्युक्त्वा
च तेषामेषा सारधानाभवतीत्युक्त्वा च । “तयः केशिन
कृतधा विचक्षते संवत्सरे वपत एकएषास् । विश्वमेको
अभिचष्टे शचीभिर्ब्राजिरेकस्य दृष्ट्ये न रूपम्” ऋ०
१।१६।४।४४। ऋगुदाहृता । व्याख्याताचैषा भाष्ये

“केशस्यानीयप्रकटरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः
ते च कृतधा काले काले विचक्षते विविधलक्षणां भूमिं
पश्यन्ति तेषां पृथक् पृथक् कार्यमाह एषां मध्य एको-
ऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते दाहेन केश
स्यानीयोषधिवनस्यादिकच्छेदनेन नापितकार्यं करो-
ति एकः अन्यैः आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः
स्वकीयैः प्रकाशदृष्ट्यादिकर्माभिरभिचष्टे सर्वतः पश्यति
एकस्य वायोर्ब्राजिर्गतिर्दृष्ट्ये दृश्यते सर्वैः न रूपं अप्र-
त्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दधृतिरूपमलङ्कारैर्गम्यत इति हि न्याय-
विदोवदन्ति” सा०

केशिनी स्त्री केशाः तदाकारा जटाः सन्त्यस्य इति डीप् ।
१ जटामास्यां राजनि २ चोरपुष्पीष्टे (चोरकाचकी)
असरः । ३ मशस्तकेशयुक्तायां स्त्रियां, कृच्छरूपनलं
प्रति दमयन्तीमेरिते ४ तद्वृत्तीभेदे “गच्छ केशिनि । जा-
नीहि” “एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दनः” । “ततः
सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत्” इति च
भा० व० ७४ अ० । कश्यपपत्नीप्रधायाः ५ कन्यारूपे अपस-
रोभेदे । “प्रधाऽस्मत् महाभागा देवी देवर्षितः पुरा”
इत्युपक्रमे “केशिनी च सुबाहुस्य सुरता सुरजा तथा”
भा० आ० ६५ अ० । ६ पार्वतीसहचरीभेदे “गौरी विद्या-
ऽय गान्धारी केशिनी मित्वाह्वया । सावित्र्या सह
सर्वास्ताः पार्वत्या यानि पृष्ठतः” भा० व० २३० अ०

७ अजसीदन्तपत्नीभेदे । “अजसीदोवरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः । षट् पुत्रान् सोऽयं जनयत् तिलुषु स्त्रीषु । भारत ! । ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुश्मन्तरमेठिनौ । केशिन्यजनयत्जङ्घुं सुतौ व्रजनरूपिणौ” भा० आ० ६४ अ० । “अजसीदन्त केशिन्यां जज्ञे जङ्घुः प्रतापवान्” हरिवं ३२ अ० । दन्तुहोतन्तपभार्यावाम् “सौहोतिरभवज्जङ्घुः केशिन्या गर्भसन्भवः” हरिवं २७ अ० । ६ सगरभार्याभेदे “द्वे भार्ये” सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विधुता । केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्” हरिवं १६० । १० रावणभार्या केशिकायम् “ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विप्रवः-सुतौ । रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनी” भाग० ७।१।४।२ । कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-गौरा० डीप् । १ नीलीवृत्ते राजनि० २ भू-तकेशीवृत्ते ३ अजलोमावृत्ते रत्नमा०

केशीचय पु० ६त० । केशसूत्रे हेमच०

केश्य लि० केशाय हितः यत् । १ केशहितकारकोतृका-व्यापादको २ पदार्थे । “तिलोहि पाके मधुरोबलिष्ठः” इत्युपक्रमे “स्तन्योऽयं केश्योऽनिलहा गुरुश्च” “केश्यरसा-यनं मेध्यं काशशूलं फलमुच्यते” “केशप्रसादनी (काकुड्) केश्या रजोजन्तुमलापहा” सुश्रु० । मधुररससेवनस्य केश्यत्वं तत्त्वोक्तं तदुपक्रमे “चक्षुष्यः केश्योवस्पर्श” इति सुश्रु० २ कृष्णगुरुणि न० ३ शृङ्गराजे पु० राजनि० तयोः केशहितत्वात् तथात्वम् । [विवृतिः

कैसर न० को जले सरति ह-अच् । केशरशब्दार्थे तत्र कैसरवर न० केशरेण किञ्चकेन वृणोति ह-अच् । कुङ्कुमे । राजनि० ।

कै(श)सराचल पु० भूपद्मस्य केशरे स्थितः केशराकरतया वा स्थितः । सुमेरुपर्वते । तत्र च भूरूपपद्मस्य कर्णिकारूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्वं यद्योक्तं विष्णु पु० “ज-न्तुहोयः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि मेरुर्भूमेः । मध्ये कनकपर्वतः” इत्युपक्रमे “भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकासंस्थितः स्थितः । तयो-र्मध्यगता मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः कोट-मालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पद्मानि लोकपद्मस्य सर्वदाश्चैव बाह्वतः” इति च विष्णु पु० । “सीता (नदी) तु ब्रह्मसदनात् कैसराचलाद्भिषिखरेऽप्योऽधोऽधः खवन्ती” भाग० ५।७।५।

कैसराक्ष पु० के जलनिमित्तं सरति अन्तो रसोऽस्य । वीजपूरके जम्बीरभेदे जटा० दर्शनेनापि जिह्वाया रसनिः-स्रावकत्वाच्च तथात्वम् ।

कैसरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया ह-वुन् अ-लुक् सु० टाप् अतश्चत्वम् । सहदेवीलतायां राजनि० ।

कैसरिन् पु० स्त्री केसरोऽस्यस्य इति । १ सिंहे २ घोटे के च अमरः “धनुर्द्धरं कैसरिणं ददर्श” रघुः । स्त्रियां डीप् ।

३ पुत्रागे ४ नागकेसरे पु० भेदि० । ५ रक्तशोभाञ्जने रा-जनि० । ६ हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्) शब्दे दृश्यम्

कैसरिसुत पु० ६त० । हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे उक्ता कैसरितनयादयोऽपि तत्त्वार्थे पु० । [चकौ ।

कै शब्दे भा० पर० अक० अनिट् । कायति अकासीत् ।

कैशुक न० किंशुकखेदेम् “पुष्पफले बहुलम्” पा० बहुल ग्रहणात् तस्य न लुक् । किंशुकपुष्पे “योपित् स्तन्यं शात कुम्भं विष्टम् क्षौद्रोमेतं कैशुकञ्चापि पुष्पम्” सुश्रु० लुपि तु किंशुकमित्येव तत्त्वार्थे न० [ये तच्छब्दे उदा० दृश्यम्

कैकय पु० त० स्वार्थे ण् बा० न यदेरियादेशः । कैकयशब्दा-

कैकास पु० कैकसमस्य सारतयाऽस्तस्य प्रज्ञा० अण् । १ रा-

क्षसे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० डीन् कैकसी । सा च २ सुमा-

लिकन्याभेदे “राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचि-

स्मिता कुम्भीनसी च इत्येताः सुमालेः प्रसवाः सुताः रामा०

८० ६ स० । सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा० ८० ६ स०

“किं तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे! शासनात् पितरागताम् । कै-

कसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातमर्हसि । स तु गत्वा

मुनिध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञातं ते मया भद्रे !

कारणं यन्मनोगतम् । सुताभिजापो मत्तस्ते मत्तमात-

ङ्गमाभिनि ! । दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्वं मासु

पस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे ! यादृशान् जनयिष्य-

सि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् । प्रस-

विष्यसि सुश्रोणि ! राजसान् क्रूरकर्म्मणः । सा तु तद्व-

चनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः । भगवन् नेदृशान्

पुत्रान्स्वतोऽहं ब्रह्मवादिनः । नेच्छामि सुदुराचारान्

प्रसादं कर्तुमर्हसि । कन्यया त्वेवसुतस्तु विप्रवा मुनि

पुङ्गवः । उवाच कैकसी भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ।

पश्चिम्नो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ! । मम वंशालु

रूपः स धर्माद्वा च न संशयः । एवमुक्ता तु सा कन्या राम !

कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रघोरूपं सुदा-

रुणम् । दशमीं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् ।

क्षाम्बोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तिमूर्धजम् । तस्मिन्
जाते ततस्तस्मिन् सज्जालाकवलाः शिवाः । क्रव्यादा-
श्चापसव्यानि सखडलानि प्रचक्रुः । वर्षा रुधिरं देवो
मेघाश्च खरनिःखनाः । प्रवभौ न च सूर्यो वै महोल्का-
श्चापतनु भुवि । चक्राम् जगती चैव ववर्वाताः सुदारुणाः ।
अजोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां प्रतिः । अथ ना-
माकरोत् तस्य पितामहसमः पिता । दशग्रीवः प्रहृतोऽयं
दशग्रीवो भविष्यति । तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो-
महाबलः । प्रमाणादस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ।
ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विद्वतानना । विभीषणश्च
धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः” ।

कौटैय पु० केकयानां राजा अण्वादेरियादेशः । १ केकय-
देशन्तरे केकयशब्दे उदाहरणादि । तस्यापत्यम् अण्
छीप् । २ भरतमातरि स्त्री “कैकेयीशङ्खेवाह पलि-
तच्छङ्गना जरा” “दूषयामास कैकेयी शोकेण्यैः
पार्थिवाशुभिः “श्रुत्वा तथाविधं स्त्वयुं कैकेयीतनयः
पितुः” रघुः

कौटज पु० कुटज+प्रथो० । कुटजश्चे भावप्रकाश इति शब्द-
कल्पद्रुमः भावप्रकाशे तु कुटजः कुटज इत्येव पाठः
कुटजशब्दे दृश्यः

कौटभ पु० असुरभेदे तत्कथा हरिवं० ५३४०

“अहमादौ पुराणेन संक्षिप्ता पद्मयोनिना । माञ्च कृत्वा
कृतौ पूर्वं स्मृणुम्यौ द्वौ महासुरौ । कर्णक्षोतोभवौ द्वौ
हि विष्णोरस्य महाबलौ । महार्णवे प्रखपतः काष्ठकुच्छ-
सभौ स्थितौ । तौ विवेक स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधुचोदितः ।
तौ दिवं छादयन्तौ तु वटधाते महासुरौ । वायुप्राणौ तु
तौ गृह्य ब्रह्मा परिरुष्टश्चनैः । एकं गृह्यतरं मेने कठिनं
वेद चापरम् । नामनी तु तयोश्चक्रे सवितुः कमलो-
द्भवः । गृह्यस्वयं सधुर्नाम कठिनः कौटभोऽभवत् । तौ
दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्वलदर्पितौ । सर्वमेकार्णवं
लोकं योद्धुकासौ क्षुनिर्भयौ । तावागतौ ससालोक्य ब्र-
ह्मा लोकपितामहः । एकार्णवाभ्युनिचये तत्रैवान्तरधी-
यत । स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात् सङ्कलिते । रोचया-
मास वसतिं शुद्धां ब्रह्मा चतुर्मुखः । तावभौ जलग-
र्भस्थौ नारायणपितामहौ । बहून् वर्षागणानप्यु
शयानौ न चक्रम्लतः । अथ दीर्घस्य कालस्य तावभौ
सधुकौटभौ । आज्ञस्तस्मिन्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ।
इहा तावसुरौ पोरौ महाकायौ दुरासदौ । ब्रह्मणा

ताडितो विष्णुः पद्मनाभेन वै पुरा । उत्पताताशु शयनात्
पद्मनाभो महादुःखितः । तदा दुःखमवहोरं तयोस्तस्य च वै
तदा । एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते । त-
दाभूत्तु सुलं युद्धं वर्षसङ्ख्यासहस्रशः । न च तावसुरौ
युद्धे तदा असमवापतुः । अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ
युद्धदुर्म्भदौ । अचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम् ।
प्रीतौ स्वस्त्य युद्धेन ह्याध्यस्त्वं स्त्वयुरावयोः । व्यावां
जहि न यदोर्षीं सलिलेन परिमुता । हतौ च तव
पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तम ! । यो ह्यावां युधि निर्जेता
तस्यावां विहितौ क्षुनौ । स तु गृह्य गृह्ये दोर्भ्यौ
दैत्यौ समपीडयत् । जम्बतुर्निबन्धापि तावभौ सधु-
कौटभौ । तौ हतौ चाप्नुतौ तोये वपुर्भ्यामेकताङ्गतौ ।
मेदो सुसुचतुर्दैत्यौ मय्यमानौ जलोर्भिभिः । मेदसा
तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामर्नर्दधे ततः । नारायणस्य भग-
वान्गृह्यत् स पुनः प्रजाः । दैत्ययोर्मेदसा हन्ना मेदि-
नीति ततः स्मृता । प्रभावात् पद्मनाभस्य शाश्वती जगती
कृता” ।

कौटभजित् पु० कौटभं जितवान् जि-भूते क्तिप् । विष्णौ
अमरः तद्वधकथा च कौटभशब्दे उक्ता “उदमञ्जि
कौटभजितः शयनात्” कौटभद्विष् इत्यादयोऽप्यत्र “तनौ
समुस्तव न कौटभद्विष्” भावः इतः । कौटभारि तत्पार्थ
अमरः । कौटभशब्द प्रसृतयोऽप्यत्र पु०

कौटभौ स्त्री कौटभे कौटभनाशकाले स्तुत्या अण् ङीप् ।
महाकाल्याम् योगनिद्रायाम् । “यामस्तौच्छयिते हरौ
कमलजोहन्तुं सधुकौटभौ” महाकालीध्याने तदर्थं
तस्याः स्तुतिरुक्ता । तत्स्तुतिश्च “योगनिद्रां यदा विष्णु
जगत्येकार्णवीकते आसीत्यर्थं शेषशयनं कल्पान्ते भग-
वान्प्रभुरितित्युपक्रम्य देवीमाहात्म्ये दर्शिता ।

कौटभेश्वरी स्त्री “कौटभं निहतं कृत्वा गृहीता तत्पुरी
यतः । तेन सा गीयते देवी पुराणे कौटभेश्वरीतद्देवीपु०
४५४० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम्

कौटर्थ्य पु० कौट-त्वासे घञ् कौटं राति अतिरिक्तत्वात्
रा+क स्वार्थे षञ् । १ भूनिम्बे, अमरः २ कटफलं,
रत्नमा० ३ पूतिकरञ्जो ४ सदनद्वारे च राजनि०

कौटर्थ्य पु० कौटर्थ्य+प्रथो० । कौटर्थ्यशब्दार्थे राजनि०

कौटव न० कितवस्य भावः कर्म्म वा युवा० अण् । १ शाय
२ द्यूते ३ वैदूर्यमणौ राजनि० । स्वार्थे अण् । ४ कितवे ५ शटे
६ द्यूतकारके ७ धनूरे च पु० “कौटवेनाक्षवत्यां वा युद्धे

वा नाभ्यतां धनुः” भा० व० ७८ अ० । “दीव्यं यत् कैतवं
पाण्डव ! तेऽवशिष्टम्” भा० स० ६३ अ० । “यदवोच-
त्तदैवमि कैतवम्” कुमा०

कैतवेय पु० कितवायाः अपत्यं ठक् । अंशुमन्नुपसृते उलूके
क्षत्रियभेदे “उलूकः कैतवेयस्य वीरशंशुमतः सुतः”
हरिवं० ६६ अ० । बा० अ० । कैतयोऽप्यत्र “उलूकः गच्छ
कैतव्य ! पाण्डवान सहसोभकान्” भा० ७०५६ अ० ।

कैन्दासायन पु० स्त्री० किन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् ।
निन्दितदासस्य यूयपत्ये

कैन्नर त्रि० किन्नरः तन्नामवर्षमभिज्जेतोऽस्य तक्षशिला०
अञ् । पित्रादिक्रमेण किन्नरवर्षवासिनि । किन्नरसोदम्
अण् । २ किं पुरुषसम्बन्धिनि त्रि० उभयत्र त्रियां ङीप् ।

कैमुतिक पु० किमुत इत्यर्थात् आगतः ठक् । किमुतेत्यर्थतः
प्राप्ते न्यायभेदे । यथा वज्रायाससाध्यकर्मसमर्थस्य अल्पा-
याससाध्यकर्म सामर्थ्यं तन्व्यायासङ्गमेव न्यदयूचम् ।

कैरलेय त्रि० केरलानां राजा बा० ठक् । केरलदेशन्द्रे “उ-
त्तमोजास्तथा शालः कैरलेयस्य कौशिकः” हरिवं० ६६ अ०

कैरव न० के जले रौति रु-अच् अलुक् स० केरवो हंस-
स्तस्य प्रियम् अण् । १ कुसुदे, शुक्लोत्पले, अमरः २ शनौ
पु० कैतवे न० भेदि० । “जापत्कलं कैरवध्वंसं ह-
स्तयते च या सुमनसामुल्लासिनी मानसे” चन्द्रालो० ।
“कस्मै नाथ ! समर्प्य कैरवकुलं व्योमान्मालम्बसे” उद्ग-
टः । ततः पुष्करा० इनि ङीप् । कैरविणी कुसुदयु-
क्तलतायां तत्समूहे च स्त्री ।

कैरविणीखण्ड पु० समूहे कमला० खण्ड । कुसुदलतासमूहे
कैरविणीफल न० इत० । (वेरा) इति ख्याते कुसुदिनीबीजे
केरविन् पु० कैरवं प्रकाशयतयाऽस्त्यस्य इनि । चन्द्रे शब्दमा०
कैरवी स्त्री कैरवस्य प्रिया अण् ङीप् । १ चन्द्रिकायां भेदि०

२ मेथिकायां राजनि० [स्वार्थे] अण् । स्थावरविषभेदे हेम०

कैराटक पु० किरं पर्यन्तभूमिमण्डति अट-एल् इत० ततः

कैरात पु० किरात इव शूरः इवार्थे अण् । १ बलवत्पुरुषे,
किरातदेशे (पर्यन्तदेशे) भवः अण् । २ भूनिम्बे शब्दच०
३ शम्बरचन्द्रे न० राजनि० ४ भूनिम्बे पु० राजनि० ।
किरातस्योदम् अण् । ५ किरातसम्बन्धिनि त्रि० “कैरा-
तं वेशमास्थाय” भा० व० ६१२ अ० ।

कैराल न० किरं पर्यन्तभूमिभलति अल-अण् उप० स० ततः
स्वार्थे अण् । १ विडङ्गे वैद्यकम् । गौरा० ङीप् । २ कैराली
तत्त्वार्थे स्त्री राजनि० ।

कौलास पु० के जले लासो लसनं टीपिरस्य अलुक् स० कौलासः

स्फटिकस्तखेव शुभ्रः अण्, कौलीनां समूहः अण्—
कौलं तेनाख्यतेऽत आस-आधारे षञ् वा । शिवकवेरयोः
स्थाने पर्वतभेदे । स च उह० सं० कूर्मविभागे उत्त-
रस्यासक्तः “उत्तरतः कौलासोहिमवान् गिरिर्धनुष्पा-
श्च” । स च अलकासमीपस्थितः “अलकां समया चैव
कौलासः शङ्करालयः” काशी० १२ अ० । तत्स्वरूपञ्च
हरिवं० २१७ अ० वर्णितं यथा

“मन्दरस्योयशिखरः, स्फटिकैर्माणिभिश्चितः । वज्रगर्भै-
र्निरालम्बैः स्वर्गोपम इवावभौ । सह शृङ्गैश्च कौलासः
शिलाधातुविभूषितः । तोरणैश्चैव निविडैः प्रांशुभि-
श्चैव पादपैः । प्रवादयद्भिर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च प्रगायि-
भिः । देवकन्याङ्गुहावैश्च प्रकीडित इवावभौ । मधुरै-
र्व्याद्यगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोद्गतैः । शृङ्गारैः सुप्र-
हावैश्च कौलासो मदनायते” ।

तस्य विष्णुनामिपद्मस्य गर्भाङ्कुररूपत्वं हरिवं० २०२ अ०
वर्णितं यथा

“तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । सर्वतेजो-
गुणभये पाथिवैर्लक्षणैर्युते । तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथि-
वीरुहसुतसम् । नारायणात् ससुतपद्मं प्रवदन्ति महर्षि-
यः । या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिच्छते । ये तु
गर्भाङ्कुराः सारास्तान् दिव्यान् पर्वतान् विदुः । हिम-
वन्तश्च मेरुश्च नीलं निषधमेव च । कौलासं क्रौञ्चवन्तश्च
तथाऽङ्घ्रिं गन्धमादनम् । पुण्यं विशिखरं चैव कान्तं
मन्दरमेव च । उदयञ्च गिरिञ्चोऽथ विन्ध्यकस्तञ्च पर्वतम् ।
एते देवगणतनाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आश्रयाः
सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽद्वयः । एतेषामन्तरो देशो
जम्बुद्वीप इति स्मृतः” ।

कौलासप्रमाणञ्च भाग० ५, १६, २३, उक्तं यथा “ऊट-
रदेवकूटौ मेरुं पूर्वेण द्वादशयोजनसहस्रसदगायतौ
द्विसहस्रपृथुतङ्गा भवतः एवमपरेण पवनपारिपातौ”
दक्षिणेन कौलासकरवीरौ प्रागायतौ” । “शुभं
पाण्डुरमेघाभं कौलासञ्च नगोत्तमम्” हरि० २२६ अ० ।

“कौलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्वातिथिः स्याः” मेघ०

कौलासनाथ पु० इत० । १ शिवे शकुबेरे च “कौलासनाथं
तरसा जिगीषुः” रघुः । कौलासपत्न्यादयोऽप्यत्र ।

कौलासयात्रा स्त्री कौलासयात्रामधिक्रय जतोयन्त्या अण्
आख्यायिकायां तस्य लुक् । हरिवंशा नगते “किमश्रे

भगवान् विष्णुर्देवदेवो जगद्गर्जनः । गतः कैलासशि-
खरमालयं शङ्करस्य च” २६४०० अध्यायवधिके २८१ अ-
ध्यायपर्यन्ते पश्ये । उपसंहारे अनुक्रमणिकाध्याये
“कैलासयात्रा कण्ठस्य पौरुण्डकस्य वधस्तथा” इत्युक्तं तेन
गौडपुस्तके कैलासयात्रायन्याभावः प्रामादिक एव
कैलासिकसु पु० कैलासश्लोकोऽयम् । शिवे २ कुबेरे च हेमच-
कैवर्त्त पुंस्त्री के जले वर्त्तते दृढ-अच् अलुक्स्० ततः
स्वार्थे अण् । “निषादो मार्गं वृत्ते दार्श नौकर्मजी-
विनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राङ्मुरार्थवर्त्तनिवासिनः”
मन्त्रज्ञायां (जले) धीवरजातौ । “ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो
निषादः प्रायुक्तः प्रकृतायाभायोगवशां भागेवं दाश-
परनामानं नौवपुवहारजीविनं जनयति । आर्यावर्त्त-
देशवासिनः तं कैवर्त्तं शब्देन कीर्त्तयति” कुङ्गू०
कैवर्त्तं मुस्त न० के जले वर्त्तते दृढ-अच् अलुक्स्० स्वार्थे
अण् कर्म० । सुस्तकमेदे (के सुरिया) शब्दर० स्वार्थे क ।
तत्त्वार्थे भरतः [प्रसिद्धे लतामेदे वस्तरङ्गायाम् राजनि०
कैवर्त्तिका स्त्री कैवर्त्तीव इवार्थं कन् ह्रस्वः । मालवदेश
कैवर्त्तिसुस्तक न० । कैवर्त्ताः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं सुस्तकं
संज्ञायां “ङ्रापोः” पा० वा ह्रस्वः । कैवर्त्तसुस्तके
ह्रस्वाभावे कैवर्त्तिसुस्तकमप्यल (के सुरिया) शब्दात्ते सुस्त-
कमेदे भरतः
कैवर्त्ती स्त्री के जले वर्त्तते दृढ-अच् अलुक्स्० कैवर्त्तजलस्या
सैव स्वार्थे अण् ङीप् । (के सुरिया) सुस्तकमेदे वैद्य-
कम् पुंयोगे ङीप् । २ कैवर्त्तपत्न्याश्च [विङ्ङुके रत्नमा०
कैवल न० के वलते वल-अच् अलुक्स्० स्वार्थे अण् ।
कैवल्य न० के वलस्य भावः षण् । १ आत्यन्तिकदुःखविमर्शमे
सुक्तिमेदे तत्स्वरूपसत्त्वादिकारणानि च सा० का० तत्त्वकौ-
सुदोर्दृष्टानि यथा “पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं
प्रवृत्ते च “इतश्चास्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रवृत्ते च
शास्त्रकाराणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कैवल्यश्रुत्य-
न्तिकदुःखत्वप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति ते हि
दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्दियोजयितुं शक्यन्ते तद-
तिरिक्तस्य त्वत्दात्मन आत्मनस्ततो वियोगः शक्यसम्भा-
दः तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्ते रागमानां महर्षीणाञ्चास्ति
बुद्ध्यादतिरिक्त आत्मेति सिद्धम्” तत्त्वकौसुदी
“कैवल्यं साध्यस्थं दृष्टृत्वमकर्तृभावश्च” सा० का०
“आत्यन्तिकदुःखत्वभावाः कैवल्यं तच्च स्वभावादेव
काले युगदात् सुखदुःखमोहरहितत्वात् सिद्धम्” कौ०

“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य” का०
“पुरुषतत्त्वापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा
हि प्रधानेन सम्बन्धः पुरुषस्तद्वत्तं दुःखत्वयं स्वात्मनः प्रमि-
मन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यता-
ख्यातिनिवन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधा-
नमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादि-
त्वाच्च संयोगपरम्परायाः भोगाय संयुक्तोऽपि कैव-
ल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्” त० कौ० विवृतञ्चै-
तदस्माभिः “अवहितमपि पुरुषस्येति पदं कैवल्यार्थ-
मित्यन्वाते तो व्याख्यातुं पुरुषस्यापेक्षासुत्यापयति पुरुष-
स्यापेक्षामिति प्रकृतेरिति शेषः । कैवल्यं केवलीभावः
स च अनुभूयमानस्य बुद्धिधर्मस्य दुःखत्वयस्य विनाश-
एव, तदर्थं तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रवृत्त्यपेक्षा । तथा हि
दृष्टविषयेच्छया दृष्टसाधनाय प्रवर्त्तमानो दृष्टः । पुरुषस्य
आत्मन्यनुभूयमानं दुःखत्वयं जिह्वाहस्तपरिहारसाध-
नमर्थयते दुःखत्वयाभिघातस्य प्रकृतिपुरुषविवेकाधीन इति
प्रकृतिं विना कथङ्कारं पुरुषस्तद्देवमात्मनि प्रतीयादिति
दुःखत्वयाभिघातार्थमपेक्षणीयज्ञानसाधनत्वेन पुरुषस्य
प्रवृत्त्यपेक्षा” ।

“सम्बन्धानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणमाप्नोति । तिष्ठति
संस्कारवशाद्भक्तमिव दृढतरोरः” सा० का०

“तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवागादिरूपनियतविपाककालोऽपि
कर्माग्न्यप्रचयोदग्धधीजभायतया न जात्याद्युपभोगल-
क्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशशलिनावशिक्तायां हि
बुद्धिभूमौ कर्मावीजान्यङ्गुरं प्रवृत्ते तत्त्वज्ञाननिदाघनि-
पीतसकलक्लेशशलिनायामूषरायां कुतः कर्मावीजानाम-
ङ्गुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्ताविति
अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च
संस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेऽपि कुलाव्यापारे चक्रं
वेगाख्यसंस्कारवशाद्भक्तमिति कालपरिपाकवशात्पुन-
रिते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्ध-
परिपाकौ धर्मावच्छिन्नौ संस्कारौ । तथाचाहुश्चूयते “भो-
गेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते” इति “तावदेवाख्य
चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पद्यते” इति । प्रक्षीयमा-
णाविद्याविशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्क्षामर्थ्याद्दृढतरोर-
स्तिष्ठति” त० कौ० विवृतमेतदस्माभिः—

“इतरे उत्पन्नविवेकज्ञानाः भोगेन प्रारब्धकर्माणीति शेषः
क्षपयित्वा नाशयित्वा समाप्येति यावत् अथ—प्रारब्धक-

स्मैर्ज्ञानान्तरं सम्पद्यते बन्धन्यतया कैवल्यभाजनतारूपेण सम्पद्यते । अस्म-उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विमोक्षः, यावत् विमोक्षो प्रारब्धकर्माभिरिति शेषः विमोक्षो ततोक्तिं प्राप्नुयतीत्यर्थः । अथ प्रारब्धकर्माभिनानन्तरं सम्पत्त्युक्तौ कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः ।

“प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तिः । ऐकान्तिकसात्त्विककुम्भं कैवल्यमाप्नोति” सः का० ।

“अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माश्रयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावोद्गमः प्रारब्धविपाकानां तृपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं उरुं प्रति निवृत्तत्वात् ऐकान्तिकमवश्याविद्यान्तिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः” त० कौ० विवृतश्चैतदस्माभिः

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽञ्जुन !” इति “मा भुक्तं क्षीयते कर्मा कल्पकोटिशतैरपीति” शास्त्रयोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्माविषयकत्वेन ज्ञयाक्षयौ ध्वस्त्यापताविद्याशयेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि” ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणसंज्ञा तत्स्वरूपसंज्ञं यथा “विशेषदर्शनव्यात्मभावभावनानिवृत्तिः” सू० । “यथा प्रादुर्घट्टणाङ्कुरस्योद्भवे देन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्चरणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्प्राप्तौ वि-
शेषदर्शनबीजपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वृत्तिमित्युक्तं भीयते तस्य व्यात्मभावभाषना स्वाभाविकी प्रवर्तते यस्या भावादिदृष्टं स्वभावं संज्ञा दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निरूप्ये भवति तत्प्राप्त्यात्मभावभावना कोऽहंसासं, कथमहंसासं, किं खिदिदं मे, कथं खिदहं, के भविष्याम, इति” सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वस्यामविद्यायां शुद्धचित्तधर्मापरान्त इति ततोऽस्य व्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्तते इति” भाष्यम् ।

“तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्रागभारश्चित्तम्” सू० ।

“तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्रागभारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्रागभारं विवेकज्ञाननिम्नमिति” भाष्यम् । “प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेवः समाधिः” सू० । “यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तस्मापि निरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संज्ञा-

रबीजज्ञानाद्यास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेवोनाम समाधिर्भवति” भा० । “ततः क्लेशकर्म्मनिवृत्तिः” सू० । “तत्तत्तत्तत्तदविद्यादयः क्लेशाः समूलकापे कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माग्नयाः समूलवातं हताभवन्ति क्लेशकर्म्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित्केनचित् कचिज्ज्ञातो दृश्यते” भा० ।

“तदा सर्वविरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानन्त्यं ज्ञेयमल्पम्” सू० ।

“सर्वैः क्लेशकर्माविरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्थानन्त्रं भवति तमसाभिभूतमादृतज्ञानसत्त्वं कचिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्वाडितं अहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतमलमभवति तदा भवत्यस्थानन्त्यं ज्ञानस्या नन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्नेदमुक्तम् “अश्वोमणिमध्यविध्यत्तमनकुलिनावयत् । अयोवस्तं प्रत्यमुक्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति” भा० ।

“ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्युक्तानाम्” सू० ।

“तस्य धर्म्ममेवस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्ताः क्षमाः क्षयमप्यवस्थातुमुक्षहन्ते” भा० ।

“गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तान्तस्वरूपमवधार्यते” भा० ।

“पुरुषार्थगून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति” सू० । कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थगून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मना गुणानान्तकैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति” भा० ।

“कैवल्यरूपावधारणपरस्य स्वरूपावान्तरसङ्कतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थगून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । कुतः करणीयतया पुरुषार्थगून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः, तेषां कार्यकारणात्मनां गुणानां बुद्धानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्थितायास्, अस्थिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे” इति योऽयं गुणानां कार्यकारणात्मकानां प्रतिप्रसवः तत् कैवल्यं, यं कश्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि स हाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्चासौ मोक्ष इत्यत आह पुनरिति सौत्व इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ” वा० विवरणम् ।

वेदान्तिमते अविद्याकल्पितदेहादिप्रपञ्चनिवृत्तौ २३-
द्वितीयब्रह्मभावापत्तिरूपे कैवल्ये च । तच्च कैवल्यं
द्विविधं जीवन्मुक्तिर्विदहकैवल्यञ्च । तत्र जीवन्मु-
क्तिलक्षणम् विस्तरेण जीवन्मुक्तशब्दे वक्ष्यते दिग्भावा-
नत्वाभिधीयते तत्र विवेकचूडामणौ जीवन्मुक्तलक्षण
मुक्तोक्तं यथा

“विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संवृत्तिः । अस्ति
चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः । प्राचीनवासनावे-
गादसौ संसरतीति चेत् । न सदेकत्वविज्ञानाभ्यान्दी-
भवति वासना । अत्यन्तकामस्यापि वृत्तिः कुरुते सा
तरि । तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिणः ।
निदिध्यासनहीनस्य बाह्यप्रत्ययवृत्तये । ब्रवीति श्रुति-
रेतस्य प्रारब्धफलदर्शनात् । सुखाद्यनुभवो यावत्तावत् प्रा-
रब्धमिष्यते । फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि
कुतचित् ? अहंब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिशतार्ज-
तम् । सञ्चितं विलयं याति प्रबोधान् स्वप्रकर्षवत् ।
यत् कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापसुखम् । सुप्तोत्थि-
तस्य किं तत् स्यात् ? स्वर्गाय नरकाय वा । स्वमसङ्ग-
सुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा । न स्मिष्यति च यत्-
किञ्चित् कदाचिद्भाविकर्मभिः । न नभो घटयोगेन सु-
रागभवेन लिप्यते । तथाहोपाधियोगेन तद्भूतैर्नैव लिप्य-
ते । ज्ञानोदयात् पुराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानाद् नश्यति । अ-
दत्त्वा स्वफलं लब्धसुदृश्योत्सृष्टपाणयत् । व्याघ्रबुद्ध्या
विनिर्मुक्तो वाणः पश्चात्तु गोमतौ । न तिष्ठति क्षिण-
न्येव लब्धं बेगेन निर्भरम् । प्रारब्धं बलवत्तरं खलु
विदां भोगेन तस्य क्षयः सम्यग्ज्ञानकृताशनेन विलयः
प्राक्सञ्चितागमिनाम् । ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य तन्मयतया ये
सर्वदा संस्थितास्तेषां तत्त्वितयं नहि कचिदपि ब्रह्मैव
ते निर्गुणम् । उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मनै-
वात्मनि तिष्ठतोऽनेन । प्रारब्धसङ्कावकथा न युक्ता स्वप्राथ-
मस्वङ्कथेव जाग्रतः । न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे
देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे । करोत्यहन्तां समतासि-
दन्तां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण । तदाऽस्य सिध्दा-
र्थसमर्थनेच्छा न संयत्तस्तज्जगतोऽपि वृष्टः ॥ तत्वावुष्ट-
न्तिर्यदि चेन्मृगार्थे न निद्रया रुक्ता इतीष्यते भ्रुवम् ।
तद्वत् परे ब्रह्मणि वर्तमानः सदात्मना तिष्ठति नान्य-
दीक्षते । स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितायै तथा विदः प्राश-
नमोचनादौ । कर्मणा निर्मितदेहः प्रारब्धं तस्य

कल्पताम् । नानादेरात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः ।
अजीनित्यः शाश्वतश्च ब्रूते श्रुतिरसोषवाक् । यदात्मना
तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना । प्रारब्धं सिध्यति
तदा सदा देहात्मना स्थितिः । देहात्मभावो जैवेष्टः
प्रारब्धं त्यज्यतामतः । शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पनाभ्या-
न्निरेव हि । अध्यस्तस्य कुतः सत्त्वम् ? असत्यस्य कुतो-
जनिः ? अजातस्य कुतोनाशः ? प्रारब्धमसतः कुतः ? ।
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि । तिष्ठत्ययं
कथं देह ! इति शङ्कावतो जडान् । समाधातुं वा-
ह्यहृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः । न तु देहस्य सत्यत्वो-
धनाय विपश्चिताम् । परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रि-
यम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन । सद्घ-
नं चिद्वनं नित्यमानन्दघनसक्रियम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म
नेह नानास्ति किञ्चन । प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्व-
तोमुखम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । अहेयमनुपादेयमना-
देयमनाश्रयम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निर्गुणं निष्कलं
सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम् । एकमेवाद्वयमित्यादि ।
अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचाभगोचरम् । एकमे-
वाद्वयमित्यादि । सत्त्वसङ्गं सतः सिद्धं शुद्धं बु-
द्धमनीदृशम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निरस्तरागाश्च निर-
स्तभोगाः शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः । विज्ञाय
तत्त्वं परमं तदन्ते प्राप्ताः परां निर्दृतिमात्मयोगात् ।
भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः स्वरूपमानन्दघनं विचार्य ।
विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं सुक्तः कतार्थो भवतु प्रबु-
द्धः । समाधिना साधुविनिश्चलात्मना पश्यात्मतत्त्वं स्फु-
टबोधचक्षुषा । निःसंशयं सम्यग्बोधिततत्त्वेच्छुतः पदार्थो
न पुनर्विकल्पते । स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात् सत्यज्ञा-
नानन्दरूपात्मलब्धौ । शास्त्रं युक्तिद्वैशकोक्तिः प्रमाणं
चान्तःसिद्धाः स्वानुभूतिः प्रमाणम् । बन्धमोक्षश्च त्वमिच्छ
चिन्तारोगप्रमुखादयः । स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञानं परेषामा-
नुमानिकम् । तटस्थिता बोधयन्ति गुरवः श्रुतयो यथा ।
प्रज्ञयैव तरेद्दिहानीश्वराण्युत्तीहीतया । स्वानुभूत्या स्वयं
ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् । संसिद्धः सन्सुखं तिष्ठेत्
निर्विकल्पात्मनात्मनि । वेदान्तसिद्धान्तनिश्चिरेण ब्रह्मैव
जीवः सकलं जगच्च । अखण्डरूपस्थितरेव मोक्षो ब्र-
ह्माद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम् ।
तदीयज्ञानाकारोऽपि तत्र दर्शितो यथा
“अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः । शुद्धबोध-

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः । द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः
कर्तुर्भोक्तुर्विभक्त्येवाहम् । नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निः-
सोमाऽसङ्गबोधधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्यु-
भयोरवभासकं परं शुद्धम् । बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं
ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदं-
मदइति कल्पनादूरम् । नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्विती-
यमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकान्तोऽहं पुराणकोऽहं
पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरो-
ऽहं निरहञ्च निष्कर्मः । सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो
ज्ञानात्मनान्तर्वहिराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वयं
मेव सर्वं यद्यत् पृथक् दृष्टमिदमया पुरा । मय्यखण्ड-
सुखाम्भोधौ बद्धा विश्वीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते
मायाभारतविभ्रमात् । स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमा-
दारोपितानुस्फुरणेन लोके । काले यथा कल्पकवत्सराय-
नर्तादयो निष्कलनिर्विकल्पे । आरोपितं नाश्रय-
द्रव्यकं भवेत् कदापि मूढैरतदोषदूषितैः । नाह्मीकरो-
त्यप्रभूभिर्भागं शरीचिकावारिमहाप्रवाहः । आकाश-
वत् कल्पविदूरगोऽहमादियवद्वाखरलक्षणोऽहम् ।
आहार्यवन्नियविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविजितो-
ऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनैव विहायसः । अतः
कुतो मे तद्वर्मा जायतस्वस्त्युपग्रयः । उपाविरायाति स
एव मच्छति स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव
जीर्यन् स्मियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः ।
न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंश-
कस्य । एकात्मको यो निविडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः
स कथं नु चेष्टते ? पृथ्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य
निश्चेतसो निर्विक्रान्तेनिराकृतेः । कुतोममाखण्डसुखा-
नुभूतेः ? ब्रूते ह्यनन्तागतमित्यपि श्रुतिः । छायाया
स्यृष्टवृष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा । न स्यृष्टयेव
यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न साक्षिणं साक्ष्य-
धर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारसुदासीनं शृ-
ङ्गधर्माः प्रदीपवत् । रवेर्यथा कर्माणि साक्षिभावो
वज्जेर्यथा दाहनिशामकत्वम् । रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्ग-
स्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे । कर्त्तापि वा कारयितापि
नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । द्रष्टापि वा
दर्शयितापि नाहं सोऽहं, स्वयं ज्योतिरनीदृगात्मा ।
चलत्युपाधौ प्रतिविम्बलौल्यमौपाधिकं मूढविद्यो न-
ञ्जि । स्वविम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रयं कर्त्ताञ्छि भोक्ता-

ञ्छि हतोऽस्मि हन्ता । जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष
जडात्मकः । नाहं विलिखे तद्वन्मैघटघर्म्मैर्नभो यथा ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्ववज्रत्वविमुक्ततादयः ।
बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्माणि
केवलेऽद्वये । सन्तु विकाराः प्रकृतेर्देशधा शतधा सह-
स्रधा वापि । किं मे सङ्गिभरेभिर्न ह्यव्युदा वरमन्वरं
स्पृशन्ति । अव्यक्तादिस्थूलपथ्यन्तमेतद्विश्वं यत्नाभास-
मात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्माद्यन्तहीनं ब्रह्मा-
द्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्व्वारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं स-
र्व्वीकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं नि-
र्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । यस्मिन्नुत्प्रेष-
मायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञाना-
नन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रि-
योऽस्मिन्विकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । नि-
र्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ।
सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः । केवला-
खण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्य-
साम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कपाशीमहिमप्रसादात् । प्रा-
प्ता मया श्रीगुरवे महाज्ञाने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु ।
पुनस्तत्त्वक्षणं तत्त्वोक्तं यथा
“कुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि । तथैव
विद्वान् रमते निर्द्वयो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यम-
दैर्न्यभैश्चक्रमशनं, पानं सरिदारिद्र्यं, स्वातन्त्र्येण निरहं-
या स्थितिरसो निद्रा श्लेशाने वने । वस्त्रं जालनयोध-
णादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही सञ्चारो निगमान्त
वीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्माणि । विमानमालम्ब्य
शरीरमेतद् भुनक्तुःशेषान् विषयालुपस्थितान् । परेच्छया
बालवदात्मवेत्ता योव्यक्तलिङ्गोऽहं सत्तवाद्याः । दि-
गम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्ब-
रस्यः । उज्ज्वलवद् वापि च बालवद् वा पिशाचवद्
वापि चरत्यवन्द्याम् । कामाङ्गिकागच्छपी संश्वरत्येकचरो-
सुनिः । स्वात्मनैव सदा तृप्तः स्वयं सर्वात्मना स्थितः ।
क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचि-
ज्ज्ञानः सौख्यः क्वचिदजगराचारकलितः । क्वचित् पा-
त्नीभूतः क्वचिदवमतः काव्यविदितश्चरत्येव प्राज्ञः शत-
तपरमानन्दसुखितः । निर्धनोऽपि सदा तृप्तोऽप्यसहायो
महाबलः । निष्कटप्रोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शकः ।
अपि कुर्वन्नुत्तमं श्रद्धाभोक्ता फलभोग्यसि । शरीरशुद्ध-

शरीर्येप परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्-
मिमं ब्रह्मविदं क्वचित् । प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च
शुभाशुभे । स्थूलादिसत्त्वन्वतोऽभिमानिनः सुखञ्च
दुःखञ्च शुभाशुभे च विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो सुनेः कुतः
शुभं वायशुभं फलं वा । तमसा अस्तवज्ज्ञानादप्रस्तोऽपि
रविर्जनेः । अस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुल-
क्षणम् । तद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तब्रह्मचित्तमम् ।
पयस्नि देहवन्मूढः शरीराभासदर्शनात् । अहिनि-
र्णप्रनीवायं सुतदेहस्तु तिष्ठति । इतस्ततश्चात्यमानो
यत्किञ्चित् प्राणवायुना । स्रोतसा नीयते दास्य यथा
निम्नोद्धतस्य जम् । दैवेन नीयते देहो यथाकाशोपभु-
क्तिषु । प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः संसारिवञ्चरति
भुक्तिषु सुतदेहः । सिद्धः स्वयं वसति सात्त्विकदत्त
तृणैः चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पमूलः । नैवेन्द्रि-
याणि विषयेषु निवृत्त एष नैवाप्युद्धृता उपदर्शनल-
क्षणस्यः । नैव क्रियाफलमपोषदेवते स सानन्दसान्द्र-
रसानुसुप्तचित्तः । लक्षणलक्षणगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्
कैवलात्मना । शिवएव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ।
जीवन्नेव सदा सुतः कृतार्थो ब्रह्मचित्तमः” ।
विदेहकेवत्यपि तत्र दर्शितं यथा “उपाधिनाशाद्
ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति निर्दयम् । शैलूषवशस-
ङ्गाभावाद्योश्च यथा पुमान् । तथैव ब्रह्मविच्छेदः सदा
ब्रह्मैव नापरः । यत् कापि विशेषं सत् पर्यमिव तरो-
र्वपुषः पतनात् । ब्रह्मोभूतस्य यतेः प्रागेव तस्मिन्निना
दधम् । सदाग्निं ब्रह्मणि तिष्ठतो सुतेः पूर्णहयान-
न्दनयात्मना सदा । न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा त्वङ्मां
स्वित्पिण्डविसर्जनाय । देहस्य मीचो मोक्षो न द-
ण्डस्य कणशुद्धोः । अविद्याहृदयसन्धिमोक्षोमोक्षो
यतस्ततः । कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चतुरे ।
प्रणं पतति चेत्तेन तरोः किं सु शुभाशुभम् ? । पतस्य
पुष्पस्य फलस्य नाशवद् देहेन्द्रियप्राणवियं विनाशः ।
नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्यानन्दास्तेष्टं क्षयदम्ति चैषः ।
प्रज्ञानघनस्यात्मलक्षणं सत्त्वसूचकम् । अविद्योपाधिक-
स्यैव कथयन्ति विनाशनम् । अविनाशी वा अरेऽयमा-
त्मैति स्तुतिरात्मनः । प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु
विकारिषु । प्राणान् हस्तं रणधाम् कटाखराद्या दग्धा भ-
यन्ति हि स्तदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियासुसनञ्चादिसम-
स्तदृश्यं ज्ञानाग्निदग्धसुपयाति परात्मभावम् । विलक्षणं

यथा ध्वानं लीयते भासतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं
ब्रह्मणि प्रविलीयते । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति
स्फुटम् । तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवत् स्वदम् ।
क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयु-
क्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविनुसुनिः” ।
एवं विदेहकैवल्यं सन्नात्मत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं
प्रपद्यैव यतिर्नान्वर्तते पुनः । सदात्मैक्यविज्ञानदग्धावि-
दादिवर्णः । असुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत पङ्कवः ? ।
मायाकृतौ बन्धने चो न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः । यथा रज्जौ
निष्क्रियायां सर्पाभासविनगसौ । आहतेः सदसत्त्वाभ्यां
यत्तस्ये बन्धमोक्षयोः । नाहतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावा-
दनाहतम् । यद्यस्यद्वैतज्ञानिः स्यात् द्वैतं न सहते
श्रुतिः । बन्धव मोक्षव स्तपैव मूढा बुद्धेर्युष्णं वस्तुनि
कल्पयन्ति । दृगादृतिं मेवकृतां यथा रवौ यतोऽद्वया-
सङ्गचिदेकमक्षरम् । अस्तीति प्रत्ययो यस्य यस्य नास्तीति
वस्तुनि । बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः । अतस्तौ
भायया कृतौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि । भिष्कले निष्कले
शाले मिरवद्यो निरञ्जने । अद्वितीये परे तस्य व्योमवत्
कल्पना कुतः ? । न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च
साधकः । न सुसुप्तं वै सुत इत्येधा परमार्थता ।
सकलनिगमचूडास्त्रान्तसिद्धान्तगुह्यं परमिदमतिगुह्यं दर्-
शितं ते मयाद्य । अपगतकलिदोषं कामनिर्मुक्तबुद्धिं त्व-
मनुवद सकृत्त्वं भावयित्वा सुसुप्तम्” । कैवल्यं स्वरूपत्वे-
नाख्यस्य अर्थः अच् । १कैवल्यस्वरूपे त्वि० “ज्ञानविज्ञा-
नयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्ब्र-
ह्मसदने सा गतिर्भवान्” भा० अहु० १६अ० । “कैवल्या
मोक्षाख्या गतिः” नीलक० । केवल एव स्वार्थे षप्रज् ।
४अद्वितीये वस्तुनि न० “धातारमजसम्यक्तं यमाहुः पर-
मव्ययम् । कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजसक्षरम्”
भा० अ० ६३अ०

कौशिक न० केशानां समूहः ठक् । १कौशिकमूढे । २नाटकप्र-
सिद्धे वृत्तिभेदे स्त्री डीप् हेमच० सा० द० सरस्वतीकण्ठा-
भरणे च कौशिकीत्येव पाठः । अलङ्कारशब्दे ३८८पृ०
तल्लक्षणसूक्तम् । ३३३कारे ५० जटा० तस्य केशवेश-
पूर्वकत्वेन तदधीनत्वात् तथात्वम् । ५५५पभेदे ५० “आ-
हूतिः कौशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः” हरिवं० ८६अ०
कौशोर न० केशोरस्य भावः कर्मवा प्राणशब्दवयवचित्वात्
अज् । “कौमारं पञ्चमाद्दानं पौगण्डं दशसावधि ।

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति” श्रीध-
रदर्शिते एकादशावधिपञ्चदशपर्यन्तवर्षवयसि “सन्”
वयसि कैशोरे ऋग्रानुयहकारकम्” भाग० २।२८।१८
स्वार्थे क । तत्कार्ये “कैशोरकं मानयन् वै सह नाभिर्मु-
नोद ह” हरिवं० ७७ [ढक् । किशोर्या अपत्ये
कीशोरिकेश्य पुंस्त्री० किशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा० अपत्ये
कोकि पुंस्त्री कुक-आदाने अच् । १चक्रवाके “हंसारवैः
कोकरवैश्च” भा० आनु० २६अ० “विरहविधुरकोकद्वन्द्व-
शोकं विभिन्दन्” उद्भटः । २वृत्ते “वने यथपरिभ्रष्टा
सृगी कोकै (वृकैः) रियाहितां” रामा० । ३भेके
च स्त्रियां ङीप् । ४व्ये वृत्ताम् (टिकटिकी) ५खज्जूरी
वृत्ते च पु० भेदि० द्विविधौ पु० त्रिका०
कोकड पुंस्त्री कोकं तद्वत् लाति ला-क लस्य ङः । विशेष्य-
वृत्तभेदे चमरवृत्ते राजनि० स्त्रियां ङीप् ।
कोकद्वय पुंस्त्री कोकद्वय दीव्यति दिव-अच् । कपोते राजनि०
काकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अनभूत-
रूपेण नद-अच् । १रक्तपद्मे, २रक्तपद्मे च । “व्याको-
शकोकनदतां दधते नलिन्यः” माघः । “सरसः कोक-
नदभ्रमादिषु” नैष०
कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्दीर्घप्रत्यस्य ।
१रक्तवर्णे २तद्वति लि० अमरः । [सूर्ये शब्दच० ।
कोकवन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मेर्लनकारित्वात् बन्धुरिव ।
कोकरक पु० ब०व० देशभेदे । “वकाः कोकरकाः प्रोष्टाः सम-
वेगमास्तथा” भा० भी० ६ देशकथने ।
कोकवाच पुंस्त्री कोकस्य वाचेव वाचा वाक् रवीयस्य ।
विशेष्यवृत्तभेदे राजनि०
कोकाय पु० कोकस्येवायमस्य । समञ्जनानुपभेदे राजनि०
कोकामुख न० भारतपदिष्टे तीर्थभेदे “कोकामुखसुपस्पृश्य
ब्रह्मचारी यतव्रतः । जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत्
पुरातनैः” भा० व० ८४अ० “कोकामुखे विमोह्याय” भा०
आनु० । २५अ०
कोकाह पु० कोकइवाहन्ति आ+हन्-ङ । चेतान्ते हेमच०
कोकित पुंस्त्री कुक-इलच् । खनामख्याते पक्षिणि अमरः ।
“पुष्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज” कुम० स्त्रियाम् जाति-
त्वे ऽपि-अजा० टाप् । “कोकिलाकलरवो वनेवने नून-
मल निगडो भविष्यति” उद्भटः । “अवक्रुष्टः कोक-
ति” सि० की० “रतिद्रुतिपदेण कोकिलां” कुमा०
“कोकिलासञ्जुवादिनीम्” रघुः । अङ्गारे पु० त्रिका०

संज्ञायां कन् । “हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्ह-
टकम् । सुनिगुहकार्यैः कृतयति वद कोकिलकम्”
वृ० र० उक्ते २वृन्दोभेदे न० ।
कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य ।
अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाङ्ग) वृत्तभेदे रमा-
नाथः [(तालमाखना) वृत्तभेदे अमरः
कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य पक्षमा० ।
कोकिलावास पु० इत० । आन्ध्रवृत्ते राजनि०
कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा
“अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः । निरुन्ध्याद्-
वायुसञ्चारं कोकिलास्यासनेन च । जडं हस्तद्वयं कृत्वा
तदप्ये पादयोः सुधीः । बद्धाङ्गुष्ठद्वयं नाथ ! शनैः सनैः
प्रकारयेत् । पद्मासनं समाकृत्य कुपरोपरि संस्थितः”
कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कथ्यः इक्षुः । (काजला) इक्षु-
भेदे । राजनि०
कोकिलेष्टा स्त्री० इत० । महाजम्बूवृत्ते राजनि०
कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽयम् । आन्ध्रवृत्ते
राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८
कोङ्क पु० ब०व० । देशभेदे । “चक्रमाणं कोङ्कवेङ्कटकान्”
कोङ्कण पु० ब०व० । देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूमे विभागे
दक्षिणस्यासुक्तः “शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः” ।
“अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ! । कौकुटकास्तथा
चोलाः कोङ्कणा मलवानरा” भा० भी० ६अ० । कचि-
देकत्वम् “नायं वर्ज्यः कोङ्कण्ये मागधे च” सु० चि०
“मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कण्ये । व्रतं चूडां
विवाहञ्च वर्ज्ययेन्नकरे गुरौ” क्षी० धा० । तेषां राजा
अयम् । कोङ्कण्ये तद्देशेन्ये बह्व्यु तस्य लुक् । तत्कार्ये
स्वार्थे क “कुनलांश्च तथा वङ्गान् शालान् कोङ्कणकां-
स्तथा (विजित्य) हरिवं० १४अ०
कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा अयं तस्य लुक् कोङ्कणा-
रेणुका इत० । परशुरामे शब्दमा०
कोच लि० कुच-उपलब्ध कर्त्तरि ण । १सङ्कोचके, भावे
वज् । २सङ्कोचे “एकैकस्य त्वकोचभेदस्वपनाङ्गसादाः
कुष्ठे सहत्पूर्वयुते भवन्ति” सुश्रु० ब्रह्मवै० पु० उक्ते
३जातिभेदे (कोच) “तीव्ररक्षैव स एतः सांसच्छेदिससङ्गवः ।
कोचजातिरिति इति तत्कोक्तेः । स्त्रियां ङीप् । ४तत्-
प्रधाने देशे पु० । सोऽभिजनोऽस्य अयम् । कोच तद्देश-
वासिनि बहुषु तस्य अणोलुक् ।

कोजागर पु० कोजागर्ति इति लक्ष्मप्राज्जितरत्न काले पु० ।
 आश्विनपौर्णमासप्राम् । तत्कथय्यवस्थादि ति० तं
 कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकु-
 म्भोवालुकार्णवात् । आयाति सेनया साङ्गे कृत्वा युद्धं
 रुदारुणम् । तस्मात्तत्र नरैर्भागाः स्वगेहस्य समीपतः ।
 शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च शण्डनैः । पुष्पाध्र-
 फलमलान्नसर्वप्रकरैस्तथा । देशानि भूषितव्यानि ना-
 नादणैर्विशेषतः । हुस्तातैरुलिप्तैश्च नरैर्भाज्यं सवा-
 न्यवैः । दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकेभिः । स्त्री-
 बालमुखवृद्धैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः” । पूजितैः सु-
 रैः पूजितसुरैरित्यर्थः । “पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथाहारो-
 र्जमित्तयः । द्वारोपान्ते सुदीप्तसु संपूज्यो हव्यवाहनः ।
 यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च हुतार्पितः । संपूजितव्यः
 पूर्येन्दुः पयसा पायसेन च । स्कन्दः सभार्य रुद्रश्च
 तथा नन्दीश्वरोसुनिः । गोमहिः सुरभिः पूज्या काग-
 वद्भिर्हताशनः । उरभ्रवद्भिर्वृणोगजवद्भिर्विनायकः ।
 पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः । ततः पूज्यो-
 निकुम्भोऽपि समानैस्तलतण्डुलैः । सुगन्धिभिर्हतो-
 पेतैः कशराख्यैश्च भूरभिः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा
 तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् । वज्रपाशगतैर्नद्या दृष्टा
 क्रीडाः प्रयत्नवाः” । ततश्च द्वारोर्ध्वमिति ह-
 व्यवाहपूर्णेन्दुसभार्य रुद्रस्कन्दनन्दीश्वरसुनयः सर्व-
 पूज्याः । द्वारोर्ध्वमिति शब्दोऽत्र बहुवचनान्तः ।
 नन्दीश्वरोसुनिरैकः । गोमता सुरभिः, काग-
 वता हताशनः मेघवता वरुणः, हस्तिमता विनायकः,
 अश्ववता रेवन्तः सर्वैरेव निकुम्भः पूज्यः, महार्णवे मि-
 त्तपुराणम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं
 निशि । कौसुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ।
 कौसुदां पूजयेत्तच्छ्रीमिन्द्रमैरावते स्थितम् । सुगन्धि-
 र्निशि सद्देशे अक्षैर्जागरणं चरेत्” । तथा “निशीथे
 वरदा लक्ष्मीः कोजागर्तीति भाषिणी । तस्मै वित्तं
 प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः । नारिकेलैश्चिपिकैः
 पितृन् देवान् समर्चयेत् । बन्धुंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तद-
 शनो भवेत्” । अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानात्
 रालिखत्यभिदम् । ततश्च “प्रदोषव्यापिनी आद्या तिथि-
 र्भक्तव्रते सदा । प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं षटिकाद्वयमिष्यते”
 इति वत्सवचनात् यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी
 पौर्णमासी तद्दिने कोजागरणव्यस्य उभयव्याप्तसुरो-

धात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
 व्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कथ्यम् । प्रधानपूजाकालव्याप्त-
 सुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने न
 प्रदोषव्याप्तिस्तदा कृतरा पूर्वद्युस्तत्कथ्यम् “अहःसु
 तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतोद्दिवा । नक्तादिब्रतयोगे तु
 रात्रियोगोविशेष्यते” इति वचनात्” ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि । तस्मै वित्तं
 प्रयच्छामि कोजागर्ति महीतले” इत्यकौसुदी । तत्र क-
 क्रीडा कार्या । अक्षक्रीडाविशेषश्च चतुरङ्गशब्दे वक्ष्यते ।
 “या तु कोजागरे याते” ति० तं राजमातृशब्दः ।

कोट पु० कुट-घञ् । कौटिल्ये । आधारे घञ् । दूर्गे (गङ्)
 मेदि० । ततः चतुरर्थ्याम् अज्ञा० र कोटर कोटसंज्ञ-
 कष्टदेशादौ ति० । [विवर्तितः स्त्रियां ङीप् ।

कोटक पु० स्त्री कुट-लृप् जातिभेदे ब्रह्मवै जातिशब्दे
 कोटचक्र न० कोटस्य दुर्गस्य शुभाशुभज्ञापनार्थं अष्टविधं
 चक्रभेदे चक्रशब्दे विवर्तितः । “कोटचक्रमष्टविधं चतुर-
 खादिभेदतः “इति नरपतिजयचर्या

कोटर पु० न० कोटं कौटिल्यं राति रा-क । वृक्षस्कन्धादिस्थग-
 ह्वरे । “चलत्फणाधरमिव कोटरं तरुः” साधः ।
 “महाहङ्कारविटपइन्द्रियाङ्गुरकोटरः” भा० आश्व०
 ४७अ० र दुर्गसंज्ञकष्टदेशादौ ति० व्युत्पत्तिः कोटशब्दे
 दृष्ट्या । कोटरं दुर्गसंज्ञकष्टं वनम् तथाभूतदृष्ट्या वा
 वनम् कोटरा० पूर्वपददीर्घः णत्वञ्च । कोटरावणम्
 वनभेदे न० ।

कोटरादि पु० वनशब्दे परे पूर्वस्वरदीर्घनिमित्ते पा० ग०
 स्त्रोक्तो शब्दगणे स च गणः । “कोटर मिश्रक सिम्रक
 पुरग शारिक” ।

कोटरी स्त्री कोटं कौटिल्यं रीणाति री-वधे गतौ च क्तिप्
 १ नग्नायां स्त्रियां २ दुर्गायाञ्च अमरटीका ।

कोटवी स्त्री कोटं कौटिल्यं दुर्गं वा वाति वा-गतौ हिंसने
 क गौरा० ङीप् । १ दुर्गायास् धरणिः । २ नग्नायां स्त्रियां
 अमरटीका ।

कोटि स्त्री कुट-ङ् । १ धनुषोऽप्यभागे अमरः २ वस्तुमात्र-
 स्याप्यभागे, ३ अस्त्राणां कोणे ४ उत्कर्षे ५ शतलक्षमित-
 संख्यायां, ६ तत्संख्ये च मेदि० । ७ शृङ्गायास्
 (पिण्डिङ्गशाक) अमरः ८ संशयस्यालब्धने, वादे निर्य-
 यार्थं कृते ९ पूर्वपक्षे, वा ङीप् कोटीत्यप्यत्र । “धनु-
 षोऽध्यातव्यं कर्षेन वीरम्” भा० आ० १अ० । “तेन

भूमिनिहितैककोटि तत्” (कार्मुकम्) रघुः । “आ-
र्जितजटामौलिविलम्बिशिकोटयः” कुमा० “पूर्व-
स्खलन्तु हिनदीधितिकोटिसेनम्” माघः “विप्रतिपत्तिवा-
क्यजन्यकोट्युपस्थितिः” संशयहेतुकौ गदाधरः । “इष्टा-
द्वाहोर्यः स्यात्तत्सङ्घिन्यां द्वितीयरोवाङ्गः । तत्र स चतु-
रस्त्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तजज्ञैः” १०लीलावत्युक्ते
त्रिकोणादिज्ञेत्वावयवरेखाभेदे स्त्री “तथायते तद्भुजकोटि
चातः” लीला० “त्रिभिः पदं तानि त्रिवारि चक्रे क्र-
मात् स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातम्
एव्यन्त युग्मे भुजोवाङ्गहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता” सि० शि०
उक्ते राशिचक्रस्य ११२तीयांशे १२तलोक्ते छायानि-
रूपणार्थं कल्प्यमानज्ञेत्वावयवरेखाभेदे यथा “दिक्स्त्व-
सम्पातगतस्य शङ्कोर्यायाम्पूर्वापरस्त्वमध्यम् । दोर्दैः-
प्रभावेविवियोगमूलं कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्”
सि० शि० “दिक्संपातस्यस्य शङ्कोर्भायं यत् प्रतति
तस्य पूर्वापरस्त्वस्य च यदनरं स दोरित्युच्यते दोर्या-
ययोर्वर्गान्नरपदं पूर्वापरा कोटिरिति” प्रसि० १२चन्द्रस्य
शङ्कोर्यतिज्ञानार्थं तत्रैव दर्शिते ज्ञेत्वावयवभेदे च यथा
“योऽवो नरो दिनकृतः स विधोरुदयशङ्कान्वितो मम
मता खलु सैव कोटिः” सि० शि०
“यो रवेरधः शङ्करौ विधोरुर्ध्वं शङ्कुना युतः सैव को-
टिर्मम मता अतोपपत्तिः । इहार्कैकोयाम्रोत्तरभावेन
यदनरं स भुजः । ऊर्ध्वाधरभावेन यदनरं सा कोटिः ।
सा चैवं भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शङ्कोर्यतिस्तदा
रविशङ्कोरभावाच्छिवशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेर-
धः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावन्ता-
वत् तयोर्यत्तस्ययोरुर्ध्वं नरमन्तरं सैव कोटिरुचिता ।
यतो द्रष्टा पुरुषेणात्मनोऽवस्थानवशेन शशिनः शङ्कुसु-
न्नतमवलोक्यम् । अतः स्वावस्थानसमस्तवाङ्मूर्ध्वरूपिण्या
कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णकृतं त्र्यस्त्रं वृष्टेरप्यत
आदर्शवत् संमुखं यथा भवति तथा कल्प्यम्” प्रसि०
तत्रैवोक्ते १४उदयास्तस्त्वत्कल्पितज्ञेत्वावयवभेदे यथा
“स्त्वत्वाद्वाशङ्कुतलं यमं शं याम्नां गतं हि द्युनिशं
कुजोद्धे” । अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात् सद्युक्ति-
युक्तं न्तलं निरुक्तम् । सौम्यापकाप्यात् तलं हि
यास्यं यास्यापकाप्यात् पुनरेव यास्यम् । तदनरैक्यं
समस्तस्त्वत्तस्यांशजीवां भुवि वाङ्गमाङ्गः । इगज्यां श्रुतिं
चाय तयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियोगमूलम्” सि० शि०

“क्षितिजस्याहोरात्रवृत्तसंपातयोर्वर्द्धं स्त्वत्तुदयास्तस्त्वम् ।
अहस्यानाल्लम्बः शङ्कुः । तस्य तलसुदयास्तस्त्वत्वाद्दक्षिणतो
भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं ग-
तम् । अधस्तूत्तरतो गतम् । अतो निश्युत्तरं न्तलम् ।
अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽप्रोत्तरा न्तलं यास्य-
मतस्तेनोनाया वाङ्गमेवति । वाङ्गनां शङ्कुप्राच्यपर-
स्त्वयोरन्तरम् । यदाऽप्या शङ्कुतलादूना तदा तयोन्तरं
दक्षिणं शङ्कुतलं वाङ्गः स्यात् । एवं समस्तप्रदेशादुपरि
दक्षिणगोले त्वया यास्या शङ्कुतलं च यास्यं तयोर्योगे
कृते वाङ्गः स्यात् । रविसमसङ्गुलयोरन्तरांशानां ज्या
वाङ्गः । तत्र या इगज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्नरपदं
पूर्वापरा कोटिः” प्रसि०

“शतं शतसहस्राणां कोटिमाङ्गमनीषिणः” रामा० ।
तत्र संख्यायाम् “योनिकोटिसहस्रेषु स्मृतिं चास्याङ्गरा-
त्मनः” मनुः । “कोटिकोटिशुणितं दिवि दायि” नैष० ।
संख्यान्विते “कोटीशतसोदश चाहरेति” रघुः । ततो वारे
कल्पयुच् । कोटिकल्पस् कोटिवारार्थे अव्य० । कारकार्यवृ-
त्तेस्ततः वीषसादां शम् । कोटिशस् वीषसान्वितकारककृपे
तदर्थे अव्य० कोटिशोददाति । [मोपकोटि जटायुधरः ।
कोटिका पु० कोट्या वृद्धया कार्यति प्रकाशते कै-क । इन्द्र-
कोटिकास्य पु० कोटिकस्येवास्त्वमस्य । शिविधंश्ये सुरधपुत्रे
वृषभेदे “अहन्तु राज्ञः सुरधस्य पुत्रः यं कोटिकास्येति
विदुर्मनुष्याः” भा० व० २६४अ० । द्रौपदीं प्रति तदुक्तिः
कोटिजित् पु० कोटिं कविकोटिं, पश्ये कोटिमितं द्वयं वा
जितवान् जि-भूते क्षिप् । रघुवंशादिकाव्यकारे कालिदासे
लिका० ।

कोटिज्या स्त्री सू० सि० उक्ते अहस्यपतासाधनाङ्गे चा-
पावयवभेदे तदानयनं यथा

“गताङ्गु जज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत् । युग्मे
तु गम्याङ्गाङ्गु ज्यो कोटिज्या तु गताङ्गवेत्” सू० सि० । “वि-
षमे पदे गताङ्गुस्य पदादितो यन्नतं राशिबिभागात्मकं-
प्राग् ज्ञातं तस्मादित्यर्थः । भुजज्या स्यात् । गम्याङ्गतो नं
त्रिभं अहात् पदान्ताविकमेव्यम् । तस्मात् कोटिः को-
टिज्या स्यात् । युग्मे समे तुकारात् पदे एषाङ्गु जज्या,
गतात् कोटिज्या स्यात् तुकारो विशेषद्योतकः । एकस्या-
देवोक्तरीत्या द्वयं साधितमित्यर्थः । अतोपपत्तिः विषमपदे
अहोर्ध्वोर्ध्वपररेखान्तरादुसारेण फलसुत्ययते ततो वृ-
त्तान्तसदन्तरमर्धज्या भुजकृपा तदङ्गं चापं तदनरांशा

इत्तभागस्या गताः । ऊर्ध्वधररेखामस्यसम्प्रतिर्यये-
खाग्रहयोरन्तरसूत्रमर्धज्यापदान्तः कोटिज्या भुजोत्क्रम-
मज्योनव्यासार्धरेखाकूपकोटितुल्यत्वात् । तदर्धचापं भु-
जार्धेन त्रिभुजमिति गम्यात् कोटिज्या । समपदे यद्दोर्ध्व-
धररेखान्तरं तिर्यगर्धज्या भुजज्येति तदर्धं चापं यद्येव
तिर्यये खाग्रहान्तरं तिर्यगर्धज्याकोटितुल्यत्वात् कोटि-
स्तच्चापं पदगतमित्युपपन्नं गतादिव्यादि'रङ्गनाथः

कोटितीर्थं न० कोटिः तीर्थान्यत्र । अवनिकेशमहाकालस-
न्निधस्थे तीर्थभेदे । “महाकालं ततोमच्छेत् नियतो
नितयाशनः । कोटितीर्थमुपसृज्य हयमेधफलं लभेत्”
भा० व० ८२ अ० । २५ च्चनदान्तगते तीर्थभेदे च । “ततः
पञ्चनदं गत्वा नियतोनितयाशनः । कोटितीर्थमुप-
सृज्य हयमेधफलं लभेत्” भा० ८२ अ०

कोटिपात न० कोटिरयं पाते जलाशयेऽस्य । केनिपातको
हेमच० तदयस्य जले पातनेन नौचालनात्तस्य तथा-
त्वम् । शब्दकल्पद्रुमे पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी “केनिपातः
कोटिपातमरितञ्चोडुपः स्त्र” इति हेमचन्द्रे क्लीबत्व-
निर्देशात् ।

कोटिफल न० इत० । त्रिकोणादिक्षेत्रावयवस्य कोटिः फले ।
सि० शि० तदायनप्रकारोदर्शितोयथा । “खेनाहते परिविना
भुजकोटिजीवे भांशे ३६० हते च भुजकोटिफलाह्वये-
स्तः” सू० । “अत्रोपपत्तिः । यावत् केन्द्रप्रतिमण्डले ताव-
देव नीचोच्चवृत्ते स्यात् । अतः प्रतिमण्डलदोःकोटिज्ये
अनुपातेन नीचोच्चवृत्ते परिणाम्यते यदिभांशवृत्ते ३६० एते
दोःकोटिज्ये तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति । अथवा त्रि-
ज्याव्यासार्धे एते दोःकोटिज्ये तदान्तरफलज्याव्यासार्धे
किमिति । फलं तुल्यमेव” प्रमि० ।

उक्तञ्च सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा

“तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते । तद्गुजज्याफल-
धनुर्मान्दं लिप्तादिकं फलम्” सू० । “भुजकोटिज्ये सन्द-
शीघ्रान्यतरसम्बन्धेन केन्द्रभुजकोटिज्ये तद्गुणे स्त्रीधस्तु-
टपरिधिना युक्ते भगणांशैः षष्ट्यधिकशतत्रयेण भक्ते
भुजफलकोटिकले भवतः । सन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य
धनुःफलादिकं सान्दं फलं भवति । अत्रोपपत्तिः ।
कक्षास्थोच्चस्यानस्थितदेवतया स्वहस्तस्थितसूत्रपोतं ग्रह-
विम्बं स्वाभिमुखार्कशेन कक्षास्थमध्यग्रहस्थानात् पर-
मफलज्यान्तरितस्याने व्याकरणसूत्रमार्गरूपतित्यर्कश-
र्कगोशाक्यते । तेन अग्रहस्थानीयकक्षाप्रदेशादुत्पन्नफ-

लज्याव्यासार्धे नोत्पन्नवृत्ते भगणांशाद्विते भूमध्यग्रहस्थ-
ये खासक्ततद्गुत्तप्रदेशरूपोच्चस्थानात् केन्द्रान्तरेण कक्षावि-
परीतमार्गे तद्गुत्तपरिधौ ग्रहो भवति । तस्मिन्नीचोच्च-
वृत्ते ऊर्ध्वरेखाग्रहयोस्तिर्यगन्तरसूत्रमर्धज्याकारं पर-
मफलज्यानुवृद्धं भुजफलम् । तस्मिन्नेव वृत्ते व्यासमित-
तिर्यग्ने खाग्रहयोरन्तरमूर्ध्वधरमर्धज्याकारं परमफल-
ज्यानुवृद्धं कोटिफलम् । एते तत्र कक्षास्थभुजज्याको-
टिज्यावद्भुजकोटिरूपे इति । कक्षास्थभगणांशप्रमाणेनैते
भुजज्याकोटिज्यारूपे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमा-
णानुवृद्धप्रागुक्तनीचोच्चपरिभागैः केद्वयानुपातेन फल-
वृत्तस्थत्वाद्भुजफलकोटिकले” रङ्गनाथः

कोटिर पु० कोटिं राति रा-क । १ इन्द्रे, २ नकुले, ३ इन्द्रगो-
पकीटे च चेदि०

कोटि(टी)वर्षा स्त्री० कोटिभिरग्र्यं वर्षति मधु वृष-अण् ।
(पिडिङ्ग) १ शाकभेदे । अमरः दीर्घमध्यस्तदर्थे शब्दच०
२ वाणाशुरपुरे न० शब्दर०

कोटि(टी)श पु० कोट्या अग्र्येण श्रुति शो-क । १ लोष्टभेद-
नेऽस्त्रे (मङ्गल) (सुगर) इति वा ख्याते पदार्थे रत्नकोष्ठस्व-
मध्यः वासुकिवंशे २ नामभेदे पु० “कोटिशोमानसः पुष्पः
शलः पालोहलीमकः” भा० व्या० ७ अ० कासुकिवंशोक्तौ
कोटी स्त्री० कट-इन् डीप् । (पिडिङ्ग) १ शाकभेदे शब्दरत्ना०
२ कोटिशब्दार्थे च “प्रतोदैश्चापि कोटीभिर्द्धारैः साधु-
वाहितः” भा० द्रो० ८६ अ०

कोटीर पु० कोटिमीरयति ईर-अण् । १ किरिटे, हेमच० २ ज-
टायां त्रिका० “कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्टेति” नैष०
कोट्टि पु० कुट्ट-वज् नि० गुणः । दुर्गे (गड्) अमरः २ पुरभेदे
(कोटकाङ्गडा) ३ राजधानीभेदे च न० हेमच०

कोट्टवी स्त्री० कोट्टं वाति वा-क मौरा० डीष् । १ नगनायां
सुककेश्यां स्त्रियाम् २ दुर्गायाञ्च जटा० ३ वाणाशुरमातरि
च तत्र दुर्गायाम् हरिब० १८५ अ०
“कुमाररक्षणाथार्थं विस्मृती सुतनुं तदा । दिग्वासाद्देव-
वचनात् प्रातिष्ठद्य कोट्टवी । लम्बा नाभ महाभागा
भागो देव्यास्तथाष्टमः । चित्रा कनकशक्तिस्तु सा च
लम्बा स्थितान्तरे । अथान्तरा कुमारस्य देवी दृष्टा स-
हाभुजः । पराङ्मुखस्तनो वाक्यसुवाच मधुसूदनः ।
भगवानुवाच अपगच्छावगच्छ त्वं विक् तासिति च सोऽ-
ब्रवीत् । किमेवं कुरुषे विघ्नं निश्चितस्य बध्नमिति । वैश-
म्पायन उवाच । श्रुत्वैव वचनं तस्य कोट्टवी तु तदा वि-

भोः। नैव वासः समाधत्ते कुमारपरिरक्षणात्”। १८५ अ०
वाष्मातरि भाग० १०।६।२६ “तन्माता कोट्वी नाम
मन्वा सुतशिरोरुहा। पुरोऽवतस्ये कषस्य एवमाण-
विरक्षया” उभयत्र नमनत्वसुक्तकेशत्वविशेषणं तत्काले
तथाभूतत्वज्ञापनाय अतस्तयोस्तदा लमनत्वसुक्तकेशयुक्त-
त्वात्तथात्वम्

कोट्वीपुर न० ६त० वाष्मासुरपुरे तन्मातृत्व प्रधानत्वात्
तथैव वाष्मासुरस्य रक्षणात् तत्पुरस्य तन्नामत्वम्।

कोट्टार पु० कुट्ट-आरक् पृषो०। १।३।२ नागरे २पुष्करिण्याः
पाटके च। (पाट) मेदि०

कोठ पु० कुठि-अच् नि० नलोपः। मण्डलाकारे कुष्ठरोगे।
तल्लक्षणसुक्तं निदाने “असम्यक्मनो दीर्घपित्तशुंश्चाच्च
नियहैः मण्डलानि” सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च।
उत्कोठः सातुवन्वस्य कोठइत्यभिधीयते” इति भाववकरः।
रक्षितेन चान्यथोक्तम् “वरटीदृष्टनिकाशः कण्डूमान्
लोहितोऽसक्तफफितात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठइति
निगद्यते तज्ज्ञैः” “उद्धर्षणान्तु किञ्च येन कण्डूकोठा-
निलापहम्” “कण्डूकोठनिलस्तम्भमलरोगापहस्य सः”
“उद्धर्षणं निवटिकया कण्डूकोठविनाशनम्” इति च सुश्रुतः

कोठर पु० कुठि-अर पृषो०। अङ्कोठकृच्छ्रे राजनि०

कोठरपुष्पो स्त्री कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या ङीप्।
छद्मकारके राजनि०

कोष् पु० कुष्-करणे घञ् कर्त्तरि अच् वा। येन धतुरा-
कतिना काष्ठेन वीणादयोवाद्यन्ते तस्मिन् वादनसमये
१काष्ठभेदे २अश्वौ, अमरः। ३गृहादीनामेकदेशे, ४अ-
स्त्राणामयभागे, ५लघुछे, मेदि० ६मङ्गलमहे हेम० ७श-
नियहै विश्वः। द्वयोर्दिशोर्मध्यभागे दविदिशि राजनि०
“कनककोशैरभिहन्मनानः” काद० “भेरीमृदङ्गवीणानां
कोणसंघटितः पुनः” रामा० “स्मृहस्याङ्गणे तेन चत्वारः
स्वर्णपूरिताः। कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता
भुवि” कथास०। “सुवर्णकोशाभिहतः प्राणदह्यामदु-
न्दुभिः” रामा० “विन्दुद्विकोणवस्तुकोणदशारयुग्मम्”
तन्वसा०। समकोशं विषमकोणम् ज्ञेयम्

कोष्कुण पु० कोषे मस्तकैकदेशे कुणति चलति कुण-क।
मत्कुणे (उकुण) हेमच०

कोष्णाघात पु० “ठङ्गाशतसहस्राणि शैरीशतशतानि च।
एकदा यत्र हन्तन् कोष्णाघातः सञ्च्यते” इति भर-
तृक्ते वाद्यसंघाते ३त०। काष्ठेन वीणादेस्ताडने

च। “कोष्णाघातेषु मर्ज्जत्प्रलयधनघटान्योन्यसर्व-
ट्टचण्डः” वेणी० [अमरः

कोष्णि त्रि० कुण्-इन्॥ आदानशक्तिहीनहस्तयुक्तो (कोपा)
कोष्ठ पु० कुष्ठ-पातित्ये वञ्। १नेत्ररोगभेदे (कँ धो)। कर्त्तरि
अच्। २गलिते त्रि० मेदि० “मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यम-
न्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगादपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः
प्रेरितमसंख्यमागतं गुदं क्षिपेति तत्र क्षतनिमित्तः कोष्ठ
उपजायते” इति सुश्रुतोक्ते गुहाक्षयकारके ३भगन्दर
रोगोपद्रवभेदे। भावे घञ्। ४गलने “तस्मिन् क्षते पूयवधि-
रावकीर्णमांसकोषे भूमाविव जलसिक्तायां क्षमयो जाय-
न्ते” सुश्रुतः “तत्र सविषमत्स्यकोटदूर्गमूत्रपुरीषकोष्ठ
जाताः” सुश्रु० “कोटमूत्रपुरीषाण्डश्वकोष्ठप्रदूषितम्”
(जलम्) सुश्रु० “गोशक्तकोष्ठजा मन्दा, मध्याः काष्ठेष्टि-
कोद्भवाः” सुश्रु०

कोट्टण्ड न० कु-शब्दे विच् कौःशब्दितोदण्डोऽस्य। १धनुषि,
“विष्फुर्जञ्चण्ड कोट्टण्डः” भाग० ३।२।५। तत्तुल्यत्वात्
२भ्रूलतायां, ३देशभेदे च। अमरः ४धनूराशौ च।

कोटार पु० ईषडुदारः कोःकादेशः। धान्यभेदे “न ग्राह्यं
सर्वथा माषवरकोटारकोट्टवम्” कात्या० १, ६, ८, स्त्रव
भाष्ये कर्कष्टतवाक्यम्

कोट्टव पु० कु-विच् कौः सन् इति दु-अच् कर्म्म०। (कोटो)
धान्यभेदे अमरः “कोट्टवोवातलो ग्राही हिमः पित्त-
कफापहः” भावप्र० तद्गुणोक्ताः। “अयज्ञिया वै
कोट्टवाः” श्रुतिः। “अतोऽन्यदपि संग्राह्यं कृष्टं धान्य-
मावकम्। न ग्राह्यं सर्वथा माषवरकोटारकोट्टवम्”
कात्या० श्रौ० १, ६, ८, स्त्र० भा० कर्कष्टतवाक्यम्। तस्य वैश्वदेवे
अग्राह्यता “मचनानि सञ्ज्वाल्य वैश्वदेवं समाच-
रेत्। निष्पावान् कोट्टवान् माषान् कलायंश्चनकांस्त्र-
जेत्” काशी० ३५ अ०। तस्याग्राहीयता भा० अनु०
४३६३ श्लोके उक्ता यथा “अग्राहीयानि धान्यानि
कोट्टवाः पुलकास्तथा”

कोनालक पु० स्त्री कोने जलाने चलति अपर्याप्नोति अल-
खुल। संघचारिणि भवे कण्यपुच्छै चेतदरे जलचर-
पक्षिभेदे हंससारसेत्युपक्रमे कोनालकं पठित्वा “सुवाः
संघचारिणः” सुश्रु०। इन् कोनालि व्यप्यत्। “कुनावी-
कोनालिप्रवृत्तीन् सेवेत” सुश्रु० स्त्रियां ङीप्।

कोन्वशिर पु० ब्राह्मणशापेन शूद्रत्वप्राप्ते चतुर्विधभेदे भा०
अनु० १५ अ०

“सन्ति चाशीविषमनाः सन्ति मन्दास्तथाऽपरे । विविधानीह दृष्टानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ! । मेकला इविडा लाटाः पौण्ड्राः कौन्वशिरास्तथा । शौण्ड्रीका दरदा दाक्षीणोलाः शवरवर्चराः । किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः । दृषत्स्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात्” ।

कोप पु० कुप-भावे षञ् । १ क्रोधे कामानामिजे चित्तवृत्तिभेदे अमरः । “क्रुधद् हेऽस्मिन् यथार्थानां यं प्रति कोपः” पा० ब्रह्माद्यनुकूलचित्तवृत्तिभेदः कोपः । अमर्षशब्दे विवृतिः । “पादेन प्रहरन् कोपात्” मनुः । “मानः कोपः सत्तु द्वेधा प्रणयेष्वसिद्धयः । द्वयोः प्रणयमनः स्यात् प्रमोदे सुमहत्पि । प्रेम्णः कुटिलगमित्वात् कोपो यः कारुण्यं विना” सा० २० उक्ते शृङ्गाररसाङ्गे २ प्रणयकोपे च
“अपकारिणि चेत् कोपः कोमे कोपः कथं नहि । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि” नीतिसा० । “रिपो बन्धौ स्वदेहे च समैकाल्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विवेति” ३ धातुवैषम्यकारिदोषाणां विकारभेदे सुशु० “तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः” शारीराणां विकाराणामेव वर्गस्तुर्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तचिक्त्वने” सुशु० “स्वदेशे बिचिता दोषा चान्यच्छिन् कोपमासताः” सुशु०

कोपक्रम न० उपक्रमस्य ते कर्म्मणि षञ् इत् । उपक्रमान्त्वात् क्लीयत । कस्य ब्रह्मण उपक्रमे-उपक्रम्यमाणे १ ब्रह्मणा आदौ ज्ञात्वा उपक्रम्यमाणायां जगतः सृष्टौ अमरः । कोपक्रमपत्र न० । इत् । २ कोपस्य क्रमे पु०

कोपन ति० कुप-ताच्छील्ये युच् । कोपशीले जटाध० “चण्ड-स्त्वन्तकोपनः” अमरः । “आसीद्विभावसुनैम महर्षिः कोपनो षडशम्” भा० आ० २६ अ० । “तपस्वी कोपनो षडशम्” भा० व० ११ अ० “पादानतः कोपनयाऽवधूतः” कुमा० २ असुरभेदे पु० “शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः” हरि० ४२ अ० कुप-णिच्-भावे ल्युट् । ३ कोपविप्रादने ४ दोषविकारकारकव्यापारभेदे न० “स्वदोषकोपनाद्गोलभते मरणान्तिकम्” भा० आशु० १७ अ० । “यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः” सुशु० कुप-णिच् कर्त्तरि ल्यु । ५ कोपसाधके ति० “कोपनं कृपावातानाः इन्द्राणां चापिकं दधि” सुशुतः

कोपनक पु० कोपनः कोपशील इव कायति कै-क । १ चो-रनामकगन्धद्रव्ये राजनि० स्वार्थे क । २ कोपने ति०
कोपनीय ति० कुप-कर्म्मणि अनीयर् । द्वेषविषये “ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्पररेणाभिहन्त्यमानास्तदुपायाश्चा-शिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति” सा० त० कौ०
कोपयिष्णु ति० कुप-णिच् वा० इष्णुच् । परस्य कोप-कारके “वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः भा० आ० १७ अ०

कोपलता स्त्री कोपहेतुलता । कस्य स्फोटलतायां राजनि०
कोपिन् पुंस्त्री० अवशत्रुं कुप्यति णिनि । १ जलपारावते २ अवशत्रुकोपशालिनि ति० राजनि० स्त्रियां ङीप् । को-पयति णिजन्तात् णिनि । ३ कोपसम्पादके ति० “सिद्धा-र्थकः शोणितपित्तकोपी” सुशुतः स्त्रियां ङीप् ।

कोमल न० कु-कलच् सट् च नि० गुणः । १ जले । २ सृष्टौ, व्यकटने, च ति० भेदि० ३ स्त्रीरिकायां स्त्री० टाप् शब्दच० । ४ मनोहरे ति० शब्द० । “निशा च शय्या च शशाङ्कोमला” नैष० । शशस्याङ्गवन्मृदुला शय्या । शशाङ्गेन मनोहरा निशा च इत्यर्थः । “अन्तश्चुतः कोमलरत्नराशीन्” माघः ।

कोमलक ति० स्वार्थे क । १ कोमलशब्दार्थे । संज्ञायां क । २ सृणाले शब्दच० ।

कोमलवल्कली स्त्री कोमलं बलकलं यस्याः । लवलील-तायां (नोयाङ्) शब्दचिन्ता० ।

कोमलासन न० आसनशब्ददर्शितसृगदिचर्म्मनिर्मिते आसनभेदे “इदानीं शृणु देवश ! रहस्यं कोमलासनम् । योगसिद्धिप्राचाराय सिद्धौ चर्म्मसंनं तु तत्” रुद्रया० ।

कोमासिका स्त्री ईषदुमेव अतसीष्ट इव आस्ते आस-ण्युल् टाप् अतइत्त्वम् । जालिकायाम् (फलेर जालि) हारावली ।

कोम्य ति० कम्-कर्म्मणि गृध् । कस्ये । “जह्नी नः सन्तु कोम्या” ऋ० ११७ १।३ । “कोम्या काम्यानि” भा०
कोयष्टि पु० कं जलं यष्टिरिवस्य प्रयोः अत ओत्त्वम् । जल-कुक्कुभे पक्षिणि । “प्रतदान् जालपादांश्च कोयष्टिनः खविष्कारान्” मनुः संज्ञायां कन् कोयष्टिक (टिटिर) टिटिभक्षिणि “कपोतपारावतश्छद्गराजपरश्चतेत्यादि प्रतदपक्षिण्ये कोयष्टिकसृक्ता “कषाया मधुरारुक्षाः फलाहाराः सरत्कराः पित्तक्षेपहारः शीता वज्रसू-ताख्यवर्चसः” सुशुते तन्मस्युणा उक्ताः ।

कोर पु० कुल-संस्थाने अच् लख रः । १ संस्थानवति कोरगा
कारे सुश्रुतो देहस्थसन्निभेदे यथा
“त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसासुप्रतरतुन्नसे-
वनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्ताः । तेषामङ्गुलिमणि-
बन्धगुल्फजातुक्परेषु कोराः सन्धयः” । “नामभिरेवा-
लतयः व्याख्याताः” । कुल-घञ् । २ संस्थाने पु०

कोरक पु० न० कुल-संस्थाने एवुल् लख रः । कलिकायाम् ।
“कलिका कोरकः पुमानित्यमरोक्तिः प्रायिकाभिप्राया “को-
रकं कुण्डलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोः” विश्वोक्तोः
तेन “समुपहरन् विचकार कोरकाणि” भाषे लीव
प्रयोगः “कोरकोऽस्त्री कुण्डले स्यात्” मेदि० । २ कक्कोले
इस्थाले च विश्वः । ४ चोरनामपञ्चद्वये जटाध० । ततः
तारका० संजातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातसुकुले ति०

कोरङ्गो स्त्री० कुर-अङ्गच् गोरा० ङीप् । १ सूक्ष्मैलायाम्
(कोटण्डाङ्ग) अमरः २ पिप्पल्यां राजनि०

कोरदूष पु० कोरं संस्थानं दूषयति दूषे रयन्तात् अण् उप०
स० । (कोदो) ख्याते व्रीहिभेदे अमरः । “निशापर्णिक
यवगोधूमकोरदूषेत्यादि” सुशु० “श्यामाककोरदूषाजं त-
क्रं पित्याकसक्तुभिः” सुशु० । एवुल् । कोरदूषकोऽप्य-
त्रार्थे । “इडशोभयिता लोको युगान्ते प० स्थिते । व-
स्त्राणां प्रवरा शाखी धान्यानां कोरदूषकः” भा० व० १६० अ०

कोल पु० कुल-संस्थाने अच् । १ शूकरे २ मूवे (भेला) अमरः
३ क्रोडे ४ शनिग्रहे ५ चित्तके (चिता) ६ अङ्गपालौ ७ आ-
लिङ्गने मेदि० । देशभेदे पु० व० व० शब्दरत्ना० ८ अस्त्रभेदे पु०
धर० “नेटात् धीवरकन्याजाते १० जातिभेदे ब्रह्मवै० पु० ।
११ नटभेदे “कन्यामादयाक्रोडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः ।
पाण्डुश्च केरलश्चैव कोलशोलश्च पार्थिवः । तेषां जन-
पदाः स्मृताः पाण्ड्याः कोलाः सकेरलाः” हरिवं० २३ अ०
१२ मरिचे न० राजनि० १३ चव्ये (चड) वैद्य० । १४ तोलक
परिमाणे वैद्यकम् । १५ कर्कशू ड्ये स्त्री० गौरा० ङीप् ।
तस्याः फलम् अण् तस्य लुक् । १६ वदरीफले न० कर्कशू-
ब्दे विष्टतिः “वदरीषडशाकारोदलः स्फुटफलोभवेत् ।
अटव्यामेव सा घोश्टा कोलं घोश्टेति योच्यते” सूभूतिः
“हस्तिकोलिर्गोपघोश्टा घोश्टा च वदरोच्छदा । शृगाल-
कोलिः कर्कशूः” रत्नकोषः “आद्यकोलतुलितप्रका-
शनैः” । “यः कोलतां बलवताश्च बिभ्रत्” भावः । कोल-
द्वयं सुश्रुते अस्त्रवर्गे उक्तः । तच्च वाक्यं १३३४० दृश्यम्
कोलक पु० कुल-एवुल् । १ अङ्कोष्ठले, राजनि० २ वज्र-

वारद्वये जटाधरः (कांकला) च शङ्खद्वयभेदे, ४ मरिचे,
५ कक्कोले च न० अमरः ।

कोलकन्द पु० कोलइव कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राज-
नि० “कोलकन्दः कटूष्णश्च क्षमिशोथविनाशनः । वस्ति-
च्छर्हि प्रशमनः विषदोषानिलापहः” राजनि०

कोलकर्कटिका स्त्री० कोलइव कर्कटिका । मधुखर्जूरि-
कायां राजनि०

कोलघोश्टा स्त्री । वदरीभेदे सुभूतिः । [द्वये अमरः ।
कोलदल न० कोलं वदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्ध-
कोलगिरि पु० दक्षिणदिक्स्थे पर्वतभेदे “क्षत्स्नं कोलगि-
रिञ्चैव सुरभीपट्टनं तथा” भा० स० ३० अ० सरदेवदत्ति-
णदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलमङ्गि-
नायेति तस्य विशेषणं तत्पर्वतस्थितत्वात् [एते हारा०
कोलनासिका स्त्री० कोलस्य शूकरस्य नासिकेव । रङ्गिणी-
कोलपुच्छ पु० कोलस्य शूकरस्येव पुच्छोऽस्य । कङ्कप-
क्षिणि हारा० । [राजनि०

कोलमूल न० कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले
कोलम्बक पु० कुल-अम्बच् ओष्ठबन्धः संचायां कन् । त-
न्नीभिन्ने खलाबूभ्यतिसमुदाये वीणायाः अवयवे भरतः
कोलवल्ली स्त्री० कोलोवराह इव वल्ली तल्लोमतुल्यशुङ्गावत्त्वात् ।

गजपिप्पल्याम् राजनि० । २ शूकरपादिकायां राजनि०
कोलशिम्बि स्त्री कोलपादाकारा शिम्बिरस्याः । (आल्क-
शीति) ख्यातायां शूकरपादिकायां लतायाम् । वा ङीप् ।
“कोलशिम्बो समीरणी शुद्धा कफघातहृत् । शुक्रा-
ग्निसादकहृत्वा रुचिकृत् बद्धविड् गुरुः” इति भावप्र०
कोला स्त्री कुल-ज्वला० ण टाप् । १ पिप्पल्याम्, २ चव्ये (चड)
मेदि० ३ कोलिद्वये शब्दरत्ना० । ४ कोलापुरे च

कोलाञ्च पु० व० व० । देशभेदे शब्दरत्ना०

कोलापुर न० दक्षिणदेशप्रसिद्धे लक्ष्मीदेव्याः स्थाने पुरभेदे
कोलाविध्वंसिन् ति० कोलां पुरभेदे विध्वंसितं वस्तु शीलमस्य
विशब्देन धातोरन्यार्थपरत्वम् । पर्वतवासिनि स्त्रेच्छभेदे,
“एवं पालयतस्तस्य स्त्रेच्छाः पर्वतवासिनः । कोलावि-
ध्वंसिनः प्राप्ताः” इति देवीभागवतम् । “कोलाविध्वंसि-
नस्तथेति” देवीमाहा० । कोलाशब्दः कोलाहलवाचकस्तथा
च कोलाहलेनैव राज्यविध्वंसं ये कुर्वन्ति । २ तेषु च ।
कोलाहल पु० कुल-घञ् तमाहलति अच् । बद्धविधे दूर
गमिन्यव्यक्ते शब्दे अमरः “दीधं भेरीनिनादेन स्फुट-
कोलाहलेन वै” रामा०

कोलि स्त्री कुल-इन् । वदर्थान् पक्षे वा डीप् अमरः
कोलिसर्पः पु० सगरेण स्नेच्छतां प्रापिते क्षत्रियभेदे । उदा०
केरलशब्दे हरिवं० वाक्यसुक्तम् “कोलिसर्पमाहिषका-
स्तास्ताः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणाना-
मदर्शनात्” भा० आनु० ६६ अ० [राजा अण् कौलूत तन्मृपे
कौ(कौ)लूत पु० कुलूतशब्दार्थे वृ० सं० पाठान्तरम् । तस्य
कोल्या स्त्री कोलमर्हति यत् । पिप्पल्यां रत्नमा०

कोल्ल पु० भारतवर्षस्ये पर्वतभेदे “भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरि
च्छैलाः सन्ति बहवः” इत्युपक्रमे “कृष्णः कूटकः कोल्लः
सह्यगिरिः” इत्यादि भाग० ५।१६।१०। उक्तम् । स च
गिरिः वृ० सं० कूष्म विभागे “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्युक्रमे
“कस्याटक्रमहाटविचित्रकूटनासिककोल्लगिरिचोलाः” इति
दक्षिणस्यासुक्तः । कोल्लगिर्यादयोप्यत्र । तत्र भवः तस्य
राजा वा वा० ढक् । कौल्लगिरेय तत्रभवे तन्मृपे च ।
“अर्द्धितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलास्यम् । तत्रापि
द्राविडैरान्ध्रैरौडैर्मौडैश्चैरपि । तथा कौल्लगिरेयैश्च यु-
द्धमासीत् किरीटिनः” आ० आश्व० ८३ अ० ।

कोविद् पु० कुङ् शब्दे-विच् कोर्वेदस्तं वेत्ति विद-क ।
१ पण्डिते २ विदुषि अमरः “समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मं
कामार्थकोविदम्” मनुः । “आत्मनैव गुणदोषकोविदः” ।
“श्रौतमार्गबुद्ध्यगानकोपिदेति च” माघः ।

कोविदार पु० कुं भूमिं विदधति-वि+ङृ-अण् पृषो० ।
१ रक्तकाञ्चनारे (रक्तकाञ्चन) । अमरः । “कोविदार
कलिकाऽतिकोमला तक्रसिद्धतिलतैलपाचिता । हिङ्गु-
वासकसुवासयसिता वसवारलुलिताऽतिलोमदा” पाक-
शास्त्रम् । काञ्चनारशब्दे गुणाद्युक्तम् । “कशेरु कोवि-
दारश्च तालकन्दस्तथा विषम्” । आङ्गदेयकथने वायुपु० ।
“श्वेतकाञ्चनसङ्घः कोविदारः” इति आङ्गविवेकः । २ पा-
रिजाते च । हरिवं० १२६ अ० तद्धुतपत्तिर्दर्शिता यथा
“कोऽप्ययं दारुरित्याङ्गरजानन्तोयतोजनाः । कोवि-
दार इति ख्यातस्तत्त्वतः स महातरुः । मन्दारः कोवि-
दारश्च पारिजातश्च नामभिः । स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो
यस्यैतत् कुलुभोत्तमम्” पारिजातहरणे । “पारि-
जातान् कोविदारान् देवदारुमांस्तथा” भा० व० १५५ अ० ।
अत्र पारिजाताङ्गिजत्वेन निर्देशात् रक्तकाञ्चनपरता
स्वार्थे क । रक्तकाञ्चनवृक्षे “अमन्दैः पिचुमदैश्च मन्दारैः
कोविदारकैः” काशी० ।

कोश(घ) पुंन० अङ्गश्चादि कुश(घ)-आधारादौ घञ्

कर्त्तरि अच् वा । १ अण्डे शब्दर० । कृताकृतयोः
२ हेमरूपयोः अमरः । ३ कुटुम्बे सुकुले ४ खड्गपिधाने ।
(खाप) ५ समूहे ६ दिव्यभेदे अमरः । मूर्धन्यमध्यस्तु
अभिधानरूपे ७ शब्दपर्यायज्ञापकग्रन्थे मेदि० ८ धना-
द्यागारे ९ पानपात्रे चपके १० शिम्बायां हेमच० ।
पनसादिमध्यस्थे (कोया) ख्याते ११ पदार्थे धर० ।
शब्दान्तरपूर्वस्तु गोलकाकारे १२ पदार्थे यथा “नेत्र-
कोषः” क्षीरस्वामी । तत्र खड्गपिधाने “वैयाघ्रकोषे
निहितो हेमचित्सुसम्पन्नहान्” । “पृथुलक्षितकोशश्च”
तस्य हेमसये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे” भा० वि० ४३ अ० ।
बहुशः प्रयोगः । धनागारे “निःशेषविश्राणितकोषजातम्”
सुकुले “मामक्षिणोदयत्र विभिन्नकोशैः” “भिन्नाङ्गैरिक्त-
तटा इव दन्तकोशाः” रघुः १३ त्वगाद्यावरणे कोषवदाव-
रकत्वात् “शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्यानिःसृताम्बिका ।
कौशिकीति समाख्याता ततो लोकेषु गीयते” देवीमा० ।
१४ पिधानमात्रे “सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्” रघुः ।
“कोशमङ्गु शाङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्” सुश्रु० “योवा अयं
द्वीपः कुपलयकमलकोषाभ्यन्तरकोशः” भाग० ५।१६।६ ।
कोश(घ) पानदिव्यञ्च वीरमि० दर्शितोयथा “अथ
कोश(घ)विधिः । तत्र “अतः पं० प्रवक्ष्यामि कोश(घ)स्य
विधिसुत्तमम् । शास्त्रविद्विषया प्रोक्तं सर्वकाला-
विरोधिनम् । पुर्वोक्ते सोपवासस्य स्नातस्नानार्द्रपटस्य
च । सङ्कष्टाऽव्यसनिनः कोशपानं विधीयते । इच्छतः
अर्द्धपानस्य देवब्राह्मणसन्निधाविति” । सङ्कष्टस्य असत्येन
दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य कोशपानम् । उपदेवता-
स्नानोदकपानं देवतास्नानोदकञ्च प्रस्तुतिवर्त्य स्नाहमित्याह
विष्णुः “उग्रान् देवान् समस्यर्च्य तत्स्नानोदकात्प्रस्तु-
तिवर्त्य पिबेदिदं स्नानं कृतमिति व्याहरन् देवताभिमुखः”
इति । याज्ञवल्क्ये प्राग्पि “देवाह्वयान् समस्यर्च्य तत्स्ना-
नोदकमाहरेत् । संश्रव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रस्तुतिवर्त्य-
मिति” । उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन् । तेषामन्यतमं देवं
प्राङ्निवाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः समूज्य स्नापयि-
त्वा तत्स्नानोदकं दिव्यदेशज्ञयेदित्यर्थः । नीत्वा च तत्र
निधाय धर्मावाहनादि शोध्यशिरसि पत्वारोपणालं सर्व-
दिव्यसाधारणविधिं विधाय देवतायतनसमीपे मण्डलञ्च
विधाय तत्र शोध्यं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तमसत्येनैतद्दि-
व्यकरणेऽनिष्टं संश्रव्य जलविधानोक्तेन “तोय ! त्वं प्राप्स्य
प्राणः” इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पूर्वनिहितोद्वाहं

सृष्टित्वं पाययेत् । शोध्यञ्च जलविधानोक्तेन “सत्यान्त-
विभागश्च” इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च
नारदः “तमाहुयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आ-
दित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृष्टित्वयमिति” । पिताम-
होऽपि “प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृष्टित्वयम् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्रोचितं शुचिमिति” । का-
रिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्वोक्तेन सक-
लदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि “अर्च-
यित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु । एनञ्च आवयि-
त्वा तु पाययेत् प्रसृष्टित्वयमिति” । एनः पापम् । तच्च तत्-
प्रलापाभिधानसुखेन तेनैव दर्शितम् । “खेच्छया यः पिबेत्को-
शञ्च कचिद्भूषितो नरः । न संदेहरो लोभात् क्षत्री भ-
वति दुर्मतिः । जानानः कामकारेण कोशस्मीत्वा विसं-
देत् । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायते” इति ।
सशिरस्कोऽभियोगे अभियोक्तुः आव्यमनिष्टमप्याह स ए-
व “बलात्कोशं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।
स मिनाशो भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्ध्यतीति” । एवं यस्य
कस्यचिदुपदेवस्य स्नानोदकमाह्वय कोशावुषाणे प्राप्ते नि-
यमार्थमाह पितामहः “भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्त-
स्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाय-
येत् । दुर्गायाः पाययेच्चैरानु ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तच्च पाययेदिति” । उपदे-
वतायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाययेत् ।
तथा च कात्यायनः “स्वल्पेऽपराधे देवानां पाययि-
त्वाऽऽयुधोदकम् । पाथ्योविकारे चाशुद्धो नियस्यः शुचिर-
न्यथेति । पाथ्यः पाययितव्यः । नियस्यो दण्डः । आ-
युधग्रहणं ताम्नादिनिर्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम्
अथ वृहस्पतिः “यज्ञतः सोऽभियुक्तः स्यात्तदेवायुधम-
ण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृष्टित्वयमिति”
अत्र विशेषमाह पितामहः “दुर्गायाः पाययेच्छूलमा-
दित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदा-
युधानि त्विति” । कृतकोशपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धि-
र्नित्याह कात्यायनः “अथ दैवविसंवादस्त्रिसप्ताहात्तु
दापयेत् । अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेवचेति” । दैव-
विसंवादः दैविकव्याध्युद्भवः । दैविकव्याध्यादीनपि स
एव दर्शयति “ज्वरातिसारविस्फोटाः शूलास्थिपरिपी-
डनम् । नेत्ररग्भालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते । सि-
रोरुभजभङ्गश्च दैविका व्याधयोऽन्त्यामिति” । शुद्धिमात्रा-

वधिं विष्णुरप्याह “यस्य पश्येद्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहा-
दपि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमपि वा ।
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विवर्जयेत् । दिव्ये च
शुद्धे पुरुषं सत्कुर्याद्भार्मिको नृपः” इति । पितामहोऽ-
पि “त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादपि वा । वैकृतं
यस्य दृश्येत पापकृत्यं तु मानवः । तस्यैकस्य न सर्वस्य
जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य
विभावनेति” । तद्रोगवैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भ-
वेत् तदैव स पापकृदिति न, किन्तु तदोयसर्वस्य जनस्य-
मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव वृ-
हस्पतिः “सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्चिर्न प्रजायते ।
पुत्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशयः” इति । याज्ञव-
ल्क्योऽपि “अर्वाकृत्तुर्देशादज्ञो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनञ्जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः” इति । एतेषाञ्च
त्रिरात्रादीनां पञ्चाणाम् अभियोगात्पल्लवमहत्त्वाभ्यां व्य-
वस्था ज्ञातव्या । अवधेर्हृन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न परा-
जयः तथा च नारदः “जडं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकतन्तु
महद्भवेत् । नाभियो ज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादि-
ति” । अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् कृत-
कालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्याव-
धिकालत्वान्नयणे चतुर्दशरात्रादूर्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ प-
राजयः एवं त्रिरात्रसप्तरात्रात् प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ
पराजय इति सिद्धम् ।
१५ कोशपदारकेषु वेदान्त प्रसिद्धेषु अन्नमयादिषु पञ्चसु पदार्थे-
षु अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमयः
इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मकाः तेषामात्मतोविवेकार्थं वेदा-
न्तिभिः कल्पिताः । तत्र पञ्चकोषविष्टितिः विवेकचूडामणौ
“देहोऽयमन्नमवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चाच्चेन जीवति वि-
नश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म मांसरुविरास्यपुरीषराशि
नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्वं जनेरपि
स्तेरधुनायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः ।
नैकोजङ्घश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भाव-
विकारवेत्ता । पाणिपादादिमानु देहो नात्मा व्यङ्ग्योऽपि
जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियस्योनियामकः ।
देहतज्जर्म तत्कर्म्म तदवस्थादिदशाक्षिणः । स्वतएव स्वतः
सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मांसलिंगो मल-
पूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेद्यं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः ।
त्वङ्मांसश्वेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजगः करोति ।

विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थ-
भूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवा-
ऽविदुषस्त्वहंधीः । विवेकविज्ञानवतो महात्मनो ब्रह्माह-
मित्येव मतिः सदात्मनि । अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे !
त्वङ्मासमेदोस्थिपुरीषराशौ । सर्वात्मनि ब्रह्माणि नि-
र्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व । देहेन्द्रियादा-
वसति भ्रमोदितं विद्वानहन्तां न जहाति यावत् । ता-
वन्न तस्यास्ति विसृक्तिवाचांस्त्वस्य वेदान्तनयान्तर्दशः ।
छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत् स्वप्नेदेहे हृदि कल्पिता-
ङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च त-
थैव मास्तु । देहात्मजीरेव नृणामसङ्ख्यां जन्मादिदुःख-
प्रभवस्य वीजम् । यतस्तत्स्वं जहि तां प्रयत्नात् त्यक्ते
तु चित्ते न पुनर्भवांशः । कर्म्मोन्द्रियैः पञ्चभिरन्वितोऽयं
प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः । येनात्मवानक्षमयोऽन्न-
पूर्णात् प्रवर्त्ततेऽसौ सकलक्रियासु । नैवात्मापि प्राण-
मयो वायुविकारो गन्ता गन्ता वायुवदलब्धहारेणः ।
यस्मात् किञ्चित् कापि न वेत्तीदमनिष्टं स्वं वान्यं वा
किञ्चन नित्यं परतन्त्रः । ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च
मनोमयः स्यात् कोषोममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः ।
संज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्वकोषमभिपूय
विजृम्भते यः । पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीय-
मानो विषयाज्यधारया । जाज्वल्यमानो बद्धवासनेऽन्धनैर्म-
नोमयाग्निर्देहति प्रपङ्गम् । न ह्यस्य विद्या मनसोऽतिरिक्ता
मनोहाविद्या भववन्धहेतुः । तस्मिन् विनष्टे सकलं
विनष्टं विजृम्भतेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते । स्वप्नेऽर्धशून्य-
न्ये सृजति स्वशक्त्या भोक्तादि विश्वं मनएव सर्वम् ।
तथैव जाग्रदपि नो विशेषस्तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भ-
णम् । सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित्
सकलप्रसङ्गे । अतो मनःकल्पितएव पुंसः संसार-
एतस्य न वस्तुतोऽस्ति । वायुना चीयते मेघः पुनस्ते-
नैव लीयते । मनसा कल्पते बन्धोभोजस्तेनैव कल्पते ।
देहादिसर्वविषये परिकल्प्य रागं ब्रह्माति तेन पुरुषं
पशुवद्गुणेन । वैरस्यमत्र विषयत् सुविधाय पञ्चादेनं विमो-
चयति तन्मन एव बन्धात् । तस्मान्नान् कारणमस्य
जन्तोर्बन्धस्य भोजस्य च वा विधाने । बन्धस्य हेतुर्मलिनं
रजोगुणैर्मलितं शुद्धं विरजस्तमस्कम् । विवेकवैराग्य-
गुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनोविरक्तम् । भवत्यतो-
बुद्धिमतो सुसुखोत्साह्यां दृढाभ्यां भवितव्यमप्ये । मनो

नाम महाव्याघ्रो विषयारण्यभूमिषु । चरत्यत्र न
गच्छन्तु साधवो ये सुसुचवः । मनः प्रसृते विषयानशेषान्
स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः । शरीरवर्णाश्रमजा-
तिभेदान् गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम् । असङ्गचिद्रू-
पमयं विमोह्य देहेन्द्रियप्राणगुणैर्निबध्य । अहंममेति
भ्रमयत्यजस्रं मनः स्वकल्पेषु फलोपभुक्तिषु । अध्या-
सदोषात् पुरुषस्य संसृतिरध्यासबन्धस्वसुनैव कल्पितः ।
रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो जन्मादिदुःखस्य निदानमे-
तत् । अतः प्राङ्मर्नोऽविद्यां परिहृतास्तत्त्वदर्शिनः ।
येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवावभ्रमण्डलम् । तन्मनः
शोधनं कार्यं प्रयत्नेन सुदुष्करम् । विशुद्धे सति चैतस्मिन्
सक्तिः करफलायते । मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं
निर्मूल्य संन्यस्य च सर्वकर्म्म । सच्छुद्धया यः श्रवणा-
दिनिष्ठो रजःस्वभावं स धुनोति बुद्धेः । मनोमयो
नापि भवेत् परात्मा ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात् ।
दुःखात्मकत्वाद्विषयत्वहेतोर्द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः ।
बुद्धिबुद्धीन्द्रियैः सार्द्धं सृष्टिः कर्त्तृलक्षणः । विज्ञान-
मयकोषः स्यात् पुंसः संसारकारणम् । अतुल्यजेच्चित्पूति-
विश्वशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः । ज्ञानक्रियावान-
हमित्यजस्रं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भ्रमम् । अनादि-
कालोऽयमहंस्वभावो जीवः समस्तव्यवहारबोद्धा ।
करोति कर्म्मा एव पूर्ववासनः पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फल-
ानि । भुङ्क्ते विचित्रास्त्रपि योनिषु ब्रजन्नायाति
निर्याय्य जडस्येष्टः । अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रदस्व-
प्नाद्यवस्थासुखदुःखभोगाः । देहादिनिष्ठाश्रमधर्म्मकर्म्म
गुणाभिमानः सततं समेति । विज्ञानकोषोऽयमतिप्रकाशः
प्रकटसामिध्यवशात् परात्मनः । अतोभवत्येव उपाधिरस्य
यदात्मधीः संसरति भ्रमाच्च । योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु हृदि स्फुरत्ययं ज्योतिः । कूटस्थः सदात्मा
कर्त्ता भोक्ता भवत्युपाधिरस्य । स्वयं परिच्छेदमुपेत्य
बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं नृषात्मनः । सर्वात्मकः
सन्नपि वीक्षते स्वयं स्वतः पृथक्त्वेन नृदोषटानिव ।
उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा ह्युपाधिसम्माननुयाति
तद्गुणः । अयोविकारानविकारिवद्भिवत् सदैकरूपोऽपि
परः स्वभावात् । शिष्य उवाच । भ्रमेणान्यथा वाऽस्तु
जीवभावः परात्मनः । तदुपाधेरनादित्वाज्ञानादेर्नाशद-
प्यते । अतोऽस्य जीवभावेऽपि नित्या भवति संसृतिः ।
न निवर्त्तते, तन्मोक्षः कथं ? मे श्रीगुरो ! वद ।

स्त्रीपुरुषाच । सम्यक् पृष्टं त्वया विद्वत् ! सावधानेन
तत् पृष्टम् । प्रामाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितक-
ल्पना । भ्रान्तिर्विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः ।
न वटेतार्थसम्बन्धो न भवति नीलतादिवत् । स्वस्य द्रष्टु-
निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धेः । भ्रान्त्या
प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापादैः नास्त्यवस्तु
स्वभावः । यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्त्य सत्ता मिथ्याज्ञानो-
ज्जृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वां सर्पोभ्रान्तिकालीनस्य
भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽपि तद्वत् । अनर्हदत्तविद्यायाः
कार्यस्यापि तथेष्टते । उपपन्नायान्तु विद्यायामाविद्यक-
सनाद्यपि । प्रकोपे खप्रवृत्तं सर्वं सहमूलं विनश्यति ।
अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अना-
देरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीजितः । यद्बुद्बुत्पाधि-
स्त्वन्वात् परिकल्पितमात्मनि । जीवत्वं न ततोऽन्यस्तत्-
स्वरूपेण विलक्षणः । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या
मिथ्याज्ञानपुरःसरः । विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन
नान्यथा । ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यक् ज्ञानं श्रुतेस्मृतम् ।
तदात्मनोऽनोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति । ततोऽविवेकः
कर्तव्यः प्रत्यक्षात्मसदात्मनोः । जलं पङ्कजदयन्तं पङ्कज-
फले जलं स्फुटम् । यथा भाति, तथात्मापि दोषाभावे
स्फुटप्रभः । असंज्ञवृत्तौ तु सदात्मना स्फुटं प्रतीकितस्य
भवेत् प्रतीचः । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः
साध्वहमादिवस्तुनः । अतोऽन्यां परात्मा स्वादिज्ञान-
व्यवशब्दभाक् । विकारित्वाज्जलत्वाच्च परिकल्पित-
हेतुतः । इत्यत्रात् व्यभिचारित्वात् नानित्योनित्य इत्येते ।
आनन्दस्यकोषस्तु आनन्दस्यकोषशब्दे ७२६ पृ० उक्तः
धननिचयात्मककोषस्य राज्याङ्गतामाह “स्वात्मभाव्यौ
पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तया । सप्त प्रकृतयोऽहोताः
सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां
यथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्वस्तुनं महत्” मनुः
“स्वामी राजा अक्रयोमन्त्रादिः । पुरं राष्ट्रं कृतदुर्ग-
निवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोषोऽवित्तनिचयः, दण्डो हस्त-
श्रयपादातं, मितं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येते
सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ।
ततः किमतश्चाह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य
प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य
पूर्वस्वाविनाशरूपं व्यसनं गरीयोजानीयात् । तथाहि
मृत्तव्यसनात् खलव्यसनं गरीयः सम्पन्नवलयैव मिता-

तुपहे सामर्थ्यात् । एवं बलात् कोषोगरीयान् कोषनाशे
बलस्यापि नाशः । कोषाद्वाष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे वृत्तः
कोषोत्पत्तिः । एवं राष्ट्राद्दुर्गं गरीयो दुर्गादेव
यवसेवनादिसम्पन्नाद्वाष्ट्ररक्षासिद्धेः । दुर्गादिमात्रो
गरीयान् प्रधानमात्मनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अस्मात्मा-
दपि आत्मा सर्वस्यात्मार्थत्वात्” कुल्लू०
कोषसङ्ग्रहस्यावश्यकता युक्तिकलतरौ दर्शिता यथा
“कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन । द्रव्यं हि
देहे भूषणं न शरीरनिमित्तं स्थितिः । धर्महेतोः
सुखादर्थं भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थञ्च संरक्षः
कोषः कोषयता सदा । धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः
प्रवर्तते । नावनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ।
अधर्माच्च धनं कुर्वति तद्धनं गृह्णते परैः । स्वयं पापस्य
पात्रं स्यात्किञ्चो हस्तिवधादिव । तादात्मिको मूलहरः
कदर्थस्त्रिविधो ऽर्जकः । उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भवि-
ष्यन्नशया । स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य ना-
यतिः । यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ।
स मूलहर आख्यातस्तदुदकोऽपि चाशुभः । स कदर्थस्तु
अथात्मपीडनैरर्थसञ्चयी । तद्वत् राजदायादतस्कराण्ये
निधिर्भवेत् । रिक्ता च राजकोषश्च स्तोकस्तोके न वर्जते ।
अञ्जनञ्च धनञ्चैव स्तोकस्तोकेन हीयते । कोषस्य साध-
नोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् । गुरुणैवर्द्धते राष्ट्रं
तद्वर्द्धिर्नृपवृत्तता । राज्ञोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषी-
बलाः । तेभ्यः कृषिस्ततश्चार्थो व्यर्थेभ्यः सर्वसम्पदः ।
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा
वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूगुणक्षयः । एकस्यां गुणहीनादां
कृषिमन्यत्र कारयेत्” ।
तत्सञ्चयोपपाद्य भा० शा० ८८ अ० दर्शिताः यथा
“यदा राजसमर्थोऽपि कोषार्थे स्यान्महामते !” इत्यादि
युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः “यथादेशं यथाकालं यथा-
बुद्धिं यथाबलम् । अतुशिष्यात् प्रजा राजा धर्माङ्गैः
तद्धिते रतः । यथा तपसाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।
तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत्” इत्यु-
पक्रमे “मदुदोहमित्याहुः” तच्च करशब्दे १६८ पृ०
दर्शितम् । तत्र ६० अ० इत्युक्तिः प्रामादिकी ८८ अ०
इत्येव साधु । ततः परं कियदन्तरे
“प्रयोगं कारयेदुस्तान् यथा बलिकरांस्तथा । कृषिगोरक्ष-
वाणिज्यं यच्चान्तरं किञ्चिदीदृशम् । उरुद्वैः कारयेत्

कर्म बद्धभिः कर्मभेदतः । नरयेत् क्षत्रिगोरक्षावा-
णिजप्रज्ञाप्यनुष्ठितौ । संशयं लभते किञ्चित्तेन राजा
विमर्हते । धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाच्छादनभोजनैः ।
वृत्तव्याघातुदह्नीध्वं प्रजाः सह मयेति वै । अङ्गमेत-
न्नाहङ्गाजरे धनिनो नाम भारत । ककुदं सर्वभूतानां
धनस्यो नात्र संशयः । प्राज्ञः शूरो धनस्यश्च स्वामी
धान्मिक एव च । तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमान्वापि
स्त्विति । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव ।
सुयमार्ज्जवमक्रोधमाद्वेषं त्यज्य पालय । एवं दण्डञ्च
कोषञ्च मितं भूमिञ्च लपस्यसे । सत्याज्ज्वपरो राज-
न्मित्रके प्रबलान्वितः । १६ तदाधारे गृहे जटा (खाज-
नावर) “तस्मात् द्विजेभ्यो दत्त्वा ह्यमङ्गं कोषे निवेशयेत्”
मनुः । १७ मेघे निघ १ ।

कोश(ष)कार पु० कोशं(षं)करोति क-अण् ल् उप० सं० । १ खड्-
गाद्यावरणकारके स्त्रियां टाप् सि० कौ० तस्य पत्नी डीप् ।
सुगंधोपधमते ईप् । “नेकृत्यै कोषकारीम्” यजु०
२०।१४। “खड्गावरणकोश(ष)कारिणीम् स्त्रियम्” वेददी०
२६ जुभेदे शब्दरत्ना० । कोषं स्ववेष्टनं तनुभिः करोति
क-अण् । ३ कौ० भेदे (गुटिपोका) । “संवेष्टमानं बद्धभिः
मोहः तन्तुभिरात्मजैः । कोषकारमिवात्मानं वेष्टयन्नाव-
वध्यते” भा० शा० ३३।अ० ।

कोश(ष)कृत् त्रि० कोषं खड्गाद्यावरणं वेष्टनं वा करोति
क-णिप् इत् १ । १ कोषकारार्थे । २ इक्षुभेदे सुश्रुतः “नेपा-
लो दीर्घपत्न्य नीलपोरोऽथ कोषकृत्” सुश्रु० इक्षुभेदोक्तौ
कोश(ष)चञ्च पु० कोशः चञ्चौ यस्य । सारसपक्षिणि शब्दच०
कोश(ष)पाल पु० कोषं राज्यद्वयधनसंचयं पालयति पालि-
अण् उप० सं० । कोषरक्षके तल्लण्डुक्तं हेमा० परि० ख०
लक्षणसमुच्चये । “धातुवस्त्राजिनादीनां रत्नानां प्रविभा-
गवित् । विज्ञाता फलपुसाराणामसंहार्यः शुचिः
सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः । आयद्वारेषु
सर्वेषु घनाध्यक्षसमानराः । व्ययद्वारेषु च तथा
कृत्तव्याः प्रविशीलिता । आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशेत्-
पत्तिविशारदः । कृताकृतज्ञो धन्यानां ज्ञेयः स्वादर्थरक्ष-
कः” । “निर्यान्तु कोश(ष)पालाश्च कुरुक्षेत्रां प्रति”
भा० आश्र० २२ अ० । खलु कोश(ष)पालकोऽप्यत्र ।

कोश(ष)फल न० कोशे(षे)फलमस्य । ककुले अमरः
२ महाकोषातक्याम् स्त्री अजा० टाप् । श्वपुत्र्यां च स्त्री
राजनि० गौरा० डीप् ।

कोशयी पु० कुश-वा० अयौ । स्वस्यैदिपुंस्यै । “कोशयीर्दश-
वाजिनोऽदात्” ऋ० ६।४७।२२ । छान्दसः प्रयोगः

कोश(स)ला स्त्री कुश(स) वृषा० कलं त्रि० गुणः । १ सरयू-
तटस्थायामयोध्यां पुर्यां २ तट्टुक्त देशे पु० व० व० । “कुन्त-
लाः काशिकोश(स)लाः” भा० भी० ६ अ० जनपदकथने ।
पूर्वदिक्स्थदेशभेदेषु प्राच्यकोशलेषु पु० व० व० ते च कोशल-
कावर्जमानस्य” वृ० व० कर्मविभागे पूर्वस्यासुक्ताः । कचि-
देकत्वमपि । “कोश(स)लोनाम सुदितः स्कीतो जनपदो-
सहान् । निविष्टः सरयूतीरे पशुधान्यसन्दृष्टिमान्”
रामा० १।१५।५ । कोशलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदाद् तत्र
अयोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोशलत्वम् “पितरनन्तरमुत्तरको-
शलान्” “तस्मै विष्टुज्योत्तरकोश(स)लानाम्” “प्रिया-
सखीरुत्तरकोशलेश्वरः” रघुः प्राच्यकोशलास्तु कोसल-
शब्दे वध्यते । तद्देशस्य राजा जप । कौस(श)ल्य कोशलदे-
शब्दमे “कौ(श)सल्यइत्युत्तरको(श)सलानाम्” रघुः स्त्रियां
टाप् कौसल्या । “कौसलपुत्रान्दिवर्जानोरामः” रामा०
कोश(स)लात्मजा स्त्री कोश(स)लाः पूर्वकोश(स)लदेशः
लक्षणया तद्विषयः तस्यात्मजा । प्राच्यकोसलाधिपदप-
सुतायाम् सामभातरि शब्द०

कोशलिकं न० कुशलाय कर्मणे दीयते ठक् प्रथो० औत्त्वम् ।
निजकार्यसाधनार्थं राजादिकार्यकरेभ्यो दीयमाने उत्-
कोचे (षु) हेम० कौशलिकमिति पाठान्तरं साधु
कोश(ष)वत् त्रि० कोषः(श)अस्यस्य सतपु सस्य वः । १ कोश(ष)-
युक्ते । “धर्मात्मा कोषवांश्चापि देवराज इवापरः” भा०
आतु० २ अ० । स्त्रियां डीप् कोश(ष)वती सा च २ को-
षागकीड्यो “दन्तीयुतं वा मगधोद्भवानां कलकं पिबेत्
कोषवतीरसेन” “शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव
च” “जीमूतकैः कोशवतीफलैश्च दन्तीद्रवन्तीविहताश्च
चैव” इति च सुश्रु०

कोश(ष)वासिन् पु० कोशे(षे)वसति वस-णिनि ७ त० । को-
षाभ्यन्तरस्थे जन्तुभेदे “कोशवासिनां पादिनां च तदेव”
(अनुपानम्) सुश्रु० कोशस्थशब्दे विवृतिः ।

कोश(ष)वृद्धि पु० कोषस्य सकुलस्य वृद्धियेत् । १ कुरण्डक वृत्ते ।
इत् ० । २ अण्डकोषवृद्धौ रोगभेदे श्वनसञ्चयवृद्धौ च स्त्री
कोश(ष)शायिका स्त्री कोषे(षे) पिधानमध्ये शेते शी-
खलु ७ त० अतश्च चम् । कुरिकायां जटाधरः
कोश(ष)स्थत् पु० कोशं(षं)करोति क-णिप् त्रि० सुट् । कोष-
कारके जन्तुभेदे (गुटिपोका) “त्यजेत् कोश(ष)स्थं द्रव्यं

मानः” भा० ७।४।१ “कोश(ष)स्त्वा कोशकारः” श्रीधरः
कीर्ण(ष)स्य पु० कोशे(षे)तिष्ठति स्या-क ७त० । सुश्रुतोक्ते
शङ्खदिक्ते जन्तुभेदे “आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः” इत्युपक्रमस्य
कोशस्या इत्युद्दिश्य “शङ्ख शङ्खनख शक्तिशङ्ख कभङ्ग-
कप्रभृतयः कोशस्थाः पादिनश्च” इत्युक्त्वा कूर्मार्दीशोक्त्वा
तन्मांसगुणाउक्त्वा यथा “शङ्खकूर्मादयः स्वादुरस-
गन्धा मरुद्गुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चसाः
प्रसेधवर्जनाः”

कीर्ण(षा)गार न० इत० । धनगारे (खाजनाघर) “कोषा-
गारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च कुडः” भा० व०
१६७ कोश(ष)गृहद्वयोऽप्यत्र न० [कडः] कुपभेदे हारा०
कीर्ण(षा)ङ्ग न० कोशः(प्रः) इवाङ्गमस्य । बङ्गमूले इत्कटौ (ओ-
कीर्ण(षा)तक पु० कोश(ष)सतति अत-कुन् । १कठे
वेदशाखाभेदे २पटोल्याम् घोषके (तरु) (भीडा)
ख्याते शाकभेदे स्त्री मेदि० गौरा० डीष् । भा० व०
इयं राजसेव्यत्वात् महत्त्वाद्वा राजोपपदा निर्दिष्टा
“धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना । राज-
कोशशतकी चेति तथोक्ता राजसत्फलम् । राजकोशशतकी
शीता मधुरा कफघातला । पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरका-
सक्षमिप्रणुत्” “कोषातकीवृक्षमवाऽप्यप्रसूवास्तक्रोण
युक्ताः सुष्टेन संस्क्रताः । सम्भर्जिताः सैन्धवहिङ्ग-
साधिते तैलेऽतिरुच्या बद्धपुष्टिदायकाः” वक्ष्याः फलम्
अणु हरितीक्या० लुष् । तत्फले स्त्री “कोशशतकीपुष्पयु
लुक्ककान्तिभिः” स. वः

कीर्ण(षा)स्त्र पु० को(शे)षे आन् इव । १फलप्रधानवृक्षभेदे
(कोशाम) “कोशास्त्रः कुशशोथस्यपित्तघ्नकफापहः ।
तत्फलं प्याहि वातघ्नसन्तोषणं गुरु पित्तलम् । पक्वं तु
दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफघातहृत्” भावप्र० । (केचोऽङ्ग)
२फलवृक्षे राजवृक्षमः

कीर्ण(षि)न् त्रि० कोश(ष)+अन्त्यर्थे इनि । १कोश(ष)युक्ते
आमोपपदकोशी तु सुश्रुतोक्ते कर्ष्यबन्धनजे रोषभेदे “वज्र-
मातस्तु यः कर्ष्यं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोशी समा-
ख्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते” २आन्वृत्ते पु० शब्दमाला ।

कीर्ण(षि)ला स्त्री कोश+अन्त्यर्थे पिच्छादित्वाद् इलच् ।
सुदृढपर्णम् राजनि०

कीर्ण(षी) स्त्री कुश- (कुष) अच् गौरा० डीष् । १चर्म-
पादुकायाम् २धान्याद्यप्रभागे च (शुङ्गा) हेम०

कीर्ण(ष्य) त्रि० कोशे हृदयो(षे)भवः यत् । हृदयकोश

मांसपिण्डे “शिङ्गानि कोश्याभ्याम्” यजु० ३६२८ “को-
श्याभ्यां हृदयस्य मांसपिण्डाभ्याम्” वेददी०
कीर्ण पु० न० । कुष-पचादि० अच् । १कोशशब्दार्थे कोशशब्दे
विद्यतिः । २कृषिभेदे । “अथोह कोषा धावयन्तः शत०
ब्रा० १०।५।५।८ “कोषानाम ऋषयः” भा० ।

कीर्णक पु० कोष-स्वार्थे क । अण्डकोषे शब्द०
कीर्णला स्त्री० कोष-अलच् । अयोध्यायां पुर्यां शब्दरत्ना०
कीर्ण पु० कुष-यन् । १गृहमध्ये, २उदरमध्ये, ३धान्यादिस्या-
घने ४कुम्भले च (कुठी) ५आर्क्षीये त्रि० मेदि० “स्या-
नान्यामान्निपकानां मूलस्य रुधिरस्य च । हृदण्डुकः
पुष्पपत्र कोष्ठइत्यभिधीयते” ६सुश्रुतोक्ते आमाम्निपकमूल
रुधिरस्याने “प्रवाहिका शिरः मूलं कोष्ठमूलञ्च दारुणम्”
“चले दोषे सृष्टौ कोष्ठे नेक्षेताव बलं नृणाम्” सुश्रु० “भुक्तं
भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते” भा० आन् ५७ लो०
“पतिं भार्योपतिष्ठते ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा” भा० भी०
६।१८। ५२१ । अक्षयहादिचक्रचतुःपार्श्वस्थरेखाचतु-
ष्कान्विते ७स्थानभेदे अक्षयहृदये ८उद० । ८पदे
स्थानमात्रे “पञ्चारां नवद्वारभेकपालं त्रिकोष्ठकम् । यत्
पञ्चविषयम् क्षेत्रं पञ्चप्रकृतिस्त्रीधरम् । पञ्चेन्द्रियार्थां
आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो ! । तेजोऽवच्चानि कोष्ठानि
कुलमिन्द्रियसंग्रहः । विषयस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिर-
व्यया” भाग० ४।२८। ५।१५२। ५२ । कुम्भले “जरत्कोष्ठाद्-
ब्रूहीष्कृकराभिश्चानाहरति” कौपीतिक्रि०

कीर्णगार न० कोष्ठमगारमिव । धान्यधनादेः स्थापने गृहे
(कुठी) “कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्” मनुः
“कोष्ठागारं तु ते नित्यं स्वीतं धान्यैः सुसंष्टम् । सदास्तु
सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरोभव” भा० आ० ११६ अ०
कीर्णगारिका त्रि० कोष्ठगारे भवः तत्र नियुक्तोवा वा० ठन् ।
१कोष्ठागारभये । “अत्यर्थं खवति रक्ते कोष्ठागारिकाङ्गार
वृत्पिण्डेत्यदि” सुश्रु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च ।

कीर्णगारिन् पु० कोष्ठरूपमभारमिवाख्यस्य इनि । कीर्णभेदे
“कोष्ठागारी कर्मकरश्च मण्डलपृथक्” सुश्रुते प्राणन-
शककीटोक्तौ

कीर्ण न० ईषदण्यस् कोः कादेशः । १ईषदण्यस्पर्शे २तद्वति
त्रि० अमरः । “भुवं कोष्णे न पीनोऽपि सेध्येनावष्टथा
दपि” रघुः “दृतेन सा शान्तिसुपैति जिह्वा कोष्णे न यष्टी-
मधुकान्वितेन” “शोधं सतोदं कोष्ठेन सर्पिषा परिषे-
चयेत्” सुश्रु०

कौसल पु० व० व०। कुस-अलच्। देशभेदे। तेऽभिजनोऽस्य तेषां
राजा वा ध्वज्। कौसल्य पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि
वज्रपु तस्य लुक् कौसलाः। कौशलशब्दे विहितः।
कौसलदेशश्च द्विविधः पूर्वोत्तरभेदात् “कौसलाधिपतिं
चैव तथा वेषातटाधिपम्। कालारकाञ्च समरे तथा
प्राक्कौसलान्नृपान्” भा० सं० ३० अ० “दक्षिणाये च
पाञ्चालाः पूर्वाः कुलिषु कौसलाः” १३८० उत्तरकौस-
लास्तु कौशलशब्दे विहिताः

कौहल ए० कौ हलति सङ्घर्षे अच् प्रथो० ॥ १ वाद्यभेदे
भेदे २ मद्यभेदे च हेम० ३ नाटकशास्त्रकर्तृसुनिभेदे
तस्यापत्यम् शिवा० अण्। कौहल तदपत्ये पुंस्त्री०
हलयोरैक्यात् कौहलोऽप्यल

कौहनीय पु० ऋषिभेदे “उपयातायार्थमिति कौहनीयाः”
गोभि० गृ० सू०। उपयातायाचर्थं समीपं गतायार्थं
देयमिति कौहनीया आचार्यः आहः” संत० रघुनन्दनः
कौहित पु०। ऋषिभेदे। ततोऽप्ये शिवा० अण्। कौ-
हित तदपत्ये पुंस्त्री०

कौकिली स्त्री कौकिनेन दृष्टा अण्। कौकिलिर्षिदृष्टायां
सौत्वामगत्याम् ॥ “द्वे सौत्वाम्नादौ कौकिली चरकसौत्वा-
सणी च” लाघा० औ० सू०।

कौकुटक पु० व० व०। देशभेदे स च दक्षिणस्थः। “अथापरे
जनपदा दक्षिणा भरतर्षभा” इत्युपक्रमे “कौकुटकास्तथा
कोलाः कौङ्कणाः मालवानवाः” भा० भी० ६ अ० ॥

कौकुम्भक पु० व० व०। जनपदभेदे।

कौकुर पु० व० व०। कुकुराणां देशः अण्। १ देशभेदे।
“अम्बठाः कौकुरास्ताड्यै वस्तुपाः पञ्चवैः सह” भा०
सभा० ५१ अ०। कुकुराः यद्वभेदादेव स्वार्थे अण्।
कुकुरवंश्ये २ नृपभेदे ॥ “शुक्ला विनष्टान् वाण्येयान् स-
भोजान्भक्तकौकुरान्” भा० मौ० ५ अ०।

कौकुत्य न० कुत्सितं कृत्यं स्वार्थे अण्। १ अयुक्तकरणे
२ अनुत्तमविधये च भेदे ॥

कौकुटिक पु० कुकुटि मायां, पादपत्तनदेशश्च प्रथयति ठक्।
१ दान्तिके, कौटादिवधभीत्या पादपत्तनस्थानस्मात्पट्टरि संन्या-
सिनि च भेदे २ सन्यासी हि हिंसामयात् पादन्यास प्रदेश-
पर्यन्तमेव पश्यन् दूरात् चक्षुः संयस्य यातोति तथात्वम्।
कौकुटिकन्दल पुंस्त्री कुकुटस्यायम् इञ् कौकुटिः स इव
कन्दलः। (वेङ्गसाप) सर्पभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

कौच ति० कुचौ वङ्गः असिभिन्नः। कुचिवङ्गे अलङ्कारादौ

कौचक ति० कुचौ देशभेदे भवः घमा० वुञ्। कुचिदेशभक्ते
कौच्य ति० कुचौ भवः “इति कुचौ व्यादिना” पा० ङञ्। कुचौ
भवे। “असिं कौच्येयस्य चकाराद्यनसं सुखम्” भट्टिः
कौच्यक पु० कुचौ वङ्गः असिः ढकञ्। कुचिवङ्गे सुखे
“कौच्येकेण सन्निहितविधारेणैव चन्दनलता” काद० ॥
“वङ्गतीक्ष्णकौच्यकः” दशकुमा०।

कौङ्क पु० कौङ्कएव स्वार्थे ङण्। कौङ्कणदेशे शब्दरत्ना०
कौङ्कण पु० व० व०। कौङ्कण+स्वार्थे अण्। १ कौङ्कणदेशे
“कौङ्कणाः मालवानवाः” भा० भी० ६ अ०। तस्य राजा
अण् २ तद्देशशब्दे च ॥

कौङ्किण न० व० व०। कौङ्कण+प्रथो०। कौङ्कणदेशे शब्दर० ॥
कौञ्च पु० कुञ्चएव स्वार्थे अण् प्रथो०। कौञ्चपर्वते त्रिका०।

कौञ्जायन्य पु० कुञ्जा गोत्रापत्ये च फञ् ततः स्वार्थे जप् ॥
१ कुञ्जर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु न जप् किन्तु गोत्रप्रत्ययान्त-
त्वात् ङीप् कौञ्जायिनी सा च २ ब्राह्मण्यम् जटाधरः।
कौञ्जि पुंस्त्री० कुञ्जसर्पेरनन्तराफयम् अत इज्। कुञ्जर्षेरन-
न्तरापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कौट ति० कूटे अट्टिष्टङ्गे भवः उत्सा० अज्। १ कुटजदृक्ते
(कुरची) भावप्र० कुट्टां प्रायभवः अण्। २ स्वतन्त्रे
ति० कूटस्य भावः अण्। ३ मिथ्याकथने ४ मिथ्यासाधने च
कौटिकिक ति० कूटमेव कूटकं मांसकूटं तत्पण्यस्य ठञ्।
मांसविक्रोतारि शब्दरत्ना०

कौटज पु० कुटमेव कौटं तत्र जातः। कुटजदृक्ते रायसुकुटः
कौटजभारिक ति० कुटजस्य भारं हरति वहत्यावहति वा
वंशा० ठञ्। १ कुटजभारहारिणि २ तद्वाहके ३ वदावहके च

कौटजिक ति० कुटजं भारभूतं हरति वहति व्यावहति वा
ठञ्। भारभूतकुटजस्य १ हारके २ वाहके ३ व्यावाहके च

कौटतत्त पु० कौटः स्वतन्त्रः तच्चा टच् समा० स्वतन्त्रे तच्चणि
कौटतत्त न० कुटः कलच् स्वार्थे ङञ्। कौटित्यशब्दार्थं हेमच०

कौटसाध्य न० कूटसाक्षिणोभावः कर्म वा ङञ्। मिथ्या-
साध्ये “कौटसाध्यं सुहृद्वधः” मनुना सुरापाणसमान-
कौत्ता तस्यानुष्ठानकता। कौटसाध्यदण्डश्च मनुना
दर्शितो यथा

“यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाध्यं कृतं भवेत्।
तत्तत् कार्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतं भवेत्। लोभान्मो-
हाङ्गयान्मेत्वा त्वात्मा कौटसाध्यैव च। अज्ञाबाह्या-
लभावाच्च साध्यं विवक्ष्यते। एषामन्यतमे स्थाने
यः साध्यमन्दतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषांश्च प्रवक्ष्याम्य”

पूर्वशः । लोभात् सहस्रं दण्डयस्व मोहात् पूर्वन्तु साह-
सम् । भयाद् मध्यमं दण्ड्यो मैत्रात् पूर्वं चतुर्थम् ।
कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद् द्वे-
शते पूर्णं बालिश्याच्छतमेव तु । एतानाहुः कौटसाय्ये
प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः । धर्मस्याव्यभचारार्थमधर्म-
नियमाय च । कौटसाय्यन्तु कुर्वीणां स्त्रीन् वर्यान् धार्मिको-
न्तपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणान्तु विवासयेत्” ।

कौटि पुंस्त्री कूटस्यापत्यम् इज् । कूटस्य भित्त्याशंसिगोऽपत्ये
स्त्रियां तु कौट्यादि० षड् । कौट्या

कौटिक ति० कूटेन ऋगवन्वयन्येण चरति ठक् । रसि-
विक्रयोपजीविनि अमरः । कूट+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक् ।
कूटसन्निकटदेशादौ ति० ।

कौटिलिक ति० कुटिलिका व्याधानां गतिभेदः कम्मारोप-
करणभूतं लौहञ्च तथा हरति ऋगान् अङ्गरान् वा ।
“अण् कुटिलिकायाः” पा० अण् । १५५३ २कर्मकारे
च सि० कौ० ।

कौटिल्य न० कुटिलस्य भावः षड् । १वक्रीभावे “नित्यं कौ-
टिल्ये गतौ” पा० । “कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरत-
लेपु रागस्ते” का० प्र० तद्वोपपातकम् “कन्याप्रदानं तस्यैव
कौटिल्यं व्रतलोपनम्” या० सूतेः । उपपातकशब्दे
विहितः । स्वार्थे षड् । २चाणक्यसुनौ पु० राजनि०
“आकर्ण्य आःज्ञातम् । कौटिध्वः—कुटिलमतिः स एष
येन क्रोधान्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः” सुशराक्षसम्

कौटीगव्य पुंस्त्री कुटीगोर्द्धाक्षेदेस्य गोत्रायाम् गर्गा०
यज् । कुटीगोर्द्धाक्षे गोत्रापत्ये । तस्य छात्रः कर्त्तव्यः
अण् यलोपः । कौटीगव, तच्छात्रे । [देशादौ

कौटीय ति० कूट+चतुरर्थ्यां कथाशा० ऋण् । कूटसन्निकट-
कौटीर्य ति० कुटीरः केवल एव स्वार्थे षड् । केवले असहा-
ये । कुटीर्यीयं यस्याः । २दुर्गायास् स्त्री “कौटीर्यां
मदिरां चण्डासिलां मलयवासिनीम्” हरिवं० १७८३०

कौटुम्ब ति० कुटुम्बं तद्गणं प्रयोजनमस्य अण् । कुटुम्ब-
भरणोपयोगिद्रव्ये । आहरेदियत्तुदत्तौ “अन्यथा कौटु-
म्बम्” आश्व० गृ० सू० २, ६, १०,

कौटुम्बिक ति० कुटुम्बे तद्गणे प्रसूतः ठक् । कुटुम्बभर-
णे व्यापृते “कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय” भाग० ५५,
१२, ६ । कुटुम्बे भवः ठक् । २कुटुम्बसंध्यपातिनि । “यत्न
कौटुम्बिका दारापत्याद्योनाम्ना, कर्मणा वृकशृगाला
एव” भाग० ५, १४, ५,

कौट्या स्त्री कूटस्यापत्यम् इज् स्त्री कौटिः सैव कौट्या षड्
१कूट्यापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्याम् । संज्ञाशा० ख्य ।

२कौट्य कूटसन्निकटदेशादौ ति०

कौठारिकेय ति० स्वस्या कुठारी कुठारिका तस्याः इदम्
शुभा० ठक् । स्वस्य कुठारसम्बन्धिनि

कौडविक ति० कुडवस्य वापः ठज् । कुडववापयोग्ये जेतादौ
कुडवं तत्परिमितमन्नं सम्भवति पचति अवहरति वा
ठक् । २स्वस्त्रिन् कुडवमितान्नसमावेशके कटाहादौ इतत्-
पाचके सूदादौ ४तदवहारके च स्त्रियां ङीप् । कुडवः
परिमाणमस्य ठज् । ५कुडवपरिमिते । संज्ञापूर्वकत्वे
पूर्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडविकः । अष्टपूर्वकस्य तु वा
वृद्धिः आ(अ)र्द्धकौडविकः । असंज्ञायान्तु ठज्जोलुक् ।
द्विकुडवम् अर्द्धकुडवम् इत्यादि ।

कौड्यक ति० कुड्ड—काकशब्दे ख्यत् संयोगादिलोपः कुड्या
तत् जातादिकच्छात्रा० ठक्ज् “कुड्याया यलोपस्य” पा०
ग० यलोपः । कार्कश्यकरणाहृयां भूभौ जातादौ
कौणकुत्स्य पु० ऋषिभेदे । “भरद्वाजः कौणकुत्स्य आ-
र्णिषेणोऽथ गौतमः” भा० आ० ८३० ।

कौणप पु० कुणपः शवः भक्ष्यत्वेन विद्यतेऽस्य, अण् कुणपस्तद्ग-
च्छर्णं शीलमस्य ण वा । राक्षसे अमरः “न कौणपाः शृङ्गि-
स्त्री वा न देवा न च भा० आ० १७० अ० सानुष्ठाः” स्त्रियां ङीप्
कौणपदन्त पु० कौणपस्य दन्तादिव दन्ता अस्य । भीष्मे तिका०
कौणपाशन पु० कौणपानाम्शनमिवाशनमस्य । सर्पभेदे
“हस्तिगण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः” भा०
आ० ३१ अ० नागनाभौ कौ

कौण्डपायिन् पु० ब० व० कुण्डमेव कौण्डं तेन पिबति सोमं
पा—णिनि । सोमयागकारियजमानभेदेपु ।

कौण्डपायिन न० कुण्डपायिनामिदम् अण् नि० प्रकृति-
भावः । कुण्डपायिनां (कुण्डेन सोमपायिनाम्) सम्बन्धि-
नि अयनरूपे सत्वभेदे कुण्डपायिनामयनशब्दे विहितः ।

कौण्डल ति० कुण्डलमस्यस्य ज्योत्स्ना० अण् । कुण्डल-
युक्ते ति० स्त्रियां ङीप् । [सन्निकटदेशादौ

कौण्डलिक ति० कुण्डल+चतुरर्थ्यां कुण्ड० ठक् । कुण्डल-
कौण्डालिक ति० कुण्डलेदमण् कौण्डे अग्नौ भवः वृद्धा-
द्यन्युत्तरपदत्वात् वुज् । कुण्डसम्बन्धिवृद्धिभवे

कौण्डायन ति० कुण्डसादूरदेशादि पञ्चा० चतुरर्थ्यां
फक् । कुण्डसन्निकटदेशादौ [कुण्डिननगरजातादौ
कौण्डिनेयक ति० कुण्डिने जातादिकच्छात्रा० ठक्ज् ।

कौण्डिन्य पुंस्त्री कुण्डिनस्यैर्गोत्रापत्यं गर्गांयञ् । कुण्डि-
न गोत्रापत्ये । “कौण्डिन्यात् कौण्डिन्य” शत० ब्रा० १४।५।
५।२०। स्त्रियां तु ङीप् यलोपः “पाराशरकौण्डिनी-
पुत्रात् पाराशरकौण्डिनीपुत्रः” शत० ब्रा० १४।६।४।२०
वंशब्राह्मणे । कुण्डिनस्य युवापत्यम् गर्गां यञि यज-
न्तात् फक् । कौण्डिन्यायन कुण्डिनस्य युवापत्ये पुंस्त्री
“कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः” शत० ब्रा० १४।५।५।
२०। कौण्डिन्यस्य ऋत्वाः कर्षां अण् यलोपश्च । कौ-
ण्डिन कौण्डिन्यस्य ऋत्वे । बङ्गपु अणोलुक् कुण्डिनादे-
शश्च कुण्डिनः । स्त्रियां तु न लुक् किन्तु गोत्रत्वात्
ङीष् यलोपो कौण्डिनी ।

कौण्डिल्यक पु० । सुश्रुतोक्ते शकन्मुत्वविधे जन्तुभेदे विषय-
ब्दे विवृतिः । २तत्वेाक्ते कीटभेदे च कीटशब्दे विवृतिः
कौण्डोपरथ पु० । आयुधजातिसंघे ततः स्वार्थे ङ ।
कौण्डोपरथीय तदर्थे । “आहुस्त्रिगर्तपठास्तु कौण्डो-
परथदाण्डिकाः क्रोष्टु किर्जालमालिशं ब्रह्मयुप्रोऽय जा-
लकः” सि० कौ० । [तस्कुतोभवे ।

कौतस्तुत लि० कुतः कुतोभवः अण् टिलोपः कस्का० । कु-
तस्तु लि० कुतस्त्वेभवः अण् नि० वेदे यलोपः । कुत-
स्त्वभवे । “कौतस्तावध्व्यू अरिमेजयश्च जनमेजयश्च”
पारा० ब्राह्म० ।

कौतुक न० कुतकस्य भावः युवादि० अण् प्रज्ञा० स्वार्थे अण्
वा । १कुतहले अमरः । तच्च अङ्गु तजिज्ञासातिशयः ।
“कौतुकागारभागात्” कुमा० । २मङ्गलार्थहस्तहले
शाश्वतः “वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः” कुमा० । ३उत्-
सवे ४अभिलाषे ५नर्म्मणि ६हर्षे ७परस्मरायातमङ्गले
८गीतादिभोगे ९भोगकाले च हेम० ।

कौतूहल न० कूटहलस्य तदन्वितस्य भावः कर्म्म वा युवा०
अण् प्रज्ञादि० स्वार्थे अण् वा । कुतूहले “विस्तरअवणे
जातं कौतूहलमतीव मे” भा० आ० ६२अ० । “महत्
कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति” मार्क० ८।१।

कौतूहल्य न० कुतूहल+ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । कुतूहले
क्रातोमत पु० कुतोमतस्यापत्यम् ऋष्यण् । ऋषिभेदे ।
“सहस्रवाङ्मर्गोपत्य इति कौतोमतेन” गोपथब्राह्मणम् ।
कौत्स पुंस्त्री कुत्सस्य ऋषेरपत्यम् ऋष्यण् । कुत्सापत्ये
“भूमिवः स्वरितं जप्त्वा कौतसोहिङ्करोति” आश्व० श्रौ०
सू० १।२।५। “कौत्साय दत्त्वा कन्यान्तु हंसिं नाम
अयस्त्रिनीम्” भा० आ० १२७अ० । “कौत्सः प्रभेदे

वरतन्तुशिष्यः” रघुः । बङ्गपु तस्य लुक् । कुत्साः
तदपत्येषु । कुत्सेन दृष्टं साम अण् । कुत्सर्षिदृष्टे
विक्रतियागे गेये सामभेदे । तच्च साम वेगाने १६प्र०
२अर्द्धे १०गानम् । “कौत्सं भवति काण्वं भवति” श्रुतिः ।
कौथुम लि० कुथुमं वेदशाखाभेदमधीते वेद वा अण् । १कुथुम-
शाखाध्यायिनि तद्वेत्तरि च । तस्य कार्त्तिकौजपादित्वात्
दन्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कठकौथुमाः इत्यादि । “अनुवादे
चरणानाम्” पा० दन्वे एकवत् प्रत्यहात् कठकौथुमम् ।
“स्थेणोर्लुङि” वार्त्ति० स्याधातोरिणधातोश्च लुङ्प्रयोग
एव तस्य तथात्वं नियमितम् [ब्रह्मवै०जातिशब्दे विवृतिः
कौदालीका पुंस्त्री० रजक्या तीवराज्जाते संकीर्णवर्षभेदे
कौद्रविक न० कोद्रवो निमित्तमस्य ङञ् । सौवर्चलवर्षे
राजनि० [धान्यभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः
कौद्रवीण न० कोद्रवस्य भवनं क्षेत्रं कोद्रव+खञ् । कोद्रव
कौद्रा(न्द्रा)यण पुंस्त्री० कूद्र(न्द्र)स्य ऋषेर्युवापत्यम् इज
कौ द्विः(न्द्रिः) इजन्तत्वात् यून्त्यपत्ये फक् । कुद्रि(न्द्रि)
नामर्षेर्युवापत्ये ततः अरीह० चतुरर्थ्यां वुञ् । कौ-
न्द्रायणक तत्सन्निकटदेशादौ लि०

कौनस्य न० कुनखिनोभावः ष्यञ् टिलोपः । कुत्सितनख-
रूपे रोगभेदे तच्च सुवर्षस्योयमहापातकजचिह्नम् “सु-
वर्षचौरः कौनस्यम्” मनु० १० । [निर्दत्तादौ
कौन्तायनि लि० कुन्ती+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिज् । कुन्ती-
कौन्तिक कुन्तः प्रहरणमस्य ङञ् । कुन्तीस्त्र्येण युद्धकारके
अमरः । [प्रधौ अमरः

कौन्ती स्त्री कुन्तिषु देशेषु भवा अण् ङीप् । भस्मगन्धिन्यो-
कौन्तिय पु० कुन्त्या अपत्यम् ङक् । १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु ।
“कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे कर्म्मफले स्पृहा” गीता
२अर्जुनवृक्षे राजनि० तस्य तत्तुल्यनामत्वात्तथात्वम् ।
कौप लि० कूपस्येदमण् । कूपसम्बन्धिनि जलादौ “सञ्चारं
पित्तलं कौपं स्नेहघ्नं दीपनं लघु” सुश्रुते तदुपुण्या
उक्ताः । “यसन्ते कौपं प्रास्त्रवणं वा यीश्वेवम्”
सुश्रुतोक्तकाले तस्य सेव्यता । स्त्रियां ङीप् ।

कौपीन न० कूपे पतनमर्हति खञ् अकार्ये नि० । १अकार्ये
२पापे ३गुह्यप्रदेशे अमरः ४चौरे त्रिका० ५मेखलावद्धे
वस्त्रखण्डे (कपनी) मेदि० तद्वारणेन कूपे पतनात् तस्य
तथात्वम् । अकार्यं वदाच्छायात्वात् ६पुरुषलङ्घने शब्दचि०
तदावरकतया वस्त्रखण्डस्य कौपीनत्वम् । “कौपीनवनः
खलु भाग्यवनः” पुरा० “कौपीनाच्छादनं यावत्तादिके च

“कौमोदी” भा० आ० ६१अ० । “अवलासस्यकौपीनाः
सुहृदः सत्यजिष्णवः” भा०अनु०४६अ० । [रूपकोषः ।
कौमोदी स्त्री कौमोदकी पुंशो० । विष्णुगदायां द्वि-
कौमार पु० अपूर्वपतिकं कुमारीसुपपन्नः पतिः “कौमार-
रापूर्ववचने” पा० नि० । अपूर्वपतिकायाः कुमारी
१वोदरि । कुमारस्य भावः “प्राणष्टद्वयो वचनत्वात् अच् ।
“जातः कुं पृथिवीं पद्भ्यां मारयेत् स कुमारकः । इति
प्रधानतो विद्धि कौमारं प्राग्भवार्थदत्तः” इत्युक्तावधिके
“कौमारं पद्भ्यावधि” इत्यन्ते १वयोवस्थाभेदे न० ।
“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा” गीता ।
“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने” मनुः । कु-
मार एव स्वार्थे अण् । ३कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य
सनत्कुमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्गः सनत्
कुमारादिसर्जनपूर्वकत्वात् तन्नामकः । “कौमार आर्षः
प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गनामानि” श्रीधरः । “सएव
प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा
ब्रह्मचर्यं सखिण्डितम्” भाग० १,२,७, “वैकारिकस्तु यः
प्रोक्तः “कौमारस्तु भवात्मकः” भाग० ३,१०,२०,५,
५कुमारसम्बन्धिनि ति० “तत् विद्याव्रतज्ञातः कौमारं
व्रतमास्थितः” भा० व० ६५अ०

कौमारायण पुंस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् ।
कुमारनामकर्षिगोत्रापत्ये । [कानीने

कौमारिकेय पुंस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक् ।

कौमारी स्त्री अपत्यीकं कुमारं पतिसुपपन्ना स्त्री “कौमा-
रापूर्ववचने” पा० नि० डीप् । १अष्टह्रीतदारान्तरस्य पत्युः

१भार्यायाम् । कुमारस्येयमण् डीप् । २कुमार सम्बन्धि-

चेष्टादौ “कौमारीं दर्शयेच्छेष्टाम्” भाग० १,२,२८, कुमा-

रस्य कार्तिकेयस्येयम् अण् डीप् । ३कार्तिकेयशक्तौ ।

“कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरबाह्वना । योऽङ्गु-

लभ्याययौ क्रुद्धं रक्तवीजं महासुरम्” कौमारीशक्ति

निर्भिन्नाः केचिन्ने शुर्भहासुराः” देवीमाहात्म्यम्

कौमुद पु० “कौ मोदन्ते जनायस्मिन् कौमुदस्तेन कीर्तितः”

इत्तुक्तावधिके १कार्तिकमासे । “एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः

पुरा मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते

स्वर्गमाप्नुयुः । कौमुदं तु विशेषेण सुल्लप्यं नराधिप ।।

वर्ज्येत् सर्वमांसानि धर्मोऽज्ञात विधीयते” म०त०भार०

कौमुदी स्त्री कुमदस्येयं प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् डीप् ।

१ज्योत्स्नायाम् अमरः । “यशिसा सह याति कौमुदी”

“कुमा० १तद्वत्प्रकाशिकायाम् “त्वमस्य लोकस्य च नेतृकौ-

मुदी” कुमा० कौमुदस्येयम् अण् डीप् । “कुशब्देन सङ्गी

ज्ञेया सुद हर्षे० ततोदयम् । धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा

कौमुदी स्रता” इत्युक्तायां २कार्तिकपौर्णमास्यां “कौ

मोदन्ते जनायस्मान्नाभावैः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टाः

सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता” इत्युक्तायाम् ३आश्विन

पौर्णमास्याम् “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि

कौमुदी सा समाख्याता काव्यां लोकविभूतये” ति० त०

लेङ्गोक्तेः । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथिं प्रकृत्य भवि-

ष्योत्तरे “कौमोदन्ते जनायस्यां तेन सा कौमुदी मता”

“सखीजनोद्दीक्ष्य कौमुदीसुखम्” रघुः कौमुदी दीपोत्

सवतिथिः” इति मङ्गि० ५उत्सवे धरणिः” ६कार्तिकोत्सवे

विक्रा० । स्वार्थे क । ह्रस्वे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् ।

संज्ञायां कन् । उमासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थ्यां

कुमुदा० ठक् । कौमुदिकं कुमुदसन्निकषदेशादौ ति०

कौमुदीचार पुंन० कौमुद्या ज्योत्स्नायां चारः प्राशस्त्यमत

काले । आश्विनपौर्णमास्याम् विक्रा०

कौमुदीपति पु० इत० । चन्द्रे हारा० कौमुदीनायादयोऽप्यत्र

कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्याः प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष

इवाधारः । दीपवृक्षे (पितृतलसृज्) हारा०

कौमोदकी स्त्री कोऽप्यध्याः पालकत्वात् मोदकः कुमोदको

विष्णुः तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अमरः “कौमो-

दकी मोदयति स चेतः” भावः । “देवैरनादिवीर्यस्य गदा

तस्यापरे करे । निक्षिप्त्वा कुमुदाद्यस्य नाम्ना कौमुदकीति

सा” हरि० ६२अ०

कौमोदी स्त्री कुं मोदयति अण् कुमोदः विष्णुस्तस्येयमण्

डीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौम्भकादि पुंस्त्री० कुम्भकारस्यापत्यं शिखित्वात् पञ्चे इज् ।

कुम्भकारापत्ये स्त्रियां वा डीप् । पञ्चे जप् । कौम्भ-

कार्यं तत्त्वार्थे ।

कौम्भायन ति० कुम्भस्य सन्निकषदेशादि पञ्चा० फक् । कुम्भ-

सन्निकषदेशादौ [एदेशादौ

कौम्भायनि ति० कुम्भ+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिज् । तत्सन्निक-

कौम्भेयक ति० कुम्भ्यां जातादि कत्त्रा० ढक्ज् । कुम्भी-

जातादौ [एदेशादौ

कौम्भय ति० कुम्भ+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० यय । कुम्भसन्नि-

कौरयाण पु० कुरयाणस्य (शत्रुं प्रति कृतयानस्य) अयम् अण्

भेदे पुंशो० शत्रुं प्रति कृतयानस्य सम्बन्धिनि तत्पुत्रादौ

“पाकस्थ मा कौरयाणः ॥ १॥ १॥ तद्वाप्रे तथाधीतोः
कौरव पुंस्त्री० कुरोरपत्यादि उत्सा० अञ् तद्देशस्य रा जा
अण् तेषु भवो वा अण् । १ कुरवंश्चे “तस्यान्ववायः सुभ-
हान् यस्य नाम्ना स्य कौरवाः । कुरोस्तु पुतास्त्वारः”
हरिवं ६२ अ० । २ तद्देश्यत्वे पु० ३ कुरसम्बन्धिनि ४ तद्दे-
शभवे च ति० । स्त्रियां ङीप् । “द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा
प्राधावत समन्ततः । शरजालेन सहता मोहयन् कौरवीं
चमूम्” भा० आ० १३८ अ० “क्षेत् क्षत्रप्रधनपिशुनं
कौरवं तद्भजेष्टाः” मेघदूतम् ।

कौरवक ति० कुरौ तद्वंशे जातादि “विभाषा कुरयुगेति
पा० वा वुञ् । १ कुरवंशोद्भवे । कुववकस्येदमण् । २ कुर-
वकसम्बन्धिनि

कौरवायणि पुंस्त्री० कुरोरपत्यम् तिका० फिज् । कुरवंश्चे
कौरवेय पुंस्त्री० कुरोरपत्यं बा० ढक् । कुरवंशे । “समा हि
कौरवेयाणां वयं ते चैव पुत्रक !” भा० आ० १४२ अ० ।
“विमोक्ष्यानि विषं क्रुद्धः कौरवेयेषु भारत !” भा० व०
८ अ० ।

कौरव्य पुंस्त्री० कुरोवपत्यम् कुर्वादि० गय । १ कुरवंशे ।
“कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्ते शोपशान्तिः फलम्”
वेणीस० । तस्यापत्यं तिका० फिज् । कौरव्यायणि
कुरुकुलोत्पन्ने ब्राह्मणादावपत्ये पुंस्त्री० कुरुणां राजा
गय । २ कौरव्य कुरुदेशराजे । स्त्रियां ङीप् कौरवी
स्त्री । गयानत्वात् यून्पत्ये फिजो लुक् । कौरव्यः
पिता पुत्रश्च सि० कौ० ।

कौरुकत्य पुंस्त्री० कुरुकतस्यैरपत्यम् गगी० यज् । कुरु-
कतस्यैरपत्ये युवापत्ये फिज् । कौरुकत्यायनि नदीय
युवापत्ये पुंस्त्री

कौरुज(जा)ङ्गल ति० कुरुजङ्गले जातादि अण् उत्त-
रपदस्य वा ढङिः । कुरुजङ्गलभवे

कौरुपाञ्चाल ति० कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धः अण् उभयपद
ढङिः । कुरुपु पञ्चालेषु च प्रसिद्धे । “प्रज्ञातं कौरुपा-
ञ्चालं यज्ञतरवत्तम्” शत० ब्रा० १, ७, २, ८, कौरुपाञ्चालो
वा अयं ब्रह्मा ११४।१।२।

कौर्प्य पु० “क्रियतावुरिजित्तमकुलीरलेयपाथेयूककौर्पा-
ख्याः । तौलिक आनोकेरो हृद्रोगश्चान्यभं चेलम्”
दीपिकोक्ते ढङिकराशौ ।

कौर्म न० कूर्मसङ्घित्य कतोपत्योः अण्, कूर्मस्तेदम् अण्
वा । १ कूर्मपुराणे २ कूर्मसम्बन्धिनि ति० ।

कौलि ति० कुले भवः इभिन्नः अण् । सत्कुलभवे १ कुलीने
शुनि तु कौलेयक इत्येव । कुले कुलाचारे रतः तं वेत्ति
वा अण् । २ तन्लोक्तकुलाचाररते शतदाचारवेदिनि
च । “दिव्यभावरतः कौलः सर्वत्र समदर्शनः” कुला-
र्थवः । “पशोर्वक्त्राकृष्णमन्तः पशुरेव न संशयः । वीरा-
कृष्णसुवीरः कौलाश्च ब्रह्मविद्भवेत्” महानीलतन्त्रम् ।
कुलं कुलाचारमधिकृत्य कतोपत्यः अण् । ४ कुलाचार-
प्रवर्तके अन्ये कौलोपनिषदादौ ।

कौलक ति० कूवे भवः सौवीरः धूमा० वुञ् । कूलभवे सौवीरे
कौलकीय ति० कुले सत्कुले भवः बा० ढक् कुत् च । १ सत्-
कुलोद्भवे । कौलटेय+ष्टो० । २ असतीपुत्रे पुंस्त्री शब्दरत्ना०

कौलटिनेय पुंस्त्री भिक्षुक्याः सत्या अपत्यम् ढक् इनादेशश्च ।

सत्या भिक्षुक्याः अपत्ये अमरः स्त्रियां ङीप्

कौलटेय पुंस्त्री कुलटायाः सत्याः असत्या वा अपत्यम् ढक् ।

सत्याः असत्याश्च भिक्षुक्याः अपत्ये अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

कौलटेर पुंस्त्री कुलटायाः असत्या अपत्यम् आचारेण कुद्र-
त्वात् (“कुद्राभ्यः”) पा० ढक् । बन्धक्याः अपत्ये अमरः ।

कौलत्य ति० कुलत्येन संस्कृतम् अण् । कुलत्यसंस्कृते “पा-
ययेज्ञास्तकौलत्यसुरासौवीरकादिभिः” सुशु० ।

कौलत्येन न० कुलत्यस्य भवनं क्षेत्तम् खज् । कुलत्योत्प-
त्तियोग्ये क्षेत्ते

कौलपुत्रक न० कुलपुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् । कुलपुत्रभावे
कौलव पु० ववाहिषु तृतीये तिथ्यर्द्धरूपे चरकरणभेदे ।

करणशब्दे १६६० पृ० विवृतिः

कौलालक ति० कुलालेन कृतं संज्ञायाम् वुञ् । कुलालकते
शरावादौ असंज्ञायान्तु अण् कौलाल तत्कते । तस्येदमण्
कौलाल तद्वसम्बन्धिनि ति० “रथचक्रं वा कौलालचक्रं
वा” शत० ब्रा० ११।८।४।१

कौलिक ति० कुलादागतः ढक् । १ कुलपरम्परागते आचा-
रादौ । कुले कुलागमैः सिद्धः ढक् । तन्लोक्ते २ कुलाच-
रे । कौलैः कुलधर्मं प्रवर्तयति ढक् । ३ कुलधर्मप्रवर्तके
शिवे । शब्दमा० । ४ पा० षडे तिका० । कुलं तदाचारः
प्रयोजनमस्य ढक् । ५ कौले ब्रह्मविदि “शत्रुः कौलिकः” श्रुतिः

कौलितर पु० कुलितरस्यापत्यम् ऋषप्रण् । शम्बरसुरे “उ त
दासं कौलितरं ढङ्कतः पर्वतादधि । अवाहाद्भिन्” शम्ब-
रम्” ऋ० ४।३।१०१४ कुलितरान्नाऽपत्यं शम्बरसुरस्य” भा०

कौलिशायनि ति० कुलिश+चतुरथ्यां कर्णा० फिज् । कुलिश-
सन्निहृष्टदेशादौ

कौलि शिक्क वि० कुलिश + अङ्गुल्या० इवार्थे ठक् । कुलिशसङ्घे
कौलीन वि० कौ प्रथयां लीनः ७३० अङ्गुल्युक् १ भूमिल-
न्ने । कुलादागतः खञ् । २ कुलकृपागते, “सद्वत् इवम-
र्यादां कौलीनां नायवर्तते” रामा० आ० ८७ अ० । ली-भावे
क्त को लीनं लयो यञ् । कुलीनं भूमिजयमर्हते अण्
वा । भूमिजग्नतासाधने ३ अण्वादे “कौलीनमात्मानय-
माचक्षते” “कौलीनमीतेन षट्हाक्षरस्ता” रघुः “मा
कौलीनादसितनयने ! मयि यश्चासिनो भूः” मेघः अप-
वादे हि भूमिजग्न इय लोको भवतीति तस्य तथात्वम् ।
४ गुह्ये ५ जन्मे (युद्धे) ६ कृत्कार्ये ७ मशुसर्पाणां युद्धे च
न० मेदि० तेषां भूमिजग्नतासाधनत्वात्तथात्वम् ।

कौलीरा स्त्री कुलीरः तच्छृङ्गाकारोऽख्यः अच् । कर्क-
टश्चङ्गाम् (कौकडाणिङा) राजनि०

कौलेय वि० कुले + भवः वा० ठक् । सत्कुलोत्पन्ने भरतः
कालियक पु० कुले भवः श्वा ठक् । १ कुलागते कुकुरे ।
अपरः २ सत्कुलीने मेदि० ।

कौलेगभैरवी स्त्री विप्राभैरवीभेदे । “सम्प्रदाभै-
रवीवत् विद्धि कौलेगभैरवीम् । हसाद्याः सैर देवेश !
त्रिषु वीजेषु पार्वति !” ज्ञानार्थः । “त्रिकूटे हसा-
द्याश्चेत् तदा कौलेगभैरवी भवति” तन्त्रसारः

कौल्लाघित वि० कुल्वापे साधु ठक् । कुल्वापसाधने
कौल्लाघीण न० कुल्वापाणां भवनं चेतम् खञ् । कुल्वाप
धान्योत्पत्तियोग्ये चेत्ये

कौल्य वि० कुले भवः ष्यञ् । सत्कुलीने द्विरूपकोषः ।
कौयल न० कुलमेव प्रज्ञा० स्वार्थे ण । कौलिफले द्विरूपको० ।
कौविदार्य वि० कौविदार + चतुर्थया प्रगया० ज्य । को-
विदारश्चक्रिच्छददेशादौ ।

कौवेर वि० कुवेरखेदम्, कुवेरोदेयताऽस्य वा अण् । १ कुवेर
संवल्लिनि २ तद्देवताके च “कौवेरमथ याम्यञ्च चक्राते
वरुणस्य च” देवीमा० । “यानं सञ्चार कौवेरम्” रघुः ।
“कौवेरदिग्भागमपास्य सार्गम्” माघः । स्त्रियां ङीप् ।
“दिम्बनागे तु कौवेरो दिक् शिमाप्रोतिदादिनी” ति० त०
पु० । “ततः प्रतस्थे कौवेरीम्” रघुः । ३ कुष्ठवृक्षे (कुड्)
न० शब्दरत्ना० । [रिक्ताया अत्रत्ये ।

कौवेरिकीय पुंस्त्री० कौवेरिकाया अपसम् शुभ्रा० ठक् । कुवे-
कौश न० कुशाः भून्ना सन्त्यत्र अण् । १ कान्त्यजदेशे
हेमच० । स्वार्थे ण् । २ कृशद्वीपे “शाकं ततः शाल्मलमल
कौशम्” सि० शि० । कणश्च् २१४५ पु० विवृतिः ।

कुशखेदं तद्विकारो वा अण् । ३ कुशसम्बन्धिनि ४ तन्त्रये
पवित्रादौ । “तत्र वासाय शयने कौशे सुखसुवास च”
भा० अतु० १८ अ० । स्त्रियां ङीप् । “कौश्यां दृष्ट्वां सता-
सीनम्” भा० अतु० ५४ अ०

कौशल न० कुशलस्य भावः युवा० अण् । दक्षतायाम् “लीने-
व पञ्चासनकौशलस्य” भट्टिः । “आन्वोक्षिकी कौशला-
नाम्” “योगः कर्मसु कौशलम्” गोता । “हावहार
हसितं वचनानां कौशलं दृष्टि विकारविशेषः” भावः ।
कौशल्यि पुंस्त्री० कुशजाया अत्रत्यं बाह्य० इज् । कुशजाया
अपत्ये स्त्रियां वा ङीप् । यूयपत्ये फज् । कौलशायन
तदोद्युवापत्ये पुंस्त्री

कौशलिका स्त्री कुशलस्य पृच्छा ठक् । १ कुशलप्रश्ने । कुश-
लाय मङ्गलाय दीयते ठक् । २ उपयने उपढौकने ।
त्रिका० । [ढौकने २ कुशलप्रश्ने च त्रिका० ।

कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य पृच्छा वा अण् । १ उप-
कौश(स)नेय स्त्री कौश(स)लाया अत्रत्यं ठक् पञोपः ।
श्रीरामे दशरथपुत्रे

कौशल्य न० कुशलमेव ब्राह्म० पप्रज् । १ कुशले । भावे ब्राह्म०
पप्रज् । २ दक्षतायाम् । “दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथ-
प्ते यावत्स्थिरे” भा० व० २४४ अ०

कौश(स)ल्या स्त्री कौश(स)लदेशे भवा ज्य । कौश(स)लदेश
भवायां श्रीराममातरि दशरथपुत्रोभेदे । [दयोऽन्यत्र ।
कौश(स)ल्यातनय पु० इत० । सीतापतो श्रीरामे तत्सुता-
कौश(स)ल्यायनि पु० कौश(स)ल्याया अपत्यम् फिज् । श्रीरामे
त्रिका० “स्वयामहे न गच्छामः कौश(स)ल्याय निवृत्तभाम्”
भट्टिः । कौश(स)ल्य पदार्थकता जयमङ्गल्यसुक्ता ।

कौशाम्य वि० कुशाम्बेन निवृत्तः अण् । १ कौशाम्बरज-
कते २ तत्कते पुरोभेदे स्त्री ङीप् । “अथावस्तु महातेजाः
कौशाम्बो महरोत् पुरीम्” रामा० । साव पुरो गौड-
देशान्तर्गतवत्सभूमिगता । “अस्ति वृष इति ख्यातो देश
इत्युपक्रमे” कौशाम्बी नाम तत्वास्ति मध्यभागे सह्या-
पुरी” कथारुत्तिसागरः । “यस्ति गौडविषये कौशा-
म्बी नाम नगरो” हितो० । “निर्गौशाम्बिः” सि० कौ०
कौशाम्बेय पुंस्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा० ठक् । कु-
शाम्बपवंश्ये

कौशिका न० कुशिकस्यापत्यं ऋषयण कुशेन वृतः अर्ध्या० ठक्
कुशिके तद्वर्ग्ये भवः अण् वा । १ इन्द्रे २ पेचके पुंस्त्री०
उभयत्र “अण्डुवत् सोढुवीरलोचनः सहस्ररश्मिरेव

यस्य दर्शनम् । प्रविशतु हेमाद्रिगुहान्दृष्टान्नरं निनाव-
विभ्यद्विवसानि कौशिकः” माघः । इन्द्रस्य कुशिकपुत्रत्व-
प्राप्तिकथा “कुशिकस्तु तपस्ते पे एतमिन्द्रसमप्रभम् ।
समेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जग्मिवान् । स गाधि-
रभवद्राजा सध्वान् कौशिकः स्वयम्” हरिवं० १५० ।
“कुशिकस्तु तपस्ते पे” इत्यपक्रस्य “अत्युन्नतपसं दृष्ट्वा
सहस्राक्षः पुरन्दरः । समर्थं एतज्जनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः । स गाधि-
रभवद्राजा सध्वान् कौशिकः स्वयम्” हरिवं० २७५ ।
कुशैव तत्वाद्वा कौशिकत्वमस्य यथाह तत्रैव
“जात मातस्तु भगवानदित्यां स(शक्रः)कुशैव तः । तदा
प्रभृतिः देवेशः कौशिकत्वमुपागतः” हरि० २२७५ ।
३१गुणलौ ४ व्यालयाहिण (सापुड) यमरः । ६३कुले
७कोषाध्यक्षे मेदि० । ८कोषकारे शब्दरत्ना० ६३६ङ्कार-
रसे त्रिका० १०मज्जनि हेम० ११अश्वकस्य दृष्टे राज-
नि० । कुशिकस्य गोत्रापत्यम् विदा० अज् । १२विश्वाम-
ित्रिकुनौ स हि कुशिकपुत्रस्य गाधेरपत्यम् । कुशि-
कशब्दे तन्मूलं दृश्यम् । “अपिबच्च ततः सोममिन्द्रेण
सह कौशिकः” भा० आ० १७५ अ० ।
१३पौरववंशे नृपभेदे । “पारीक्षितस्य द्वौ पुत्रौ” इत्युप-
क्रमे “प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैण्डरादश्च कौशिकः” हरिवं०
३६१ अ० । जरासन्धनृपस्य हंसनाभके १४सेनापतिभेदे “स
तु(जरासन्धः)सेनापती ! राजा सखार भरतर्षभ ! । कौ-
शिकं चित्तसेनञ्च तस्मिन् युद्धे उपस्थिते । ययोस्ते नामनी
राजन् हंसेति डिङ्बकेत च” भा० स० २१ अ० । तस्य च
कौशिकवंशत्वात् तथात्वम् । १५अश्वरभेदे “खट्वसः शा-
लवदनः करालः कौशिकः शरः” हरिवं० ४२ अ० ।
कुशिकवंशोद्भवत्वात् १६नदीभेदे स्त्री तस्या उत्पत्तिकथा
रामा० आ० १४ अ० ।
“कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ! । पूर्वजा भ-
गिनी चापि सम राघव ! सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नाम
ऋचोके प्रतिपादिता । सशरीरा गता स्वर्गं भर्तार-
मनुवर्त्तिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च सहानदी ।
दिव्यपुष्पोदका रम्या हिमवन्तसुपाश्रिता । लोकस्य
हितकार्यार्थः प्रवृत्ता भगिनी सम । ततोऽहं हिम-
वत्पाश्र्वं वसानि नियतः सुखम् । भगिन्यां स्नेहसं-
युक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ! । सा तु सत्यवती पुण्या

सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभागा कौशिकी
सरितां वरा”
“तत्र मासं वासेदौर ! कौशिक्यां भरतर्षभ ! । अश्वमे-
धस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति” भा० व० ८१ अ० । “कुशि-
कस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् । कौशिकीं तत्र
गच्छेत् महापापप्रणाशिनीम् । राजस्यस्य यज्ञस्य फलं
प्राप्नोति मानवः” तत्रैवाध्याये । “इयञ्च नदी हिमवतः
निःसृता चम्पानगरसन्निकटे उत्तरपारे गङ्गायां सङ्गतो ।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! चम्पकारणसुत्तमम्” तत इत्युक्ते-
स्तस्यास्तत्सन्निकटत्वम् । १७यशोदाकन्यात्वे नोत्पन्नायां
योगमायायाम् । कौशिकेन्द्रेण भगिनीत्वेन कल्प-
नेन विष्णुना तस्यास्तन्नामकरणात्तथात्वं यथोक्तम्
“तत्र त्वां शतदृक् शक्रोऽमुं प्रदिष्टेन कर्षिषा । अभिप्रेक्षेण
दिव्येन दैवतैः सह योष्यसे । तत्रैव त्वां भगिन्द्रेण
अचीमृतिं स वासवः । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी
त्वं भविष्यसि” हरिवं० ८५० योगमायां प्रति विष्णुक्तिः ।
“आर्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी” भा०
हरिवं० ६५० । पार्वत्याः शरीरकोश(धा)त्विः सृते १६दे-
वीभूतिभेदे तस्य च मूर्त्त्यस्य मध्यतापीति भेदः तन्मूलं
देवीमाहात्म्यवाक्यं तच्च कोशशब्दे दर्शितं नाठ्ये २०वर्त्त-
भेदे अलङ्कारशब्दे लक्षणादिकं दृश्यम् । [तथात्वम्
कौशिकप्रिय पु० ६त० । श्रीराजे विश्वामित्रप्रियात्तरणात्तस्य
कौशिकफल कौशिक कोशस्य फलमस्य । नारिकेले शब्दरा०
कौशिका स्त्री कोशएव स्वार्थे क अतः एत्वम् । पानपात्रे
चपके हेम० । [शब्दमाला ३विश्वामित्रपुत्रे च
कौशिकात्मज पु० ६त० । १७इन्द्रपुत्रे जयन्ते २अर्जुने च
कौशिकायनि पु० कुशिकस्यापत्यम् बा० फिज् । यजुर्वेद-
वंशब्राह्मणस्य ऋषिभेदे “कौशिकायनेः कौशिकायनिः”
शत० ब्रा० १४।५।२१

कौशिकायुध न० ६५० । इन्द्रचापे शरत्वा०
कौशिकारति पु० ६त० । काके राजनिन्दस्य मेचकारातिव्यं
च तेन सह नित्यविरोधित्वात् । तत्कथा काकोलू-
कशब्दे दृष्ट्या कौशिकारप्रभृतयोऽप्यत्र पु०
कौशिकिन् पु० ब० व० कौशिकेन प्रोक्तमधीयते णिनि ।
विश्वामित्रप्रोक्ताध्यायिषु
कौशिक्योज पु० कौशिक्या इव ओजोयस्य पृषो० सलोपः ।
शास्त्रोदृष्टे (सिओडा) राजनि०

कौशिक पु० व० व० देशभेदे “पञ्चालाः कौशिकाश्चैव नैक-
पृष्ठाः सुरन्वराः” भा० भी० ६३० जनपदकथने

कौशी(षी)धान्य न० कोश(षे)भवा कौशी(षी) कर्षधान् ।
कोश(षे)जाते धान्ये तिलमादौ । “सर्वमेवैतदहः कोशी-
(षी)धान्यं विवर्जयेत्” कात्या०श्रौ० २।१।१०

कौशे(षे) न० कोशा(षा)इत्यितम् ढक् । कनिकोषादिजाते
पक्ष्णे अमरः “निर्नाभि कौशे(षे)रुपात्तरागम्” कुमा०
“कौशेयं व्रजदपि गाढतामजसम्” माघः “लाञ्छालो-
हितकौशे(षे)यपरिधानम्” काद० “कौषेयाविकयोरूपौ”
समुना तच्छोधनद्रव्यसुक्तम्

कौश्य त्रि० कुशसेइम् षाज् । १कुशसंख्यनि शयनादौ
“प्रास्कन्दच्छयने कौश्ये दृष्ट्यां गत्यमिव हवम्” भा०
अनु० ७।१४० कुशस्य गोलापत्यं बा० षाज् । २कुशगोत्रजे
क्षप्रभेदे पु० “तं होवाच सुश्रवाः कौश्यः” शत०ब्रा० १०।
५।५।४ “कौश्यः कुशगोत्रजः” भा० ; तेन ब्राह्मणे
कौषय इति सूत्रेण युक्तम् ढक् प्रासादिकः ।

कौशा(सा)रव पु० कशा(षा)रोरपयम् षष्प्राज् । कुशा(षा)
रोर्मुनेरपये मैत्रेये “यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षता कौ-
शारवायतः” भाग० १।१।१२ “कौशारवस्य मैत्रेयस्यायतः”
श्रीधरः “ननु ते तत्त्वसंराध्य क्षप्रिः कौशारवोऽन्तिमे”
भाग० २।४।२ वाङ्मा० इज् । कौशारविरप्यत् “यत्
कौशारवेक्षत् संवादोऽध्यात्मसंश्रितः” भाग० २।१०।५२

कौषिक त्रि० कौशिक+पृषे० । १कौशिकशब्दाद्यैर्भेदि० २दुर्गा
भूतिभेदे स्त्री “गरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्वत्याः निः-
सृतास्त्रिजा । कौषिकीति सखाख्याना ततो लोकेषु गीय-
ते” देवीमा० “क्षयकोषाक्षिःसृता या कालिकायास्तु
भैरव ! । सा कौषिकीति विख्याता चारु रूपा मनोह-
रा” कालिका० पु० ६० अ०

कौषीतक पु० कुशीतकस्यापत्यम् षष्प्राज् । कुशीतकविपुले
बहु चां प्रत्यहं तर्पणीये क्षप्रभेदे कहोडे “कहोडः कौ-
षीतकसित्यादि” आश्व० गृ० १।४।४।२२ क्षप्रितर्पणे ।
कुशीतकस्यापत्यम् इज् । कौषीतकिरपि कहोडे क्षप्रौ
“तदुहोवाच कहोडः कौषितकिः” शत०ब्रा० २।४।२।१।
तत्सम्बन्धित्वात् कौषितकिब्राह्मणं कौषीतकी उपनिषद्
क्षप्रवेदान्तगता ।

कौषीतकिन् पु० व० व० । कौषीतकेन मोक्षमधीयते चिनि ।
कौषीतकेन मोक्षाध्यायिषु । “सदस्यं सप्तदशं कौषीतकि-
नः सम्प्रामनन्ति” आश्व०गृ० १।२३।१।

कौ(षी)तकी कुशीतकस्यापत्यम् षष्प्राज् ङीप् । उगङ्ग्य
पत्यं त्रिका०

कौषीतकेय पुंस्त्री कुशीतक+वा० षप्रत्ये ढक् । कुशी-
तकस्यापत्ये कहोडे “अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः”
पद्मच्छ० शत० ब्रा० १।४।१।४।१।

कौष्ठवितक त्रि० कुष्ठविदि तद्विद्यायां साधु कल्या० ढक् दस्य
चरत्वेन तान्ततया ढस्य क इत्येके । कुष्ठविद्यासाधौ । दस्य
चत्वारिंशत्तन्त्राण्य तान्तत्वाभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये त-
न्त्रातेनैव तथारूपं २।५।४८ उक्तम्

कौसीद्य न० कुत्सितं सीदत्यस्मिन् सीद+वा० आधारे श स्वार्थे
षाज् । १आबखे २तन्वायाश्च हेम० । कुसीदस्य भावः
ष्यज् । ३द्विद्विदपकुसीदइत्यौ शब्दचि०

कौसुम न० कुसुमेन निर्वृतमण्य । १पुष्पाङ्गने अमरः । तस्ये-
दमण्य । २पुष्पसम्बन्धिन त्रि० “विनयति सुदृशो दृशोः
परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन” माघः

कौसुम्ह पु० कुसुम्ह+स्वार्थे षष् । १करष्यकुसुम्हो २शाकभेदे
राजनि० । कुसुम्हेन रक्तम् अज् । ३कुसुम्हारागरञ्जिते
वस्त्रादौ त्रि० “कौसुम्हं पृथु कुचकुम्हसङ्घि वासः” मघः ।
तस्येदमण्य । कुसुम्हसम्बन्धिन त्रि० “दिनकरकरसङ्घव्यक्त
कौसुम्हारागम्” माघः । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

कौसुरुविन्द पु० दशरातस्यध्यायगभेदे “कौसुरुविन्दः” का-
त्या०श्रौ०सू० २३।५।१८। “द्वितीयो दशरात् एतत्संज्ञः”
संख्या० प्रायणीयभागनन्तरं कौसुरुविन्ददशरातस्य २प्रथमे
त्रय्ये च “कौसुरुविन्दः प्रथमन्वग्रहः” कात्या० २४।१।१

कौसुरुविन्दि पु० कुसुरुविन्दस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये उद्वा-
लके सुनौ “कौसुरुविन्दिरुद्वालक आरुण्यौ ब्रह्मचर्यसु-
वास” शत० ब्रा० १।२।२।२।२। [क्ते जटाध०

कौस्तिक त्रि० कुष्ठया चरति ढक् । मायाकारके शाश्वयु-
कौस्तुभ पु० कुं भस्मिं स्तुम्भाति कुस्तुभोजबधिः तत्त्व भवः
अण् । विष्णोर्विष्णोःस्य “कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटि-
सूर्यसमप्रभः” इत्युक्तलक्षणे मणिभेदे । तस्य सप्तहाड्व-
पत्तिकथा हरिवं० २२ अ०

“सुरासुरगणाः सर्वे सहिता ब्रवणान्मसः । सन्दरं पुकारं
कृत्वा नेत्रं वासुकिमेव च । । समाः सहस्रं मयितं जल
भोषधिभिः सह । क्षीरभूतं समायोगादसृतं समपद्यत ।
तज्जह्युरसुराः पूर्वमाक्रान्ता लोभमन्युना । तदा पञ्चाञ्ज
ह्युर्देवाः कामतेजोबलान्विताः । धन्वन्तरिस्तथा मद्यां
ओर्द्ध्वी कौस्तुभोमणिः । यथाङ्को विमलश्चापि सङ्गतस्युः

इमन्तः” । “ततः शतसहस्रांशुर्माथप्रमानात् सागरात् । प्रसन्नात्मा सद्यस्त्रः सोमः शीतांशुस्त्वलः । श्रीरनन्तर सत्यज्ञा दृतात् पाण्डुर वासिनो । सुरा देवी ससुपन्ना तरगः पाण्डुरस्तथा । कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्यउत्पन्नो दृतसम्भवः । मरीचिविकचः श्रीमान् नारायण उरोगतः” भा० आ० १८३० । “उच्चैः अवाहयन्नेवो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम्” रामा० उक्तेः क्रीडत्वमपि

“कौस्तुभाख्यमपांसारं विभ्राणं दृष्टोत्तरसा” “सकौस्तुभं ह्येपयतीव वक्षः” रघुः । शतैकभेदे न० “दृताये गोदृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् । आज्यं, वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते । तैलभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्त्तिलश्मवम् । तदभावेऽतसोक्षे हं कौस्तुभं सर्षपोद्भवम् । दृक्षन्ते होऽथवा ग्राह्याः पूर्वभावे परःपरः” कर्कद्वतं मण्डनवाक्यम् । कौस्तुभमख्यत्वं कौस्तुभमिति पाठस्तु सत्यम् । शतन्तोक्ते सुद्राभेदे “अनासाङ्कुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका । कनिष्ठाम्यया बद्धा तज्जन्त्या दक्षया तथा । वामानासाञ्च बन्धीयात् दक्षिणाङ्कुष्ठमूलके । अङ्कुष्ठमध्यके भूयः संयोज्य सरलाः पराः । चतस्रोऽप्यत्र संलग्ना सुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका” तन्त्रसारः ।

कौस्तुभवक्षम् पु० कौस्तुभोवक्षं स यस्य । विष्णौ हारा० कौस्तुभहृदयादयोऽप्यत्र पु० एवं कौस्तुभलक्षणदयोऽप्यत्र । क्रस्य वक्षे वा० चु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् षटादि । क्रस्यति-ते क्रसति अचिक्रस्यत्-त अक्रस्यीत्-अक्रसीत् । क्रस्यति-बभूव आस चकार-चक्रे-चक्राथ । क्रस दीप्तौ कौटिल्ये च दिवा० पर० अक० सेट् । क्रसति अक्रसीत्-अक्रसीत् चक्रास । षटा० क्रसयति-ते । अचिक्रस्यत् उदित् क्रसित्वा-क्रसत्वा ।

क्रस दीप्तौ वा० चु० उभ० पक्षे भा० अक० सेट् षटादि क्रसयति-ते । क्रसति । अचिक्रस्यत्-त अक्रसीत्-अक्रसीत् क्रमयां बभूव आस चकार चक्रे चक्रास उदित् क्रसित्वा-क्रसत्वा । “स्य हृत्तौ क्रस कुसि कि च भासने कुस इक्षिषि” वोपदेव्याख्याने “परोऽनुवन्धः पूर्वभाषेकयाक्यस्यवातु” इति तदुक्तिमाश्रित्य भान्या दुर्गादसेन क्रस इदित्त्वस्य तद्विच्यम् । पा० धातुपाठे चुरादिषु “तसिपिसि कुसि दशि कुसीयादिना कुसेरेवेत्त्वस्युक्तेः दिवादिषु च क्रुस ह्वत्पदीप्रारित्युक्तेः षटादौ च जनीजृष क्रुड रड् इति पाठाः । इदित् क्रसवातोर्दर्शनात् । अतः परानुवन्धस्य दी स्येवा प्रसक्तिः तेन एव चुरादित्वम् अन्यथा

कुसिवत् क्रसीथेव मूलकत् पठेत् । न च तथऽपाठि अतस्तस्य नेदित्वम् ।

क्रूय दुर्गन्धे आर्द्रभावे शब्दे च भा० आत्म० अक० सेट् । क्रूयते अक्रूयिष्ट चुक्रूय । णिचि क्रोपयति ते । अस्य चेलार्थककर्मण्युपपदे णसुल् चेलक्रोपम् वस्तक्रोपम् । “यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्तक्रोपमम्बु वदधे मदनेन” भावः । “वस्तं क्रोपयित्वा परिपिच्येत्यर्थः” मल्लि० अभि+अतिव्याप्त्या आर्द्रभावरूपे एतीभावरूपे च सक० “आपो वै सर्वमन्नं ताभिर्हीदमभिक्रूयमिवादन्ति” शत० ब्रा० १४।१।१।१।४। यान्तत्वात् ताच्छील्ये नातोयुचि क्तिन्तु लच् । क्रूयता इत्येव । [रीत् चक्रार ।

क्व र कोटिल्ये भा० पर० अक० सेट् । क्वरति अक्व्रा(क्म)-क्य ति० कः प्रजापतितस्त्रै हितः यत् । प्रजापतिहृते । “देव्य चत्वारि क्वानां क्वानीति” प्रश्ने “एतामेव चत्वारि क्वानां क्वानि” शत० ब्रा० १०।१।४।२।४। भा० तथार्थतोक्ता

क्वाखू खी क्यं प्रजापतिहृतमस्तु यत् जड् । दूर्वाभेदे “क्वाम्बूरत्तरोहृत शाण्डदूर्वा व्यल्कश” अण० १८।३।६। क्रंश प्रकाशने भ्या० सक० सेट् कंशति अक्रंशीत् चक्रांश । “क्रंशतेर्वा प्रकाशयतिकर्मणः । निरुक्तकारः २।२५।

क्रकच पु० क्र इति कचति शब्दायते कच-शब्दे अच् । १।पन्थ-लाख्ये वृत्ते भेदि० । २।दारुदारणास्ते करपत्ने (करात) पु० न० अमरः । ज्योतिषोक्ते श्रयोगभेदे च । तल्लक्षणञ्च “धृष्ट्यादितिथयो मन्दात् विलोमं क्रकचः स्मृतः” इति “यथा शनौ षष्ठी, शुक्रौ सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एने योगाः क्रकचख्या ज्ञेयाः पौशू० धा० यदाह नारदः “द्वयोदश स्युर्मिलने संख्ययोक्तिथवारयोः” क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः” [क्रकचद्वयोप्यत्र

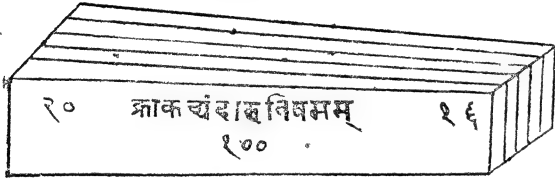
क्रकचच्छूद् पु० क्रकच इव छदो यस्य । केतकीवृक्षे त्रिका० क्रकचपत्र पु० क्रकच इव पत्रमस्य । १।साकृद्वृक्षभेदे राजनि० श्वेतकीवृक्षे च ।

क्रकचपाद(ट्) पु० क्रकचमिव पादो यस्य वा अन्यलोपः । ककलासे हारा० [लृप् भेदे । त्रिका० ।

क्रकचपृष्ठी स्त्री क्रकच इव पृष्ठं यस्याः ङीप् । (कङ्) स-क्रकचव्यवहार पु० लीलायत्युक्ते क्रकचच्छेद्यस्तुनोवेतनज्ञानार्थं तत्फलज्ञापके गणितभेदे यथा

“क्रकचव्यवहारे करणस्त्वं वृत्तम् । पिच्छयोगदल-मयमूलयोर्दध्यै सङ्गुणिततङ्गुलात्मकम् । दारुदारणपथैः

समाहृतं षट्खरेषु विहृतं करात्मकम् । उदाहरणम् ।
मूले नखा (२०) द्वाभितोऽथ नखा (१६) त्रयोऽथ पिण्डः
अत्राङ्गुलानि किल यथ दैर्घ्यम् । तदा उदाहरणपथेषु
चतुर्षु किं स्याद्विस्तारकं वद सखे ! गणितं द्रुतं मे ।
(तदाकारदर्शनचितम्)

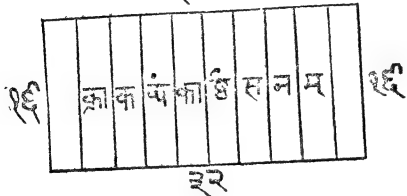

न्यासः

पिण्डयोगश्च दलं । १८ । दैर्घ्येण १०० सङ्कु-
णितं १८०० । दादुदारणपथैस्तुभिर्गुणितं ७२०० ।
षट्खरेषु ५७६ विहृतं जातं करात्मकं गणितं २५२ ।
क्रकचान्तरे करणखलं सार्द्धं दत्तम् । ह्रियते तु यदि
तियेयुक्तवत्पिण्डविस्तृतिहतेः फलं तदा । इष्टिकाचित-
दृष्टिस्तिस्रातक्रकचयवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्म कार-
जनसम्पत्तिपक्षे तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन । उदाहरणम् ।
यद्विस्तृतिर्दल ३२ भिताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश
यत्न काष्ठे । ह्रियेण तिर्यङ्गवस्तु प्रचक्षु किं स्यात् फलं
तत्र करात्मकं मे ॥

न्यासः विस्तारः ३२ पिण्डः ११६ । पिण्डविस्तृतिहतिः
(तदाकारचितम्)।

३२

५१२ । दादुदारणमार्गैर्नभिहेता ४६०८ । षट्-
खरेषु ५७६ विहृता जातं फलं हस्ताः । ८ ।

क्रकचा स्त्री क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः कर्णं अथ टाप ।
केतकीवृक्षे रत्नमां ।

क्रकण पुं क्र इति कणति शब्दायते कण-अच् । (कयार)

पञ्चभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रकार पुं क्र इति शब्दं कर्तुं शीलमस्य ताच्छीले ट ।

क्रकणे (कयार) षपञ्चिस्त्रि अमरः स्त्रियां ङीप् ।
२करीरवृक्षे शकरपलाखे च पुं ४दीने लि० हेदि०
“चोरयित्वा तु पत्नोर्षं कुरत्व” नियच्छति” भा० अतु०
१११अ० । “चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोयादुपक्रमे “वि-
ष्कारालववः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च” इति
सामान्यत उक्ता “वातपित्तहरा वृष्या मेघाग्निबल
वर्द्धनः । लघवः क्रकराः हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः”
सुशु० तन्मांसगुण्या उक्ताः ।

क्रतु पुं क-कठ । यूपसहिते, सोमसाध्ये यज्ञे, २३०-
ल्ये, ब्रह्मणोमानसे एवे इन्द्रभिभेदे, ४वैश्वदेवभेदे, ५इन्द्रि-
येषु च । इविष्णौ तस्य सर्वयज्ञमयत्वेन सूपयज्ञ
रूपत्वमपीष्टं यथाह “यद्भवेज्यो महेश्वय्य क्रतुः सत्वं सतां
गतिः” विष्णुसं० । “सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहि-
तोयज्ञः क्रतुरिति” भाष्यम् । तेन क्रतुशब्दस्य यूपस-
हितयज्ञप्रोपकता । अतएव तत्तद्भागे यूपविशेषाः शत-
पथब्राह्मणादौ उक्ताः । तत्र सोमसाध्यागाद्य त्वय
क्रतवः “त्वीन् क्रतूनन्वाहान्नेयसुषुष्यसाश्विनम्” सुतो “इ-
त्यग्नेयः क्रतुः अथोषस्यः” “अथाश्विनः” आश्विनो
४।१।१।१४।१।१५।१। सूत्रेषु दर्शिताः । अन्येऽपि क्रतवो-
वेदेषु दर्शितास्ततएवा वगम्याः । संकल्पस्य कामनाधीनः
चित्तवृत्तिभेदः यथोक्तम् “कामः क्रतुः कर्म जन्मोत्पेवमेधां
क्रमोभवेत् । पुंसोया विषयापेक्षा स काम इति भण्यते ।
सएव वर्जमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते” । “रुचेरतिशयः
कास्ये विषये क्रतुरीर्यते” इत्युक्ते ७रुचेराधिक्ये
च । दप्रज्ञायां निघ० । एस्तवनादिकर्माणि च ।
“पुरुषुत ! क्रत्वा नः सस्ति” ऋ० ४।२।१।१० । “क्रत्वा
कर्मणा स्तुत्यादिहेतुना” भा० । क्रतुनामा सुनिश्च “ब्र-
ह्मणोमानसाः एता विदिताः षण्महर्षयः । मरीचिर-
त्प्रक्षिरारसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः” भा० आ० ६५अ०
उक्तः । “क्रतोरपि क्रियाभार्या वानिखिलानश्च दत्त ॥
अधीन् षट्सहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा” भा० ४।१।२२।
तद्वंशद्युक्तम् “ससर्ज ह्रिदि” तद्द्रुपां स्रष्टुमिच्छन् प्रजा-
पतीन् मरीचिमत्प्रक्षिरसौ पुलस्त्यः पुलहं क्रतुम् ।
वसिष्ठश्च सहतेजाः सोऽसृजत् सप्त मानवान्” हरिदं
१अ० । विश्वदेवाश्च त्वकोदश यथा
“आत्मार्ये चासृजत् पुत्रान् लोककर्तृन् पितामहः” विश्वे
प्रजानां पतयो वेभ्यो लोका विनिःसृताः । विश्वेशं प्रथमं
नाम महातपसमात्मजम् । सर्वान्नमपदं पुण्यं नमस्का

अस्मिन् सृष्टवान् । दजं मरीचिमतिश्च पुलस्त्यं पुलहं
क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव श्वामङ्गिरसं मनुम् । अथ-
र्तभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः । तयोदश सुता
येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः । हरिवं० २०४ अ०

जटाधरेण तु “विदेव दश स्मृता इत्युक्तम् । गणदे-
वता शब्दे तच्छूलं वक्ष्यते । कलभेदादविरुद्धम् ।

तत्र प्रज्ञा निश्चयः अध्यवसायः यथाह

“अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन्नलोके पुरुषो
भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत” छा० उ० ।

“कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च
एकमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तः क्रतुं कुर्वीतोपासी
तेत्यनेन व्यग्रहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरणेन
कर्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः ? क्रतुकरणं
वाभिप्रेतार्थसाधनं कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथे-
त्यादिग्रन्थः । अथ खल्वित्येत्थेति । यस्मात् क्रतुमयः
क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्या-
दशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्नि-
श्चयोऽस्मिन्नलोके जीवतिह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्दे-
हात् प्रेत्य सृष्ट्वा भवति । क्रतुत्वरूपफलत्वात्को भवतीत्यर्थः
एवं होतव्यस्ततो दृष्टम् । “यं यं वापि स्मरन् भावं
त्यजत्यन्ते कलेकस्मिन्नादि” यत एवं व्यवस्था शास्त्रद-
ष्टातः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्या-
मस्तम् । यत एवं शास्त्रासायाऽप्युपपद्यते क्रतुत्वरूपं
फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः” भा० । १० व्यासप्रामास्ये
चातुर्मास्यादिवागारम्भकत्वात् तस्य तथात्वम् “वाजाय
खाहा प्रसवाय खाहाऽपिजाय खाहा क्रतवे
खाहा वसवे खाहाऽहर्षतये खाहाऽह्ने सुधाय खाहा
सुधाय वैनशिनाय खाहा विनंशिनाय आन्त्यायनाय खा-
हान्याय भौवनाय खाहा भुवनस्य पतये खाहाधिपतये
खाहा प्रजापतये खाहा” यजु० १८२ “वाजादीनि चैता-
दिमासानां नामानि तद्वासा गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः
अन्नप्राचुर्याच्चैतोऽन्नरूपः, प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्री-
डादौ अभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो वैशाखः । अपिजाय
अप्सु जायत इत्यपिजः सप्रस्था, खलुक् जलक्रीडारत-
त्वादिपजो ज्यैष्ठ्यः । क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादि
यागप्राचुर्यात् क्रतुरपादः” वेददी० ।

क्रतुदीपनुदं पु० क्रतुमन्त्रिणां दोषं नुदति क्रिप् ।

प्राण्याग्रासे शब्दचि० “इत्यन्ते धातुमानानां धातुनाश्च

यथा मलाः । प्राण्याग्रासेस्तथा दोषाः शास्यन्तीन्द्रियभो-
चराः” मनुक्तेस्तस्मैन्द्रियदेवनाशकत्वम् [नास्तिके च
क्रतुद्रुहं पु० क्रतवे द्रुहति द्रुह-क्रिप् । १ अक्षरे जटाधरः
क्रतुद्रिष्टं पु० क्रतवे द्वेष्टि द्विष्ट-क्रिप् । १ अक्षरे त्रिका० २ ना-
स्तिके च ।

क्रतुध्वंसिन् पु० क्रतुं दत्तयत्तं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-
णिनि । शिवे अमरः । वीरभद्रद्वारा तद्वत्क्रध्वंसनात्तस्य
तथात्वम् तत्कथा काशी० ८६ अ० यथा

“महावीरोऽसुरे भद्र ! मम सर्वं गणेष्विह । वीरभद्रा-
ख्यत्वा त्वं हि प्रथितं परमां व्रज । कुरु मे सत्वरं कार्यं दत्त-
यत्तं चयं नय । ये त्वां तत्रावमन्यन्ते तत्साहाय्यविधायि-
नः । ते त्वयाप्यवमन्यन्त्या व्रज पुत्र ! शुभोदय ! इत्याद्यां
मूर्द्ध्निचाधाय स ततः पारमेस्वरीम् । हरं प्रदक्षिणीकृत्य
जम्बिवानतिरहसा । ततस्तदनुगमन् शम्भुः स्निग्धासस-
सुङ्गवान् । शतकोटिभित्तानुगमन् गम्भानन्यानवासृजत् ।
ते गम्भा वीरभद्रं तं यानं केचित् पुरोगताः । केचित्त-
दनुगायाताः केचित्तत्प्राप्तोययुः । अम्बरं तैः समा-
क्रान्तं तेजोविजितभास्करैः । शृङ्गाग्र्याणि मिरीशाः
च कौशुद्रत्याटितानि वै । आसूडमूलाः कौश्विच विधृता
वै शिलोज्ञयाः । उत्पाट्य संहतो दृक्चान् केचित् प्राप्ता-
मखद्वयम् । कौशुद्रत्याटितायूपाः केचित्कुण्डान्यपूर-
यन् । मण्डपं ध्वंसयामासुः केचित् क्रौंचपरा गम्भाः ।
अक्षीखनन् यज्ञवेदीः केचिद्वै शूलपाणयः । अमचयन्
हवीषग्रन्थे पृषदाज्यं पपुः परे । दध्वंसुरक्षराशीश्च
केचित् पर्वतसन्निभान् । केचिद्वै पायसाहाराः केचि-
द्वै क्षीरपायिणः । केचित् पक्वान्पुष्टाङ्गा यज्ञपत्वा-
न्यचूर्षयन् । अमोचयन् सूचां दण्डान् केचिद्दोर्दण्डशा-
स्त्रिनः । व्यभङ्गन् शकटान्, केचित् पशून् केचिदलोलुप-
न् । अग्निं निर्वपयामासुः केचिदत्यग्नितेजसः । स्वयं
परिदधुषान्ये दुक्कूलानि रुदा युताः । जगृहः केचन
पुनारत्नानां पर्वतं कतम् । एकेन च भगो देवः पशून् च-
क्रो बिलोचनः । पुष्पोदन्तावलीकान्यः पतवामासुः
कोपनः । यज्ञः पलायितो दृष्ट्वा केनचिन्सृगरूपपृष्ठम् ।
शिरोविरहितश्चक्रो तेन चक्रेण दूरतः” ।

क्रतुपुरुष पु० क्रतुः पुरुष इव । पुरुषाकारे क्रतुमये यज्ञव-
राहे । तद्रूपवर्णनञ्च हरिवं० २२४ अ०

“वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीरुखः । अग्निजिह्वो दर्भ-
रोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः । अहरात्रेण्यधरो वेदाङ्गः

श्रुतिभूषणः । आञ्जनासः सुवतुण्डः सामघोषस्वनो
महान् । सत्यधर्मसयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ।
क्रियासत्तमहावोणः पुशुजातुर्म्हाकतिः । उद्गातन्तो
होमलिङ्गो वीजोषधिमहाफलः । वायुनरात्मा सत्वस्तिक्
विकृतः सोमशोणितः । वेदकन्धो हविर्गन्धो हव्यक-
व्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो दुतिमान्नादीक्षाभिर-
न्वितः । दक्षिणाहृदयो योमी महासत्त्वमयो महान् ।
उपाकर्मो वरुचकः प्रवर्ग्यार्त्तभूषणः । नानाक्लन्दोग-
तिपथो गुह्योपनिषदासनः । क्षायापत्नीसहायो वै भणि-
ष्टङ्ग इकोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञराहोऽसौ द्रागधः
माविशद्गुहः” ।

“रूपं तवैतन्न तु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देवायदध्वरात्मकम् ।
कृन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्त्राज्यं दृशि त्वर्द्धिषु चातु-
र्होतृम् । सुक्तुण्ड आसीत् सुव ईश ! नासयोरिहो
दरे चमसाः कर्णरब्धे । प्राशित्वासाये यसने यहास्तु ते
बर्द्धयन्ते भगवन्नग्निहेतवम् । दीक्षातुजन्मोपसदः शिरो
धरं ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्र ! । जिह्वाप्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं
क्रतोः सभ्यावसथ्यं चित्तयोऽसवो हि ते । सोमस्तु रेतः
सुवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव ! घातवः ! सत्वाणि
सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिवन्दनः” ।
भाग० ३।१३४० ।

“यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः
कृन्दांसि मायत्रादीनि यज्ञाङ्गभूतकृन्दाद्यद्यनुवादेन
भगवद्वयवता विधीयते बर्हिःशब्दे दीर्घाभाव आर्षः
दृशि चक्षुषि चातुर्होतृं होत्रादिचतुष्टयं कर्म । सुक्
जुहूः । तण्डे सुखाग्रे । सुवोनासिकयोः । इडा भक्षण
पातं चमसा यहास्य सोमपात्राणि । प्राशितं ब्रह्मभाग
पातं यस्मिन्नेनेति यसनं सुखान्तर्वाचि च्छिद्रं चर्षणं
भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः । अनुजन्म वारं बारम्
अभिव्याप्तिः । उपसदस्तिष्ठ इष्टयः शिरोधरं श्रीवा । प्रा-
यणीया दीक्षानन्तरिष्टः सदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव
दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते ।
सभ्योहोम रक्षितोऽग्निः आसव्यः औषासनाग्निः ततो
हृन्वैक्यं तव क्रतुरूपास्य शीर्षकं शिरः । चित्तयः इष्टका-
चयनानि पञ्च अक्षवः प्राणाः । प्रातःसुवनादीनि
अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अग्निष्टोमोऽत्य-
ग्निष्टोमः उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्नोर्यावः
इति सप्त संस्थाविभेदाः सप्त त्वङ्सांसादिघातवः । सत्वाणि

द्वादशाहादीनि बह्व्यागसङ्घातरूपाणि, असोम-यज्ञाः
ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टयजनं अह्वानञ्च तदेव
बन्धनं यस्य सः” श्रीवरः । [प्राशस्यात् तथात्वम् ।
क्रतुपशु पु० क्रतोरङ्गं पशुः । अथ चारा० तस्य अश्वमेधे
क्रतुप्रा पु० क्रतुन् कर्माणि प्राति प्रा-पूर्तौ किप् । कर्मपूरके
“सहस्रकर्म्यवतः क्रतुप्राः” ऋ० ४।३६।२ । “क्रतुप्राः कर्मणां
पूरकः” भा० ।

क्रतुभुज पु० क्रतुं क्रतुदेवं हविर्भुङ्क्ते भुज-किप् । देवे
क्रतुदेयद्रव्यत्यागोद्देश्यत्वात्ते घामचेतनत्वेऽपि तद्भो-
गित्वं बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां सनुप्रादीनामिव भोगो-
नास्ति किन्तु दृष्टिमात्रेण यथाह “न वै देवा अन्नंति
पिबन्ति एतदेवाद्यतं दृष्ट्वा लप्यन्ति” छा० ७० ।

क्रतुराज पु० क्रतुपु राजते राज-किप् । अश्वमेधे यज्ञे तस्य
सर्वयज्ञानां अष्टत्वात् तथात्वम् । “यथाश्वमेधः क्रतुराट्
सर्वपापापनोदनः” सनुः २राजस्रवे च शब्दचि०

क्रतुविक्रयिन् लि० क्रतुं तत्फलं विक्रीणाति क्रि+क्री-
णिनि । स्वकीयक्रतुफलस्य अन्यदीयत्वख्यापनेन ततो-
धनसाहके । “पिशुनाद्यतिनोश्चापि क्रतुविक्रयिण-
स्तथा” सनुः । [चाप्सरसौ” यजु० १५।१५ ।

क्रतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे “पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला
क्रतुस्पृश् लि० क्रतुमिन्द्रियं स्पृशति किन् । इन्द्रियस्पर्शि-
नि “अपश्रान् हृदिसृक् क्रतुसृक्” आश्व० श्रौ० ५।१०।५

क्रतूत्तम पु० क्रतुपूत्तमः । राजसूययज्ञे त्रिका० ।

क्रत्वर्थ पु० क्रतवेऽयम् अर्थेन सह नित्यसं विशेषप्रलिङ्गता
च, क्रतुरर्थीयस्य वा । क्रत्वकारके । तल्लक्षणदिकञ्च
जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा” ऋ० १०।१०।१०। “तृतीयेऽध्याये
श्रुतिलिङ्गावयवप्रकरणस्थानसमाख्यानैः शेषविनियोग-
लक्षणसक्तम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते,
—कः क्रत्वर्थः ? कः पुरुषार्थः ? इति, यापि प्रयोजका-
प्रयोजकफलविध्यर्थादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थ-
पुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् ? । अङ्गं क्रत्वर्थः, प्रधानं
पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः,
प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थी, प्रयोजकः क्रत्वर्थः । तस्मात्
“क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा”—इति स्मृतित्वम् । तत्र
अथातःशब्दो प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्धितौ ।
अथेति प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमपेक्षते । अतः—इति
क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकृते । क्रतवे यः, स

क्रत्वर्थः, पुरुषाय यः, स पुरुषार्थः । जिज्ञासाशब्दोऽपि तत एव समधिगतः,—ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—इति । तदेतत् प्रतिज्ञास्त्वम्,—‘क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा’—इति” (४।१।१) शबरभाष्यम्

“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्” सू०२ ।

“अथ किं लक्षणं क्रत्वर्थः, किं लक्षणं पुरुषार्थः इति लक्षणं वाच्यं, तथा हि लवीयसी प्रतिपत्तिः, उपदेशे गरीयसी तदुच्यते,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, (यस्मिन् कृते पदार्थे) पुरुषस्य प्रीतिर्भवति स पुरुषार्थः पदार्थः । कुतः? तस्य लिप्सा अर्थेन च भवति, न शास्त्रेण, क्रत्वर्थो हि शास्त्रात् अवगम्यते, न अनप्राप्त्या, अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्रीतिसाधनः स पुरुषार्थः । पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतः क्रत्वर्थः—इति क्रत्वर्थस्य लक्षणं सिद्धम् (१वर्णकम्) ।

एवं वा स्त्वम् वक्ष्यते,—दर्शपूर्णमासमोरास्त्रायते,—अनतिदृश्यं स्तृणाति अनतिदृश्यमेवेन प्रजया पशुभिः करोति, इति तथा आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, यत्नजानुम् पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्—इत्येवमादीति । तत्र संशयः,—किम् एवज्जातीयकाः क्रत्वर्थाः उत पुरुषार्थाः—इति । किं प्राप्तम्—क्रत्वर्थाः इति । कुतः? प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिस्तरणं च, तदुक्तं, (३।१।२४०) ‘द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः’—इति । तस्मात् क्रत्वर्थाः—एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एव इति, प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्त्यते, तस्मात् एते पुरुषार्थाः—इति । ‘ननु प्रत्यक्ष उपकारः क्रतोर्दृश्यते—इत्युक्तम्’ । उच्यते—स यं दृश्यते न तु क्रतोरुपकाराय एभ्यः सङ्गीर्तितेभ्यः, कलेभ्य एते श्रूयन्ते, न च य उपकारेति स शेषः, यस्तु यदर्थः श्रूयते, स तस्य शेषः—इत्युक्तं (३।१।२ सू०) ‘शेषः शरार्यत्वात्’—इति । (२वर्णकम्)

एवं वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जनं तैस्ते नियमैः श्रूयते, ब्राह्मणस्य प्रतिपद्यादिना, राजनप्रस्य जयादिना, वैश्वस्य कव्यादिना । तत्र सन्देहः,—किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रहः उत पुरुषार्थ इति । किं प्राप्तम् क्रत्वर्थो नियमात्, यद्यपि पुरुषार्थः स्यात्, नियमोऽनर्थको भवेत्, प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते,—नियमादनियमस्यार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयति—इति, तस्मात् क्रत्वर्थः

कामश्रुतिभिश्चास्य सहैकवाक्यता दृष्टा, इतरथा, अनुमेयेन फलवाक्येन सहैकवाक्यतां यायात् । लिङ्गं चापि भवति,—अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निवेपेत्, यस्याहिताग्नेः सतोऽग्निगृहान् दहेत्, यस्य हिरण्यं नश्रे दाग्ने यादीनि निवेपेत्—इत्येवमादि तद्वि द्रव्योपघाते चोच्यते यदि द्रव्यपरिग्रहः कर्तव्यः, तत एतदपि सति सम्बन्धे कर्तव्यम्—इत्युच्यते इतरथा असति सम्बन्धे कर्तव्यम्—इत्यनुमीयते फलं च अस्य कल्प्येत । तस्मात् यजतिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्वर्त्तते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः—इति गम्यते । तस्मात् क्रत्वर्थः—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पुरुषार्थः—इति । यस्मिन् कृते पदार्थे प्रीतिः पुरुषस्य भवति तस्मात् अस्य लिप्सा अर्थलक्षणा शरीरधारणार्था यस्य शरीरं ध्रियते व्यक्तं तस्यास्ति द्रव्यं शरीरिणां यागः श्रूयते तस्मात् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते । न द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन शब्दस्य यागो निर्वर्त्तते एव, तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः ।

अपि च, यदि शास्त्रात् कर्तव्यं द्रव्यार्जनं, तन्नामप्रत्यक्षं विनियुज्येत तथार्जितम्, तत्र सर्वतन्त्रपरिच्छेदः स्यात् । अपि च उपक्रान्तानि सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः, तत्र एतदुपपद्यते,—अपि वा एष सुवर्गास्तोकाच्छिद्यते, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वा अतिपातयेत्—इति एवञ्च सति प्रयोगकालाद्बहिरेतदङ्गं सदनुपकारकं स्यात् । न च आधानवत् भवितुमर्हति, तत्र हि वचनं—वसन्तेऽग्निमादधीत—इति न चैतत् अङ्गम् अथ यदुक्तं—नियमवचनम् अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे सति—इति । उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता व्यावर्त्तते प्रत्यक्षा हि सा, त्वया च परोक्षया युक्तिबद्धा व्यपदिश्यते, न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति, तस्मात् नियमवचनात् काममधरमदष्टं कल्प्येत न तु दृष्टज्ञानम् तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः तदर्थं धनस्य अर्जनम्—इत्येवं च सति व्रीहिणा यागः कर्त्तव्यः प्रीत्यर्थ-अर्जितेन वा क्रत्वर्थमर्जितेन वा न अत्र कश्चित् विषेयः प्रीत्यर्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव, कर्त्तव्यम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव । तस्मात् न प्रयोगचोदनागृहीतं द्रव्यार्जनम् । अथ यदुक्तम्—अनुमेयेनाप्रज-तेन वा शब्देन युष्मत्के नियमस्य एकवाक्यता, यस्मात्

तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैष दोषः अस्मत्पक्षेऽपि दृष्टेन भुजिना न फलवचनेन । ‘कथं तर्हि-नियमाद-दृष्टं भवति-इति गम्यते’ । यथैव भवदीये पक्षे । आह अस्मत्पक्षे फलवत एकवाक्यभावात् फलवत उप-करोति इति गम्यते । उच्यते अस्मत्पक्षेऽपि फल-वत एवैकवाक्यभावः, एतावांसु विशेषः-तव श्रुतं फलं मम तु दृष्टम् । अथ यत् लिङ्गम् उक्तं-गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते-इति । तव उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थे द्रव्या-र्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा ज्ञातव्यत्वादीनां विधानम् उपपद्यत एव । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तदविभक्तम्” भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थास्तत्र दर्शिताः ततएवावगम्याः क्रत्वादि पुं पाणिन्युक्ते सोः परतः स्थितस्य आद्युदा-त्ततानिमित्ते शब्दगणे । स च गणः “क्रतु दृशो क प्रतीक प्रवृत्ति हव्य भग” ।

क्राव्रीश्वर न० क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम् । काश्याम् क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे “वरणायास्तटे रस्ये क्राव्रीश्वरमुत्तमम् । वाशिष्ठमीश्वरश्चैव लभते वस-तिं त्वहं” काशी० १८अ०

क्रथ वषे भा० पर० सक० सेट् घटा० । क्रथति अक्रथोत्-अक्रा-थोत् । चक्राय, णिच्-क्रथयति-ते । अचिक्रथत् त क्रथ प्रतिहर्षे च० उभय० सक० सेट् घटा० । क्रथयति-ते अ-चिक्रथत्-त । क्रथयां-बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न० क्रथ-वषे ल्युट् । १।मारणेऽखेदेने च “राजन्योच्चांसकूट क्रथनपटुरिति” प्रबोधचन्द्रोदयः । ३।दानवभेदे पुं । “क्रथनश्च महावीर्यः” भा० आ० ६७अ० ।

क्रथनक पुंस्त्री क्रथने दन्तकरणककण्टकच्छेदने प्रसृतः कन् । उङ्गे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्रथकैशि(शी)क पुं० व० देशभेदे “सपाण्ड्यान् क्रथकैशी-कान्” भा० स० १२०श्लो० “अथ श्वरेण क्रथकैशिकानाम्” “प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकतम्” रघुः । ह्रस्वमध्यात् संज्ञायां कन् । सिताशुर्णि न० शब्दच० ।

क्रद रोदने वैकल्ये अक० आह्वाने सक० भा० पर० इदित् सेट् । क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द । भावे क्रन्द्यते क्रन्द-तम् । अव्यक्तशब्दकरणे “अक्रन्दद्भिः स्तनयन्निव द्यौः” यजु० १२।६ । अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति” वेददी० । “यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः” यजु० २६, १२ । [याति

अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक० अनुक्रन्दति पुत्रम् क्रन्दनेनानु-

अभि+आभिसुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक० । “अभिक्रन्दन् वृषायसे” ऋ० १०।२।८ । “अभिक्रन्दन् आभिसुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वन्” भा० । “आभिसुख्येन शब्दकरणे अक० । “अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्” ऋ० ५।८३।७ । “अभिक्रन्द भूयभिसुखं क्रन्द शब्दाय” भा० ।

आ+आह्वानपूर्वकरोदने सक० । “आक्रन्दत् भीमसेनं वै” भा० व० १५७अ० । सस्यकक्रन्दने च “आक्रन्दिषुः सखीनह्वन्” भट्टिः । “तदीयमाक्रन्दतमार्त्तसाधोः” रघुः । सम्+आ+सस्यगाह्वानपूर्वकक्रन्दने “हा तात ! धर्मरा-जोति समाक्रन्दन्हाभवे” भा० आ० १०७३श्लो०

नि+यथानामशब्देऽच्चारणे । “न्यकन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नाभिरयति वाचम्” निरु० ६।४।

प्र+स्तवने “प्र वः स्पडकृन्तु सुविता यः” ऋ० ५।५६।१ । “अकृन्तु सौति” भा० वेदे गणव्यव्यात् शपोलुक् ।

वि+विशेषेण क्रन्दने । सम् सस्यक् क्रन्दने ।

क्रद वैकल्ये भा० आत्म० अक० सेट् घटादि० । क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति । यङ् वेदे कनिक्रदते यङ् लुकि कनिक्रति कनिक्रदीति “उपस्थे वृषभः कनि-क्रदत्” ऋ० ६।७७।५ । “कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्” भा० ।

अनु+अनुगमने सक० । “संनश्ये चौशीरनुचक्रदे” ऋ० ८।३।१० । “अनुचक्रदे अनुगच्छति” भा० ।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा० अक० उभ० सेट् । प्रायेणाङ्-पूर्वः आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त । आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे

क्रन्दन न० क्रदि-भावे ल्युट् । १।शोकादिनाऽश्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना० योधवीरादेः २।आह्वाने च अमरः ३।विङ्गले पुंस्त्री शब्दभा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । क्रन्दित न० क्रदि-भावे क्त । रोदने अमरः । आह्वाने सेट् । योधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना० ।

क्रप कपायास् भा० अक० आत्म० सेट् घटादि० । क्रपते अक्र-पिष्ट चक्रपे णिच् क्रपयति ते । “उतस्तासुर्भवस्रक्रपिष्ट” ऋ० ७।२०।६ । वेदेऽस्य कचित् संप्रसाद्यम् । “उतो कपन् धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः” ऋ० ६।६६।४ । “विन्दन् ज्योतिश्च कपन् धीभिः” ऋ० ४।१।१४ । “सतीनां चिदुर्व-शीरकपन्” ऋ० ४।२।१८ । “विश्वे देवा अकपन् समीच्यो-र्निष्पतन्त्यः” ऋ० १०।२४।५ । “कविं कपमाणमहस्पुतं विचक्षे” ऋ० १।१।६।१४ ।

क्रथ पादविच्छेपणेन गतौ भा० पर० सक० सेट् । अस्व सार्ध-

धातुके वा श्यन् सेडमन्तत्वात् अतिङि णिति जिति चिणि
परे न ढङिः। कर्त्तरि कस्यति क्रामति। कस्येत्-क्रामेत्।
कस्यतु क्रामतु। अकस्यत् अक्रामत्। अकसीत्। चक्राम।
कर्मिता कर्मप्रात् कर्मिष्यति। अकर्मिष्यत्। कर्मणि क्र-
म्यते। अक्रमि। णिचि दृग् सुलो वा ढङिः। क्रमयति-ते।
अचिक्रमत्-त। कर्मणि क्रम्यते। अक्र(क्रा)मि। क्र(क्रा)
मितासे क्रमयितासे। क्तुषु ण्मणीयम्। क्रमितव्यन् क्रम्यम्
क्रमणम्। क्रमकः। क्रमी। क्रमिता। क्रान्तिः। क्रमितम्। उ-
दित् क्रमिष्य कान्त्वा। संक्रम्य। क्रमं क्रमम्। णिचोणसुलि
वा ढङिः क्र(क्रा)मं क्र(क्रा)मम्। कस्यत् क्रामन्। क्रमिष्यन्
क्रमिष्यमाणः। श्यन्त्यस्य क्रमयिता क्रमितः। क्रमयितम्।
क्रमयितव्यम्। क्रिद्धास्ति युच् क्रमणा। क्रम-यन् माणः
क्रमयिष्यन्। कर्मणि क्रम्यमाणः। क्र(क्रा)मिष्यमाणः।
क्रमयिष्यमाणः। खनि चिक्रमिष्यति आत्मा चिक्रमते।
“समुद्रात् पश्चिमे पूर्व दक्षिणादपि चोत्तरा। क्रामत्यु-
दिते सूर्ये वाली व्यपगतकृमः” रामा० कि० ८० अ०। “देवा
दमाह्वीकानक्रमन्” शत० ब्रा० ६। ७। २। १० “विष्णु स्त्वा क्र-
मताम्” यजु० १। ६। “पादेनाक्रम्यारोहत्” वेददी०।
“हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्द्रास्तिः पुनः” भट्टिः। “उ-
तोद्विजाग्रैरभिषूज्यमानः चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु”
भा० आ० १६३ अ०। “क्रमं ब्रवन् क्रमितुं सकोपः”
“न्त्वं क्रन्त्वा स्थितं वचित्” भट्टिः। परोपक्रमवत्
अप्रतिवन्धादौ आत्म०। “न तत्र क्रमते ऋतुर्न जरा
न च पावकः” भा० आनु० ८३ अ०। “हरेयेदक्रामि
पदैककेन खम्” नैषधे अक्रामीत्यसाधु। स्वार्थे णिचि-
कथञ्चित् साधु इत्यन्ये। निष्ठायां नेट् क्रान्ति इत्यादि
कौटिल्ये यङ् चक्रम्यते नागः। “सोऽपि चक्रम्यमाणः
कूपे पपात” भा० आ० ७०० श्लो०।

अति+अतिक्रमणे उल्लङ्घने सक०। “स नदीः पर्वतांश्चापि
सलिलानि सरांसि च। अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे च-
दक्षिण” भा० आ० ४६५२ श्लो०। “अत्यक्रामसिमान् मासां
स्तद्धधं परिचिन्तयन्” रामा० युद्ध० ८८ अ०।

अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमणे सक०। “न दिष्टमभिति-
क्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन च” भा० स० १०११ श्लो०।

वि+अति+वैपरीत्येन क्रमणे। “तदन्तः पुरमासाद्य व्यतिक्र-
माम तं जनम्” रामा० बाल० ७० अ०। विशेषेण अति-
क्रमे च। “स लोकाणांहितास्त्रोनास्त्रधीणां पुण्यकर्माणा-
म्। देवाणाञ्च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकमवाप ह” रामा०

आर० ६ अ०। “एवं हि सुमहान् कालोव्यत्यक्रामत तस्य
वै” भा० अनु० ४५५ श्लो०। “विवाहे च व्यतिक्रमः” उद्वा० त०
सम्+अति+सम्यगतिक्रमणे। “अवन्तीष्टवन्तञ्च समतिक्रम्य
पर्वतम्” भा० व० २३१ श्लो०।

अधि+आधिक्येन क्रमणे

अनु+परिपाद्या क्रमणे। “अथा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति”
भा० ३। २५। २५५। “महर्षिभिरनुक्रान्तं धर्मपन्थानमास्थि-
तः” रामा० उ० ४७ अ०। “परिपाटी हानुक्रमः” अमरः।
अप+अपसरणे अक०। “हित्वा सेनामपचक्राम चापि”
भा० आ० १। १७७ श्लो०।

अभि+आभिमुख्येन गमने सक०। “तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं
वाऽयमिह वसु” भा० व० ८३१ अ०। “प्रदक्षिणमभिक्रम्य
सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः” भा० अनु० ६०४ अ०। “आरम्भे च
“नेहाभिक्रमनमशोऽस्ति” गीता अभिक्रमः आरम्भमाणः।
अव+अपसरणे हिंसने च सक०। “अवक्रामन्तः प्रपदैरमि-
तान्” ऋ० ६। ७५। ७। “अपक्रामन्तः हिंसन्तः” भा०।
अनु+अव+अनुगमने प्रवेशे च सक०। “एतास्तेजोमात्राः स-
मभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति” शत० ब्रा० १४। ७।
२। १। “मृत्तिकां हृदयस्यां बुद्धिमेवान्वागच्छति” भा०।

आ+बलपूर्वकास्फन्दने। “आक्रामद्वागभवने तदा नागकु-
मारकान्” भा० आ० ५०१८ श्लो०। “आरोहणे च आक्रा-
न्तिसम्मानितपादपीठम्” कुमा०। उद्गमे अक० तत्र दीप्ता-
न्वितस्योद्गमे आत्म०। “भाद्रहृणचतुर्दश्यां यावदाक्रमते
जलम्। तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते” प्रा० त०
दानधर्माः। एवं सूर्य आक्रमते इत्यादि। अन्यत्र आक्रा-
मति। अत्यादिपूर्वकास्फाडस्तु तत्तदर्थविशिष्टारोहणादि-
द्योतकता। “सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना” रघुः

उत्+उदये अक०। “यज्ञस्य शीर्षाच्छिन्नस्य उदक्रामत्” शत०
ब्रा० १४। १। २। १३। अर्द्धक्रमणे च “न तस्य प्राणा उत्-
क्रामन्ति इहैव समपजीयन्ते” श्रुतिः। “कस्मिन्नुत्क्रान्ते
सर्वमिदमुत्क्रान्तम्” श्रुतिः। “तान् कृत्वा पतगन्धेऽः
सर्वाभुत्क्रान्तजीवितान्” भा० आ० ३२ अ०। “विषड्डन्त्या
उत्क्रमणे भवन्ति” आ० उप०। उल्लङ्घने सक०।
उत्क्रमः।-वैपरीत्येन क्रमणे अक०। “क्रमोत्क्रामन्मे-
षतुणादिमानम्” ज्यो० त०

अनु+उद्+उत्क्रमणाहसरणे सक०। “प्राणमनूत्क्रामन्तं
सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ति” शत० ब्रा० ७। २। १।

वि+उद्+वैपरीत्येन विशेषेण च लङ् लङ् लङ् गतौ अक०

“इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युत्क्रामन्” शत० ब्रा० १२।७।१।६।

“व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः” भा० अतु० १३१६स्तो० ।

“व्युत्क्रमात् प्रेतश्चाद्धानि योभोहात् धर्म्मोभोहितः”
ति० त० देवलः ।

उप+आरम्भे सक० आत्म० । उपक्रमते आरभते इत्यर्थः ।

“उपक्रमस्य पुरुषपसाभर वाजसू” ऋ० ८।१।१४। “उप-

क्रमोपसंहारौ” वेदान्तसा० । “योयस्य विहितः कालः

कर्म्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्याऽभिमतता सा तु कार्या नोप-

क्रमोज्झता” बौध्दा० । गत्यर्थमात्रद्योतकत्वे नात्मनेप-

दम् “मागधेषूपचक्रास भगवांश्चण्डकौशिकः” भा० स०

१८अ० । अप्रतिबन्धे उत्साहे दृष्टौ च आत्म० । ऋचि

उपक्रमते बुद्धिः न प्रतिहृत्यते इत्यर्थः अध्ययनाय उप-

क्रमते उत्सहते । उपक्रमन्ते शास्त्राणि स्मृतिरानि

भवन्ति इत्यर्थः । एवं परापूर्वकस्य केवलस्य च एवार्थेषु

अकर्मकता आत्मनेपदञ्च । अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तत्तद-

र्थेषु, परोपपूर्वस्यार्थान्तरे च न तड् । उपसर्गराहित्ये

अन्वर्थेऽपि वा तड् । कामति क्रमते इति । आङि तु

ज्योतिरुद्गमने आत्मनेपदमिति भेदः । विपूर्वकस्य विशेषो

वक्ष्यते समादिपूर्वकोपशब्दस्य तत्तदर्थविशिष्टारम्भद्यो

तकता । वक्तुं ससुपचक्रमे ।

नि+नितरं क्रमणे अवश्यक्रमणे । “कर्मन् वाजी न्यक्र-

मीत्” ऋ० ६।३६।१। “न्यक्रमीत् नितरामक्रमीत्” भा०

अतु० नि+अनुक्रमणे । “सप्तपदान्यनुनिक्रामति” शत० ब्रा०

३।३।१।१ ।

निर्(सु)+निःसरणे “जिसीप्रया महीं पाण्डुनिर्क्रामत् पुरात्

प्रभो !” भा० आ० ११३अ० । अथ क्वचिदात्मनेपदित्वम् “वाता-

मे ! निष्क्रमस्वोति पुनः पुनरुवाच ह” भा० व० ६६अ० ।

अभि+निर्(सु)+आभिमुख्येन निःसरणे । “अभिनिष्क्रामति

द्वारम्” पा० । “रूपमभिनिष्क्रामति स्तौत्रं कान्यकुज-

द्वारम्” सि० कौ० “प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं वा-

नरर्धमाः” रामा० किष्कि० २५अ०

वि+निर्(सु)+विशेषेण निःसरणे “यथा प्रविश्यान्तरसन्तकस्य

को वै मनुष्योहि विनिष्क्रमेत” भा० व० १०२७३अ० ।

आरा+बलेनाक्रमणे आत्म० सक० । “यत्न तपः पराक्रम्य व्रतं

धारयत्युत्तरम्” अथ० १०।७।११। अप्रतिबन्धादौ उपो-

पसर्गवत् । तत्रोत्साहे “पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्न

ते भ्रातरोहताः” भा० महा० ६।१०। पराक्रमः ।

परि+भ्रमणे अक० । “परिक्रामति संसारे चक्रवत् बद्धवेदनः”

भा० व० २०८अ० । परितोगमने सक० । “परिक्रामति

यः सर्वलोकान् संतासयन् बलात्” भा० ८६।१३।३० ।

सम्+परि+सस्यक् वेष्टनाकारेण परितो गमने सक० “बह्वि

संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च” भा० आ० १२स्तो०

पर्यटने अक०

प्रे+आरम्भे आत्म० । “प्रचक्रमे वक्तुं सनुज्झितक्रमः” रघु० ।

अनारम्भे तु न आत्म० “विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं

प्रक्रामन्ति” भाग० ५।२२। १७स्तो० ।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० “यं सुज्जेण प्रतिक्रामति” शत० ब्रा०

३।४।४।६। प्रतिकूलक्रमणे निवृत्तौ अक० “भद्रे ! प्रति-

क्राम नियच्छ वाचम्” भा० व० २६८अ० ।

वि+पादविहरणे अक० आत्म० “साधु विक्रमते वाजी” सि० कौ०

“लेधा विष्णुं कुरुगायोविचक्रमे” तैत्ति० । पादाकरणे के तु

न तड् । वाजिना विक्रामति । “ते विक्रमन्तः स्फुरता

दृढेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः” भा० आ० १८अ० ।

इत्यत्र न तड् “ततएनं महादेवः पोद्य गात्रैः सुपोडि-

तम् । तेजसा व्यक्रमद्गोधात् चेतस्तस्य विमोहयन्”

भा० व० ३६अ० । दीर्घाभाव आर्षः । वीर्यातिशयेन

पराक्रमे अक० । “ते यूयं त्वरिताः सर्वे विक्रमध्वं ह्य-

ङ्गमाः” रामा० किष्कि० ५८अ० । तड् आर्षः । एवं

“हास्य विक्रमसे जेतुम्” भा० स० १६६स्तो० तड् आर्षः ।

“वेः पादविहरणे” पा० योगविभागाद्या क्वचिदन्यत्वापि

तड् इत्यन्ये ।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे “यजमानायाविक्रमस्त”

कात्या० २३।३।१।

निर्+वि+विशेषेण निःसरणे । “भित्त्वा कुक्षिं निर्विचका-

स विप्रः” भा० आ० ७६अ०

सम्+एकत्वस्थितस्यान्यत्र संचरणे सक० “कार्मुकं तु परित्य-

ज्य भ्रष्टं (सृगम्) संक्रमते रविः” ति० त० भवि० पु० । “र-

विसंक्रान्तिरेव च” तत्रैव । “जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्म बन्ध-

निबन्धनः” भा० व० २०८अ० तडाः । “औपसर्गिकरोगाः

संक्रामन्ति नराक्षरम्” सुशु० । “संक्रामन्ति हि पापानि

तैलविन्दुरिवास्त्राणि” पराशरः “कालोद्धारं संक्रमितुं

द्वितीयम्” रघु० । सस्यक् क्रमणे सक० “संक्रामन्तौ बहून्

देशान् शैलाच्छैलं वनाहनम्” रामा० आर० ७६अ० ।

अनु+सम्+आनुक्येण अनुपूर्व्येण च संक्रमणे । “इष्टापूर्तिं

सनुसंक्राम विद्वन् !” अथ० १८।२।५।

उप+सम्+समीप्येन संक्रमणे सक० “स्वविशेषेण हि विधि-

निषेधौ विशेषणसंप्रसङ्गात्ततः सति विशेष्ये बाधे” दी-
धितौ न्यायवाक्यम् “एतच्चसयात्मानस्यसंप्रसङ्गात्ततः” तैत्ति०
प्रति+सम्+प्रतिकूलसङ्क्रमणे निवृत्तौ “तावच्च संस्तरसौ
प्रतिसंक्रमेत” भाग० ३।१।१० श्लो०। “प्रतिसंक्रामयद्विष्वम्”
४।२४।४८ श्लो० प्रतिसंक्रामयत् निवर्त्तयत् ।

क्रम पु० क्रम-भावकरणादौ यथायथं घञ् सान्त्वत्वाद्दृङिः ।
१ पादविच्छेपे २ पादे हेमच० अर्थानां नैयत्येन ३ पूर्वापराव-
स्थाने । ४ काले अलुष्टाने अमरः ५ सामर्थ्ये (सामर्थ्यं हेतु-
कन्यापारे) ६ आक्रमणे च मेदि० । ७ वेदसंहितासु सारि-
पाठतद्विलोमरूपे पाठभेदे । ऋग्वेदशब्दे तत्स्वरूपभेदादिकं
१४११ पृ० चरणस्य ह्रस्वाक्यतदुभाप्राभ्यां दर्शितम् । ८ विष्णौ
“ईश्वरो विष्णोर्धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः” विष्णुसु० ।
‘क्रमणात् प्राणरूपेण गगनात् । क्रमणहेतुतया । (प्राणि-
गमनसाधनपादविन्यासहेतुभूतरथादिप्रकाशनाधिष्ठातृ-
र्यादिदेवरूपतया) वा क्रमः” भा० ६ परिपाद्यां यथोचित
सन्निवेशे मेदि० । शेषशेषभावे अधिकृताविकारे वा
सत्येव वैदिककर्मणोरनुष्ठाने पौर्वापर्यरूपक्रम ग्रहण-
मिति शा० भा० स्थितम् तन्निवासकस्य स्वत्यर्थपाठप्रवृत्तिका-
ण्डसुख्यभेदात् पङ्क्तिः तस्य च कर्मविशेषे विशेषेण या-
ज्ञाता तद्विष्टितः भीमांसा ५ अ० १ पा० भाष्ययोर्दर्शिता यथा
“श्रुतिलक्षणमाहुर्पुत्र्यं तत्प्रमाणत्वात्” जै० १ सू०
“चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं वृत्तं, तन्न विस्मृत्तं-
व्यम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् स्वत्यर्थ
पाठप्रवृत्तिकाण्डसुख्यैर्व्यव्यते, श्रुतप्रादीनाम् च बलाव-
लम् । आदितस्तु श्रुतिक्रमश्चिन्त्यते, किं यथाश्रुति प-
दार्थानाम् क्रमआख्येयः, उत अनियमेन ?-इति ।
किं प्राप्तम् ?-एकत्वात् कर्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्,
अवश्यं भाविनि क्रमे लाघवात् प्रयोग आशुभावाच्च अनि-
मः-इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः

“श्रुतिलक्षणम् आहुर्पुत्र्यं तत्प्रमाणत्वात्-इति श्रु-
तिर्ग्रहणम् अचाराणां, तन्निमित्तं यस्य क्रमस्य, स साधु
क्रमः । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्थाः नैषामन्यत् प्र-
माणमस्ति (१।१२ सू०)-इत्युक्तम् । किम् इह उदाह-
रणम् ? । सत्त्वे दीक्षाक्रमं विधत्ते, ‘अध्वर्युर्गृहपतिं
दीक्षयित्वा ब्रह्मणो दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो हो-
तारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्द्धिनो दीक्षयति,
ब्राह्मणाञ्च सिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम् उद्गातुः, सैवाव-
रुणं होतुः, ततस्तं नेश दीक्षयित्वा हतोयिनो दीक्षय-

ति, अग्नीम्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारम् उद्गातुः. अश्वा-
वाकं होतुः, ततस्तुष्टं ता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति,
पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मणस्पृष्टं तातुः, यावस्तुतं होतुः,
ततस्तमन्यो ब्राह्मणो सुब्रह्मणस्पृष्टो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा
आचार्यं प्रेषितः-इति । अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो,
यथा पूर्वः पक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, एष एव क्रमः
कर्त्तव्यः-इति ।

तत्र आह, अन्याय्यं श्रुतिवचनम्-इति । उच्यते, कि-
मयं न साधुः ? न न साधुः-इति ब्रूमः । न्याय्यं तर्हि
न ब्रूमः, -न साधुः क्रमः-इति, किं तर्हि ?-उक्तस्य
पुनर्वचनमन्याय्यम्-इति । उच्यते, -साधोर्वचनं बलशो-
ऽप्युच्यमानं न्याय्यमेव, असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम् ।
आह सकृद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनम् इति,
उच्यते भवति अविस्मरणमपि प्रयोजनम् इत्युक्तम् ।
वृत्तिकारेण तत् कार्यम्-इति चेत् । सूतकारस्याप्य-
विशेषो वृत्तिकारेण । (१ म वर्णकम्)

अथवा अर्थान्तरमेव इदम् तत्र हि अन्य एव संशयो
विचारो निर्णयश्च, श्रुतिप्रमाणकोधर्मः अन्यप्रमाणकोवा ?
इति संशयः । प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्यनिमित्तत्वात् न
तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वाद्चोदनालक्षणः-इति विचा-
रः । चोदनालक्षणः एव-इति निर्णयः । इह तु सिद्धे
तत्प्रमाण्ये व्यवहारक्रमस्य साधुत्वावधारणम् (२ म वर्णकम्)

अथ वा श्रुतिविचारोऽयं किं पदार्थाः कर्त्तव्याः ?
इति विधानम् ? किं वा क्रमो विधीयते ?-इति । अने-
कार्थविधानानुपपत्तेः क्रमे अनुवादः, पदार्थानां विधिः,
अवदानवाक्येऽपि पादार्थविधानं श्रुत्या, क्रमविधानं
वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते-इयि पूर्वः पक्षः ।
ननु अवदानवाक्येषु क्रमो विधीयते सत्यं विधीयते,
पाठेन, न श्रुत्या, ये ऋत्विजस्तो यजमानाः “इति तु दी-
क्षायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्था श्रुतिः-इति सिद्धान्तः ।
तस्मात् अपुनरुक्तम्-इति” (३ म वर्णकम्) । भाष्यम्

“अर्थाच्च” २ सू०

“किम् एष एव उत्सर्गः ? उत न, सर्वत्र श्रुतिवशेनैव
भवितुमर्हति-इति उक्तं हि, -“चोदनालक्षणोऽधीर्धर्मः”

एवं प्राप्ते ब्रूमः-अर्थाच्च (सामर्थ्याच्च) क्रमो विधीयते-
इति, गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति, यच्च यस्य नि-
र्वर्त्यमानस्य उपकरोति, स तस्य गुणभूतः, यस्मिंश्चास्ती-
यमाणे पदार्थः एव न सम्पद्यते, न स गुणभूतः, विनापि

तैन, न वैगुण्यम् । एवं प्रयत्नक्रमस्य गुणभावो यत्नः, तत्र अर्थेन स एवाश्रयितव्यः । यथा “जाते वरं ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णति जातमभिप्राणति”-इति अर्थात् पूर्वमभिप्राणितव्यम् ततः अञ्जलिना गृहीतम्, ततो वरोदेयः-इति, तथा विमोक्तः पूर्वमाम्नातः, पञ्चाशद्योगः, अर्थात् विपरीतः कार्यः । याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेण आम्नाते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठक्रमोभीयते, यतो देवतेऽपलक्ष्यार्थाऽनुवाक्या, प्रदानार्था याज्या, “अग्निहोत्रम् जुहोति”-इति पूर्वमाम्नातम्, “आदनं पचति”-इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमोदनः पक्षव्यः । प्रौढप्रौढार्थौ तु विपर्ययेण आम्नातौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ भाष्यम्

“अनियमोऽन्यत्” ३ सू०

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोजनानामां प्रयाजानुमन्वणादीनाम् नानाशाखान्तरसाम्नातानाम् “वसन्तस्मृतानाम् प्रीणामि”-इत्येवमादीनाम्, “एको धर्मः-इत्येवमादीनाञ्च” भा०

“क्रमेण वा नियामकता क्वे क्वे तद्गुणत्वात्” ४ सू०
“दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्”-“समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति वर्हयजति स्वाहाकारं यजति”-इति । तत्र संशयः-किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम् ? उत यः पाठक्रमः स एव नियम्यते ?-इति । किं प्राप्तम् ?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः-क्रमेण, एव नियम्येत एकस्मिन् क्रतौ-इति । कुतः ? तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, स्नायात् अनुलिप्ते, भुञ्जोत-इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, वाक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाहृष्टार्थेषु उपदिश्यमानेषु, कश्चित् ब्रूयात्, “देवाय धूपो देयः पुष्पाण्यवकरितव्यानि चन्दनेनानुलेप्यः उपहारोऽस्मै उपहर्त्तव्यः” एवं कृते देयस्तुष्टिः-इति, तमनः प्रतिब्रूते, नैतदेवं, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुष्पाणि अवकरितव्यानि-इति, एवं मनः प्रतिब्रूतानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्-इति । तस्मात् वाचनिक एषाम् एव क्रमः-इति भा०

“अशाब्द इति चेत्, स्नादाकप्रशब्दत्वात् । ५ सू०

इति चेत्, पशसि, “अथैवं गम्यमाने अशाब्दः एव क्रमः । कथं ? पदार्थपूर्वको वाक्यार्थः पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यन्ते न क्रमः । स्यात् एतदेवं, यदि

पदार्थानाम् समूहस्य अवयवं प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु सप्तदायः प्रत्यायकः-इत्युक्तं “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः” (१११२५ अ०)-इत्यत्र । तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एष क्रमोऽवगम्यते । एवं चापूर्वासतिरनुगृहीयते, इतरथा सापि विप्रकृते तद्विपर्यय इव । दर्शविप्रति च-“हृदयस्याग्नेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः-इति । यदि नियामकः पाठक्रमः ततो न विधातव्यमेतत्, नियामको हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्” भा०

“अर्थकृते वानुमानं स्यात्, कृत्वेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सन्वन्धः, तस्मात्स्वशब्दस्य च” ६ सू०

“एकस्मिन् क्रतावेकत्वात् कर्तुः, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रमस्य, तत्र एव एव क्रमो नियम्येतानुमानेन । कुतः ? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्वयत् अनेन शक्यते कर्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एष समाम्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम् । तस्मात् वेदः पदार्थाश्च विधातुम् उपादेयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेषः-विधातुमयं समाम्नायते, न प्रतिपत्तुम्-इति, अवस्थमाने विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते । प्रतिपत्तुं च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठक्रमपचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अष्टं कल्प्येत, तच्च अनप्राप्यं दृष्टे सति । तस्मात् स्वशब्दः क्रमः-य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि” भा०

“तथा चान्यार्थदर्शनम्” ७ सू०

“एवं च अन्यार्थं दर्शयति, “व्यत्यस्तस्मत्तव्या उपदधाति” । “व्यत्यस्तं षोडशिनं शंसति” । “आश्विनो दशमो गृह्णते तं तृतीयं जुहोति”-इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कथञ्चित् अव्यत्यासः-इति । तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादो न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियमः-इति । तथा-“अभिचरता प्रतिशोभं होतव्यम्” प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतिधैति”-इति क्वचित् प्रतिशोभं विदधदनुलोभं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोगः, इतरथा, सर्वसनुलोभं स्यात् प्रतिशोभदर्शनं नोपपद्येत ! तथा “चतुर्थैतमयोः प्रतिशमानयति”-इति, उक्तं सति,

“अतिहायेडोर्वहिः प्रतिसमानयति,—इति उच्यते तेन
वर्हिषः चतुर्थतं दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकेऽव
कल्पते” भा०

“प्रवक्ष्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमान्” द्रष्टुं०
“वाजपेये “सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् आलभते”—इति
श्रूयते । तेषु पशुषु चोदकप्राप्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः,
तत्र प्रथमः पदार्थो यतः कुतश्चिदारब्धव्यः द्वितीयादिषु
भवति संशयः,— किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आर-
ब्धव्यः ? उत द्वितीयादिषु अनियमः ?—इति । किं तावत्
प्राप्तम् ?—नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः—इति ।
एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—यतः पूर्वं आरब्धः, ततएव द्वितीया-
दयोऽपि पदार्था आरब्धव्याः—इति । कुतः एतत् ?
‘तदुपक्रमान्’ सर्वे हि पदार्था प्रधानकालात् न विप्रक-
ष्टव्याः, प्रधानं हि चिकीर्षितं, कृतं वा तेषां निमित्तं,
सहवचनं हि भवति—‘पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यम्’—
इति । वस्तुपदार्थसमाम्नानात् अवश्यम्भावी विप्रकर्षः,
तथापि तु यावज्जिज्ञास्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्तुम्,
तावज्जिज्ञास्यवधानम् अवश्यं कर्त्तव्यम् । ततोऽभ्यधिकेन न
व्यवधातव्यम्—इति, यदि द्वितीयं पदार्थमन्यत आरभेत,
ततोऽधिकैरपि व्यवदध्यात्, तथा प्रयोगवचनं बाधेत !
‘ननु तथा सति कश्चिदल्पैर्व्यवहितो भविष्यति’ ।
उच्यते,—अनुमतानां व्यवधायकानां त्यागेन कश्चित् अ-
भ्यधिको गुणो भवति—इति तस्मात् यतः पूर्वपदार्थ आ-
रब्धः तत एव उत्तर आरम्भणीयः—इति” भा०

“सर्वमिति चेत्” ६ सू०

“इति चेत् पशुषु, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचना-
नुग्रहः—इति, सर्वे तर्हि—गुणकाण्डम् एकस्मिन् अप-
वर्जयितव्यं, यथा सौर्यादिषु” भा० ।

“नाज्ञतत्वात्” १० सू० ।

“नैतदेवम्, सहप्रयोगे एव हि न अनुष्ठितः स्यात्” भा० ।

“क्रत्वन्तरवर्दिता चेत्” । ११ सू०

“अथ यदुक्तं,—यथा क्रत्वन्तरेषु सौर्यादिषु—इति, तत्
परिहर्त्तव्यम्” भा०

“नासमवायात्” १२ सू०

“न तेषामर्थान् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गान्त्रयो
हि नियमो भवितुमर्हति, अङ्गसमाम्नायस्य स्वयमङ्गता
कल्प्येत” भा०

“स्थानाच्चेत्पत्तिसंयोगात्” १३ सू०

“एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेना-
जस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्” इत्येवमादि श्रूयते ।
तत्र आगमेन सङ्ख्यापूरणम्—इति वक्ष्यते । तत्र आगमे
क्रियमाणे, किम् अनियमजक्रमाः सर्वाः क्वच आग-
मयितव्याः ? उत काण्डक्रमेभ्यः ? इति । किं प्राप्तम् ?—
अनियमेन—इति । कुतः ? अतिरात्रे त्रिणवादि
शब्दार्थनैताः प्राप्तवन्ति, तत्र एतासां प्राप्तवतीनाम्
पाठक्रमो नास्ति—इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—यदासां
सामान्नाये स्थानं, तेनैता अत्र नियम्यन्ते, याः पूर्वं
समाम्नाताः, ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आनुपूर्वस्य हि
दृष्टमेतत् प्रयोजनम्, यदुत्तरस्फुरणं, तदपि चिकीर्षित-
मेव—इति । त्रिणवादिशब्दैः अतिरात्रे यौगपद्येन
आसां प्राप्तेः पाठक्रमस्य विषयः—इति अधिकरणान्तरम्
—इति भवति मतिः । समाम्नायपाठक्रमादेव अत्र निय-
मः—इति पुनरुक्ततागम्यते—इति अन्यथा वक्तव्यं” १४ सू०
“साद्यस्ते श्रूयते,—सह प्रमूनालभते,—इति अत्र
एषोऽर्थः समधिगतः—सवनीयकाले त्रयाणाम् आरम्भः
—इति । अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्नीषोमीयः
पूर्वम् आलब्धव्यः ? उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीयः इति ।
कुतः ? । पाठक्रमात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सवनीयः पूर्व,
“स्थानात्, यदि पूर्वम् अग्नीषोमीयः स्यात्, सवनीय
स्थानं व्याहन्ते ! “आश्विनं गृहीत्वा तिरता यूपं
परिवीय” इति । “ननु इतरथापि पाठक्रमोबाध्येत,
बाध्यतां, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्दः समाम्नातः,
अप्रतिषिद्धं च आश्विनग्रहस्थानम्, तत्र बाधित-
व्यम्” (२वर्णकम्) भा०

“सुख्यक्रमेण वाङ्मानां तदर्थात्” १४ सू०

“स्वारस्वतौ भवतः एतत् वै द्विदैवत्यं मिथुनम्”—इति
श्रूयते । तत्र सन्देहः,—किं स्त्रीदैवत्यस्य प्रथमं धर्माः ?
उत पुंदैवत्यस्य ?—इति । नियमकारिणः शास्त्रस्य अभा-
वात् अनियमः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—सुख्यक्रमेण वा नि-
यमः स्यात्—इति स्त्रीदैवत्यस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः
समाम्नातं, “प्रणो देवी स्वारस्वती”—इति । तस्मात् स्त्री-
दैवत्यस्य पूर्वं प्रदानेन भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य
पूर्वं धर्माः कार्याः, तथा हि प्रधानकालता भवति अ-
ङ्गानाम्, इतरथा, यैः पादर्थैर्व्यवधानं सामर्थ्यात् अनु-
ज्ञातं तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात्” भा०

“प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् यथाक्रमं प्रतीयेत” १५ सू०

“दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमौषधधर्माः समास्नाताः, ततः
आज्यस्य । तत्र सन्देहः,—किम् अग्नीषोमीयधर्मा-
णाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः ।
उत यथापठम् ?-इति । मुख्यक्रमानुसारेण आज्यस्य
पूर्वम्,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत,
स्वशब्दो हि तेषां पाठक्रमः, सः अन्यथा क्रियमाणो बा-
धितः स्यात्, स इत्यस्य पुनरुपसङ्ग्याहकः प्रयोगवचनः
स्वक्रमेण पदार्थं सङ्गृह्यमाणे न बाधितो भविष्यति ।
अपि च पाठक्रमे स्वशब्दः,—“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”
मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता सूक्ष्मा” भा०

“मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात्
उत्पत्तिदेशः सः” १६ सू०

“दर्शपूर्णमासयोः, आग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो
ब्राह्मणस्य । तत्र सन्देहः—कतमः पाठो बलीयान् ?-इति ।
उच्यते,—अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्-इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—मन्त्रपाठो बलीयान् । कुतः ?
प्रयोगरूपसामर्थ्यात्—प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं,
तदस्य सामर्थ्यं येन मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्य-
मानस्य क्रमो दृष्टाय भवति । ‘ननु च ब्राह्मणपाठस्य
अपि तदेव प्रयोजनम्’ । उच्यते—उत्पत्तिदेशः सः—अ-
परमपि नस्य प्रयोजनं क्रमोत्पत्तिप्रार्थं भविष्यति” भा०
“तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात्” १७ सू०

“अस्ति अध्वरकल्पा नामेष्टिः,—आग्नावैष्णवम् एकादश-
कपालं निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागा स्यात् वार्षस्य-
त्यश्वरः—इति । तत्र सन्देहः—किम् आग्नेयविकारस्य
वार्षस्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, चोदको बलवत्तरः,
प्रयोगवचनात्, उत उपांशुयागविकारस्य प्रयोगव-
चनो बलवत्तरः, चोदकात् ?-इति । किम् प्राप्तम् ?-
‘विकृतौ’ अस्यां ‘यथाप्रधानं स्यात्’ ‘तद्वचनात्’—तेषां
स्वाक्षाद्वचनक्रमो विकृतौ, तेन ‘सङ्ग्रहितानाम् उपसं-
हारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्वर्माणं च
आनुमानिकः चोदकेन हि स प्राप्तः । तस्मात् प्रत्यक्षः
प्रयोगवचनो बलवत्तरः, तेन चोदक आनुमानिको
बाध्यते भा०

“विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति” १८ सू०

सुखाङ्गक्रम—विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव
विकृतौ भवितुमर्हति—इति । कुतः ? । ‘प्रकृत्यन्वयात्’
वाक्यः प्रकृतौ धर्माः, तादृशा एव विकृतौ भवितु-

मर्हन्ति—इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कुतः
स्युः ? । चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि
उत्पादयति प्रापयति च । प्रापितान् अभिसमोक्ष्य
प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्नः प्राप्तिनिमि-
त्तक उत्तरकालं पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्य,
क्षोऽपि सन्, बहिरङ्गत्वात्, यथाप्राप्तानेवोपसंहरिष्यति ।
तस्मात् पूर्वं वार्षस्यस्य धर्माः, ततः आज्यस्य” भा० ।
एतच्च स्पष्टतया तत्त्वबोध्यं दर्शितं यथा

“अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ अनु-
ष्ठेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति नवेति । तत्र न क्र-
मनियमः तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रम-
नियमप्रापकाख्याह श्रुत्यर्थपठनस्यानसुख्यप्रावर्तिकाः
क्रमाः । १ श्रुतिरानन्तर्यबोधकमथशब्दाप्रत्ययादिभ्यः ।
२ अर्थः प्रयोजनं, ३ पठनं पाठक्रमः, ४ स्थानं स्वस्थानस्थितिः,
यथा आश्विनक्रत्वहसामीप्यं सवनीयपशोः, स्थानं स्तो-
त्रपितृवाक्यमिति केचित् । ५ मुख्यं प्रधानं कर्म । ६ प्र-
वृत्तिः प्रवर्त्तनक्रमः । प्रावर्त्तकेति तद्वृत्तेन प्रवृत्तिगम्य-
त्वाभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्वं
सूचितं तथा च श्रुत्यादीनां क्रमप्रापकाणीति । अत्र
श्रुत्यादीनां क्रमप्रापकताबोधकशब्दाणि बहूनि उक्तानि-
तानि च ग्रन्थगौरवभयात् निखिद्यमाणस्युक्तार्थविवेचनेन
व्यक्तीभविष्यत्वाच्च न लिखितानि । तत्र श्रुतितोय
था “द्वादशाहसवयगे “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयति तत उक्तातारं ततो होतारमिति” आन-
न्तर्यार्थकत्वाप्रत्ययेन क्रमोबोध्यते । यथा वा “हृदये
स्थामेऽवद्यति, अथ जिह्वायः अथ वक्त्रसः” इति कथश-
ब्देन । अयं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दलभ्यत्वात् ।
एवमेषां पूर्वत उत्तरोत्तरं दुर्बलं बोध्यम् । नन्वादि
शब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपक्रियात्वाभावेन
कथं विधेयत्वं तदिदमुक्तं प्रापकप्रमाणाभावादिति चे-
दुच्यते यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ अक्रियारूपं दधिद्रव्यं
क्रियाविशेषणं सङ्ग्रहयते दधिसाधनकं होमं कुर्यादिति
तथा इदमेनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया
क्रमोविधीयते । तथा च सूत्रम् “श्रुतिलक्षणमासुपू-
र्व्वतत्प्रधानत्वात्” आनुपूर्व्यं श्रुतिगम्यं विधिगम्यं तस्य
क्रमस्य प्रधानत्वात् दध्यादिवत् क्रियाविशेषणत्वेन विधे-
यत्वात् । तच्च क्वचित् श्रुतशब्दादथादितः क्वचिच्चा-
र्थोदितोऽनुमानादिति विशेषः । इत्यञ्च श्रुतिगम्यं श्रुति

शब्दलभ्यमित्यर्थः सूत्रबोध्य इति भावः । श्रुतिगम्यं श्रुतिलभ्यमानुष्यं पाह्यमिति शेषः । “अथ अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति” इत्यादौ दीक्षैव विधीयते श्रुतितस्तद्विध्यवगमात् क्रमस्तु वाक्यार्थो न विधेय इति । तद्विध्यवगमाभावात् तदुक्तं “वाक्यार्थो विधिरन्याथः श्रुत्यर्थविधिसम्भवे । तस्माद्दीक्षाविधिः पाठादीक्षाणां प्राप्यते क्रमः” । उच्यते । द्वादशाहसत्वे य एव यजमानास्तएव ऋत्विजः” इति ब्रह्मादीनां सर्वेषां ऋत्विजां यजमानत्वेन यजमानदीक्षां विधिप्राप्तमनूद्य अनेनाप्राप्तक्रमएव विधीयते । तदुक्तं “सर्वेषां यजमानत्वात् दीक्षप्राप्तेरचोदनात् । क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोऽत विधीयते” ।

“अथाज्ञेति” सूत्रम् । अर्थान् यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होमः प्रयोजनं तच्च होमानन्तरपाके सति न सम्भवति होमोऽपि च यवागूं विना न निष्पद्यत इति पाकानन्तरं होमः । अतएव गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तक्रमस्यैवावहतत्वात् इहापि होमपाकयोः पाठप्राप्तक्रमोपाहृत् इति निरस्तं पाठक्रमग्रहणे विहितार्थानिष्यत्तेः । न च जुहोतीत्यस्य सामान्यप्राप्ताज्यादिद्रव्यकत्वमिति द्रव्यान्तरेण होमः, यवागूपाकस्य च ऋत्विग्भक्षादिरूपप्रयोजनान्तरं कल्पनीयम् अथवा यवागूमित्यस्य जुहोतीत्यनेनान्वयात् पचतीत्यस्य कर्मान्तरमध्याहार्यमिति वाच्यं तत्कल्पकाभावात् गौरवात् विलम्बोपस्थितेः । द्वितीये यवाग्वाहोमद्रव्यत्वाङ्गीकारेणार्थक्रमस्याभ्युपगमाच्च यवागूं जुहोतीत्यन्वये पाकं विना यवाग्वाअसम्भवेन पाकस्यावश्यकत्वाच्च । अत एवार्थक्रमः पाठक्रमाङ्गलवान् जुहोतीत्यनेनाकाङ्क्षितद्रव्यान्तरसाध्यहविरादिना होमनिश्चयात् तत्र प्रवृत्तिः यवागूपाकस्य च प्रयोजनान्तरमवगत्य तदर्थं पाके प्रवृत्तिरिति तादृशवगमस्य कल्पनासामेल्यत्वेन विलम्बितत्वात् आश्रितिवशात् यवागूमित्यनेन जुहोतीत्यस्यान्वयात् यवागूपाकस्य होमप्रयोजनकत्वात्तस्य ऋत्विगवगमात् । अर्थान् युक्तेरिति कश्चित् तच्च । पठनस्थानादीनामपि युक्तिलभ्यत्वेन विभागानुपपत्तेः । अतएव प्रयोजनवशात् नियम इति शास्त्रदीपिका । आधवाचार्यस्तु “यवागूं पचति यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतिमभिधाय तृतीयया यवाग्वाहोमसाधनत्वमवगम्यत इत्याह ।

इपठनाद्यथा “समिधोयजति तनूनपातं यजतीत्यादिषु दर्शपौर्षमासाङ्गप्रयाजादिषु क्रमपठितानां क्रमेणानुष्ठानम् । नन्वत्र गृहपत्यादिदीक्षायां च क्रमबोधकशब्दाभावात् यवागूपाकस्यैव साध्याभावाच्च कथं क्रमनियम इति चेत् न, तथैव लोकप्रतिपत्तेः । तथा च सूत्रं “क्रमेण वानियस्येत कृत्वे त्वे तद्गुणत्वात्” । तदुक्तं “यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः । सूतिप्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्माणाम्” । आसनं स्वागतमित्यादिषु क्रमपाठस्थेषु आसनादिषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । अयं स्थानादिक्रमतोबलवान् तदमेक्षया शीघ्रोपस्थितेः ।

४स्थानाद्यथा । साद्यस्क्रुनामकः कश्चिद्यानविशेषः ज्योतिष्टोमविक्रतिः । तत्र श्रूयते “सह पशूनालभते” इति तत्र च प्रकृतियागज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुरावसथ्यापूर्वदिने आलभ्यते, सवनीयः पशुः सूत्यादिने प्रातःसवने आश्विनग्रहग्रहणादूर्ध्वमालभ्यते तथा च श्रुतिः “आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिष्टता यूषं परिवीय सवनीयसाम्नेयं पशुसुपाकरोतीति” अनुबन्धपशुरावसथ्यादूर्ध्वमालभ्यते विक्रतौ सायस्त्रे तयोऽपि पशवः सहालभ्यन्ते सहालभनमेकस्मिन् सवनीयस्थाने सूत्यादिने आलभनं तत्र च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयस्य प्रथमसुपाकरणं ततोविक्रतावपि अग्नीषोमीयस्य प्रथमसुपाकरणमिति प्राप्ते “स्थानाज्ञोत्पत्तिसंयोगात्” उत्पत्तिसंयोगात् । उत्पत्तिवाक्यात् प्राप्तात् स्थानात् सुपाकरणस्थाने प्रथमं सवनीयपशोरालभनीयत्वेन सवनीयपशोः स्थानप्राप्त्यात् । तथाचोक्तं सह पशुना आहतपरिपाद्या पशुना सह कार्यः” अवगमावः सवनीयपशोः स्थानमपि ग्रहसमीपम् अन्ययोस्तु अन्यत्, तत्र प्रकृतौ “आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिष्टता यूषं परिवीयाग्नेयं सवनीयपशुसुपाकरोतीति” श्रूयते त्रिष्टता कुशमेखलया त्रिराष्टत्रा परिवीय संवेष्टे इत्यर्थः । अत्र प्रकृतौ तथा श्रुतेस्तदतिदेशात् विक्रतावपि सवनीयपशुसुपाकरणात् पूर्वमाश्विनग्रहो पाह्यः । ततश्च गृहीते तस्मिन् समीपे स्वस्थानस्थितस्य सवनीयपशोरकप्रथमसुपास्थितिस्तत्रैव प्रथमसुपाकरणं न तु प्रकृतौ प्रथमसुपाकरणमग्नीषोमीयपशोः, तस्य प्रथमसुपास्थितेः इतरयोः सहोपाकरणानुरोधात् स्वस्थानात् सवनीयपशोः स्थानादितरयोरपि स्वस्थानभ्रष्टयोः सतोः,

प्रथममुपस्थापकाभावात् प्रकटितकृमेशालभनम् । तदुक्तम् “आश्विनपुष्येनासौ पर्युपास्यायते यतः । इतरश्चलितः स्थानान्नोपस्थाप्यते केनचित् । तयोस्तु प्रकृतौ दृष्टः कृमोऽप्याहोमनीप्रतिभिः” । यत्तु स्थानकृमो यथा एकोद्दिष्टे पार्व्यक्षधर्मातिदेशात् कुशासनदानाद्यनुष्ठानं तत्र पार्व्यक्षे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथेष्टुदीचत्रोक्तं तन्न शास्त्रदीपिकादिभीमांसानिवन्धानादव्यवहारकपोलरचितत्वात् स्थानपदार्थसुख्यार्थत्वात् सुख्यार्थत्वे स्थानस्यैव लाभेन कृमालाभात् “प्रकृतिवद्विज्ञातरिति न्यायेनैव तज्ज्ञाभात् स्थानकृमानुपयोगाच्चेत्यलमायहेण । सुख्यकृमादयं बलवान् ।

५. सुख्याद्याथा । चित्रयागे सप्तहविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमावित्यमान्नायेते “सारस्वती भवतः” इति एतद्दिदैव्यं मिथुनमिति” वाक्यशेषात् स्त्रीपुंदैव्यं यागद्वयं विहितं तच्च सरस्वती च सवस्वांश्चेति समासे “पुमान् स्त्रिया” इति सूत्रेणैकशेषात् देवतार्थेन प्रत्ययाल्लभ्यते तयोश्च यागयोर्निर्व्यापादयो धर्माविधिप्राप्ताः तत्र स्त्रियागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्य इति संशयः । अतश्चुल्यर्थपठनस्थानप्रवृत्तीनां अन्यतमस्यापि प्रकृमाभावादनियमात् स्वेच्छया कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह “सुख्यकृमेण वाङ्मनां तदर्थत्वात्” इति । सुख्यस्य प्रधानस्य कृमेणाङ्गानां कृमोऽप्याहः तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यकप्रवृत्तिसाध्यत्वादिति यावत् हौतकाण्डे याज्यानुवाक्ये, “प्रणोदेवी सरस्वतीति” पूर्वमाज्ज्ञातं “पार्व्यांशः सरस्वतः” इति पश्चादाज्ज्ञातमिति याज्यानुवाक्यापाठकृमात् स्त्रीदेवताकस्य हौमस्य प्रथममनुष्ठानं पश्चाच्च पुंदेवताकस्यानुष्ठानं प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्वापर्यं युक्तमिति भावः । नन्वत्र येन कृमेण याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्ति-क्षेत्रेण निर्वापादीनामपीति प्रावर्त्तिकनियमसम्भवे किमिति सुख्यकृमादपि नियमः सम्भवतीति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासयोः साक्षात्स्य दक्षिणपक्षविषोषधर्माः शाखाप्रहरणादयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते तत्राग्नेयस्य धर्मानिर्वापादयः याज्यानुवाक्योस्तु पाठवशात् प्रथममाग्नेयहोमः पश्चात् साक्षात्स्येति विपरीता प्रवृत्तिः तत्र किं सुख्यकृमात् प्रथममाग्नेयस्याभिघारणादित्याशां मध्ये आग्नेयस्य प्रथमं प्रवृत्तिः? किं वा भूतभाविप्रवृत्ति-

द्वयवशादनिसम इति प्राप्ते सुख्यकृमाभिधानम् । तस्या-
न्तत्वं सुख्यकृमादाग्नेयस्य प्रथममभिघारणम् एवञ्च सति अङ्गप्रधानयोर्वायदनुज्ञातमेव व्यम्धानं स्यादितरथा तु पश्चाद् भाविप्रधानस्य प्रथमं क्रियमाणमङ्गं प्रधानेना-
त्यन्तव्यवहितं स्यान्मुख्यकृमेण नियमे । इयंश्च विशेषः सुख्यकृमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्ति-
कृमे त्वङ्गानां मिथः प्रत्यासत्तिरिति ।

६. प्रवृत्तेर्यथा वाजपेये “सप्रदशे प्राजापत्यान् पशू-
नालभेतेति” श्रूयते तेषाञ्चोपाकरणनियोजनादयः संस्कारा विहिता उपाकरणं प्रोक्षणं नियोजनं यूपेवन्धनं तत्र चेदृशे पशवुपक्रमः ईदृशे च समा-
प्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन कृमेणोपाकरणसंस्कारः उत उपकृतानाञ्च यूपे नियो-
जनसंस्कारः पश्चात् कर्त्तव्यः? इति तत्रापि नियम-
कारिणां श्रुत्यर्थपठनादीनामभावाज्ज्ञाति कृमनियमः ऐच्छिक एव कृम इति प्राप्ते आह “प्रवृत्त्या तल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्” इति । तल्यकालानामेककाल-
प्रवृत्तानां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपा-
करणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छातः प्रवृत्तेः तत्कृमेण तदुपक्र-
मात् प्रथमोपाकृतपशुकृमात् प्रवृत्तिकृमोऽप्याहः । अत-
ब्रूमः स्वेच्छातोयस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्यैव प्रथमनियोजनादि कार्यं, तदनन्तरं तदुत्तरोपाकृतस्य नियोजनमेवेत्यपरापरस्थापीत्यर्थः । प्रथमगुणारम्भत्यागे कारणाभावात् । अयमभिप्रायः प्रावर्त्तिककृमस्वीकारे प्रथमपशवुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयो-
र्मध्ये पश्चन्तरेष्ववहितरूपकारणैः प्रोक्ष्यभिरिव व्यवधानं भवति तद्वाच्यमुज्ञातं सप्रदशे विधानात् प्रावर्त्तिकं प्रथमं परित्यज्य पश्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा ह्यतिशङ्कः पदार्थव्यवधानं स्यात् तच्च नाभ्युज्ञातम् तदुक्तम्, “प्रवृत्त्या वा नियस्येत प्रत्यासत्तेरनुपहृत् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकारैरपीति” ।

कात्यायनश्रौतसूत्र १।५।१ सूत्रादौ तज्ज्ञाये च क्रमविशेषा-
स्तेषां बलावशञ्चोक्तं यथा

“कर्मणासां पूर्वं न युगपद्भावात्” इति । आनुपूर्व्यं पौवापर्यं क्रम इत्यनर्थान्तरम् कर्मणासिति अग्न्यन्वधा-
मादीनामङ्गकर्मणासनुष्ठाने आनुपूर्व्यं न भवति क्रमनि-
यमो न भवति । कुतः? युगपद्भावात् अतस्तान्यङ्गानि

यदा प्रधानेनापेक्ष्यन्ते तदा युगपद्भावेनैव यौगपद्येनैव सहैव सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति न क्रमेण । ततश्चैषां नियमेन क्रमेणानुष्ठाने कारणाभावात् कर्तुरेकत्वादवश्यम्भाविन क्रमे येन केनचिदनियतेन क्रमेणानुष्ठानम्” भा०

“अर्थनिर्दिष्टे च” २२०। “येन केनचित्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने क्रियमाणे अर्थनिर्दिष्टिरङ्गकलापनिष्पत्तिः सुखेनैव भवति नियतक्रमेण क्रियमाणे तु नियतक्रमस्यानागतस्य वस्तुतः प्रतीक्षणं विलम्बाद्भङ्गना कालेन स्यात् तथा सति प्रयोगे प्राशुभावो न स्यात् प्रधानप्रत्यासत्तया कालो ह्यङ्गानां विहितः अङ्गानां नियतक्रमेणानुष्ठाने च सोऽपि अतिक्रान्तः स्यादिति तस्मादङ्गानुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह” भा० “स्याद्दानपूर्व्यनियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः” २२० । वाशब्दः “पूर्वपक्षनिरासार्थः । अग्न्यन्वाधानादीनामङ्गकर्मणामानुपूर्व्यनियमः स्यात् अनुष्ठाने क्रमनियमो भवेत् नानियमः । केभ्यः प्रमाणेभ्यः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः श्रुतेः अर्थान्तरमाह । श्रुतेस्तावत् यथा द्वादशाहे सन्ने “तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते” (शत० ब्रा० १२।१।१।१) “अथ ब्रह्माणां दीक्षयति कथोद्गातारम् अथ होतारमित्यादि”

नात् ब्रह्मादीनां दीक्षा विधीयते यजमानत्वादेव तस्याः प्राप्तेः क्रमस्य त्वन्यतः प्राप्तप्रभावात् स एवात्र विधीयते । तथा “तस्मादेव दशमो गृहो गृह्यते तृतीय एव वषट्-क्रियते” इति शत० ब्रा० (४।१।५।१६) अयमपि श्रुति-क्रम एव । २ अर्थादपि क्रमोऽवगमयते तद्वत् प्राप्तेः यवनयोरवघातपेषणयोश्च “अग्निहोतं जुहोति यवागूं पचतीति” क्रमेण श्रुतेऽपि अर्थात् पूर्वं प्राकस्ततो होम इति होमद्रव्यं हि यवागूः तदुत्पत्तार्थः श्रुत्या लिङ्गेन च पाकः । स च पश्चात् क्रियमाणोऽनर्थकः स्यात् होमोऽप्यस्ति द्रव्यं न निर्वर्तेतातः पक्वा होमः कार्यः । श्क्रमः पाठक्रमः । स च द्विविधः श्रुतिपाठक्रमो मन्त्रपाठक्रमश्च, उभयविधोऽपि क्रमनियमे कारणं भवति, नियतेन हि क्रमेण पद्याविविधपाठो मन्त्रपाठश्च वर्तेते । तत्रैवमवगमयते येन क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति क्रमसन्तरेणानुष्ठाने त्ववगतस्य क्रमस्य त्यागः अनवगतस्य क्रमस्योपादानमित्यसंगतं स्यात् तस्मात् पाठक्रमादपि क्रमनियमोऽङ्गकर्मणां भवतीति” कर्कभाष्यम्

“प्राकृतं च विद्वतो” ४२० । “अतोऽपि कारणात् पाठक्रमेणाङ्गकर्मणां अनुष्ठानं भवति यतो विद्वतो

प्राकृतमेव क्रमं श्रुतिरनुवदति यथा महापितृयज्ञे “स तत एव प्राकृत्यङ्गानि स्तुत्ययजुर्हरति” इत्यादिना “स यज्ञोपवीतो भूत्वाज्यानि गृह्णातीत्येवमन्तेन” (शत० ब्रा० २।६।१।१२) अत्राज्यग्रहणे यज्ञोपवीतित्वविधियरे वाकोऽपि प्राकृतं क्रमं दर्शयति यदि पाठक्रमेणानुष्ठानं न स्यात् तदानेनैव क्रमेणानुवादो न स्यात् । अपरे त्वन्वया व्याचक्षते प्राकृतं च विद्वतो, विद्वतो प्राकृतवैद्वतयोः कर्मणोः संनिपाते प्राकृतं पूर्वं कर्तव्यम् पश्चात् वैद्वतमिति । तद्वत् “प्राकृतौ प्रास्तृणं चक्षुष्या” इत्यात्मनश्चालभेत” इति (कात्या० ३।६।१५) प्रस्तरतृणानुपचरणानन्तरमात्मनश्च उक्तः विद्वतो च “प्रहृत्य तृणं तेन चरतीति” कात्या० (४।४।११) तृणानुपचरणानन्तरं वाजिनयाग उक्तः तत्र पूर्वं प्राकृतमात्मनश्चोदकस्पर्शरूपं कृत्वा पश्चाद्वाजिनयागः कर्तव्यः । तथा प्राकृतौ हविरासादनोत्तरकालं हविरालम्भात्मनश्चोदकालम्भाः विहिताः विद्वतो च “आसाद्य हवींश्च मन्वति” इत्यग्निमन्थनम्, (शत० ब्रा० ३।४।१।१६) हविरासादनोत्तरकालं विहितम् तत्र पूर्वं प्राकृता हविरालम्भात्मनश्चोदकालम्भाः, पश्चाद्वैद्वतमग्निमन्थनम् । एवम् “आसाद्य चक्षुष्य उपसृश्य राजानं प्रपादयति” (शत० ब्रा० २।६।१।१७) इत्येतदपूर्वपदार्थम्, अत्रापि पूर्वं प्राकृता हविरालम्भात्मनश्चोदकालम्भाः पश्चाद्वैद्वतं सोमप्रपादनादि । तथा पितृयज्ञे परिषेकात् प्रागिङ्गाभक्षणसार्जनपन्वित्रप्रतिपत्तिदक्षिणादानान्यत्र एव सिद्धानि । सुत्यायां च सवनीयपुरोडाशानां निर्वपकादूर्ध्वभाविनः प्रागलङ्कृत्वाद्ये पदार्थाः तेषां प्राक्प्रचरणीयहोमादनएवानुष्ठानं सिद्धम् । अतएव पशो प्राकृतं पूर्वमित्यस्य बाधनाय यत्नं करोति “उत्तराधारमाधार्य पशुं पूर्वं समनक्षीति” (कात्या० ६।४।२२०) अत्र पूर्वमित्यनेन प्राकृतप्रवा-समङ्गनात् पूर्वं पशुसमङ्गनं विदधाति । तस्मात्समो-चीनमेतदप्राख्यानम् । अथ कृषप्रमाणानां विरोधे बला-बलं निर्णीयते । यत्र पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधो भवति तद्वत् । स वै “पर्यशाखया वत्सानपाकरोति तामा-क्लिनचीति” (शत० ब्रा० १।७।१।१।२) पाठक्रमः अर्थ-स्वनेन क्रमेण न सिध्यति न ह्यस्मिन्नाद्य दृष्टस्यथा शाखया वत्सापाकरणं कर्तुं शक्यते वत्साकापरणायैव च क्तेनमिति तत्र किं पाठक्रमाध्यवसानम् ? उतार्थक्रम-मादिति ? संशये आह” कर्कभाष्यम्

“विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात्” ॥ सू० “पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधे
अर्थक्रमएव बलीयान् न पाठक्रमः । कुतः ? तत्परत्वात्
पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थार्थत्वात् कार्यसिद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः ।
तेन पूर्वं छेदनम् पश्चात्तया छिन्नया शाखया वत्सापा-
करणमिति । अथ यत्नं श्रुतेः श्रुतिपाठक्रमस्य च विरो-
धो भवति तद्यथा “संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितव्यं
ब्रूयादिति” (शत० ब्रा० १।७।१२८) श्रुतिः कर्मणि समाप्ते प्रौढं
विदधाति पाठक्रमान्तु स्विद्वहतः पश्चात् प्राशित्वावदानाच्च
पूर्वमिति तत्र केन क्रमेणानुष्ठानमिति ? संशये सत्याह” भा०
“श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्” ॥ सू० “क्रमादिति श्रुतिपाठ
क्रमान्श्रुतिबलीयसी तेन श्रुतिप्रतीतक्रमेणैव संस्थिते
कर्मणि प्रौढोच्चारणम् न पाठक्रमेण । कुतः आनुमानि-
कत्वात् पाठक्रमण्य अर्थान्श्रुतेः प्रत्यक्षत्वादिति श्रुत्यम्,
प्रत्यक्षा हि श्रुतिः संस्थिते यज्ञे इति । पाठक्रमे त्वनु-
मानम्, अतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेयाः यतोऽनेनैव
क्रमेण पाठ इति । दुर्बलं च प्रत्यक्षादनुमानम् । अतः
श्रुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम् । एवम् “तस्मादेष्ट दशभो
यज्ञो गृह्यते तृतीय एव षष्ठकृतं” (श० ब्रा० ४।१।५।१६)
इत्येतदप्यतोदाहयणम् किं श्रुतिमन्त्रपाठात्तृतीयस्थाने
गृह्यते ? उत श्रुतिबलाद्दशमे ? इति तत्र श्रुतिबलात् दशमे-
इति सिध्यति । अथ यत्नं चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठ-
क्रमस्य च परस्परं विरोधो भवति । यथाज्याधिस्रयणे
“सोऽसावाज्यमधिस्रयतीति त्वेति” धिस्रयणं विधाय
तदनन्तरमेव “तत्पुनरुद्वासाय लूजं त्वेति” (शत० ब्रा० १।२।
२।६) चोदनापाठक्रमः । मन्त्रपाठे आज्याधिस्रयण-
मन्त्रानन्तरं “वर्नोऽसि विश्वायुरित्यादिम् (यजु० १।२२)
यत्नीसंज्ञह्नमन्त्रान् मन्त्रगणं पठित्वा आज्यौद्वासनमन्त्र
“ऊर्जे त्वेति” पठितः । पूर्वधिकरणे हि क्रमा-
श्रुतेः प्रत्यक्षत्वाद्बलीयस्त्वमुक्तम् अलोभयोः प्रत्यक्ष-
त्वात्कं चोदनापाठक्रमेणाज्यौद्वासनं कर्तव्यमनुमन्त्र-
पाठक्रमेणेति संशये सत्याह” भा० “मन्त्रचोदनयो-
र्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात्” ७ सू० । “मन्त्रचोदनयोरिति
मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रबलम् मन्त्रपाठएव
बलवानित्यर्थः । कुतः ? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्,
मन्त्रा हि कर्मकाले प्रयुज्यन्ते पठन्ते न चोदना-
वाक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां सन्निकटः चोदना-
पाठस्तु विप्रकटः । तथा हि समिधो यजति” (शत० ब्रा० १।
५।१।६।) इत्यनेन पदार्थो विहितः सोऽनुष्ठानवेलायां

येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं स्मारयति तेन वाक्येन
श्रुतेनानुष्ठानवेलायां स्वपदार्थः स्मारितः सन्ननुष्ठीयते,
इतीतरेतरान्तरं स्यात् अर्थेन वाक्यं स्मार्यते वाक्येन
चार्थ इति नैष दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि
दार्शिकमङ्गं कर्तव्यमित्यवगम्यते विशेषस्मारणार्थं विधा-
यकं वाक्यमालोचयति तेन चालोचितेन पश्चात्तदर्थ-
विशेषः स्मारितोऽनुष्ठीयते अनुष्ठितश्चासौ भटित्येव द्वि-
तीयं पदार्थं न स्मारयति अर्थानां ग्रन्थानपेक्षेण रूपेण
पौर्वापर्यस्थानयत्नमृत्वात् किं तद्वानुष्ठानोत्तरकालं यो-
ऽसौ कृतस्तमालोचयति समिधामोऽयं कृत इति स चालो-
च्यमानो येन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ) १।५।१।६। ब्रा-
ह्मणवाक्येन विहितस्तत्स्मारयति तच्च स्मृतं स्वादुत्तरम्
“तन्ननपातं यजतीत्येतत् स्मारयति कुतः ? पाठात् ततः
परं हि तत्पठितमिति तद्ब्राह्मणं पुनः पदार्थं विदधाति
विधिरेव तस्य कार्यम् न स्मृतिः अनुष्ठानवेलायां तदेव
ब्राह्मणं विधिव्यापारं कृत्वा चिरनिवृत्तव्यापारं प्रयोग-
कालाद्बहिर्भूतं स्मारकमपेक्षितम् । अयं मन्त्रपाठाद्ब्रा-
ह्मणपाठे विप्रकर्षः । मन्त्रः पुनरन्तःकृतं प्रयुज्यमानः प-
रिसमाप्यमान उत्तरं मन्त्रं प्रयुपस्थापयति । स चोत्तरो
मन्त्रः पर्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्युपस्थापयन्नेव
पर्युपतिष्ठते । तस्मात्तमालोचनान्तरापेक्षाभावाच्चास्ति वि-
प्रकर्षः । एतदुक्तं भवति स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः
न च मन्त्रे अन्यार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम् अ-
प्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात् । न हि निर्वपामीति-
वन्निर्वपेदिति पदसुच्चारितमनुष्ठानौपधिकमनुष्ठेयप्रका-
शनं करोति किं तु सम्बन्धिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत्
अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतत्करोमीत्येवमालोचनेन
स्मारकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव
स्मारक इति सन्निकटः । विप्रकटाच्च सन्निकटं बल-
वदित्येवं प्राप्नोत्याह” भाष्यम् “न समत्वात्” ८ सू० ।
“मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्तं तत्र कुतः ? समत्वात् मन्त्र-
पाठचोदनापाठयोः । कथमभयोः समता उच्यते मन्त्रः
कर्मणि करिष्यमाणस्य कर्मणः स्मरणार्थं प्रयुज्यते, चो-
दना तु कर्मणो विधायिका अत एव चोदनायाः प्रवृत्तिः
पूर्वम् यतः पदार्थो विहिते सति पश्चात्तत्स्मारणार्थं मन्त्रः
प्रयुज्यते अतः सममेवैतदिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह” भा०
“युष्मानां तु भूयस्त्वात्” ९ सू० । “तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः ।
नैतदुभयं सुमम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान् । कुतः ?

मन्त्रेषु गुणानां भूयस्त्वात् गुणानां बाहुल्यात् यतः चोदनापाठापेक्षया मन्त्रेषु बहवो गुणाविद्यन्ते । तद्यथा कर्मकाले उच्चारणे पदार्थस्मारके यतो मन्त्रा अर्थवादादि-
कृतव्यवधानरहिताः क्रमेण पठन्ते तेनोत्तरसुत्तरं पदार्थं भटिति स्मारयितुं शक्नुवन्ति नैवं चोदनापाठः विधेयार्थ-
स्मावकाव्यसंदर्भव्यवहितत्वेन मन्त्रवत्स्मारयितुमशक्ता-
त्वात् । न च कर्मकाले तस्योच्चारणं विहितं मन्त्रवत् ।
श्रुतिरपि मन्त्राणां गुणभूयस्त्वमाह “तस्मादेतद्विष्णोभ्य-
नूत्रमिन्द्रादिना (शत० ब्रा० १।७।४।४।) यो हि स्वप्रतिपादितस्या
र्थस्य प्राप्ताय प्रार्थयन्त्यस्योक्तिं प्रदर्शयति स आत्मापेक्षया
उत्कृष्टस्त्वैव दर्शयति न निरुद्धस्य तेन गूणभूयस्त्वं मन्त्रेषु
अतो मन्त्रपाठ एव बलवानिति सिद्धम् । पदार्थानां
क्रमनियमे श्रुत्यादीनि त्वोपि प्रमाणान्युक्तानि तेषां
विरोधे बलायत्तं चोक्तम् अथेदं चिन्त्यते । यत् बहूनि
प्रधानानि संह क्रियन्ते यथा दर्शपूर्णमासयोरग्नेयोपां-
शुयाजानीषोमीयैन्द्राग्नादीनि यथा चातुर्मास्यपर्वसु वा-
जपेयेऽतिरात्रपशुवशापृश्निसप्तदशप्राजापत्येषु च तत्पारा-
दुपकारकाण्युक्तानि सर्वेषां तन्त्रेण क्रियन्ते इति । वक्ष्य-
ति कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रमित्यत्र (कात्या० १।७।१।) तेन न
तेषु क्रमविन्ता संनिपत्योपकारकाणि तु द्रव्यसंस्काररू-
पाणि प्रति प्रधानभेदेन कर्त्तव्यानि तत्र चिन्त्यते तानि
किं कैतस्य सर्वाणि कृत्वापरस्य कर्त्तव्यानि ? किं वा
समान एकैकः पदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः ? इति । तत्रैकै-
कं प्रधानसत्यवहितानि स्वाङ्गान्यपेक्षते तत्प्राधान्यां प्रधा-
नकालत्वस्य न्याय्यत्वादेकैकस्मिन् गुणकाण्डमपृच्छात् इ-
तरथा हि पदार्थानुसन्ने सति स्वप्रधानाद्विषयत्वेन यदे-
कस्यापादनं कृत्वापरस्य तदेव क्रियते तदा पूर्वस्यासादन-
योर्व्यवायः स्यात् सहवचनं त्वारादुपकारकसाहित्यसा-
त्वेनाप्युपपद्यते तस्मात्काण्डानुसमयवेति प्राप्ते आह भा०
“तुल्यसमयापेक्षामान्यपूर्वमातुपूर्वयोगात्” १० सू० । “तुल्यसम-
वाये तुल्यानां प्रधानानां सह प्रयोगे द्रव्यसंस्काररूपाणि
संनिपत्योपकारकाण्युक्तानि सामान्यपूर्वं कर्त्तव्यानि पूर्वः
पूर्वः पदार्थः सर्वेषां समानः सऽयः कर्त्तव्यः । तद्य-
था बहुषु हविषु प्रथमं सर्वेषां विभक्तीकरणम् ततः
सर्वेषां पात्रोत्थापनम् ततः सर्वेषां तत्र व्यभिवारः ततः
सर्वेषां पात्रोत्प्लवः ततः सर्वेषां कृष्टासनम् ततः स-
र्वेषां वेद्याभासादनम् ततः सर्वेषां मातृकाः इत्येवं
पदार्थानुसमयः कर्त्तव्यः । यदेकैकस्मिन् उपकारा-

मपवृज्यते तथा सति क्रमेण प्रयोगात् प्रयोगवाक्यावग-
तस्य साहित्यस्य बाधः स्यात् न हि वचनेनाविशेषतः
साहित्यमवगम्यमानं कालपरिज्ञेन प्रधानासत्तिमात्रे-
णारादुपकारकविषयमात्रं कल्पयितुं शक्यते । तस्मा-
त्पदार्थानुसमयः । कुतः ? आतुपूर्वयोगात् पदार्थानां
तन्मन्त्राणां च एवं क्रियमाणे पदार्था आतुपूर्व्येण
अतुक्रमेण युज्यन्ते तन्मन्त्राश्च अन्यथोत्तरपदार्थकरणान-
न्तरं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आतुपूर्व्ययोगो न स्यात् । “पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत” इत्यनेन वाक्येन पौर्णमासीशब्द-
बोधानां तत्सम्बद्धानां त्वयाणां यागानां साङ्गानामेक-
कालप्रयोगोऽवगम्यते अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्याभिश्च-
यणं कर्त्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्याभिश्चयणं कर्त्तव्यं
सदृशकृतया केवलं न क्रियते द्वितीये तु क्षणे न कश्चि-
द्धेतयेन पुरोडाशान्तरं नाभिश्चयेत अतः प्रथमं पदार्थं
सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः पदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः ।
एवं बहुषु प्रधानेषु सर्वत्र पदार्थानुसमय एव न्याय्यो न
काण्डानुसमयो इति स्थितम् । यत् तु प्रधानविरोधो
भवति पदार्थानुसमये क्रियमाणे । तत्र काण्डानुसमय ए-
वेति वाचनिकेन साहित्येन पदार्थानुसमयः प्राप्तोऽपि
प्रधानविरोधात्पक्षव्य । पुरोडाशाङ्गं रुचिश्चयणादयः
तदङ्गं च क्रमः पदार्थानुसमयरूपः तदाश्रयणे च कुतश्च
कपालसंयोगात् पुरोडाशशेषेषु सङ्गः । न चाङ्गानु-
रोधेन प्रधानबाधोयुक्तः । तेनातिबहुषु हविष्वेकैकस्य
पुरोडाशस्याभिश्चयणं प्रधानमङ्गिरमिभर्शनं चेत्यन्तं
काण्डानुसमयः कार्यः । यत् तु नास्ति प्रधानबाधः
द्वित्रिचतुरादिहविषु तत्र भवतु पदार्थानुसमयः । दाह-
संस्कारशङ्कायां तु उद्घासनमपि व्युत्क्रमेण कार्यम् यदु-
क्तम् पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे
पूर्वस्य व्यवधानमिति तत् सहत्वविधिवत्तात् परि-
क्षित्यते । एवं च सति वाजपेये आग्नेयैन्द्राग्निसारस्वती
वशाष्टसप्तदशप्राजापत्येषु द्वाविंशतिसंख्येषु पशुष्वेक-
दिशित्या पदार्थैः समानासमानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते
न नूत्रनाधिकैः । अन्ये त्वसमानजातीयैरेव । अनेनैव
मुख्यक्रमप्राप्तिसिद्धकसावृत्तौ भवतः । तथाहि यत् बहूनि
प्रधानानि भवन्ति तत्र यो मुख्यानां प्रधानानां क्रम-
स्तेनैव क्रमेण तदङ्गानां क्रमोभवति यथा पौर्णमा-
सीत्यां प्रधानमाग्नेययागः ततोऽग्नीषोमीययागः अत-
आग्नेयस्य प्रधानं ग्रहणम् ततोऽग्नीषोमीयस्य, एवं

प्रोक्तत्वादावपि । अयं मुख्यक्रमः अनेन क्रमेण यद्यङ्गान्यनुष्ठेयानि तदाङ्गानां नियता प्रधानप्रत्ययसत्तिरनुष्ठेयता भवति एवं सङ्गप्रधानयोर्यादनुष्ठेयतास्यैव व्यवधानं भवति इतरथा तु पञ्चाङ्गाविनः प्रधानस्य प्रथमाङ्गं क्रियमाणं प्रधानेनात्यन्तं व्यवहितं स्यात् ।

अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत् बह्विनि हवींषि भवन्ति समानदैवतानि यथा वाजपेये पशवः तत् चोपाकरणादयः संनिपातिनः प्रतिपञ्चावर्तनीयाः । तेषां चावृत्तिर्नैकस्य पशोः कार्त्स्न्येन कृत्वा परस्परं तथैव क्रियन्त इत्येवम् । किं नहि ? सर्वे प्राणुपाकरणं यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कृत्वा ततः सर्वेषां नियोजनमिच्छुः । तत् प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यः । द्वितीयस्य पदार्थो नियोजनरूपः किं प्रथमो यत् आरब्धः तत् एवारम्भणीयः ? उत तत्प्राणनियम एवेति ? तत् क्रमनियमकारणानां श्रुत्यर्थपाठानामभावदनियमे प्राप्ते उच्यते प्रवृत्त्यैव नियमः । प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण कृतः स एव क्रम उत्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियम्यते । कुतः ? पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यमिति वचनात् सर्वे पदार्थाः प्रधानकालाच्च विप्रकटव्याः कथं ? पदार्थैः सह प्रधानस्य वचनम् यावता “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राजापत्यैश्चरन्तः” इत्यादिषु प्रधानमात्रं श्रूयते उच्यते, समीहितं भावयेद्यागेनेत्यस्मिन् हि यजेतेत्यर्थः । तत् यस्यामेव वेलायां स्वर्गो भावने कर्त्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणे तत्कर्त्तव्यते अपि व्याप्तिरिति । असमर्थः नात्र प्रधानं कर्त्तव्यं श्रूयते किंतु प्रधानेन स्वर्गः कार्य इति करणविभक्तिनिर्देशाद्यागेनेऽकार्यमस्मिन्काले कुर्यादिति तेन स्वकार्यं सेतिकर्त्तव्यताकेन कर्तुं शक्यते नान्यथा । तस्मान्निवृत्तयस्य फलकरणेति कर्त्तव्यत्वस्य युगपद्यजेतेत्यनेन कर्त्तव्यतया उच्यते । ततोऽप्यपि करणेति कर्त्तव्यताकत्वमेव न स्यात् न हि पञ्चाङ्गापि करणं भवति । तत्र भविष्यति भाव्ये भूते च करणे असावेव दोषः न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा करणेति कर्त्तव्यतदोरपि पिथो विप्रकर्षे अयमेव दोषः । न हि विनष्टमनागतं बालुप्राहकं भवति । तेन शब्दवस्तुभ्यामेककालतया वाक्याणाम् । ततः प्रधाने सेतिकर्त्तव्यताके एकस्मिन् क्षणे सह कर्त्तव्ये प्राप्ते सति एकः कर्ता बह्विनि प्रधानानि इतिकर्त्तव्यतां वा असमर्थः कर्तुं, बौगपद्यनेत्यवश्यम्भावी क्रियामपि विप्रकर्षः । ईदृशेनापि विप्रकर्षे

क्षेपे सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि यावत् पदार्थानुष्ठेययति तावद्भिरवर्जनीयतया यावान् कालो व्याप्यते तावानेकः कालः तावति च काले सर्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अशक्यार्थविधिप्रसङ्गात् । तेन प्रत्यासत्तिरेतेषां साहित्यम् नैकक्षणवर्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् श्रुत्यादिभिः किं क्रियते ? अनियतक्रमेणाङ्गानां प्राप्तेर्वीति क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात्प्रायोगविधिनैकक्षणवर्तित्वं विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकीर्षितगमनागतं कृतं वा तेषां प्रधानार्थानामनुष्ठेयकम् । करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमङ्गानां तत्साहित्यम् नैकक्षणवर्तित्वम् । तत्प्राग्प्रधानादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तम् स्वदृष्टादीनां तु कृतम् । तेनैवमवश्यम्भाविनि विप्रकर्षे केचित्पदार्थाः क्षणव्यवहिताः प्रधानेनापेक्ष्यन्ते केचिद्वाभ्यां क्षणाभ्यां व्यवहिताः केचिद्बहुभिः । एवं वाजपेयपशुष्वपि अग्नित्वाधानादि प्राणुपाकरणात् साधारण्यं सर्वपशूनां सह अनुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि संनिपत्योपाकारकास्तन्त्रेणाविभवादावर्तयितव्या अपि साहित्ये नैव पशुभिरनुभवितव्याः । यदैकलोपाकरणम् तदैवेतरेषामपि कुतः ? सहचोदितत्वात्पशूनां साङ्गानाम् । तत्रैव सहानुभवितव्ये सति यस्य पशोः प्रथमसुपाकरणं क्रियते तस्य प्राक्कृतेन पाठेन यद्यपि द्वितीयः पदार्थो नियोजनरूपः स्थाप्यते तथापि सहवचनादेव एकविंशतिक्षणव्यवहितं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुविंशत्योपाकरणस्यैव व्यवहितकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्षणेन च व्यवहितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं तृतीयादयोऽपि पशवः सजातीयविजातीयव्यवहितानां क्रिया न पदार्थानपेक्षन्ते । अन्यतरु विजातीयैः पूर्वापाकतानामेकविंशतेः पशूनां नियोजनस्यैव व्यवहितमेव द्वितीयं पदार्थमपेक्षते । तदेवं संनिपत्योपाकारकानालोच्य ईदृशो एकविंशतिक्षणव्यवधानापेक्षा प्रधानानां भवति । ततश्च यावद्भिर्वाव्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्तुं तावद्भिर्व्यवधानसंगत्यावश्यं कर्त्तव्यम् अतोऽभ्यधिकैस्तु न व्यवधातव्यम् । यद्येकं पदार्थमेकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्यैव क्रियते ततः सहवचनं नोपपद्येत । एवं सर्वत्र तृतीयादिष्वपि पदार्थेषु योज्यते । प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितीयादिष्वपि समन्वयितव्यः इतरथा केषां च न ब-

ह्यन्यथैकैरपि क्षणैर्व्यवहितानि स्युः । न च तदु-
क्तम् । न चैवं केवाचिद्व्यवधानं गुणो भविष्यतीति
वाच्यम् यथाधिकैर्व्यवधानेऽन्युत्तरणम् एवं न्यूनैरपि
व्यवधाने अन्युत्तरणमेव । तस्मादेकविंशतेः पशूनां साहि-
त्यसम्पत्तये प्रयोगविधिनायं क्रमः पदार्थानां मध्ये एक-
विंशतिक्षणव्यवधानात्मकोऽपेक्षितः । स न्यूनधिकैश्च व्य-
वधाने बाध्यते । अतः सर्वेषां तुल्यप्रयत्नसिद्धौ प्रय-
त्नदायेक्रम एव द्वितीयादिब्रह्मण्यणीय इति सिद्धम् ।
अत्राङ्गानां मध्ये प्रत्यासत्तिर्नियमकारणम्, मुख्यक्रमे
तु अङ्गानां प्रधानप्रत्यासत्तिरिति विशेषः । मुख्यक्रमप्र-
वृत्तिक्रमयोर्विरोधे च मुख्यक्रमो बलीयान् । तद्व्या-
दर्शपूर्णसाधयोः सांन्नाय्यधर्माः शास्त्राच्छेदनादयः पूर्वं प्र-
वर्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः, प्रधानं त्वान्नेयस्य प्रथमम् पश्चा-
त्सांन्नाय्यस्य ततः खिद्यकद्वदानं प्रयाजशेषाभिभारणं
प्राणदानं वेद्यासासादनादिकं च किं प्रवृत्तिक्रमात्
सांन्नाय्यस्य पूर्वं भवति ? उत मुख्यक्रमादाग्नेयस्येति ?
संदेहादनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्युच्यते । अ-
स्मिन् हि आग्नीयमाणे अग्नीयांसः प्रथमपदार्थाः प्रधा-
नाद्विप्रवृत्त्यन्ते अन्ये सर्वे संनिक्षेपा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे तु
बहूनां विप्रकर्षः । पूर्वं तु ह्यु प्रवृत्तिभ्यां बलीयसा
पाठकमेव मुख्यक्रमो बाध्यते प्राणदानादिषु पाठकमा-
भावात् प्रवृत्तिक्रमो मुख्यक्रमेण बाध्यते । कथं स्थानप्रसा-
णमुच्यते । सादृश्यं “सह पशूनालभेत” इति (शत० २२, ३,
२८,) श्रूयते साहित्यं च सवनीयस्य स्थाने । तत्र किमु-
पाकरणादौ अनियमः ? उच्यमानोपनीयस्य प्रथमरूपा-
करणम् ? अथवा सवनीयस्येति ? तत्र नियमकारणा-
भावादनियमे प्राप्ते प्रवृत्तिवद्वाग्नीषोमीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते
उच्यते सवनीयस्यैव प्रथमरूपाकरणम् । अग्नीषोमप्रणय-
नानन्तरमग्नीषोमीयस्योपस्थानम् । स तेनोपस्थितोऽपि
सहजलभ्यवचनेन तत्स्थानाच्चलितत्वादननुष्ठितो ऽलं तु
न तस्य किंचिदुपस्थापकमस्ति । सवनीयस्तु स्वस्थानाद-
प्रचलितः सन्नाश्विनप्रहणादुपस्थितत्वात्तदनन्तररूपाकि-
र्यते । ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणम् । अतः सव-
नीयस्यैव प्राथम्यम् । इतरयोस्तु कथं क्रमः ? अनियम
एव, तयोरुपस्थाने विशेषभावात् । अथवा प्रवृत्तिदृष्ट-
प्रौढपर्यमस्यैव बाधेऽनुपहीतव्यमित्यग्नीषोमीयसुपाक-
त्त्वानुबन्धोपाकरणमिति । तदेवं श्रुत्येवपठनस्थानमुख्य-
प्रवृत्तिसंज्ञानि षट् प्रमाणानि क्रमनियमकारीणमुक्तानि

तेषां परस्परविरोधे च पूर्व-पूर्वं बलवत् उत्तरसुत्तरं च
दुर्बलमिति । तदुक्तम् “श्रुत्यर्थपठनस्थानसंख्यासत्तिप्रवृत्ति-
भिः । एकाख्यातगृहीतानां नियतः क्रमः ।
विरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदिति” भा०
(पूर्ववत् श्रुति-लिङ्गादवत्)

क्रमस्य विनियोगसाधनता जै० सू० भाष्ययोर्दर्शिता यथा
“क्रमश्च देशसामान्यात्” ३।३।१२ सू०

“अथ किमेतावन्त्रेव विनियोगकारणानि ? । न, -इ-
त्युच्यते । किं च क्रमश्च देशसामान्यात्, क्रमवतामा-
नुष्यव्योपदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं धर्मसाधनमिति
तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुभूयते, सन्नाभाकाङ्क्षायामे-
कवाक्यभावः, तस्मात् ततो विनियोगः-इति । किमि-
होदाहरणम् ? किं च प्रयोजनम् ? । आनुपूर्व्यवतां
भागानामनुसन्धयेष्वाम्नातेषु उपांशुयाजस्य क्रमे “द्वि-
र्नामासीति” समास्नातः, तस्य आर्काङ्क्षासत्याद्येन
एकवाक्यतां यात्वा तत एव विनियोगमर्हति-इति,
तथा च ऐन्द्राग्नेयं कर्म वियातसजातस्य अस्ति भ्रातृ-
व्यवतः, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमप्यास्नायते ऐन्द्राग्नेयम्,
“इन्द्राग्नी रोचनादिवः प्रवर्षेणभ्यः”-इत्येकम्, अपरं
“इन्द्राग्नी नयति पुरः स्तथद्वृत्तम्”-इति । तत्र
लिङ्गाद्विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति, पूर्वं
युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राग्नेयस्य, उत्तरसुत्तरस्य-इति, एतत्
उदाहरणम् प्रयोजनञ्च” भा०

क्रमप्रकरणयोरैकत्व समवाये प्रकरंणं बलीयः । क्रमसमा-
ख्ययोस्तु क्रमो बलीययान् “श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रक-
रण-स्थान-समाख्यानां पारदौर्बल्यसर्वप्रकर्षात्” सू० ।
“श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु
संहतानि । सा प्रक्रिया या० कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो
योगबलं समाख्या” पार्थसारथिमिश्रैर्विनियोगसाध-
कानां श्रुत्यादीनां लक्षणोक्ता स्थानशब्दस्य क्रमवाच-
कतावगतेः । विवृतमेतत् तच्चबोधिण्यां यथा
“योगबलं प्रसिद्धावयवशक्ति-समाख्या योगार्थेन प्रवृत्तं
पदम् । यथा हौत्वमाध्वर्यवमौह्रातमिति । दर्शयौर्ह-
मासादिषु याज्यायाजकपाठादयोधर्मा ऋग्वेदोक्ताहौत्व
संज्ञकाः, दोहन्ननिर्वापादयो यजुर्वेदोक्ता, आध्वर्यव
संज्ञकाः, स्तोत्रपाठादयः सामवेदोक्ता औद्गात्रसंज्ञकाः
पदार्था उक्ताः । तत्रास्यैते धर्मा इति नियमका-
भावात् स्वेच्छया सज्वेपां सज्वकरणप्रसक्तौ होतुः

हिदं हौत्वमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवशक्तिलभ्यार्थयोगबलरूपसमाख्यया हौत्वादिकर्तव्यत्वं प्रतीयते । एवं, हौत्वं जुहोति औद्गात्वं जुहोतीत्यादौ” हौत्वादेर्होमक ईत्वं प्रतीयते । होता ऋग्वेदो अध्वर्युर्गुणोऽन्वेदा उद्गाता सामवेदो “अध्वर्युद्गादृहोतारोयजुःसामग्वेदः क्रमादित” कोषात् । न च समुदाये शक्तिः प्रमाणाभावात् अतएवोक्तं भट्टपादैः “पाकन्तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽभ्यक्तः । पाकशब्दः पुनः कर्त्ता वाच्यो नान्यस्य कस्यचित्” । पाकशब्दः पाकविशेषः” ।

श्वरभाष्ये उदा० यथा “अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम् । । राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनी-सूक्तमे शौनःशेफाख्यानादि आम्नातं, यदि प्रकरणं बल-यत् सर्वेषां, तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव । किं तावत्प्राप्नोमः?—तुल्यबले एते कारणे—इति । कुतः? । न तावत् विशेषपुलभामहे, नावगच्छाम इदं बलीयः—इति । तस्मात् तुल्यबले एते कारणे—इति । अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति” । “एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणं क्रमात् बलीयः । कुतः? । अर्थविप्रकर्षात् । कोऽन्वार्थविप्रकर्षः । । प्रकरणवतः साक्षाद्भवात् तद्विधानान्नातेन परिपूर्णतायवक-ल्येत एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवतः, क्रमेण आम्नातेन, अनेकस्यान्नायमानस्य द्विधिविशेषान्नानसात्वं हि क्रमः तत्र सन्निधिविशेषान्नानसामर्थ्यात् क्रमवतः सन्निधावान्नातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावत्त्वमस्ति—इत्यवगन्त्यस्म । प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम्, न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपदेन एकवाक्यता सम्भवत्याम्नातस्य—इति विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साक्षात्त्वं, क्रमस्यानुमानिको बाधितमर्हति । साक्षाद्भवात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यं, सामर्थ्यात् शुब्धः—इति सन्निधिरूपः प्रकरणस्य शुद्ध्यर्थः, द्विप्रकृतः क्रमस्य । तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरम्—इति” ।

“अथ यदुक्तं,—वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतोऽन्येनापि तत् बाधितव्यम्—इति, नैतत्, बाधितस्यानु-ग्रहो न्यायो, न बाधितं बाधितव्यम्—इति” ।

“अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं ! किं बल-वत्तरम् !—इति । पौरोडाशिकम्—इति समाख्याते आख्ये साम्राज्यक्रमे “शुभ्रं देवाज्याय कर्मणे”—इति

शुभ्रनार्थो मन्त्रः समान्नातः । तत्र सन्दिहते,—किं समा-ख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपाठायां शुभ्रने विनि-योक्तव्यः, (मन्त्रः) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् साम्राज्यपाठा-याम् ?—इति । किं तावत्प्राप्नोमः ?—तुल्यबले एते कारणे स्याताम् । कुतः? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति” । “एवं प्राप्ते ब्रूमः,—क्रमो बलीयात् । कुतः? । अर्थ-विप्रकर्षात् । कः पुनरन्वार्थविप्रकर्षः ? । निश्चिते प्रकर-णेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत् सन्निधावान्नायते, तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकस्य शब्दः समाख्या, न च, लोक एवंविधेषु अर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात् क्रमो बलीयान्”

विष्टमेतत् तत्त्वबोधिण्यां यथा

स्थानप्रकरणयोर्यथा । पश्चिष्टिसोमयागावहवः परस्परनिरपेक्षेणापि प्रत्येकं फलवन्तः समप्राधान्याः । ते च मिलिता राजसूयः । तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागविशेषः तत्सन्निधौ अक्षदेवनादिकं श्रूयते । यथा “अक्षर्दीर्घाति राजन्यं जिनाति शौनः-शेफमाख्यापयतीति” जिनाति जयति । शौनःशेफं वह्नु च ब्राह्मणे आम्नातं शुनःशेफमुनिविषयमुपाख्यानमिति साधवाचार्यः । एतेन शुनःशेफमुनेश्चरितं पुराणप्रसि-द्धमित्युदीच्यव्याख्यानं निरक्षं, वैदिके कर्मणि वैदिको-पाख्यानस्यैवोचितत्वाच्च “शौनःशेफं दृष्टव्योतीति” पाठ-कल्पनमपि कल्पनमेव साधवाचार्यादिभिर्वेदज्ञैराख्यापय-तीत्यस्य लिखितत्वात् । तत्र च सन्निधिरूपस्थानबलात् अक्षदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्वं लभ्यते प्रकरणात् सर्व्यां गा-त्रमकराजसूयस्य इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षया अक्षदेवनादयो-विहिता इति । प्रकरणबलात् राजसूयाङ्गत्वमक्षदेवनादेः राजसूयस्य बलवागात्मक इति तत्र सर्वेषामङ्गत्वं, सर्व्या-ङ्गत्वञ्च राजसूयवदकीभूतसर्व्यागजन्मफलशिरस्ता पूर्वोपकारद्वारा सर्वोपकारकत्वम् । अत्र चाकाङ्क्षायाः क्लृप्त्वाद्वाक्यलिङ्गश्रुतिरूपत्वितयकल्पनं व्यवधानम् अ-भिषेचनीयस्याक्षदेवनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोम-विक्रितत्वेन प्रकृतिवद्भिन्नित्वान्यायात् अतिदृष्टैः प्रकृ-तीभूत ज्योतिष्टोमाङ्गैरेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिष्ठो रिति सन्निधिपाठबलात् आकाङ्क्षासुत्याय तद्वारा वाक्यलिङ्ग-श्रुतीनां कल्पनीयतया चतुर्भिर्व्यवहितमङ्गत्वज्ञानमिति प्रकरणादित्यनेन चापकं स्थानं दुर्लभमिति । तस्मात्

प्रकरणात् सर्व्यागात्मकराजस्रयाङ्गमन्त्रदेवनादिक-
मिति । ननु सर्व्याङ्गमभिप्रेचनीयाङ्गमेव वा उभयथापि
राजस्रये ते षां कर्त्तव्यत्वाद्दिचरोऽयमनुपपद्यते इति । न
च प्रत्येकराजस्रये प्रत्येकयागकाले ते षामनुष्ठानार्थं
विचार इति वाच्यं तथा सति प्रत्येकाङ्गत्वेन प्रत्येक-
जन्यकलिकापूर्वोपकारकतया फलशिरस्कापूर्वोपकार-
कत्वात् राजस्रयाङ्गत्वानुपपत्तेः । न च कलिकापूर्व
द्वारेव फलशिरस्कापूर्वोपकारकत्वमिति वाच्यं तत्तदङ्गा
पूर्वाणां प्रत्येकं षट्त्वस्य तेषाञ्च षट्कलिकापूर्व
प्रति-
कारणत्वस्य कल्पनायां सहागौरवात् । तस्माद्वाजस्रयाङ्ग-
त्वेनाज्ञदेवनादीनां सङ्गदेनुष्ठानं तत्तदङ्गापूर्वद्वारा फल
शिरस्कापूर्वोपकारकत्वं लाघवादिचित् सत्यं यत्न-
देवनादीनामभिप्रेचनीयाङ्गत्वे यत्न प्रधानतया स्वतन्त्रे-
णाभिप्रेचनीयानुष्ठानं तत्ताप्यज्ञदेवनादिकरणापत्तेर्वा-
रणार्थं विचारारम्भात् । अतएवाकाङ्क्षायाः कल्पत्वं
स्थानप्राप्ती दोष इति सङ्गच्छते अन्यथा राजस्रयाङ्गत्वेना-
मभिप्रेचनीयेऽपि तस्याः क्लृप्तात् । एवञ्चाभिप्रेचनीय
सन्निधौ पाठस्तत्काले कर्त्तव्यताज्ञापनार्थमिति ध्येयम् ।
स्थानसमाख्ययोर्यथा । बद्धमन्त्रानुक्ता “एतत् पौरोडाशिकं
काण्डम्” इत्युक्तं पुरोडाशमन्त्रकाण्डे च “शुन्धध्वं देवा-
ज्यायै कर्म्मणे देवयाज्यायै” इति मन्त्रः पठितः तत्र च
शुन्धध्वमिति मन्त्रलिङ्गात् पातशोधने मन्त्रस्य विनियोग
प्रतीयते स च पुरोडाशस्येदं पौरोडाशिकमिति प्रकृति
प्रत्ययार्थरूपसमाख्याबलात् पुरोडाशकाण्डोक्तानामु-
क्तं ब्रह्मयज्ञादीनामपि कर्त्तव्यं पुरोडाशपातशोधने प्रती-
यते अथ च साक्षात्तुहोससन्निधाने मन्त्रः श्रूयते यथा
“साक्षात्तुहोससन्निधाने गृह्णाति शुन्धध्वं देवाज्यायै कर्म्मणे
देवयाज्यायै साक्षात्तुहोससन्निधाने जुहोति” इत्यादिदध्योदनरूपस-
न्निधानपाठात् स्थानबलात् साक्षात्तुहोससन्निधानाङ्गत्वम् ।
तथाहि पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या पुरोडाश उच्यते
तद्वितेन च मन्त्रादिकलापरूपं काण्डमुच्यते तद्वितवा-
च्यकाण्डपदार्थमन्त्रादेः पुरोडाशसम्बन्धित्वं तु न कस्या-
पि पदस्यार्थः, किन्तु समभिव्याहारलभ्यम् । तदुक्तम्
“नैतदेवं समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी । पाकं
हि पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः
कर्त्तारवाच्यो नैकस्य कस्यचित्” । तथा च पौरोडाशिकपदस्य
तन्मन्त्रसन्निधौ विना तद्वितवाच्यकाण्डपदार्थे मन्त्रे
पुरोडाशसम्बन्धित्वं न लभ्यते समाख्यान्यानुपपत्त्या

पौरोडाशिकपदस्य मन्त्रसन्निधौ कल्पनीयमन्यथा समा-
ख्याया अकिञ्चित्करत्वम् । सांन्यायहोमस्यापि पुरोडा-
शकाण्डपातितया तत्सम्बन्धेऽपि समाख्यासम्भवाच्चेति
साक्षात्तुहोससन्त्रस्य साक्षात्तुहोससन्त्रमिति प्रकरणादिक-
ल्पनाचतुष्टयमात्रव्यवहितमिति सिद्धं समाख्यातः स्थानं
बलवदिति । तदुक्तम् । “एकद्वित्रिचतुःपञ्चवस्वन्तरप-
काशनम् । लिङ्गादीनाञ्च वैधर्म्यं श्रुत्यपेक्षं विधीयते ।
बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानान्तु
बाध्यत्वं बाधकत्वन्त्वपेक्षया” । स्थानसमाख्ययोर्विरोधे
पार्थसारथिभिश्चमाधवाचार्यदेवनाग्रभट्टतिभिरेवं व्या-
ख्यातम्” ।

पौर्वापर्यरूपक्रमोद्विधः कालिकोद्विधश्च तत्र वैदि-
ककर्म्मोद्विधाने श्रुत्यादिभिः यः क्रमोनियमितः स सर्वोऽपि
कालिकः । दैशिकस्तु “क्रमान्मेषादयः, स्मृताः” एक
इत्यादौ राशिकपूर्वोपरदेशस्थितत्वात्तेषां दैशिकक्र-
मवत्त्वम् । “उत्तानुपूर्वो” च नचातिदीर्घे” क्रमा-
इत्यादिपि दैशिकक्रमः । किञ्चित् उपदेशक्रमेण पदार्थानां
क्रमवत्त्वम् यथा “वर्ष्कृमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकर्मन्यथा”
या० सू० । अत्र ब्राह्मणादीनां वर्ष्कृमां चतुर्णां क्रमे-
णोपदेशात् तत्क्रमेण ब्राह्मणादीनाम् क्रमिकत्वम् ।
एवं “तासां वर्ष्कृमाश्चैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वैश्वं च”
मनुवाक्ये “अध्वर्यूद्गाहहोतारो यजुःसामर्ग्विदः
क्रमात्” इत्यमरवाक्ये च उपदेशक्रमात् क्रमवत्त्वम् । ग-
धानादीनां संस्काराणामुपदेशक्रमेणैव क्रमिकत्वम्
किञ्चित् पदार्थगतोत्पत्त्यादिक्रमेणापि पदार्थक्रमोऽभि-
धीयते इत्यादौहम् । सं एवम् लक्षकमव्यङ्ग्यं असंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यं इत्यादावपि तथात्वम् ।

अत्र क्रमणे “सागरः प्रवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः”
भा० व० ११८७ श्लो० । “न्यर्ति तैरर्द्धनभःकतक्रमैः”
नैष० । पादे “पदानि त्रीणि दैवैर्नृ ! सम्मत्तानि पदा-
रुम” इत्युपक्रमे “विभिः • क्रमैरसन्तुष्टोद्दिपेनापि
न पूर्यते” भाग० ८।१६।१६। बलिं प्रतिवाचनोक्तिः ।
“अपि क्रमैरिमांस्तोकां विश्वकायः क्रमिष्यति” तत्रैव
२६ श्लो० बलिं प्रति शुक्रोक्तिः । सामर्थ्ये “क्रमं बबन्ध
क्रमितुं सकेपः” भट्टिः क्रमं सामर्थ्यं बबन्ध चकार
क्रमितुं क्रमं यत्सामर्थ्यं तद्विकारेत्यर्थः” जयम० ।
सामर्थ्यहेतुव्यापारविशेष एव क्रमशब्दार्थ इति तु न्या-
यम् । अतएव “न क्रमः सज्जीकृत आसीत्” त्वया स-

ज्योक्तक्रमेण स्यात्तद्व्यम्” “तद्व्यहणार्थं” मया क्रमः सज्जीकृतः” “सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निःसृतः” इति च पञ्चन० तत्परतैव । परिपाद्याम् “प्रचक्रमे वक्तुमनु-ज्झितक्रमः” रघुः “नेत्रक्रमेणोपरोधं स्तुत्यम्” रघुः । नेत्रक्रमेणानुपरिपाद्याम् मल्ल० आनुपूर्व्ये “क्रमाच्चतस्र-तरोर्मुखोपमाः” “रघुः क्रमाद्द्वयैव न भिन्नशेषवः” रघुः । आनुपूर्व्ये च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र शब्दस्यानुपूर्व्ये अव्यवहितोत्तरोच्चार्यमाणत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितोत्तरकालवर्तित्वम् यथा प्रथमं शेषवत् ततोयौवनं ततो जरेति वयोविशेषाणां, विद्यानानु वेदपूर्व्यकत्वमितर-विद्यानां तथात्वात् । एवं पदार्थगतानुपूर्व्यं विशेषः यथा-यथसूत्रः । स च अयुगपद्भावः । “अर्थक्रियाकारित्वं च क्रमाक्रमभावाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमभावान्यः प्रकारः समस्ति” सर्व० स० बौ० द० । “क्रमञ्जनं क्रमाभिधानव्याप्तम्” दाशभागः । अनुष्ठाने । “इत्यस्य वितत-क्रमे क्रतो” माघः “विततक्रमे विततानुष्ठाने” मल्ल० । १० विन्यासे “उत्क्रान्तवर्षक्रमधूसराणाम्” रघुः । “उत्क्रान्तवर्षक्रमाः शीर्षवर्षविन्यासाः” मल्ल० । ११ पङ्क्ते च न० “क्रमः शतौ परीपाद्यां क्रमं चरण-पङ्कयोरितिविद्योक्तः पादे क्लीवतापि ।

क्रमक वि० क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमा० वृत् ।

१ वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि रतद्वेत्तरि च ।

क्रमजित् पु० न्यपभेदे “अनूपराजोदुर्द्धपः क्रमजिच्च सुदर्शनः” भा० स० ४४० ।

क्रमज्या स्त्री ग्रहाणां सप्तधाधिकारे सि० शि० उक्ते चतु-र्विंशत्यङ्गजीवाभेदे तन्मानं तत्रोक्तं यथा

“तत्त्वाश्विनो नन्दससुद्रवेदाश्चन्द्राद्विष्टका गगनाङ्गना गग-पञ्चाम्बरुद्रास्तिथिविष्टतुल्या आद्यैर्निरुक्ता नखवाण-चन्द्राः । नन्दावनीशैलभुजो दिगङ्गचन्द्रा ऊताशग्रहपू-र्णदक्षाः । तुरङ्गघटकाकृतयः कुरामसिद्धाः शराष्टपुयसाः क्रमेण । गजाश्विभान्य दूशराष्टदक्षास्तुरङ्गश्वप्रग्रहलोच-नानि । अश्वोधिकुम्भप्रभगुणास्तुरङ्गशैलेन्दुरासा रसभू-तदन्ताः । कुदललोका द्वितुरङ्गदेवा गोऽश्विजलोकाः कुगुणास्त्रिरासाः । भुजङ्गलोकास्त्रिगुणाः क्रमज्या” म० “इह हि सप्तरीकरणप्रभृति सर्वकर्माधिज्याभिः प्रतिपा-द्यते । यतो ग्रहबलये कोऽप्यवधिभूतः प्रदेशमध्य-शब्देनोच्यते । तन्मानस्य सूत्रात् तिर्यक्स्योपहो बलये ऽधैज्याये भवति । अतोऽधिज्याभिः सर्वं कर्म । तत्र

भगणकलाङ्किततृत्तचतुर्थ्यांशे ईदृशान्येव चतुर्विंशति-ज्याधीनि भवन्ति” प्रमिता० । २४ क्रमज्याद्वाच्य यथा २२५ । ४४६ । ६७१ । ८६० । ११०५ । १३१५ । १५२० । १७१६ । १८१० । २०६३ । २२६७ । २४३१ । २५८५ । २७२८ । २८५६ । २९७७ । ३०८४ । ३१७७ । ३२५६ । ३३२१ । ३३७२ । ३४०६ । ३४३१ । ३४३८ ।

तासां तथामानं समर्थितं स० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा “राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्याधिसूच्यते । तत्तद्वि-भक्तलब्धेनमिश्रितं तद् द्वितीयकम् । आद्येनैव क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धेनसंयुताः । खण्डकाः सुसुतुर्विश-ज्जगार्धपिण्डाः क्रमादमी” सू० सि० ।

“एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमोऽंशस्तत्त्वाश्विमितः २२५ प्रथममाद्यं ज्याधे सम्पूर्णजीवार्धपिण्डकः कथ्यते तदभिन्नैः । ततः प्रथमज्याधेर्वा तेन प्रथमज्याधेन भक्त्वा-लब्धेन हीनमन्यस्याप्रसङ्गात् प्रथमज्याधेननेन युक्तं तत् प्रथमज्याधे द्वितीयकं ज्याधे भवति द्विगुणप्रथममे-कोनम् । तृतीयादीनामानयनार्थसुक्तप्रकारमतिदिशति आद्येनेति । प्रथमज्याधेर्पिण्डेन । एवमुत्तरीया क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्त्वा लब्धैरुनमाद्यं खण्डमनेन युताः खण्डका असिद्धाव्यवहितसिद्धज्याधेर्पिण्डा असिद्धपिण्डा भवन्ति । यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन हीमं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४६ । तच्च प्रथमभक्तं फलम् २ अर्धधिकवयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रह-स्य साध्यदायिकत्वात् । फलैक्येन शरीनं प्रथमम् २२२ अनेन द्वितीयखण्डो ४४६ युतस्तृतीयम् ६७१ । एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलम् ३ अनेन पूर्वफलैक्येन इयुतं जातं सव्यफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१६ अनेन तृतीय ६७१ युतं चतुर्थम् ८६० । एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलं ४ पूर्वफलैक्येन परीनं प्रथमखण्डरूपं २१६ ज्यान्तररूपखण्डकमनेन ४ हीनं २१५ चतुर्थं ८६० युतं पञ्चमं ११०५ एवमप्येऽपि । अथोत्तरीयाऽऽङ्गुलखण्डानां सम्भवात् खण्डनियममाह सूरिति । एवं चतुर्विंशत्य-ङ्गुलाका ज्याधेर्पिण्डाः कार्यं न तदधिकाः । “एक-विंशाच्च विंशाच्च षष्ठात् पञ्चदशादपि । सप्तमाद्द्वादशात् स-प्तदशाच्चाधीत्तरं सतम्” इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तस्थलेऽधी-विकावयवस्यैकाधिकत्वेन न ग्रहणम् इति ध्येयम् । गणितसाविकतत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं नोक्ताः ? इत्यत आह क्रमादिति । अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

समनन्तरमेवोच्यन्ते । अत्रोपपत्तिः । समायां भूमौ वृत्तं भगवत्कलाङ्कितं तिर्यग्ध्वनिव्यासमितरेखायां चतुर्भांगं कार्यं तत्रोर्ध्वरेखासक्तपरिधिप्रदेशादुभयत्र समविभागं विगणय तदप्रशोर्ध्वं स्तब्धं वृत्ते द्विगुणविभागमितसम्पूर्णचापस्य सम्पूर्णज्या । अत्र गणिते ऊर्ध्वरेखातो ऽर्धज्याया एव प्रयोजनात् तद्वर्चापस्यज्यार्धमर्धज्या । एतत्तच्छांशं ऊर्ध्वरेखातोऽभीष्टांशानां चापार्धाकाराणामर्धज्या अभीष्टा गत्याः । तत्र भगवता खेच्छया वृत्तचतुर्भांगे विराशिमिते चतुर्विंशज्याः कल्पितास्तज्ज्ञानं तु वृत्ते चक्रकलानामङ्कितत्वात् तत्परिधिव्यासार्धं विराशिज्यान्तिमा ३४३८ । यदा भनन्दाग्निमितपरिधौ ३६२७ खगणसूर्य १२५० मितो व्यासस्तदा चक्रकलापरिधौ क इत्यनुपातेन व्यासानयनम् । यथा चक्रकलाः २१६०० खगणसूर्य १२५० गुणाः २७००००० भनन्दाग्नि ३६२७ भक्ता व्यासः ६८७६ एतद्वर्धमानमा ज्या ३४३८ । अथ वृत्ते चापज्याविवेके तयोरतुल्यत्वमपि भगवता कोऽपि वृत्तभागः समोऽस्यन्यथामलकादौ सर्पपाद्यवस्थानं न स्यादित सत्वा तद्भागस्य ज्या तत्तुल्यैवेत्युक्तम् । “वृत्तस्य प्रमुख्यंशो दण्डवद् दृश्यते तु सः” इति शाकल्योक्तेः प्रथमज्या चक्रकलाद्दशंशरूपैकराशिकलानामष्टमोऽंशस्तत्त्वान्विमितः २२५ एतन्निमित्तमेव प्रथमचापकृत एतदन्तरेणाभीष्टा ज्याश्चतुर्विंशत् । अथ चतुर्विंशति जीवानां यथोत्तरसप्तचयात् तदन्तररूपखण्डानां यथोत्तरसप्तचयस्य वृत्ते ज्याङ्केन प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञानान्तररूपखण्डानामन्तरं यथोत्तरसप्तचतमिति द्वाविंशतितयोर्विंशतिचतुर्विंशतिज्यानामन्तरयोरन्तरमिदं परमं खण्डानन्तरं सूक्ष्मज्योत्पत्तिप्रकारेणावगतं १५१६ १४८ । अथ यदि त्रिज्यवेदं खण्डकान्तरं तदा प्रथमज्याया किमित्यनुपातेन फलप्रमाणयोः फलेनापवर्त्य प्रमाणस्याने तत्त्वान्विनोऽनेन भक्तः प्रथमज्या फलं पूर्वं द्वितीयखण्डयोरन्तरम् । अनेन पूर्वं खण्डं हीनं द्वितीयखण्डं भवति । तत्र पूर्वं खण्डं प्रथमज्यातुल्यमेव । द्वितीयखण्डं प्रथमज्यायां युतं द्वितीयज्या । एवमस्यास्तत्त्वान्विभागलभ्यं द्वितीय तृतीयखण्डयोरन्तरसनेन द्वितीयखण्डमूनं तृतीयखण्डमित्थनेन द्वितीयज्या युता तृतीयज्या । एवं चतुर्थाद्याः । तत्र पूर्वमध्याधिक्यहण्येनोत्तरत्वाधिकान्तरपातसम्भावना कश्चित् कश्चिदध्याधिक्यावयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रहणम् इत्युपपन्नं श्लोक-

द्वयम् रङ्गम् । उत्क्रमजग्राङ्गास्तु जग्राङ्गे वृद्धन्ते क्रमण पु० क्रामत्यनेन करणे ल्युट् । १ चरणे हेम० । २ यदुवश्ये नृपभेदे “क्रमश्च क्रमणश्चैव वृष्णः शूरः पुरञ्जयः” हरिवं० ३८ अ० । भावे ल्युट् । ३ पादव्यासे न० । “पृष्ठे त्वधर्म्मं क्रमणेषु यज्ञम्” भाग० ८, १०, २१, “पदै-श्चतुर्भिः क्रमणोऽपि तस्य नः” नैष० । [भेदे ।

क्रमजटा स्त्री ऋग्वेदशब्दे १ ११ पु० दर्शिते वेदपाठप्रकार-क्रमदण्डक पु० ऋग्वेदशब्दे १४११ पु० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे क्रमदीर्घर पु० संक्षिप्तसारव्याकरणकारके विद्वद्भेदे “संक्षिप्त-सारमाचष्टे परिण्डतः क्रमदीर्घरः” संक्षिप्तसारव्या० ।

क्रमपद पु० ऋग्वेदशब्दे १४११ पु० दर्शिते “क्रमपारः क्रम-पदः क्रमजटा क्रमदण्डकश्चेति चतुष्पारायणमित्युक्ते वेदपाठप्रकारभेदे ।

क्रमपार पु० ऋग्वेदशब्दे १४११ पु० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे क्रमपूरक पु० क्रमेण पूरयति वीजम् पूर-खुल् । वकवृत्ते राजनि० तस्य पुष्पवृत्ते क्रमेण वीजपूरकत्वात्तथात्वम् ।

क्रमशस् अव्य० कारकाद्यवृत्तेः क्रमात्+योप्+सायां शस् । क्रमं क्रमम्, क्रमेण क्रमेणेत्यादिके ऽर्थे “कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाःस्य क्रमशोवराः” मनुः ।

क्रमसंग्रह पु० श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृते दायधिकारिक्रमज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमसन्दर्भ पु० अनुष्ठानज्ञानज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमागत त्रि० क्रमेणागतः । १ कुलादिपरम्परया आगते “तस्मिन् देशे य आचारः पारामर्त्यं क्रमागतः” मनुः “अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः । अस्वतन्त्रस्तत्र गृही यत्तु तस्य क्रमागतमिति” व्यव०त० नारदः । २ पितादिक्रमेण प्राप्ते च “आगमोऽन्धविको भोगा-दिना पूर्वक्रमागतात्” सृष्टिः । क्रमागतादयोऽप्यत्र क्रमादि पु० वेत्यधीते वेत्यर्थे वुन् प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० उक्ते शब्दगणभेदे स च गणः “क्रमपदं शिक्षा मीमांसा”

क्रमि पु० क्रम-इन् । क्रमिपदार्थे । हिरूपको “आमाटो-पापचीस्ते झम्बूलक्रमिविकारिणाम्” सुशु०

क्रमिक त्रि० क्रमादागतः ठन् । कुलक्रमागते । “आप्तैर-लुब्धैः क्रमिकैस्ते च (कर्मान्ताः) कश्चिद्विद्विताः” भा० सं० ५ अ० । क्रमोविद्यतेऽस्य ठन् । २ क्रमवर्तिनि । “क्रमि-कं यज्ञमयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्” शब्दश० प्र०

क्रमिकण्टक न० क्रमौ कण्टकमिव तद्भाषकत्वात् । िड्ङ्गे २ चित्ताङ्गे (चित्ता) ३ उदुस्वरं च भेदि० ।

क्रमिन्न न० क्रमिं हन्ति हन-ट १ विडङ्गे रत्नमा० । २ ख-
मिनाशकभावे लि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रमिज न० क्रमिभ्योजायते जन-ङ १ अगुरुचन्दने अमरः
२ लाक्षायां स्त्री रत्नमाला०

क्रमिश्रत् पु० क्रमेः शत्रुरिव । विडङ्गे रत्नमाला

क्रमु पु० क्रम उन् । गुवाके द्विरूपकोषः

क्रमुक पु० क्रम-उन् संज्ञायां कन् । १ पट्टिकालोभे २ गुवाक
वृक्षे ३ ब्रह्मदारवृक्षे च अमरः ४ भद्रसुस्तके ५ कार्पासिका-
फले न० मेदि० अयं सालसादिगणे सुश्रुते उक्तः
“सालसाराजकस्य खदिरकदरकालस्कन्दकुसुकोत्याद्यु क्रमे
“सालसारादिरित्येषः गुल्फवृक्षाश्रयः । मेहपाण्डा-
मयहरः कफमेदोविशेषणः” सुश्रु० तद्गुणा उक्ता
“आखादिताडकसुकाः ससुद्रावु” भावः गौरा० ङीष् ।
६ गुवाके स्त्री शब्दरत्नमाला

क्रमेतर लि० ५त० । क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने । ततः
उक्त्या० तद्वैत्त्यरचीते वा ठक् । क्रमेतरक तद्वैत्तरि
तद्वैत्तेतरि च लि०

क्रमेल पुंस्त्री० क्रामति क्रम-विच् एलति अच् कर्म० । उष्ट्रे
स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । उभयत्र जातित्वात् ङीष् ।

क्रय पु० क्री-भावे अच् । पणपूरणदिमूलदानेन विक्रेतुः
स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (केना) । प्रतिरूपद्रव्य-
दानेन तथाचरणे तु न क्रयव्यवहारः इत्यतः द्रव्यपद-
मन्त्रा पणपूरणेत्युक्तम् । क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वञ्च पूर्वा-
स्वामिस्वत्वनागादेव भवति सति तत्स्वत्वं सजातीयस्वत्वं
प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रेतुः स्वतोत्पत्तय-
भावात् अतोमूलदानेन तत्स्वत्वापाकरणम् । तस्य च स्व-
त्वहेतुत्वम् “सप्त वित्तागमा धन्याः दायोलाभः क्रयोज-
यः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव च” स्मृतेः
“स्वामी ऋक्थकयसंविभागपरिग्रहाविगमेषु” गोतम-
स्मरणाच्च । क्रयादिरूपागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे
प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा
“सप्त स्थावरागमोपायान् प्रदर्शय स्तत्र भुक्तेः प्रामाण्य-
माह वृहस्पतिः । विद्याया क्रयवन्धेन शौर्यभार्या-
न्वयागतम् । सपिण्डस्याप्रजस्यां स्थावरं सप्तधा मतम् ।
पितृलब्धक्रयाधाने रिक्थशौर्यप्रवेदनात् । प्राप्ते सप्त-
विधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्” ।
विद्याया प्रतिग्रहादिकप्रयोजिकाया, स्वतोपायः क्रयः प्र-
सिद्धः । बन्धो बन्धकं सोपाधिकस्वत्वहेतुर्न द्वावधौ

चात्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदप्युत्तरत्र विवेचनीयम् । क्रय-
वन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्यागतं युद्धार्ज-
तम् । भार्यागतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पि-
त्रादिक्रमोपात्तम् । अप्रजस्य सपिण्डस्यां रिक्थहरा-
न्तराभावे पिण्डदानादधिकारितया प्राप्तम् । पितृ-
त्यादिना प्रायुक्तानेव सप्तस्थावरागमोपायाननूद्य तत्र भो-
गस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विवाहः । स एव
“क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमान्वितः । एवं विधस्तु
यो भोगः स तु सिद्धिमाप्नुयात् । संविभागक्रयप्राप्तं
पितृलब्धञ्च राजतः । स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्ता
हानिमुपेक्षया । प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिप-
न्थिनम् । तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिमुपेक्षया तथा ।
अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविधातिनी । त्रिंश-
द्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत्” ।

मूल्यं दास्यामीति नियमं क्त्वाऽपि ग्रहणादपि क्रयसि-
द्धिः यथाह विवादचि० कात्या० “पण्यं गृहीत्वा योमू-
ल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुवयस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धि-
वाप्नुयात्” अत्र विषये लेख्यपत्रकरणमाह वृहस्पतिः
“गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याचरान्वितम् । पत्रं का-
यते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते” । तस्यानुशयकालश्च अनुशय-
शब्दे दर्शितः । वैदिककर्माङ्गपरिक्रयादौ प्रायेण यज-
मानस्यैवाधिकारः यथाह क्रयाधिकरणे जै० सू० भा०

“स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात्” १।५।१ सू० ।

“अस्ति परिक्रयः जप्नोतिष्टोमे “द्वादशशतं दर्शपूर्ण-
मासयोः अन्वाहार्यम्” । तत्र सन्देहः किम् अध्वर्युणा
परिक्रमेतव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना ?-इति । किं
प्राप्तम्?-समाख्यानात् अध्वर्युणा, -इति प्राप्ते ब्रूमः, -‘स्वा-
मिकर्म परिक्रयः’ कक्षात् ? कर्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो
हि यजमानः यस्य फलकामः, तेन स्वयं कर्तव्यम्, स
यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोति इति गमप्रते,
अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात् । तस्मात् स्वामी
परिक्रीणीते इति” शबरभाष्यम्

“वचनादितरेषां स्थात्” २ सू०

“किम् एव एवोत्सर्गः ? न-इत्युच्यते, -‘वचनात्
इतरेषां सप्तात्’ । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रा-
प्त्याप्राप्तिर्भवति परिक्रयः, -य एतासिष्टकामो उपदध्यात्
स त्रीन् वरान् दद्यात्” इति भा० ।

सोपादिक्रयस्य द्रव्यसाध्यतया स्त्रीणां पितृा विक्रीतत्वात्

स्वामिना च क्रीतत्वाद्द्रव्यस्वामित्वाभावे यज्ञाधिकारित्वं
नास्तीत्याशङ्कायां सहपत्याऽधिकार इत्येतत् जै० ६।

१।१० स्तुतादौ भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा

“द्रव्यवत्त्वात् पुंसां स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रया-
भ्याम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात्” १० सू० (पू०)

“पुंसां तु स्यात् अधिकारः, द्रव्यवत्त्वात्, द्रव्य-
वन्तो हि पुमांसो न स्त्रियः, द्रव्यसंयुक्तं, च एतत् कर्म
‘द्रोहिर्द्रव्यजेत, यवैयजेत’-इत्येवमादि । कथम्?
अद्रव्यत्वं स्त्रीणां” ‘क्रयविक्रयाभ्यां क्रयविक्रयसंयुक्ता
हि स्त्रियः, पिता विक्रीयन्ते, भर्ता च-क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च
पितृधनानामनोशिन्यः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम् ।
विक्रयो हि श्रूयते, ‘शतमधिरथं दुहितुमते दद्यात्,
“आपे” गोमिधुनम्’-इति च । न च, एतत् दृष्टार्थे-सति
आनमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति । एवं द्रव्यैः समान
योगित्वं स्त्रीणाम्” भा० “तथाच अन्यार्थदर्शनम्” ११ सू०

‘या पत्या क्रीता सती “अथान्यैश्चरति”-इति क्रीततां
दर्शयति” भा०

“तादृशान् कर्मतादर्थ्यम्” १२ सू० (आ० नि०) ‘आ-
ह, यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्त्तनेन वा धनम् उपा-
र्जितं, तेन यज्यते,-इति । उच्यते,-तदप्यस्वा न स्वं,
यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि
तस्यैव । अपिच, स्वामिनस्तया कर्म कर्त्तव्यं न तं
परित्यज्य स्वकर्माहंति कर्तुम् । यत् तया अन्येन प्रका-
रेण उपाज्यते, तत् पत्युरेव स्वं भवितुमर्हति-इति ।
एवं च स्मरति, “भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्जनाः सर्व
एष ते । दत्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्धनम्”
इति” भा०

“फलोत्साहादिरेकत्वं” १३ सू० (सि०) तुल्यः प्रथमं
व्यावर्त्तयति । न च एतदस्ति,-निर्जना स्तो-इति, द्र-
व्यवन्तो हि सा, फलोत्साहाविशेषात्, स्मृतिप्रमाण्यात्
अस्वया तथा भवितव्यं फलार्थिन्यापि, श्रुतिविशेषात्
फलार्थिन्या यद्व्यम्, यदि स्मृतिमनुरुध्यमाना शरवशा
निर्जना च स्यात्, ‘यजेत’-इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र
स्मृत्या श्रुतिर्वाध्यते । न च एतत्-न्याय्यम् । तस्मात्
फलार्थिनी सती स्मृतिमप्रमाणीकृत्य द्रव्यं परिगृह्णी-
यात् यजेत च-इति” भा०

“अर्थेन च समवेतत्वात्” १४ सू०

अर्थेन च अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दानकाये

संवादः क्रियते,-“धर्मो” च अर्थे च कामे च न अति
चरितव्यः-इति । यत्तु उच्यते,-“भार्यादयो निर्जनाः-
इति स्मर्यमाणमपि निर्जनत्वम् अन्यायमेव, श्रुतिवि-
रोधात् । तस्मात् अस्मात्तन्त्रम् अनेन प्रकारेण उच्यते,
संयथारूपसिद्धयर्थम्” भा०

“क्रयस्य धर्ममात्रत्वम्” १५ सू० । (आ० नि०)

यत्तु क्रयः श्रूयते,-धर्ममात्रं तु तत्, नासौ क्रयः-इति,
क्रयो हि उच्चनीचपण्यपणो भवति । नियतं त्विदं दानं
शतमधिरथं, शोभनाम् अशोभनाच्च कन्यां प्रति । स्मार्त्तं
च श्रुतिविरुद्धं विक्रयं नातुमन्यन्ते । तस्मात् अवि-
क्रयोऽयम्-इति भा०

“स्ववतामपि दर्शयति” १६ सू०

‘पत्नी वै पारिणयस्य ईदृष्टे-पत्यैव गतमनुनतं क्रियते ।
तथा “भसदा पत्नीः संयाजदन्ति, भसदीयां हि पत्नयः
भसदाया एताः परगृहाणाम् ऐश्वर्यसवरन्वते” भा० ।
“स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं” स्यात्” १७ सू०

स्ववन्तावुभावपि दम्पती-इत्येवं तावत् स्थितम् । तत्र स-
न्देहः,-किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथक् यजमानः एत-
सम्भूय यजेयाताम् !-इति । किं प्राप्तम् ?-पृथक्त्वेन ।
कुतः ? । एकवचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन कर्त्तुं
‘यजेत’-इति श्रूयते तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते,-यथा
न द्वौ पुरुषौ सम्भूय यजेयाताम्, तथा अत्रापि दृष्टव्यम् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः,-“स्ववतोस्तु वचनात्तयोः सह क्रया
एवं स्मरन्ति,-“धर्मो” च अर्थे च कामे च नातिचरि-
तव्यः”-इति, तथा ‘सह धर्मश्चरितव्यः, सहापत्यम् एत
पादयितव्यम्’-इत्युच्यते,-स्मृतिवचनेन श्रुतिवचनं युक्तं
बाधितम् । न-इति ब्रूमः,-इह किं द्वित्वं कर्म, स्त्रीपुं-
सवर्तृकमेव, यथा दशपूर्णमासौ-ज्योतिषोमः-इत,
तत्र पत्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च आज्ञेन होम
उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम् ।

“ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितभाजत्रं, स्त्रिया
यजमानायाः पत्यवेक्षितं भविष्यति”-इति । न-इति
आह,-नायम् ईक्षितृसंस्कारः, ईक्षितः संस्कारो
यदि, तदैव स्यात्, आज्ञासंस्कारश्च अयं, गुणभूतो ईक्षि-
तारौ, तत्र अन्यतराप्राये नियतं वैगुण्यं, सर्वाङ्गोप
संहारी च प्रयोगवचनः । तत्र एतत् स्यात्,-स्त्रीयज-
माना पुमांसं परक्रेष्यति आज्ञास्य ईक्षितारं, पुमांश्च
तिदन्त्ववेक्षित्वम्-इति । तच्च न, पत्नीति हि यज्ञस्य

स्वामिनी इत्युच्यते, न क्रीता पत्नी-इति सम्बन्धि
शब्दोऽयं यजमानः-इति च स्वामी, क्रीतः । तस्मात्
स्त्रीपुंसयोरेकम् एवञ्जातीयकं कर्म-इति ।

“तत्र श्रुतिसामर्थ्यात्-‘यः-कश्चित्, यया कयाचित्
सह सम्भूय यजेत’-इति प्राप्ते इदम् उच्यते, ‘यस्त्वया
कश्चित् धर्मः कयाचित् सह कर्त्तव्यः, सोऽनया सह-
इति, तेन न श्रुतिविरोधः स्मृत्येः-इति गम्यते । अथ
यदुक्तं, ‘केवलस्य पुंसोऽधिकारः केवलायाश्च स्त्रियाः,
‘यजेत’-इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्-इति, तत्
परिहर्तव्यम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः-‘यजेत’-इत्ये-
कवचने विवक्षिते, षोडशभिर्हृत्विग्भिः सहयागो
भवति-इत्येवम् उच्यते, प्रतिकारकं क्रियाभेदः, याजमा-
नानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् ‘यजेत’ इत्युच्यते
यजमानः, आध्वर्यवानेव कुर्वन् अध्वर्युयजति-इत्येवम्
उच्यते, यथा सम्भरणमेव कुर्वती स्त्री पक्तिं करोति-
इत्युच्यते, यस्य च कारकस्य य आत्मीयो व्यापारः, स
एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति-इति । एवं
चेत् यावान् व्यापारो यजमानस्य, स तावान् न सम्भूय
कर्त्तव्यः, एकेनैको याजमानोऽपरेणापरः । द्वादशे वा शते
एकेन षट्पञ्चाशत्, अपरेणापि षट्पञ्चाशत्-इति । इह
तु पत्नीव्यापारः अन्य एव, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना
यजमानस्य एकत्वं विहन्ति, यथा अध्वर्युराध्वर्यवेषु प्रवर्त्त-
मानः । अवश्यं च सह पत्न्या यष्टव्यं, मध्यगं हि इदं
दम्पयोर्धनं तत्र यागोऽवश्यं सह पत्न्या कर्त्तव्यः, इतरथा
अन्यतरानिच्छयां त्याग एव न संवर्त्तन्, तथाहि द्वितीयया
पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति,
तत्र क्रत्वर्थान् एषा करिष्यति । कर्त्तृसंस्कारार्थेषु नैव
दोषः, सम्भ्रान्ति हि तानि सर्वत्र-इति” भा०

“लिङ्गदर्शनाच्च” १८७० ।

“लिङ्गं खल्वपि दृश्यते, ‘योक्त्रेण पत्नीं सञ्चरति मेख-
लया यजमानं मिथुनत्वाय’-इति । यदि स्त्रीपुंसा-
वेकत्र, योक्त्रस्य मेखलायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते,
मिथुनसम्भ्रान्तं, तदेतत् स्त्रीपुंससाधनके कर्म्मण्युपपद्य-
ते, न अन्यथा” भा०

‘क्रीतत्वात् भक्त्या स्वाभित्वमुच्यते’ १८७०

“स्थितादुत्तरुच्यते । तदुच्यते पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,
यदुक्तं स्ववती स्त्री-इति, क्रीता हि सा, दृष्टार्थत्वात्
अधिरथशतदानस्य, अतो यदस्याः स्वाभित्वम् उच्यते, तत्

भक्त्या यथा पूर्णकोऽस्माकं वलीवर्द्धनाम् ईष्टे-इति,
एवं पत्न्यपि पारिणयस्य ईष्टे-इति” भा०

“फलार्थत्वात् स्वाभित्वे नाभिसम्बन्धः” २०७०

“नैतदस्ति, कृत्यो मुख्यः, गौणं स्वाभित्वम्-इति, फ-
लार्थिनी हि सा, स्मृतर्त्तादिरप्युच्यते, स्मृत्युत्तरोधात्
अस्मात् स्यात्, स्ववती श्रुत्युत्तरोधात्” भा०

“फलवत्तां च दर्शयति” २१७०

“सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य धुर्यायु-
क्तायभूताम्, सज्जानानौ विजहताम् अरातीर्दिवि
जग्रे तिरजरमारभेताम्”-इति दम्पत्योः फलं दर्शयति ।
तस्मात् अयुभावधिकृतौ-इति सिद्धम्” शबरभाष्यम् ।

“सूत्रनीतिः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः” स्मृतिः ।

क्रयनक्षत्राणि सु० चि० पौ० धा० रितानि यथा ।

“कृत्ये विक्रयो नेष्टो विक्रयश्च कृत्योऽपि न । पौष्णा
स्तु पाश्विनीवातश्चक्षुताः क्रये शुभाः” सु० चि० ।

“अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेधं वदन्कृत्यवि-
क्रयनक्षत्राण्युत्तमाह कृत्ये-इति । कृत्यनक्षत्रे विक्रयो
न कार्यः, तथा विक्रयनक्षत्रे कृत्योऽपि न कार्यः,
नन्विदमयुक्तं विक्रयोनाम मौल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं कृ-
योनाम मौल्यं दत्त्वा स्वग्रहणं यदा येन क्रयः कर्त्तव्यः
तदा न्येन विक्रयोऽपि कर्त्तव्यस्तत्र कृत्यविक्रयनक्षत्राणां
महाभेदादुभयविधसुहृत्तांशुपपत्तिः उच्यते विक्रेता य-
दा सुहृत्तैर्विक्रयार्थं गृह्यते तदा कृत्यणोऽनुज्ञां लब्ध्वा दा-
वदिष्टं वस्तु स्वगृह्णत्युच्यते, तत्कर्म विक्रयशब्द-
वाच्यं यदा तु कृत्यिणा कृत्यसुहृत्तं प्राप्यते तदा विक्रेते सू-
ल्यद्रव्यं दत्त्वा ग्रथक् कृतविक्रेतवस्तु गृह्यते तत्कर्म कृ-
यशब्दवाच्यमिति सत्त्वात् समाधिः । अथवा कृत्यविक्रेतो-
रन्यतरस्य

कदाचित्सुहृत्तसम्भवाद्युद्योवनावश्य-

कत्वे । आवश्यकत्वे तु सुहृत्तगवेषणायां कालविल-
म्बनिष्पत्तायन्येन तृतीयेन सुहृत्तविचारननङ्गीकृत्य सल-
वस्तुप्राप्ताया वस्तुग्रहणसिद्धिसम्भवात् तदा विक्रेत-
रेव सुहृत्तविचारः । एवं च क्रोतुरप्यवश्यविक्रेतव्यस्य व-
स्तुनो यदा गृहीता सम्भवेत्तदैव सुहृत्तमनालोच्य वस्तु-
दानमावश्यकम् सुहृत्तविचारतः कालविलम्बे तावद्-
व्यप्राप्त्यनुपपत्तेः । तदा तु कृत्य एव सुहृत्तविचारः ।
नन्वेवमपि कृत्यविक्रयनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधाना-
त्तयोः परस्परगतनिषेधो न युज्यते यथा राजदर्शनं
विहितनक्षत्रेभ्योऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शनं निषिद्धम्-

ल्यर्थोऽस्यते, सर्वं “वाक्यं सावधारणं भवतीति” न्यायात् उच्यते । क्रयनक्षत्रे क्रयः कार्य इत्युक्तेः विक्रयस्य स्वतन्त्र कर्मत्वात् तत्र क्रयार्थे निषेधाभावः एवं विक्रयार्थेऽपि क्रयनिषेधाभावः तत्र निषेधे सत्यन्यनक्षत्राणां मध्यम-त्वागतेः कदाचित् क्रयनक्षत्राणां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य विक्रयस्य विहितसङ्घर्षात्पुनश्चैव तत्र सुहृत्सामिध्यापि-यास्तदर्थमपि वाचनिकस्तन्निषेधः अतः । क्रयविक्रयनक्षत्रेभ्योभिन्ननक्षत्रेषु क्रयविक्रयौ मध्यमावित्यनुमितिः निषेधस्य वाचनिकत्वमुक्तं दोषिकायाम् “यस्मादशक्या-दिङ्गताशपूर्वनेष्टाः क्रये विक्रयणोऽतिशस्ताः । पौष्णाऽश्व-चित्वाब्धुषवातकम्पाः शस्ताः क्रये विक्रयणे निषिद्धाः” इति अथ क्रयसङ्घर्ष उच्यते । तत्र पौष्णं रेवतो अश्वं पः शत-तारका अश्विनी वातः स्त्राती अश्वणः चित्वा एतानि भानि-क्रये शुभानि विक्रये निषिद्धानि च सम्प्रतिरत्नोक्तैव ।

क्रयण न० क्री-भावे ल्युट् । क्रये “वैश्वराजान्ययोः सोमे-न्यगोधस्तिभीतुपनक्ष्णेच्छन् भक्षाय क्रयणप्रभृत्यनुसोमम्” कात्या० श्रौ० १०, ६, २०, क्रयणप्रभृति (सोम) क्रयणादा-रभ्य” ककेः । क्रयणस्येदम् छ । क्रयणीय क्रयणसम्बन्धि-दिने । “अपस्त्रव्यभक्षावापनं क्रयणीयादौ” कात्या० श्रौ० १६, ६, २३, आदौ क्रयणीयस्याङ्गः” सं० व्या० ।

क्रयनियम पु० क्रये नियमः । क्रोडविक्रोतोर्नियमभेदे । स च नियमः “भूयसा वस्त्रमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अकानिधं पुनर्यन् । स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा वि-दुहन्ति प्रवाणम्” ऋ० ४, ०४, ६, भाष्ये दर्शितो यथा-“अत्र ऋग्वेदे संप्रदायविद्विः पूर्वोच्यतेः केचित् श्लोकाः पश्यन्ते तत्र लिख्यन्ते । “अथ यः पतिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रेतारं पुनर्गच्छन् विक्रीतस्वयं सया । इति ब्रुवन् कामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम् । स वि-क्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् । ङीनं न लभते वस्त्रं यदा विक्रीतवान् पुरा । यथासमयमेव श्वात्तयोर्न पुनरन्यथा । अथ विक्रय एवेति सत्यस्येत् कृतोभवेत् । अथ मूल्यार्थमेतत् स्याद्विचार्यैव तु निर्णयः । इत्येवं समयो-ऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते । तस्मादादौ सया कार्यः स-मयोऽत्रेति चिन्तयन् । वामदेवो वशीजय शत्रुं स्तोत्रेण भूयसा । विक्रीणन् समजं चक्रइन्द्रं क इममित्युच्यते । अतश्च ह्यृच एकार्थे भूयसा वस्त्रमित्यसिनि” । अथ-मर्थः प्रतिपाद्यते कश्चित् भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण कनीयोऽत्यन्तरं वस्त्रं वस्तु मूल्यं धनमचरत् प्राप्नोति पु-

नर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रीतायमर्थो सया न विक्रीत इति ब्रुवन् न कानिधं मूल्यपूर्तिं कामयते व्ययवेनोत्तम पुरुषः । स विक्रेता भूयसा धनेन कनीयोऽत्यन्तरं मूल्यं नारिरेचीत् क्रोडः सकाशात् रिक्तीकरोति न लभत इत्यर्थः । दीना असमर्था दक्षाः समर्थाश्च वाणं वचनं विप्रदुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते”

“कइमं दणभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः यदा वृक्षाणि जंघनद्वयैर्न मे पुनर्ददत्” ऋ० ४, २४, १०,

“मम मदीयमिदं स्त्रभूतमिन्द्रं धेनुभिः प्रीणयित्वीभिर्दश-भिर्दशसंख्याकाभिः स्तुतिभिः कः क्रीणाति क्रयं करोति चे तदानीं क्रेतारोयुष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते यदा-ऽयमिन्द्रो वृक्षाणि त्वदीयान् शत्रून् जंघनत् हन्यात् अथा-नन्तरमेवैनमिन्द्रं मे मया पुनर्ददत् पुनर्दद्यात्” भा० ।

“निश्चित्य वस्तु तन्मूल्यसमयोः सम्प्रतौ शिवे ! पर-स्वराज्ञाकरणं क्रयसिद्धिस्ततो भवेदिति” । “क्रयसिद्धिर-दुष्टानां गुणश्रवणतो भवेत् । विपर्यये तद्गुणानान्यथा भवति क्रयः” महा० नि० त०

क्रयलेख्य न० इत० । “गृहं चेत्वादिकं क्रीत्वा तल्लभ्यन्त्याश्चरा-न्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते” वृह-स्पत्युक्तलक्षणे क्रयसूचकपत्रे (कवाला) ।

क्रयविक्रय पु० द्विव० । इन्द्रः १ क्रये विक्रये च । “आगमं निर्ग-मस्यानं तथा वृद्धिचयावुभौ । विचार्य सर्वपरानां का-रयेत् क्रयविक्रयौ । पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते । कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्धसंस्थापनं नृपः” मनुः । “आगमनियमोपयोगादेः पण्यानामनियतत्वात् अस्थिरा-र्षाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरतरार्षाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्धविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्नुपुरुषेण व्यवस्थां (मूल्यस्य) कुर्यात्” कुल्लू० । “क्रयविक्रयानुशयस्य विवादः स्थायिपालयोः” मनुः । क्रयसंहितोविक्रयः शा० त० । २ क्रयसंहितविक्रये । “देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपक्षगाः । नासन् कुतयुगे तात ! नदा न क्रयविक्रयः” भा० व० १४६ अ० । इत्युक्ते बाणज्ये “ऋणदानं तथाऽऽदानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् । न कुर्याद्गुरुणा सार्द्धं शि-ष्योभूत्वा कथञ्चन” तन्त्रसा० ।

क्रयविक्रयानुशय पु० क्रये विक्रये चानुशयः पश्चात्तापः । मनुक्ते अष्टादविवादान्तर्गते विवादभेदे । स च द्विविधः क्रीतानुशयो विक्रीतानुशयश्च । अनुशयशब्दे १८६ पृष्ठे त-द्विदितिः दृष्ट्या । अधिकं क्रीतानुशयशब्दे वक्ष्यते ।

क्रयविक्रयिका पु० क्रयविक्रयाभ्यां जीवति उन् । बणिग्जने
“यस्तु क्रयविक्रयाट् ठन्” पा० क्रयविक्रयपह्णं व्यस्तसमस्त
विषयस् तेन व्यस्तादपि ठन् । क्रयिक विक्रयिक तेन
जीविनि वि० ।

क्रयशोधे न० कपिशोधे + प्रथो० । क्रयशोधे विक्रा० ।

क्रयाक्रयिका क्रयसहितः अक्रयः शक० स्वार्थे क व्यत-
दत्त्वम् । क्रये अक्रये च ।

क्रयारोह पु० क्रयस्य क्रयार्थमारोह्यत्व आ + रुह आधारे
घञ् चतुर्थ्यर्थे ङित० । हृष्टे (हाट) हारा० ।

क्रयिक त्रिक्रयेण जीवति क्रयात् व्यत्तादपि ठन् । बणिग्जने
“पय्यीयतृ क्रयिकलोकमगण्यपण्येतित्यादि” भाषः
क्रय + प्रयोजनमलप्यस्य ठन् । २ क्रतेरि “घनेन क्रयिको
हन्ति खादकश्चोपभोगतः । घातको बधवन्वाभ्यामित्येष
विविधो बधः” भा० आनु० ११५ अ०

क्रय्य वि० क्रयाय क्रोतारः कणोयु रतिबुद्ध्या प्रसारितस्
क्रो-यत् “क्रय्यस्तदर्थे” पा० नि० । क्रयनिमित्तं हृष्टे
प्रसारिते द्रव्ये “क्रय्यस्ते सोमो राजा इति क्रय्य इत्याह
सोमविक्रयी” शत० ब्रा० ३, ३, ३, १,

क्रवण वि० क्रुड्-शब्दे ल्यु । १ स्तुतिकर्त्तरि “अत्रा न हाई
क्रवणस्य रेजते” ऋ० ५, ४४, ६, “क्रवणस्य स्तुतिकर्त्तुः”
भा० भावे ल्युट् । २ शब्दकरणे न०

क्रविष्णु वि० क्रु-वा-इष्णु च । क्रव्यादे राजसौदौ “क्रव्यात्
क्रविष्णु विविनेतुं दृक्कणम्” ऋ० १, ८७, ४,

क्रविस् न० कृव-इसुत्लस्यरः । मांसं क्रव्ये । “यदश्वस्य क्रविषो
गम्भोअस्ति” ऋ० १, १६२, ६, १२, “क्रविषः मांसस्य” भा०

क्रव्य न० कृव-यत् लस्य रः । आसमांसं अमरः । “स्युष्टगत-
मपि क्रव्यमव्ययसति” मालती० । “क्रव्यादाः प्राणिनां
क्रव्यं दुदुङ्गः स्वकलेवरात्” भाग० ४, १८, २३, । मांस-
भेदास्तदुगुणाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

“अत जड्वै मांसवर्गानुपदेव्यासः तद्यथा-जलेशया
आनूपा आस्याः क्रव्यभुज एकशक्ता जाङ्गलाश्चेति षण्-
मांसवर्गास्तेषां वर्गाणाञ्चतस्रोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुन-
र्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽ-
ष्टविधः तद्यथा-जाङ्गला विक्किराः प्रतुदा गुहा-
शयाः प्रसङ्गाः पण्डगा विजेशया आस्याश्चेति । तेषां
जाङ्गलविक्किरो प्रधानतमौ तावेण हरिण्यङ्कुरङ्कुरा-
लकृतमालशरभश्च दंष्ट्रापृषतचारुक्करश्चमातृकाप्रभृतयो
जाङ्गला स्तगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरा-

स्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च । कषायो मधुरो हृद्यः
पित्तासृक्कफरोगहा । संग्राही रोचको बल्यस्तेषा-
मेणो ज्वरापहः । मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनल-
दीपनः । शीतलो बद्धविण्मूत्रः रुग्न्निर्हरिणो लघुः ।
एणः कृष्णक्षयोक्षेयो हरिणस्तान्न उच्यते । न कृष्णो
न च तान्नस्य कुरङ्गः सोऽभिधीयते । शीतासृक्पित्तश-
मनी विज्ञेया स्तगमातृका । सन्निपातक्षयश्चासका
सहिक्काऽरुचिप्रणुत् । लावतित्तिरिक्पिञ्जलवर्त्तीरवर्त्ति-
कावर्त्तकनमृकावर्त्तीश्चकोरकलबिङ्गमयूरककरोपचक्र-
कुक्कुटसारङ्गशतपलककुतित्तिरिक्कुराराङ्ककयवलकप्रभृतय-
स्तग्राहणा विक्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया
दोषशमनाश्च । संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः । ईषङ्गुह-
णमधुरो हृद्यो मेधाग्निवर्द्धनः । तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो
ग्राही वर्णप्रसादनः । हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाङ्गौ-
रतित्तिरिः । रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ।
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते । वातपित्तहरा
हृद्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः । लघवः क्रकुरा हृद्यास्तथा
चैवोपचक्रकाः । कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो
रुचिप्रदः । मयूरः स्वरमेधाग्निङ्कयोत्तेन्द्रियकार्यकृत् ।
स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृषः स्वेदस्वरवलावहः । वृंहणः
कुक्कुटो वन्यस्तद्वृषाभ्यो गुरुस्तु सः । वातरोगक्षयवन्मी-
विषमज्वरनाशनः । कपोतपारावतश्चङ्गराजपरभृत-
कोयष्टिककुलिङ्गश्चकुलिङ्गगोदोडकडिडिमाणकशतप-
लकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावलगुलीगिरिशालह्ना-
लदूषकसुगृहीखङ्गरीटकहारीतदात्युहप्रभृतयः प्रतु-
दाः । कषायमधुरा रुद्धाः फलाहारा मरुत्कराः ।
पित्तक्षेपहराः शीता बद्धलूताल्पवर्चसः । सर्वदोषक-
रक्तेषां भेदाशी मलदूषकः । कषायस्वादुलवणो गुरुः
कालकपोतकः । रक्तपित्तप्रशसनः कषायविशदोऽपि च ।
विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः । कुलिङ्गो
मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेष्ट-
कुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः । सिंहव्याघ्रवृत्तरत्नलक्ष्मीपिमा-
जरीरष्टगालवृत्तेर्वीरकप्रभृतयो गुहाशयाः । मधुरा
गुरवः स्निग्धा ब्रह्मा मारुतनाशनाः । उष्णवीर्या हिमा
नित्यं नेत्रगुहाविकारिण्याम् । काककङ्कुररचाप्रभास-
शशघात्युलूकचिह्नस्थेन गटप्रभृतयः प्रसङ्गाः । एते
सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसाह्वयः । रसवीर्यविपा-

केषु विशेषाच्छोषिणे हिताः मद्गुमूषिकद्वन्द्वशायि-
कायकुशपूतिवासवानरप्रभृतयः पश्यन्ति गताः । मधुरा
गुरवो वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च
कासार्यः श्वासनाशनाः । श्वाविच्छल्यकगोधाशशदृष्टदंशलो-
पाकलोमशकर्षकदलीष्टगप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकुल-
महाबभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः । वर्चोमूत्रं संहतं कु-
र्याते वीर्यं चोष्णाः पूर्यन्ते स्वादुपाकाः । वातं हन्युः
श्लेष्मपित्ते च कुर्यात् । स्निग्धाः कासश्वासकाश्यापहास्य ।
कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः । नातिशीतल-
वीर्यत्वाद्वाते साधारणो मतः । गोधा विपाके मधुरा
कषायकटुका स्मृता । वातपित्तप्रशमनी दृंहणी बल-
वर्द्धनी । शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।
प्रियको मारुते पथ्योऽजगरस्त्वर्शसां हितः । दुर्गमा-
निलदोषघ्नाः क्षमिद्रूपीविषापहाः । चक्षुष्या मधुराः
पाके सर्पां मेधाग्निवर्द्धनाः । दधीकिरा दीपकाश्च तेषूष्णाः
कटुपाकिनः । मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रसा-
रताः । अश्वाश्चतरगोखरोध्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो
ग्राह्याः । ग्राह्या वातहराः सर्वे दृंहणाः कफपित्त-
लाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः । ना-
तिशीतो गुरुः स्निग्धो सन्दपित्तकफः स्मृतः । जगलस्त्व
नभिखण्डो तेषां पीनसनाशनः । दृंहणं मांसमौरभ्रं
पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदःपुच्छोद्भवं दृष्टमौरभ्रसदृशं
गुणैः । श्वासकासप्रतिश्रायविषमज्वरनाशनम् । अमा
त्यग्निहितं गव्यं पवित्तमनिलापहम् । औरभ्रवस्त्वलवणं
मांसमेकशफोद्भवम् । अत्याभिखण्डप्रयं वर्गो जाङ्गलः
समुदाहृतः । दूरे जनान्निलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये सृष्टाश्च विहङ्गाश्च ते ज्वाभिखण्डिनो सताः । अ-
तोवासन्ननिलयाः सन्धीपेदकागोचराः । ये सृष्टाश्च वि-
हङ्गाश्च महाभिखण्डिनस्तु ते । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः
तद्यथा कूलचराः स्रवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्रा-
श्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृष्टमररोहित
वराहखड्गिगोर्क्षकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरगवयप्रभृतयः
कूलचराः पशवः । वातपित्तहरा दृष्टामधुरा रस-
पाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्ध-
नाः । विरूक्षणी लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः । स्वा-
द्वस्त्वलवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः । गवयस्य तु
मांसं हि स्निग्धं मधुरकामजित् । विपाके मधुरं
चापि व्ययस्य तु वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो दृष्टो

महिषस्तर्पणी गुरुः । निद्राशुस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मांस-
दाढ्यकृत् । रुरुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु
स्निग्धं मधुरकामजित् । विपाके मधुरं चापि वातपित्त-
प्रणाशनम् । सृष्टमस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रवर्द्धनम् । स्वेदनं दृंहणं
दृष्टं शीतलं तपणं गुरु । स्निग्धं अमानिलहरं वाराहं
पलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिपशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्तत्रं पवित्तसायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् । गोकर्ण-
मांसं मधुरं स्निग्धं सृष्ट कफावहम् । विपाके मधुरञ्चापि
रक्तपित्तविनाशनम् । हंससारसकौञ्चककृवाककुरारका-
दम्बकारण्डवजीवज्जीवककबलाकापुण्डरीकस्रवशरारी-
सुखनन्दीसुखमद्गुत्कोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्कर-
शायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकासेधरावश्चेतचरणप्रभृतयः
स्रवाः संघातचारिणः । रक्तपित्तहराः शीताः
स्निग्धा दृष्टा मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रस-
पाकयोः । गुरुष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्द्धनप्रदः ।
दृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः । शङ्खशङ्ख-
नखशुक्तिशङ्खकभङ्गकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्मकुम्भीर-
कर्कटकक्ष्णककर्कटकाशुमारप्रभृतयः पादिनः । शङ्ख-
मादयः स्वादुरसपाका मरुज्जुदः । शीताः स्निग्धा हिताः
पित्ते वर्चस्थाः श्लेष्मवर्द्धनाः । क्षणककर्कटक्षेपं बल्युः
कोष्णोऽनिलापहः । शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनि-
लपित्तहा । मत्स्यास्तु द्विदेवा नादेयाः सास्रश्चाश्च । तत्र
नादेयाः । रंहितपाठीनपाटलाराज्जीवविर्भिगोमत्स्य-
क्ष्णमत्स्यवागुञ्जारसरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः । ना-
देया मधुरा मत्स्या गुरवोमारुतापहाः । रक्तपित्तकरा-
शोष्णा दृष्टाः सिग्धास्त्ववर्चसः । कषायानुरस्तेषां शष्प-
शैवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तको-
पनः । पाठीनः श्लेष्मलो दृष्टो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूषयेदन्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ । स्रलो दृंहणो
दृष्टः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरसडागसम्भूताः सिग्धाः
स्वादुरसाः स्मृताः । महाहृदेण बलिनः स्वस्तेऽन्तस्त्वबलाः
स्मृताः । तिमिभिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकमन्दि-
गारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहाभीनराजीवप्रभृतयः सा-
स्रजाः । सास्रजा गुरवः सिग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
उष्णा वातहरा दृष्टा वर्चस्थाः श्लेष्मवर्द्धनाः । बला-
वहा विशेषेण मांसाश्रितत्वात्सृष्टजाः । तेषामस्य-

निलम्नत्वाच्चैष्टुप्कौप्यौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात् स्वादु-
पाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः । नादेया गुरवो
मध्ये यस्मात्पुच्छास्यचारिणः । सरस्तडागजानान्तु
विशेषेण शिरोलघु । अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपा-
नजाः । किञ्चिन्नुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते । अ-
धस्ताद्गुरवो ज्ञेया स्त्वप्याः सरसिजाः सृताः । उरोवि-
चरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु सृतम् । इत्यानूपो महाभि-
स्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः । तत्र शुष्कपूतिव्याधितविष-
सर्पहतदिग्धविह्वजीर्णक्षशवालानामसात्व्यचारिणां मां-
सान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहतपरिणतः त्यासंपू-
र्णवीर्यत्यादोषकराणि भवन्ति । अरोचकं प्रति-
श्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्तितम् । विषव्याधिहतं मृत्युं
बालं हृदिञ्च कोपयेत् । कासश्वासकरं दृढं तिदोषं
व्याधितूषितम् । क्षिप्तसृत्तुं शजननं क्षयं वातप्रकोपणम् ।
एभ्योऽन्येषामुपादेयं मांसमिति । स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो
विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाश-
रीराः प्रधानतमा एवमेकजातीयानां महाशरीराः प्र-
धानतमाः । स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदे-
क्ष्यामः तद्यथा—रकादिषु शुक्रानेषु घातपूत्तरो-
त्तरेषु गुरुतरास्तथा सकृत्स्थित्यक्रोडशिरःपादकर-
कटीपृष्ठचर्मकालेयकयकदन्त्राणि । शिरःस्तन्त्रं कटी-
पृष्ठं सकृत्स्थिनी चात्मपञ्चयोः । गुरुपूर्वं विजानीयाद्धान-
वस्तु यथोत्तरम् । सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुर्दा-
हृतः । पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम् ।
उरोऽग्नीव विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । पक्षोत्-
क्षेपात्मनो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणां । अतीव रूक्षं
मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनाम् । दृंहणं मांसमत्यर्थं
खगानां पिशिताशिनाम् । सत्स्थाशिनां पित्तकरं वातघ्नं
धान्यचारिणाम् । जलजानूपजा प्यास्याः क्रव्यादेकश-
फास्तथा । प्रसहाविलवासाश्च ये च जाङ्गलसंज्ञिताः ।
प्रतदा विष्काराश्चैव लववः स्युर्यथोत्तरम् । अल्पाभि-
स्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा । प्रमाणाधिकास्तु
स्वजातौ चाल्पसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्वशरीरे-
भ्योऽपि प्रधानतमा भवन्ति यत्कृत्य देशवर्तिनस्तानाददीत
प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कं साद्यस्कमक्षिप्तमुपादेयं
मांसमिति । भवति चोत् । वयः शरीरावयवाः स्वभावो
घातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्वा चास्मिन्
परीक्षिता” ।

क्रव्यघातन पु० क्रव्यस्य क्रव्यार्थं घातयेत्सौ हन-स्वार्थे
णिच्-कर्म्मणि ल्युट् चतुर्थ्यर्थे इत० । १।सृगमात्रे
शब्दच० । क्रव्यार्थं घातयन्ति घाति-ल्यु । मांसार्थं घातके
रुरूपे सृगभेदे “यत् निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम
रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति” भाग० ५।२६।१५ तस्य त-
थात्वोक्तौ : “क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थम्” श्रीधरः ।

क्रव्यभुज् पु० क्रव्यं भुङ्क्ते भुज-किन् । १।क्रव्यभेदे राजसे
२क्रव्यादे रुरूपे सृगभेदे च “ससैन्धवः क्रव्यभुगेणमांस
योर्हितः ससर्पिः समधुः पुटाह्वयः” सुशु० । ३।मांसभो-
क्तृमात्रे लि० ।

क्रव्याद् पु० क्रव्यं मांसमस्ति अद-किप् । १।राजसे २मांस-
शिनि लि० चेदि- “क्रव्याद्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्ग-
मः । रघुः क्रव्यादः मृध्रादयः” मल्लि० “क्रव्याद्भिश्च हतस्या-
न्यैः” मनुः “क्रव्याद्भिः व्याघ्रादिभिः” कुल्लू० “स्वष्ट-
गालखरैर्दोषो प्यास्यैः क्रव्याद्भिरेव” मनु० च ३श्वदा-
हके अग्निभेदे “अपान्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं
सेवइत्ययं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्षाऽश्नन्ति अथ
येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावैतदुभावतोऽपहन्ति”
शत० ब्रा० १।२।१।४। “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमा-
दमग्निमपजहि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं निःसेध
निःशेषं दूरे गमय” वेददी० “योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश
यो मृहम्” ऋ० १०।१६।१० क्रव्यादोनिप्राप्तिश्च गुरुत-
ल्पगमनमहापातकावशेषवतां मनुक्ता यथा “तृणगुल्म-
लतानाञ्च क्वप्रादां दंष्ट्रिणां तथा । क्रूरकर्मजताञ्चैव
शतशो गुरुतल्पगः”

क्रव्याद् पु० क्रव्यमस्ति अद-अण् उप० स० । १।राजसे २मांस-
भोजिमात्रे लि० स्त्रियां टाप् सि०को० । “क्रव्यादः श्व-
भक्षणे” विधानपा० ५०।४० उक्ते शब्दभेदे ।

वज्रेण क्रव्यादत्वं भा० आ०७अ० भुगुणा सर्वभक्षत्वे
शामे अग्नये दत्ते तत्परिहारार्थं श्वरूपक्रव्यादनादुक्तम्
“कथं देवसुखो भूत्वा यज्ञभागायभुक् तथा । हृतभुक् सर्व-
लोकेषु सर्वं भक्षत्वमेधति” इत्युपक्रमे “लोकानामिह
सर्वेषां त्वं कर्ता चान् एव च । त्वं धारयसि
लोकान्स्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्तकः । स तथा क्रूर लोकेश !
नोच्छिद्येरन् यथा क्रियाः । कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः
सन् हृताशन ! । त्वं पवित् सदा लोके सर्वभूतगतिश्च
ह । स त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेधसि । अपाने
ह्यर्जिषोयास्ते सर्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ! । क्रव्यादा

च तनुयां ते स सर्वं भक्षयिष्यति । यथा सूर्याग्निभिः
सृष्टं सर्वं शुचि दिभाज्यते । तथा त्वद्विर्भिर्दग्धं सर्वं
शुचि भविष्यति । त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्भि-
निर्गतम् । स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यवृषेर्विभो ! ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं सुखे कृतम् ।
कव्याच्छब्दशिते शतं ब्रा० वाक्येन ऋग्वेदवाक्येन च
तस्य कर्म्मार्थादावपसारणमुक्तम् । “कव्यादमग्निं प्रहिणो-
मि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवायमितरो
जानवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ऋ० १०, १६, ८, भा०

“आहिताग्निमरणे एतदादिके द्वे ऋचौ औपास-
नोद्भासने विनियुक्ते तत्र प्रथमायाः पूर्वार्द्धेन दक्षिणस्यां
दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति उत्तरे शा-
तिकर्म्मार्थमादत्ते । “कव्यादं कव्यमाभिषं तदत्तीति त्रीप्र-
मग्निं दूरं विप्रकष्टे देशे प्रहिणोमि प्रथमयाभि । रिप्रं
पापं तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञो यमो राजा येषां
तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु अथ शा-
निकर्म्मार्थमुपासने इतरः कव्यादादन्यो जातवेदा अग्नि-
रिहैव देशे देवेभ्यो देवार्थं हव्यं वहतु” भाष्ये दक्षि-
णपश्चिमदेशे तस्याग्नेः प्रक्षेपणोक्तेः । ४ सांसभक्तके ऋग्वेदे
“यत्न निपतितं पुरुषं कव्यादा नाम रुवस्तं कव्येण
घातयन्ति” भागं ५, २६, १५ ।

कव्यादाश्च व्याघ्रदयस्तद्योनिप्राप्तिश्च अभक्ष्यभक्ष्यपा-
पात् भवतीति मनुनोक्तं “हिंसा भवन्ति कव्यादाः
क्षमयोऽभक्ष्यभक्षणात्” कव्यादा व्याघ्रादयः कुल्लू० कव्या-
दिनुप्रभृतयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

क्रशि नामधातुः क्षं करोति णिच् ऋतोरः । कृशयति ते
अचक्रशत् त । क्त कृशितः । “कृशितं शरीरमशरीरशरैः”
भाषः । कृशितं क्षयीकृतम् ।

कृशिमन् पु० क्षयश्च भावः वृद्धांश्चमनिच् ऋतोरः । काश्ये
“सुभ्रुवां कृशिमशालिभि मध्ये” भाषः ।

कृशिष्ठ लि० अतिशयेन क्षयः इडन् ऋतोरः । अतिशय
क्षये । ईयडुन् । कृशीयस् तत्कार्यं लि० । स्त्रियां ङीप् ।

क्रा लि० कृम्-विट् अस्यात् । क्रान्तरि उदधिक्राः ।

क्राकचिक लि० कृक्चः करपत्वं तत्क्रियया जीवति ठक् ।
करपत्क्रियोपजीविनि (कराति) । “मायूरकाः क्राकचि-
काः वेपकारश्चकास्तथा” रामा० अथोद्धाकाण्डे ८२ अ०

क्राथ पु० कृथदेशानां राजा अण् । १ राक्षसहावतारे दक्षि-
णापथेश्वरे नृपभेदे “महन्तु सुषुवे यन्तु सिंहकार्केन्दु

मर्दनम् । स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः”
भा० आ० ६७ अ० । “तन्मन्त्रयुर्न पाश्चैव दक्षिणापथवासि-
नः । क्राथोऽंशुमान् श्रुतवर्षा च वेणुदारिश्च वीर्यवान्”
हरिवं० ११८ अ० । २ रामसेनापतिवानरभेदे च “नलनीला-
ङ्गदक्राथमैन्द्विविदपालिता । ययौ सुसहती सेना
राघवस्वार्थसिद्धये” भा० व० २८३ अ० । ३ नागभेदे “ह्लादः
क्राथः शितिकण्ठोऽग्रतेजास्तथा नागौ चक्रमन्दातिचखडौ”
भा० मौ० ४ अ० । कृथ-भावे षञ् । ४ मारणे पु० हेम०

क्रान्त पुंस्त्री क्रम-कर्त्तरि क्त । १ कोटके स्त्रियां जाति-
त्वे ऽपि संयोगोपधत्वात् टाष् । कर्म्मणि-क्त । २ आक्रा-
न्ते श्वाकृढे च लि० “क्रान्ते” रुचा काञ्चनवप्रभाजा”
भाषः “अश्वक्रान्ते ! “रथक्रान्ते ! विष्णु क्रान्ते !
बसुधरे !” स्नानमन्त्रः । ४ पादेन्द्रिये न० । “मनसीन्दुं
दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्” मनुः “क्रान्ते
पादेन्द्रिये” कुल्लू० भावे-क्त । ५ क्रमणे न० । कदभिहि-
तो भावोद्भवप्रवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः । ६ क्रमणकर्म्मणि
न० “विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णोर्विक्रमणं
विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्” शत० ब्रा० ५।४।२।६।
कर्त्तरि क्त । ७ वृहत्यां स्त्री राजनि० द्यतीति लि० क्रान्तदश्नी

क्रान्तदशिन् लि० क्रान्तमस्त्राहोन्द्रियविप्रतामतिक्रान्तं यस्तु
भूतादि सर्व्ववस्तु दृष्टं शीलमस्य दृश-णनि । १ अतीतादि
वस्तुदृष्टरि २ सर्व्वज्ञे ब्रह्मणि न० कविशब्दे १८३१ पु० दृश्यम् ।

क्रान्ति स्त्री० क्रम-भावे क्तिन् । १ पादविच्छेदे २ गतौ च हेम०
अयनशब्दे २२८ पु० दर्शिते ज्योतिषप्रसिद्धे अपमशब्दार्थे-
तत्त्वानुक्तमविकं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा
“ननु गोले वृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वादन्वया चक्रकला-
नुपपत्तेरित्यत्रैकवृत्ताभावात् कथं राश्यङ्गुनं १ राशिविभा-
गानुपपत्तिश्च अन्तरालभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्त-
कथनच्छलेन पूर्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं
करोतीत्याह” रङ्ग० । “अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक्
तथाऽपरा । क्रान्तिसञ्ज्ञा तया सूर्यः सदा पर्येति भास-
यन्” सू० सि० । “अयनस्थानसारभ्यायनं परिवर्त्तनं तदयन-
स्थानपर्यन्तम् । चकाराध्वारस्वसापत्न्योर्भिन्नायनस्थाननि-
रासार्थकः अपरा गोले आधारवृत्तप्रमाणा वृत्तरूपा कक्षा
तथा राश्यङ्गुमार्गेण । एवकारोऽन्यभागे व्यवच्छेदार्थकः ।
तिर्यक् उक्तवृत्तानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसञ्ज्ञा क्र-
मणं क्रान्तिः यद्गमनभोगज्ञातार्थः । वृत्तं तत्सञ्ज्ञसुपक-
ल्पितम् । अयनविषुवद्वयसंज्ञं क्रान्तिवृत्तं द्वादशराश्य-

ङ्कित गोले निवस्येदिति तात्पर्यार्थः । भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् सः सूर्यः । एतेन चन्द्रादीनां निरासः । सदा निरन्तरं तथा क्रान्तिसञ्ज्ञया कचया पर्येति स्वशक्त्या गच्छन् भगवणपरिपूर्तिभोगं करोति । सूर्यगयनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः । ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह "रङ्गं चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः । ततोऽप्येकदा दृश्यन्ते विक्षेपान्तेष्वपकृमात्" सू० "चन्द्रादयोऽकव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्वकोयैः पातैः पानाख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वगोलस्थानेऽभिधितैस्ततः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतग्रहभोगस्थानादित्यर्थः । चक्रादिचिपान्तरेणाप्रकटा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति । अतः कारणादपकृमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु ऋणतागतविक्षेपकलापस्थानेषु भूस्पर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा च क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवदण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्पृष्ठभान्तरस्थाने च लग्नसङ्गतपरमविक्षेपकलाभिस्तन्निभान्तरस्थानादूर्ध्वःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगयनुरोधेन खं खं भिन्नं कल्पितं तत् गच्छन्तीति भावः" रङ्गं क्रान्तिस्यष्टाप्रकारश्च सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा "अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां सप्तक्रान्तिमाह" रङ्गना० "विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता । दिग्भेदे विद्युता सप्त भास्करस्य यथा गता" सू० सि०

"यस्य ग्रहस्य सप्तक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजजग्रातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिका ज्ञेया । तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातौ न गोलदिको ज्ञेयः । गोलस्तु मेषादिपट्टकसुत्तरस्तु नादिपट्टकं दक्षिणः । अथ शरक्रान्त्योरेकदिकत्वेन क्रान्तिः कलाद्वया कलात्मकनिक्षेपेण युता तयोर्दिगन्त्यत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण विद्युताऽन्तरिता शेषदिका सप्त क्रान्तिः स्यात् । ननु सूर्यस्य विक्षेपाभावात् कथं सूर्यस्य क्रान्तिर्ज्ञेयत्वत आह भास्करस्येति । सूर्यस्य यथागता पूर्वगता क्रान्तिरेव सप्त क्रान्तिः । अत्रोपपत्तिः । विषुवदृष्टादुग्रहविम्बकेन्द्रपर्यन्तं यावत् सुत्तरं वान्तरं सप्तक्रान्तिरिति तयोरेकदिकत्वे तद्योगतुल्यमन्तरं, भिन्नदिकत्वे तदन्तरमित्यन्तरमिति । अत्र

शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकत्रयसमयात् स्वल्पान्तरत्वाच्चेष्टिता भगवता कृपावता । अन्यथा शरस्य भ्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमायनदृक्कर्षं कथमव्याहृतं स्यादित्यलम्" रङ्गनाथः ।

रवेर्देशक्रान्तिवर्षेण दिनरात्रिभेदः सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "हानिदृष्टी सदा वामं सुरासुरविभागयोः" इति दिनरात्र्योर्हानिदृष्टी सुरासुरविभागयोर्भवत इत्युपक्रम्य विशदीकृत्य दर्शितो यथा

"मेषादौ तु सदा दृष्टिरुदयुत्तरतोऽधिका । देवांश्च चक्रपाहानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे । तुलादौ द्युनिशोर्वामं ज्येष्ठदृष्टी तयोरुभे । देशक्रान्तिवर्षाच्च तद्विज्ञानं पुरोदितम्" सू० "मेषादौ षड्भे उदयुत्तरगोले सूर्ये सति उत्तरतो यथोत्तरं सदा यावदुत्तरगोले देवांश्च जम्बूद्वीपेऽधिका यथोत्तरमधिका दृष्टिर्निरक्षदेशीयदिने । तुलाद्यथोत्तरं सूर्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं दिने दृष्टिः परमोत्तरगमनात् परावर्त्तते । यथोत्तरं न्यूना दृष्टिरित्यर्थः । चक्रपाहानी रात्रेरपचयः । चः ससुद्धये । आसुरे ससुद्धादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः ज्येष्ठदृष्टी विपरीतं व्यस्तम् । दिने हानीरात्रौ दृष्टिरित्यर्थः । तुलादौ षड्भे दक्षिणगोले सूर्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपससुद्धादिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योरुभे द्वे ज्येष्ठदृष्टी उभययापचयौ वामं व्यस्तम् । अयमर्थः जम्बूद्वीपे दिनरात्र्योरुत्तरगोलस्य दृष्टिचयक्रमेण ज्येष्ठदृष्टी स्तः । ससुद्धादिदक्षिणभागे दिनरात्र्योर्दृष्टिचयौ स्त इति । ननु ज्येष्ठदृष्ट्योः कियन्मिदमिति ततः पूर्वोक्तं स्मारयति देशक्रान्तिवर्षादिति । तद्विज्ञानं तयोः ज्येष्ठदृष्ट्योर्ज्ञानं सङ्ग्राह्यं नित्यं प्रत्यहं देशक्रान्तिवर्षात् । देशफलभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधोऽपि पूर्वाखण्डस्यैवाधिकारे "क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तौ क्षितिज्या द्वादशोद्भृता । त्रिज्यायुगाहोरात्रार्धं कर्णोऽपि चरजासवः" । तत्कार्मुकमित्यनेन दिनरात्र्योरर्धं उक्तम् तद्विद्युषं दिनरात्र्योरित्यर्थमिदम् । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशे भ्रुवद्वयलग्नक्षितिजवृत्तं तत् उत्तरभागे स्वस्थानक्षितिजं स्वभूगोलमध्यस्थसुत्तरभ्रुवादधो दक्षिणभ्रुवाच्चोक्षमित्यत उत्तरगोले निरक्षक्षितिजादधो दक्षिणगोल ऊर्ध्वमिति पञ्चदशवटिका निरक्षदेशदिनार्धं क्षितिजान्तररूपचरेण गोलक्रमेण युतहीनं दिनार्धं रात्र्यर्धं च विपरीतम् । एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे क्षितिजसुत्तरभ्रुवादुन्नतं दक्षिण-

भुवच्चतमिति निरक्षचितिजाद्विरक्षचितिजं गोलकमे-
षोर्ध्वाध इत्युत्तरभागादुत्तरम् । अथोक्तस्यावधिशे-
विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनायाह"रङ्ग-
"भूटत्तं क्रान्तिभागज्ञं भगणांशविभाजितम् । अवा-
प्रयोजनैर्को व्युत्पाद्यात्परिस्थितः" सू० सि० ।
"भूटत्तं भूपरिधियोजनमानं प्रागुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैरुणितं
द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्वयमितैर्भक्तं सञ्चयोजनैः
कृत्वा सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत
उत्तरतो वा याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तु निरक्ष-
देशोपधेयं परिभ्रमति । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशान्धे-
रोरुत्तदक्षिणायामभिसृजं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति ।
तद्योजनज्ञानं तु भगणांशैर्बैस्सह्यनिरक्षदेशस्य भूपरि-
धियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनेत्युपपन्न-
म् । अथ दिनमानानयनगणितस्यावधिशेज्ञानं श्लोकाभ्या-
माह"रङ्ग० । "परमापक्रमदेवं योजनानि विधेयं
भूटत्तपादाच्छेषाणि यानि सूर्ययोजनानि तैः । अयनान्ते
विलोमेन देवासुरविभागयोः । नाडीषष्ट्या सहदह-
निशास्यस्मिन् सक्तं तथा"सू० सि० "परमक्रान्तिभागाच्चतु-
र्विंशन्मितात् एव पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि ।
भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य चतुर्थींशत् परिवर्जयेत् । अवशि-
ष्टानि यानि यत्सङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्यो-
जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्द्वौ
देशौ तयोरित्यर्थः । अनयान् उत्तरदक्षिणायनसम्बन्धौ
कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसम्बन्धौ मकरादिस्थे
सूर्ये विलोमेन व्यत्यासेन सहदेकवारं नाडीषष्ट्या षटी-
षष्ट्याहर्दिनमानं भवति । अस्मिन्नेतादृशे देशे तस्मिन्ने-
वायनसम्बन्धप्राप्तौ सहदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलो-
मेन रात्रिर्भवति । अपिषड्यो दिनेन ससुञ्चयार्थः । एत-
दुक्तं भवति-कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योज-
नान्तरितदेशे षष्टिघटीसितदिनं तदैव निरक्षदेशादक्षिण-
तद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः । मकरादिस्थे
सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे
तादृशे षष्टिसितं दिनमिति । अत्रोपपत्तिः-परमक्रा-
न्तियोजनानि भूटत्तचतुर्थींशयोजनेभ्यो हीनानि । नि-
रक्षदेशात् तन्मिथयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्त-
स्यान्धोरोदक्षिणोत्तरायं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्-
तरितम् । अतस्तत्र लब्धांशाच्चतुर्विंशतिः पलांशाश्च षट्
षष्टिरिति । तद्देशे क्रान्तिवृत्तानुकारं क्षितिजमिथ्यु-

नान्ते पञ्चदशघटीमितमहोरात्रवृत्तचतुर्भागस्वखण्डं निर-
क्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चरमत उत्तरीया दि-
नार्धं रात्र्यर्धं वोक्तरीत्या यथायोग्यं लिखत् तदुद्दिष्टं
षष्टिघटीमिततन्मानं गणितरीत्योपपन्नम् । युक्तं चैत-
त् अयनान्ताहोरात्रवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेश एक-
त्वेव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवहन्मिति-
सूर्यपरिवर्त्तपूर्तिः षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथायोग्यं
तद्गोलस्थित्या प्रत्यक्षसिद्धमेवेति । अथोक्तदिनरात्रि-
मानगणितं तदवधिशेपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्नाम्ने-
इत्याह"रङ्ग० "तदन्तरेऽपि षष्ट्यन्ते क्षयवृद्धौ अहर्निशोः ।
परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्त्तते"सू० "तदन्तरे नि-
रक्षदेशोक्तावधिशेयोरन्तरालदक्षिणोत्तरविभागदेशे ष-
ष्ट्यन्ते षष्टिघटीमध्ये क्षयवृद्धौ अपचयोपचयावुत्तरीत्या
दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः । परतोऽवधिशेदाद्विषम-
देशे दक्षिणोत्तरे दैत्यदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो
नक्षत्राद्यधिष्ठितो सूर्तो गोलो विपरीतोऽवधिशेदशान्तर्गत-
देशसम्बन्धौ गणितसिद्धा परिवर्त्तते भ्रमति । ततोक्त-
रीत्या दिनरात्र्योर्द्विचयौ न भवत इत्यर्थः । त्रिज्या-
धिकाराच्चरानयनानुपपत्तेः चरस्वरूपासम्भवाच्च तथा
विपरीतगोलस्थितिं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति"रङ्ग० "जने भूट-
त्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः । घटुर्दृगस्थः सविता
देवभागे न दृश्यते । तथा च सुरभागे तु मिथुने कर्काटे
स्थितः । नष्टायासहोत्तपादे दर्शनमादिशेत्"सू० "द्वि-
राशिजग्रा ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः पूर्वावगतैर्भूपरि-
धिचतुर्थींशे हीने कृते सति । तकाराच्चिरक्षदेशात्
तद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकरराशि-
स्थोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । धनुर्मकरस्थोऽर्को तेषां
रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । असुरभागे निरक्षदेशादक्षिण-
प्रदेशे । चः ससुञ्चयार्थः । तकारात् तद्योजनान्तरित-
प्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तथा तद्देव-
वासिभिर्न दृश्यते । नष्टायासहोत्तपादे अभावं
प्राप्तामहोच्छाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थींशे
सूर्यस्य दर्शनं सदा कथयेत् । यत्र भूच्छायात्मिका रा-
त्रिर्नास्ति तत्र दिनवित्यर्थः । तथा च निरक्षदेशात्
तद्योजनान्तरितोत्तरप्रदेशे कर्कमिथुनस्थोऽर्को दृश्यते
तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थोऽर्को दृश्यते इति
फलितार्थः । अतएव "त्रिंशयुङ्गनवरसाः पलांशका यत्र
तत्र विषये कदाचन । दृश्यते न मकरो न कास्यैकं

किञ्च कर्मिभिर्युनौ सदोदितौ” इति भास्कराचार्योक्तं
नङ्गच्छते” रङ्गनाथः ।

क्रान्तिक्षेत्रं न० क्रान्तिज्ञानार्थं क्षेत्रम् । सि० शि० उक्ते
अप्रमत्तत्वाकारे पदार्थे यथा

“क्षेत्राणि वक्ष्ये ऽपमसंभवानि संक्षेपतोऽक्षप्रभवाणि चातः।
भुजोऽपमः कोटिगुणो द्युजीवा कर्णस्त्रिभज्या त्रिभुजे-
ऽपमोऽयम् । सेषादिजीवाः श्रुतितोऽपवृत्ते तद्भूमिजे
क्रान्तिगुणा भुजाः स्युः । तत्कोटयः स्वद्युनिशाख्यवृत्ते
व्यासार्द्धवृत्ते परिणामनानाम् । चापेषु तासामसवस्ततो
ये तेऽधो विशुद्धा उदया निरक्षे” सि० शि०

क्रान्तिज्या स्त्री क्रान्तिवृत्तक्षेत्रस्य सि० शि० उक्ते अक्ष-
क्षेत्रावयवभेदे । अक्षक्षेत्रशब्दे ४२८० अक्षक्षेत्राणि
उक्तानि । तन्मानानयनम् ।

“युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु
भुक्तभोगप्रौ । जिनान्शमौर्व्या १२६७ गुणितार्कदोर्क्षा
त्रिज्यो २४२८ क्षृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । त्रिज्या
कृतेः ११८१८८४४ प्रोज्झ्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत्
क्रान्तिगुणस्य चापम् । अक्षप्रभासंगुणतापमज्या तद्द्वाद-
शांशो भवति क्षितज्या सि० शि० ।

“अत्र खेटादियु पञ्चक्षणम् । यस्मात् खेटात्तन्नाद्वाऽपमः
साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव । तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ
भुक्तभोगप्रकालौ साध्यौ तस्मादप सायनांशादेव ।
सायनार्कस्य दोर्क्षा जिनभागज्या गुणिता त्रिज्याया
भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्वरार्थम् ।

अस्योपपत्तिः । विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्व्याधोत्तरमन्तरं क्रा-
न्तिः । तयोः संपाते क्रान्त्यभाषः । ततस्त्रिभेजेनरे परमा
जिन २४२८८४४ भागाः । अतस्तस्मात्पाताद्द्वारभ्य क्रान्तिः सा-
ध्या । उदयाच्च तत एव । स तु संपातो सेषादेः प्राग्य-
नांशतुल्येऽनरे । अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्त-
भोग्यकालौ च युक्तम् । यदि त्रिज्यातुल्यया भुजजत्र-
या जिनान्शज्यातुल्यया क्रान्तिजया लभ्यते तद्देष्टव्यया-
किमिति । फलं क्रान्तिजया विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्भूया
भवति । क्रान्तिजया भुजस्त्रिजया कर्णस्त्रिभुजान्तरपदम-
होरावृत्तव्यासार्धम् । सैव द्युज्या” प्रमि० ।

देशभेदे कालभेदेन रवेः क्रान्तिज्याज्ञानार्थं प्रश्नपूर्वकं सि०
शि० निरूपितं यथा

“भार्तण्डः सममण्डलं किल यदा दृष्टः प्रविष्टः सखे !
काले पञ्चवटीमते दिनगते यदा नते तावति । केनायु

ज्ययिनीगतेन तरणैः क्रान्तिं तदा वेत्सि चेन्मन्त्रे त्वां
निशितं सर्गगणकोन्मत्ते भक्तम्माङ्गुशम्” ।

“हे गणक ! केनचित् किलोज्जयिनीगतेन यदा
दिनगते पञ्चवटीमते काले भार्तण्डः सममण्डलं प्रविष्टो
दृष्टस्तदा कियती क्रान्तिजत्रेत्येकः प्रश्नः । अथान्त्रः
तावति पञ्चवटीमते नते वा काले सममण्डलं प्रविष्टो दृष्ट-
स्तदा च या क्रान्तिजया तां त्वं चेद्वेत्सि तदा सर्गगण-
कोन्मत्ते भक्तम्माङ्गुशं निशाणोद्धृतं त्वामहं मनत्रे” प्रमि०

“या स्याद्देवैरुन्नतकालजीवाभीष्टा हृतिः सा प्रथमं
प्रकल्प्या । अर्काश्चत्तभावातहताक्षकर्णक्षत्योद्धृता
स्यादपमजत्रकाऽस्याः । चरादिक्नेष्टहृतिः प्रसाध्या
क्षुण्णस्तया क्रान्तिगुणोऽसङ्गः । तदाद्यहृत्या विहृतः
स्फुटः स्यात् सहस्ररश्मौ सममण्डलस्ये” सि० शि० ।

“रवेः सममण्डलप्रवेशे य उन्नतकाल उद्दिष्टस्तस्या जीवा
सा तावत् प्रथममिष्टहृतिः कल्प्या । ततो द्वादशगुणया-
क्षया गुणया पलकर्णवर्गेण भाजया । सा त्रिज्या स्थूला
क्रान्तिजया भवति । तस्याः क्रान्तिजयाया द्युज्यां कु-
ज्यां चरज्यां चरं च कृत्वा “अथोन्नतादूनयुताच्चरेण” इत्या-
दिनेष्टहृतिः साध्या । तया पूर्वभागता क्रान्तिजया गुणया ।
आद्यहृत्या कलितया भाज्या । फलं स्फुटासद्भा क्रा-
न्तिज्या भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्रोन्नतकालजीवातुल्य
प्रथमं तद्भृतिः कल्पिता । तस्या अनुपातेन शङ्कुः । यदि
पलकर्णेन द्वादशकोटिस्तदा तद्भृतिकर्णेन किमिति । अत्र
तद्भृतेर्द्वादशगुणः पलकर्णो हरः । फलं सममण्डलश-
ङ्कुः । पुनरन्योऽनुपातः । यदि पलकर्णेनाक्षभा भुजो
लभ्यते तदा सममण्डलशङ्कुतुल्येन कर्णेन किमिति । फलं
क्रान्तिज्या स्थूला । अस्याः क्रान्तिजयाया चरादिक्ने
“अथोन्नतादूनयुताच्चरेण” इत्यादिनेष्टहृतिः साध्या ।
तां तद्भृतिं प्रकल्प्य पुनः क्रान्तिजया साध्या । एवमसङ्ग-
द्यावदविशेषः । तत्वासङ्गकर्मणि तैराशकेन क्रियोपसं-
हारः कृतः । यदि कल्पितया हृत्येयं क्रान्तिजया लभ्यते
तद्देदानीमावीतया किमिति । एवं क्रान्तिजया स्फुटा
स्यादियुपपन्नम् । इदानीं द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह” प्रमि०

“तदा नतजयात्रिभजीवयोर्द्विगान्तरं तत् पलभाक्क-
तिघ्नम् । तेनोद्धृतो व्यासदलस्य वर्गो वेदेन्द्र १४४निघ्नोऽथ
सङ्ख्यपलम्भा । व्यासार्धवर्गाद्विहृतात् पदं स्यात् क्रा-
न्तिजया सा त्रिभजिजिगीही । जिनान्शमौर्व्या विहृ-
ताऽथचापादप्रे प्रवक्ष्ये च यथा रविः स्यात्” सि० शि० ।

“यदा समसण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा या नतषटिका-
स्तासां जीया तस्या वर्गेण विजप्रावर्गे रहितः ।
ततः पलभावेर्गेण गुणः । तेन भाजप्रस्विजप्रावर्गः ।
किंविष्टः वेदेन्द्र १४४ गुणितः । तत्र यत् फलं लभ्यते
तेन सैकेन विजप्रावर्गाङ्गतादुयन्मूलं लभ्यते सा क्रान्ति-
जपा स्यात् । सा क्रान्तिजपा विजप्रावर्गा जिनां-
शजपा भक्ता यत् फलं तस्य चापादुयथा रविर्भवति
तथाप्ये वल्ये” प्रमि० ।

क्रान्तिज्याविशेषेण रव्यादिज्ञानादिकमपि तत्रोक्तं विस्तर-
भयात् नोक्तम् । क्रमज्याशब्दे २३०२ पृ० दर्शिते २४म-
ज्याशब्दे पदार्थे च ।

क्रान्तिपात ए० क्रान्त्यर्थं पातः विषुवत्क्रान्तिवलययोः
अश्वघातादिवत् चतुर्थ्यर्थे इतः । सि० शि० उक्ते क्रान्ति-
निमित्ते विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपाते । सि० शि० तद्विदित्यथा
विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् । तद्ग-
णः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतलयं कल्पे । अयनचलनं
यदुक्तं सुझालाद्यैः स एवायम् । तत्तत्तत् तद्गणः
कल्पे गोऽङ्गुर्नन्दगोचन्द्राः । तत्तज्जातं पातं क्षिप्त्वा
खेटेऽपमः साध्यः । क्रान्तिवशाच्चरसुदयाच्चरदलनगमे
ततः क्षेयः” सि० शि० । “क्रान्तिपथे पातः क्रान्तिपातः । पातो
नाम संपातः । कयोः विषुवत्क्रान्तिवलययोः । नहि
तयोर्मेषादावेव संपातः । किंतु तस्यापि चलनमस्ति
येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगणं क्रान्ति-
पातस्य भागाः । मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते
विषुवद्वृत्तं लम्बित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातो नास्तीति
वक्तुं शक्यते प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उपलब्धिप्र-
कारमप्ये वक्ष्यति । तत् कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निर्णयैरपि
नोक्तः? इति चेत् । तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः । इदानीं
बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरस्तीत्य-
वगतम् । यद्येवमुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादानम-
प्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः ? सत्यम्
अत्र गणितस्कन्ध उपपत्तिमाने वागमः प्रमाणम् । तर्हि
मन्दोच्चपातभगणा आशमप्रामाण्ये नैव कथं तैरुक्ताः? इति
नच वक्तव्यम् । यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि
प्रत्यक्षेणैवोपलब्धन्ते । तान्येव मन्दोच्चस्थानानि । या-
न्येव विक्षेपाभावस्थानानि नान्येव पातस्थानानि । किंतु
तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्च-
पातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदियुमानेन

सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्मगणैरुपलब्धि-
स्थानानि तानि गणितेनामच्छन्ति तद्गणसंभवा वार्षिकी
दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया । नन्वेवं यदन्यैरपि भगणै-
स्तान्येव स्थानान्यामच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः
प्रामाण्यम् । सत्यम् तर्हि साम्प्रतोपलब्धप्रावर्गा रणी
कापि गतरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महद-
न्तरं भविष्यति तदा महामतिमनो ब्रह्मगुप्तादीनां ममा-
नधमार्गेण एवोत्पत्स्यन्ते । ते तदुपलब्धप्रावर्गारणी गति-
मुररीकय शास्त्राणि करिष्यन्ति । अत एवायं गणित-
स्कन्धो महामतिमङ्गिर्धृतः सद्गनाद्यन्तेऽपि काले खिल-
त्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पे-
ऽयुतलयं तावत् स्वर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा सुझालाद्यै-
र्यदनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्गु-
नन्दगोचन्द्रा १८६६६६ उत्पद्यन्ते । अत्र च ये वा ते
वा भगणा भवन्तु । यदा येऽंश निषण्णैरुपलब्धन्ते तदा
स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः । तं विलोमगं क्रान्तिपातं
ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या” प्रमिता ।

क्रान्तिवृत्त न० सि० शि० उक्ते क्रान्तिवलयकारे इतच्छेत्वे ।
तद्विवेचनप्रकारादि च गोलबन्धे तत्रोक्तं यथा
“याभ्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं भ्रुव-
यष्टिवद्भुम् । पृष्ठद्वयस्य समसण्डलवत् तृतीयं नाड्याद्वयं
च विषुवद्वलयं तदेव” सि० शि० यथा खगोले क्षितिजं
याभ्योत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं भ्रुवयष्टि-
कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं समसण्डलाकारं षोडश्या
चाङ्कितं कार्यम् । तन्नाडीवृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं च “इदा-
नीं क्रान्तिवृत्तमाह” प्रमि० । “क्रान्तिवृत्तं विषेयं गृह्याह”
भूमत्यत्र भानुश्च भाधे कुभा भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं
तथा प्रस्युटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्गयेत्” सि० शि०
“अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादिं प्रकल्प्य
द्वादशराशयोऽङ्गप्राः । तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तस्मिन्
वृत्ते रविर्भूमति । तथा रवेर्भौमान्तरे भूमा च । तथा
तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति । तथा ग्रहाणां
क्षेपपाताः प्रस्युटा विलोमं भ्रमन्ति । अतः क्रान्ति-
पातादीनां स्थानानि तत्राङ्गानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य
विवेचनमाह” प्रमि०

“क्रान्तिपाते च पाताङ्गुलान्तरे नाडिकावृत्तलम्बं
विदध्यादिदम् । पाततः प्राक् विभे सिद्धभागैरुदग्-
दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे” सि० शि०

“क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भेऽन्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्यम् । ते चिह्ने नाडीवृत्तेन संसृते कृत्वा पातचिह्नादप्यतस्त्रिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताद्वागचतुर्विंशत्योत्तरतो यथा भवत्यपरविभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च, तैर्भागैर्यथा भवति तथा बध्नीयात् । प्रमि० अविक्रान्तिशब्दे दृश्यम् । क्रान्तिबलयक्रान्तिमण्डलादयोऽप्यत्र ।

क्रान्तिसाम्यं न० ६० । ग्रहाणां तुल्यक्रान्ती । यद्यपि सर्वे ग्रहाणां क्रान्तिसाम्यमस्ति तथापि चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्यस्य मङ्गलकार्ये वर्जनीयता १८६५ पृ० उपयमशब्दे विस्तरेण दर्शिता । क्रान्तिसाम्ये च ग्रहाणामवनत्यभावः स० सि० दर्शितो यथा “अक्षोदगमध्यमक्रान्तेः साम्ये नावनतेरपि” स० सि०

“अक्षांश उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्यंशाः । अत्र मध्यलग्नशब्देन दशमभावस्तिभोनलग्नं वा ग्राह्यसुभयपक्षेऽप्यदोषः । अनयोस्तुल्यत्वेऽवनतेर्नतेः अपिशब्दाद् सम्भावो न अभाव इत्यर्थः” रङ्गनाथः ।

क्रान्तिसूत्रं न० सि० शि० उक्ते ध्रुवसर्गशिनि क्रान्तीनां सूत्राकारे योगभेदे । “सर्वतः क्रान्तिस्त्रिणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे यास्या तथोत्तरा” सि० शि० ।

क्रान्त्युपस्थी क्रम-तन् दृष्टिश्च । पक्षिणि उज्ज्वलद० । क्रान्त्युपस्थी त्वि० की एव । १ क्रेतारि अमरः २ क्रयजीविनि भरतः तच्चिन्त्यं तत्र क्रयिक इत्येव साधु जीवतीत्यर्थे वृत्तादपि क्रयशब्दात् ठन्विधानात् ।

क्रावन् त्वि० क्रम-वनिप् “विड्वनोरनुनासिकस्यात्” पा० अस्यात् क्रान्तिरि “दधिक्रावणोऽकारिणं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः” यजु० २१।२१। स्त्रियं डीप् रश्मिनादेशः क्रावरी ।

क्रिमि पु० क्रम-इन् अतश्च । १ क्रमो जुष्टजन्तो उज्ज्वल० २ रोगभेदे क्षिणशब्दे २१८४ पृ० विवृतिः । “क्रमयस्तु द्विधा प्रोक्ताः बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बहिर्भूलकफाह्णवैज्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः । नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः” “तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।

वज्रपादाश्च रुक्मिण्य यूक्ता लिङ्गाश्च नामतः” भावयः ।

“क्रमयः क्रमिन् यथा” भाग० ३, ३१, २८, [भेदि०

क्रिमिकण्टक न० क्रिमौ कण्टकमिव । क्रमिकण्टकशब्दार्थे

क्रिमिपु पु० क्रिमिं हन्ति हन-उक् । १ विडङ्गे रमानाथः ।

२ क्रमिनाशके त्वि० स्त्रियां डीप् । सा च ३ सोमराज्यां

स्त्री शब्दश्च० । [रत्नाश्रयां स्त्री रत्नमाश्रया ।

क्रिमिज न० क्रिमेर्जायते जन-उ ५ त० । १ अगुरुचन्दने अमरः क्रिमिशत्रु पु० क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात् । रक्तपुष्पके (पालदाभादार) शब्दच० । [खदिरे शब्दच० ।

क्रिमिशत्रु पु० क्रिमेः शत्रुवद्भाव नाशकत्वात् । विट्-क्रिमिशैल पू० क्रिमिनिर्मितः शैलः । बलमीके (रुद्रडिपि) त्रिकाण्ड०

क्रिय पु० क्रिया ग्रहाणामाद्यगतिक्रिया विद्यतेऽत एव । मेघराशौ दीपिका कौर्षशब्दे २२७८ पृ० प्रमाणं दृश्यम् ।

“क्रियैणतौ लीन्दुभतो नवांशाः” नील० ता० ।

क्रिया स्त्री क-भावे करणादौ वा यथायथं श । १ आरम्भे २ निष्कृतौ (प्रायश्चित्ते) ३ शिष्टादां ४ पूजायां ५ संप्रधारणे (विवादिचाराङ्गे साधने) ६ सामादुपाये । ७ न्यायादिमतसिद्धे उत्तपणादौ कर्मणि व्याकरणमतसिद्धे दधात्वर्थे ८ चेष्टायां (परिस्पन्दे) ९ चिकित्सायां च अमरः । ११ करणे (अनुष्ठाने) हेम० । १२ आङ्गे क्षीरस्वामी । १३ शौचे शब्दरत्ना० । १४ प्रयोगे च तत्र न्यायमतसिद्धा क्रिया कर्मशब्दे १७५५ पृ० दर्शिता । कर्मत्वलक्षणन्तु औलूक्यशब्दे सर्व० द० वाक्ये १५८६ पृ० उक्तम् तत्र अनित्यमात्रसमवेतत्वे सतीति युद्धम् नित्यमात्रसमवेतत्वाभावादित्य-युद्धम् अनित्यमात्रसमवेतत्वाभावादिति युद्धम् । वैयाकरणभते तु धात्वर्थः क्रिया तत्स्वरूपशब्दबोधप्रकारादि शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निष्कृपितं यथा

“क्रिया च भावना उत्पादयितव्यापाररूपा साध्यत्वेनाभिधीयमानेति बोध्यम् । “व्यापारो भावना सैवौत्पादना सैव च क्रियेति” हर्युक्तेः “यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते” इति “साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते” इति च वाक्यपदीयाच्च । “यावदिति सर्वमित्यर्थः तदेव विवृणोति सिद्धमसिद्धं वेति । सिद्धं वर्तमानध्वंसप्रतियोगि, तद्भिन्नमसिद्धं तच्च वर्तमानं भविष्येति द्विविधं तेनापचत् पठ्यति पचतीत्यादौ सर्वत्र साध्यत्वेन असत्वरूपत्वेनाभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य कूटिरनेन दर्शितेति भावः । यौगिकत्वमप्याह आश्रितक्रमरूपत्वादिति । आश्रितः क्रमो रूपं यस्यास्तत्त्वात् पूर्वोपरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः । तदीयावयवानामभिप्रायणाद्यधःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन तत्समुदायोऽभिधीयते यत्र च न क्रमिको व्यापारोऽस्ति तत्र कूटिरादरणीयेति पूर्वोपर्यारोपेण वा सर्वत्र फलस्य स्वजन-

कव्यापारगतपौर्वापर्यारोपवत् यौगिकत्वम् । अतएव फलमात्रबोधकस्यापि कचित् धातुत्वसिद्धिरिति फलितार्थः । इयांस्तु विशेषः । फलकल्यादौ धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्यायाः क्रियायाः सिद्धिक्रियारूपे वञ्चये विशेषणत्वं पचतीत्यादौ तु नैवमिति । अतएव “साध्यत्वेन क्रिया तत् तिङ्पदैरभिधीयते” इति वाक्यपदीयकारिकाव्याख्यायां भूषणसारदर्पणे तिङ्पदैरित्यतदगुणसं विज्ञानवङ्गब्रीहिणा तिङन्तपदैर्धातुभिरित्यभिरितम् । तेन सर्वत्र धातोः साध्यरूपक्रियाबोधकत्वम् । किञ्च कृमिकावयवानामेकदाऽसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिदवयवसत्त्वकाले वर्त्तमानत्वव्यवहारः अवयवावयविनोरभेदारोपात् । भूतभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयवानां भूतभविष्यत्त्वयोरेव, नतु यत्किञ्चित् क्रियाव्यक्तिभूतत्वादौ । उक्तञ्च वाक्यपदीये “गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यगदिशते” इति । अथार्थः क्रमिकतत्तद्ग्रापारं प्रति गुणभूतैरगुणभावेन भासमानैरवयवैरुपलब्धितः बुद्ध्या एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन् तद्रूपः क्रमजन्मनां व्यापाराणां समूहः क्रियेति । अत्र लक्षणश्रवणां व्यापाराणां सेलनासिद्ध्या बुद्धेत्युक्तम् तथा च बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां सेलनसम्भव इति भावः । अतएव भाष्ये “क्रिया हि नास्मैयसत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डाभूता निदर्शयितुमिति” व्यापारसमुदायात्मिकायाः क्रियायादर्शनायोग्यत्वोक्त्या तदवयवानां तद्विषयत्वं व्यतिरेकसुखेन दर्शितम् । तस्याभाभिन्नैकबुद्धिविषयतया एकत्वव्यवहार इत्यपि बोध्यम् । अथ ऽऽनेकव्यापारव्यवृत्तर्जा तरेव क्रियेति सङ्गान्वयस्य आदरणीयः । तस्यास्य व्यक्तित्वस्यैव साध्यत्वम् अस्ति च पचित्वादिर्कं जातिः पचतो यादृगुगतव्यवहारात् तज्जातेष्वैक्यादेकत्वव्यवहार इति सन्तव्यम् । तदुक्तं वाक्यपदीये “जातमन्ये क्रियाभाज्जरनेकव्यक्तिवर्त्तनीम् । असाध्यां, व्यक्तिकृपेण सा साध्येत्यभिधीयते” इति । युक्तञ्चैतत् संप्रत्यैव लाघवाज्जातिशक्तिस्वीकारेण पच्यादिधातूनामपि तत्रैव शक्तिरुचिरेति दिक् । सा च क्रिया घञ्नुवाच्या फलव्यापारोभयरूपा, नदिश्टरूपा वा “फलव्यापारयोर्भातः” इत्यभिप्रवचनात् । व्यवस्थापयिष्यते च भूतभेदेन फलव्यापारयोः पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धातुवाच्यता । अत्र फलांशस्य कर्तुंरुद्देश्यत्वेऽपि प्राधान्याभावात् व्यापारस्यैव प्राधान्यं समुचितं तस्य च

साध्यतया कर्मातिरिक्तसर्वकारकाणां तत्रैव स्वस्वव्यापारद्वारा साधकत्वेनान्वयः कर्मणस्तु फल एव, क्रियाजन्यफलान्नयतयैव तस्योद्देश्यत्वादिति विवेकः । उक्तञ्च वाक्यपदीये “प्राधान्यात् क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रविभज्यते । साध्यप्रयुक्तान्यङ्गानि फलं तस्याः प्रयोजकमिति” । अर्थस्य फलस्य तदपेक्षेयत्वार्थः । प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् साध्यं प्रयुक्तं यैः तानि साध्यसाधकानि अङ्गानि कारकाणीत्यर्थः । अत्र फलस्य क्रियाप्रयोजकत्वाभिधानं तद्देशेनैव क्रियायां प्रदर्शित्वेन सिद्ध्यति । तथा च सर्वो लोकः स्वाभीष्टफलमभिप्रेष्य सुस्तत्साधानाय यतते लभते च ततस्तत्तत्फलमुपायसंसाधनेन । एवं च क्रियाफलं वित्तित्यादिकमभीप्सुः पाकाय यतमानो जनः पाकसंसाधनेन फलं लभते । ततश्च फलसाधनतया पाकादेरपीष्टत्वात् साध्यत्वम् । फलविशिष्टक्रियायाधातुत्वमेतत्तु विशिष्टत्वेनैवेष्टत्वात् विशिष्टस्यैव साध्यत्वमिति विशेषः । कारकान्वयस्येतन्मते पूर्वोक्तदिशावसेयः एकदेशान्वयस्वीकाराच्च न कर्मणोऽनन्वय इति बोध्यम् । तथाचैवं रीत्या साध्यत्वेन क्रियां जानता जनेन तस्याः प्राधान्यबोधयिष्यैवाख्यातान्ततय धातुः प्रयुज्यते अन्यथा न दन्त इति । एवञ्च सावकदन्तस्यैव धातुना साध्यरूपक्रियावबोधनेऽपि तस्याः प्रत्ययार्थसिद्धिरूपक्रियाविशेषणत्वेन न प्राधान्यम् “भावप्रधानमाख्यातमित्यादि” निरुक्तवचनस्य, “प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति” न्यायस्य च परस्परं विरोधपरीहाराय न्यायस्य आख्यातातिरिक्तविषयत्वव्यवस्थापनम् । हरिणापि धातुभाजतोः क्रियावाचित्वाविशेषेऽपि धातुना साध्यत्वेन, कता तु सिद्धत्वेन क्रियाया बोधनमिति व्यवस्थापितं यथा “साध्यत्वेन क्रिया तत् धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स वजादिनिबन्धनः” इति “आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स वज्रदिद्वयपि क्रमः” इत्येतास्याम् । भागाभ्यां पश्य ऋगोधावतोत्वादौ तिङन्ताभ्यां साध्यसाधनवर्त्तितेति ऋगोधावतीत्येतस्य साधनत्वमपरस्य साध्यत्वं क्रियाकारकभावेन तयोरन्वयात् वञ्चयै क्रियायास्तु इतरक्रियायामेव साधनत्वमिति विवेकः । साध्यत्वञ्च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वं तद्विपरीतं सिद्धत्वं तथाच वजादुपस्थाप्यक्रियायाः लिङ्गसंख्यानन्वयित्वेनापरक्रियायां साधनत्वम् । युक्तञ्चैतत् यत् वज्रान्तादौ द्विवि-

धक्रियायाभानं कारकाणां साध्यक्रियायामेवान्वयोपग-
मात् कदन्नस्थले कारकविभक्तिप्रयोगस्य सर्वजनीतया
साध्यत्वेन तदुपस्थितावेव कारकान्वयोपपत्तिः । “साध्यस्य
साधनाकाङ्क्षेति” “नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसा-
धनेति” “साध्यत्वेन निमित्तानि क्रिया परमपेक्षते” इति
चाभियुक्तोक्तेः । अतएव स्तोकं पाक इत्यादौ द्वितीयान्त-
तोपपद्यते साध्यक्रियाफलस्य विशेषणोऽपि द्वितीयानुशास-
नान् । वजाद्युपस्थायक्रियाविशेषणस्य तु विशिष्यलिङ्गतया
प्रथमाद्यन्तता “कदमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत” इति-
भावोक्तेः । कदमिहितः कता बोधितः । भावो भावना
धात्वर्थस्वरूपमिति यावत् द्रव्येण तल्लं प्रकाशते द्रव्यध-
र्मान् लिङ्गसंख्याकारकत्वानि भजते इति यावत् । अत्र
द्रव्यत्वं लिङ्गसंख्यानवयित्वमेव योग्यत्वात् न तु पृथिव्या-
द्यात्मकत्वं ज्ञानपाकादौ तदभावात् । नापि “वस्तूपलक्ष-
णं यत् सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यप्रियुच्यते सोऽर्थो
भेदात्वेन विवक्षितः” इति पारिभाषिकसर्वनामपरामर्शयो-
ग्यत्वादिरूपं, साध्यक्रियाया अपि तथत्वेनाविशेषापेक्षेः ।
तन्तु सत्वधानानि नामानीत्येकवाक्यतया सत्वद्रव्ययोः
पर्यायत्वस्य वज्रपुस्तकेषु दर्शनात् सत्वभूतत्वमेव द्रव्यत्वमिति
फलितार्थः “क्रिया न युज्यते” इत्यादिना लिङ्गाद्ययोग-
स्यासत्त्वलक्षणत्वाभिधानात् तदुपयोग्यैव सत्वलक्षणत्वौचि-
त्यादिति तु तत्त्वम् । वैयाकरणादिमते चल इत्यादौ
क्रियायां शक्तिः “सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु
च” काव्य० उक्तेः । “असम्पादयतः कञ्चिज्जातिद्रव्य-
क्रियागुणैः” माघः । प्रयोगे “तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः
क्रूरे प्रतिग्रहतक्रियाः” कुमारः “प्रतिग्रहतक्रियाः विफल-
प्रयोगाः” मल्लिः करणे (युष्ट्याने) “वचसस्तस्य सपदि
क्रिया केवलमुत्तरम्” भावः । “यथाकृतं पुंसतनादिकाः
क्रियाः” रघुः । “आम्नायस्य क्रियायथादानार्थक्यमतद-
र्थानाम्” “तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः” जैः सह ।
शिवायाम् “क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति” रघुः
“चिकित्सायां क्रियाः (भोगाः) सती गतायुषः” सुश्रु० ।
कर्म्मणि (स्यन्दे) “क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोऽमन एव च ।
परापरत्ववृत्तत्वात्क्रियावेगाश्रया अमी” भा० । “यदा-
श्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते” शा०भा० ।
“क्रियैव कालः इति मते सुतरां नाधिकरणता” ति० त०
रघु० । संयोग विभागयोरसमवायिकारणतावच्छेद-
कतया क्रियात्वजातिसिद्धिः । “क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं

समवायं च तादृशम् । गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धादालोको-
द्भूतरूपयोः” भाषा० तेन योग्यवृत्तेस्तस्याः प्रत्यक्षता धात्वर्थे
व्यापारे “तेन तल्लं क्रिया चेद्वतिः” क्रियासमभिहारे
यङ्” “स्वरितजितः कर्तुंभिप्राये क्रियाफले” पा० ।
“क्रियया यमभिप्रैति” वार्त्तिः “क्रियायाः परिनिष्पत्ति-
र्यद्वापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत् करणं तत्तदा
सूतम्” “कर्तुं कर्म्मव्यवहृतामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं सूतम्” “क्रिया-
कृतविशेषाणां सिद्धिर्यत् न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा
तत् प्राप्यमिह कथ्यते” । “निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्त-
विषयं तथा । अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते”
“धातुपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते” इति च भट्ट-
हरिः । “क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः”
माघः । धात्वर्थे फले । “कर्म्मवत् कर्म्मणा तल्लं क्रियः”
पा० कर्म्मणा कर्म्मस्थक्रियया तल्लं क्रियः समानाधि-
करणक्रियः कर्म्मस्थभावस्य क्रियारूपफलक इत्यर्थः । क्रिया-
विशेषणम् । अत्र च यथा फलस्य विशेषणत्वेऽपि द्वि-
तीया तथा क्रियाविशेषणशब्दे वक्ष्यते । क्रियान्वयिनश्च
हरिणा दर्शिता यथा

“संबोधनान् कलोऽर्थः कारकं प्रथमोऽवतः । धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितसमस्तनञ् । तथा यस्य च भावेन
षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् । सम्बन्धश्चाष्टकस्यास्य क्रिय-
यैवावधार्यताम्” । व्यवहाराङ्गक्रियायाम् उदा० क्रिया-
पादशब्दे वक्ष्यते । आङ्गे “चतुर्दशानां क्रियाः कार्या
अन्येषान्तु विगर्हिताः” म० त० मरीचिः । “रुते पितरि
पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः” शु० त० मरीचिः ।
“सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाहर्षी नृप ! जादते” तत्रैव
विष्णुपु० । “ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च पृथक्-
क्रिया” ति० त० शत०

क्रियाकल्प पु० क्रियायां चिकित्सायां कलोविधिः । सुश्रुतोक्ते
उत्तरतन्त्रे अष्टादशाध्यायप्रतिपाद्ये क्रियाभेदे । “अथातः
क्रियाकल्पं व्याख्यामः” इत्युपक्रमान् तस्योक्तेस्तथात्वम्
क्रियाकार पु० क्रियायां शिञ्चारम्भं करोति क-अणौ उप० सं० ।
१ नवच्छात्रे त्रिका० २ कार्यकारकभावे ति० स्त्रियां
टाप् सि० कौ० । सुग्ध० मते ईप् इति भेदः ।

क्रियाद्वेषिन् ति० क्रिया व्यवहाराङ्गसाधनं सान्निध्या-
दिकं द्वेषि द्विष-णिनि इति । विवादे पञ्चविधहीनार्गत-
हीनप्रतिवादिनि “अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता

निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः”
मिता० नारदः तल्लक्षणं यथा “लेख्यं च साक्षिणश्चैव
क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्
क्रियाद्वेषी स उच्यते” वीरसि० कात्या० ।

क्रियापादः पु० क्रिया विवादसाधनं पादद्वयं । चतुष्पादव्यव-
हारे साध्यार्थसाधनरूपे तृतीये पादे । पूर्वपक्षः स्मृतः
पादोद्वितीयोऽन्तरे स्मृतः । श्रुत्यापादस्तथान्यथ
तृतीयो ऽनिर्णयस्ततः” वृह० । तस्य व्यवहारपादत्वं
तद्विशेषादि वीरसिंहोदये निर्णीतं यथा
“अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं
निह्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युप-
गमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यस्तु
व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् क्रियापादप्रागभावस्तू-
भयसम्मतः । प्रत्याकलितज्ञान भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां
लिखितयोः क्रियोपन्यसनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का चा-
स्मिन् वादे क्रिया स्याद्गीनवादी वानयोर्मध्ये क इत्यादिः
समस्यप्राङ्निवाकस्य सभापतेः सस्यस्य प्राङ्निवाकस्य
वा परामर्श उच्यते । तथा च वृहस्पतिः “ये तु तिष्ठन्ति
करणे तेषां सभ्यैर्विभावना । कलियत्वोत्तरं सभ्यैर्हीत-
व्येकस्य वादिनः” । करणे धर्माधिकरणे ये तिष्ठन्ति
वादिनः प्रतिवादिनश्च तेषामुत्तरं मिथ्यादचतुर्भेदं कल-
यित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास उचित
इति निर्धार्य विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना
क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादिनोऽर्थिप्रत्यर्थि-
न्यतरस्य सभ्यैर्दातव्या उपन्यसनोपन्यासापयितव्ये-
त्यर्थः । कात्यायनोऽपि “लिखिते शोधिते सभ्यक् सति
निर्दोष उत्तरे । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते” ।
क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्वृहस्पतिः “श्रुत्वा
पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना । विभावयेत् प्रतिज्ञातं
सोऽखिलं लिखितादिना” । विभाव्यते साध्यते साध्यमन-
येति विभावना क्रियैव । पूर्वोत्तरं पूर्वपक्षसुत्तरत्वेत्यर्थः ।
वृहच्चैकवद्भावः । निर्दिष्टा ब्रूहीत्युपदिष्टा । कस्मिन्नुत्तरे
कस्य क्रिया क्रियारहितञ्च कस्मिन्नुत्तरमित्यपेक्षयामाह
ज्यासः “प्राङ्निवाककारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रि-
याम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्” ।
प्राङ्निवाककारणोत्तरयोः प्राङ्निवाके कारणे च साधिते-
ऽर्थिसाध्यस्य ग्रहणस्य धारणासाधकत्वाद्द्वयार्थं साधनं
प्रत्यर्थिनाऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविभाषाचतुष-

न्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यासरूपसाधनाद्ये-
चित्तः । अर्थिसम्बन्धविरहप्रत्यर्थिसम्बन्धयोर्द्वयोरपि
तेनैव निर्णय्यात् । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणसमपेक्षं
एदि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभाव एव प्रत्यर्थ्यभिमतोऽर्थि-
प्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः सिध्यतीति तत्परिहाराय भावा-
भावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्याच्चार्थिन एव क्रिया ।
सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात्
क्रियैव नास्तीत्यर्थः । वृहस्पतिः “प्रतिज्ञासाधयेद्वादी
प्रत्यर्थी कारणन्तथा । प्राग्वृत्तं वादविजयं जयपक्षेण
भावयेत्” प्रतिज्ञासम्प्रतिज्ञातार्थम् । इदञ्च परिषे-
षास्थितोत्तरविषयम् । प्राग्वृत्तं प्राङ्निवाक्यं जयपक्षे-
णेति प्राङ्निवाक्यदर्शिभ्यस्तु पक्षलक्षणम् । मनुः “अपह्नवेऽ-
धमर्षस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिशेद्देशं
कारणं वान्यदुद्दिशेत्” । दिशति कथयति यथावद्वचनमिति
देशः साक्षी । मेधातिथिस्तु ऋणादिप्रयोगदेशवर्त्तनः
साक्षिणो देशशब्देन लक्ष्यन् इत्याह । अन्यत्कारणं
प्रमाणं साक्षिभिर्ज्ञं लेख्यादि । मेधातिथिना तु “करणं
वा ससुद्दिशेदिति” पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्य-
वाचकोऽपि गोवलोवर्दन्यायेन साक्षिभिर्ज्ञकरणमाचष्टे
पृथगुपादानात् । कारणं वा ससुद्दिशेदिति पाठेऽप्यव-
मेवार्थः इत्युक्तम् । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः कृत्-
स्त्वपक्षव्यापिता । यथा कश्चिच्छृङ्गग्राहिकया कश्चिद-
भियुक्ते मदीयेयङ्गौरसकस्मिन् काले नष्टस्य गृहे दृष्टा
यतः । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्यैतत् । एतत्प्रदर्शि-
तनाशकालात् प्रागेवास्या मद्गृहेऽवस्थितत्वादिति । इद-
न्नावत्यक्तप्रतिज्ञेपक्षमतममित्यनुत्तरत्वानर्हम् । कारणो-
पन्यासान्न शुद्धमिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्चा-
र्थिना लिखितोऽर्थ इत्यादि प्राशुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं
नास्कन्दति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न
पक्षैकदेशस्य यत्प्रत्यमित्युत्तरं युगपद्व्यवहारासम्भवकतं
युगपदनुत्तरम् । तस्मात्कारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् अन्य-
तरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र “मिथ्याक्रिया-
पूर्ववादे” इति वचनात् “कारणे प्रतिवादिनीति” वचनाच्चा-
न्यतरस्य यथारुचिक्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि
मिथ्याक्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्
“कारणे प्रतिवादिनीति” वचनात् प्रतिवादिन एवात्र
क्रिया । नचास्यापि शुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषय-
त्वाऽभावप्रसङ्गेन न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निर्णयः

प्रतिपक्ष एवेति वाच्यम् । यतः प्रसिद्धप्रत्ययस्कन्दनेऽपि
 य हणाद्यभ्युपगमेन प्रतिदनादिकारणोत्तरतैवास्यासम्भा-
 विनीति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात् । कार-
 ण्योपन्यासस्योत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तल्लक्षणत्वावश्यक-
 भात् । एवं च कृत्स्नपक्षव्यापि सप्राङ्गप्रायं मिथ्योत्तर-
 क्षपि दृढव्यम् । यथा प्राक्तनाभियोग एव । यद्येवं
 प्रतिपदति मिथ्येतत् । यतः प्रागग्रमस्मिन्नभियोगे मया
 व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्रापि प्राङ्गप्राय-
 कारणोक्तौ” इत्यादिप्राक् प्रदर्शितवचनात् प्रत्यर्थिन एव
 क्रियोपन्यासः । प्राङ्गप्रायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव
 मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्गप्रायविषयत्वासम्भा-
 देतादृशप्राङ्गप्रायविषयताया अथर्वजनीयत्वात् । पक्ष-
 प्रतिपक्षेयसम्भास्य प्राग्वदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात् । यत् तत्
 कारणप्राङ्गप्राययोः कृत्स्नपक्षव्यापितयैकोत्तरत्वन्त-
 र्प्रत्यर्थिना प्राङ्गप्राय एव साधनीयः । कारणसाधनस्य
 तदन्तर्भूतत्वात् । यथा रूपकशतमनेन सामकं गृहीत-
 मिच्छमिद्युक्तः प्रतिपदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदा-
 त्तोमस्यै न धारयामि । अस्मिन्नेवार्थे प्रागमुनाहमभि-
 युक्तश्चतुष्प्राङ्गवहाररीत्यासम्पराजितवानित । इदानीं
 हीनपरिज्ञानोपायः तत् मनुः । “बाह्यैर्विभावयेत्क्षिप्पै-
 र्भावंमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरवर्णैर्ज्ञिताकारैश्चलुषा चेष्टि-
 तेन च” । स्वरतो विकृतो गङ्गात्वादः । वर्णोऽप्यस्वाभा-
 विकः कण्ठत्वादः । इङ्कारं स्वेदवेषधुरोमाञ्चादि ।
 आकारो विकृतो भ्रुवः क्रियादिः । चक्षुः कातरम् ।
 चेष्टितं दृष्टास्यानात् स्थानान्तरगमनादि । याज्ञवल्क्यः
 “देशाद्देशान्तरं याति स्फकणी परिलेढि च । ललाटं
 खिद्यते चास्य सुखं वैवर्ण्यमेति च । परिशुष्यत्स्वब-
 द्वाक्यो विरुद्धस्वच्छ भाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो
 तयोष्ठौ निर्भुजव्यापि । स्वभावाद्विकृतं गच्छेन्ननो वाक्कायक-
 र्मेभिः । अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ।”
 मनोवाक्कायकर्मेभिर्यः स्वभावाद्विकृतोऽच्छेत् न भया
 दिनिमित्तमस्मावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः ।
 अन आदि विकृतोरेव विविच्य दर्शयति । देशान्तरं याति
 नचैकत्वावतिष्ठते । स्फकणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया
 पुनः पुनः परिघटयतीति । कर्मणो विकृतिः । अस्य
 ललाटं खिद्यते स्वेदविन्दुवृन्दाङ्कितमभवति । सुखं वैवर्ण्यं
 वर्णान्यत्वं पाण्डुत्वकण्ठत्वादिति प्राप्नोतीति कायस्य ।
 परिशुष्यत्स्वबद्वाक्यः परिशुष्यत्स्वगदं स्वबद्वाक्यस्य-

पदवर्णं वाक्यं यस्य सः । बद्ध अनुपयुक्तं विरुद्धं
 पूर्वापरविरोधवद्भाषते । परोक्तं वाच्यप्रतिवचनदानेन,
 इति वाचः । चक्षुष परस्य प्रतिविक्षणेन न पूजयति ना-
 भिनन्दतीति चक्षुषः । मनोविकृतेर्हिङ्गस्मरकीयमनोवि-
 कृतेरप्रत्यक्षत्वात् । तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधो
 भावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः । मनुरेव “आ-
 कारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविका-
 रैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः” कात्यायनः “आकारैर्ज्ञित-
 चेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत् । प्रतिवादी भवेद्धीनः
 सोऽनुमानेन लब्धते । कस्यः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठयो-
 धाभिर्मर्षणम् । भूलेखनं स्थानहानिस्तिर्यग्गूर्ङ्गनिरीक्ष-
 णम् । स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिणः” । प्रति-
 वादिशब्देन परस्परप्रतिपक्षत्वादित्वादुभयोर्ग्रहणम् ।
 अभिमर्षणञ्जिह्वयोष्ठप्रान्तावलेहनं द्वन्द्वैकवद्भावः । श्री-
 रामायणे “आकारं द्वाद्यमानोऽपि न शक्यो विनि-
 गूह्यतुम् । बलाद्धि विद्वणोऽप्येव भावमन्तर्गतं नृणाम्” ।
 अनेन च पराजयसम्भावनामात्रमतिपाद्यते तस्य च
 फलं क्रियादिपराभर्थं सभ्यादीनामत्यवधानेन व्यवहारशे-
 षविचारः । नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा,
 नैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात् ।
 यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिविवेक्तुः शक्नुयात् तथापि
 न पराजयनिमित्तमसाक्षित्वनिबन्धनं वा दण्डादिकार्यं
 सम्भवति । न हि निपुणभिषगभियोगमूलकमरणनिश्चये-
 ऽपि नृतकार्यमायार्थः समाचरन्ति । योगेश्वरः “सन्दि-
 ग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् । नचाहृतो
 वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्डश्च स नृतः” । सन्दिग्धमधमर्णादि-
 भिरनस्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः प्रमाणनिरपेक्ष
 एव साधयेदासिद्धादिना राजादिस्थोऽनिवेद्यैव तस्माज्जि-
 ह्वन्ति तदुपरि दण्डाद्यापादयति वा स हीनो दण्डप्रो-
 भवति । न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति तत्प्रत्युत स्वात-
 न्त्यमिवन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति । यस्य स्वयमभ्यु-
 ये नेतं साधनं वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत् पला-
 येत । सोऽपि तथा दण्डः साधितं धनञ्च दातुः ।
 यश्चाहृतोऽभियुक्तो राजा चाहृतः सदसि न किञ्चिदति
 स प्रकृतार्थहानिं दण्डञ्च प्राप्नोति । प्रकरणात् दुष्टपरि-
 ज्ञानमेव सा मूर्दति दण्डग्रहणं दण्डप्रोऽपि शास्त्रोऽ-
 प्यर्थान्न हीयत इति स्वार्थान्न हीयत इत्यर्थोदहीनत्वदर्श-
 लादत्र तन्नाभूदिति हीन उद्धरणमनारदोऽपि । “अन्यवादी

क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः । अन्यवादी तथा हीनः स एव विवृताननः । पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । बादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः । कात्यायनेनापि “आवृत्त्या यदा कार्यं त्यजेदन्यद्देदसौ । अन्यपक्षाश्रयस्तेन कृतो वादी स हीयते” । यस्य कश्चिदभियुज्य नाहमेनमभियुज्जे इत्येवं विरुद्धमभिधीत सोऽपन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव “न मयाभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत् । विब्रुवंश भवेदेव हीनन्तमपि निर्दिशेत्” । तथा पत्रे लिखितं पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव “लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः । वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति” । अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः । क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् “लेख्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया सनीधिभिः । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते । आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव स हीयते” । निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव “ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यस्तद्वनमर्हति । द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यास्तस्य पराजयम्” । पराजयं तच्च चङ्गं हीनताम् । अतएव हारीतः “सापदेशं हरेत्कालमब्रुवंशापि संसदि । उक्त्वा वचो विब्रुवंशं हीयमानस्य लक्षणम्” । सापदेशं सत्याजम् । यथाह कात्यायनः “व्याजेनैव तु यत्वासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् । सापदेशं तु तद्विद्याद्वाद्वाहानिकरं स्मृतमिति” । आहृतप्रपलायी अभियोगपरिहारायमाह्वानबुद्ध्या प्रच्छन्नचारी । एते प्रास्तरोत्तरस्य हीनता गुणी तं ज्ञापयितुं “हीनः पञ्चविध” इत्युक्तं न परिसंख्यार्थमन्येषामपि हीनत्वस्मरणात् । हीनतागुरुत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम् । यथोक्तं कात्यायनेन “अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषो पणान्दश ! नोपस्थाता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः । आहृतप्रपलायी च पणान्दाप्यस्तु विंशतित्” । अत्रापि विशेष उक्तस्तैव “विराहृतमनायातमाहृतप्रपलायिनम् । पञ्चरात्रमन्त्रान् विनयेत् स हीयति” । कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीनः उक्तः । “आवितव्यवहाराणामेकं यत्नं प्रभेदेष्टु । वादिनं लोभप्रेक्ष्यैव हीनन्तमपि निर्दिशेत्” । आवितव्यवहाराणां सभादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभेदेष्टु अथ हारागुरोषाद्युत्पादनेनेत्यर्थः ।

बृहत्सतिरपि “भयं करोति भेदं वा भीषणं वा निरोधनम् । एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते” । भयादीनि व्यस्तसमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः । भयं करोति भीषणमन्युत्वेन भयोत्पादनमिति शेषः । मरुतापि “अदेश्यं यस्य दिश त निर्दिश्यापङ्गुते च यः । यथाधरोत्तरानर्थान् विगताङ्गावबुध्यते । अपदिश्यापदेशश्च पुनर्यस्त्वपधावत । सम्यक् प्रणिहितश्चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति । असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः निरुच्यमानं प्रश्नञ्च नेच्छेद्यश्चापि निष्यतेत् । ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत् । न च पूर्वपरं विद्वत्तस्मादर्थान् स हीयते । ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः । धर्मस्यकारणैरेतैर्हीनन्तमपि निर्दिशेत्” । अदेश्यमनुपयोगासत्यत्वादिना निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः । यस्य कथितमपि न मयेदसुक्तमित्यपलपति । यथाधरोत्तरानर्थान् पूर्वपरमभिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्तत्त्वेन नावबुध्यते । यथापदेशं व्यजं षोडादिकमपदिश्यापङ्गुव्यापधावति अपसरति सभातः । यस्य सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेनाकलितमपि परोक्तमर्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना नाद्र्यते । मेधातिथिरुद्देशमिति पठित्वा भाषावादि लिखितदेशभिन्नसम्भाषिणं वा देशम् । यद्वाऽभियोक्ता दिशेद्देशमित्यत्रैव देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशः । अकाले सम्भावितसाक्षिणो निर्दिशती तं व्याचख्यौ । यस्य ज्ञातारः साक्षिणो ममेाक्षेयं सन्तीति सभायासुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत्र सा मां ज्ञातारः । यथार्थवादग्रहमिति जानानाः साक्षिण इति यावत् । द्वितीयैकवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन माम् इत्यस्य सा इत्यादेशः । नतु मे इति पृच्छन्तमेतत् । “खलर्थेऽहनामिति” तन्निषेधात् । तेन मेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमत्तापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः पृच्छन्तमेवास्व सन्त्यन्ते मे सन्तीति सम्बन्धान्न तृतीयासम्बन्धप्रयुक्तपृथीप्रतिषेधावकाश इति तेषामभिरुचिः । सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कल्पतरुलिखितपाठस्त्वनाकर एवाचार्यमेधातिथिभ्यामवृतत्वादिति ध्येयम् । सिद्धान्ते त्वाचार्याणां कान्दसत्वमत्त समाधिरभिसतः । एतैः कारणैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरनन्तरं हीननिर्दिशेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रञ्च प्रक-

ताथेहानिरिति प्रसादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः “कल-
न्निरस्येत्यादि” वचनात् । अतएव नारदोऽपि “सर्वेष्वर्थ-
विवादेषु वाक्कले नावसीदति । परस्त्रीभूम्युपादाने
शास्योऽप्यर्थान्न हीयते” । अस्यार्थः अर्थविवादेषु सर्वेषु
वाक्कले प्रसादाभिधाने पूर्वप्रपञ्चितेऽपि नावसीदति प्रक-
तादयोऽन्न हीयते । अवोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि ।
एतेषु प्रसादाभिधानेऽपि शास्योदण्डोऽपि यथा न प्रक-
तार्थाद्हीयते इति एवं सर्वेष्वर्थविवादेऽप्यित्यर्थः । अनप्राधा
परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत् । अर्थविवादेऽपादनान्म-
न्युक्तेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थादुक्तं भवति । यथा-
ऽहमनेन शिरसि ताडित इत्यावेद्य भाषादिसमये हस्तेन
पादे ताडित इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति ।
मन्युक्तावेशादसदेव ताडनादिकमयमस्मिन्नारोप्यावेदित-
वान् धर्माधिकरण इति प्रतीतेः । अतएव “दोषानुरूपं
संज्ञाहः पुनर्वादो न विदुते” इति वार्हस्पत्यः पुनर्वाद-
निषेधोऽपि मन्युक्ताव्यवहारविषय एव । संज्ञाहोदण्डमि-
त्यर्थात् । असम्भाये सम्भाषणानर्हे विजन इति यावत् ।
नेच्छेत् श्रुतमयश्रुतवत्कुर्यात् । राजकार्यादिव्याजस-
त्याद्युपासान्तरङ्गच्छेत् । ब्रूहीत्यादिगतार्थम् । अन्या-
देशमित्यादौ ब्रूहीत्यादौ च बद्धकलोऽपि तथ्यं वदित-
व्यमिति शबरभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्ति
नदोष इति भगवान्मेधातिथिराह । कचिदर्थविवादेऽ-
प्यर्थहानिः सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता । नारदोऽप्याह
“अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते । प्रसह्य स
विनेयः स्यात्तु चाप्यर्थे न सिध्यति” । प्रवर्तते साधयति
बलदिनेत्यर्थः । बृहस्पतिरपि “आहूतप्रपञ्चायो च
मौनी साक्षिपराजितः । स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी
चतुर्विधः” । साक्षिपराजितः साक्षिवचनादयः पराजि-
तः, स्ववाक्यप्रतिपन्नः संप्रतिपत्त्युत्तरदाता, अनयोर्द-
ष्टान्तत्वे नोपादानम् । यथाऽनयोरविप्रतिपन्नार्थहानि
स्तथान्ययोरपीत्यर्थः । अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्य-
ति-
पादनार्थं चतुर्विधमहणन्न परिसङ्ग्राह्यमन्यथान्ये घान्तक-
घनं विरुध्यते । कस्मिन् कदा हीनकार्यमित्यत्र का-
लावधिरुक्तस्तेनैव “प्रपञ्चायो विपक्षेण मौनकृतं सप्रभि-
र्दिनैः । साक्षिभिन्नस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीयते” इति
साक्षिभिन्नस्तत्पराजितः यश्च सामान्यान् साक्षिणो विदिश्य
पश्चाद्विशिष्टं निर्दिशेत् सनुना ज्ञातारः इत्यनेन हीनत-
योक्तेः तत्रापि कालावधिं बृहस्पतिरेवाह “साक्षिणस्तु

समुद्दिश्य यस्तु तान्न विवादयेत् । त्रिंशद्वातात्विपक्षोद्वा-
तस्य हानिः प्रजायते” इति । दैविकराजिकान्तराये त्व-
वध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह स एव “आचारक-
रणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम् । नोपस्थितो यदा
कश्चिच्छलन्तत्वं न कारयेत् । दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन्
काले यदा भवेत् । अवधित्यागमात्वेण न भवेत् स प-
राजितः” । इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । कल-
न्तत्वं कारयेदिति वदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रतिपा-
दिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं
दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितम् । यत
आह कात्यायनः “पलायनात्तत्तरत्वादप्यपक्षान्त्रयेण
वा । हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च” ।
स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणत्वेनैव
प्रवृत्तमिदम् “यो हीनचिह्नेन कृतं तस्येद्वारं विद-
बुधाः । स्ववाक्यहीनोयस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यते”
इति । उद्धारः पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन
इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादसुप-
क्रम्य राजानं वञ्चित्वाऽन्योन्यं यौ वादिप्रतिवादिनौ
स्वयमेव विवादोद्भवते ते तयोर्भयोरपि दण्ड्यत्वमाह
बृहस्पतिः “पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे सम्यक्वर्त्तते ।
प्रशमं ये मिथो यान्ति दायास्ते द्विगुणन्दमम्” ।
मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्वैवाऽन्योन्यशमयानोक्तेः
राज्ञोऽनिवेदनमवगमयते । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह
“आवेद्याप्रगृहीतात्तं प्रशमं यान्ति ये मिथः । सर्वे
द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भाच्च पश्य ते” इति । द्विगुणो
दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया न तु विवादास्पदी-
भूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्यविवादेऽप्यव्याप्तेः । राज्ञे निवेद्या-
ऽन्योन्यरुच्या राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड-
इत्यर्थसिद्धं स्पृष्टीकृतं बृहस्पतिना “पूर्वोत्तरेऽभि-
लिखिते प्रकान्ते कार्यनिर्णये । द्वयोर्भयोरयोः सन्धिः
स्यादः सख्योरिव । साक्षिसम्पत्तिकल्पस्तु भवेत्तलो-
भयोरपि । दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातामौ विच-
क्षणौ । प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्वयोः । तत्र
राजाज्ञया सन्धिकरुभयोरपि शस्यते । धर्मार्थोपग्रहः
कीर्त्तिर्भवेत्सास्येन भूयः । न क्लिश्यन्ते साक्षिसभ्या वै-
रञ्च विनिवर्त्तते । निग्रहात्तुमहं दण्डं धर्मं प्राप्य यशो-
ऽयशः । विग्रहाज्जायते नृणां पुनर्दोषस्तथैव च । तस्मा-
त्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः । अद्वे प्रलोभाद्यद्ब्रूयु-

स्तत्कर्मव्यं विज्ञानतेति” । साक्षिसम्यक्कल्प इति उ-
भयोरप्यर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति साक्षिसम्यक्वि-
षयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्यनिर्णये दोलायमानौ
सन्देहदोलाकूटौ यावधिप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्यातान्तौ
विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रतिष्ठादितिरोधाना-
दियर्थ इति कल्पतरुः । रत्नाकरस्तु “साक्षिणं सभ्यानाञ्च
विकल्पः परस्परविरोधः इत्याह । प्रमाणसमतेति ।
यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साध्यं प्रतिभाति । यत्र
च शास्त्रचरितयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरिते व्य-
वहारे चरितान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्लभः शास्त्रव्यवा-
हारयोः परस्परभेदः धर्मशास्त्राविरोधे व्यवहारस्यार्थ-
शास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात्” इति व्याचक्ष्ये । तत्र राजाज्ञया
सन्धिः कार्यत्वेन प्रशस्यते धर्मार्थोपग्रहादिहेतुत्वात्
निरग्रहाद्युपग्राह्यव्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च । तस्मादित्यादिना
राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणध्याद्यादिवचोऽपि
राजवचनसमिति प्रतिपाद्यते । एतच्च प्रत्याकलितं स-
म्यैरवयवमादत्तव्यमित्याह नारदः “प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः
परिपाल्यानि यत्नतः । सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैर-
व्यवस्थितैः” । अस्यार्थः स्मृतितन्त्रिकाकारेणैवमुक्तः “अ-
व्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तरः प्रमाण-
शब्देन लक्ष्यन्ते । ते सीदन्ति विनश्रन्ति निर्णयं नाप्नु-
वन्ति । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सम्यैर्यत्न-
तस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थि-
तानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति” । वयन्तु-
ञ्जयवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानु-
ग्राहकैस्तैः प्रमाणानि साक्षादीनि सीदन्ति निर्णया-
क्षमाणि भवन्ति, हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि
यत्नतः परिपाल्यानि सत्कर्त्तपरिशुद्धाशुपक्षेण तत्त्व-
निर्णयफलानि कार्यार्थीणीति व्याचक्ष्ये । अनयोश्च व्या-
ख्यानयोस्तारतम्यन्तत्पदिङ्गिविवेचनीयम् । इदञ्च प्रत्याक-
लितं व्यवहृत्सम्बन्धाभावात् व्यवहारदर्शितात्कर्त्तृकत्वाच्च
व्यवहारपादचतुष्टयायान्तुभूतमिति मितान्तराकारस्य स-
म्बन्धतम् नत्वसुपादेयम्, एतदन्तरेण ततीयक्रियापादानव-
तारात् । तथाहि उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः
कस्य क्रिया का वा क्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याक-
लितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्ब्रह्म-
सम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति । अपरा-
र्कस्तु “साध्यसिद्धिपदेन ज्ञयपराजयावधारणलक्षणं

प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन्
क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सम्यैः क्रियमाख्यस्य प्र-
त्याकलितरूपतासमिप्राति” । “सम्प्रतिपत्त्युत्तरेण क्रियापादे
नापि जयपरजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपा-
त्त्वमेवेति” ब्रुवाणो वाचस्पतिरपि तदेवाबुवभाति । कल्पतरु-
स्मृतितन्त्रिकाकारौ मितान्तराकारवदेवोत्तरलेखनान्तरभा-
वितानां हीनपरिज्ञानसंस्कारणक्रियादानानां क्रियापाद-
प्राप्ताविनां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ । व्यवहारोपयो-
गित्वादुदृष्टस्याद्यादिवचनानां प्रागस्तत्त्वित्वानामनुरोधाच्च
व्यवहारपादत्वं परान्तदनस्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्-
भावितत्वमेव त्वं तस्य युक्तम् । ये तु तिष्ठन्ति करण इ-
त्यादिवचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नवेत्यन्यदेतत् । यत्तु
साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तमिति
तत्र व्यवहारभावमया फलार्थवर्गित्याः फलनिष्ठत्वेन
फलस्य तदर्थत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात् । अतएव तं
शा भवनेति भीमांसकानामुद्घोषः । तत्पर्यपरिशुद्धावु-
द्घनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यते
यथाह “यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः ।
युक्तोपक्रममात्रेण द्वितोयोपयोगात् । सम्भवेऽपि तयो-
र्विषयोपस्थापनमात्रपर्यवसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम् ।
तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पा-
ञ्चवहारप्रवर्त्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः । एककर्त्तृ-
कत्वेऽपि तावत् एव व्य.पारकलापस्य विचारे विद्यमान-
त्वात् तस्मादप्यनिपुणो देशकस्तथापि देश्यं सावगममेवेति” ।
वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तस्य प्रत्याकलितत्वेनाभि-
प्रेतः । किन्तु सम्भिककवः प्रमाणोपन्यासककर्त्तृदिपरा-
मर्श एव । यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्वप-
क्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमतसहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ ।
किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपरःसरः स्व-
पक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिपक्षेण स्वपक्ष-
साधकप्रमाणप्रस्थापनं प्रथमं क्रियते । ततः स्वे-
यैस्तदुभयविवेकाख्यप्रत्याकलितेन निष्कर्ष एकतरपक्षनिः-
क्षरिणरूपः क्रियते । तावता कथासमाप्तिर्विदे, जल्पवित-
शुद्धयोस्तु सम्भिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इ-
त्यादि लक्षणसाकरे । अत्र तु साक्षादिविलक्षणं भा-
नमुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्हमिति न पूर्वोत्तर-
पादान्तरगतिस्तस्य । अतएव प्रत्याकलितस्यातोत्तरे कस्य
क्रियेत्यादिविषयस्य स्थेयकृतस्य प्रत्याकलितस्य प्राप्त्यत्वं

प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्यत्वमेव स्थेयकतप्रमाणसा-
ध्याधुतां विनैकरूपता चेत्तस्तु विस्तरः । एवं प्रत्याक-
लितभाकलितम् । अधुना क्रियापादो विविच्यते । तत्र
कात्यायनः । वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फु-
टम् । तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् ।
सारभूतं पदं मुक्त्वा निःसाराणि बह्वन्यपि । संसाधयेत्
क्रियायान्तु ताज्ज्ञात् सारवर्जिताम् । पक्षद्वयं साधयेद्या
वाङ्मयाद्दूरतः क्रियाम् । क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बलां
योऽवलम्बते । स जयेऽवष्टते सध्यैः पुनस्ताज्ज्ञायात्
क्रियामिति । तात्त्वज्ञवतीम् । तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाण
मुक्त्वा दुर्बलप्रमाणालम्बनेन पराजितस्य पक्षात्प्रबल
प्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः । अतएवाह नारदः
“निर्णयित्वे व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं
साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं नचेति” । निर्णयित्वे शोधिते
अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत् ।
पूर्वमेव दुर्बलप्रबलकलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणा-
दुसारेण कलं निरखेत्यभिधानात् निर्णयः । पञ्चादु-
क्तावितन्तु कतिमत्वादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः ।
अतएव पूर्ववाक्येऽपि मुक्त्वाति पुनरिति चोक्तम् । सएव
“यथा पक्षेऽपि धान्येषु निष्कलाः प्रादृष्टो गुणाः । निर्णय-
ित्वव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति” । उत्तरे पत्रनि-
वेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशकः कुतर्थादि-
त्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह “ततोऽर्थी लेखयेत्तस्यः प्रति
ज्ञातार्थसाधनम्” । तत् उत्तरलिखनानन्तरमर्थी अर्थ्यत
इत्यर्थः साध्यं सोऽस्याऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्य एवा-
विलम्बेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साध-
नम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । साधनादि लौकिक-
मलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा । स्वयं वा लिखेदित्यपि
द्रष्टव्यम् दृष्टार्थत्वात् अत्र सद्य इति वदन्नुत्तराभि-
धाने कालविलम्बनमयत्तुमन्यते । तच्च विशेषपरिभाषायां
विवक्ष्यते । अर्थी लेखयेदित्यनेन प्रत्यतिपत्तौ न कस्याप-
र्यित्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्य-
वहारनिर्वाहः तथाचोक्तम् “द्विपातुश्चरतिपत्तिस्तिति
मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थत्वात् सएव साधनं लेख-
येत् । कारणोत्तरप्राङ्प्रायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थेऽपि साध्य-
वान् कारणप्राङ्प्रायोत्तरयोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव ले-
खयेदित्युक्तं भवति । तेन “प्राङ्प्रायकारणोक्तौ तु
प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्र-

तिपत्तौ न सा भवेत् । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे
प्रतिवादिनि । प्राङ्प्रायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा
भवेदिति” न्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थपदेन सङ्केपतः सर्व
एवोक्तो भवति । अत्र चण्डेश्वरः “साहसस्तेयशरुच्य-
शोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्यस्य एव कालोऽन्य-
त्रेच्छया स्मृतः” । इत्यत्र सदो विवादयेदुत्तरान्दपयेदित्य-
नेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्-
पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्-
भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्तप्रार्थप्राप्तः प्रत्यर्थि-
पक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतादृश
क्यव्याख्याने यदर्क्षपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्प्राययोः
प्रत्यर्थेऽपि जात इति स एव साधनं लेखयेदिति ।
प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मितान्तराकारव्याख्या-
नं तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दिमत्याह । तदतिसाह-
सम् भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वं यद्वानयोर्वै-
क्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासानुपपत्तेः सन्दर्भ-
विरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकाराङ्ग-
तत्वात् साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्व-
वाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वर्थीक्षिप्तोत्तरलेखनविलम्बा-
धवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति
तद्विलम्बानुमतिविमत्योक्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति
वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपालवचनस्या-
र्थपदेन भाषावादिमात्रग्रहणग्रहे नियामकाभावात् ।
प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि ग्रह-
णमर्थपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति मितान्तरायं
पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत् ।
दृष्टमिति “द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता भानुषी दैविकी
तथा । एकैकानेकधा भिन्ना सुनिमित्तत्ववादिभिः ।
साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा भानुषी क्रिया” । साक्षि-
लेख्यानुमानमिति द्वयैकवङ्गावः । “साक्षी द्वादशभेदस्तु
लिखितं दशधा स्मृतम् । अनुमानन्तु द्विविधमवधा
दैविकी क्रिया” । इदं संख्याभिधानञ्च नियमाय भेदा-
न्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । कात्यायनः
“लिखितं साक्षिणोभुक्तिः प्रमाणन्निविधं विदुः । लेशो-
द्देशस्तु युक्तिः स्यादुदिव्यानीह विधादयः” । लेशोऽन्यथानु-
पपन्नो धर्मस्तस्योद्देशोऽपि युक्तिरित्यर्थः । “पूर्ववा-
देऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः । अर्थी तृतीयपादे
तु क्रियया प्रतिपादयेत्” । पूर्ववादी भाषालिखितं पूर्व-

यत्तया लिखितं उत्तरमिति यावत् । तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः । कार्यं क्रियाशब्दो व्याचष्टे व्यासः “कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते । द्विभेदा साधनं वा मानुषी दैविकी तथेति” । साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम् । मितान्तराकारमते तु तृतीयपादक्रिययेति स एवार्थः । साक्षीद्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः “प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमभावे दिव्यान्यतममुच्यते” इति । दिव्ये अन्यतममित्यर्थः । कात्यायनः “यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्णीयात्तु दैवीं क्रियां नृपः । यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा ग्राह्या नतु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्” । एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया । अत्र यद्येको वादी मानुषीं साध्यादन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यत्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीनन्दर्यादितरवादिपक्षसिध्यसिध्योः सुलभत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः । एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वान्न दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः । दिव्यस्वरूपप्रमाणयोरामैकमयत्वान्मानुषप्रमाणसम्भव एव दिव्यस्य प्रमाणप्रमिति सुनिवचननिचयपर्यालोचनयावगम्यते । अन्यान्यपि कचित् कचित्केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्यामिप्रायेण व्यस्थाप्रकानि वचनान्वृणीषां यथा “क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यामानेषु साक्षिषु । लेख्ये च सति वादेषु न साह्रिव्यं न साक्षिणः” इति कात्यायनः । पितामहः “स्वावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् । साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्ता चैतान् प्रसाधयेत्” । इदमपि साध्यादिसमक्षं स्वावरविषयविवादेषु सुलभमतस्तत्सम्भवान्वेषणमेव कार्यमित्येवम्परञ्च सर्वथा दिव्यपरिहारपरम् । सर्वथा साध्यासम्भवेऽपि दिव्याग्रहणे निर्णयाभावप्रसङ्गात् । कात्यायनः “दत्तादत्तेषु श्रुत्यानां स्वामिनां निर्णये सति । विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्या धनमनिच्छति । दूते

समाह्वये चैव विवादे संसृपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं दिव्यं न च लेख्यम् । पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यासु साधनं लेख्यं दिव्यं च साक्षिणः । द्वारमार्गिक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रियाः भुक्तिरेव तु शुक्लीं स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः” । दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्याप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्यावृत्त्यग्रहणे वा दत्ताप्रदानिके विवादपद इति यावत् । श्रुत्यानामित्यादिना वेतनादाने । विक्रीयादानेत्यादिना कृयावक्रयानुशये इतरद्वयम् । दत्तादत्तादिषु दृष्टानां लिखितकरणाप्रसिद्धे भुक्तेश्चासम्भवात् साक्षिणश्च तादृशविषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवान्न दिव्यं न च लेख्यमित्युक्तम् । पूगादीनां संविदो तु वृद्धकर्तृकायां लिखितं विना न निर्वाहः सर्वेषां व्यवहृत्स्वाद्धोदासीनसाक्षिसम्भवो मानुषसत्त्वे च दिव्यानवकाश इत्यभिसन्धायाभिहितं दिव्यं च साक्षिण इति । द्वारमार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावालेख्यस्य चाप्रसिद्धेर्मानुषाभाव एव च दिव्यावकाशाद् दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु शुक्लीं तं चोक्तम् । एवं सर्ववचनानि विवेचनीयानि । अतएव “अरण्ये निर्जने रात्रावन्नेत्रेऽसनि साहसे । न्यासापङ्कजने चैव दिव्यसम्भवति क्रियेति” नारदेन सम्भवतीत्युक्तम् । स एव “यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम् । तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च वृथामगधैः । स्त्रीणां शीलामयोगे च स्तेयसाहसयोरपि । एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापङ्कजेषु चेति” । कात्यायनः “गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् । युक्तिलेशेङ्गिताकारवाक्चक्षुश्चेति तैर्नृणाम् । अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत् । दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत्” । बृहस्पतिः “मणिमुक्तप्रवालानां कूटकन्यासहारकः । हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा । महापापमिशामेषु निःक्षेपहरणे तथा । दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु । चिरन्तनोपांशुकतचिरनष्टेषु साक्षिषु । प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्” । अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनेतादृशि विषये साक्षिण एव तावन्न सम्भवति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं न तु यथाश्रुतम् । चिरन्तनकते उपांशुकते रक्षसि कते इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति । अतएवाग्रे चिरनष्टेषु

अदृष्टेषु समानेष्वियनेनासाक्षिबन्धितान्युपलक्षितवान् ।
 व्यासः “प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे । परे-
 भ्यश्च तथाचान्ये तं वादं शपथैर्नयेत्” । भिद्यन्ते प्रभेदं
 प्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः “समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यै-
 स्तत्वापि शोधयेत् । प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु सा-
 क्षिषु । दिव्यमालम्बतेवादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः” । सा-
 क्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषावच्छेदेन दिव्यमालम्बत इ-
 त्यर्थः । समत्वं साक्षिणां यत्रेति । यत्रोभास्यां भाषा-
 वादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्गुप्रातश्च त-
 ल्यत्वमित्यर्थः । व्यासः “न सयैतत्कृतं लेख्यं कूटमे-
 तेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन
 निर्णयः” । लेख्यदोषोद्भावने लेख्ये निर्णयान्ते तदाह-
 साक्षिषु सुतरां दण्डापूर्पकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषा-
 सम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । प्रजापतिः
 “यन्नामगोत्रैर्यत्लेख्यं तल्लेख्यं लेख्यं कचिद्भवेत् । अग-
 द्हीतवने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः” । मूललेख्येन ना-
 मगोत्रैस्तुल्यं लेख्यानन्तरविपरीतार्थे यदा तदा तदप्रमा-
 णीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । कात्यायनः
 “यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं तद्वाज्ञे आवितं यदि । शोध-
 येत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः” । सोपधं यत्र
 छलकतं यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नोत्तरवा-
 वादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषवादिनो मानुषप्रमाणस-
 म्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यानव-
 सरादिति न्यायमूलमिति । यदि तत्रापि भाषवादिनो
 दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा “न कश्चिदभियोक्तारं दिव्ये-
 षु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दि-
 वप्रविशारदैरिति” कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं
 देयम् । पूर्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्था-
 त्तिष्ठौ पुनः परार्द्धेन तद्विधाने सिद्धे सत्यारम्भो निय-
 मावेति न्यायेन निषेधदाढ्यार्थत्वम् ॥ प्राङ्मुखायकारणो-
 चरयोः क्रियापदसम्भवात्क्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमा-
 त्रपरं कात्यायनीयादुत्तरवादात् । नचैवमनुष्यप्रमाणपक्षः
 तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुपपन्नहेतुत्वन्न यावदर्थकत्वस्य विर-
 द्धार्थकत्वे वप्रवायवत्त्वनिधवाधेनानुपपन्नस्य तल्लयोगि-
 तानिबन्धनस्य भङ्गः किञ्चिदर्थानन्वयेऽपि तल्लयोगप्र-
 तायाः सत्त्वात्तदभङ्गात् । यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहान
 स्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न
 दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम् । नच “न

कश्चिदिति” कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्-
 प्रवृत्त्यसम्भवात् । ‘धनं धनी साधयतीति’ लोकप्रवादोऽपो-
 दग्विषयाभिप्रायक एव । यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी स
 न्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतेति व्यवहारतत्त्वलिखन-
 न्वतत्त्वमेव अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात् । अज्ञानस्य
 निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् प्रत्यर्थिन एव
 सर्वलोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणा-
 भावो दिव्यनिश्चयसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पिता-
 महः “लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः । निश्चेतुं
 येन शक्याः सुवार्ताः सन्दिग्धरूपिणः । तेषां नृपः प्रमा-
 णं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यते” इति । तादृग्व्यवहारे नृपेणै-
 वोभयापीडया स्वेच्छया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देया सो-
 भाभ्यान्नातिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादि सर्वादि-
 व्यप्रकरणे वक्ष्यामः ।

क्रियाफल न० ६० । “उत्पत्तिरान्विर्जितिः संस्क्रितश्च चतु-
 र्विधम् । क्रियाफलं प्राङ्मुखार्थां कैवल्ये तन्न विद्यते”
 नेदा० प्र० उक्ते शक्यं फले उत्पत्त्यादौ, श्यागादजन्ये
 पुण्यापुण्यादौ च । क्रियाजन्ये तन्निस्सर्गादिरूपे प्रयो-
 जनापरपर्यायरूपे शक्ये “स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये
 क्रियाफले” पा० । विद्यतश्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा
 “स्वरितजिह्वातूत्तरतडः कर्त्तृगामिन्येव सति क्रियाफ-
 ले कर्त्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलञ्च न धातूपस्थाप्यं,
 जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठतया
 सर्वदैव जानीतेत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यदेरपला-
 पापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नास्ति क्रियाजन्यवे-
 तनदर्शितारूपलाभादि गौणं फलमिह विवर्धितं तथा
 सति हृदादेस्तादृशफलवत्त्वेन हृदः पक्षे कृत्वजोयजन्ते
 इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोज-
 नापरनाम क्रियाजन्यं तन्निस्सर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं
 आह्वयं यथोक्तं हरिणा ‘यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थकारभ्यन्ते
 पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लभामादि प्रयोजन-
 मिति” । प्रसिद्धार्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः । तत्
 तासां पचादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः । फलस्य प्राधान्य-
 च्छेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य
 तस्य सुखादिवैव सत्त्वेऽपि कचित्साक्षात्सुखादिरूप
 प्रयोजनालभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति
 द्रष्टव्यम् । तेन अपाददइत्यादिस्वरविहिततडः सुखादि-

रूपसुखप्रयोजनाभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम् । क्रियोद्देश्ये संयोगविभागादिरूपे फलविशिष्टत्वापारस्य धात्वर्थ- तावादिमते धात्वर्थतावच्छेदकरूपे ४फले पृथक्शक्तिवा- दिमते कर्त्तृत्वात्स्थले तद्वातुपस्थायि धात्वर्थऽंशे वि- शेषणतया भासमाने तद्वातुजन्ये ५संयोगादिके फले च । इत्यमेव शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा

“तत्र फलतीतिव्युत्पत्त्या फलं नाम तद्वात्वर्थजन्यं संयोग विभागादि, गम्यादौ विभागस्य फलत्ववारणाय तद्वातु- पस्थायत्वेन विशेषणेऽपि विभागाजन्यसंयोगस्य पतन- फलत्वमते विभागस्य तद्वात्वर्थजन्यत्वात् तद्वातुपस्थायत्वा- दतिव्याप्तिरतस्तद्वात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वेनैव विशेषणीयं गम्यादौ च विभास्य तद्वात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वाभावात् न फलत्वप्रसङ्गः । भङ्गप्राकृत्यते तु कर्त्तृप्रत्ययस्थले तथाभासमानत्वमिति विवेकः । क्रियाविशेषणादेर्धात्वर्थे विशेषणत्वेऽपि तज्जन्यत्वाभावा- द्ध फलत्वप्रसङ्गः । विशेषणत्वञ्च साक्षादेव विवक्षितं तेन घटं करोतीत्यादौ घटादेः धात्वर्थक्रियाजन्यस्य विभक्त्य- र्थद्वारा तद्विशेषणत्वेऽपि न फलत्वापत्तिः” इति ।

क्रियाभ्युपगम पु० क्रियायाः कर्षणादिक्रियार्थमभ्युपगमः चतुर्थ्यर्थे ३त० । अत्र केले उत्पन्नस्य शस्यस्य उभयोः फलभागितेतिनियमेन कर्षणाद्यर्थमन्यकेतस्वीकारे । “क्रियाभ्युपगमात्तेतद्बीजाद्यं यत् पदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी चेतिक एव च” मनुः ।

क्रियाभ्यावृत्ति स्त्री क्रियाया अभ्यावृत्तिः । क्रियायाः पौनपुन्ये । “क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वञ्च” पा० । विवृतमेतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा “क्रियायाएव पौनःपुनसम्भवेनाभ्यावृत्तिपदेनैव क्रिया- प्राप्नो पुनः क्रियाग्रहणेन इतराथे विशेषणतानापक्षसा- ध्यक्रियाया अभावावृत्तौ तेषां साधुत्वज्ञापनात् पञ्चकत्व- पचतीत्येव प्रयोगः नतु पञ्चकत्वःपाकइत्यपि । केचित्तु “द्विचनेऽचीति” पा० निहंशात् साध्यरूपक्रियान्वये एव तेषां साधुत्वं तेन भाववज्रतादावपि धातुना साध्य- क्रियाया अभिधानात् पञ्चकत्वः पाक इत्यपि भवत्येव । सिद्धरूपक्रियायां तदन्वयविवक्षायां तु नैवं तेन तत्र पञ्च इत्येव स्यादिति प्राहुः”

क्रियायोग पु० क्रियैव योगः योगोपायः । “तपःसाध्यायेश्वर- प्रणिधानानि क्रियायोगाः” इति पातञ्जलसूत्रभाष्यप्रादुक्ते योगोपायभूते क्रियाभेदे । तस्य योगोपायत्वादिदर्शकं

तद्वाक्यं कर्म्मयोगशब्दे ४७११४०दर्शितम् । “ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना । यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रि- यायोगः स उच्यते । प्रधानं कारणं योगोक्तोर्हन्नि- वरोत्तमः । क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तच्च साधनम्” अग्निपु० । मतस्यपु० २ अ० विस्तरेणोक्तं यथा

“कर्म्मयोगश्च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसहस्राङ्गि कर्म्मयोगः प्रशस्यते । कर्म्मयोगो- ऽङ्गं ज्ञानं तस्मात्तत्परमम्पदम् । कर्म्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्म्मणः । तस्मात् कर्म्मणि युक्तात्मा त- त्वसाप्नोति शान्तम् । वेदोऽखिलो धर्म्ममूलमाचारश्चैव तद्विदम् । अष्टावात्मगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः । दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्तीरक्षाऽऽरतस्य तु । अनसूया तथा लोके शौचमन्तर्वह्निर्हिजाः । अन्यायेषु कार्येषु भाङ्गल्याचारसेवनम् । न च द्रव्येषु कार्यस्यमार्तेषूप- जितेषु च । तथाऽसृहा पद्भ्यो परस्त्रीषु च स- र्वदा । अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणस्य तु कोविदैः । अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिच्चेह दृश्यते । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म- रुपपिठेत् प्रयत्नतः । देवतायां पितृणाञ्च मनुष्याणाञ्च सर्वदा । कुर्याद्हरहर्यज्ञैर्भूतभिर्गणतर्पणम् । साध्या- यैरर्चयेच्चर्षीन् होमैर्विद्वान् यथाविधि । पितृन् आर्द्रै- र्जदानैर्भूतानि वलिकर्म्मभिः । पञ्चैते विहिता यज्ञाः पञ्चसूनापनुत्तये । कण्डूनी प्रेषणी चूली जलकुम्भी प्र- मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य तेन स्वर्गे न गच्छति । तत्पापनाशनायामी पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः । हाविश्मति स्तृषाद्यौ च ये संस्काराः प्रकीर्त्तिताः । तदुक्तोऽपि न भोक्षाय यश्चात्मगुणवर्जितः । तस्मादात्मगुणोपेतः श्रुति- कर्म्म समाचरेत् । गोब्राह्मणानां वित्तं सर्वदा भद्रमा- चरेत् । गोभूहरणप्रवासोभिर्गन्धसाख्योदकेन च । पू- जयेद् ब्रह्मविष्णुशंकरंरुद्रवस्त्रात्मकं शिवम् । व्रतोपवासैर्विधिबद्धं ब्रह्मया च विमत्सुरः । योऽसावतीन्द्रियः शान्तः सृच्छोऽप्यक्तः सनातनः । बासुदेवो जगन्मूर्तिस्तस्य स- र्वभूतयो ह्यमो । ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् मार्त्तण्डो वृष- वाहनः । अष्टौ च वसवस्तद्वेकादशगणाधिपाः । लोक- पालाधिपाश्चैव पितरो मातरस्तथा । इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः । ब्रह्माद्याश्चतुरो मूलमव्यक्ता- धिपतिः स्मृतः । ब्रह्मणा चायं सूर्येण विष्णुनाथ शिवेन वा । अभेदात् पूजितेन स्यात् पूजितं सचराचरम् ।

ब्रह्मादीनां परब्रह्म त्वयाणासपि संस्थितिः । वेदमूर्ता-
वतः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः । तस्मादग्निद्विजसुखान्
कृत्वा संपूजयेदिसान् । दानैर्ब्रतोपवासैश्च जपहोमादिना
नरः । इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रसूत्रवित्त-
सलस्य । विकर्म्मभीतस्य सदा न किञ्चित् प्राप्तव्यमस्तीह
परे च लोके । २ क्रियासम्बन्धे “उपसर्गः क्रियायोगे”
पा० पद्मपुराणे क्रियायोगसारे विवृतिः ।

क्रियार्थे त्रि० क्रिया अनुष्ठानसर्थाऽभिप्रेयोयस्य । कर्त्तव्यवि-
धिवोधने वेदादिवाक्यभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम्
मीमांसायां स्थापितं यथा
“आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्शानाम्” जै० सू० ।
“क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समाम्नातारो वा-
क्यानि समासनन्ति यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रिया-
सम्बद्धं वा किञ्चित् तान्येव भूतमर्थमन्वाचक्षते” “अत-
स्तो प्रामाण्यकृतम् (अप्रामाण्यम्)” इति च शबरभा० ।
“चोदनालक्षणेऽर्थो धर्म्मः” जै० सू० । “चोदनेति क्रियायाः
प्रवर्त्तकं वचनमाहुः । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं
इत्थं व्यवहितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थं शक्ती-
त्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमिति” भा० । तेन क्रि-
याप्रवर्त्तकवेदभागानामेव प्रामाण्यम् अर्थवादानां भू-
तार्थानां तु क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वाद् प्रामाण्यं यथाह
तत्रैव “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः”
जै० सू० । “वायव्यं चेतमालभेत भूतिकामः” “वायु-
र्वाँ चोपिष्टा देवता वायुमेव स्वेन भागेनोपधावतीति सृण-
वेन भूतिं गमयतीति” वायुर्वाँ चोपिष्टा देवतेत्यत्र यद्यपि
क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं किञ्चित्, तथापि विध्यु-
द्देशेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकामइत्येवमन्तोविध्यु-
द्देशः तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वाँ चोपिष्टा देवतेत्येवमादिः” ।
“पदानां साक्षाद्भावात् विधेः स्तुतेर्वाक्यत्वत्वं भवति
भूतिकाम आलभेत, कस्मात् ? यतो वायुर्वाँ चोपिष्टेति” ।
“स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां,
प्ररोचयमानाः अनुष्ठानासुपकरिष्यन्ति क्रियायाः” इति
च भा० । “तद्भूतार्थानां तु क्रियार्थेन समाम्नायः” जै०
सू० । तेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यमिति स्थितम् । तदेतन्मतं
विशदीकृत्य पूर्वपक्षीकृत्य शा० सू० भाष्याभ्यां निराकृतं यथा
“कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता ‘आ-
म्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्शानाम्’ इति क्रिया-
सम्बन्धत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्, अतोवेदान्तानामानार्थक्यम्, अ-

क्रियार्थत्वात् । कर्त्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियावि-
धिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । न हि प-
रिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषय-
त्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेय-
रहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव “सोऽरोदीत्” इत्या-
दीनामानर्थक्यं ना भूदिति “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तु-
त्यर्थेन विधीनां स्युः” इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । म-
न्त्राणाञ्च “इमे त्वा” इत्यादीनां क्रियातत्त्वाधानाभिधायित्वेन
कर्ममवायित्वमुक्तम् । न कचिदपि वेदवाक्यानां विधि-
संस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता इष्टा उपपन्ना वा । न च परि-
निष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वा-
द्विधेः । तस्मात् कर्म्मप्रेक्षितकर्त्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन
क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणांतरभया-
च्चैतदस्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् ।
तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते भाष्यम् ।
“तत्तु समन्वयात्” शारीरकसूत्रम् ।

“तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति
जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथ-
म् ? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्-
पर्येणैव तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि “सदेव
सौम्येदमप्य आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” “आत्मा वा
इदमेक एवाप्य आसीत्” “तदेतद् ब्रह्मा पूर्वं मनपरमनन्त-
रमवाह्यम्” “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” “ब्रह्मवेदसूत्रं पुर-
स्ताद्” इत्यादीनि । न च तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूप-
विषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता,
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्त्तृदेवतादि-
स्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । “तत् केन कं पश्येद्”
इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनि-
ष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम् । “तत्त्वम-
सि” इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् ।
यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैव दोषः
हेयोपादेयसून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वलोकाग्रहाणात्
पुरुषार्थसिद्धेः । तत्रैव सूत्रे व्याख्यानशेषे
“यद्यपि शास्त्रतात्पर्यं विदामनुक्रमणम् । “इष्टो हि त-
स्यार्थः कर्म्मविबोधनमित्येवमादिः” तद्वर्म्म जिज्ञासाविषयत्वा-
द्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च “आम्ना-
यस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्शानाम्” इत्येतदेकान्ते-
नान्युपगम्यतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

विधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतत्वेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थ-
त्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीत्यत्र को हेतुः ।
न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि
भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति
चेत्, नैष दोषः क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्ति-
मद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थन्तु प्रयोजनं तस्य । न चैता-
वता यस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव
तेन स्यादिति ? उच्यते, अनवगतात्मवस्तुपदेशस्य तथैव
भवितुमर्हति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्नि-
वृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाध-
नवस्तुपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इति
चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि
क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् ब्रा-
ह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं
प्राप्तं, तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तहन्तव्यानुरागेण
नजः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृ-
त्त्यौदासीनव्यतिरेकेण । नजस्यैव स्वभावो यत् स्वसम्ब-
न्धिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिचौदासीन्यकारणं सा
च दग्धेऽनग्नवत् स्वयमेवोपशम्यति, तस्मात् प्रसक्त-
क्रियाया निवृत्त्यौदासीन्येव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रता-
दिभ्यः । तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्यपाख्यानान्दिभूतार्थ-
वाक्यानामानर्थक्याभिधानं दृष्टव्यम् । यदप्युक्तं कर्त्त-
व्यविध्यनुपवेशमन्तरेण वस्तुमात्रसुच्यमानमनर्थकं स्यात्
(सम्प्रदीपा वसुमतीत्यादिवदिति) तत् परिहृतं रज्जुरियं
नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्”
भा० । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य । २ क्रियानिमित्ते
ति० । “तुसृण्वुलौ क्रियार्थायां क्रियायाम्” पा० ।

क्रियावत् ति० क्रियाऽस्त्यस्य मतृप् सस्य वः । १ क्रियाविशिष्टे
२ क्रियानिरते अमरः “यः क्रियावान् सपण्डितः” चाण० ।
“त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम्” भा०
व० ३२० । ३ क्रियायके कर्त्तरि च “पश्चात् क्रियावता कर्त्ता
योगोभवति कर्म्मणा” हरिः । कृतपूर्वशब्दे दृश्यम् ।

क्रियावसन्न ति० क्रियायाऽवसन्नः । साध्यादिप्रमाणेनावसन्ने
पराजिते वादिनि प्रतिवादिनि च । “यस्योचुः साक्षिणः
सत्यां प्रतिज्ञां स जयो भवेत्” इत्युपक्रमस्य “स्वयमभ्युप-
ज्जोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् । क्रियावसन्नोऽयं हेतु

परं सभ्यावधारणम्” व्य० त० नारदः । क्रियावसन्नः
साध्यादिना प्राप्तपराजयः” रघुनन्दनः ।

क्रियावादिन् ति० क्रियां क्रियासाध्यं वदति वद-णिनि ।
व्यवहारे साक्ष्यादिप्रमाणरूपक्रियासाध्ययुक्ते वादि-
नि (पैरादो) मितो० ।

क्रियाविशेषण न० ६ त० । धात्वर्थसाध्यरूपक्रियायाः शाब्द-
बोधे विशेषणत्वेन भासमाने पदार्थे । शब्दार्थरत्ने विवृतिः
“आख्यातं सकारकविशेषणमिति” भाष्योक्तवाक्यलक्षणे
विशेषणपदस्य कारकविशेषणक्रियाविशेषणोभयपरतया
कारकविशेषणानां क्रियाविशेषणानां कारकभिन्नसम्बो-
धनादीनां च वाक्यघटकत्वम् । तानि च वाक्यपदीये
कतिचित् संगृह्य प्रदर्शितानि यथा “संबोधनान्तं कृत्वो-
ऽर्थः कारकं प्रथमोवतिः । धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नम-
नसस्तनञ् । तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्यु दितं
द्वयम् । सम्बन्धसाटकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम्” ।
अत्र यद्यपि सम्बोधनस्य सर्वत्र प्रकृतक्रियान्वयित्वं न
सम्भवति तथापि जानीहीत्यध्याहृतक्रियान्वयितया त-
स्यास्य प्रकृतक्रियायामन्वयात् परम्परया भवत्येव प्रकृत-
क्रियान्वयित्वम् । तथाहि “सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं
सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः सम्बोध्यः क्रियासु
विनियुज्यते” इति वाक्यपदीये क्रियासु नियोज्यस्यैव
संबोध्यतोक्त्या विनियोगविषयक्रियायामेव तस्य बाधुत्वात्
ब्रजानि देवदत्तेत्यादौ तु देवदत्तस्य गमनक्रियायां वि-
नियोगाभावेनाध्याहृतव्यायां जानीहीत्यादिक्रियाया-
मेवान्वयौचित्यात् तत्क्रियायाञ्च ब्रजानीत्यादिक्रियाया
विषयत्वादिसम्बन्धेन विशेषणत्वादेकवाक्यत्वम् । अन्यथा
ब्रजानि देवदत्तेत्यनयो रभयवाक्यघटकत्वे तयोश्च परस्पर-
नन्वयेनैकवाक्यत्वाभावेन समानवाक्यत्वाविषयनिघातानुप-
पत्तेः । तथाहि पदादित्यधिकृत्य सर्वमनुदात्तमपदादा-
विति” चोपक्रमस्य आसन्निवास्य चेति” सूत्रेण अष्टमाध्याये
पदादुत्तरवर्त्तिनोऽपादादिस्थितस्यासन्निवृत्तस्य षष्ठाध्याय-
विहितादुत्तरदात्तत्वं निहत्य सर्वानुदात्तत्वं विहितं वा-
र्त्तिककारेण च “समानवाक्ये निघातयुग्मादस्यदादेशः”
इत्यनेन आद्युदात्तत्वनिघातः एकवाक्येव व्यवस्थापि-
तोऽतः ब्रजानि देवदत्तेत्यनयो रभयवाक्यत्वमेव
निघातो नान्यथेति । उक्तञ्च वाक्यपदीये “संबोधनपदं यच्च
तत् क्रियायाविशेषणम् । ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र

तयासंतीति' । अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यतेऽनेनेति व्युत्प-
त्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्तरसम्बन्धेनान्वयिविशेषणपरं
तत्र कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयात् भेदवि-
शेषणत्वम् स्तोकं पचतीत्यादौ तु विकृतिरूपधात्वर्थफले,
श्रुतं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापारे न्यादौ च अभेदेनान्व-
यात्स्तोवादेरभेदविशेषणत्वम् । अत्रायं भेदः साध्यरूपक्रि-
याया विशेषणत्वे तस्यास्य लिङ्गसंख्यानव्यतिराभावेन तद्विशे-
षणस्य सामान्यत्वात् क्लृप्ता उत्सर्गतेभावाख्यातवदेकव-
चनान्ता च तेन स्तोकं पच्यते इत्यादि साधु । घञद्वान्ते
तु साध्यसिद्धोभयक्रिययोर्धौ प्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रिया-
शब्दे दर्शितत्वेन धात्वर्थस्याध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविव-
क्षायामेकवचनक्लृप्ता घञ्वाच्सिद्धक्रियान्वयविवक्षायां तु
विशेषणस्य लिङ्गसंख्यानव्यतिरेकेन तद्विशेषणस्य द्विवचनपुं-
स्त्वत्वादि । अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखी
कर्षाविधि व्याकृतमिति" "आगमोनिष्कलस्तत्र भुक्तिः स्तो-
कापि यत् नो" इति च प्रयोगः संगच्छते । फलविशिष्टस्य
कर्मणः कर्मसंज्ञाविधानेन व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया
साध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मात्वम् तेन स्तोकभीष्टस्य
कारकपूर्वकत्वात् यत् । तत्र पदसाधुतामात्रार्थं द्विती-
यामात्रविधाने तत्र स्यात् इति बोध्यम् । अस्य च एकव-
चनान्ततेत्युक्तिरप्युत्सर्गिकी क्वचित् द्विवचनादिप्रयोगो-
भवत्येव उक्तञ्च हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधना-
श्रयसंख्यया । भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय
इति" । उत्सर्गतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसंख्ययाख्याते
क्रिया भिद्यते इत्यर्थः । अत्राख्यात इत्युपादानात्
आख्यातार्थाश्रयसंख्ययैव क्रियाभेदो न तु तृतीयादुप-
स्यायाश्रयसंख्ययापि तेन चैत्राभ्यां सुष्यते इत्यादौ न
द्विवचनादि, न वा नाभार्यलिङ्गेन क्रियाभेदो लिङ्गस्ये-
तरपदोपात्तत्वात् । एवञ्च लिङ्गसंख्यानव्यतिरूपसत्व-
लक्षणे संख्याविशेषस्य साक्षादनन्वयविवक्षणास्तिङ्गमा-
त्रस्य वा तथात्वविवक्षणात् दोषइत्युक्तस्येयम् । उद्गा-
सिका आस्थाने हतशायिकाः शयन्ते इत्यादि भाष्योदा-
हरणे च उपमानोद्गासनादिवाक्येनोपमेयासनादेर्वा-
क्यस्य विवक्षणाद्भावेऽपि वञ्चवचनादीत्याकरे स्पष्टम् ।
उद्गासिकापदञ्च द्वितीयावञ्चवचनान्तं क्रियाविशेषणतया
द्वितीयोत्पत्तौ वाक्येनैवोपमानविवक्षणात् वञ्चवचनम्"
अत्र सतभेदेन शब्दशक्तिः प्रो विशेषोदर्शितो यथा
"भावविहितानामपि यथादीनास्तत्रैव गतिः तत्रापि

भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकं पश्ये-
त्त्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावन्वयापत्तेः सुबर्थे
धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पत्तत्वात् इत्यमेव च श्लोकः पाक
इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा
स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः
अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्षाविधि व्याकृतम्"
इत्यादिकं काव्यम् "आगमोनिष्कलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि
यत् नो" इत्यादिः शक्तिश्च सङ्गच्छतइति नव्याः । स्तोत्र-
प्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोर्ध्वे विशेषणतापन्नस्य बोधने
तदर्थकनाम्नोद्वितीयाद्युपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच स्तोकः
पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोकं पाकइत्यादिः ।
श्रुत्युत्पत्तिरपि क्रियाया विशेषणं कर्मत्वाद्युत्पत्तिरेपि
तत्रैव तात्पर्यात् । अतएव स्तोकं स्थीयते साधु गतं
चकितं द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसा-
काङ्क्षत्वाच्च तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्युत्पत्तिरिति तु
शाब्दिकसम्भवादयः ।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे तु पौनःपुन्येन
गच्छति अतिशयेन पचति समेनेति विप्रमेनेतीत्यादिषु
प्रकृत्यादि० तृतीया । क्वचित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये
तद्विशेषणीभूतात् तृतीयादि यथा "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन
यजेत" इत्यादौ यागेनेष्टं भावयेदिति भाट्टमते यागस्य क-
रणतया भावनायामन्वयात् अश्वमेधस्य तत्राभेदविशेषण-
त्वेन तद्विभक्तिकत्वम् । अन्यमते तु नास्तीति शिव इत्यादि-
वत् अश्वमेधे तृतीयेति भेदः । सुगन्धबोधे "कर्मक्रियाविशेषणे-
त्यादि" कर्मसंज्ञाद्वितीयाविधानञ्च अभेदः स्वयिविशेषणप-
रम् । भेदविशेषणे तु तृतीयैव । तत्रायं विशेषः क्रिया-
यास्वभेदसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां द्वितीया । अभेद-
प्रकारकान्वयविवक्षायां तु तृतीया ।

क्रियाशक्ति स्त्री क्रियैव शक्तिः । जगदुत्पत्तिसाधने
परमेश्वरस्य शक्तिभेदे । सा च ब्राह्मीरूपा यद्योक्तं शां-
ति० पदार्थादर्शे च "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् प-
रमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततोनादोनादाहिन्दुसमुद्भवः ।
परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसी भिद्यते पुनः ।
विन्दुर्नादोवीजमिति तस्य भेदाः सतीरिताः । विन्दुः
शिवात्मको वीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । सप्तवायः, समा-
ख्यातः सव्यगमविशारदैः । रौद्री विन्दोस्ततोनादा-
ज्जग्रेष्ठा वीजादजायत । वासा, ताभ्यः ससुप्तपद्मा
रुद्रब्रह्मरमाधिपाः । ते ज्ञानेष्वाक्रियात्मनो यक्षीन्व-

कन्वस्वरूपिणः” शा०ति० । व्याख्यातमेतत् पदार्थादर्शं
 “अविद्याशयलितत्वेन जडत्वे कथं तस्य स्वरूपकर्तृत्व-
 मिति ? शङ्कां वारयति सच्चिदानन्दविभवादिति अनेना-
 विद्योपहितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपहानिरित्यर्थः । सक-
 लाच्छक्तिरासीदिति योजना । शक्तिसहितोदेयः पुनः
 शक्तिस्तस्यात् सा कथमासीदिति ? चेत् सत्यं या अना-
 दिरूपा चैतन्याध्यासेन महापुरुषे स्वरूपा स्थिता तस्या-
 गुणवैषम्यानुगुणतया सात्विकराजसतामसस्रष्टव्यपञ्च-
 कार्यासाधने उच्छूनरूपत्वमेवोपचारादुत्पत्तिः । इदं
 स्वांख्यमतेनोक्तम् । प्रयोगसारे “तस्माद्विनिर्गता शक्तिः
 सर्वगा विश्वसम्भवा” । वायुसहि “शिवेच्छया परा शक्तिः
 शिवतत्त्वैकतां यता । ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं ति-
 नादिवेति” । पञ्चरात्रेऽपि “एवमालोच्य सर्गादौ सच्चि-
 दानन्दरूपिणीम् । समस्ततत्त्वसंबन्धत्वात् स्फूर्त्तप्रधि-
 ष्ठातरूपिणीम् । व्यक्तां करोति तां नित्यां प्रकृतिं
 परमः पुमान्” तस्या एव नादविन्दुं सृष्ट्युपयोग्यवस्था
 रूपौ तदुक्तं प्रयोगसारे “नादात्मना पबुद्धा सा निरामय
 पदोन्मुखी । शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा
 स्मृता । सेव सर्गक्षमा” अन्यत्रापि “अभिव्यक्ता परा शक्ति
 रविनाभावलक्षणा । अखण्डा पराचिच्छक्तिर्मता चिद्रु-
 पिणी विभुः । समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्वि-
 ता । प्रयाति विन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्” ।
 इच्छाशक्तादिरूपतया विन्दोस्त्वैविध्यमाह परेति सा-
 क्षात् परशक्तिसयः अतः पञ्चाक्षदवस्थात्मकत्वमेवोक्तम्
 असौ त्रिधा भिद्यते । एतौ नादविन्दुं प्रथमोक्तनादविन्दु-
 भ्यामन्यौ तदुक्तं “स विन्दुर्भवति त्रिधा” । विन्दादेर्भे-
 दत्रयस्वरूपमाह विन्दुरिति । ततस्तस्मात् विन्दोः रौद्री
 यतस्तस्याः शिवमयत्वम् अतोऽन्वयताऽपि । नादाज्जप्रे-
 षेति । सर्वश्रेष्ठत्वेनावस्थितत्वेनान्वयता ज्ञेया । वी-
 जाह्वामा अजायतेति सम्बन्धः तस्याः सुन्दरत्वादन्वयत्वम् ।
 तदुक्तं प्रयोगसारे “विन्दुः शिवात्मकस्तत्र वीजं शक्ता-
 त्मकं स्मृतम् । तयोर्योगे भवेन्नादस्तोभ्यो जातास्त्रिश-
 क्तयः । रौद्री विन्दोः सङ्गता ज्येष्ठा नादादजायत ।
 वामा वीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवास्त्रयोऽभवन्” । ते इति
 ज्ञानमिच्छा क्रिया च तदात्मानस्ते रुद्रब्रह्मरमाधिपाः
 क्रमेणैच्छाशक्तिक्रियाशक्तज्ञानशक्तिस्वरूपाः । अतएव
 रुद्रादयः निरोधकाले वज्रीश्वरं स्वरूपिणः शक्तेरेवावस्था-
 विशेषा ज्ञेयाः प्रणामिच्छाक्रियाज्ञानलक्षकशक्ति उल्लङ्घ-

त्वात् । वक्ष्यते च “इच्छाज्ञानक्रियात्मानः” इति । ईश्वर-
 प्रत्यभिज्ञायाम् “यत इच्छति तज्ज्ञातुं कर्तुं वा स्वेच्छया
 क्रियाम् । अनन्तरं हि तत्-कार्यज्ञानं दर्शनशक्तितः ।
 ज्ञानशक्तिस्तया ज्ञेयोयोऽसौ स्थूलसमुद्यमः । सा क्रियाश-
 क्तिरदिता यतः सर्वं जगत् सृजेत्” गोरक्षसंहितायाम्
 “इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं रौद्री ब्राह्मी ह वैष्णवी ।
 त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति”

क्रियासमभिहार उ० सम्+अभि+हृ-वञ् इत्० । क्रि-
 यायाः पौनःपुन्ये । “क्रियासमभिहारे घञ्” पा० “क्रि-
 यासमभिहारेण विराध्यन्तं जमेत कः ?” इति माघः ।

क्रियाज्ञान न० क्रियाङ् स्तानम् । शङ्कोक्ते स्तानविधि-
 भेदे तत्प्रकारो यथा

“क्रियाज्ञानं प्रयच्छामि यथावद्विधिपूर्वकम् । षड्विंशति
 कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि । जले निमज्ज्य उन्मज्ज्य
 उपसृष्ट्य यथाविधि । तीर्थस्थावाहनं कुर्यात्तत् प्रव-
 द्याम्यशेषतः । प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमर्चि तम् ।
 याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापपनुत्तये । तीर्थमावाहयि-
 स्सामि सर्वार्घविनिस्तदनम् । साक्षिधर्मस्त्वान् तोये च
 क्रियतां मदत्तमहात् । रुद्रान् प्रपद्ये वरदानं सर्वानपसु
 सदस्तथा । सर्वानपसुसदस्यैव प्रपद्ये प्रयतः स्थितः । देव-
 मंशुसदं वज्रं प्रपद्येऽग्निस्तदनम् । आपः पुण्याः प-
 वित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा । रुद्राश्चाग्निश्च सर्पश्च वरु-
 णस्त्वाप एव च । शमयन्वाशु मे पापं माञ्च रक्षन्तु
 सर्वशः । हिरण्यवर्णातिस्तुभिर्जगतीति चतस्तुभिः ।
 शन्नोदेवीति च तथा शन्नप्राप्तये च । इदमापः प्रवृत्ते
 द्भृत्तश्च सुसुदीरयेत् । एवं सम्मार्जनं कृत्वा च्छन्दार्घ्यञ्च
 देवताः । अघमर्षणस्तुक्तञ्च प्रपठेत् प्रयतः सदा । छन्दो-
 ऽनुष्टुप् च तस्यैव ऋषिश्चैवाघमर्षणः । देवता भावह-
 त्तश्च पापक्षये प्रकीर्तितः । ततोऽम्भसि निमग्नः स्थान्तिः
 पटेदघमर्षणम् । प्रदद्यान्मूर्द्धनि तथा महावप्राहृति-
 भिर्जलम् । यथाश्वमेधः कृत्तराट् सर्वपापपनोदनः ।
 तथाघमर्षणं स्तुतं सर्वपापप्रणाशनम् । अनेन वि-
 धिना स्नात्वा स्नातवान् धौतवाससा । परिवर्तितवासास्तु
 तीर्थनामानि संजपेत् । उदकस्यापदानात् स्नानशार्टी न
 पीडयेत् । अनेन विधिना स्नातस्तीर्थस्य फलमश्नुते” ।

क्रियेन्द्रिय न० क्रियायाः साधनमिन्द्रियम् । वाक्पादादौ
 कर्म्मोन्द्रिये हेम० ।

क्रिवि उ० कृवि-इन् नि० । १। कृमे निघण्टुः २। कर्त्तरिश्ङि संके

ति० “रुद्र ! यत्ते क्रिविपरं नाम” यजु० १०।२०।
४ अक्षरभेदे “अभ्योजसा क्रिवि युधाः” ऋ० २,२२,२,
“क्रिवि नामाक्षरम्” भा० । ५ पञ्चालदेशे पु० व० व० ।
“आप्नोयामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्यः पञ्चालो राजा”
“क्रियय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते” शत० ब्रा०
१२, ५, ४, ७, [क्रिविर्दत्तो ऋ० १, ६६६, ६,

क्रिविस् ति० क्रवि-इस् ति० । हिंसके “यत्ता वोदियुद्रदति
क्री क्रये (मूलदानेन द्रव्यग्रहणे) क्रा० उभ० सक० अनिट् ।
क्रीणाति क्रीणीते अक्रपीत् अक्रोष्ट । चिक्राय चिक्रिये
क्रेतव्यः क्रयणीयः क्रयेः क्रयार्थे प्रसारिते क्रव्यः क्रायकः
क्रेता क्रीणन् क्रीणानः । क्रीतः क्रीत्वा विक्रीय । क्रेतुम् ।
कर्म्मणि क्रीयते अक्रायि अक्रयिषाताम्-अक्रेपाताम् ।
चिक्रिये । “कद्रमं दशभिर्ममेन्द्रं, क्रीणाति धेनुभिः” ऋ० ४,
२४, १०, “शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि” यजु० ४, २६, १ । “क्री-
णीयाद्यस्त्वप्यर्थं मातापितोर्यमनिकात्” मनुः “कञ्चित्
सहस्रं मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम्” भा० सं० कञ्चिद-
ध्यायः । “सोमं राजानमक्रीणंस्तस्मात् प्राच्यां दिशि
क्रीयते” ऐत० १, १२, “श्रुतानीतैः कृयकृतैः (जलैः)
कर्म्मं कुर्वन् पतत्यधः” स्मृतिः । अनुशयशब्दे उदा० ।
अप+मूल्यादिदानेन व्रशनयने । “सा चेदस्मै न दद्यात् काम-
मेनामपक्रीणीयात्” शत० ब्रा० १४, ६, ४, ७, “तदा एनां
स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवं
मपक्रीणीयात् वशं नयेत्” भा० ।

अभि+अभिलक्ष्यीकृत्य विक्रये संस्कारविशेषे च । “एकं वा
एष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय” शत०
ब्रा० २, २, २, २, “एषः क्रीयमाणः कृयेण सम्पाद्यभागः
सोमः एकं वै एकं खलु प्रयोजनमभिलक्ष्य विक्रीयते,
अभिषवादिना स्वात्मना संस्क्रियते वा” भा० ।

अव+धनादिना वशनयने । “ब्राह्मणं क्षत्रियं वा सहस्रेण
शताम्बेनावक्रीय” सांङ्ख्य० औ० सू० १५, १०, १०,
व्या+ ईषत्कृये । “भार्यां शुल्काक्रीताम्” दशकुमा०
उप+सामीप्येन कृये । “चटादीनुपक्रीय” हितो० ।

निस्+(र्) विक्रये कृत्यानुपमूल्यदाने च । “न निष्कृत्यवि-
सर्गाभ्यां भर्तुर्भार्यां विसृज्यते” मनुः । “निष्कृत्यो-
विक्रयः” उ० त० रघु० । “भोः केशव ! सदीयस्त्वमद्भिर्दत्तोऽसि
सत्ययः । स त्वं मामनुगच्छस्व कुरुष्व यद्ब्रवीम्यहम् ।
प्रथमः कल्य इत्येवमब्रवीन् सधुसूदनः । व्रजन्तमनुवव्राज
नगरदञ्च जगद्दिवः । परिहासान् बह्विभान् कृत्वा सुनि-

वरस्ततः । तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्ता परिहासविचक्षणः ।
अपनीय ततः कण्ठात् पुष्पदामैनमब्रवीत् । कपिलां
गां सबन्धां मे निष्कृत्यार्थं प्रवच्छ मे । तिलं कृष्णाजिनं
शूर्पं प्रयच्छ तत्प्रकाञ्चनम् । एषोऽहं निष्कृत्यः कृष्ण !
विहितो वृषकैतुना” हरि० १३५ अ० ३ निष्कृतौ ।
“तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च । इज्याध्यायनध-
र्मेषु योनाऽऽसक्तः स निष्कृत्यः” वसिष्ठः

परि+नियतकालं श्रुत्या स्वीकारे अनियतकालस्वत्वोत्पादकात्
कृत्यात् तस्य नियतकालत्वेन न्यूनता । तद्योगे कारणस्य
वा सम्प्रदानसंज्ञा । “शतेन शताय वा परिक्रीतः” सि० कौ० ।
“सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्ताऽस्मि तत्र नाप्रियम्” भट्टिः
“भक्त्यै सक्तिः परिक्रीता सङ्घिर्षिणोऽरुपाऽरिभिः” सुगध० ।
“कृतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानसृज्यतम्” भट्टिः ।
कृयशब्दे २३०५ पृ० दर्शितम् जै० सूत्रवाक्यादि उदा० ।
वि+मूल्यग्रहणेन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादकव्यापारे “वस्ते व
विक्रीणावहा इधमूर्जं शतकृतौ !” यजु० २, ४६, विक्री-
णीते परस्व स्वं योऽस्वामी स्वास्यसम्मतः” मनुः अनु-
शयशब्दे भूरि उदा० ।

सम्+सम्यक् कृये “न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतं पुरुषं कचिद्”
भा० व्या० १६० अ० ।

“परिव्यवेभ्यः क्रियः” पा०

अकचर्त्तामिन्यपि क्रियाफले तड् ।

क्री ति० क्री-क्रीप् । क्रेतेरि कारकोपदत्वे ऽपि संयो गोपध-
त्वात् न यण्, किन्तु इयङ् । यवक्रियौ यवक्रिय इत्यादि ।

क्रीड खेलने भा० पर० अक० सेट् । क्रीडति अक्रीडोत् ।
चिक्रीड क्रीडिता । क्रीडितव्यः क्रीड्यः क्रीडकः क्रीडिता ।
क्रीडः । क्रीडा । क्रीडितः । क्रीडनं क्रीडितम् । क्रीडि-
त्वा विक्रीड्य । “एष सोमो अधित्वचि गवां क्रीडत्यद्रिभिः”
ऋ० ६, ६६, २६, “माता च पिता च तेऽप्ये वृक्षस्य क्री-
डतः” यजु० २३, २५, चिक्रीड चैव प्रजहास चैव” भा०
व० १०४२ स्तो० “क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये” कुमा० ।
अस्मादर्धे प्रयोगे तडर्धप दृश्यते । ब्रह्मशङ्करशक्तादौ देववृ-
न्दैः पुनः पुनः । क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र ! बालः क्रीडनकै-
रिव” भा० व० ५०४ श्लो०

अन्वाद्युपसर्गे तत्तद्योत्यार्थविशेषे क्रीडने तत् “क्रीडो-
ऽनुसपरिभ्यश्च” पा० एभ्यः चकारात् आडश्च तड् “बाध-
नुक्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणाम्” भट्टिः । “आ-
क्रीडमानो हृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतोययौ” भा० व०

१४६अ० । “फलान्यादत्स्व चित्वाणि परिक्रीडस्व सातु-
पु” भट्टिः । “मरुतस्तमभितः परिचिक्रीडुः” शत०
ब्रा० २, ५, २, २०, आर्षस्तडभावः । समस्तु अकूजने अव्य-
क्तशब्दमावे एव तड् । “समोऽकूजने” वार्त्तिककता
नियमात् “हरः संक्रीडमानश्च उभया सह पर्वते”
रामा० आ० ४७, १०, तेनास्य कूजनार्थताऽपि किन्तु
तत्र न तड् “संक्रीडति चक्रम्” सि०कौ० । “तैस्तैर्हि-
हारेर्वैद्धिभिदैत्यानां कामरूपिणाम् । समाः संक्रीडतां
तेषाम्” भा० आ० २०६अ० । अत्र आर्षः तडभावः ।

क्रीड पु० क्रीड-वञ् । परीहासे शब्दरत्ना० । [त्रिका० ।
क्रीडक न० क्रीड-ण्वल् । १क्रीडाकारके । २द्वाःस्ये सेवके
क्रीडचक्र न० “इदं क्रीडचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समे-
तम्” वृ० २० उक्ते छन्दोभेदे ।

क्रीडन न० क्रीड-भावे-ल्युट् । १खेलायाम् “उदकक्रीडनं
नाम कारयामास भारत !” भा० आ० १२८अ० । “वा-
लक्रीडनमिन्दु शेखरधनुर्भङ्गावधि” महाना० । करणे
ल्युट् । २क्रीडासाधने । “यथा हिरण्यान् उदारवि-
क्रमोमहावृधे क्रीडनवद्विराकतः” भाग० २, १६, १४,
स्वार्थे क । तत्त्वार्थे “क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र ! बालः क्री-
डनकैरिव” भा० व० १२अ० ।

क्रीडनीय त्रि० क्रीड-करणे वा० अन्योयर् क्रीडनाय साधु
क वा । क्रीडासाधने । “क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः
पञ्चिगणांश्च ह” भा० अ० २६अ० ।

क्रीडा स्त्री क्रीड-भावे अ । १परीहासे २खेलने च “क्रीडारसं
निर्विशतीव बाल्ये” कुमा० । “आत्मरतिरात्मक्रीडआत्म-
मिथुन आत्मानन्दः” छा० उप० । “तोयक्रीडानिरत
युवांतस्त्रानतिक्तैर्भरद्वाजः” मेघ० “क्रीडायासश्चमशम-
पटवः” माघः । क्रीडागृह, क्रीडाशैल, क्रीडोद्यानादयः
क्रीडार्थं गृहादौ । क्रीडासचिव नम्र सचिवे

क्रीडाताल पु० “एकएव सुतोयत्वं क्रीडातालः स कथ्यते”
इति सगीतदामोदरोक्ते तालभेदे ।

क्रीडानारी स्त्री क्रीडायाः क्रीडार्थं नारी अश्ववासादि-
वत् चतुर्थ्यर्थे इत० । क्रीडार्थायां वेश्यायायां
नार्थायाम् । “वेश्या निवेशिता वीर ! द्वारवत्या सह-
स्रशः । सामान्यास्ताः कुमापाणां क्रीडानार्थी सतात्म-
नाम्” हरि० १४७अ० । [शः चि०

क्रीडायान न० क्रीडार्थं य नम् चतुर्थ्यर्थे इत० । पुष्परथे
क्रीडारत्न न० क्रीडाया रत्नमिव । रतौ त्रिका०

क्रीडारथ पु० क्रीडायाः क्रीडार्थं रथः चतुर्थ्यर्थे इत० ।
पुष्परथे “क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांप्राप्तिको रथः”
भा० आ० ५३अ०

क्रीडारसातल न० श्रीगदितलक्षणयुते उपरूपकभेदे यथा
“प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कः प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितम् । भारती
वृत्तिवृत्तलं श्रीतिशब्देन संयुतम् । मतं श्रीगदितं नाम
विद्वद्भिर्गुणरूपकम् यथा क्रीडारसातलम्” सा०द०

क्रीडि त्रि० क्रीड-इन् । क्रीडके । “आ क्रीडयो न मातरं
तदलः” ऋ० १०।६४।१४ ।

क्रीडिन् त्रि० क्रीड-वा०ताच्छील्ये इति । १क्रीडाशीले
२वायुभेदे पु० “क्रीडिभ्यः संवृष्टान् मरुद्भ्यः” यजु० २४।
२६ “क्रीडी च शाकी चाज्जोषी” यजु० १७।८५
“क्रीडी सदाक्रीडाशीलोमरुत्” वेददी० ।

क्रीडु त्रि० क्रीड-उन् । क्रीडाकारके । “क्रीडुर्भस्त्रो न संहयुः
पवित् सोम ! गच्छसि” ऋ० ६।२०।७

क्रीत त्रि० क्री-कर्मणि क्त । १मूल्यदानेन स्वत्वास्पदीभूते
कृते । “शूद्रानीतैः कृतक्रीतैः (जलैः) कर्म कुर्वन् पत्न-
त्यधः” स्मृतिः । २गौणपुत्रभेदे पु० । “क्रीतश्च नयमः स येन
क्रीतः” विष्णु सं० । भावे क्त । ३क्रये न० क्रीतानुशयः ।

पुत्रभेदास्तल्लक्षणानि च योगीश्वरेण दर्शितानि यथा
“औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षत्रजः
क्षत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । गृहे प्रच्छन्न उत्प-
न्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः । कान्नीनः कन्यकाजातो
मातामहसुतोमतः । अश्वतायां क्षतायां वा जातः पौन-
र्भवः सुतः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तको
भवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः, कृत्विमः स्यात् स्वयंकृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विद्धः सहोदजः । उल्-
सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोभवेत् सुतः” । “अदूर-
वान्धवर्माति देशभाषाविप्रहृष्टस्य प्रतिषेधः एवं क्रीतस्वय-
न्दत्तकृत्विसेषपि योज्यं समानन्यायत्वात् । क्रीतस्तु
विक्रीतः मातापितृभ्यां पूर्ववत् तथैकं पुत्रं ज्येष्ठञ्च वर्ज-
यित्वा आपाद । सर्वर्ण इत्येव यत्तु सनुनोक्तम् “क्री-
णीयाद्व्यस्वपत्यार्थं मातापितृव्यमनिकात् । स क्रीतकः
सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेति” तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो
वेति व्याख्येयं न जात्या “सजातीयेष्वयस्योक्तस्तनयेषु
मर्यां विधः” इत्युप संहारात्” मिता० । स्वार्थे क ।
तत्त्वार्थे । “कान्नीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तं शौद्रं षडदायादवाव्यः” इति सनूक्तेः तस्य पितृमातृभिन्नदायानधिकारित्वम् । दत्तकर्मासां समते “औरसः क्षेत्तजस्रैव दत्तः कृत्स्नश्च” पराशरेण कलिधर्म्मप्रस्तावे चतुर्थांमेव ग्राह्यताया उक्तेः दत्तकच- कामते “दत्तौरसेतरेषाञ्च पुत्रत्वेन परिग्रहः” इत्यादि पुराणे दत्तौरसभिन्नानां कलौ वर्ज्यत्वोक्तेश्च क्रीतपुत्रस्य न कलौ कर्त्तव्यता ।

क्रीतानुशय पृ० क्रीते कृते अनुशयः । “कृत्यविक्रयानुशयश्च” इति सनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे अनुशय- शयशब्द १८६ प्र० तद्विदितर्द्दश्या । अधिकं वोरमित्योदये दर्शितं यथा

“अथ क्रीतानुशयोव्यवहारपदम् । तत्स्वरूपमाह नारदः “क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रीता न बद्धं मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते” इति । न बद्धं म- नत्रते-समप्रगसमप्रगिति पूर्व्वं न विचार्य गृहीत मित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणीयमित्याह वृहस्पतिः “परीक्षेत स्वयं क्रीतमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बद्धमतं गृहीता न पुनस्त्यजेदिति” । अन्येषां पण्यगुणदोषविदा- मिति शेषः । नारदोऽपि “क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्षत्राभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुन- रिति” । चर्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या तथा च व्यासः “चर्मकाष्ठेष्टकास्त्रधान्यासवरसस्य च । वसुकुथारि- रग्यानां सद्य एव परीक्षणमिति” । अत्र वसुशब्देन रूप्यं गृह्यते । कुथं रूप्यहेमव्यतिरिक्तं तपुसीसादिकम् । तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्याहामरसिंहः “ताभ्यां यदन्यत्त- त्कुप्यमिति” । क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकाला- वधिमाह नारदः “तत्रहादोह्यं परीक्षेत पञ्चाङ्गादा- ह्यमेव तु । सुक्तावज्जप्रबालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् । द्विपदाम्बुमासन्तु पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः । दशाहं स- र्व्वीजानामेकाहं लोहवाससाम् । अतोऽर्वाङ्गपण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रीता मू- ल्यमवाप्नुयादिति” । तत्रहात् क्रयदिनादारभ्यति शेषः । पञ्चाङ्गादित्यादावथेवमेव शेषोऽवगन्तव्यः । तत्रहं वि- क्रोहप्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात् तत्रहादोह्यमित्यादि परीक्षणं प्रीतिदोह्यादिद्रव्यविषयमिति गम्यते इति श्रुति चन्द्रिका । दोह्यं संहिषप्रादिकम् वाह्यं बलीवर्दादिकम् । सुक्तायहणं रत्नोपलक्षणम् । द्विपदाम्बुसान्दासानामि- त्यर्थः । तद्विगुणं सासादित्यर्थः स्त्रियादास्यादित्यर्थः ।

पूर्व्वोदाहृतचर्मकाष्ठेष्टकादित्यासवचनेन भूक्षणाद्यर्थ- गृहीतानां धान्यादीनां सद्यः परीक्षणविधानात् सर्व- वीजानामित्यत्र वीजशब्दोद्वेगार्थे गृहीतधान्यपरः । अन्यथा सद्यः परीक्षत्रत्वप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् । अतोऽर्वाङ्गं तत्रहादेरन्तर इत्यर्थः । कातप्रायनोऽपि “भूमेर्दशाहोऽनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव चेति” । भूमेर्दश- क्षेत्वादिहपाया अनुशयः परावर्त्तनीयव्यः कालः परीक्षा- काल इति यावत् । यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोष दर्शने न प्रतिदानमित्याह स एव “अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रीतन्तु स्वामिने देयमप्य- कालेऽन्यथा न त्विति” । अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्या- त्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञात- मित्यर्थः । काले परीक्षाकाले । अनप्राया तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्वामिने न देयम् । अविज्ञा- तन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्षत्र क्रीत- न्तु परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत्तु- परीक्षत्र गृहीतं तन्न परावर्त्तनीयमिति । दर्शितमर्थं नारदस्याह “क्रीत्वा नानुशयं कुथ्याद्वर्णिकपण्यप्रवि- चक्षणः । जयं दृष्ट्वा जानीयात् पण्यप्रानामागमन्तथा । क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्षत्रा- भिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति” । अनुशयं पश्चा- त्तापम् । पण्यप्रानां अश्वादीनां अस्मिन्देशे मूल्यज्ञानि- रस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति जयदृष्ट्वा एतद्देशसम्भवमित्या- गमञ्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दोषदर्शनमन्त- रेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः “क्रीत्वा चानुशयं पश्चात् त्यजेद्दोषादते नरः । अजुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं बहेत् । क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तप्रागते । षड्भागन्तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेन्नरः” इति । अजुष्टमनभिभुक्तम् । काले परीक्षाकाले अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्रति भूस्यादिकं तद्विषयम् उपभोगविनश्रवीजादिविषयं षड्- भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया । ननु विजानताऽप्यनुशयो न कार्यः “क्रीत्वा नानुशयं कुथ्यादिति” निषेधसङ्गावा- दिति चेत्तत्राप्यपवादस्य सत्त्वात् स चापवादोदर्शितो नारदेन “क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाङ्गप्रविचर्त्तमिति” । मन्यत इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः । द्वितीयादिदिवसे प्रत्य- र्पणे विशेषमाह स एव “द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रीता मू-

स्त्वान्तिशंशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽङ्गि परतः के-
तुरेव तदिति” । परतः तृतीयाहात् परतः क्रोतुरेव तत्
क्रीत्वा अनुशयादिकं न कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम्
“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्व्यस्ये हानुशयो भवेत् । सोऽ-
नन्दर्शांहात्तद्व्यस्यं दद्याच्चैवाददीत वेति” तदुपभोगे नञ्-
रक्तत्वगदहयानशयनादिविषयम् । यत्तु उपभोगेन विकारप्रा-
प्तं सदोषमपि तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमि-
त्याह नारदः “परिभुक्तान्तु तदासः कृष्णरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि तत् क्रीतं विक्रोतुर्न भवेत्पुनरिति” । वासो-
ग्रहणसुपलक्षणमिति मदन्तरत्वे । वासोविषयतैवास्तेति
माधवीये । पण्यग्रानां देशकाले उपचयापचयौ ज्ञातव्या-
वित्याह नारदः “क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यग्रानामा-
गमनयेति” । अन्वादिपण्यग्रानामस्मिन् कालेऽस्मिन्दे-
शे च क्षयं वृद्धिं वा जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिज्ञा-
नार्थम् उत्पादकजन्मभूत्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः ।
क्रयकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रोतविक्रीतयोः
प्रत्यर्पणे पुनर्ग्रहणे दण्डमाह याज्ञवल्काः “वृद्धिं क्षयं
वा बणिजा पण्यग्रानामविजानता । क्रोत्वा नानुशयः
कार्यः कुर्वन् षट्भागदण्डभागिति” । वृद्धिं मूल्यवृद्धिम्
अविजानता क्रोत्वा एवं मूल्यक्षयमविजानता विक्रोत्वेत्य-
र्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः
“ग्रहणे तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददा-
नो ददच्चैव राज्ञा दण्डप्रः शतानि षडिति” । दशाह-
ग्रहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणम् । सर्वमेत-
त्परिभाषणमस्ते परिभाषणे तु तदनुसारेणैव प्रतिदानं
तदभावादिकं मन्यम्” । क्रयानुशयोऽप्यत्र ।

क्रुञ्च पुंस्त्री० क्रुञ्च-क्तिन् “दष्टगित्यादि०” पा० नि० नलोपा-
भावः (कौचवक्) वक्रभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । २८३३ च
“अङ्गप्रः क्षीरं व्यापिवत् क्रुङ्ङाङ्गिरसोधिषा । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियम्” यजु० १८।७२ “आङ्गिरसः अङ्गानां रसः
प्राणोयथा क्रुङ् हंसोभूत्वा धिया प्रजया अङ्गप्रः सका-
शात् क्षीरं दुग्धमपिवत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां
क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः” वेददी० ।

क्रुञ्च पुंस्त्री० क्रुञ्च-अच् । (कौचवक्) वक्रभेदे अमरः
“वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्” यजु० २४।२२
“कलविङ्को लोहितहिः पुष्करसादस्ते त्वाङ्गा, वाचे
क्रुञ्चः” यजु० २४।३१ स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।
संयोगे तु अजा० टाप् । टावन्तः । २वीणाभेदे स्त्री शब्द-

रत्ना० । ततः चतुरर्थ्यां नडादि० क् कुक्त्स्वस्य । क्रुञ्च-
कीय तत्त्वनिष्कटदेहादौ । क्रुञ्चा वीणास्यस्य क्रुञ्चा वकी
अस्तत्र वा मत्तप् यवादि० न मस्य वः । क्रुञ्चामत्
तद्युक्ते ति० २कौञ्चपर्वते पु० हेमच० । स्वार्थे अण् ।
कौञ्च स्वनामख्याते पर्वते कौञ्चदारणः । वक्रभेदे च “ददर्श
भगवांस्तत्र कौञ्चयोश्चारुदर्शनम्” “यत् कौञ्चमिधुना-
देवमवधीः काममोहितम्” रामा० आ० २२० । स्त्रियां
तु अणन्तत्वात् ङीप् । “निशम्य रुदतीं कौञ्चीमिदं
वचनमब्रवीत्” रामा० आ० २२०

क्रुड निमज्जने घसीभावे च तु० कुटा० ष० अक० सेट् ।

क्रुडति अक्रुडोत् चुक्रोड-क्रोडः ।

क्रुथ हिंसने क्पा० ष० सक० सेट् चान्द्राः । क्रुथति अक्रो-
थीत् चुक्रोथ । क्रोधः ।

क्रुध कोपे दिवा० पर० अक० सोपसर्गः सक० अनिट् । क्रु-
ध्यति मृत्युमभिक्रुध्यति स्त्रिद्वि अक्रुध्यत् । चुक्रोध-क्रोडा
क्रोत्प्रति । क्रोड्यम् क्रोध्यम् क्रोधनीयम् क्रोडा क्रोधी
क्रुडः । क्रुध्यन् क्रोधः । क्रुड्वा संक्रुध्य “चुक्रोध पुरुषा-
दकः” भा० आ० १५३ अ० “द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपो-
दीपितमन्ययः” भाग० ६, ४, ५, अत्र तद् आर्षः शक्रादौ
चानश् वा । “क्रुध्यन् कुलं ध्वन्यति विप्रवङ्गः” भट्टिः “क्रोधं
विभो ! संहर संहरेति” कुमा० । “क्रुधद्रुहेय्यै-
स्त्रयार्थानां यं प्रति कोपः” पा० कोपविषयस्य संपदा-
नता । अरये क्रुध्यति । “क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मा” पा०
सोपसर्गस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्माता “क्रुध्यन्तं न
प्रतिक्रुध्येत्” मनुः । “मृत्युमभिक्रुध्यति” सि० कौ०

अन्वाद्युपसर्गात् परस्तु तत्तदुपसर्गदोत्यार्थयुक्तक्रोधे सक०
प्रति-वैपरीत्येन क्रोधने सक० “क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्” मनुः
क्रुध् स्त्री क्रुध-सम्प० भावे क्तिप् । कोपे कामव्याघात
हेतुके चित्तवृत्तिभेदे अमरः “इतिक्रुधाऽऽक्रुश्यत तेन
केतकम्” नैष० । हलन्तत्वात् वा टाप् क्रुधा

क्रुध्मिन् वि० क्रुध-वा० मिनि क्तिच् । क्रोधयुक्ते “शुभ्रो वः
शुभ्रः क्रुध्मी सनांसि” ऋ० ७।५।६

क्रुञ्च(ञ्च) कौटिल्ये, अस्तीभावे च अक० पर० सेट् । क्रुञ्चति
अक्रुञ्चीत् चुक्रोञ्च । क्रुञ्चः किन् क्रुङ् अत्र “चोः कुः”
पा० चवर्गान्तत्वेन कुत्वप्राप्तौ दष्टगित्यादिना क्तिन् विधाय
“किन् प्रत्ययस्य कुः” पा० क्तिन्नस्य पृथक् क्रुत्वविधानात्
संयोगान्तलोपात् प्राक् कुः । भावे कृच्यते अक्रुञ्चि । के-
चित्तु दष्टगादिस्त्वत्वे क्रुञ्चाभिति निर्देशता क्रुञ्चेति जो-

पक्षे सौत्वं धातुमाहुः तन्मते भावे क्रुञ्चते इत्येव ।

एतन्मते क्रुञ् इत्यत्र किञि नलोपाभावे न निपातकल्पना
क्रुञ् लोके स्तेषु च क्त्वा० पर० अक० सेट् हलायुधः ।

क्रुञ्चाति अक्रुञ्चीत् कुक्रुञ्च अयमपाणिनीयः

क्रुञ् ति० कृम-उन् वंदे प्रथो० । सर्वत्र कृमणशीले “क्रुञ्-
मां वः सिन्धु निर्दोरमत्” ऋ० ५।५।३।६। “क्रुञ्ः सर्वत्र
कृमणशीलः” भा०

क्रुञ् मुक पु० कृम-उक् वेदे प्रथो० । गुवाके “क्रुञ्कमपि कुञ्चात्
एषा वा अग्नेः प्रिया तनुः यत्क्रुञ्कः” तैत्ति० ५।१०।६।५

क्रुञ् रोदने अक० आह्वाने आक्रोशे च सक० भ्वा० प० अ-
निट् । क्रोशति अक्रुञ्चत् । चुक्रोश क्रोच्यति । क्रोष्टा
क्रुष्टः क्रोशन् क्रोशः क्रोशनः क्रोष्टुः । “रसन्नरण्या-
न्यां सायमक्रुञ्चदिति मन्यते” ऋ० १०।१८६।४ “वृहद-
न्ति मदिरेण सन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविद्वन्ना मधु” ऋ० १०।६४
४ “एष क्रोशति दात्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति” रामा०
अयो० ५६ अ० । कर्मणि क्रुञ्चते अक्रोशि “इतिक्रुञ्चा-
क्रुञ्चत तेन केतकम्” नैष०

अत्याद्युपदर्गात् परस्तु तत्तद्द्व्योत्यर्थयुक्ते रोदनादौ

क्रुञ्+दयायाम् अनुरोदने च सक० । अनुक्रोशा (दया) “न
तायमनुक्रोशन्ति क्षितयोभरेषु” ऋ० ४।३८।५ “कि-
मनुक्रुञ्च वैकल्यसुत्पादयसि मेऽनघ !” भा० अनु० ५ अ०

क्रुञ्+अप्रियकथने सक० । “शतं ब्राह्मणमाक्रुञ्च क्षत्रियोदण्ड-
मर्हति” मनुः । “प्रत्याक्रोशेदिहक्रुष्टः” भा० अनु०
४५६२ श्लो० । “आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्त-
रम्” भा० व० १६१ श्लो० । “हा प्रिये ! कासि नष्टासि
व्याक्रोशन्नप्रपतत् क्षितौ” रामा० आ० ८६ अ०

उट्+उच्चैराह्वाने सक० “उट्क्रोशन् स पाण्डवान्” भा०
आ० ७४८ श्लो० । उच्चैरोदने च अक०

क्रुञ्चन् पुंस्त्री क्रुञ्च-कनिप् । षट्शाले उज्ज्वल० स्त्रियां
डौप् रञ्जान्तादेशः क्रुञ्चरी । [ताप्रिये श्याहते च ति० ।
क्रुष्ट न० क्रुञ्च-भावे क्त । १ रोदनरवे । कर्मणि क्त । २ कथि-
क्रुड क्रुडवत् । क्रुडति अक्रुडौ चुक्रुड तस्य रेतः परा-
पतत् तदग्निर्द्यौर्निनोपागच्छादयसा तदक्रुडयत्तत् क्रुञ्चमानं
गवि न्यदधत् तदिदं पयः” श्रुतिः ।

क्रुञ् र ति० क्त-रक् धातोः क्रुः । १ निर्दये २ कठिने अमरः
३ हिंसके ४ उग्रे च मेदि० । “तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं
क्रुञ्चिष्या” रघुः । “तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रुरे
प्रतिहतक्रियाः” कुमा० । “वृद्धकारी मृदुर्दान्तः क्रुराचा-

रैरसंवसन्” मनुः । तस्य भावः छज् क्रौर्यं न०, तत्
क्रूरता स्त्री, त्व क्रूरत्व न०, निर्दयत्वे हिंसने काठिन्ये
उपत्ते च । “ओजोऽथ युष्मं विषमः समस्य क्रुरोऽथ

सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च । चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया मे-
षादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः” दोषिकोक्ते मेषादिषु मध्ये
५ विषमराशौ पु० “अर्द्धोनेन्द्रकसौराराः पापाः सौम्या-
स्तथा परे । पापयुक्तोबुधः पापोराजकेतुश्च पापदौ”

ज्योति० उक्ते इत्यहमेदे च “यथा वृष्टफला क्रूरास्तथा
सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्योऽप्येव क्रूर-
फलप्रदः” “इदञ्च सौम्यक्रूराणां फलं स्थानवशात्
समम् । एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्ययात्”

“ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः” इति
“तिथिराश्विनचतुर्विंशं क्रूरग्रहेण यत् । सर्वेषु
शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति विवाहे
च यात्रायां न निवर्त्तते । रोगाद्विमुच्यते रोगी वेषवेला-
कतोद्यमः । रोगकाले भवेद्द्वेषः क्रूरखेचरसम्भवः”

“क्रूरावक्रा महाक्रूरा इति च ज्यो० त० पापग्रहार्थं
परतया क्रूरशब्दप्रयोगात् । क्रूरवेधप्रकारस्तु चक्र-
शब्दे सर्वतोभद्रचक्रे वच्यते । ७ रक्तकरवीरे पु० दशत्रे-
न पक्षिणि एकङ्कपक्षिणि च पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् डौप् । १० रक्तपुनर्णवायां स्त्री राजनि०

क्रूरकर्म्मन् ति० क्रूरं हिंसकं कर्म यस्य । १ हिंसककर्म्म-
कारिणि “क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशोयुक्ततृणगः” मनुः ।
२ कटुतुम्बिनीवृक्षे पु० राजनि० ।

क्रूरकोष्ठ ति० क्रूरं कठिनं कोष्ठं यस्य । धातुवैषम्यकते
बहुकोष्ठाशये । “क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेरत्यसौषधमत्य-
गुणं वा भक्तवत् पाकमुपैति तत्र सहदीर्घदोषा यथाका-
लमनिर्हृयमाणा व्याधिं बलविभ्रमञ्चापादयन्ति” सुश्रु० ।

क्रूरगन्ध पु० क्रूर उद्योगान्वोऽस्य । १ गन्धके राजनि०
२ तीक्ष्णगन्धमात्रे ति० क्रूरः गन्धएकदेशोऽस्याः टाप् । क-
न्यारीवृक्षे तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि० ।

क्रूरदृष्ट् ति० क्रूरा दृग् यस्य, क्रूरं पश्यति दृश-कृन् २ त०
सं वा । १ पिशुने खले २ शनैश्चरमहे पु० मेदि० ।
३ मङ्गलपक्षे “आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः” ज्यो० त० ।
कर्म० । नील० ता० उक्ते स्थानविशेषस्थितानां ग्रहाणां
स्थानविशेषे ४ क्षुताख्यदृष्टौ रिपुदृष्टौ स्त्री । १५५ पु० अरि-
शब्दे विवृतिः । क्रूरस्य ग्रहविशेषस्य दृक् । ५ पापग्र-
हदृष्टौ स्त्री ।

क्रूरधूर्त्तं पु० क्रूरः कृष्णत्वात् तत्सदृशः धूर्त्तः । कृष्णधत्त-
रके राजनि०

क्रूरप्रसादनं वि० क्रूरमपि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु ।
भक्तो सेवको शब्दचि० । [राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रूरराविन् पुंस्त्री० क्रूरमुपं रौति रु-णिनि । द्रोणकाके
क्रूरलोचनं पु० क्रूरं लोचनमस्य । शनिग्रहे हारा० तद्दृ-
ष्ट्याहिंसकत्वात् तस्य तथात्वम् । यथा च तद्दृष्ट्या
घातकत्वं तथा इमाननशब्दे ६८१४ उक्तम्

क्रूराकृति वि० क्रूरा आकृतिर्यस्य । शकटिनमूर्त्तिके शरावणे
पु० शब्दमा० । कर्म० । शकटिनायां सूक्तौ स्त्री

क्रौडितं न० क्रौडित्यव्यक्तं शब्दं करोति णिच्-भावे क्त ।
क्रौडित्यव्यक्तशब्दभाषणे “निरुध्यमाना चक्रेण चक्री
क्रौडितभाषणः” काशीख०

क्रौणि वि० क्री-नि । क्रौतरि-शस्यक्रौणिः उज्ज्वलद०
क्रौये वि० क्री-कर्मणि यत् । क्रौतव्ये अमरः

क्रौडितं वि० क्रौडी मरुत् देवताऽस्य अण् वेदे नि० नलोपा-
भावः । क्रौडितैवत्ये साकमेधीये तृतीयाहे प्रातःसवनिके
अण्डद्वयशिश्रुमे हविषि । “शिश्रान्येवास्य क्रौडितं
हविः शिश्रैर्हि क्रौडितोवायमेवावाङ् प्राणः” शत०
११,५,२,४ “अण्डौ लिङ्गं चेति द्वीणि शिश्रानि”
भा० “तृतीयेऽह्न्युपांश्चनयामौ कृत्वा पौर्णमास्यं प्रातः
सवनिकेषु क्रौडितम्” आश्व० श्रौ० ६।२।१५ तद्दृष्ट्यम-
धिकृत्य इष्टिः कृ । क्रौडिनीया इष्टिभेदे सा च इष्टिः
कात्या० श्रौ० ५,७,१ सूत्रादौ दर्शिता । तस्याः पञ्चतिश
संक्षेपेण कर्कभाष्ये दर्शिता यथा

“अथ क्रौडिनीया द्विहविष्कोष्टिरुच्यते तत्र मरुद्भ्यः क्रौ-
डिभ्यः सप्तकपालः, अदित्यै चरुः, इमे हविषी समानतन्त्रे
भवतः प्रतीच्छुद्धरणपक्षे क्रौडिन्यादित्येष्ट्यर्थमिच्छुद्धरणे
क्रौडिन्यादित्येष्टिम्यामहं यज्ये इति । वरणे पात्रासादने
सप्तकपालानि एका चरुस्यालो, दक्षिणा अन्वाहार्यः शता-
वदानानन्तरम्, मेज्जणम् विंशतिरिद्धकाशानि पुरोडाशपा-
त्राका अन्यत्वं प्रकृतिवत् । ग्रहणे मरुद्भ्यः क्रौडिभ्यो
जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम् । प्रोक्षणे मरुद्भ्यः क्रौडिभ्यस्त्वा
जुष्टम् अदित्यै त्वा जुष्टम् । नानावीजपक्षे तद्वर्ग उक्ताः
एकवीजपक्षे करणान्ते विभज्यालम्भः इदं मरुतां क्रौडि-
नाम्, इदमदित्याः । प्राणदाने मरुतः क्रौडिनो गच्छ, अदि-
तिं गच्छ, सप्तदशेन वज्रोखेत्यववाधने । उत्तमप्रयाजे इदमग्नये
सोमाय मरुद्भ्यः क्रौडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि । प्रधान-

यागे मरुद्भ्यः क्रौडिभ्योऽनुब्रूहि मरुतः क्रौडिनो यज्ज
इदं मरुद्भ्यः क्रौडिभ्यः, अदित्यायनुब्रूहि अदितिं यज्ज
इदमदित्यै, मेज्जणेन चरोरवदानम् । खिष्टकदादि पुरोडा-
शस्य प्राशित्वेऽव्यतिरिक्तं न भवति चरोस्तु सर्वं भवत्येव ।
व्यूहने मरुतां क्रौडिनामदित्या उज्ज्वलितम् मरुतः क्रौ-
डिनोऽदितिस्तमपनुदन्तु । प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय
मरुद्भ्यः क्रौडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति । अन्यत्कर्मपव-
र्गान् प्रकृतिवत् इति”

क्रौड्यं पु० क्रिवीणां पञ्चालानां राजा वा० अत्र । क्रिविदेश
राजभेदे क्रिविशब्दे उदा०

क्रौञ्चं पु० क्रुञ्च अच् वा० गुणः । “कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः
क्रौञ्चोऽभिधीयते” इति वृहद्भारावल्कले क्रौञ्चपर्वते
क्रौञ्चदारुणः कार्तिकेयः इति रायमुकुटः

क्रौडं पुंस्त्री० क्रुड-घनीभावे संज्ञायां वच् । शूकरे “क्रौड-
कुलदृश्यमानभद्रसुत्तारसामोदः” काद० “नदी सैवालदिग्-
धाङ्गं हरिप्रसङ्गजटाधरम् । लग्नौ शङ्खनखैर्गात्रैः क्रौडै-
स्त्रितैरिवार्पितम्” भा० अनु० ५, अ० १ भुजयोरन्तरे (कोल)
न० स्त्री० अमरः “कुपितकपिकपोलक्रौडताम्रस्तमांसि” उद्भटः
श्वेतकोटरे “हा हा हन्त तथापि जन्मविटपिक्रौडे
मनोधावति” उद्भटः । घनीभूते ध्वजोन्मध्यभागे पु०
“इन्द्रस्य क्रौडोऽदित्यै पाजस्यम्” यजु० २५, ८ “क्रौडस्य
घनीभूतवज्रोन्मध्यभागपरता वेददीप्ते उक्ता । क्रौडं
त वज्रोभुजान्तरे देहाश्रभेदः । “हृदयं जिह्वां
क्रौडं सव्यसकिथ पूर्वमडकं पाथ्वे” यजु० वृहत्कौ-
शुदमध्यं दक्षिणा ओणिरिति जौह्वानि” कात्या०
श्रौतसू० ६, ७, ६ “क्रौडं वज्रोभुजान्तरम्” कर्कः “शेष-
मिडापात्राग्रामसिच्य क्रौडमनस्थीनि च प्रास्यति ओणि
वर्जम्” कात्या० श्रौतसू० ६, ८, १२, १ । ५ अश्वानासुरसि
६ उत्तरस्थग्रामभेदे शब्दचि० ७ वाराहीकन्दे पु० राजनि०
८ शनिग्रहे पु० मेदिनिः

क्रौडकन्या क्रौडस्य शूकरस्य कन्येव प्रियत्वात् । वाराहीक-
न्दे राजनि० । [(वड धुलकुडि) राजनि०

क्रौडचूडा स्त्री क्रौडे चूडा यस्याः । सहाश्रावणिकावृत्ते
क्रौडपत्रं न० क्रौडे उपचारात् मध्ये स्थितं पत्रम् उत० ।

ग्रन्थलेखने भ्रमात् कृटितग्रन्थस्य परिपूरणाय ग्रन्थ-
स्थपत्रयोर्मध्ये चिह्नविशेषेण लिखित्वा स्थापिते पत्रे ।

क्रौडपर्णी क्रौडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः गौरा० ङीष् ।
कण्टकारिकायाम् शब्दच०

क्रोडपाद पुंस्त्री क्रोडे पादोऽस्त्र । कच्छमे हेमं क्रोडाङ्घ्रि
प्रष्टतयोऽप्यत्र ।

क्रोडादि पुं० प्राणिन्युक्ते उपसर्जनस्वाङ्गे डोष्प्रतिषेध
निमित्ते शब्दगणे स च गणः “क्रोड नख खुर शाखा
उखा शिखा बाल शफ मूक” क्रोडादिराक्षतिगणः तेन
भग गल घोष इत्यादयोऽपि आह्वः

क्रोडी स्त्री क्रोड+जातौ, गौरावा डोष् । श्वराहजाति-
स्त्रियां श्वाराहीकन्दे च राजनि० ।

क्रोडीकरण न० क्रोड+चि+क-भावे ल्युट् । आलिङ्गने हला०

क्रोडीमुख पुंस्त्री क्रोद्याः मूकय्यामुषमिव मुखमस्य । ग-
गडके (गण्डार) राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डोष् ।

क्रोडिष्टा स्त्री क्रोडस्य इष्टा प्रिया । सुस्तके (सुधा) राजनि०

क्रोध पुं० क्रुध-हिंसने भावे घञ् । हनने हेमच०

क्रोध पुं० क्रुध-भावे घञ् । श्वरापकाराय चित्तवृत्तिभेदे,
प्रानिष्टाभिलाषेण अनिष्टविषयद्वेषहेतुके चित्तवृत्तिभेदे ।

क्रोधश्च रौद्ररसस्य स्थायिभावः “रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो
रुद्राधिदैवतः” सा० द० “क मय कुतश्चित् पराहतः क्रोध-
रूपेण परिणमते स च रजोगुणकार्यः “कामएष क्रोधएष
रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह
वैरिणम्” गीतोक्ते “यस्त्वया पृथोहेतुरेष काम एव । ननु
क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्तः “इन्द्रियस्योन्द्रियस्वार्थे” इत्यत्र, सत्यं
नासौ ततः पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्येवैव, कामएव हि केन-
चित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते । पूर्वं पृथक्त्वो-
क्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेणैकीकृत्योच्यते जोगुर-
णात् समुद्भवतीति तथा” श्रीधरः । तस्य कामजत्वमपि
“सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोवोऽभिजायते” गीता-
यामुक्तम् । तत्कार्याणि उक्तानि “न कर्म क्रोधान्नः प्रभ-
वति विघातं रणवृत्ते” “अश्रीकरोति भुवनं बधिरकरोति
धीरं सचेतनमचतनतां नयेत् क्रुत् । ज्ञानं न पशति न-
चात्महितं वृणोति धीमानधीतमपि न प्रतिबुद्धाति”
नीतिशा० “क्षमैव क्रोधविजये सत्यर्थेति त्रिवेकिनः । क्रोधः
कार्यं विभङ्गाय तस्मात्तं क्षमया जयेत्” शकुनशा० स च
वृद्धसध्याधिमात्रभेदेन विधेति पा० साधनपादे १४ सू०
भा० स्थितम् “क्रोधं विभो ! संहर संहरेति” गुभा० ।
“क्रोधे क्षमणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बाक्षुरः”
सा० द० । “क्रोधान्नस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्थानकोऽहम्” वेण्णी० । “विषमस्थं जगत्सर्वं व्याकुलं
समुद्वहन् । जनानां जायते भद्रं ! क्रोधे क्रोधः पर-

स्वरम्” इत्युक्तलक्षणे षष्ठिप्रतिगते अष्टतिशक्तमे
श्वर्षभेदे पु० ।

क्रोधकृत् त्रि० क्रोधं करोति क-क्रिप् । क्रोधकारिणि २ पर-
मेश्वरे पु० “क्रोधहा क्रोधकृत् कर्ता विश्ववाङ्महीधरः”
विष्णुसं० असाधून् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम् “श्रुति
स्मृती मसैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते । आज्ञाच्छेदी मम
द्वेषी नरके प्रतिवर्त्तते” इति श्रुतिस्मृत्युदितकम्पाना
चरणे ईश्वरद्विष्टत्वोक्तेः तस्य तादृशान् प्रति क्रोध-
कर्तृत्वम् । तच्च प्राणिनां स्वादृष्टविशेषात् भवति

क्रोधज त्रि० क्रोधात् जायते जन-ङ पु० । शक्रोधजाते
शमोहे पु० शोहस्य क्रोधजत्वं गीतायामुक्तं यथा
“क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः”
क्रोधजाते द्विविधव्यसनान्तर्गते व्यसनादके च यथाह
मनुः “पैशुन्यं साहसं द्रोहैर्घ्यास्त्यार्थदूषणम् । वा-
ग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गण्योऽटकः”

क्रोधन क्रुध-युच् । शक्रोधशाले अमरः “यद्ग्राभेण जतं तदेव
क्रुते द्रेणायनिः क्रोधनः” वेण्णी० “वाग्दुष्टः क्रोधनो
हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । स्वस्वमः पितृवर्त्ती च नामभिः
कर्मभिस्तथा । कौशिकस्य सुता आसन् शिष्याः गर्गस्य
भारत !” हरि० २१२ अ० उक्ते गर्गशिष्ये शकौशिक-
पुत्रभेदे “रोगोभरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्कुलम् । क्रोधने
विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये !” इत्युक्तलक्षणे षष्ठि-
त्सरान्तर्गते जनषष्ठिभेदे श्वर्षभेदे । “कृमिताङ्गोरुस्वगड
उल्मस्तः क्रोधनस्तथा” इति तन्त्रोक्ते श्वर्षभभेदे च पु० ।

क्रोधमूर्च्छित त्रि० क्रोधमूर्च्छितो बद्धलीभूतोऽस्य इत० वा ।
श्रुतिकोपने “एवमुक्त्वा तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता”
भा० व० ४६ अ० ५ त० । श्वरनामगन्धर्व्ये पु० शब्दर०
क्रोधवर्द्धन त्रि० क्रोधं वर्द्धयति वृध-णिच् ल्युट् इत० । शक्रो-
पस्य वर्द्धके अनिष्टवृत्तकवाक्यादौ श्वरभेदे पु० “चन्द्र-
हन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च” हरि० २६३ अ०
अक्षुरकथने । स एव भारतयुद्धकाले दण्डधारणपत्वेना-
विर्भूतः यथा “क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्धः परिकी-
र्तितः । दण्डधारइति ख्यातः सोऽभवन्मत्तजर्षभः” भा०
आ० ६७ अ० अंशावतारे

क्रोधहन् पु० क्रोधं हन्ति हन्-क्रिप् । श्विष्णौ “क्रोधहा
क्रोधकृत् कर्ता विश्ववाङ्महीधरः” विष्णुसं० “साधूनां
क्रोधं हन्तीति क्रोधहा” भा० । शक्रोपघातके त्रि०
क्रोधहन्त त्रि० क्रोधं हन्ति हन्-हच् इत० । शक्रोपघातके

२असुरभेदे पु० सच वृत्तासुरस्यावरजः । “क्रोधहन्तेति
यस्तस्य (वृत्तस्य) वभूवावरजोऽसुरः । दण्ड इत्यभि-
ख्यातः स आसीत्तुष्टपतिः क्षितौ” भा० आ० ६७० ।

३असुरभेदे पु० क्रोधवर्द्धनशब्दे दृश्यम्

क्रोधसम्भव वि० सम्भवत्यस्मात् सम् + भू-अपादाने अप्
क्रोधः सम्भवोऽस्य । कोपजाते “क्रोधात् भवति संभोहः”
गीता०भावे अप् ६त० । २कोपोत्पत्तौ “माज्जिरसूपिका-
स्यर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे” क्रोधसम्भवे कोपोत्पत्तौ”
आ० त० रघुनन्दनः । [बलो निशाघिहारी” सुश्रुतः

क्रोधालु वि० क्रुध-वा० आलुच् । कोपशीले “क्रोधालुर्विपुल-
क्रोधिन् वि० क्रुध-णिनि । कोपयुक्ते मारुतप्रकृतेरेव
तथात्वं भवति यथाह सुश्रुतः

“सप्त प्रकृतयो भवन्ति । दोषैः पृथक् द्विजः ३समस्तैश्च ? ।
शुक्रशोणितसंयोगेभ्यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते
तेन तस्या मे लक्षणं शृणु । तत्र जागरूकः शीतद्वेषो
दुर्भगः स्तेनो मत्सर्यनाथो गान्धर्वचित्तः स्फुटितकर-
चरणोऽतिरुक्षश्चक्षुःशून्यकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च
भवति । अष्टतिरदृढसौहृदः क्षतघ्नः क्षणपक्षो घमनी-
ततः प्रलापी । द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियदपि
गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः । अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्भृन्-
रत्नधनसञ्चयमितः । किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुत-
प्रकृतिरेव मनुष्यः” ।

क्रोश पु० क्रुश-भावे घञ् । १रोदने २आह्वाने च । क्रोशति
यतः अपादाने घञ् । “हस्तेऽस्तुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः
सहस्रद्वितीयेन तेषाम्” लीला०व० उक्ते ८००० सहस्रकरमिते
अध्वपरिमाणे “चतुर्हस्तोऽधनुर्दण्डो नालिका तदुगेन च ।
क्रोशोऽधनुः सहस्रेण गव्यूतिश्च चतुर्गुणा” हेमा०दा०भा-
र्क० पु० उक्तेः, “गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्” अमरोक्तेश्च
तस्य गव्यूतेरर्द्धमानता प्रतीयते हेमाद्रि० दा० आदिष्व
पुराणे च “धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते” इत्यु-
क्ता । त गव्यूतेर्द्विसहस्रधनुर्मितत्वात् तद्वत्त्वेन चतुःस-
हस्रहस्तमितत्वमपि क्रोशस्य कार्यविशेषे गृह्यते इति
भेदः । २सहृते “दण्डदण्डे तु या पूजा तत्सर्वमन्त्रयं
भवेत् । षष्ठे क्रोशे महेशानि ! तत्सर्वमन्त्रतोपमम् ।
सप्तमे क्रोशके देवि ! द्रव्यतुल्यं न संशयः । अतः परं
महेशानि । विषतुल्यं न संशयः” इति शक्तिष० त०
६पटले । “क्रोशाद्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा” रघुः

क्रोशताल पु० क्रोशं व्याप्य तालः शब्दोऽस्य । दक्कायां हारा०

क्रोशध्वनि पु० क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य । दक्कायां हारा०
क्रोशयुग न० ६त० । क्रोशद्वयमिते गव्यूतौ अमरः

क्रोशिन् वि० क्रुश-णिनि । शब्दकारके उपमानपूर्वकतया
समासे क्रोशिनि परे पूर्वपदस्यादात्तता । उष्ट्रक्रोशी
क्रोष्टु पुंस्त्री क्रुश-तृन् । १शृगले अमरः अस्य असंबुद्धौ
सर्वनामस्याने परे नित्यं तृतीयादावपि वा, स्त्रियं तु
नित्यं तज्ज्वत् । क्रोष्टा क्रोष्टारौ हे क्रोष्टो ! । क्रोष्टून् ।
क्रोष्टा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यामित्यादि स्त्रियां ङीष् क्रोष्ट्री ।
“क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य कौरव्यगः” यजु० २४, १२ “शाद्वून्स्य
गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाऽभिमर्दात्” भा० आ० २१३ अ०
२यद्वयं नृपभेदे पु० । “क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र ! वंश-
सुत्तममव्ययम् । यदोर्वंशधरस्याथ यज्जनः पुण्यकर्म्मि-
णः । क्रोष्टोर्वंशं हि श्रुत्वेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्हृषिकुलोद्भवः” “शान्द्वारी
चैव माद्री च क्रोष्टोर्भाय्ये” बभूवतुः “हरि० २५ अ० स्वार्थे क ।
शृगले “क्रोष्टु कद्वीपिवदनैर्कर्द्धर्मभक्षुस्तथा” भा०
आ० १४० अ० । क्रोष्टुकपुच्छिका । क्रोष्टुर्गोत्रापत्यम् कुञ्जा०
चफज् क्रोष्टुः क्रोष्टञ्च । क्रौष्टायन ततः स्वार्थे अस्त्रियां
अप् । क्रौष्टायस्य तद्वोत्रापत्ये पुंसि स्त्रियान्तु न
अप् । जातित्वात् ङीप् क्रौष्टायनी ।

क्रोष्टुकपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव पुष्प
मस्यस्य ठन् । १शृश्रिपण्यां (चाकुलिया) (रामवासक्)
इत्यमरटीकायां स्वामी २गोलोमिकायाम् राजनि०

क्रोष्टु कमेखला स्त्री क्रोष्टुकस्य मेखलेवास्यस्याः अच् ।
शृश्रिपण्यां (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टु कर्ष पु० । यामभेदे सोऽभिजनेऽस्य तक्षशिला० अज् ।

क्रौष्टुर्ष पित्वादिकमेण तद्व्यामवासिनि स्त्रियां ङीष्
क्रोष्टुकशिरस् न० “वातशोणितजः शोफः जातुमध्ये महाह-
जः । शिरःक्रोष्टुकपूर्वन्तु स्थूलं क्रोष्टुकमूर्ध्ववत्” सुश्रुतोक्ते
वातजे रोगभेदे । क्रोष्टुकशिरःखड्गपङ्क्तुलवातवेदनासु
इत्यादि” “गृध्रसी विष्वाची क्रोष्टुकशिरःखड्गोत्पादि सुश्रु०

क्रोष्टुपाद पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् । क्रौष्टुपादि
तद्वोत्रापत्ये अस्त्रियां बहुत्वे यस्मा० तस्य लुक् । क्रोष्टु-
पादाः स्त्रियान्तु क्रौष्टुपादाः । एवं क्रोष्टुमान, क्रोष्टुमा-
यशब्दौ ऋषिभेदयोः तदपत्ये इज् बहुषु अस्त्रियाम्
यस्मादि० तस्य लुक् ।

क्रोष्टुपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुःपुच्छमिवास्वस्याः ठन् । शृश्रिप-
ण्यां (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रौष्टु पुच्छो स्त्री क्रोष्टोः पुच्छमिव पुच्छमस्याः ङीप् । पुश्नि-
पक्ष्मिन् (चाकुलिया) शब्दरत्ना ।

क्रौष्टु फल पुं क्रोष्टोः प्रियं फलमस्य । इङ्गुदीष्टे राजनिं ।
क्रौष्टु विन्ना स्त्री क्रोष्टुना विन्ना प्राप्ता पुष्पाकारेण शतं ।
पुश्निपक्ष्मिन् (चाकुलिया) अमरः । (विराजल्लज्जि)
२४७ भरतः ।

क्रौष्टु च पुं क्रोष्टुः प्रिय इक्षुः पुं । श्वेतेयौ राजनिं ।
क्रौष्ट्री स्त्री क्रोष्टुजातिस्त्री क्रोष्टुस्त्वज्ज्वत् ऋदन्तत्वात् ङीप् ।
२४८ गालजातिस्त्रियाम् तत्प्रियत्वात् २४९ तभूमिकुष्माण्डे
अमरः । २४९ विदार्यां ४ लाङ्गल्याम् च मेदि ।

क्रौञ्च पुं स्त्री कुङ्कुमार्थे प्रज्ञां व्यण् । (कौचवक) वकभेदे
स्त्रियाम् व्यणन्तत्वात् ङीप् । “निशस्य रुदतीं क्रौञ्चिम्”
शाम्बा २४० । स्त्रियां टाप् इति वदन् भरतस्त्रिन्यः ।
व्रजादिषु क्रौञ्चशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः । २४१ हिम-
वतः पौत्रे पर्वतभेदे “घनुर्विकृष्य व्यसृजद्वाणान् श्वेते
महागिरौ । विभेद स (कार्तिकेयः) शरैः शैलं क्रौञ्चं
हिमवतः सुतम्” भा० व० २२४५० । तस्य हिमवत्पौ-
त्रत्वे ऽपि सन्तानाभिप्रायेण सुतत्वोक्तिः । तस्य हिमवत्पु-
त्रमैनाकपुत्रत्वं हरिवं १८५० उक्तं यथा “एतेषां
मानसी कन्या सेना नाम महागिरिः । पत्नी हिमवतः
अथा यस्यां सेनाक उच्यते । सेनाकस्य सुतः श्रीमान्
क्रौञ्चो नाम महागिरिः । पर्वतप्रवरः पत्नी नानारत्न-
समन्वितः” । २४२ दीपभेदे ४ अक्षरभेदे “क्रौञ्च (दीपे) क्रौञ्चो
हतोदैत्यः क्रौञ्चादौ हेमकन्दरे । स्कन्देन युद्धा सुचिरं
चित्रमायी सुमायिना । स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातस्त्रित्वेण
कर्म्मणा । केततामगमस्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते”
ऋग्वेदसंहिता । क्रौञ्चदैत्यश्च मयदानवपुत्रः यथाह
हरिः ४७५० “मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि
दानवः । स शिलाजालविततां गण्डशैलादहासिनीम् । पाद-
योत्कृष्टकूटायां कन्दराकीर्णकाननाम् सिंहव्याघ्रगणा-
कीर्णा नदनीं दैत्ययूथैः । ईक्षाम्बगणाकीर्णा पवना
धूर्णितद्रुमात् । निर्मितां स्नेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि काम-
गाम् । प्रथितां पार्वतीं मायां ससृजे स समन्ततः” । “प-
ण्डितचरितमिव श्रूयमाणक्रौञ्चवनिताप्रलापम्, कादं
भृङ्गररीखगे राजनिं । २४३ हतां ध्वजभेदे ७ राक्षसभेदे च
पुं हेम । क्रौञ्चदीपस्थानञ्च “भूमेरङ्गं चारसिन्धोरुदकस्य
जम्बुदीपं प्राङ्मराचार्यवर्याः । अङ्गे ऽन्यस्मिन् दीपप-
ट्कुक्ष यास्ये चारसीराद्यम्बुधीनां निवेशः” इत्युपक्रमे

जम्बुदीपसङ्ख्या । “शाकं ततः शालरुममत्र कौशं क्रौञ्चं
च गोमेदकपुष्करे च । द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं ससृद्रयो-
र्दीपसदाहरन्ति” सिं० शि० उक्तम् । तद्वदतिः विष्णु पुं
“हतोदैत्य ससृद्रो वै क्रौञ्चदीपेन संवृतः । क्रौञ्चदीपो महा-
भाग । श्रूयताञ्चापरो महान् । कुशदीपस्य विस्ताराद्
द्विगुणो यस्य विस्तरः । क्रौञ्चदीपे द्युतिमतः पुत्राः
सप्त महात्मनः । तन्नामानि च वर्षाणि तेषाञ्चक्रे
महीपतिः । कुशलो मन्दगन्धोऽप्यपीवरोऽयान्वकारकः ।
सुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता सुते ! । तत्रापि देव-
गन्धर्वसेविताः सुमनोरमाः । वर्षाचला महाबुद्धे !
तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च यामनश्चैव तृतीयश्चान्व-
कारकः । चतुर्थो हरशैलश्च स्वभाभिर्भासयद्भभः । देवावृत्
पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान् । दुन्दुभिश्च महाक्रौञ्चो
द्विगुणस्ते परस्परम् । दीपा दीपेषु ये शैला यथा दीपानि
ते तथा । वर्षाक्षेतेषु रम्येषु वर्षाशैलवरेषु च । निवसन्ति
निरातङ्गाः सह देवगणैः प्रजाः । पुष्कराः पुष्कला
धन्यास्तिष्याख्याश्च महासुते ! । ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्या मूढाश्चातुक्रमोदिताः । तैस्तत्र नद्यो भैवेय ! या
पीयन्ते शृणुष्व ताः । सप्त प्रधाना शतशस्तथान्याः क्षुद्र
निम्नगाः । गौरी कुशवती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः । तत्रापि
वर्षैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जानार्हिनः । योगी रुद्रस्वरूपस्तु
इज्यते यज्ञसन्निधौ । क्रौञ्चदीपः ससृद्रेण दधिमण्डोदकैर्न
च । आहतः सर्वतः क्रौञ्चदीपतल्लेन मानतः ।
दधिमण्डोदकश्चापि शाकदीपेन संवृतः । क्रौञ्चदीपस्य
विस्ताराद्द्विगुणेन महामते ! । “तथा वहिः क्रौञ्चदीपो
द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपल्लुप्तः । हतो यथा
कुशदीपो हतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजोद्दी-
पनामनिर्वर्त्तक आस्ते । योऽसौ गृहप्रहरणोन्नाधित-
स्वकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनाभिषिच्यमानो भगवता वरुणेना-
भिगुप्तो विभयो बभूव । तस्मिन्नापि प्रैयत्रतो हतपृष्ठेना-
बाधिपतिः स्त्रे दीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनाम-
सु सप्त रिक्थादान् वर्षपाञ्चवेष्ट्य स्वयं भगवतः परमज-
ल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दसुपजगाम ।
आत्मोमधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहिताण्यौ
वनस्थतिरिति हतपृष्ठसुताः । तेषां वर्षागिरयः सप्त
सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः । शुक्लो वर्द्धमानो भोजन
उपवर्द्धणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति । अभया

अस्तौवा आर्यका तीर्थवती पवित्रवती शुक्लेति ।
यासामन्धः पवित्रमसलसुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविष्णु-
देवकसंज्ञावर्धपुरुषा आपोमयं देवमपांपूर्णनाञ्जलिना
यजन्ते” भाग० ५.२०.१३, अन्यथोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम् ।
दसामभेदे न० “क्रौञ्चानि भवन्ति” श्रुतिः तच्च साम गेयगाने
१५ प्र० २ याज्ञे ८, ६ गानम् । क्रौञ्चपर्वतश्च द्विविधः विष्णु-
पुराणोक्तक्रौञ्चद्वीपान्तर्गतः श्वेतगिरेः सन्निवृत्तस्थः
हिमवत्पौत्ररूपश्च तमेव प्रकृत्य “प्रालेयाद्रेरुपतटमति-
क्रम्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म
यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्” मेघदूते वर्णितम् । क्रौञ्चादिव हंस-
निवहो निर्जगाम गुणगुणः” काद०

क्रौञ्चदारण पु० क्रौञ्चं पर्वतं दारयति दृ-णिच् ल्यु ।
१ कार्तिकेये अमरः तद्दारणकथा क्रौञ्चशब्दे भा० व० २२४ अ०
वाक्यस्थ्या । २ परशुरामे च तत्कथा क्रौञ्चरन्ध्र शब्दे दृष्ट्या
क्रौञ्चपदा “क्रौञ्चपदा भौ स्मौ ननना नृगाविषशरवसुसुनि
विरतिरिह भवेत्” दृ० र० उक्ते पञ्चविंशत्यक्षरपादके
छन्दोभेदे

क्रौञ्चपदी स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे “अस्मष्टे पयस्याञ्च
निरविन्दे च पर्वते । तृतीयां क्रौञ्चपद्याञ्च ब्रह्महत्यां
विशुध्यति” भा० आनु० २५ अ०

क्रौञ्चपुर न० यद्वंशप्रसारमन्त्रनिर्मिते पुरभेदे “सारसेनापि
विहितं रस्यं क्रौञ्चपुरं महत् । चम्पकाशोकवृक्षलं वि-
पुलं ताम्रवृक्षिकम् । वनवासोति विख्यातः स्फोटोजन
पदो महान् । पुरश्च तस्य तु श्रीमान् द्रुमैः सर्वर्कुर्कैर्दृतः ।
हरि० ६५ अ० “ततः सञ्जाचलयुतं सहाय्येणाहमक्षयम् ।
आत्मद्वितीयः श्रीमन् प्रवेक्ष्ये दक्षिणापथम् । करधीर
पुरञ्चैव रस्यं क्रौञ्चपुरं तथा” ६३ अ० “तां (खट्वाङ्गीन्)
नीत्वा निम्बगां तत्र तांश्च दृष्ट्वा तपोवनान् । रस्यं
क्रौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम्” ६३ अ०

क्रौञ्चरन्ध्रम् अव्य० क्रौञ्चमिव बद्धा “बन्धः संज्ञायाम्” पा०
णसुल् कमादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । क्रौञ्चमिव बद्धा
बद्ध इत्यर्थे

क्रौञ्चरन्ध्र न० क्रौञ्चरन्ध्रम् । मानसस्य हंसनिर्गममार्गे
क्रौञ्चपर्वतस्ये रन्ध्रे “हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्
क्रौञ्चरन्ध्रम्” मेघ० । “ज्ञानसस्यायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण
सञ्चरन्ते इत्यागमः” मल्ल० क्रौञ्चादिव हंसनिवहो
निर्जगाम गुणगुणः” काद० तच्च रन्ध्रं परशुरामेण कृतं
अथा मेघदूतव्याख्याने मल्लिनाथक्याह

“पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुर्गुणनिष्ठम्
अधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्चं शिख-
रिणम् अतिनिशितविशिखसुखेन हेलया स्तृपिण्ड
भेदं भित्त्वा ततः क्रौञ्चभेदादेव सद्यः समुज्जृम्भिते
कञ्चिन्नपि यशःवीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालम्
आज्ञावितमिति” कथा श्रूयते” ।

क्रौञ्चसूदन पु० क्रौञ्चं मयदैत्यसुतं हृदयति सूद-णिच् ल्यु ।
कार्तिकेये तस्य तथात्वं क्रौञ्चशब्दे स्तेन्द्रसंज्ञतावा
क्यात् ज्ञेयम् “स ते स्कन्दः प्रसीदतु” इत्युपक्रमे
“रस्य दैव्यपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः” सुश्रुते उक्तम् ।
क्रौञ्चनिस्तदकादयोऽप्यत्र “ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्च-
निस्तदकम् । सरस्वत्यामुपस्थृश्व विमानस्था विराजते”
भा० व० ८४ अ०

क्रौञ्चवत् पु० क्रौञ्चाः वक्रभेदा बाहुल्येन सन्त्यत्र महत्पु-
मस्य वः । पर्वतभेदे “कैलासं क्रौञ्चवत्” च तथाद्रिं
गन्धमादनम्” हरि० २०२ अ० । क्रौञ्चयुक्तमात्रे त्रि०
स्त्रि० ङीप् ।

क्रौञ्चादन न० अद्यते कर्मणि ल्युट् कृत० । स्त्र्याले २ चि-
ञ्चोटके (चैचको) ३ धेजु लिकायां (धेचु) सेदिनि० ४ अप्पक्ष्यां
शब्दरत्ना० पञ्चवीजे स्त्री० राजनि० ङीप् ।

क्रौञ्चाराति पु० क्रौञ्चस्य दैत्यभेदसारातिः । कार्तिकेये हला०
२ परशुरामे च शब्दमाला क्रौञ्चरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

क्रौञ्चारण्य न० जनस्थानात् क्रौञ्चतयान्तरे दण्डकारण्य
पार्श्ववर्त्तिनि वनभेदे “ततः परं जनस्थानात् त्रिक्रोशं
गम्य रावतौ । क्रौञ्चारण्यं विशिखर्गहं तौ महौ-
जसौ” रामा० आर० ६६ अ० । “ततः पूर्वेण गत्वा च
त्रिक्रोशं भ्रातरावभौ । क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मत्तङ्गाश्व-
मसन्तिके” तत्त्वैवोक्तेः तस्य मत्तङ्गाश्वमात् त्रिक्रोशान्त-
रितपश्चिमस्यत्यम् ।

क्रौञ्चशतिक त्रि० क्रौञ्चशतादभिगमनमर्हति ठञ् । १ क्रौञ्च-
शतादागन्तरि भिक्षो । क्रौञ्चशतं गच्छति ठञ् । २ क्रौञ्च-
शतगन्तरि त्रि० । उभतः स्त्रियां ङीप् ।

क्रौष्ट्रायण्य पुंस्त्री० प्रकृतिपक्षे लिङ्गविशिष्टस्यापि यहणात्
क्रौष्ट्रा गोत्रापत्यम् कुञ्जा० चफज् ततः स्वार्थे ङस्त्रियाम्
अत्र । क्रौष्ट्रायण्यः क्रौष्ट्र गोत्रोत्पन्नस्त्रियागोत्रापत्ये । बद्धु
वस्का० लुक् । क्रौष्ट्रायणाः तद्गोत्रापत्येषु । ततः अरी-
हणा० चतुरर्थ्यां भुञ्ज । क्रौष्ट्रायणक तद्धित्वात् तौ त्रि०
क्रौष्ट्रु कि पुंस्त्री० क्रौष्ट्रेव स्वार्थे क तस्यापत्यम् इज् । १ क्रौष्ट्रु-

कर्पैरपये स्त्रियां डीप् । २३४३भेदे पु० । “तत्को द्र-
विणोदाः ? इन्द्र इति कौटुकिः” निरुक्तं ८, २

क्लथ बधे वा चुरा० उभ०पक्षे स्वा०प०सेट् घटादि० । क्लथयति
ते क्लथति, अचिक्लथत् अक्लथीत् अक्लथीत् । क्लथयां-
बभूव आस चकार चक्रे चक्लाथ । मध्ये धृतस्यापव-
र्त्तने च । “पौष्णो विष्मन्माने सारुतः क्लथन्” यजु०
३६, ५, “क्लथनं मध्ये धृतस्यापवर्त्तनम्” वेददीपः

क्लद् रोदने अक० आह्वाने सक० इदित् भा० पर० सेट् ।
क्लन्दति अक्लन्दीत् । चक्लन्द । क्रन्द्यते

क्लद् वैकल्ये दि० आत्म० अक०सेट् घटादि० । क्लद्यते अक्लदिष्ट
चक्लदे । क्लद्यति त अचिक्लदत् त ।

क्लद् रोदने भा० उभ० इदित् अक० सेट् । क्लन्दति ते अक्ल-
न्दीत् अक्लन्दिष्ट । चक्लन्द चक्लन्द । क्लन्द्यते “याः
क्लन्दास्मिन्मित्रे चयो ऽक्षतामामनो सहः ताम्यो गन्धर्व-
पत्नीभ्योऽपसराम्योऽकरं नमः” अथ० २, २, ५

क्लप अव्यक्तवाक्ये चुरा० उभ० अक० सेट् घटा० । क्लपयति-
ते अचिक्लपत्-त । क्लपयां बभूव आस चकार चक्रे
क्लम ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् शमा० । क्लामयति अक्लमीत्
चक्लाम । उदित् क्लमित्वा-क्लन्त्वा । क्लान्तः । घञ्
न वृद्धिः कुमः । कुमयते अकुमि । “कुमं ययौ कन्दुक-
लोलयामपि या” “अङ्गय सा नियमजं कुलसुत्ससजे”
कुमा० “न चक्लाम न विव्यधे” भट्टिः “तपः कुमं साध-
यितुं य इच्छति” शकु०

क्लम ग्लानौ भा० पर० अक० सेट् । क्लमति इदित् अक्लमत्
अक्लमीत् चक्लाम । क्लमित्वा । क्लमितः ।

क्लम पु० क्लम-भावे घञ् अष्टाङ्गिः । “योऽनाय सः अभोदेहे
प्रवृद्धः आससङ्गतः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थ
प्रवाधकः” । भावप्र० उक्ते असभेदे ।

क्लमथ पु० कुम-अथच् । आयासे अमरः ।

क्लमिन् वि० कुम-विभुषण् अष्टाङ्गिः । क्लान्तिशुक्ले ।

क्लव भये दिवा० आत्म० अक० सेट् घटादि० । क्लव्यते अक्ल-
विष्ट । चक्लवे । क्लवयति । वि०वैकल्ये विक्रवः ।

क्लान्ति वि० कुम-क्त । अमात्ते । [यस्तदानीम्] सावः ।

क्लान्ति स्त्री कुम-क्तिन् । परिश्रमे “क्लान्तिच्छिदोवनवनस्त-
क्लिद् आर्द्रिभावे दिवा० पर० अक० वेट् । क्लिद्यति । इदित् ।

अक्लिदत्-अक्लिदीत्-अक्लितीत् । चक्लाद । क्लेदः । क्लिद्यन्
क्लेदी । क्लेदयति ते । अचिक्लिदत् त । “तेन क्लिद्यति
व्रणः” सुशु० । “सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा

सुतम् । योनिः क्लिद्यति नारीणां” हितो० । “लु-
थान्ति भूमौ क्लिद्यन्ति बान्धवा ने स्वपन्ति च” भट्टिः ।
“क्लन्त्याः प्रसवसंयुक्तैरस्त्रैः क्लिद्मसरोऽभवत्” भा०
आ० १३५ । “नचैनं क्लेदयन्तप्रापो न शोषयति सारुतः ।
अक्लेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष एव च” गोता ।
“रक्तैरचिक्लिदद्भूमिम् सैन्यैश्चातस्तरङ्गतैः” भट्टिः ।
उपसर्गविशेषपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्वयोत्थार्थविशिष्टे क्लेदे ।

क्लिद् रोदने इदित् भा० उभ० अक० सेट् । क्लिन्दति ते अ-
क्लिन्दीत् अक्लिन्दिष्ट । चिक्लिन्द चिक्लिन्दे । क्लिन्दतः ।
परिदेवने शोके सक०आत्म० । क्लिन्दते चैतम्” सि०कौ० ।

क्लिच वि० क्लिद-कर्त्तरि क्त । आर्द्रे (भिजे) क्लृधातौ उदा०
क्लिन्नवर्त्मन् न० “अरुजं बाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं सुवर्त्यापि ।
कण्डूनिस्तोदभयिष्ठं क्लिन्नवर्त्मं तदुच्यते” सुश्रुतोक्ते नेत्रा-
वयवभेदवर्त्ताश्रये रोगभेदे ।

क्लिम् पु० क्लप् क्लिप् प्रयो० । लोके । “क्लौ क्रतो ! अर क्लिबे-
अर क्लतं अर” यजु० ४०, १५, “क्लवे क्लृप्राय लोकाय-
अर” माधवः । “कल्पते भोगाय क्लप् लोकः तस्मै अर
जशदेशे आर्षः क्लृदस्यु भयधेति” पा० “प्रदानत्वात्” वेददी०

क्लिश उपतापे दिवा० आ० अक० उपतप्तीकरणे सक० सेट्
पा० । क्लिश्यते अक्लेशिष्ट । क्लिशित्वा क्लिष्टा । क्लिशितः
क्लिष्टः । अक्लिक्लमते अयसुभयपदो तेन “क्लिश्यन्नपि
हि मेधावी” प्रत्यासन्नतुषारदीर्घातिकरक्लिश्यत्तभोवक्ल-
वीति” नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीतौ” भट्टिः साधुः
सकर्मकत्वे “इन्द्रियैः कामवृत्तैस्तु क्लिशप्रसे प्राकृतोयथा”
रामा० ति० १६, २७, अकर्मकत्वे “क्लिशयते हि जनः
सर्वः तरसाणः पुनः पुनः” भा० व० १३१, अ० । “चिरं
क्लिशित्वा सक्लिवित्” भट्टिः परस्मैपदित्वे “त्वयः परार्थे
क्लिशयन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम्” सतुः । “हृष-
क्लिष्टप्रभावानि ज्योतीर्षीव सुखानि वः” कुमा० । “क्लेशः
फलेन हि पुनर्नयतां निधत्ते” कुमा० ।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषप्रत्ययोत्थार्थोपतापे

क्लिश बाधने सक०क्रा०जादित् वेट् । क्लिशाति अक्लेशीत् अक्लि-
क्षत् चिक्लेश । क्लिष्टः । क्लेशः क्लिशित्वा क्लिष्टा । क्लिशितः क्लि-
ष्टः “इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिशाति भुवनत्वयम्” कुमा० ।
“अयं मां सुदृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः । क्लिशाति
नाहं नत् सोढुं चिरं शक्यामि कौरव !” भा०स० ६७ ।
“असुरस्तारकोनाम त्वया दत्तवरः प्रभो ! । सुरान्द्रींश्च
क्लिशाति कधस्तस्य विधीयताम्” भा० आनु० ८५, अ० ।

“क्लिष्टाश्च भुजमध्यसुरःस्थलेन” रघुः । अत्र क्लि-
नायः क्लिष्टानि पठित्वा क्लिष्टातिरयं सकर्मकः “क्लि-
ष्टातिभवनत्वमिति दर्शनादित व्याचख्यौ । तेन टी-
कापुस्तके क्लिष्टप्रतिष्ठित पाठः प्रामादिक एव ।

उपसर्गविशेषात् तत्तदुपसर्गद्वयोच्चार्ययुक्ते बाधने ।

परि+सर्वतोबाधने ; “परि+क्लृप्तामाने” पा० ।

क्लिष्टित त्विं क्लिष्ट-क्लृप्ता वा इट् । १ क्लेशयुक्ते २ उपतापिते च

क्लिष्ट त्विं क्लिष्ट-क्लृप्ता वा इडभावः । १ क्लेशयुक्ते २ पोडिते च ।

३ पूर्वपरिविस्मयार्थके वाक्ये न० अस्मरः

क्लिष्टा स्त्री क्लिष्टं क्लेशः अस्वस्थ्याम् अच् । पातञ्जलोक्ते
चित्तवृत्तिभेदे यथा

“वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः” सू०

“क्लेशहेतुकाः क्लेशप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः । ख्याति-
विषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतितता
अप्यक्लिष्टाः । क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति । अक्लिष्ट-
च्छिद्रेषु क्लिष्टा इति । तथाजातीयकाः संस्काराः वृत्ति-
भिरेव क्लिष्टान्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कार
चक्रमनिशमावर्तते तदेवभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्म
कल्पेनावतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति । ताः क्लिष्टाश्च
पञ्चधा वृत्तयः” भा०

“स्यादेतत् पुरुषो हि शक्ये, उपदिश्यते । न च वृत्तिनि-
रोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यो, न च सहस्रेणापि पुरुषा-
युषैरलमिमाः कैश्चित् परिगणयितुमसंख्याताश्च कथं
निरोधय्या इत्याशङ्क्य तासांमिमांसास्वरूपप्रतिपादनपरं
सूत्रमवतारयति ताः पुनर्निरोधय्या वक्तुं सति
चित्तस्य वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः । वृत्तिरूपोऽ-
वयव्येकः । तस्य प्रमाणादयोऽवयवाः पञ्च ततस्तदवयवाः
पञ्चतयः पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति ताश्च वृत्तयश्चैतन्मैत्रादि
चित्त-भेदात् वक्तुं इति वक्तव्यचनसुपपन्नम् एतदुक्तं भवति
चैत्रो वा मैत्रो वा काश्चित्त्वैषांमेव तेषां वृत्तयः पञ्चतयः
एव नाधिका इति । चित्तस्य चैकवचनं जात्यभिप्रायं चि-
त्तानामिति तु द्रष्टव्यम् । तासांमवान्तरविशेषमनुष्ठानोप-
योगनं दर्शयति । क्लिष्टाऽक्लिष्टा इति । अक्लिष्टा उपा-
देयाः क्लिष्टा निरोधव्यास्ता अपि परेष्वेवैराग्येणेति ।
अस्य व्याख्यानम् । क्लेशहेतुका इति । क्लेशाः अस्मितादयो
हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनान्तास्तयोक्ताः । यद्वा
युष्मार्थं प्रधानस्य रजस्तमोसयीनां हि वृत्तीनां क्लेशका-
रित्वेन क्लेशैव प्रवृत्तिः क्लेशः क्लिष्टम् तदासामस्तीति

क्लिष्टा इति । यत एव क्लेशोपाज्जनार्थमसूषां प्रवृत्तिरत-
एव क्लेशप्रचयक्षेत्रीभूताः प्रमाणादिकाः । खल्वयं प्र-
तिपत्त्यर्थमवसाय तत्र सन्तोद्धटो वा क्लेशप्रचयमाचिनो-
तीति भवन्ति वक्ष्यामि प्रचयप्रसवभूमयो वृत्तयः
क्लिष्टा इति अक्लिष्टा व्याचष्टे ख्यातिविषया इति ।
विधूतरजस्तमसो बुद्धिभूतस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः
ख्यातिस्तया विषयिण्या तद्विषयं सत्वपुरुषविवेकसुपलब्धयति
तेन सत्वपुरुषविवेकविषया यतः अतएव गुणाधिकार
विरोधिन्यः कार्यकरणं हि गुणानामधिकारो विवेकख्या-
तिपर्यवसानञ्च तदिति चरिताधिकाराणां तु गुणानाम-
धिकारं विवृण्वति इति अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रवृत्तयो
वृत्तयः । स्यादेतत् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय
एव सर्वप्रमाणवृत्तय न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्त्य-
क्लिष्टवृत्तयः । नचासूषां भावेऽपि कार्यकारिता विरोधि-
मध्यपातित्वात् । तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोध-
स्तासां च वैराग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत
आह । क्लिष्टप्रवाहेति । आगमात्तुमानाचार्योपदेश-
रिशीलनलब्धजन्मनी अस्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रान्तरे तत्र
पतितताः स्वयमक्लिष्टा एव यदापि क्लिष्टप्रवाहपतितताः । न
खलु विशालयामे किरातशतसङ्कीर्णै प्रतिवसच्चपि ब्राह्म-
णः किरातो भवति । अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निर्देशनम् ।
क्लिष्टान्निर्वर्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्व
संस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्या-
ह तथाजातीयका इति । अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः
संस्कारा इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिसंस्कार, चक्रमनिश
मावर्तते आनिरोधसमाधेः तदेवभूतञ्चित्तं निरोधवश्यं
संस्कारशेषं भूत्वात्मकल्पेनावतिष्ठत इत्यापाततः । प्रलयं
वा गच्छतीति परमार्थतः । पिण्डोक्त्य सूत्रार्थमाह ।
ता इति पञ्चवैयर्थ्यकथनमार्थं न तु शब्दवृत्तिव्याख्यानं
तयपः प्रकारेऽस्मरणात् । ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति” विव०
“प्रमाणविषय्यविकल्पनिद्रासूतयः” सू०
“निर्देशे यथावचनं विग्रहार्थे द्वन्द्वसमास इतरेतरयोगः ।
यथाऽनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्याति-
रविद्येत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहालातचक्रादिविभ्रमा व्युद्-
स्यन्ते । एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसङ्ज्ञा-
वशङ्गान व्युद्स्येति तन्निरासाय वक्तव्यं पञ्चतय इति
एतावत्य एव वृत्तयोनापराः सन्तीति दर्शितं भवति” विव०

क्लिष्टा स्त्री क्लिष्ट-क्लृप्ता । १ क्लेशे २ सेवायां च धरणिः ।

क्लीत पु० सुश्रुतोक्ते अग्निप्रकृतिके कीटभेदे । “क्लीतः क्षमि-
ररारी च” सुश्रुतः कीटशब्दे विवृतिः

क्लीतक न० क्लोव-क्लिप् नि० वलोपः कियं तकति हसते अच् ।
मधूक्ते (यष्टिमसु) । अमरः । “तत्र क्लीतकाश्चमारुञ्जा
सुगन्धगर्गरकरघाटविद्युदिवापिजयानीत्यष्टौ मूलविषा-
णि” सुश्रुतः । २करञ्जवीजे “आत्मनि मन्त्रान् संनयेत्”
“एकक्लीतकेन” आश्व० गृ० १, ८, ७, ८, “करञ्जवीजस्य यत्नैः कं
वीजं तदेकक्लीतकम्” नारा० वृ० ।

क्लीतकिका स्त्री क्रीतादागतः कन् क्रीतकः विक्रयः नि-
न्दायां ठन् रल्लः । नीलप्रासोपधौ अमरः । नीलप्राः
विक्रयस्य निनिन्दितत्वमाह मिता० आपस्तम्बः “रोमकूपे
यदा गच्छेद्द्रवो नीलप्रास्तु कस्यचित् । त्रिवर्षेषु च
सामान्यान्तपक्रच्छं विवोधनम् । पालनं विक्रयश्चैव त-
द्दृष्ट्या चोपजीवनम् । पतनञ्च भवेद्विमे विभिः क्षच्छै
व्यपोहति”

क्लीतनक न० क्लीतं कीटभेदं नुदति नुद-बा० ड संज्ञायां
कन् । मधूलिकायाम् अतिरसायाम् राजनि० ।

क्लीव(व) वैकल्ये अप्रागल्भ्ये च भू० आत्म० अक० सेट् ।
क्लीव (व)ते अक्लोवि(वि)ट् । चिक्लीवे(वे)क्लीवि(वि)त्वा ।
पा० मते अयं पवर्ग्यान्त्यः कविक० मते अन्यस्यान्तः ।
चट्दिट् चडि अचिक्लीव(व)त् त ।

क्लीव(व) पु० न० । क्लोव(व)-क । पुंस्त्रीभिन्ने तृतीयप्रह-
तौ षण्डे । स च “न मूलं फेनिलं यस्य विषा चापसु
निमज्जति । मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लोवः स उच्यते”
इति कात्यायनोक्तलक्षणः । स च चतुर्दशविधः नार-
देन दर्शितो यथा ।

“चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनीषिभिः । चिकित्-
स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् । निसर्गष-
ण्डोऽनण्डश्च २पक्षषण्ड इत्येव च । अभिशापात्
गुरो ४रोगात् ५देवक्रोधात् इत्येव च । ईर्ष्याषण्ड
७स्तथाऽऽसेक्यो दवातरेता ८सुखेभगः १० । आक्षेप-
११भोषवीजश्च १२शालीनो १३न्यापति १४स्तथा ।
तत्राद्यावप्रतीकार्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् । अनुक्र-
मात्त्रयस्याथ कालः संवत्सरः स्मृतः । ईर्ष्या षण्डा-
द्योयेऽन्ये चत्वारः सदुदाहृताः । त्यक्तव्यास्ते पतितवत्
क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः । आक्षेपमृभोषवीजाभ्यां
हृतेऽपि पतिकर्मणि । पतिरन्यः स्मृतो नार्था वत्सरार्द्धं
प्रतीक्य तु । शालीनस्यापि दृष्टस्त्रीसंयोगादुच्येत्

ध्वजः । तं हीनवेषमन्यस्त्रीवालाद्याभिरुपाचरेत् ।
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति । लभेत
स्वाभ्यं भर्तानोएतत्काव्यं प्रजाकृते । अपयार्थं स्त्रियः
सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः । क्षेत्रं वीजयते देयं
सवीजी क्षेत्रमर्हति” अत्र “नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे वा
पतिते पतौ । पञ्चखापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते”
इति क्लीवपतिपरित्यागे प्राप्ते क्लोवस्य चिकित्स्याचि-
कित्स्यत्वभेदेन द्वैविध्यसङ्गा चिकित्स्यस्य कालविशेष
पर्यन्तं सुश्रुतादुक्तावाजीकरणादिना उपचर्यता अचि-
कित्स्यस्य तु सर्वथा त्याज्यता दर्शिता । तत्र निसर्ग-
षण्डः मनुक्तो मातापितोः समवीर्यजातः । अनण्डः
अण्डहीनः क्षिप्ताण्डः कृतक्लीवश्च तौ द्वौ अप्रती-
कार्यौ अचिकित्स्यौ । पक्षाख्यं पक्षव्यापकषण्डं
मासमाचरेत् चिकित्सेत् । त्वयस्य गुरोरभिशापरो-
गदेवकोपकृतकक्षैः संवत्सरं चिकित्स्यत्वम् । ईर्ष्या-
षण्डादयस्तु चत्वारः अचिकित्स्यत्वात् पतिततुल्यत्वेन
सर्वथा त्याज्याः न तत्र कालप्रतीक्षा । आक्षेपे वीजस्य
ईषत्क्षेपे दर्शनमात्रादिना स्वलितवीर्यः भोषवीर्यः
अपत्योत्पादनायोग्यवीजः एतौ द्वौ षण्मासं चिकित्स्यौ
शालीनस्य तु चिकित्स्यत्वेन अत्याज्यता । अन्यपतेस्तु सर्वथा
त्याज्यता । अत्र क्षतयोन्या इति विशेषणात् क्लीवपति-
त्यागवचनं वाग्दत्ताविषयमिति कल्पनं निरस्तम् । नष्टे
मृते इत्यादिवचनं युगान्तरविषयम् “दत्तायाश्चैव कन्यायाः
पुनर्दानं वरस्य च” इत्यादित्यपुराणे कलिधर्मधर्मो-
त्सभिधानात् इति माधवाचार्यः । अन्ये तु कलिधर्मप्रक-
रणे पराशरेण तथाविधानात् स्मृतेः पुराणात् बलवत्त्वेन
कलावपि तत्प्रवृत्तिरित्याहुः । साम्प्रदायिकास्तु वेदार्थां
नुभवजन्यसुनिप्रणीतवाक्यस्यैव स्मृतित्वेन पुराणान्त-
र्गतधर्मविधायकनिषेधवाक्ययोरपि स्मृतित्वात् “द्वैधे
बहूनां वचनमिति” न्यायेन बहूनां तथासम्मत्यभावात् शि-
ष्टाचारविरोधाच्च पराशरवाक्यमनादृत्य बह्वसम्मत एव
पक्ष आदरणीय इत्याहुः । इषर्षाषण्डादिलक्षणं सुश्रु-
तोक्तम् । सुश्रुते तु नपुंसकोत्पत्तिकारणसंहितास्तद्धेदा
अन्यथा दर्शिता यथा

“पितोरत्यल्पवीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं
प्राप्य लभते ध्वजोच्छ्रायसंशयम् । यः पूतियोनौ
जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः । स योनिशेफसोर्गन्धमा-
त्राय लभते बलम् । स्त्री गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुं-

षत् प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु
चापरम् । दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते ।
ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमम् । यो भा-
र्यायास्तौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो
जायते षण्डसंज्ञितः । ऋतौ प्रपञ्चद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना
यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेच्चरचेष्टिता ।
आसक्त्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेष्टकस्तथा । सरेतस-
स्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः । अनया विप्रकृत्या तु
तेषां शुक्रवहाः सिराः । हर्षात् स्फुटत्वमायानि ध्व-
जोच्छ्रायस्ततो भवेत् ।

तस्य दावानधिकारिता अनंशशब्दे १४३४ उक्ता । तत्रायं
विशेषः । “लौकोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको
जडः । अन्धोऽचिकित्सयोगाद्याभर्त्तव्याः सुनिर्ग-
काः” या० व्याख्या मिता० “एतेषां विभागात् प्रागेव
दोषप्राप्तावनंशत्वम् न पुनर्विभक्तानां, विभागोत्तरकालम-
ध्यौषधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्येव “विभक्तेषु
सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्” इत्यस्य समानन्यायात् ।
लौक्याभ्यौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हावेव यदि
त्वतरा तदा, तदपगमश्चेदौषधादिना, तर्हि “दृष्ट्याद्वा
तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितादिति” रीत्या विभागा-
र्हावेवेत्युक्तम् । अत्र विशेषः क्लीवादीनामनंशत्वात्तत्पु-
त्राणामन्यनंशत्वे प्राप्त इदमाह” मिता० “अरैरसाः
क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः” । या० “एतेषां
लौवादीनामरैरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंश-
ग्रहणविरोधिक्षेत्र्यादिशेषरहिता भागहारिणः, अंश-
ग्राहिणो भवन्ति । तत्र लौवस्य क्षेत्रजः पुत्रः सम्भव-
त्यन्येषामरैरसा अपि । अरैरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणं इत-
रपुत्रव्युदासार्थम् । लौवादिदुहितृणां विशेषमाह
मिता०” । “सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भवन्सात्कृताः” ।
या० “एतेषां क्लीवादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाह
संस्कृता न भवन्ति तावद्भरणियाः । चण्डालास्तस्कायांश्च ।
क्लोवादिपत्नीनां विशेषमाह मिता० “अपुत्राद्योषितश्चैषां भर्त्त-
व्याः साधुवृत्तयः । निर्वासा व्यभिचारिणः प्रतिज्जुलास्त-
थैव च” या० । “एषां क्लीवादीनामपुत्राः पत्युः साधुवृत्तयः
सदाचाराश्चेद्भर्त्तव्या भरणीयाः । व्यभिचारिणस्तु
निर्वासाः । प्रतिज्जुलास्तथैव च निर्वासाभवन्ति भरणीया-
श्चाव्यभिचारिणस्तथैव । न पुनः प्रातिज्जुल्यभावेण भर-
णमपि न करव्यम्” मिता०

वीरमितोदये विशेषः “क्लीवादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रस-
म्भव उक्तो मनुना “यद्यर्थात्ता तु दारैः स्यात् क्लीवादीनां
कथञ्चन । तेषास्तत्पुत्रतन्नामपत्यं दायमर्हति” । तन्नु-
रपत्यम् । नच क्लीवादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं
दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतया अनुप-
नीतत्वे शूद्रवदपतितत्वात्” ।

एतच्चिन्त्यं “सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः ।
ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महापात-
किनो ये च पतितास्तौ प्रकीर्त्तिता” शु० त० ब्रह्मपु०
क्लीवस्य पतितत्वोक्तेः । केचित्तु तत्र उत्तरार्द्धे “पतितानां
न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्त्यसञ्चयः पातः कर्त्तव्यो नचाशु
नाशौ च सुदकक्रिया” इत्युक्तेरशौचाद्यभावाङ्गमिदं पा-
तित्वं नान्यत्र । अतएव अनंशगणनायां याज्ञवल्क्यादि-
भिः पतितत्वात् पृथक् क्लीवस्य कीर्त्तनं सङ्गच्छते इत्याहुः ।
मनुनाऽस्यापाङ्क्तेयत्वसुक्तम् “आचारहीनः क्लीवश्च नि-
त्ययाचनकस्तथा” इत्युपक्रमे “एतान् विगर्हिताचारान-
पाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्” इति । “अस्मोत्पत्तौ कारणसुक्तं
मनुना । “पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिक
स्त्रियाः । सास्येऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणाल्पे च विप-
र्ययः” “पुंसोवोजे अधिकेऽयुग्मास्त्रि एवो जायते स्त्री-
वीजेऽधिके युग्मास्त्रि दुहितैव । अतोदृष्ट्याहारादिना
निजबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्प-
त्वमवगमप्रायुग्मास्त्रि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितं
स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसासेऽपुमान् नपुंसकं जायते पुं-
स्त्रियाविति यमौ निःसारोऽल्पो चोभयोरेव बीजे गर्भस्या-
सम्भवः” कुल्लू० ।

कर्त्तव्यकर्म्मसु निरुद्धमाहेश्चधीरे ४ विक्रमहीने अमरः
तस्य भावः व्यज् । क्लेयं न० । तत् क्लीवता स्त्री । त्व
क्लीवत्व न० तद्भावे “मा क्लेयं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्-
त्वय्युपपद्यते” गोता । “पुनरक्लावतया प्रकाशयताम्”
रघुः । “क्लीवतया धैर्येण” मल्लि० । “कोहि धर्मोऽस्तु
ते भीष्म ! ब्रह्मेचर्यमिदं दृष्ट्वा । यद्धारयसि मोहाद्वा
क्लीवाद्वा न संशयः” भा० सं० ४० अ० । क्लेयञ्च पुंस्त्रे-
न्द्रियोपघातः अशक्तिशब्दे ४७२ प्र० उदा० । जातस्य
क्लीवताकारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा “शुक्रवहे ह्ये धमन्यौ
तयोर्बलं स्तनौ दृष्ट्वा च तत्र विद्वस्य क्लीवता चिरात्
प्रसेको रक्तशुक्रता च” । “क्लीवकृपांस्तिरीटिनः” अथ०
८, ६, ७, क्लीवकृपाचरति उग्रः किम् वा । क्लीवायते । का-

अपि आत्मोक्तीवते सुग्व० । ४ शब्दनिष्ठः भेदे तद्विवृतिः
शब्दार्थरत्ने यथा

“लिङ्गत्वञ्च प्राक्तगुणगतावस्थात्मकोधर्मस्य तद्विशेषश्च
पुनर्पुंसकत्वादिः । तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिका-
र्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु
लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे द्रव्यमध्य-
धायि । विवृतसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंस-
कत्वं सत्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम्, रजसाधिक्ये स्त्रीत्वमिति ।
एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थभेदा-
रोपात् असति वाचके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण
वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शब्दोपे शब्दभानस्येष्ट-
त्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्वतलिङ्गस्यापि नामार्थतौ-
चित्वात् “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यः शब्दानुगमात्ते”
इतिप्रागुक्तेः “शब्दोऽपि यदि भेदेन विद्वा सात्तदा तथा ।
नो चेत् ओत्वादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते” इतिहर्ष्यु-
क्तेः शब्दानां नामार्थतावगतेः । तथा प्रातिपदिकार्थः ।
अभेदविवक्षायां तु ओत्वादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् अर्थ-
प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः श-
ब्दः इतिव्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिति” पा० सूत्रे शब्दस्यैव
नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयवाधाच्च लि-
ङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यानन्वयापत्तेर्व्यवहा-
रत्वनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च । तथा अर्थभेदाच्छब्दभेद-
वत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेदइति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशे-
परूपभेदकसङ्गात्वात् । उक्तञ्च भाष्ये “एकार्थे शब्दान्यत्वा
हृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति” । एवञ्च तथादिशब्दानामनेकलि-
ङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेनैव वस्तुतत्त्वाभां भिन्ना-
नामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक् । “अकारादि लकारा-
नान् लोवहीनान् लिखेत्ततः । ऋः ऌः ईः द्वयं लृङ्
द्वयं लृप्तं प्रचक्षते” अकडमचक्रे तन्तसारोक्ते ऋ-
कारादिवर्णचतुष्के च

लृप्त गतौ आ० भ्वा० सक० अणिट् । लृप्तत्वे अकृष्टं चुल्लुवे
लृप्तं लि० कप-क्त । १ रचिते २ कल्पिते ३ विहिते ४ निर्मिते च
शब्दच० “पतिवरा लृप्तविवाहवेधा” लृप्तेन सोपान
पथेन सञ्चम” रघुः । ५ वापिते च “लृप्तकेशेन खड्गस्युदात्तः
शुक्लास्त्रः शुचिः” मनुः ।

लृप्तमकीला स्त्री लृप्तं कीलमत । (पाठ्या) इतिस्थितिः । नि-
र्दिष्टकरणहणार्थं दत्तभूमिशस्यपहणोपयोगिस्त्वज्ञापके
पत्रभेदे लि० ।

लृप्तं पु० कृत्-भावे षञ् । १ आर्द्रतायाम् । सा च जलविं
कारभेदः यथाह या० “रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं
कुदे समार्द्रवम्” । “रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यम-
ज्ञानी, स्नेहं स्निग्धताम् स्रुतासहितं कुदेमार्द्रताम्”
मिता० । देहस्यः कुदेश स्नेहकार्यः कुदेनशब्दे
विवृतः । “तदञ्जनकुदेसमाकुलाक्षम्” “स तौ कुश-
लयोन्मृष्टगर्भकुदौ तदाख्यया” रघुः । २ पूतीभावे शब्दचि०
“पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ । पदाच्च्यु-
तस्य तस्यैव कुदेकुशकराबुधौ”

लृप्तक लि० कुदेयति लृप्तं णिच् षवुल् । १ कुदेकारके देह-
स्यकफे कुदेनशब्दे विवृतिः । २ कुदेकारके जलादौ
लि० । देहस्यदशवर्जिमध्ये ३ वज्रभेदे अग्निशब्दे ५० पृ०
पदार्थादर्शनायाम् दृश्यम् । जलस्य कुदेकत्वेऽपि तत्र
अग्नेः साहचर्यादेव तथात्वम् ।

लृप्तं पु० कुदेयति लृप्तं णिच्-कनिन् (चन्द्रे उणा०)

लृप्तं पु० कुदेयति लृप्तं णिच् ल्यु । कुदेकारके देहस्य
स्नेहभेदे तद्विवृतिः भावप्रकाशे

“कफस्यैतानि नामानि लृप्तं नशावलम्बनः । रसनः स्ने-
हनस्यापि स्नेहणः स्थानभेदतः । अथ लृप्तनादीनां
स्थानान्याह “आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्ध्रिषु ।
स्थानेष्वेव मनुष्याणां स्नेहा तिष्ठत्यनुक्रमात्” । दोषाणां
सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानानीति वाङ्मला-
भिप्रायेणोक्तानि । तथाच वागभटः “इति प्रायेण दो-
षाणां स्थानान्येकीकृतात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीयात्
कर्माणि च पृथक् पृथक्” । चरकश्च “ते व्यापिनोऽप
हृत्ताभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः” इति । अथ तत्तत्स्थानग-
तस्य स्नेहणः कर्माण्याह “कुदेनः कुदेयत्वमात्मश-
क्त्यापरायण्यपि । अनुगृह्णाति च अथस्थानान्दक
कर्माणा” । अयमर्थः कुदेनोऽन्नं कुदेयति तेन संहत-
मन्नं भेदं प्राप्नोति । अपराण्यपि स्नेहस्थानानि हृद-
यादीनि मार्गेण गत्वा तत्र तत्र हृदयात्मनसंस्था
रणरसप्रेषणसंस्तोन्द्रियतर्पणसन्निधौ स्नेहणादुदक कर्मा-
भिरनुगृह्णाति उपकरोति । तथाच “रसयुक्तात्मवीर्येण
हृदयस्यावलम्बनम् । त्विकसम्भारणं चापि विदध्यात्व-
लम्बनः” । त्विकं शिरोवाङ्महयसम्भः । “उभावपि
ततः सौम्यौ तिष्ठतश्चालिके यतः । ततो “रसान्विजानी-
यात् रसनारसनौ समौ” । रसना रसनेन्द्रियं रसनः क-
ण्ठस्थकफः । “स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तंन्द्रियतर्पणः ।

लेशः सच्चिदानन्दोऽसंश्लेषः । २ कुदशा-
रके जलादौ वि० ।

लेशः पु० लेशः । १ चन्द्र उज्ज्वलः २ सज्जिगते त्रिकां-
लेशः पु० लेशः । भावे वज्रः । उपतापे दुःखः । लेशः प्रणि लेश-
वाधने कर्त्तरि अच् । पातञ्जलोक्तेषु अविद्यादिषु
पञ्चषु । “लेशः कर्मविपाकाद्यैरपरान्तः पुरुषविशेष-
इवः” पात० सू० । “अविद्यादयः लेशाः” भा० ।
“लेशः प्रणि स्वत्वमी पुरुषः ससारकं विविधदुःखप्रहा-
रेणेति” विवरणम् । अविद्यादीनां यथा लेशहेतुत्वात्
तच्छब्दाव्ययम् तथा तेषां निरोधोपायश्च तत्रैव साधन-
पादे दर्शितो यथा

“अथ के लेशाः क्रियन्तेति” भा०

“अविद्याऽस्मिता रागद्वेषाऽभिनवेशाः पञ्च लेशाः” सू० ।

“इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्पन्दमाना गुणा-
धिकारं दृढयन्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्यकारण-
स्रोतउद्गमयन्ति परस्परानुग्रहतत्त्वोभूत्वा कर्मविपाकं
चाभिनिर्हरन्ति” भाष्यम् ।

“पृच्छति अथेति । अविद्योति स्वरूपेण परिहारः ।
अविद्यादयः लेशाः । व्याचष्टे पञ्च विपर्यया इति ।
अविद्या तावद्विपर्यय एव अस्मितादयोऽप्यविद्योपादा-
नास्तद्विनिर्माणवर्त्तिन इति विपर्ययाः । ततश्चाविद्या-
समुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदोद्युक्त इति भावः । तेषा-
मुच्छेदव्यताहेतुं संसारकारणत्वनाह ते स्पन्दमानाः ।
समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं दृढयन्ति बलवन्तं कुर्वन्ति
अतएव परिणाममवस्थापयन्ति अव्यक्तमदृष्टकारपरम्भ-
रथा हि कार्यकारणस्रोत उद्गमयन्ति लज्जयन्ति । यदर्थं
सर्वमेतत् कुर्वन्ति तदर्थेति परस्मैति । कर्मणां
विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थः” तमसी लेशो
अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं ? नेत्याह
परस्परानुग्रहेति कर्मभिः लेशाः लेशैश्च कर्मणीति”
वाचस्पतिविवरणम् ।

“अविद्यालेशसु तेषां प्रसृप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां” सू०
“अविद्याऽविद्या लेशः प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतु-
र्विवेकल्लयानां प्रसृप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां । तत्र का
प्रसृप्तिः ? चेतसि शक्तिभावप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः
तस्य प्रबोध आलम्बने संमुखीभावः प्रसंख्यानवतो दग्धलेश-
शवीजस्य संमुखीभूतेऽप्यालम्बनेनाऽसौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य
कुतः प्ररोह इति । अतः श्रोणलेशः कुशलचरमहेह

इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी लेशावस्था
नान्यत्रेति सतां लेशानां तदा बीजसासर्थ्यं दग्धमिति
विषयस्य संमुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्युक्ता
प्रसृप्तिर्दग्धबीजानाम् अप्ररोहश्च । तनुत्वमुच्यते प्रतिप-
क्षभावोपपत्तौ क्लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य
विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति वि-
च्छिन्नाः कथं ? रागकाले क्रोधसंप्रादर्शनात् । न हि राग-
काले क्रोधः समुदाचरत रागस्य कश्चित् दृश्यमानो
विषयान्तरे नास्ति, नैकसंप्रांस्त्रियां चैतोरक्त इति अन्यासु
स्वोप विरक्तः, किन्तु तत्र रागोलब्धवृत्तिः, अन्यत्र भवि-
ष्यद्वृत्तिरिति स हि तदा प्रसृप्ततनुविच्छिन्नोभवति । वि-
षये यो लब्धवृत्तिः स उदारः । सर्वे एव ते क्लेशविषयत्वं
नातिक्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसृप्ततनुरुदारोवा
कुशः ? इति, उच्यते स यमेवैतत् किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां
विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावनातो नष्टं तथैव स्व-
व्यङ्गकाङ्क्षनेनाभिव्यक्तम् इति सर्वे एव लेशा व्यवि-
द्याभेदाः कक्षात् ? सर्वेषु अविद्यावामिभूतवते यदविद्याया
वस्त्वाकार्यते तदेवानुग्रहेते लेशाः विपर्ययविषयकाले
उपलभ्यन्ते जीयमाणां चाविद्यामनुजीयन्त इति” भा० ।

“हेयानां लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्यालेश-
मित्यादि । तत्र का प्रसृप्तिरिति स्वीचिन्तार्थं क्रियासंयुक्तां
लेशानां सङ्गावेन प्रमाणस्वीत्यभिप्रायः पृच्छतः । उत्तरं
चेतसीति । सा नासार्थक्रियां कारुः लेशाः विदेह-
प्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण
सन्ति चोर इव दधिनोऽविवेकख्यातेरन्यदस्ति कारणं
तद्वत्प्रतायास् अतोविदेहप्रकृतिलया विवेकख्याति
विरहिणः प्रसृप्तलेशा न यावदवधिकालं प्राप्नुवन्ति,
ततः प्राप्नोत पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशास्ते पुनरेषु विषयेषु
संमुखीभवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा देषां ते तथो-
क्ताः । तदनेनोत्पत्तिशक्तिवृत्ता बीजभावोपगम इति च
कार्यशक्तिरिति । ननु विवेकख्यातिसतोऽपि क्लेशाः
कक्षात् प्रसृप्ताः ? इत्यत आह प्रसंख्यानवत इति ।
चरमहेह न तस्य हेहान्तरमुत्पद्यते यदपेक्षयास्य
हेहः पूर्व इत्यर्थः । विदेहादिष्वित्यर्थः नान्यत्र ननु सतो
नात्यन्तविनाश इति किसिति तदीययोगार्ज्विलेन
प्रियसंमुखीभावेन लेशाः प्रबुध्यन्ते इत्यत आह सता-
मिति । सन्तु लेशाः दग्धस्तेषां प्रसृप्तानामिति
बीजभाव इत्यर्थः । क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगस्तस्य

भानमनुजानं तेनोपहृतास्तनवः अयथा स यज्ञज्ञान-
सविद्यायाः प्रतिपन्नः, भेददर्शनतस्मिन्नाया, माध्यस्थ्य-
रागद्वेषयोः, अनुभवद्विनिष्ठितरभिनवेश्येति । विच्छि-
त्तिमाह तथेति । क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरता-
ऽभिभवाद्वाऽन्यविषयसंयया वा विच्छिद्यविच्छिद्य तेन ते-
नात्मना समुदाचरन्ति आविर्भवन्ति वीजोद्गारणाद्युपयोगे-
न वाभिभावकदौर्बल्येन वेति । वीपसया च विच्छिद्यसमुदा-
चारयोः दोनः पुन्यं दर्शयता यथाज्ञातं प्रमुखात् भेद उ-
क्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते
स जातीयेन वा विषयान्तरवर्तिना रागेणैव विषयान्तर-
वर्त्ती रामोऽभिभूयते इत्याह रागेति भविष्यद्नेत्रयो-
र्यतिः यथायोगवेदितव्येत्याह । सहेति भविष्यद्भु-
त्किं शसालपरामर्शं सर्वनाम । न चैतरागपरामर्शं तस्य
विच्छिद्यत्वादेवेति । उदारमाह विषय इति । ननु
उदार एव पुरुषान् किञ्चातीति भवतु कुशो अन्ये त्वं क-
श्चनः कथं कुशः ? इत्यन आह । सर्व एवेति इति कु-
शविषयत्वं कुशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्ति उदारतामाप-
द्यमानाः अतएव तेऽपि हेया इति भावः । क्लेशत्वेनैकतां
अन्यमानशोदयति कस्तर्हि ? इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि
यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते सत्यमिति
स्यादेतद्विद्यतो भवन्तु कुशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ क-
क्षाद्विचर्त्तन्ते ? न खलु पटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्त्तते इ-
त्यत आह सर्व एवेति भेदादिव भेदास्तद्विनिर्भागवर्त्तिन
इति यावत् कक्षात् ? इति प्रश्नः । उत्तरं सर्वं पति तदेव
स्तु टयति यदिति आकार्यते समारोयते शेषं सुगमम्
“प्रमुखास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् । विच्छि-
न्नोदाररूपाश्च क्लेशविषयसङ्गिनामिति” संप्रहः” वियं ।
“क्लेशप्रज्ञाणमिह लब्धसंजीवयोगाः” “क्लेशकर्मफल
भोगवर्जितम्” साधः । “दाशरथ्योः क्षणकुशः” रघुः
“कुशः फलेन हि पुनर्नवतां निधत्ते” कुमाः
“यन्मातापितरौ क्लेशं सहेते सध्वे नृणाम्” मनुः ।
“तस्याजनिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः” भावः २ कोमे
इत्यवसाये मेदिं । तयोरपि तद्भेदतत्त्वात्तथात्वम् ।
“अथे क्लेशतमसोः” पा० हनेऽऽ । क्लेशपहः पुत्र
क्लेशमज्ञं वि० कुश-वुज् । क्लेशशीले “एवुला सिद्धे बुज्-
विधानं ताच्छीलेप्रादिषु वासरूपन्यायेन तज्जदयो न
सि० कौ० । तेन क्लेशितेत्यादि अस्माधु । कर्त्तरि णि-
निस्तु भवत्येव । “निःश्वासेनाधरकिसल-क्लेशिना विधिप-

नीम्” साधः ताच्छीले इत्युक्ते कर्त्तरि तच् भवत्येव ।
तेन विद्वांस्तथेय यः शक्तः शिष्यमानो न कुप्यति ।
अनाश्रित्वा क्लेशं परलोके च नन्दति भा० व० ३६ अ०
क्लैतिकि न० क्लैतकेन निर्दत्तम् ठज् । मद्ये शब्दचन्द्रिका ।
क्लैमन् न० क्लैमनो मनन् । हृदयस्योपभागे दक्षिण
कुक्ष्ये मांसपिण्डाकारे पटार्थे “तस्याधोवासतः स्त्रीहा
फुरफुसश्च दक्षिणतो यजत् क्लैम” सुश्रुतः । “वपावसाय-
हननं नाभिः क्लैम यजत् स्त्रीहा” या० । अवहननं फु-
पफुसः स्त्रीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः तौ च मांसपिण्डाकारौ
सव्यजक्षिगतौ । यजत् कावकं, क्लैम मांसपिण्डस्तौ च
दक्षिणकुक्षिगतौ” निता० । “दृक्पयोः स्त्रीहि यजति हृदय
क्लैमि वा तथा । श्वासो यजति तृष्णा च पिपासा
क्लैमजेऽधिका । नाभीहृदय क्लैमनिवद्वास्वपादश”
कण्डहृदयनेत्रक्लैमनाडीषु मण्डनाः” शुष्कक्लैमगलाननः”
इति च सुश्रुतः । सर्व्वं नाना अदन्ताः स्युरित्युक्ते
क्लैममयत्वं भरतः । क्लैम च पिपासास्थानमिति वैद्यकम् ।
अतएव सुश्रुते पिपासा क्लैमजेऽधिका इत्युक्तम् “निष्कु-
तीत्य क्लैम” दशकुनाः “वलमीकान् क्लैमभिः” यजु०
२५, ८, अथ पु० स्वमपि । “यजत् क्लैमानं वरुणोभिषज्यन्”
यजु० १८, ८५
क्लेश पु० क्रोश+रस्य लः । भये । “सिन्धूरिव प्रवण आशुया
यतो यदि क्लेशमसृज्वनि” ऋ० ६, ४६, १४, क्लेशेति भ-
यनाम” भा०
क्ल अ० किम्+अ क्रिमः कुः । क्लिनित्यर्थे “के द्रुमास्तो
क्ल वा आसे सन्ति केन प्ररोपिताः” सा० द० “स्थायं स्थायं
क्वचिद्वानं क्रान्त्वा च क्रन्त्वाऽस्थितं क्वचित्” भट्टिः
क्लेशब्दौ स्वार्थान्वितयोर्महद्वनरं सूचयतः । “क्लेश्वर्य-
प्रभवो वंशः क्वात्स्विषया मतिः” रघुः । स्वर्ग्यवंशकवि
प्रज्ञयोर्विषयविषयिभावोऽत्यन्तसम्भवीति गम्यते । एवमन्य
त्वापि यथायथमूहम् । ततो भवार्थे त्यप् त्यक् वा क्त्व
क्लिन् भवे अर्थे ति० । ततः स्वार्थे क टापि । क्लियका ।
सुखबोधमते अस्मात् चिद्धनौ क्वचित् कचन । “क्वचित्
क्वचित् विवरणे गूढभावः प्रकाशयते” विवरणीका ।
“क्वचन पतनयोग्यं देशसन्निधत्ताधः” नैष० । अप्ररमते
द्वे पदे इति भेदः तयोः समासे कादाचितकपदसिद्धिः
क्लङ्ग पु० क्ल+अग्नि उन् । क्लङ्गौ(काङ्गनी) धान्यभेदे हेमच०
क्लण अव्यक्तशब्दे भा० पर० अक० सेट् । क्लणति अकाशीत्-
अकाशीत् चकाण । उक्तां क्लणः क्लणः । क्लणितम् ।

“विलोलवगुणाक्षितेन नागाः” रघुः “दुःसहा हि परस्मिन् कृष्णजिह्वलगायकैः” अक्राणिषु श्रुतेत्-साहाः” चक्रणाशङ्कितोद्योत्सम्” “विभूषणानां कृष्णत-च्च षट् पदः” भट्टिः “किञ्चित्कृष्णं किञ्चरमध्युव स” कृष्ण-उपि प्रादपूर्वः वीणायाः शब्दे अमरः । णिच् कृषयति ।

कृष्ण पु० कृष्ण-अप् । १ वीणायाः शब्दे, अमरः २ अन्वितात्वे हेमच० । कर्त्तरि अच् । ३ शब्दकारके लि०

कृष्णान न० कृष्ण-भावे ल्युट् । १ वीणायाः शब्दे (कनकन) इति २ शब्दभेदे । कर्त्तरि ल्यु । ३ लुङ्गुहण्डकायां (कोट-हण्डि) लि० ।

कृथ निष्पत्तये (काथशब्दोक्तपाकभेदे) भा० पर० सक० सेट् । कृथति एदित् अकृथीत् चकाथ काथः । कृथ्यमानः । णिच् काथयति “जलाशयेषु तमेषु कृथ्यमानेषु वज्रिना” भा० आ० ३२६ अ० “पक्षान्तयोर्वीथ्यश्रीयात् यवागू” कृथितां सक्तम्” मनुः

कथित लि० कृथ-क्त । १ अतिशयपके व्यञ्जनादौ, २ दशमूलपाचनादौ च हेमच० । भावप्र० कथितजलगुणा उक्तायथा “कथितस्य जलस्य शीतलीकृतस्य विषेसाह सुशुतः । “शृताम्बु तत् त्रिदोषघ्नं यदन्तर्वाष्पशीतलम् । अरुक्ष्म-नभिप्रन्दि कृमिवट्प्वरहृल्लवु । धारापातेन विट्स्मि दुर्जरं पवनाहतम् । भिनत्ति स्नेहसंघातं मारुतञ्च-पकर्षति । अजीर्णं जरयत्याशु पीतसुष्णोदकं निशः” अन्तर्वाष्पशीतलम् पिहितमेव शीतलम्”

कथिता स्त्री भावप्र० उक्ते (कडो) इति ख्याते पदार्थे “स्यालप्रां हते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् । अवलेहनसं-युक्तं तक्रनलैव निःक्षिपेत् । एषा सिद्धा समरीचा कृथिता कथिता बुधैः । अवलेहनम् । (अरिचन) इति लोके । “कथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वज्रिप्रदीपनी । कफानिलविवन्धनी किङ्किट्प्रप्रकोपणी । अलीकमत्स्याः शुष्का वा किं वा कृथितया पुनः । वृंहणा रोचना हृष्या बलप्रा वातगदापह्ना । कोष्ठशुद्धिकरी शुक्ता किङ्किट्प्रप्रकोपनी । अर्द्धिते सहलुप्तम्बे विशेषेण हिता स्मृतौ” ।

काल पु० कृ+अल-अच् । प्रौढवदरफले “कुवलं यत् प्रतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वा तच्चान्न सौम्यं तद्यत् कलैराक्षसं तत् तद्यत् तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्चनेन मारुणं तद्यद्वा यत् सेन्द्रद्रक्षातनक्ति सेन्द्रताय” इति तैत्ति० २।५।३।५ “सोमव-

त्तीसमानाया लतायाः खण्डाः प्रतीकाः । पलाशकाष्ठ-स्यांशाः पर्णवल्काः । प्रौढवदरफलानि कुलाः । ईषदस्त-तक्रम तच्चानं प्रतीकादिभिरातञ्चनं सोमप्रियम्” भा० ।

काथ पु० कृष्ण भावे घञ् । १ शब्दे उपनिप्रादपूर्वकस्तु वीणा-याः शब्दे अमरः । ज्वला० कर्त्तरि ण । २ शब्दकर्त्तरि लि०

काथ पु० कथ-करणे घञ् । १ अतिदुःखे हेम० । दुःखेन हि चित्तं कथ्यमानमिव भवतीति तस्य तथात्वम्, वैद्यकोक्ते जलादेः पाकभेदे यथा भावप्रकाशे

“पानीयं षोडशगुणं क्षुषं द्रव्यपले क्षिपेत् । सत्पात्रे काथयेद् व्याहृतमष्टमांशावशेषितम् । कर्षादौ तु पलं याव-द्व्यात् षोडशिकं जलम् । ततस्तु कुड्वं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् । चतुर्गुणमत्योर्द्धं यावत्प्रस्थादिकं जञ्चम् । षोडशिकं षोडशगुणम् । “तज्जलं पाययेद्भीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् । शृतः काथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते” । काथपानमात्रात्माह “मात्रोत्तमा पले तत् स्यात् त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा । जघन्या च पलाङ्गेन स्नेहकाथौषधेषु च । तन्त्रालरे “काथ्यद्रव्यपले वारि द्वि-रष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशिष्टस्तु पेयं पलचतुष्टयम् । दीपानलं महाकायं पाययेदञ्जलिं जलम् । अन्ये त्वङ्गं परित्यज्य प्रसृतिं तु चित्कसकाः । काथत्यागमनिष्कन्त-स्त्वष्टभागावशेषितम् । पारम्पर्योपदेशेन दृढवैद्याः पल-द्वयम्” । अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गु-रुत्वात् दीपानलं महाकायं पलद्वयं पाययेन्मध्यमाग्नि-मल्पकायं पलमात्रं पाययेत् मात्रोत्तमा पलेन स्यादित्यादि-वचनात् । “काथे क्षिपेत् सिताङ्गं शैत्यतुर्धाष्टमषोडशैः । वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु सृष्टम् । जीरकं गुग्गु-लुं क्षारं लवणं च शिलाजतु । हिङ्गुं त्रिफलं चैव काथे शाखोन्मितं क्षिपेत् । क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूलं चान्यत् द्रवं तथा । कल्कं चूर्णां दशं काथे निःक्षिपेत् कर्षसंमितम् । तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः । औषधं हेमरजतमृद्वज्जनपरिस्थितम् । पिबेत् प्रसन्न-हृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम् । विधायान्धस्य सलिलं ताम्बूलान्दुपयोजयेत्” ।

काथसेवनप्रकारादि भावप्र० दर्शितं यथा

“तत्राहुते प्रभारं स्वात्कषायेषु विशेषतः । मुख्यभैक्ष्यस-म्बन्धो निषिद्धस्तरुणज्वरे । तोयपेयादिसंस्कारे त्वदोषं तत्र भेषजम्” । मुख्यभेषजं काथः तस्य सम्बन्धः पानम् । यतश्चाह “न कप्रायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे ।

कषायेणाकृतीभूता दोषा जेतुं, सुदुस्तराः । आकृती-
भूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गं परिच्यज्य इतस्तते गताः । अत्र
कषायशब्देन कायो गृह्यते । उक्ताश्च कायस्य पर्यायाः ।
“शतं कायः कषायस्य निर्यूहः स निगद्यत, इति । “तो-
यपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तत्र भेषजमिति” । तत्र तरु-
णज्वरे भेषजम् मुख्यभेषजं कायरूपं न तु कल्कनसु-
हृद्य कषायः प्रतिप्रिध्यत इति कल्कनं तोयपेयायवा-
ग्वादिकम् । ननु “स्वरसश्च तथा कल्कः कायश्च
हिमफाण्टकौ । ज्ञेया कषायाः पञ्चैते लघवः सूर्यथो-
त्तरम्” इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते ।
तत्राह “तत्र यस्तु कषायः स्यात्स वज्जप्रस्तरुणज्वरे”
इति । चतुर्थभागावशेषकरणेनाष्टमभागशेषकरणे च
कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कषायः कायः स
तरुणज्वरे निषिद्धः । कषायस्य लक्षणमाह, “पादश्लिष्टः
कषायः स्यात्” । अतः प्रवृद्धादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः
पाकादूर्ध्वपाके चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ।
अथ तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह “दोषा वृद्धाः कषा-
येण स्तम्भितास्तरुणज्वरे । स्तम्भन्ते न विपच्यन्ते कुर्व-
न्ति विषमज्वरम्” । कषायेण स्तम्भिता प्रवृत्तये निवा-
रिताः । यत आह कषायरसगुणात् “कषायः स्तम्भनः
शीतोद्भूतः पित्तकफापहः” इत्यादि । स्तम्भन्ते आध्मानं
कुर्वन्ति न विपच्यन्ते रुधिरं न विपच्यन्ते दुःखं दत्वा-
विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत्” । [अमरः ।

काथीज्वरः न० काथादुज्ज्वति उद्भू-अच् । तस्याञ्जने
क्विल कम्पे अक० गतौ सक० प० सेट् कवि० । क्लेशति
अक्विलीत् क्लिदत् चडि अचिक्विलत् त ।

क्ष पु० क्षि-वा० ड । १ संवर्त्ते २ राक्षसे ३ नरसिंहे ४ विद्युति
५ ज्वरे ६ क्षेत्तपाले ७ नाशे च मेदि० । तस्य वाचकशब्दाः
तन्त्रशास्त्रे वर्ण्यभिधाने उक्ता यथा
“क्षः कोपस्तुम्बुकः कालोद्भूतः संवर्त्तकः परः । नृसिं-
होविद्युता माया महातेजा युगान्तकः । परात्मा क्रोध-
संहारौ वर्णातो मेरुवाचकः । सर्वाङ्गः सागरः कासः
संयोगान्तस्त्रिपूरकः । क्षेत्तपालो महाक्षोभो मायका-
न्तोऽनलः क्षयः । सुखं कव्यवहानन्ता कालजिह्वा गण-
धरः । क्षायापुलक संघातोमलवन्ध्रीर्ललाटगः” अत्र संयो-
गान्त इत्युक्तेः शब्दकल्पद्रुमे चकारस्य वर्णान्तरत्वकल्पनम्
लोकशास्त्रविरुद्धत्वादतीव प्रामादिकम् । तथाहि
अस्य कषयोः संयोगजत्वेन कादित्वम् । पृथग्वर्णत्वे

चक्षमे चुक्षोद चिक्षेपेयादिकपदं न सिद्धे प्रत्यक्षसंयुक्त-
तया हलादिशेषाप्रसक्तौ कवर्गादित्वाभावेन चुत्वा-
प्रसक्तेः । किञ्च संयुक्तवर्णात् पूर्वस्य गुरुत्वेन “निपीय
यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्” नैषधे “लाङ्गूलविक्षिप
विसर्पिशोभैः कुसारादौ काव्ये च “गजाङ्गुलीयाति-
क्षितिपतिरित्यादौ” “दक्षिणे कालिकेत” च भैरवतन्त्रोक्त
कालीस्तवे च सर्वत्र तत्पूर्वस्य गुरुत्वे सत्येव कन्दोनु-
गुणता असंयुक्तवर्णत्वे सर्वत्र कन्दोभङ्गः स्यात् । न च
तस्यासंयुक्ततया कुचिदपि तत्पूर्वस्य लघुत्वं दृष्टम् ।
अतएव कविकल्पद्रुमे “स्वदाद्यन्तादिमक्रमः” इति प्रति-
ज्ञाय कादिष्वेव चकारादिधातुपाठः मेदिन्यादौ कोषेऽपि
तथैव कादिषु तस्य पाठः ।

तन्त्रे तु कषयोः संयोगजत्वेऽपि सादृकावर्णानामेक-
पञ्चाशत्संख्यापरिपूर्त्यै लकारवत् पृथक् कीर्त्तनं
न्यासादिकार्यार्थं “पञ्चाशत्क्षिपिभिर्भावा विदिता सर्व-
कर्मसु । अकारादिचकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ।
क्षर्णं मेरुसुखं तत्र कल्पयेन्मनिसत्तम ! । अनया सर्व-
मन्त्राणां जपः सर्वसद्बुद्धिदः” इति गौतमतन्त्रोक्तजपा-
ङ्गमालाकल्पनार्थञ्च न वर्णान्तरत्वार्थम् । एवं सर्वसामञ्जस्ये
वर्णान्तरत्वकल्पनं लोकशास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । “विशेषं
कथयाम्यद्य प्रोच्चार्याः कण्ठतः स्वराः । ऋद्वयं जिह्वया
मूर्ध्नी लङ्घयं दन्तजिह्वया । मुखस्थानाङ्गलोवाच्याः चकारः
कण्ठघातजः” इति वरदातन्त्रे १० पटले तस्य कण्ठ-
स्थानोच्चार्यत्वोक्त्या च आद्यककाराभिप्रायेण द्रष्टव्या ।
“अतएव घान्ताः सूर्यदि वा घान्ता वर्णानामन्तरोधतः ।
पृथक् क्रमेण वक्ष्यन्ते तथाऽप्येते समन्वयात्” विश्व-
प्रकाशे तस्य उभयरूपतासमन्वय उक्तः । तत्समन्वयश्च-
उक्तरीत्या बोध्यः । एतेन वङ्गानां खलुल्यत्वेन मैथि-
लानां च तस्य ककारत्वेनोच्चारणं प्रामादिकमेव ।

क्षज कच्छजीवने इदित् चुरा० उभ० अक० सेट् । क्षजयति
ते अक्षज्जत् त । क्षज्यां बभूव आस चकार चक्रे ।
क्षज बधे भा० आ० सक० सेट् षटा० । क्षजते अक्षजिष्ट ।
क्षजो पित् क्षजा । क्षजयति ते अक्षिज्जत् त ।
क्षज गतौ दाने च भ्वा० आत्म० इदित् सक० सेट् । क्षजते
अक्षजिष्ट चक्षजे । कर्म्मणि क्षज्जते षटा० । क्षजयति
इणि अक्ष(क्षा)ञ्जि णसुलि क्षजं क्षजं क्षाजं क्षाजम्
अनुपधाया अपि दीर्घः
क्षण बधे तना० उभ० सक० सेट् । क्षणोति क्षणुते । अक्ष-

शीत् अक्षयिष्ठ । चक्षाय चक्षणे । अदित् क्षणित्वा
क्षत्वा । क्षतिः क्षतः । क्षणः । नान्तत्वमतेऽपि रूपं
तत्त्वम् त्रिचि क्षन् इति भेदः ।

अथ पु० क्षणोति दुःखं क्षण-अच् । १ उत्सवे २ सुहृत्तात्मक
कालस्य द्वादशांशे त्रिंशत्कलाहमे कालांशभेदे अमरः
३ प्रशस्तं हृत्ते दीपिवा "ध्रुवस्तुचरवर्गे वाजिहस्ता
समेतैः क्षणसुदयमथेषां सत्तु केन्द्रस्थितेषु" नाडीद्वया
त्मके ४ सुहृत्तं रूपे कालांशे सि० शि० तद्वाक्यं १७८८ पृष्ठं
दर्शितम् । ५ निमेषक्रियावच्छिन्नकालस्य चतुर्थभागे
शब्दचि० तादृशार्थभ्रमायेण "क्षणादिः स्यादुपहितः"
भाषा० व्या० सुक्तावलीवाक्यं तच्च कालशब्दे १८५५ पृ०
दर्शितम् । ६ निर्व्यापारस्थितौ अमरः ७ अवसरे ८ मध्ये
९ पराधीनतायां हेमच० । तत्र उत्सवकालभेदयोः "क्षणं
क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना" भावः । उत्सवे "गार्ह-
स्पत्यप्रचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्" उ० त० ब्रह्मपु० ।
"क्षणमुतस्रवम्" उ० त० रघु० । कालांशे "कुतुभां क्षणभि-
न्नसौ हृदः" स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः । कुमा०
कवसरे "स्थानं नास्ति क्षणो नास्ति भास्ति प्रार्थयिता
वरः । तेन नारद ! नारीणां सतीत्वमुपजायते"
"दोयते स्म शयितुं शयनीये न क्षणः क्षणदयाऽपि
बधूभ्यः" भाषः । अत्र क्षणदयापि न क्षणो दत्त इति
उत्सवार्थत्वेन विरोधस्य कालविशेषार्थत्वेन परिहारात्
विरोधाभासः । "नीता रात्रिः क्षणद्वय मया शार्ङ्ग-
मिच्छारतैर्या" मेकः

अथ क्षणा अव्य० बा० प्रकारे-द्वित्वम् । क्षणमात्रे त्रिका०
क्षणातु पु० क्षण-भावे बा० अल । क्षते विदरणादौ हेम०
क्षणाद् पु० क्षणं यात्वादिमूर्च्छितं उत्सवं वा ददाति दानक ।
१ सौहृत्तिके गणके भेदि० २ जले न० हेम० । ३ रात्रौ ४ हरि-
द्रायाञ्च स्त्री अमरः "क्षणादापायशशाङ्कदर्शनः" रघुः "न
क्षणः क्षणदयापि बधूभ्यः" भावः

अथ क्षणाकार पु० क्षणदां करोति हेतौ ट । निशाचरे चन्द्रे
"आरुहा नार्यः क्षणदास्तु यत्" भावः

अथ क्षणाचर पु० स्त्री क्षणदायां चरति चर-ट । निशाचरे
राक्षसे "सान्विता धम्मराजेन प्रसेदुः क्षणाचराः" भा०
व० ५५ अ० । "सानुस्रवः प्रभुरपि क्षणाचरणां"
रघुः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ निशाचरे खगादौ
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अथ क्षणादन्ध्र न० क्षणदायामान्ध्रम् । रात्रिकाण्ये । "नो

तो जं मैत्र्यं क्षणां रेणुकाञ्चापि प्रेषयेत् । अजमूत्रैश्च
ता वर्त्यः क्षणदान्ध्राञ्जने हिताः" सुश्रुतः

अथ क्षणदुति स्त्री क्षणं दुतिरस्याः । क्षणप्रभायां विदुति ।

क्षणात् न० क्षण-भावे ल्युट् । वधे हनने अमरः

अथ क्षणनिःश्वास पुंस्त्री० क्षणात् सुहृत्तात् निःश्वासोऽस्य ।

शिशुमारो (शोशक) शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

अथ क्षणप्रभा स्त्री क्षणं प्रभाऽस्याः । विदुति चञ्चलायाम् अमरः

अथ क्षणभङ्ग पु० क्षणात्परः भङ्गः ५ त० । सर्व० षां भावानां

क्षणिकत्वे क्षणनश्वरत्वे । स च सर्व० द० दर्शितो यथा ।

"तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणाणां सत्त्वेनानुमातव्यं
यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तशमी भावः
इति । न च यमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य
सत्त्वस्य नीलादिक्षणाणां प्रत्यक्षसङ्गत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या
व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तादक्षणाकात्
सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमा-
क्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमव्याप्यमन्यः प्रकारः
समस्ति "परस्परविरुद्धे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैक-
तापि विरुद्धानास्तत्सत्त्वविरोधतः" इति न्यायेन व्याघात-
स्योद्धटत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्या-
वर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव
सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् । नन्वक्षणाकार्यक्रि-
याकारित्वं किं न स्यात् ? इति चेत् तदयुक्तं विकल्पासङ्ग-
त्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीताना-
गतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति ? न
वा ? । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपा-
योगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव
यथा सामर्थ्यी स्वकार्यं समर्थस्यायं भाव इति प्रसङ्गात्-
मानाच्च । द्विवीधेऽपि कदापि न कृत्यात् सामर्थ्यमात्मा-
नुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य, यत् यदा यत् करोति तत्
तदा तत्समर्थं यथा शिलाशकलमङ्कुरे, न चैवं
वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले दत्तवर्त्तिप्रमाणे अर्थक्रिये
करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु कृषवत्सहकारिणाभात्
स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमणमुपपद्यते इति
चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां, सहकारिणः किं
भावस्तोपकुर्वन्ति ? न वा ? । नो चेत् नापेक्षणीयास्तौ अ-
किञ्चित्कुर्वन्तं तेषां तादार्थ्ययोगात् । उपकारकत्वपक्षे
सोऽयमुपकारः किं भावाद्भवति ? न वा ? । भेदपक्षे
आगतुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणाकस्य

आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य । तदुक्तम् “वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ? । चर्मोपममेव सोऽनित्यः खलुल्यखेदसत्फलः” इति । अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्गं तर्हि सहकारिणो न जज्ञात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा कृत्यं कार्यं कुर्यात् स्वभावस्वानपायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयोऽतिशयान्तरमारभते ? न वा ? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपापाणवर्षप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षं बहुसुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् । अतिशये जनयितव्यं सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापातइत्येकानवस्था ऽऽस्थेया । तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनदिग्भिः पदार्थसाधैराधीयमाने वीजस्यातिशये वीजसुत्यादक्रमस्यपेयम् अपरथा तदभावेऽतिशयः प्रादुर्भवेत्, वीजसुत्यादक्रमस्यपेयम् सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं वीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य वीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यवीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता । अथोपकारः कार्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि वीजादिनिरपेक्षः कार्यं जनयति तस्यापेक्षो वा । प्रथमे वीजादेरहेतुत्वमापेक्षते । द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन वीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एवं तत्र तत्वापीति वीजादिजन्यातिशयनिर्गतिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवति । एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण वीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयवीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापातइति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भाषादुभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावो ऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यथातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं अस्मादि मनोरथद्रुमेण । तस्मादक्षिणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा । नाप्यक्रमेण वटते विकल्पासहत्वात् । तथाहि युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्यं करणमापेक्षते । द्वितीये स्थायित्वव्याशा मूषिकमक्षितवीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत् । यत् विरुद्धधर्म्माध्यस्तं ज्ञानाना यथा शीतोष्णे विरुद्धधर्म्माध्यस्तशायमिति जलधरे प्रतिवम्बसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः स्थायि-

नि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात् । तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययोः प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तत्र करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थं शायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययो रिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्यं, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तन्यावर्त्तक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपदाव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्यापिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययवलात् गृहीतान्वयव्यापिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं चानन्त्रिया “यत् सत्त्वं क्षणिकं यथा जलधरः सन्त्यस्य भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मिति सिद्धेषु सिद्धा न सा । नाप्येकैव विधान्यथा परमतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विनाशयतीति” । न च कणभञ्जादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति सन्त्यं, सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वहृत्पसत्तानिबन्धनः सद्यवहारः, प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेषु, सर्पपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतसत्ताकारस्य मणिषु स्तब्धवङ्गूतगणेषु शुण्णवृत्ताप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वगतं, स्वाश्रय-सर्वगतं वा ? प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन “स्वविषयसर्वगतमिति” । किञ्च विद्यमाने वटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टे वटे सामान्यमवतिष्ठते ? विनश्यति ? स्थानान्तरं गच्छति ? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्ताप्रयुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादिदूषणग्रहणस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम् “अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि । तस्मादक्षतः स्थानाद्गृत्तिरित्यतियुक्ता । यत्नासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु । तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतच्छाङ्गुतम् । न याति न च तत्वासीदस्ति पश्चाच्चर्चाशयत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनशून्यतिरिति” । अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्गं अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोषव्याभायुज्यतेति अलमतिप्रसङ्गेन” ।

विवरणेपन्यासे चायं पक्षः पूर्वपक्षीकृत्य दूषितो यथा
 “अथैव” वटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमताः उपान्तप्रा-
 दयो घटसत्ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभावविघटनाश-
 व्याप्ताः घटसत्ताक्षणात्वादनप्राघटक्षणवदिति’ तन्न वि-
 मतो घटनाशक्षणो घटसत्तावान् कालत्वात् सम्मतवदि-
 त्वाभासमानत्वात् । अत्र घटाभावाभुभवविरोध इति चेत्
 तर्हि क्षणिकत्वानुमानेऽपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञा-
 विरोधोऽस्तेष्व । ननु सर्वे भावाः क्षणिकाः अर्थक्रिया
 कारित्वात् व्यतिरेकेण शशविषाणवत् विपक्षे स्थायिनोऽर्थ-
 क्रियानुपपत्तिर्वाधिका । न च स्थायिन एव पदार्थस्य नि-
 मित्तसंयोगादन्यथाभूतस्यार्थक्रियापूर्वकं कार्यं सत्पाद-
 यितुं सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति वायम् किमसौ स्थायी
 पदार्थ एकमेव कार्यं सत्पादयेत् ? उत युगपदनेकानि ?
 उथवा क्रमेणानेकानि ? तत्र प्रथमद्वितीययोः कृतं स्था-
 यित्वेनासत्कार्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः
 समर्थस्य क्षेपायोगात् । अतोभावानामेकस्मिन्नेव क्षणे-
 ऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति, नैतदुक्तं त्वन्मते अर्थ-
 क्रियायादुर्निरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम संविदां स्वगो-
 चरज्ञानजननं ? किं वा क्षणान्तरोत्पादनम् ? आदोऽपि
 स्वसन्ताने तज्जननं ? पुरुषान्तसन्ताने वा ? सर्वज्ञसन्ताने वा ?
 नाद्यः संविदां स्वप्रकाशत्वेन तदसम्भवात्, अस्तु तर्हि
 द्वितीयः, देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यद्वदत्तसंवे-
 दनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति, तदसत् न तावत् प्रत्य-
 क्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति शक्यं वक्तुं, न हि पुरुषा-
 न्तरज्ञानं प्रत्यक्षतया कचिद्दृष्टं । नाप्यनुमानज्ञानविषय-
 तया जनकं त्वया पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यसि-
 द्धीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञानं
 सर्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकृत्वैव तैर्जन्यते, सैवं तथा-
 सति सोपप्लवैः सांसारिकसंवेदनैरीश्वरसंवेदनमप्युपप्लुतं
 स्यात् तन्मते ज्ञानक्षेपयोरभेदात् । अथ ईश्वरज्ञानमुपप्लुत-
 मपि नोपप्लवदोषं भजते तत्त्वज्ञानेनोपप्लवस्य बाधादित चेत्
 सैवं न तदेव ज्ञानं सोपप्लवं वावते उपप्लवस्येकस्मि-
 नेव क्षणे प्राप्तिबाधयोरसम्भवात् नापि ज्ञानान्तरमुत्पाद्य
 उपप्लवं बाधितं क्षणते पूर्वज्ञानोपप्लवस्य ज्ञानान्तरा
 विषयत्वात् विषयत्वे पूर्वज्ञानान्तरमप्युपप्लुतं सत् कथं
 बाधकं स्यात् ? नचोपप्लवांशं विहाय संवेदनांशस्यैव ईश्वर-
 ज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्वं, तस्मिन् सत्युपप्लवानभिन्नः
 कथमीश्वर उपदिश्येत् । नापि क्षणान्तरोत्पादनमर्थं क्रवेति

द्वितीयः पक्षः, त्वत्प्रक्रियया चरमक्षणस्यासत्त्वप्रस-
 ङ्गात् तथा हि विज्ञानानि स्थायित्वकल्पनया द्रव्यगुणा-
 दिदोषैर्विषयैश्चोपप्लुतानि पूर्वपूर्वसंज्ञातीयविज्ञानलक्ष-
 णेभ्यः संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराणामुत्पद्यन्ते तत्र सर्वमिदं
 क्षणिकमिति भावनया स्थायित्वकल्पना निवर्तते स्वलक्ष-
 णमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना नश्यति दुःख-
 मिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिसुखदुःखोपप्लवाः
 क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया विषयोपप्लवविगमः । ततश्च
 भावनामभेदेऽस्तुर्विधैस्तुर्विधसंस्कारविरोधिभिस्तुर्विधोप-
 प्लवे क्रमेण मन्दीकृते भावनाप्रकर्षस्यान्तर्भूतादुपान्त-
 प्रत्ययात् सर्वोपप्लवविरहि विज्ञानसत्पद्यते तच्च संस्कार-
 सन्तानान्तप्राचुरमक्षण इति गीयते, तस्य च कार्या-
 भावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्वपूर्वज्ञानानामप्यसत्त्वं
 प्राप्नुयात् । चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकस्तद्विषयत्वादिति-
 चेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभाव-
 योरैकसन्तानत्वं स्यात् तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यै-
 कसन्तानलक्षणत्वात् ततश्च सन्तानाविच्छेदादनिर्मोक्षः
 स्यात् । सर्वज्ञसन्तानप्रवेश एव मोक्ष इति चेत् एवमपि चर-
 मक्षणस्य ईश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निरूपमिति, तज्जनकत्वं
 दूरापास्तं, भेदे हि सति संवेदो विषयविषयिभावः नचेह
 भेदोऽस्ति । न तावत् संवित् संविदन्तरात् संविदाकारेण
 भिद्यते तथासति वैलक्षण्यसिद्धये प्रतियोगिनोऽसंवित्त्व
 प्रसङ्गात् नाप्यसंविदाकारेण धर्मिणोरसंवित्त्वप्रसङ्गात्
 तस्माच्चरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पदनलक्षणयाऽर्थक्रियया
 सत्त्वं दुःसम्पादम् । यद्यस्यार्थक्रिया कल्पयेत तदापि
 सा किं कारणस्य सत्त्वं सम्पादयति ? उत प्रतीतिम् ?
 नाद्यः कार्यात् पूर्वमेव कारणस्य सत्त्वात् अन्यथा कारण-
 त्वायोगात् । द्वितीये तत् कार्यं स्वकार्येण प्रतिभासितं
 सत् कारणप्रत्यायकं तदपि तथैवेत्यनयस्या स्यात् । सन्ति
 स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति नानवस्येति चेत् तर्ह्यर्थ-
 क्रिया प्रतीतिहेतुरिति पक्षोहीयेत । स्वयमेव स्वार्थक्रिये-
 ति वदन आत्माश्रयं दुर्निवारम् । तदेवं न सत्त्वे नार्थक्रिया-
 कारित्वं किन्तु स्वाभाविकः कश्चिद्दर्शः, तथा कैश्चित्
 क्षणेऽर्थक्रियां कृत्वा पुनस्तूष्णींभूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं
 न विरुध्यते । यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्योत्पाद-
 कत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगात् इति तदसत् शक्त्या
 पि सहकारिसन्निधानविशेषवृत्तापेक्षया कार्यं क्रमोपपन्नः
 लोके तथैवानुभवात् । अथ अतस् शक्तस्य सहकार्य-

मेक्षाया अथयुक्तत्वात् अशक्ता एव सर्वे पदार्थाः परस्पर-
 रापेक्षया सामर्थी जनयन्ति सा च शक्ता कार्यसत्पाद-
 यति, तदथयुक्तं सामर्थी प्रत्यपि शक्तत्वे पदार्थानाम-
 न्योन्यापेक्षा न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वात् निष्क-
 लाऽन्योन्यापेक्षेति अनपेक्षैव सर्वत्र स्यात् । सा भूत्तर्हि
 कस्यापि सहकार्यपेक्षेति चेत् न अनुभवविरोधात् । नचा-
 नुभवोभ्वातः, बाधाभावात् । यद्यपि शक्तस्याशक्तस्य वाऽ
 पेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वाशक्तत्वविनिर्मुक्तवस्तु
 मावस्य सहकार्यपेक्षा स्यात् न्यायस्यास्य त्वयाप्यङ्गीकार्य-
 त्वत् । तथा हि कार्यसत्त्वेऽसत्त्वहानिः असत्त्वे चासं-
 दृष्टता कारणविशेषेण कार्यविशेषस्य समवायानिरूपणात् सर्वं
 सर्वज्ञादुत्पद्येतेति परेण चोदिते सत्त्वसत्त्वसम्बद्धत्वा-
 संबद्धत्वविशेषं विमुच्य नियतपूर्वभावि कारणं नियतो-
 त्तरभावि कार्यमिति त्वया निरूपणीयम् अन्वयव्यतिरेकौ
 तत्र निरूपकौ स्त इति चेत् सहकारिण्यपि तौ स्त एव तस्मा-
 दस्यैव सहकार्यपेक्षा तत्कृतस्योपकारविशेषस्थित्याम् ।
 यच्चत्रेकदेशी मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धा भूयद्कादसह-
 कारिणो वीजाख्ये कारणे विशेषसूक्ष्मताख्यं जनयन्ति
 ततस्तद्बीजसङ्कुराख्ये कार्ये शक्तम् अन्यथागुपकारो भूया-
 दिर्बीजेन नापेक्ष्येतेति, तदसत् वीजं स्वगतविशेषोत्पत्तौ
 शक्तं न चेत् सहस्रसन्निधानमपि न तं जनयेत् ततो-
 नाङ्कुरोत्पादनेऽपि शक्यति । अथ शक्तं तदापि यदि स-
 हकारिसहकृतः विशेषान्तरं प्राप्योच्छूनतायां शक्नुयात्
 तदाऽनवस्था स्यात् । अथ तदप्राप्यैव तत्र शक्तं तदाङ्कुरेऽपि
 विशेषमन्तरेणैव शक्तं स्यात् । अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्ति-
 रुच्छूनत्वजन्मपूर्विका उच्छूनतोत्पत्तिस्तु सहकारि-
 सन्निधिसावसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति चेत् न तथासति
 शक्तिमता कारणेन स्वात्मन्यनुपजुर्वद्वापि सहकार्यपेक्ष्यत
 इति त्वयैव स्वमतव्यावात आपादितः स्यात् । तस्मान्नैक-
 देशिपक्षो युक्तिसहः नन्वत एवास्मान्मतमादरणीयं न हि
 वयं तद्वत्कारणस्वरूपे सहकार्युपकारं ब्रूमः किं त-
 र्हि क्षणिकान्मूलकारणादुत्पद्यमानं कार्यं सहकारिण-
 मपेक्षते कार्यस्य बहुकारणसाध्यत्वादिति ब्रूमः ।
 यद्यपि स्थायिकारणमतेऽप्येतावत् समानं तथापि तन्मते
 धावत् कारणसत्त्वं नैरन्तर्येण कार्योत्पत्तिर्दुर्वारा नि-
 यामकाभावात् । न च सहकारिसम्बन्धो नियामकः स-
 म्बन्धस्यापि यावत्सम्बन्धसत्त्वं भवितव्यत्वात् । न च तस्य
 सम्बन्धान्तरं नियामकम् अनवस्थापातात् । न च वाच्यं

क्षणिकपक्षेऽपि न कारणसत्त्वक्षणे कार्यं जायते तथोद्योग-
 पद्यप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे चानियमापत्तिरिति,
 कारणान्तरक्षणस्य कार्यनियामकत्वात् अतः क्षणिक-
 त्वपक्षेऽपि नैव शक्यं, भैवं सर्वत्र हि कार्यकारणभावो व्याप्ति-
 बलेन निश्चित्यः तत्र किं तन्मते कार्यकारणव्याप्तिर्धू-
 माग्नियुक्तयोः ? उत तत्सन्तानयोः ? । नाद्यः क्षणिकयोर-
 न्वयव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानाद्योगात् । द्वितीयेऽङ्गा-
 रावस्थादयम्भे भूभोजयेत तत्सन्तानपातित्वाविशेषात् का-
 ष्ठाभावात्तदा जन्म नेति चेत् तस्यापि स्वसन्ताने विद्यमान-
 त्वान् नचाग्निकाष्ठयोः सम्बन्धाभावः सन्तानद्वयनित्य-
 त्वेन तस्यायनिर्विच्छत्वात् । सम्बन्धः सम्बन्धान्तरपूर्वक-
 त्वात् न सदातन इति चेत् न अनवस्थापक्षेः त्रिचतुरक-
 क्षाविश्रान्त्यभ्युपमेन नानवस्था इति चेत् तर्हि स्थायिका-
 रणाभ्युपगमेऽप्यनवस्थाया । सुपरिहरत्वाद्युक्तदोषः ।
 ननु स्थिरकारण उपकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्थायित्ववादी
 स्वमतमपि समीकुर्वात् तर्हि तद्भाङ्गीकुर्म इति चेत्
 धूमकाष्ठयोः कार्यसहकारिणोरुपकारोपकारकभाव-
 स्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वावच्छिन्नीयत्वाद्नवयव्यतिरेकयोश्चो-
 पकारयोर्पकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्ययोरग्नि-
 धूमयोर्दृष्टं तस्मादुपकारके सहकारिणि मतद्वयेऽप्यपे-
 क्षा समाना । तथा च क्षणिकपक्षे यथैकस्य वज्रः सह-
 कारिभेदात् देशभेदाच्च युगपदनेककार्यमभ्युपेयते वज्रः
 स्वदेशे वज्रान्तरं जनयति उपरिष्ठाङ्गमम्, अधस्ता-
 ङ्गम्, पुरुषे विज्ञानश्चेति तथा स्थायिपक्षेऽप्येकस्य का-
 रणस्य कालभेदात् सहकारिभेदाच्चापेक्षककार्यजनकत्वात्
 तत्र क्रमकारित्वं किं न स्यात् । नचेतावता क्षणिकस्या
 विवादिनोर्भतसाङ्ग्यं शङ्कनीयं पूर्वस्य प्रतिकर्मव्यव-
 स्थावादस्यान्ते निराकृतत्वात् । तदेवमतिदुष्टं क्षणिक-
 विज्ञानवादिमतमुपेक्ष्य कूऽस्यनित्यचैतन्ये सर्वमध्यस्त-
 तथा प्रतीयत इत्ययमेव वेदान्तवादोऽतिनिर्दोषत्वादादर-
 णीय इति ।

आत्मतत्त्वविके च “अथ बाधकं भवदात्मनि क्षणभङ्गो-
 वेत्यादिना” पञ्चविप्रतिपत्तीनां ज्ञावितानां मध्ये प्रथम-
 विप्रप्रतिनिरासेऽस्य विवृतिर्दृष्ट्या

क्षणभङ्ग, र ति० क्षणं प्राप्य भङ्गुरः । क्षणमात्रेण विनाश-
 शालिनि “यदि पुनरस्मी किमपि नाहसास्पदमस्ति किञ्चि-
 दपि वस्तु स्थिरं, विश्वमेव क्षणभङ्गुरम्, यत्कीकवेत्यधार-
 येरन् न किञ्चिदपि कामयेरन्, न चाकामयमानाः

केचिदपि प्रवर्तन्ते" आत्मतः शिरोमणिः [शब्दमा०

क्षणाभिमन् पुंस्त्री० क्षणेक्षणे रमते रम-णिनि । पारावते
क्षणात् ति० क्षणः स्वसत्ता व्याप्यतयाऽस्त्यस्य ठत् । क्षणमात्र
स्थायिनि । तल्लक्षणञ्च आत्मतत्त्वविवेकव्याख्यानं रघुनाथ
शिरमण्युक्तम् यथा

"क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणा-
नुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमन्त्वा । उ-
त्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणादुत्पत्तिप्रागभावप्रतियोगिजन्य
सम्बन्धः । क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारः समयः
प्रसिद्धस्तु विधेनैर्यायिकानां प्रागभावे चरमध्वं से च,
निषेधस्य बोद्धानामलीके, स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधि-
करणक्षणादुत्पत्तिश्च क्षणिकत्वमिति तु ज्ञायः" । अत्र ग-
दाधरव्याख्या कादाचित्कशब्दे १८८२ पृ० दर्शिता अत्र
कादाचित्कत्वं सत्त्वे सति किञ्चित्कालवृत्त्यभावाप्रति-
योगित्वम् । "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणादुत्पत्तिध्वंसप्रतियो-
गित्वम्" सुक्ताव० । २ विद्युति स्त्री हेम०

क्षणात् ति० क्षणः संजानोऽस्य तार० इतच् । जातक्षणे
क्षणात् ति० क्षणः विश्रान्तिकालः उत्सवोवाऽस्त्यस्य इनि ।
क्षणात् १ विश्रान्ते २ उत्सवान्विते च । 'तं विश्रान्तं शुभे
देशे क्षणिकं कल्पमच्युतम्' भा० सू० १२४० । स्त्रियां
उपो सा च श्रावो शब्दः

क्षणेप्राक् पु० क्षणे पच्यते पच-कर्मणि घञ् न्यङ्का कु
अलुक्स० । क्षणेन पच्यमाने पदार्थे । [च चत्तम् ।
क्षत् स्त्री० क्षण-भावे संप० क्तिप् । हननेऽविदारणेऽपीडने
क्षत ति० क्षण-क्त । १ विदारिते २ पीडिते ३ वर्धिते च ।
"रघोरवः स्मरयेन पत्रिणा हृदि क्षतोऽगोक्षमिदं यमवर्णः"
रघुः । ४ क्षतियुक्ते "रुद्राणामयमूर्ध्निः क्षतच्छङ्कार
शक्तिः" कुमा० "क्षतमिरेषु दिग्बधूमुखेषु" भट्टिः क्ष-
तयोन्या अपि स्त्रियाः" "कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिप-
हणदूषिता" इति च नारदः । विदारणञ्च शस्त्रादिभि-
रवयवविभागः, "अङ्गुलीशोरगच्छता" रघुः । संप०
दग्नेनाङ्गुल्याविदारणतथात्वम् । भावे क्त १५ विदारणे
न० "नखक्षतावीरवनस्थलीनाम्" कुमा० "अनलङ्कृतोऽपि
सुन्दर! हरसि मनोमे यतः प्रसभम् किं पुनरङ्गुलस्व-
नखरक्षतैस्तदा" सा० द० । ६ धर्षणे "क्षतोऽङ्गुलाङ्गुलनखा-
शुभिन्नया" माघः । उपचारात् तत्कार्ये ७ दुःखादौ
"क्षतात् किल त्रायत इत्युदयः क्षत्तस्य शब्दोभवेण
कृष्टः" रघुः उपचारात् (घा) इति प्रसिद्धे स्त्रवद्रक्त

पूयादौ ऽन्नणे हेमच० "प्रकुपितास्तु दोषाभेदमभिपञ्चा-
मांसशोणिते प्रदूष्य कण्डूं जनयन्ति तत्र कण्डूयनात्
क्षतं संसृजयते क्षते दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छल
रुविरसाणि जायन्ते कूर्चकियोऽभ्यन्तरसुपरिणादा"
सुश्रु० "यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयःकल्क इति संज्ञां ल-
भते" सुश्रु० व्रणशब्दे विवृतः ।

क्षतनिमित्तमरणेऽशौचभेदमाह शु० त० व्यासः "क्षतेन
स्त्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा । आ सप्ताहान्तरान्
स्यात् दशरात्रमतः परम् । शस्त्रघाते त्र्यहोर्द्वि-
कश्चित् प्रसीयते । अशौचं प्राक्तनं तत्र सर्व्ववस्त्रेषु निव्य-
शः" । "अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषि-
कशस्त्रघातपरमपि । यथा देवीपु० "पश्चिमत्सुखमैर्ये तु
दंष्ट्रिष्टङ्गिनस्त्वैर्हताः । पतनानशनप्रायेर्वाजान्निविधवन्ध-
नैः । मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" । अ-
न्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बतानां दिनग्रह-
णेऽनध्यवसायः स्यात् । न च शास्त्रोक्तं व्यवहारेऽन्तरङ्ग-
त्वेन पारिभाषिकग्रहणस्यैव युक्तत्वमिति वाच्यम् आह
पारिभाषिकापारिभाषिकशस्त्रघातग्रहणवदभाषितथा यु-
क्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणीयमः" शु० त०

क्षतकाश पु० ५ त० । क्षतजाते काशभेदे "पञ्च काशाः स्युः ता
वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः" भावप्र० । काशशब्दे २०४२ पु०
विवृतः [शब्दच० । २ लाक्षायां स्त्री हेम० ।

क्षतप्ल पु० क्षतं हन्ति हन हेतौ-क । (कुकरसौगा), क्षुपभेदे ।
क्षतज न० क्षतात् जायते जन-ङ । १ रुधिरं "अमरः स

क्षिन्नमूलः क्षतजेन रेषुः" रघुः "क्षतजकणवर्षभ्रुणा च
अमता" काद० २ पूये हेम० । ३ क्षतजातमात्रे ति० । सुश्रु-
तोक्ते ४ काशभेदे काशशब्दे तद्विस्तार उक्तापयोऽपि
स्यदार्थं सुश्रुतवाक्यमलोदाहृते यथा

"उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः आसङ्गिकयोः । काश-
स्यापि च निज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । भूमीपवात, द्र-
जसस्तथैव व्यायामरुक्षान्निषेवणाश्च । विमार्गगत्वादपि
भोजनस्य वेगावरोधात् क्षयथोस्तथैव । प्राणोक्तुदानानु-
गतः प्रदुष्टः संभिन्नकांशस्वनतल्लघोषः । निरेति वक्ता-
त्वाहसा सदोषः काशः स विद्वद्भिर्दुःकृतस्तु । स वात-
पित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथाऽन्यः क्षयजोऽपरश्च । पञ्च-
प्रकारः कथितो भिषग्भिर्विद्वद्भिर्तो यच्छ्रविकारकृत् स्यात् ।
भविष्यतस्तस्य तु कण्डकण्डूर्भोज्योपरोधो गदतः लुपेयः ।
स्वशब्देऽप्यसरोचकोऽग्निस्त दस लिङ्गाभि भवन्त्यसूनि ।

हृत्क्षुब्धमूर्द्धोदरपार्श्वशूलौ क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगश्च समीरणेन कासेत् शुष्कं स्वरभेदयुक्तः ।
उरोविदाहज्वरवृक्षशेषं रश्मिर्हृतस्तिक्तमुखस्तृपार्श्वः ।
श्लिष्टेन पीताग्निं वनेत्क्षूनि कासेत् पाण्डुः परिद-
ह्यमानः । विलियमानेन सुखेन सोदन् शिरोरुगतः
कफपूर्णदेहः । अमक्तर्गुगौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सा-
न्द्रकफः कफेन । वक्षोऽतिमात्रं विहतश्च यस्य व्याया-
मभाराध्यनाभिवातैः । विलिङ्गवृक्षाः स नरः सरक्तं धी-
वयभीक्ष्णं क्षतजः स उक्तः । अतिव्यायभाराध्ययुक्ता-
श्चमजविषहैः । रुक्चक्षोरः क्षतं वायुर्दहीत्वा कासमाव-
हेत् । स पूर्वं कासेत् शुष्कं ततः धीवत् सशोणितम् ।
कण्ठे व रुजतात्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा । सूचीभिरिव
जीष्णाभिस्तृणानेन शूलिना । दुःखस्यर्शेन शूलेन भेद-
पीडाभितृपिना । पर्वभेदज्वरश्चासृष्णवैखर्यं पीडितः ।
पारावतइवाङ्गजन् कासो गीत् क्षतोद्भवात् ।

क्षतजव्रण पु० भावप्र० उक्ते व्रणभेदे

“पृथक् सप्तस्तदोषीत्या रक्तजामन्तुजौ तथा । व्रणशोथाः
अङ्गते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणेः । (शोथलक्षणेः पूर्वोक्तैः)
विशिष्टं रूपमाह । “विषमं पच्यते वातात् पित्तो-
त्यश्चाचिरञ्चिरम् । कफजः पित्तवच्छ्वेदो रक्तागन्तु
समुद्भवौ । अत्र रक्तजेषु क्तैः क्षतजव्रण इत्येव शब्दस्यो-
च्यत्वात् शब्दकल्पद्रुमे क्षतव्रणशब्दकल्पनं प्राप्तादिकम्
भावप्र० उक्ते पृथिपासामेदे स्तो यथा

“भयश्चमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा जङ्घं चितं पित्तवि-
वर्द्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु प्रपञ्चं
जनयेत् पिपासाम् । स्रोतःस्त्रिपांयाहिष दूषितेषु दोषैश्च
हृत् सम्भवतीह जलोः । तिस्रः स्त्रुतास्ताः क्षतजा
चतुर्थी क्षयात्तथान्याऽऽसमसङ्गवा च । भक्तोद्भवा सप्त-
मिकेति तासां निबोधं जिज्ञान्यनुपूर्वशस्तु” । नराणां
चितं स्वस्थान एव सङ्कितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः
कङ्कालोष्णाग्निः कुपितं भयश्चमाभ्यां बलसंक्षयादुपवासा-
देश वातः कुपितः । तद्द्वयम् जङ्घं प्रसरत् तालु प्रपञ्चं
सप्त पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा
भवति । किन्तु जलवाहिस्त्रोतःस्त्रिपां यत आह स्रो-
तःस्त्रिपादि । नन्वत्र बलवचनं न युक्तम् । यतो ज-
लवहे ह्ये स्रोतसो घुञ्चतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवा-
त्रेकपतानयोगाच्च दोषः । अपांवाहिषु स्रोतःस्त्रिति
जिह्वामुदेरयुपलक्षणम् यत आह चरकः “रसवाहि-

नीश्च घमनीर्जिह्वा हृदयगलतालु क्रोम च । संशो-
ध्य न्दणं देहेषु कुरुतस्तृष्णामतिप्रवर्जौ पित्तानिला-
विति । संख्यामाह तिस्र इत्यादि । तृष्णायाः सा-
मानप्रलक्षणमाह । “सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिं
मश्निगच्छति । मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णं तित गा-
दिशेत्” । क्षतजामाह “क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमा-
भ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा सता तु” । क्षतस्य शस्त्रा-
दिक्षतयुक्तस्य रुक् पीडा” ।

क्षतविध्वंसिन् पु० क्षतं विध्वंसयति विध्वंस-विच-वि-
नि इत० । हृद्दरकटके शब्द च०

क्षतव्रत पु० क्षतं व्रतमस्य । गृहीतव्रतधामिनि अवकी-
र्णिनि अमरः तत्प्रायश्चित्तमाह प्रायश्चित्तविवेके
“अथावकीर्णप्रायश्चित्तम् “अथावकीर्णं कैथुने क्षत-
व्रतः यथाह याज्ञवल्क्यः “अवकीर्णं भवेद्गता ब्रह्म-
चारी तु योति मति” प्रायश्चित्तमाहाङ्गिताः “अवकी-
र्णं नित्तञ्च ब्रह्महत्याव्रतं वरेत् । खरचर्मावासाः षण्-
मासांस्तथा सच्येत किल्बिषात्” । अवकीर्णमवकीर्णता-
भावे क्तः । अत्र सार्धसप्तपेनवः । इदं प्रसादरुम्भद्वे
एतद्विषय एव याज्ञवल्क्यः “अवकीर्णं भवेद्गता ब्रह्मचा-
री तु योषितम् । गर्हभं पशुमालभ्य नैर्हृतं स विधु-
क्षति” । प्रयत्नात् स्त्रियसुतसाहृ प्रवृत्ते तु मनुः “एत
श्चिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् । संप्राप्तानाचरे-
द्भैक्ष्यं स्वकर्मा परिकीर्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण
वर्त्तयन्मैककालिकम् । उपसृष्टं स्त्रिषवणमवदेन स वि-
शुद्धति” । एतद्विषयवाक्यासे शातातपः “अथातो-
वकीर्णप्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः “ब्रह्मचारी यद्यव-
कीर्णेत चतुर्थकालमर्द्धं भैक्ष्यं चरेदेवंपूतोभवतीति-
तथा पैठीनसुरपि “अवकीर्णं गर्हभाजिनं वसेत्
संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्” शङ्खलिखिताभ्यान्तु विक-
ल्प एवोक्तः । तद्वयथा “शम्ररात्रेणावकीर्णेत भैक्ष्याग्नि-
कार्यं कुर्वन् सद्यः कासादुदसर्गे रेतसोऽन्यत्र स्वप्नात् तत्र
प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुह्यात् ओङ्कारपूर्वकाभिः
संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्रीं
तरत्समाहुग्राह्येदिति” । गायत्रीमपि संवत्सरं ज-
येदित्यर्थः । महाव्याहृतिहोमस्य लघुत्वादातिदेशिकाव-
कीर्णत्वेन भैक्ष्याग्निहोमस्य स्त्रियं विना कामात् सकृदेत-
संप्रागे व्यवतिष्ठते, स्त्रियं विनापि कामाद्वैतस उत्सर्गे
प्रसादगमने च विशिष्टः “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियसुपेयादरस्ये

क्षतप्रये लौकिकेऽग्नौ रक्षोदेवतं गङ्गां भं पशुमालभेत नैर्द्ध-
नं वा चरुं निर्व्विपेतं तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा काम-
कामाय स्वाहा । नैर्द्धत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा
इति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने व्रतान्तरेषु च ।
कासनावर्त्तनाद्रेतो विसर्गे दिवा स्वप्ने चाभ्यासे क्षेयम् । प-
शोरभावे नैर्द्धतं चरुं निर्व्विपेदित्यर्थः । एतच्चाभावास्वायां
कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः । “अथावकीर्णमावसत्रायां
निशग्निसप्तसभाधाय संपरिस्तोयं दावीं हौमिकीं
परिचेष्टां कृत्वा द्वे आग्न्याहुती जुहुयात्” । अत्र
च व्रतान्तरेऽप्यभिदधता वशिष्ठेन द्वादशाह्यादिकव्रतेषु
पुण्यार्चा चान्द्रायणादिषु च यथातिदिष्टं तथा चैतदतिदिष्ट-
मविरूपात् । अतएव “कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य
द्विजन्मनः । अतिक्रमं व्रतस्यार्द्धवर्त्तना ब्रह्मवादिनः”
इति मनुना सामान्येनैवावकीर्णलक्षणमन्वकारि अका-
मतो रेतसः स्वावे मनुः “स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः
शुक्रमकामतः । स्नात्वा कर्मस्यैतित्वात् पुनर्बभिलुचं जमे-
त्” । ब्रह्मचारिणो गुरुदारगमने तु तद्गमनोक्तप्रायश्चित्ते-
नैव गुरुणा लघ्ववकीर्णप्रायश्चित्तं कृतम्भवेत् । यथा
दण्डनिषेधप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तद्दान्तरीयकावगोरण
प्रायश्चित्तं सम्पद्यते” ।

क्षतहर न० क्षतं हरति हृ-हेतौ ट । क्षतहरणहेतौ १ अगु-
रुचन्दने शब्दच० । २ क्षतहारकमात्रे लि०

क्षताग्नीच न० क्षतनिमित्तमग्नीचम् । व्रणादिक्षतकृते
सृष्ट्युक्ते अग्नीचै । “सव्रणः सृष्टकी सृष्टी मत्तोन्मत्तर-
ज वलाः । सृष्टवन्मुरवन्मुसु वज्र्यान्मृष्टौ स्वकालतः”
प्रा० त० देवलः । अशुचित्वमप्याह तत्रैव स एव । “दन्त-
लग्नमसंहायं लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बद्धशः
कुर्यात् यत्नसुद्धरणे पुनः । भवेदशौचमत्यन्तं तृणवेधात्
व्रणे लते” । तृणवेधादियु पलक्षणं व्रणहेतुक्षतमात्रस्य ।
अस्यापवादः “चन्द्रसूयेपहे चैव सृष्टानां पिण्डकर्म-
णि । सहातीर्थे तु संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते” प्रा० त०
पुलस्त्यः । सृष्टानां पिण्डकर्मणि निरवकाशत्वात् क्षिता-
पिण्डोदकदानादौ । संप्राप्तेऽनियतवासादिना सम्यक्प्राप्ते ।
क्षति स्त्री क्षण-क्षिन् । १ हानौ, २ अपचयेऽश्चये च । “हृयानां
न क्षतिः काचिन्न रथस्य न सातले” भा० व० १७२ अ० ।
“द्विषां क्षतीर्या प्रथमे शिलीमुखः” किरा०

क्षतोद्गर क्षतजाते उदररोगभेदे उदरशब्दे ११५० पु० विट्-
तिः । शब्दभित्त्यादि तद्वत् सुश्रुतवाक्यं भावप्र० व्या-

ख्याय चरकस्यैव सन्धतिप्रदर्शनेन विशेष उक्तो यथा
“शूलं कण्टककर्करादि । अन्नोपहतं भुक्तं यत् अन्नं
भिनत्ति बथान्यथा आगतं भोजनं विना आगतं, शर्क-
राभिरितरथापि यदन्नं भिनत्ति तत् । उपलक्षणम् ।
जृम्भणमत्यशनं वा यदन्तन्मिनत्ति । यत उक्तश्चरकेण
शर्करादृणकाशस्य कण्टकैरन्नसंयुतैः । भिद्यो तान्त्व”
यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन चेत्” । तस्मात् भिन्नादन्तत् ।
गुदतस्तु भूयः अन्त्रात्स्रुत्य पुनर्गुदतः स्रुवेदित्यर्थः ।
दात्यति विदार्यत एव । पदसिद्धिरार्थत्वात् । एतत्
क्षतोद्गरन्त्वान्तरे परिस्राव्युद्गरस्मदितम्”

क्षत् पु० सौ० क्षद-संज्ञतौ संज्ञायाम् तृच् अनिट् । १ सारथौ
२ द्वाःस्थे ३ क्षत्रियायां शूद्रेण जाते वर्षसङ्करे पु० स्तो०
अमरः स्त्रियां ङीप् । ४ दासीपुत्रे ५ नियुक्ते ६ वैधमि पु०
मेदि० ७ मत्स्ये संक्षिप्तसा० । उपधादीर्घविधौ क्षत् शब्दस्य
पृथग्गृहणात् यौष्ठादकटजन्तस्यान्यस्य निषेधेऽपि दीर्घः
क्षत्तारौ “क्षत्तारौ ते प्रजापते । ताविहायतां स्फातिम्”
३, २४, ७, “यत् क्षत्तारं हृतव्या” अथ० ८, ६, ४८, आ-
विक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः” इत० वा० १३,
५, ४, ६, “विविक्षौ क्षत्तारम्” यजु० ३०, १३, । “क्षत्रिया
मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च” या० उक्तेः
“शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमोऽन्यथा । वैश्य
राजन्यविप्रास्तु जायन्ते वर्षसङ्कराः । एकान्तरे त्वालु-
लोस्यादस्वष्टोयौ यथा स्मृतौ । क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्
प्रातिलोभ्येऽपि जन्मनि” मनुक्तेः क्षत्रियायां विप्रा-
ज्जात इति अमरमतत्वेन शब्दक० उक्तः प्रामादिकी ।
“क्षत्ता स्यात् सारथौ द्वाःस्थे, क्षत्रियायाश्च शूद्रे”
इति नानार्थेऽमरोक्तेः मनुयान्नवलवाक्यदिसंवादाच्च
“माहिष्योऽर्थक्षत्रिययोः क्षत्ताय्यैशूद्रयोः सुतः” इत्यम-
रोक्तेः अर्थैशूद्रजातस्य क्षत्तृत्वोक्तावपि तत्र अर्थै स्वा-
मिनी योग्यत्वात्तत्र क्षत्रिया, तेन न पूर्वापरविरोध इति
भानुदीक्षितव्याख्या । अतएव मेदिन्याम् “क्षत्ता शूद्र-
क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिधरातनयेऽपि
स्यान्निशुक्तवेषसोः पुमान्” । तस्य वृत्तिमाह मनुः “क्षत्र्य
पुक्कसानां तु विलोकोवधवन्धनम्” । तत्र दासीपुत्रे “तैतः
प्रीतमनाः क्षत्ता (विदुरः) धृतराष्ट्रं विशाम्भते ! ।
उवाच दिष्ट्या कुरवोवर्द्धन्त इति विस्मितः । वैचित्र्य-
वीर्यस्तु नृपो निशस्य विदुरस्य तत्” भा० आ० २०० अ० ।
विदुरस्य दासीपुत्रत्वं विदुरशब्दे वक्ष्यते “ततोऽपश्यत्

विदुरं त्वर्षभारादध्यायानं सत्यसन्धः स राजा ।
अथाब्रवीत् भ्रातरं भीमसेनं किं तु क्षत्रा वक्ष्यते न
स्मेत्य ?” भा० व० ५५० । द्विःस्थे । “ततोद्वाह्यः
प्रविश्यैवेत्युपक्रमे “ततो हृद्यो मत्स्यराजः क्षत्रार-
मिदमब्रवीत्” “क्षत्रारं कुरुराजस्तु, शनैः कर्णमुपा-
जपत्” इति च भा० वि० ६८५ । सारथौ “जाननुतिर्ह-
प्रोत्वायण उपशुश्राव सह संजिहान एव क्षत्रार-
मुवाच” “सह क्षत्रान्निष्ठा नाविदमिति” “सह क्षत्रा-
ऽविदमिति” च क्वा० उप० । दक्षोपाध्यक्षे च “अथ
क्षत्रा पालाशलीमभिमेयति” शत० ब्रा० १२५।२।८
“क्षत्रासन्निधितः कोषाध्यक्षः” भा०

क्षत्र पुं० । क्षत्रस्त्रायते त्रै-क ५० क्षत्र-संभृतौ कर्त्तरि त्र
वा अर्द्धचर्त्तः । १। क्षत्रिये “अस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवति
ज्योदनः” श्रुतिः “यत्न ब्रह्म च क्षत्रं च सत्यं च रतः सह”
यजु० २०।२५। “क्षत्रं च तयजातः” वेदो० “क्षत्रात् किल
त्रायते इत्युपः क्षत्रस्य शब्दोभुवनेषु कूटः” रघुः । अत्र
मन्त्रि “क्षत्रं हिंसायामिति धातोः कृष्णशब्दात्वात् किप्
गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च
क्षदिदि कूपं सिद्धम् क्षतः क्षयात् त्रायते इति क्षत्रः
क्षुपीति योगविभागात् कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कवि-
रथेतोऽनुक्रामति क्षत्रादित्यादिना । उदयः उन्नतः
क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य वाचकः शब्दः क्षत्रशब्द इत्यर्थः
क्षत्रात् त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु कूटः किल
प्रसिद्धः खलु नाशकृष्णादिवत् केवलकूटः किन्तु पङ्कजा-
दिवत् योगकूटः । “नाब्रह्म क्षत्रं सृष्टोति नाक्षत्रं ब्रह्म
वर्द्धते । ब्रह्म क्षत्रं च संयुक्तमिहासुत च वर्द्धते” मनुः ।
क्षत्रे सन्निधिते राज्ञा, क्षत्र-कर्म्मणि त्र । २। ३। “क्षत्रं
वा एष प्रपद्यते योराष्ट्रं प्रपद्यते क्षत्रं राष्ट्रम्”
शत० ब्रा० १२२ । क्षत्रस्य कर्म्म अण् । तत्कर्म्मणि,
“क्षत्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थम्” भट्टिः तस्येदमण् । क्षत्र
तत्त्वस्वन्विनि त्रि० “क्षत्रं कर्म्म स्वभावजम्” गीता
३७।६ धने च निष० ५६६ उणादिको० इतरे न०
राजनि०

क्षत्रकर्म्मन् न० इत० । “शौर्यं तोजोऽतिर्दाह्यम् युद्धे चा-
यपलायनम् । दानभीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म्म स्वभावजम्”
गीताक्ते कर्म्मभेदे । अत्र क्षत्रं कर्म्म इति वा पाठः
क्षत्रधर्म उ० इत० । स्त्रियाद्युक्ते क्षत्रियस्य धर्मभेदे ।
अथाह हारीतः

“राज्यस्यः क्षत्रियस्यापि प्रजा धर्म्मेण पालयन् । कुर्यात्
दध्ययनं सत्यग्यजोदयज्ञानं यथाविधि ॥ दद्याद्दानं द्वि-
जातिभ्यो धर्म्मे सुद्विसमन्वतः । स्वभार्यानि रतेऽनित्यं
षड्भागार्हः सदा नृपः । नीतिशस्त्रार्थकुशलः सन्धि-
विग्रहतत्त्ववित् । देवब्राह्मणभक्तश्च पितृकार्यपरस्तथा ।
धर्म्मेण यजनं कार्यमधर्म्मपरिहर्जनम् । उत्तमां गति-
माप्नोति क्षत्रियोऽष्टोवमाचरन्” ॥

“क्षत्रियराज्यस्य ग्राह्ययनं शस्त्रेण च प्रजापालनं
स्वधर्मस्तेन जीवेत्” वशिष्ठः । पञ्चपु० स्वर्गखण्डे २६५०
“क्षत्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ॥ द-
द्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥ नाध्याप-
येदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् । नित्योदयुक्तो दस्यु-
वधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् । ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुत-
स्वनश्च पार्थिवः । ये तु युद्धे विजयतारस्ते तु लोक-
जितो नृपाः । अविक्षतशरीरो हि संगरादयो निव-
र्त्तते । क्षत्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत् यशःप्रदम् । क्ष-
त्रियशरणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः प्ररः । नास्य
कथ्यतमं किञ्चिद्वाच्यो दस्युर्विनिग्रहात् । दानरुध्ययनं
यज्ञो राज्ञां श्रेयोऽभिधीयते । तस्माद्राज्ञा महाराज !
योद्धव्यं धर्म्मशीलिना । प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्या-
पयेत महीपतिः । धर्म्मप्राण्येव हि कर्म्मणि कारयेत्
स्वतः प्रजाः । परस्मै सिद्धिमाप्नोति नृपतः परिपाल-
नात् । कुप्यन्त्यन्न वा कुर्यान्नैतो राजस्य उच्यते ।
राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः । प्रतिग्रहः
स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः । युद्धे पलायनञ्चैव तथा
कातरताऽर्थेषु । अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विर-
क्तता । अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः । असा-
त्यानामसम्मानस्तोषां कर्म्मनिवेक्षणम् । श्रत्यानाञ्च परी-
हासो निषिद्धः क्षत्रजन्तनाम् । राजन्यस्तु महाराज !
यथा क्षेममवाप्नुयात् । तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसं-
ग्रहतत्परः । वेदानधीय धर्म्मेण राजशास्त्राणि चा-
नव । सन्नानादीनि कर्म्मणि कृत्वा सोमं निषेध च ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्यं धर्म्मेण जयतां पर । राजसू-
याश्वमेधादीन् महानन्यास्तथैव च । आहृत्य च यथा
पाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः । संप्राने विजयं प्राप्य
तथाल्पं यदि वा बहु । स्थापयित्वा प्रजापालं प्रुक्तं
राज्ये च पार्थिवः । अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं
क्षत्रियवर्गम् । अर्जयित्वा पितृन् सत्यक् प्रितुयन्ने यज्ञा-

विविधं । देवान् यज्ञैर्द्धीन् वेदैरर्चयित्वा प्रयत्नतः ।
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रयमान्तरम् । सोऽनुपूर्वा-
श्रमान् राजन् ! गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् । राजर्षित्वेन रा-
जेन्द्र ! भैक्षचर्याध्वसेवया । अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जी-
वितकाश्यया । न चैनर्द्धैकं कर्म्म तयाणां भूरिदक्षिणम् ।
चतुर्णां राजशाहून् ! प्राङ्गिराश्रमवासिनाम् । बाह्यायत्तं
क्षत्रियैर्मानवानां लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः । सर्वे
धर्म्माः संप्रधर्म्मास्तयाणां राज्ञो धर्म्मा इति वेदात्
शृणोमि । एवं धर्म्मा राजधर्म्मेऽपि सर्वान् धर्म्मावस्यं सं-
प्रलीनाश्च बोध । अन्यश्रमवान् लप्फलान् वदन्ति धर्म्मान-
न्यान् वेदविदेमहर्षाः । महाश्रमं बहुकल्याणरूपं
क्षत्रं धर्मं नेतरं प्राङ्गिरायाः । सर्वे धर्माः राजधर्म-
प्रधानाः सर्वे धर्माः पालप्रमानाश्चरन्ति । सत्यं त्यागो
राजधर्म्मेऽपि राजस्यागं धर्म्माश्चाङ्गराज्यं पुराणम् ।
मज्जेत्तय्यीदण्डनीतौ क्षतायां, सर्वे धर्माः प्रक्षयेयु-
र्ह्यिह । सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां क्षताः स्युः क्षात्रे
त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे । सर्वे तत्राग्रा राजधर्म्मेऽपि
चोक्ताः सर्वा विद्या राजधर्म्मेऽपि युक्ताः । सर्वे लोका
राजधर्म्मे प्रविष्टा यथा जावाः प्राकृतैर्वधमानाः ।
धर्म्माश्चतानास्तपपीडनाय एवं धर्म्मा राजधर्म्मे विमुक्ताः ।
चातराश्रमधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव ! । लोकवेदो-
त्तराश्चैव क्षात्रे धर्म्मे समाहिताः । सर्वाण्येतानि
धर्म्माणि क्षात्रे राजन्यसत्तम ! । अग्रतः प्रवृत्तं बहुद्वारं
धर्म्मसाश्रमवासिनाम् । क्षात्रेणैव हि धर्मेण प्रतृप्तं
क्रियते नृप ! । द्विजार्जनं क्षत्रियद्वाराणां तथा नाराय-
णार्जनम् । राज्याणां पालनञ्चैव रणे निर्भयता
तथा । नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतैश्च नृपम् ।
पुत्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् । शस्त्रा-
स्ताणाञ्च नैपुण्यं रणे भौत्यं तथैव च । तपश्च
धर्मेक्यञ्च यत्नतः कुरुते सुदा । पण्डितं नोतिशास्त्रज्ञं
नित्यञ्च परिपाकयेत् । समासध्ये वास्येच्च नित्यं सज्जिञ्च
संयुतः । हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् ।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशसो च प्रतापवान् ।
रणेऽस्मिन्नितथैव दानेनाभिसुखो भवेत् । रणे यो
वा तत्र जेतुं प्राणान् तस्य स्वर्गो यश्चकरः । विस्तरस्तु
भा० शा० राजधर्म्मे

क्षत्रधर्म्मेऽपि पु० नङ्गपञ्चातरनेनसेवंश्ये संकतेः पुत्रे १८-
पदे । “संकतेरपि धर्म्माक्षा क्षत्रधर्म्मा महाश्रमाः ।

अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु” हरिवं०
२६ अ०

क्षत्रस्य । धर्म्मा । २क्षत्रियस्य धर्म्माणं युद्धादौ । क्षत्रं
तत्सम्बन्धी धर्म्मा यस्य कश्चिच्च समा० । २क्षत्रियधर्म्मा-
युते । “शास्त्रेणाभिसुखोयस्तु वध्यते क्षत्रधर्म्माण” मनुः
क्षत्रधृतिः पु० क्रतुभेदे “क्षत्रधृतिः” “तदुभयत एके विष्टोमज्यो-
तिष्टोमौ” कात्या० श्रौ० १५।६।१२४।२५। “ततोमासान्ते आव-
याम् क्षत्रधृतिर्ब्रह्मः क्रतुर्भवति । कुर्वन्ति एके उप-
रिष्टात् । अत्र च वैशाखाभावासत्रयां पशुबन्धौ, ज्येष्ठा-
मासपौर्णमासत्रां केशवपनीधः, आषाढत्रां व्युष्टिर्हि-
रातः, आश्वय्यां क्षत्रधृतिः” भारद्वाजश्रुत्योक्तिष्टोम-
ज्योतिष्टोमौ, कार्तिक्यां सौत्तमशीति” कर्कः ।

क्षत्रवन्धुः पु० क्षत्रं राष्ट्रं बन्धुरिवाय । १क्षत्रिये “ब्राह्मणं कु-
शलं प्रच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम्” । “आ द्वाविंशत् क्ष-
त्रवन्धोरा चतुर्विंशतींशः” मनुः । क्षत्रस्य बन्धुरिव ।
२क्षत्रियतुल्ये कपकक्षत्रिये । “क्षत्रवन्धुः सचानार्थ्यौ
रामः परमदुर्मतिः” रामा० ल० २३३०

क्षत्रभृत् पु० क्षत्रं विभर्ति भृत्किप् । क्षत्रियभरणकर्त्तरि
अग्निभेदे । “अग्निर्ब्राह्मणवानग्निः क्षत्रभृत्” आश्व० श्रौ०
४।१।२२। “विराडग्ने क्षत्रभृदा दिहीह” यजु० २७।७।
क्षत्रं भर्त्तव्यत्वेनाख्यस्य सत्पुं मस्य वः । क्षत्रवत् तत्तैव ।
क्षत्रवनि सु० क्षत्रं वनति “अन्दसि वनस्रगरक्षिमन्याम्”
पा० कर्म्मण्युप पद्ये इत् । १क्षत्रजातिभागिनि । “ब्रह्म
वनि त्वा क्षत्रवनि रामस्तोषवनि” यजु० २७। सुपां सु
लुगिति पा० सर्वत्र अमो लुक् । कश्चित् कर्म्मणि वाच्ये-
ऽपि इति । २क्षत्रस्यैव “ध्रुवमसि शुविर्षीं हं ह
ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनिः” यजुः १।१७। “क्षत्रेण वन्यते
पुरोडाशनिष्पत्यर्थं क्षत्रवनि” वेददी०

क्षत्रविद्या स्त्री इत० । धनुर्वेदे । तस्य व्याख्यानः ऋशयना०
अण् । क्षात्रविद्या १तस्याख्याने अन्ये तां वेत्ति अ-
धीते वा अण् । “विद्यालक्षणकल्याणाक्षेति वक्तव्यम्
वार्त्ति० विद्यान्तात्वेन उज्ज प्राप्ते “अङ्गक्षत्रधर्म्मतिपूर्व
विद्यान्ताक्षेति” वार्त्ति० ठजो तिप्रेषात् न ठज् । क्षात्र-
वेदा तद्द्वयाध्येतरि तद्वेत्तरि च ति० ।

क्षत्रवृद्धः पु० क्षत्रः क्षत्रविशेषनामा वृद्धः । सुचकुन्दाख्ये
वृद्धे राजनि० नस्य सुचकुन्दक्षत्रनामकतात्तयात्वम् ।
क्षत्रवृद्धः पु० आयुर्वंश्ये वृद्धधर्म्मानामान्तरके नृपभेदे “क्षत्रधर्म्मा
शब्दे दृश्यम्” अनेनसः समाख्याता क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु ।

क्षत्रवृद्धाक्षजस्तव सुहोत्रोऽय महायशः” हरिवं० २६अ०
क्षत्रवृद्ध अथत्व । “यः पुष्टरवस” पुत्र आयुस्तस्याभव-
न् सुताः । नक्षत्रः क्षत्रवृद्धश्च अजिरामश्च वीर्यवान् ।
अनेना इति राजेन्द्र ! इत्यु क्षत्रवृद्धोन्वयम् । क्षत्रवृद्ध
सुतस्यासन् सुहोत्रस्याक्षजस्तवः” भाग० ६।१७ २
क्षत्रेषु वृद्धः । २श्चोक्षत्रिवे त्रयोदशस्य रुचिना-
मकस्य मनो २पुत्रभेदे “त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञे-
यास्तु रुचेः सुताः । चित्तसेनोर्वचित्तश्च नाभोधर्म-
भृतोऽर्थाः । सुनेत्रः क्षत्रवृद्धश्च सुतपनिर्भयो वृद्धः”
हरिवं० ७अ०

क्षत्रसव पु० इत० । क्षत्रियकर्त्तव्ये यज्ञभेदे
क्षत्रान्तक पु० इत० । परशुरामे “क्षत्रान्तकसग्राभिभवेन
चैव” भट्टिः इत० । क्षत्रान्तकारिन् अपगत “महानन्दसुतः
शुद्धगर्भोऽज्ञोऽतिलुब्धः परशुराम इव अपरोऽखिलक्ष-
त्रान्तकारी भविता ततः प्रवर्तत शुद्धा भूपाला भविष्य-
न्ति” शु० त० विष्णुपु०

क्षत्रिय पुंस्त्री० क्षत्रे राष्ट्रं साधु तस्यापत्यं जानौ वा घः ।
१ ब्राह्मणानन्तरवर्षे अमरः ठाप् । “नृपायां नृपसं-
गात् प्रच्छन्नात् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्रिय एव
सग्रादभिप्रेके च वर्जितः” उशनसोक्ते नृपात् अपरणी-
तायां क्षत्रियजातिस्त्रियां गूढोत्पन्ने पुत्रे च” । पा०
उक्तोपस्तु जातावेव अपत्यमात्रे इज् । क्षत्रिय-
क्षत्रजातेरपत्यमात्रे पुंस्त्री स्त्रियां वा डीप् । स्वार्थे क ।
तत्पार्थे स्त्रियां टापि यपूर्वत्वात् वा अत इत्वम् ।
क्षत्रियिका क्षत्रियका । ततो भावे त्व क्षत्रियत्व
त्वं । तल् क्षत्रियता स्त्री तद्भावे । ब्राह्मणत्ववत्
क्षत्रियत्वस्य जातिविशेषत्वेऽपि गुणविशेषेण शूद्रस्यापि
क्षत्रियत्वादि भवति । “शूद्रयोगो हि जातस्य सद्-
गुणाननुतिष्ठतः । वैश्वत्वं लभते ब्रह्मन् ! क्षत्रियत्वं
तथैव च । आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते” भा०
व० २११ अ० । सद्गुणाश्च तत्रैवोक्ताः । “शूद्रस्येति
कस्मिंश्चि सखी वैश्यत्वादि कर्तुं सद्गुणवन्तं वैश्यत्वादयः
स्वयमायानीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत
इति भावः” नीलक० । तस्य पत्नी डीप् वा आनुक् ।
क्षत्रियाणी क्षत्रियी अमरः । “अर्थक्षत्रियाभ्याम्” वा-
स्वार्थे आनुक् डीप् चेति सि० कौ० । पत्न्यान्तु डीप्-
वेत्युक्तम् । जातौ तु योपधत्वात् न डीप् किन्तु टाप् ।
क्षत्रिया क्षत्रशब्दे उदा० ।

क्षत्रियहृण पु० क्षत्रियं हन्ति अच् णत्वम् । परशुरामे ।
“किं न वै क्षत्रियहृणो हरतुल्यपराक्रमः । विदितः
पुत्र ! रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि” भा० ८० १७६अ०
क्षत्रियासन न० “क्षत्रियासनमावृत्त्ये यत्कृत्वा धनवान्
भवेत् । केशेन पादयुगलं बद्धा तिष्ठेदधोमुखः” रुद्रया-
मलोक्ते आसनभेदे
क्षद्र संभूतो प्रेषणे भक्षणे च सौ० आ० सक० सेट् । क्षदते
क्षद्रिश्च क्षत्रः । “तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽ-
न्यस्मिन् वाह्यलुक्ताणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा
एतत्” ऐत० ब्रा० १ । १५ “शतं मेघान् वृत्रे चक्षदानम्”
ऋ० १।११६।१६। “तस्मै वृतं सुरां सम्यक्क्षदानम्”
अथ० १।१।६।१५

क्षद्गन् न० क्षद्र-भक्षणे-मनिन् । १८दके २श्चोक्षत्रे च निघ० “दा-
दृहाणो वज्रमिन्द्रो गमस्त्योः क्षद्गो व तिस्रमसनाय संश्रय”
ऋ० १।१२०।४ “क्षद्गो वार्धेषु तर्तरीय उग्र” ऋ० १०।१०६।१७
क्षन्तृ त्रि० क्षम-टच् । क्षमाशीले सहिष्णुौ अमरः “ये क्ष-
न्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्” भा० अ० १।०२अ० ।

क्षन्तव्य त्रि० क्षम-तव्य । १ सोढव्ये “तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु
पशुरोषः समुचितः” कर्पूरस्तवः, भावे त्त कर्त्तव्य २क्ष-
मायां न० “क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां
नृणाम्” । मनुः “सर्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञो ह्यस्मद्विधैः
सदा । क्षन्तव्यं पुत्र !” भा० अ० ४१अ०

क्षप क्षमे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । क्षपयति ते अक्षिप्तपत्
त । क्षपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । “अरण्ये का-
ष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपयेयुस्त्यहं ततः” मनुः

क्षप सहने चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । क्षप्सयति ते
अक्षप्तपत् त । क्षप्सयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।
अयं मित् “तेन इति अक्षप्सि-अक्षप्सि । यमुनि क्षप्सं
क्षप्सं-क्षप्सं क्षप्सम्” अनुपधाया अपि वा दीर्घः ।

क्षप् स्त्री चु० क्षप-क्लिप् । रात्रौ “स क्षपः परि पश्यजे”
ऋ० ८।४१।१। “क्षपोरात्रीः” भा० “क्षप उक्ता वरिवस्यन्तु
देवाः” ६।५२।१५।

क्षप पु० चु० क्षप-कस्मिंश्चि अच् । उदके निघ०

क्षपण पु० क्षपयति विषयरागं क्षप-ल्यु । बौद्धसंन्यासिनि
दिगम्बरे स्वार्थे क । तत्पार्थे “एकः क्षपणक । शाकाहर्त्रं
तत्र क्षपणक ! दश शाकाशाः । यत्र अपणक ! दश शा-
काशास्तत्र क्षपणक । का शाकाशा” उद्ग० “स पय नग्नं
क्षपणकमपश्यत्” भा० आ० ७८६श्लो० “नग्नक्षपणके देशे-

रजकः किं करिष्यति” पञ्चतमं भावे ल्युट् । २क्षेपणे “स-
व्रज्जचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्युतम्” “भुक्तातोऽन्य-
तमस्याक्षममया क्षपणं त्रुहम्” मनुः कर्त्तरि ल्युट् ।
१क्षके त्रि० “चरितानि यत्र गायन्ति लोकशमलक्षणा-
नि भक्ताः” भाग० ३।१५।७० स्तो०

क्षपणी स्त्री क्षय-कर्मणि ल्युट् ङीप् । क्षेपणाय् अमरटी०
क्षपण्यु क्षय-बा० अन्यु । अपराधे शब्दमा० ।

क्षपा स्त्री क्षपयति चेष्टाम् क्षप-अच् । १रात्रौ २हरिद्रायां च
अमरः “क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः” । “प्रतिक्षपं ह-
स्मर्त्तदेषु यत्र” भावः “दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्यां” रघुः ।

क्षपाकर पु० क्षपां करोति क्ष-ट । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः
किप् क्षपाकदयत् । “विशदाशसूत्रघटिताः क्षपाकतः” भावः

क्षपाक्षर पुंस्त्री० क्षपायं चरति चर-ट । १राक्षसे ‘निर्याणे
च सति’ क्त्वा निधायसिं क्षपाचरः” भा० व० २८८ अ० ।

क्षिप्त्वां जातित्वात् ङीप् । २रात्रि चरमात्रे त्रि०

क्षपाट पुंस्त्री० क्षपायामटति अट-पचा० अच् । १राक्षसे
“ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः” भट्टिः क्षिप्त्वां ङीप् ।

क्षपानाथ पुं० इत० । १चन्द्रे २कर्पूरे च “क्षिप्रं क्षपानाथ इवा-
धिहृष्टः” भावः क्षपापत्यादयोऽप्यत्र ।

क्षम सहने स्वादि० आत्म० सक० वेट् । क्षमते अक्षमिष्ट अर्चस्त
चक्षमे क्षान्तः क्षानिः । क्षमिता क्षन्ता । “इन्द्र त्वा यज्ञः
क्षममाण मानट्” ऋ० १०।१०।४। योनित्यं क्षमते तात !

बहून् लोकान् स विन्दति” भा० व० १८३५ स्तो० । “का-
र्यण्यात् साधुभावाच्च कुन्तो राजन् चक्षमे” भा० व्या०

१५७ अ० । “क्षतेऽग्नेः क्षालयितुं क्षमेन कः” भावः

“कुरुस्थ” भीरु ! यत्तभ्योद्गृह्णोऽपि क्षमामहे”

भट्टिः । षित् क्षमा “तेजः क्षमा वानैकान्तम्” भावः

वैदिके तु नि० क्षमति क्षमिति । इति या ।

क्षम सहने दिवा० पर० सक० सेट् शमादि० इरित् । क्षाम्यति
अक्षमत् अक्षमीत् । चक्षाम‘कामं क्षाम्यतु यः क्षमी’ भावः ।

क्षम न० क्षम-अच् । १युद्धे । २शक्ते, “क्षितं सहितं
रणे—काकुत्स्थं भीरु ! कः क्षमः” भट्टिः आत्मकर्म

क्षयं देहम्” रघुः “प्रियासु बालासु रतक्षमासु”

च नैष० ४क्षमावति त्रि० “अतोऽत्र शङ्किते, किञ्चित्
भवन्तीं वज्रक्षमासु” कुमा० ।

क्षमता स्त्री० क्षमस्य भावः तल् । १योग्यतायां, शब्दनिष्ठे

२अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च “श्रुतिर्द्वितीया च क्षमता
अलिङ्गसु” भट्टकारिका ।

क्षमा स्त्री क्षम-अङ् । ‘बाह्ये वाध्यात्मिके चैव दुःखे चौत्पातिके
कचित् । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता”

“आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेन्न च हन्ति वा ।
अदुष्टैर्वीड्मनःकायैस्तिष्ठोः सा क्षमा मतेति” चोक्त

लक्षणायां तितित्तायाम्, चित्तवृत्तिभेदे, “आक्रुष्टोऽ-

भिहतो यस्तुनाक्रोशेन्न हनेटपि ! अदुष्टैर्वीड्मनोकायै-

स्तिष्ठोश्च क्षमा कृता” सात्स्न्ये १२० अ० । “विभा-

गशीलः सततं क्षमायुक्तोदयान्वितः गृहस्थः स्यात्
क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् “क्षमा दया च

विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः । अध्यात्मनिष्ठता विज्ञानं

ज्ञानमेतद् ब्राह्मणलक्षणम् । विगर्हातिक्रमो हिंसाव-

न्ववधात्मनाम् । अन्यमन्युसंस्तुतां देवाणां वर्जनं

क्षमा” कृष्ण ५०।१४ अ० । २भूमौ च । अमरः । क्षान्तौ

अव्य० क्षमरा० । पृष्ठे० क्षाम् क्षमा क्षा क्षमि क्षामा

इत्यादयोऽपि निघ० क्षमायां धवायां “क्षामं तुभ्यं हृत्वा

अणु क्षत्तं महना मन्यत द्यौः” ऋ० ४।१७।११ “द्यौ-

र्क्ष्वाज्जनिमन्त्रेजत्क्षाः” ४।२२।४ “अजो न क्षां दा-

धार पृथिवीम्” ऋ० ४।६।७। “क्षां दासायोपवर्हणी कः”

१।१७।६। “सुवृद्धो वर्तते यज्ञमि क्षाम्” १।६२।२

“दिव क्षमा च” ५।५२।३। “क्षमा मन्त्रहे रपो विश्वं

नो अस्तु भेषजम्” अथ० ६।५।३ “अधिकमि विषरूपं

यदस्ति” ऋ० ७।२७।३ “अग्निर्यद्गोषति क्षमि” ऋ०

४।४३।६। “स परिक्रात्वक्षमा क्षो दिवश्च” १।१००।१५

“द्यावाक्षामा” ऋ० १।६६।५ “तुरगरसयति नैततौरः

क्षमा” ऋ० २० उक्ते शत्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री

“गं शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा” नमोऽस्तु ते”

४इत्युक्ते दुर्गाशक्तिभेदे पराधिकासहचरीभेदे “मया

पूर्वन्तु त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह” “क्षमा देहं

परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता” ब्रह्मवैपु० प्रज्ञ-

तिखं० ६ अ० । ६खदिरे राजनि०

क्षमाज पु० क्षमातो जायते जन+ङ ५त० । १मङ्गले २नरवातुरे

३भूजातमाने त्रि० क्षमाजातादयोऽप्यत्र

क्षमादंश पु० क्षमायाः दंश इव । शिम्बुक्ष्णे राजनि०
क्षमापि क्षमं क्षमान्वितं करोति क्षम-णिच् स्या० पुक् दी-

क्षमाभुज् पु० क्षमां भुनक्ति भुज-अवने क्तिप् । ऋषे 'सुर-
वैरिवक्ष उरसि क्षमाभुजः' मावः । क । क्षमाभुजोऽयत्
क्षमावत् त्रि० क्षमा+अस्यर्थे भुज् पु० मस्य वः । क्षमायुक्ते ।

"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया
युक्तमशक्तं मन्यते जनः" गरु० पु० ११४ अ० स्त्रियां डीप्
क्षमित् त्रि० क्षम-तृच् । सादरि सहनशीले अमरः
क्षमिन् त्रि० क्षम-ताच्छील्ये घिनुष् । क्षमाशीले "कामं क्षा-
म्यत यः क्षमो" माघः "अक्रूरः पेशो दक्षोदक्षिणः
क्षमिणां वरः" विष्णु स० स्त्रियां डीप् ।

क्षय पु० क्षि-क्षये क्षि-निवासगद्योर्वा भावादो यथायथम्
अच् । त्रिवर्गान्तर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् अष्टवर्गं
पचये । अष्टवर्गश्च । "अष्टवर्गिणः कृपयादुर्गं सेतुकुञ्जर
वन्धनम् । धात्वाकरः करादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ।
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञाम् भरतः । "क्षयस्थानं च दृष्टिश्च
त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । क्षयः अष्टवर्गस्यापचयः
तस्यैवोपचयः दृष्टिः, स्थानं तस्य उपचयापचयहीनतया
स्थितिः" २ प्रचये तस्मिन् सर्वेषां क्षयात्तथात्वम् । ३ अप-
चये सच भावविकारभेदः यास्कोक्तः यथा
"पञ्च भावविकारा भवन्तीति काष्णायिणः जायतेऽस्ति
विपरिणमतो वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत
इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति,
अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्थावधारणं, विपरिणमत इत्य-
प्रचप्रवृत्तमानस्य तत्तादिकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं,
सांयौगिकानां कर्मणा वर्धते विजयेनेति वा वर्धते श-
रीरणेति वा, अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रति-
लोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे
न प्रतिषेधति" । ४ गृहे अमरः ५ यच्छरोगे यच्छरोगस्य
क्षयसंज्ञाकारणं यथा "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यु-
च्यते बुधैः । राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष महामयः ।
तस्मात्तं राजयच्छेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु० ।
"रक्तपित्तात् भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः" वैद्यकम्
"राजयच्छपरिहाणिसाययौ" इत्युपक्रमे "राज्ञि
तत् क्षणमभूत् क्षयातरे" रघुः । ६ रोगमात्रे राजनि० ।
वृष्टिवर्षान्तर्गते वृष्टितमे ७ वर्षे तल्लक्षणं ज्यो० त० भवि० पु०
"मेदिनी लभते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देशभङ्गञ्च दु-
र्भिः क्षये संक्षीयते प्रजा । सौराष्ट्रे भालवे देशे द-
क्षिणे कोङ्कणे तथा । दुर्भिक्षं जायते दोरं क्षये संवत्सरे
प्रिये ! । कौसुदीनर्म्मादाद्याश्च यद्युनानर्म्मादादटम् । वि-

न्वयायां सैववशापि विनश्यति न संशयः । सिंहलो
मध्यदेशश्च कालञ्जरस्तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि
नानात्रया वरवर्णिनि ।"

ता० ब्राह्मणोक्ते दत्तोत्सवेषु देवसंघे च यथा
"रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिवन् सविष्टप्रसूता वृहस्पतये
स्तुत" ता० ब्रा० "तैत्तिरीयाणां पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मि-
रिति मन्त्राणामादित्यादिवृष्टिहेतुत्वाभिधानादादित्यादि-
परतया रश्मिर्वादिशब्दाव्याख्ययाः तत्तु ब्राह्मणसत्तर-
त्वोदाहरित्यते । हे आदित्य ! त्वं रश्मिरसि रश्मि-
युक्तोऽसि देवा यस्मिन् क्षयन्ति निवसन्ति इति स्तोत्र-
संघः क्षयः तस्मै क्षयाय तत्सङ्ख्याय तत्प्राप्त्यर्थं हे
आदित्य ! त्वां स्मरामोति शेषः । ततः क्षयं देवसङ्घञ्जिन्व
प्रीणय क्षयशब्दस्य देवविषयत्वं तैत्तिरीयास्तृतीयकाण्डो-
क्तब्राह्मणे समामनन्ति "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं
जिवन्त्याह देवे क्षय इति" भा० । ज्योतिषोक्ते
द्विसंक्रान्तियुक्ते शुक्लप्रतिपदाद्यमावस्थान्तो चान्द्रे मासे
यथाह सि० शि०

"असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्विसंक्रान्तिमासः
क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्तिकेऽदित्ये नान्यतः
स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च" ।

"यस्मिन् शशिमासेऽर्कसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति
प्रसिद्धम् । तथा यत् मासं संक्रान्तिद्वयं भवति स क्षय-
मासो क्षेयः । यतः संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत
एकस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जा-
तम् । स क्षयमासः कदाचित् कालान्तरे भवति । यदा
भवति तदा कार्तिकेऽदित्ये एव । तदा क्षयमासात् पूर्वं
मासत्रयान्तर एकोऽधिमासोऽयतश्च मासत्रयान्तरितोऽन्य-
थासंक्रान्तिमासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाण-
मेकोनविंशत् सावनदिनान्येकविंशत् घटिकाः पञ्चाशत्
पलानि २६।२१।५० । तथा र्कमासस्त्रिंशदिनानि षड्विंशति-
घटिकाः सप्तदशपलानि ३०।२६।१० । एतावद्विर्द्वयसैरविर्-
ध्यगत्या राशिं गच्छति । यदार्कगतिरेकघटिः कलास्तदा
सार्धैकोनविंशता दिनै २६।२० राशिं गच्छति । अत-
श्चान्द्रमासादत्योऽर्कमासस्तदा स्यात् । एवं रविमासस्य
परमाख्यता २६।२०।४० । सा चैकघटिमेतद्विंशतिदिन-
मासस्य । स ईदृशोऽत्योऽर्कमासो यदा चन्द्रमासस्या-
नत्यख्यतापाती भवति तदैकस्मिन् मासे संक्रमणद्वय-
मुपपद्यते । अत उक्तं क्षयः कार्तिकेऽदित्ये इति । पूर्वं

किल भाद्रपदेऽर्कसंक्रान्तिर्जाता ततोऽर्कगतेरधिकत्वान्मार्ग-
शीर्षे द्विसंक्रान्तिः । ततः पुनर्गतेरल्पत्वान्नैवोऽप्यसंक्रान्ति-
र्भवति । ततो वर्षमध्ये ऽधिमासद्वयमित्युपपन्नम् प्रसिद्धम् ।
जेषादिषु स्थूयस्य गतिभेदात् भोगकालसावनदिनादिक
सुच्यते

मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	शु	क्र	मी
२०	३१	२१	२१	२१	२०	२८	२८	२८	२८	२८	२०
५५	२४	३७	२८	२	२८	५७	२७	५५	२४	४८	२६
२३	५६	३२	३५	५२	४	२	३६	३	०	४३	३१

“इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं जयसासकालान् गत्यागतान्
जतिचिह्नयति स्म” प्रसिद्धम् ।

“गतोऽव्यप्रिन्नन्दे ६७४ मिते शाककाले तिथीशै १११५
मेषिष्यत्यथाङ्गाक्षस्थैः १२५६ । गजाद्रग्निभूमि १३७८
स्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दु १४१५ः कचिह्नोक्तुभिश्च १६ ।

“स्पष्टम् । अतोपपत्तिः । यदा किलैकाविंशतिः शुद्धि-
स्तदा भाद्रपदोऽधिमासः । तस्मिन् जाते कार्तिकेऽदित्ये
जयसासः संभाव्यते । सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु
१४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति । किन्तु सतिभागाभिः
षडभिर्घटिकाभिरधिकं भवति । कदाचिदेकोनविंशत्या
वर्षैस्तादृशी भवति । तत्र त्रिभागेनाभ्यस्तदृशघटिका-
भिरधिका भवति । कुवेदेन्दुवर्षेभ्यस्तथैकोनविंशतिवर्षेभ्यो-
द्विधाया हिरामैः खराभ्यश्च भक्ता इत्यादिना लब्धेऽधि-
मासेषु शेषतिथिषु चून्यं प्रथमस्थाने सप्तप्रशाः षड्व-
टिकाः स्युः ६ । २० । द्वितीये किल प्रगायतर्ह्य १३ ।
४० । अत उक्तं प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुः कचिह्नोक्तुभि-
श्चेति । प्रागायतस्थे त्वथोक्तं स्यात्” प्रसिद्धम् ।

कालमाः उक्तं सिंशि वाक्यं व्याख्याय विशेषोऽभिहितः
“स्फुटमानेन योऽयमसंक्रान्तः सः स्फुटोऽधिमासः तेनैव
मानेन यो द्विसंक्रान्तियुक्तः स चतुर्थाः स च कार्तिक-
मार्गशीर्षयोश्चैव त्रिविधत्वमभवति नान्येषु साधादिषु
नवसु एवविधस्तत्राप्तयुक्ते वर्षे जयसासात् पूर्वेषु त्रिषु
मासिषु मध्ये कश्चिदधिकमासो भवति जयसासादूर्ध्वमपि
मासाव्ययमध्ये ऽपरोऽधिमासः । तदेवंविधमेकवर्षस्यं सप्त
मासद्वयं चिरेण कालेन यदा कदाचिदायाति नत्येकाविं-
शासवत् पुनः पुनः जयसासः समायाति तत्तत्प्रत्यागमन
कालः सञ्चालनशिरोमणौ दर्शितः । “गतोऽव्यप्रिन्त्यादि
(वाक्यं प्रागुदाहृतम्) अस्यायस्यः । चतुःसप्तत्यधिकन-

वशतसंख्याकैर्वर्षैः परिसिते शाककाले कश्चिदुक्तमासत्वं
योपेतो वत्सरोगतः । यथोक्तसंख्या चाव्यप्रिन्नन्दै-
रित्यनेन पदेन विवक्षिता । अव्ययसत्वारः अद्वयः
सप्त नन्दा नव । एतत्संख्यात्वयमसका अङ्का गणकप्र-
सिद्धा प्रातिख्येन लिखिता यथोक्तसंख्यायां पर्याव-
स्यन्ति । तिथीशैरित्यत्रापि तिथयः षट्दश ईशा एकादश
नव गणनैरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु षट्दशधिकशतयुक्तसहस्र-
संख्या सम्पद्यते । तावद्विशकवर्षमिते काले, कश्चिदु-
क्तमासत्वययुतः संवत्सरः । अङ्गाक्षस्थैरित्यत्राङ्गानि
षट् अक्षाणीन्द्रियाणि पञ्च स्थाया द्वादश तत्ताङ्कप्रक्षेपे
षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्या सम्पद्यते । ताव-
द्विंशत्सर्षैर्मिते शाककाले यथोक्तमासत्वयोपेतः कश्चित्-
वत्सरः । तस्य चोदाहरणम् । पूर्वोदाहृत ईदृश
संवत्सरः प्राचीनोभावी वा संवत्सरः । तत्र भाद्रपदवज्जला-
मायास्यायां कन्द्यासंक्रान्तिसत ऊर्ध्वम् असंक्रान्तमेकमास
मतीय उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुनाट्यधिकसंक्रान्ती
तत ऊर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः
तत ऊर्ध्वं दर्शमकरसंक्रान्तिः । तत ऊर्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः
समनन्तरे मासे दर्श । तत ऊर्ध्वं संक्रान्तिसासमती-
त्योत्तरस्यां वृक्षप्रतिपदि मीनसंक्रान्तिरेव च एकस्मि-
न्नेव वत्सरे द्वावसंक्रान्तौ मासे एकोहिसंक्रान्तिसास इति
यथोक्तमासत्वयं सम्पद्यते । गजाद्रग्निभूमिरित्यत्रापि
गजा अष्टौ, अद्वयः सप्त, अन्नवस्तयः भूरेका तत्ताङ्क-
प्रक्षेपे सत्यष्टसप्तत्यधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्या सम्पद्यते ।
तावद्विंशत्सर्षैर्मिते शाककाले कश्चिदुक्तविधः सम्पत्स्यते
वत्सरः । कुवेदेन्दुवर्षैरित्यत्र कुरेकः वेदाङ्कत्वारइन्दु-
रेकस्तत्ताङ्कप्रक्षेपेयैकचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति
एतावज्जिर्वर्षैः कश्चित्पूर्वोत्तरजयसासयोर्व्यवधानं भवति
गोक्तुभिश्चेत्यत्र नवसुसकवर्जितेषु स्वरान्तेषु गण्यमानेष्वो-
कारो नवमः सम्पद्यते । कुरेका तत्ताङ्कप्रक्षेपे सति एको-
नविंशतिर्भवति तावज्जिर्वत्सरैः कश्चित्पूर्वोत्तरयोः जय-
सासयोर्व्यवधानमिति । अत्र द्विसंक्रान्तियुक्तस्य जय
संज्ञायावपपत्तिरुच्यते । यदा धनुःस्थे रवौ दर्शपूर्णि-
स्तदा तस्य जेषादिस्थयचनेन मार्गशीर्षत्वं प्राप्तम् । तथा
सति पूर्वोदाहृते द्विसंक्रान्ते मासे धनुःस्थे रवौ दर्श
न सन्नाप्तः मकरस्थे तु रवौ सन्नाप्तः । अतः पौष-
मासत्वं तस्य सम्पन्नम् । तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र
लुप्तत्वात् तस्य जयसंज्ञा युक्ता । अत एवेकमास-

आसित्वाहंसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एवा-
हस्यतिसंज्ञयापि व्याह्रियते । स च व्यवहारो वार्ह-
स्यत्यज्योतिषं न्ये दृश्यते “यस्मात् मासे न संक्रान्तिः
संक्रान्तिद्वयमेव वा । संसर्पहस्यतो मासावधिसासस्य
निन्दितः” इति तत्र क्षयमासात्प्राचीनोऽसंक्रान्तः
स संसर्पस्तस्यासंक्रान्तत्वे नेतराधिसासवत् कर्मानर्हः
सत् सम्यक् संसर्पेति संसर्पः । तस्य कर्मानर्हत्वमाप्ति-
रेवं स्मर्यते “सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।
रविणा लङ्घितो मासोऽहर्हः सर्वकर्मास्त्रित” । तदपवा-
दयैवं स्मर्यते । “मासद्वयेऽव्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा-
भवेत् । प्राकृतस्तत्र पूर्वे स्यादधिसासस्तथोत्तरः” इति सं-
क्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्रा-
कृतः शुद्धः । कर्मानर्ह इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे जावालिः
“एकस्मिन्नेव वर्षे चेदौ मासावधिसासकौ । प्राकृतस्तत्र पूर्वः
स्यादुत्तरस्तु मलिच्छुचः” इति । अतः संसर्पत्वं तस्योपप-
न्नम् । असंक्रान्तमासद्वयमध्यवर्तिनः क्षयमासस्य हस्य-
तित्वनिरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता । तदुत्तरभाविनोऽ-
संक्रान्तस्य कालाधिक्यादधिसासत्वम् । त एते तयोऽपि
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा विवाहादौ निन्दिताः । यथोक्त
प्रकारेणाहस्यतिनाम्नः क्षयमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रयु-
क्तनामसम्भवे सति शुद्धमासवत् स्वातन्त्र्यप्राप्तं पूर्वोत्तर-
मासशेषत्वशङ्कावकाशः” ।

सुष्ठु चि० पी० तादृशमासत्रयस्य माङ्गल्यकर्मसु
वज्यतोक्ता यथा

“मृदुप्रवेशगोदानस्यानासनमहोत्सवम् । न कुर्व्यात्
अन्नमासे तु संसर्पोऽहस्यतो तथा” श्रीचिः “यदा क्षय-
मासो भवति तदा पूर्वोत्तरावधिसासौ भवतः तत्र पूर्वः
संसर्पः द्वितीयोऽहस्यतिः मासः” वाय्यादिषु वर्जनीये
“शिशुत्वद्वयमित्योन्यौ नाधिसासे तथा” इष्टु० चि० ।
अपचये “सर्वपार्थिव धनान्यपि क्षयम्” माघः “क्षयं
वृद्धञ्च वणिजा पण्यप्राणासविजानता” या० सू० गृहे
“दधतोऽसुलभञ्चप्रागनाः” सावः “अवेक्ष्य निरये चैव
यातनाश्च यमक्षये” मनुः । १०नामे “कालोऽस्मि लोकक्ष-
यकृतं प्रवृत्तः” । “कुलक्षये विनश्यन्ति कुलधर्माश्च शा-
श्वताः” गीता । “अन्वष्टकासु वृद्धौ च गवायां च क्षया-
हनि” उ० त० भवि० पु०

क्षयङ्करं लि० क्षयं करोति क-ख । क्षयकारके । “शत्रुपक्ष-
क्षयङ्करः” भा० आ० २६६० श्लो०

क्षयज पु० क्षयात् जायते जन-ड । कासभेदे । यथा

“विषमासात्क्षयभोज्यातिव्यवायाद्देगनियहात् । दृष्टि-
नां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ तयो मलाः । कुपिताः
क्षयजं काशं कुप्युर्देहक्षयपदम् । स गालशूलज्वरश-
हसोऽहान् प्राणक्षयद्वोपलभेत काशी । शुष्मन् विनि-
धीयति दुर्ब्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सप्रयम् । तं सर्वं
लिङ्गं भृगुदुःखित्वा चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वा नि ।
वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै व्याप्यनमाङ्गिर्भिपजस्तु कासम्”

“क्षयजे क्षयमासाद्य कर्तव्यो दहणोविधिः” इति च
सुश्रुतः । क्षयात् कासः । क्षयकासोऽप्यत्र ।

क्षयतत् पु० क्षयस्य क्षयहेतुस्तैः अश्ववासादिवत् चतुर्थ्यै
र्ये इत० । स्थालीवृक्षे राजनि०

क्षयथु पु० क्षि-अथुच् । कासरोगे हेम० ।

क्षयनागिनी स्त्री क्षयं रोगं नाशयति नश-णिच्-णिनि
डीप् । १जीवन्तीवृक्षे शब्दमाला । २क्षयरोगनाशके लि० ।
क्षयपक्ष पु० क्षीयते चन्द्रोऽस्मिन् क्षि-आधारे अच् कर्म० ।
कृष्ण-क्षे । “चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः”
ज्यो० उक्तेस्तस्य तथात्वम् । [दृश्यम् ।

क्षयमास पु० कर्म० । द्विसंक्रान्ते चान्दे मासे क्षयशब्दे
क्षयरोग पु० क्षयहेतुः रोगः । यक्ष्मरोगे “क्रियाक्षयकर-
त्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते” सुश्रुतः स विद्यतेऽस्य इति ।
तद्रोगयुक्ते लि० “राजह्ना क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च
निष्कृतिः । गोभूहिरगणमिष्टाक्षजलवस्त्रप्रदानतः ।
हतधेतुप्रदानेन तिलधेतुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव
क्षयरोगः प्रशम्यति” शाता० ।

क्षयवायु पु० क्षयस्य प्रलयस्य वायुः । प्रलयवायौ “युष्मा-
नचेतन् क्षयवायुकल्पान् इति” भट्टिः

क्षयिन् लि० क्षयो राजयच्छाऽस्यस्य इति । १राजयच्छयुक्तौ
२चन्द्रमसि पु० चन्द्रस्य यक्ष्मरोगश्च काशप्रपशापात् तत्
कथा राजयच्छशब्दे दृष्ट्या । राजश्चन्द्रमभेदादभूदेष
महामयः । तस्मात्तं राजयच्छेति केचिदाहुर्मनीषिणः”
सुश्रु० “क्षयामयाव्य-स्कारिश्चित्कुष्ठिकुलानि च” मनु,
“श्चित्कुष्ठिकुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर ! ” । भा०
आनु० १०४अ० । क्षि-ताच्छीत्ये इति, ३क्षयशीले लि०
“स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत् ताविव क्षयी” रघुः

क्षयिष्णु लि० क्षि-वा० इष्णुच् । क्षयशीले “खखेदक्षयिष्णु
मायासयश्चकरश्च” भाग० ६।१।२४ अन्तर्भूतस्य र्थोऽत्र ।

क्षयं वि० चे० संक्षयः क्ष-शक्यार्थे यत् “क्षयजयौ शक्यार्थे
पा० नि० । क्षे० शक्ये । शब्दक० क्लीबोक्तिः प्राप्तादिकी
क्षर सञ्चलने भा० पर० अक० सेट् । क्षरति अक्षारीत् । चक्षार
क्षरितः क्षरन् क्षारः । “इयं त इन्द्र ! राति क्षरति
सुन्वतः” ऋ० ८, १३, ४। “मधु क्षरन्ति सिन्धवः” मधुसूक्तम् ।
“यज्ञोऽन्तेन क्षरति तपः क्षरति कीर्तनात्” “इन्द्र-
याणां हि च सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य
क्षरति प्रज्ञा” मनुः । “त्वत्प्रसादान्महादेव ! तपोमे
न क्षरेत वै” भा० व० ७०११ सो० । आर्षत्वात् पदव्यययः ।
“अक्षारिषुः शरास्त्राणि तस्मिन् रक्षःपयोधराः” भट्टिः
ज्वला० क्षरः क्षारः । उपसर्गपूर्वस्तु तदुपसर्गदीत्या-
द्युक्ते चलने । आङ्पूर्वकः णिजन्तस्तु आक्षारणे ६०२
ष्ट० दृश्यम् । सञ्चलनञ्च मोचनं स्ववर्णं चलनं स्यन्दनञ्च
तत्र मोचने सक० अन्यत्र अक० । तत्र मोचने “मधु
क्षरन्ति सिन्धवः” । “स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः”
किरा० । स्ववर्णे “तपः क्षरतीत्यादि प्रागुक्तम् । वेदे
नि० तिपि क्षरति ।

क्षर न० क्षरति स्यन्दते सञ्चति वा क्षर-जला० वा अच् ।
१जले २मेघे पु० सेदि० । ३चले वि० ४देहे “द्वाविमौ
पुरुषौ लोके क्षरन्तश्चक्षुर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते” गीतोक्तोपे ५ पूर्वप्राणिषु तेषां स्त्रो-
पाध्यन्तःकरणचलनेन औपाधिकचलनवत्तत्तथात्वम्
भा० अनु० १७ अ० जीवानां क्षरणप्रकार उक्तो यथा
“आयुःकीर्त्तिकराणीह यानि कल्याणि सेवते । शरीर-
ग्रहणे यस्मिंस्तेषु क्षीयेषु सर्वशः । आयुःक्षयपरीतात्मा
विपरीतानि सेवते । बुद्धिव्यवर्त्तते चास्य विनाशे प्रत्यु-
पस्थिते । सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा ।
अतिवेलमुपास्नाति स्वविरुद्धान्यनात्मकान् । यदाऽयमति-
कटानि सर्वान्युपनिषेवते । अत्यर्धमपि वा भुङ्क्ते न
वा भुङ्क्ते कदाचन । दुष्टान्नामिषपानञ्च यदन्योन्यविरो-
धि च । गुरु चायमिति भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा
पुनः । व्यायामसतिमात्रञ्च व्यवायञ्चोपसेवते । सततं
कर्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विधारयेत् । रसाभियुक्तसङ्गं
वा दिवास्वप्नञ्च सेवते । अपक्वाद्वागते काले स्वयं दोषान्
प्रकोपयेत् । स्वदोषकोपनाद्गोमं लभते मरणान्तिकम् ।
अपि योक्त्वानादीनि परीतानि व्यवस्यति । तस्य तैः का-
रणैर्जन्तोः शरीरं च्यवते तदा । जीवितं च्यवमानं
क्षयश्चावदुपधारय । जज्ञा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमी-

रितः । शरीरमनुपश्येत् सर्वान् प्राणान् रुणद्धि वै ।
अत्यर्धं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः । भिनत्ति जीव-
स्थानानि कर्माणि विद्धि तत्त्वतः । ततः सवेदनो जीवः
सद्यः प्रच्यवते क्षरात् (देहात्) । शरीरं त्यजते जन्तुश्च-
क्षमानेषु मर्म्भसु । वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तमः ।
जातः मरणसंविग्नाः सततं सर्वजन्तवः । दृश्यन्ते सन्त्यज-
न्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ! गर्भसंक्रमणे चापि कर्माणा-
मतिर्षरणे । तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ।
भिन्नसन्धिरथ कुदमद्भिः स लभते नरः । यथा पद्मसु
भूतेषु सम्भूतत्वं निवच्छति । शैत्यात् प्रकुपितः काये ती-
व्रवायुसमीरितः । यः स पद्मसु भूतेषु प्राणापाने व्यव-
स्थितः । स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः कच्छन्मुक्त्वा शरीरिणम् ।
शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छासश्च दृश्यते । स निरुद्धा
निरुच्छासो निःश्रीको हतचेतनः । ब्रह्मणा सम्परिष्वक्तो
मृत इत्युच्यते नरः । स्रोतोभिर्विजानाति इन्द्रिया-
र्थान् शरीरमृतम् । तैरेव च विजानाति प्राणानाहारस-
म्भ्रान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ।
तथा यद्यद्भवेदुक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्म्भं
विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तच्छा । तेषु मर्म्भेषु भिन्नेषु
ततः स समुदीरयन् । आविशत् हृदयं जन्तोः सत्त्व-
श्चास्य रुणद्धि वै । ततः सचेतनो जन्तुर्न भिजानाति
किञ्चन । तरसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्म्भसु । स-
जीवो निरधिष्ठानश्चात्यते मातरिश्चना । ततः स तं म-
हीच्छासं भ्रष्टमुच्छस्य दारुणम् । निष्क्रामन् कम्पयत्याशु
तच्छरीरमचेतनम् । स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्माभिः
स्वैः समावृतः । अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाऽप्यु-
पपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावच्छ्रुतिनिश्चयाः ।
इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति ब्रह्मणैः । यथाऽन्ध-
कारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः । चक्षुर्धूलः प्रपशन्ति
तथा च ज्ञानचक्षुषः । पशन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन
चक्षुषा । च्यवन्तं जायमानञ्च योनिश्चानुप्रवेशितम् ।
तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः । कर्म्म-
भूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा
लभते सर्वदेहिनः । इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति
स्वकर्म्मभिः । इहैवाशुभकर्माणां कर्म्मभिर्निरयं गताः ।
अर्थागतिरियं कष्टा यत्र पशन्ति मानवाः । तस्मात्
सुदुर्लभो नीचे रच्छन्त्यात्मा ततोभृशम् । ऊर्ध्वन्तु जन्तवो
गत्वा ये तु स्थानेष्ववस्थिताः । कोऽर्थमानानि ताभीह ल-

ततः सन्निबोध मे । तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं विन्देथाः ।
कर्मनिश्चयम् । तारावृषाणि सर्वाणि यत्नैश्चन्द्रमण्डलम् ।
यत्न विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् । स्थानान्ये-
तानि जानीहि जनानां पुण्यप्रकर्माणाम् । कर्मचयाच्च
ते सर्वे च प्रवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि
नीचोच्चमध्यमः । न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टा दीप्ततरां
श्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते स उदीरिताः ।
उपपत्तिस्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तन्मो-
निगदतः शृणुष्वारहितो दिज्जि ! ।

११ अज्ञाने च “चरं ज्ञविद्या च सृष्टं तु विद्या” चेताश्च
उ० । १२ परमेश्वरे “सदसत्क्षरमक्षरम्” विशुः सु० । “सर्वं
खल्विदं ब्रह्मेति” श्रुतेस्तस्य सर्वभूतमयत्वात् त्वम् ।
“कार्यकारणरूपं तु तत्त्वं चरसंच्यते” इत्युक्तयोः
१३ कार्यकारणयोः ।

क्षरे(र)ज त्रि० क्षरे जायते जन-ड वा सप्तम्या लुक् । मेषजाते
क्षरण न० क्षर-भावे ल्युट् । १ क्षरणे २ मोचने च “क्षरणात्
क्षणनाडा क्षारः” सुश्रुतः “अङ्गुलीक्षरणसन्नविर्त्तकः ।
कर्त्तरि ल्यु । ३ क्षरणशीले त्रि० ।

क्षरिन् पु० क्षर-इनि । १ वर्षाकाले हेमच० । २ क्षरणयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षाल शोधने वा चु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् । क्षाल-
यति ते क्षलति अचिचलत् त क्षालीत् । क्षालयाम्
बभूव आस चकार चक्रो चक्षाल । ज्वला० क्षलः क्षालः ।
“क्षते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः” भावः । “क्षालित
मपि हृदयं मलिनं शोकोन्मिर्भः क्रियते” प्रबो० ।
“क्षालयन्नपि दृष्ट्वाङ्गुलीक्षदीवेशो निक्षलति” हितो० ।
श्वादिस्तु चाले चयने कवि० इति भेदः । प्रादुर्गर्ग
पूर्वस्तत्तदप्रसर्गद्योत्यार्थयुक्तशोधने । “गात्राणि वाससी
चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा” भा० वि० १७ अ० । “सुखं
प्रक्षालयेत्ततः” कृतिः ।

क्षव पु० क्षु-भावादौ अप् । १ क्षुते (हृदि) २ राजिकायां (रा-
इसर्पा) । अमरः । ३ कासे शब्दरत्ना० ।

क्षवक पु० क्षु-करणे अप् संज्ञायां क । १ राजिकायाम् २ अ-
पामार्गे ३ भूताकाशे च राजनि० । [भावप्र० ।

क्षवकृत् पु० क्षव करोति क-क्लिप् । क्षुपभेदे (क्षिकनी)

क्षवथु पु० क्षु-अथुच् । १ क्षुते (हृदि) । २ कासे च भेदः ।
क्षुतलक्षणं सुश्रुते उक्तं “प्राणान्निते मर्मेणि संप्रदुष्टे य-
स्यानिलोन्नासिकया निरेति । कफानुयातो बह्वशः सशब्द

स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विविज्ञाः” । “उद्वाततोयः क्षव-
थुर्निरेति” सुश्रुतः । क्षतजशब्दे २३५६ पु० उदा०

क्षवपत्रा स्त्री क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः । द्रोणपुष्प्याम् राज-
नि० तत्पत्राघ्राणे हि क्षुतं जायते । क्षरपत्रेति वा पाठः ।
क्षविका स्त्री क्षवः क्षुतं सन्ध्यतयाऽस्यस्य ठन् । दृहतीभेदे
राजनि० ।

क्षान् न० क्षवस्य कर्म भावो वा-अण् । “शैथ्यं तेजो
क्षतिर्दाय्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानभीष्टरभावश्च क्षा-
तं कर्म स्वभावजम्” गीतोक्ते १ क्षत्विकर्मणि । त-
स्येदमण् । २ तत्सम्बन्धिनि त्रि० “आत्मकर्मक्षमं देहं
क्षान्बोधस्मिन् इव त्रितः” रघुः ।

क्षान्त्वां समूहः अण् । १ तत्समूहे न० “शतं क्षान्
संयुहीतानाम् पुत्राः” शत० ब्रा० १३, ४, २, ५, “क्षतारः
कोषाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षान्त्वम्” भा० ।

क्षान्ति त्रि० क्षत्वस्यायं जातिभिन्न इज् । क्षत्वसम्बन्धिनि
जातौ तु क्षत्विय इत्येव ।

क्षान्ति त्रि० क्षम-कर्त्तरि क्त । १ संहिष्यो केनचित्प्रीडनेऽपि
सामर्थ्यं सति तत्प्रतीकारपराङ्मुखे । कर्मणि क्त ।
२ सोढे । ३ निर्वैरो नित्येतिः क्षान्तो निर्वन्ध्यः क्षति-
रेव च । विवसे मातृवर्त्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः”
क्षरिव० २१ अ० उक्ते सप्तव्याधमध्ये १ व्याधभेदे । ते च
शुरोर्गोहरणत् क्रमेण मृशचक्रवाक्यादियोनिसाप्ताः त-
त्त्वैव तत्कथा । क्षान्ताशब्दे परे प्रिया० कर्मधारये न
पुंवत् । प्ररमाक्षान्ता । उत्करा० चतुर्थ्यां क् । क्षान्तीय
क्षतिर्क्षतादौ त्रि० । ४ ऋषिभेदे पु० । क्षान्तस्य गोत्रापत्यम्
अथा० फज् । क्षान्तायन तदपि गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

क्षान्ति स्त्री क्षम-भावे क्तिन् । क्षमायाम् सामर्थ्ये सत्यप्यप-
कारिणोऽप्यपकारचिकीर्षयास् । “क्षान्त्या शुध्यन्ति
विद्वांसः” मनुः । “शमोदमस्तपः शैचं क्षान्तिराज्ज-
वमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्”
गीता “शमोदमस्तपः शैचं सन्तोषः क्षान्तिराजवम् । ज्ञानं
दयाच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्म लक्षणम्” भाग० ७, ११, २२

क्षान्त्यु पु० क्षम-तन् दृष्टिश्च । १ क्षमाशीले उणादिकोषः
२ पितरि पु० संचिप्रसा०

क्षान्ति त्रि० क्षै-कर्त्तरि क्त । १ क्षीणे २ अल्पे शब्दरत्ना०
“क्षामो विवर्णवद्वाञ्छ नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि” । “क्षामेण
क्षुद्रकोष्ठेन मन्दाग्निना” सुश्रुतः “क्षामच्छायं भवनमधुना
यद्वियोगेन नूनम्” “मध्ये क्षामा चक्रितक्षुरिणी प्रेक्षणा क्षि-

स्नानाभिः” मेघं । अतिसूक्ष्मात् ३ परमेष्ठरे “नचव-
नेमिर्नक्षत्री चमः चामः समोहन” विष्णुसं । “चा-
मा भिन्दन्तो अरुणीरपयन्” ऋ० ४।२।१६।३ वरायां स्त्री
निघ० । भावे क्त ४ चो न०

चामन् वि० चै-मनिन् । १ चयशोले २ पृथिव्यां निघ० । “क्षशा
चामन् ररुच उपसो न भावुना” यजु० १७, १०, “तेन
इन्द्रः पृथिवी चाम वर्जन्” ऋ० ५, ५१, ११। हिरण्यं शकुनं
चामणिं स्वाम्” ६, ८५, ११

चामवत् वि० चामं दोषचयः साध्यतयाऽस्य सतप् स-
ख्य वः । १ अग्निभेदे । “मृहदाहेऽग्नये चामवते पुरो-
डाशः” कात्या० श्रौ० । २ इष्टिभेदे स्त्री । “चामवत्या-
दिना यद्वत्कर्माणां वृत्तनापते । दैवदोषादकरणे जाते
दोषकदम्बके । होमेनैकेन दोषाणां सर्वेषां जयमा-
दिशेत्” । एवञ्चैकप्रायश्चित्तनानेकदोषव्यये चामवतीष्टः
सर्व्वत्वं दृष्टान्तः” प्रा० त० ।

चामास्य न० चामस्य चयस्यास्य स्थानम् । कुपय्ये “अपय्य
सहितं रोग्यं चामास्यं परिकीर्तितम्” शब्दच० । चम-
स्यमिति वा पाठः पृथो० ।

चार वि० चार-ज्वलांवा ण । १ चरणशीले । २ लवणरसैर्भूते
४ लवणेषु भक्षनि च पु० मेदि० गुडो हेम० ६ टङ्कणे ७ सर्जि-
कालारे पु० राजनि० । ७ विडलवणे दयवचारे च
न० त्रिका० । चक्रदत्तोक्ते ६ भक्षनेदजाते औषधभेदे यथा
“प्रगृह्यते हनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम् । कालसुप्तक-
कमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत् । अद्भुतत्वे कमादाय
जलद्रोणे पचेद्भिषक् । चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वा-
रिणा । शङ्खचूर्णस्य कुडुवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।
शनैःशनैर्हृदावगन्तौ यावत् सान्द्रतनुर्भवत् । सर्जिकाय-
वगूकाम्यां शुण्ठी मरिचपत्रली । वचा चातिविषा चैव
हिङ्गुचिक्कयोस्तथा । एषां चूर्णानि निक्षिप्य वृषक्कोना-
ष्टमांशकम् । द्रव्यैः संघटितञ्चापि स्थापयेदायसे घटे ।
एष वज्रिसमः चारः कीर्तितः काश्यपादिभिः । तोये
कालकपष्कास्य विपचेद्भस्मादकं षड्गुण्ये पात्रे लोह-
मये वदे विपुलधीर्द्वयौ शनैर्द्वयन् । दग्ध्वाग्नौ बद्ध-
शङ्खनाभिश्चकलान् पूतांशवे क्षिपेत् यदोरजज्जना-
लमेघ दहति क्षासे वरो वाक्शतात् । प्रायस्तिभाशशि-
ष्टेऽभिस्त्रक्षपैश्चिह्न्यरक्ताता । संजायते तदा स्राव्यं चा-
राम्भो ग्राह्यमिष्यते । तथ्येणाष्टमकेन प्रोक्ष्यभवेनांशेन
संध्युहितो मध्यः अष्ट इति क्रमेण विहितः चारो-

दकाच्छङ्ककः । योऽतिसान्द्रो नातितनुः चारपाक उदा-
हृतः । दुर्गमकादौ निर्दिष्टः चारोऽयं प्रतिसारणः ।
पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतम् । स्राव-
येत् षड्गुणे तोये केचिदाह्वयतुर्गुणे” ।

यवचारादिविशेषगुणाः सुसुते उक्ता यथा
यवचारसर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणचाराः । गुल्मार्शोय-
हृणीदोषशर्कराप्रसविनाशनाः । चारास्तु पाचमाः सर्वे
रक्तपित्तकराः सृताः । ज्ञेयौ वज्रिसमौ चारौ सर्जिका-
याव्यूकजौ । शुक्रक्षेपविबन्धार्शोगुल्मस्रोहविनाशनौ ।
उष्णोऽनिलघ्नः प्रह्णेदी ज्वचारो बलापहः । मेदोघ्नः
पाकिमः चारो मूतवृत्तिविशोधनः । विरूक्षणोऽनिल-
करः क्षेपघ्नः पित्तदूषणः । अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णटङ्कणः
चार उच्यते” । मेदिन्युक्तं भस्म च शुष्ककदलीत्वमादिभस्म
तच्च रजकस्य वस्त्रशोधकद्रव्यम् । “यथा चारोदचल्लनिर्गो-
दनाभिर्वासांसि शुद्धिमुपयन्ति” प्रा० त० हारीतः । काल-
भेदे वस्त्रे चारयोजननिषेधमाह स्रुतिः “द्वादश्यां पञ्च-
योरन्ते संक्रान्त्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न
च चारेण योजयेत्” । ततः उत्करा० चतुर्थ्यां क ।
चारीय तत्संज्ञकदेशादौ वि०

चारक पु० चार-एवुल् । १ अचिरजाते फले (जाले) अम-
रः । २ पक्षिनीनादिपिठके (खाचा) मेदि० । चारस्य
तद्योजनाय साधु कन् । ३ रजके शब्दमा० ।

चारगुड पु० चारेण पक्वः गुडः शा० त० । च० द० उक्ते
चारपक्वे गुडभेदे यथा
“पञ्चमूलं च त्रिफलामर्कमूलं शताफरीम् । दर्नीं चित्तक-
मास्फोतां रास्नां पाठां सुधां शठीम् । पृथग्दग्धलान्
भागान् दग्ध्वा भस्म समापेत् । त्रिसप्तत्यस्तङ्गस्य ज-
लद्रोणेन गालयेत् । तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशि-
तम् । ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मुदनाग्निना । सिद्धं
गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् । दक्षिकालीं द्वि-
काकल्दी यवचारं समां वचाम् । एतत् पञ्चपला भागाः
पृथक् पञ्च पलानि च । हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां
चित्तकां वचाम् । हिङ्गुवल्ग्वेतसाम्याञ्च द्वे पले तत्र
दापयेत् । अक्षपमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथावलम् ।
अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि । भुक्तं भुक्तञ्च
जीर्णं त पाण्डुत्वमपकर्षति । श्लेष्मार्शः श्वयद्युच्चैश्च श्लेष्म-
काशमरोचकम् । मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि
स्थिते । कुष्ठानि च प्रमेहसां गुल्मसङ्घाशु निशृङ्खति ॥

ख्यातः चारुगुडो ह्येष रोगयुक्तो प्रयोजयेत्' ।

चारतैल न० चक्र० उक्ते कर्णगूलनिवारके । पकृतैलभेदे यथा
“बालमूलकशुयडीनां चारो हिङ्गु सनागरम् । शतपु-
ष्पवचासुप्तं दारुशिपूरसाञ्जनम् । सौवर्चलं यवचारः
सर्जिकोद्भिदसैन्धवम् । भूर्जपुष्पविडं सुस्तं मधुशुक्तं
चतुर्गुणम् । मातुलुङ्गरसचैव कट्या रस एव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णगूलहरं परम् । बाधिर्यं कर्ण-
नादश्च पूयक्षावश्च दारुणः । पूरणादस्य तैलस्य क्रियः
कर्णसंश्रिताः । क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कण्ठात्रेयस्य
शासनात् । चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ।
मधुप्रधानं शुक्तम् मधुशुक्तं तथोपरम् । जम्बीरस्य फल-
रसं पिप्पलीमूलसंयुतम् । मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्य-
राशौ निधापयेत् । मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तसदाह-
तम् । गारुडे १६८० अ० इत्यमेव । तत्प्रेतौ निर्लोभता-
दिसाधने शतैलभेदे च यथा

“शुक्तिशम्बूकशङ्खानां दीघेष्टानात् ससुस्तकात् । दग्ध्वा
चारं समादाय खरमूलेषु गालयेत् । चाराष्टभागं वि-
षचेत् तैलञ्च सर्पिषं बुधः । इदमन्तःपुरे देयं तैलमात्रे-
षु पूजितम् । विन्दुरेकः पतेद्यत् तत्र रोमापुनर्भवः ।
मृदनादिद्वये देयमश्विद्याञ्च विनिर्मितम् । अर्शसां कुष्ठ-
रोगाणां पासादद्गुचिचर्चिकाः । चारतैलमिदं श्रेष्ठं
सर्वकुदहरं परम् ।”

चारत्रय न० इत० “सार्जिकश्च यवचारः टङ्गुणचारएव च
चारत्रयञ्च त्रिचारम् चारत्रितयमेव च” राजनि० ।
उक्ते चारद्रव्यत्रये [राजनि०]

चारदला स्त्री चारोदलेऽस्याः । चिल्लीशके लुट्वास्तुके
चारदशक न० इत० । “शिपुमूलकपत्राशुक्रिका चित्रका-
र्द्रक रुनिम्बसु भवैः । इलुगैखरिकमोचकोद्भैः चारपूर्व-
दशकं प्रकीर्तितम्” राजनि० उक्ते दशविधचारद्रव्ये

चारदेश पु० चारप्रधानोदेशः शा० त० । चारप्रधाने देशे
“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
क्रिमाश्चर्यं चारदेशे प्राणदा यमदृष्टिका” उद्भटः

चारद्र पु० चारप्रधानोद्भुः । घण्टापाशलिङ्ग्ये रत्नमा०
चारनदी स्त्री चारप्रधाना नदी । नरकविशेषस्थे नदीभेदे
चारपत्र पु० चारः पत्रेऽस्य । वास्तूकशके राजनि० वा कप ।
तत्पार्थे हेमच०

चारपाक पु० सुश्रुतोक्ते चारद्रव्यस्य पाकभेदे तत्र चार
भेदस्य गुणप्रयोगादिकसङ्ख्या तत्पाकविधिरुक्तो यथा

“अथातः चारपाकविधिसध्यायं व्याख्यास्यामः । शस्त्रा-
नुशस्त्रेभ्यः चारः प्रधानतमस्य दामोदलेखकरणाच्चिदोष-
घ्नत्वाद्द्विशेषक्रियावचारणाच्च । तत्र चारणात् क्षयनादा
चारः । नानौषधिसमवायाच्चिदोषघ्नः शुक्लत्वाद्यौष्यस्तस्य
सौम्यस्यापि सती दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा स-
खत्वाग्नेयौषधिगणभूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पा-
चनो विलयनः शोथनो रोपणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः
कस्यामयकफकुष्ठविषमेदसः सङ्घना पुंस्त्वस्य चातिसेवितः ।
स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसारणीयः
कुशकिटिभद्रकुलिकासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टवृणनाडीच-
र्माक्षीकलितलकालकव्यङ्गमशकवाह्यविद्रुधिमिषिषार्शः सु-
पदिश्रुते सप्तसु च सुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकु-
शदनवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेषु चैवानुशस्त्र-
प्राणिधानसुक्तम् । पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निशूलाजी-
र्षरौचकानाहशर्कराश्लथ्याभ्यन्तरविद्रुधिमिषिषार्शः सूप-
युज्यते । अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिवालटङ्ग-
दुर्बलभ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैव विषेभ्यः । त-
च्चैतरचारवद्भवा परिक्षावेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र । स च
त्रिविधोऽष्टदुर्भध्यस्तीक्ष्णश्च । तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसा-
नुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं
मध्यमवयसं महान्तमसितसुक्कमविवास्यापरेद्युः पाट-
यित्वाभिमन्यानेन मन्त्रेण । अस्मिन्वीर्यं ! महावीर्यं !
मा ते वीर्यं प्रणश्रुत । इहैव तिष्ठ कल्याण ! मम
कार्यं करिष्यसि । मम कार्ये कृते पश्चात् स्वर्गलो-
कं गमिष्यसि । श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहस्रं जङ्गयात् । ख-
ण्डशः प्रकल्पप्राथ निष्ठांते देशे निश्चितं कृत्वा सुधाश-
र्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेद्योऽपशान्तेऽग्नौ तद्भुज-
पृथगुत्क्षीयाद्भस्मशर्कराश्च । यथानेनैव विधानेन कुञ्ज-
पलाशश्च कर्ष्य पारिभद्रकविभीतकारगुग्गुधविल्वकाक्षक्षुद्रा-
चामार्गपाटलानक्तमालटङ्गकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रव्यास्फो-
ताश्चमारकसप्तच्छदाग्निमन्यान् गुञ्जाशतञ्च कोशतकीः स-
मूलफलपत्रशाखा दहेत् । ततः चारद्रोणसदकद्रोणैः
मङ्गभिरालोक्ष्य मूलैर्वीर्ययुक्तैरेकविंशतिवारान् विस्त्राव्य-
अहति कटाहे शनैर्देव्यै विवृणुन् विपचेत् । स यदा
भवत्युष्णो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च तमादाय महति वस्त्रे
परिस्राव्येतरं विवृणुय्य च पुनरग्न्यावधिभ्रमेत् । तत्र
एव च चारोदकात् कुडवमध्यर्द्धं वाऽपनयेत् । ततः कट-
शर्कराभस्मशर्कराचौरपाकशङ्खवाभीरग्नवस्त्रैः कृत्याऽऽवृणु-

धात्वे तस्मिन्नेव चारोदके निषिच्य पिष्टा तेनैव द्विष्टोये
ऽष्टपलसंभितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवापः सत-
तमप्रसक्तश्चैनमवधृत्यन् विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रो
नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत । अथैनमवगतपाकमव-
तार्यानुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुखे निदध्यादेश मध्यमः ।
एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहितो मृदुः । प्रतिवापे य-
था लाभं दत्तोद्भवन्तीचिक्कलाङ्गलकीपूतिकाप्रवालतालपत्नी
विडसुवर्चिकाकनकक्षीरीहिङ्गुवर्चाविषाः समाः क्षुण्णचू-
र्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतिवापः । स एव सप्रतिवापः पक्वः
पाक्यस्तीक्ष्णस्तेषां यथाव्याधिवलसुपयोगः । क्षीणवले तु
चारोदकमावप्रेक्ष्यलक्षणार्थम् । भवतश्चात्र । नैवातितीक्ष्णो
न मृदुः शुक्लः क्षुण्णोऽथ पिच्छिलः । अभिघ्नन्दी शिवः
शीघ्रः चारो ह्यष्टगुणः सूतः । अतिमार्दवशैत्यौष्णप्रतै-
क्ष्ण्यैर्पैच्छित्सर्पिताः । सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता
दोष उच्यते । तत्र चारसाध्यव्याधिव्याधितसुपक्षेयं निर्व-
ते देशेऽसम्बाधे ऽप्योपहरणीयोक्तेन विधानेनोपस-
म्भृतसम्भारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावष्टव्यावलिख्य
पिच्छलतया शलाकया चारं पातयित्वा वाक्शतमात्र
सुपक्षिपेत् । तस्मिन्निपतिते व्याधौ लघुता दग्धलक्षणम् ।
तत्त्वान्नवर्गः शमनः सर्पिर्माधुकसंयुतः । अथ चेत् स्थि-
रमूलत्वात् चारं दग्धं न शीर्यते । इदमालेपनं तत्र स-
म्यसवचारयेत् । अस्त्वाकाञ्चिकवीजानि क्षिप्तान्माधुकमे-
व च । प्रविष्य समभागानि तेनैवमनुलेपयेत् । तिलकल्कः
समधूको वृताक्तो व्रणरोपणः । रसेनान्तेन तीक्ष्णेन वी-
र्यौष्णेन च योजितः । आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं
चारः प्रशस्यति । एवं चेन्नान्यसे वत्सु । प्रोच्यमानं नि-
बोध मे । अश्वजर्जन् रसान् चारे सर्वानेव विभावयेत् ।
कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणातुरसस्तथा । अश्वेन सह सं-
युक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः । माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं ती-
क्ष्णभावं विमुञ्चति । माधुर्यौष्मसमाप्नोति वज्रिरङ्गिरि-
वाप्लुतः । तत्र सस्यगदग्धे विकारोपशमो लाघवसनास-
वश्च । हीनदग्धे तौदकशङ्कुजाद्यानि व्याधिरङ्गिश्च ।
अतिदग्धे दाहपाकरागसावाङ्मर्दक्लमपिपासामूर्च्छा
दुर्म्भारिणं वा । चारदग्धव्रणान्तु यथादोषं यथाव्याधि-
चोपक्रमेत् । तथा नैतेषु चारजन्त्याः । तद्यथा दुर्बलवा-
लस्थविरभीरुसर्काङ्गूशूनोदरिरक्तपित्तिगर्भिरणृतसतीप्रद-
क्ष्वरिप्रमेहीरः क्षतक्षीणदण्डामूर्च्छीपट्टुतक्षीवापट्टोद्दृ-
क्ष्णक्षीणोनयः । तथा सन्धिशिराङ्गायुधमन्त्रीसन्धितरुणा-

स्थिसेवनीगलनाभीनखान्तरशोफस्रोतःस्त्रुपसर्पसंपुच प्रहे-
शेषल्लोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात् । तत्र चारसा-
ध्यैष्वपि व्याधिषु मूलगात्रमस्थिमूलिनमन्त्रद्वेषिणं हृद-
यसन्धिपीडोपहृतं चारो न साधयति ।

चारभूमि स्त्री चारयुक्ता भूमिः । चाराम्बुधिसमीपस्थभूमौ
चारमध्य पुं चारोमध्येऽस्य । अपमार्गे रत्ना ।

चारमृत्तिका स्त्री चारसंयुक्ता मृत्तिका । उपरस्थाने ।
अमरः । [राजनि०]

चारमेलक पुं चाराणां मेलःसंवः स्वार्थेक । चारसमूहे
चारमेह पुं सुश्रुतोक्ते पित्तज्जे मेहभेदे “पित्ताक्षीलहरिद्रा-
क्षचारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याव्याः” सुश्रु० “चार-
मेहिनं त्रिफलाकषायम्” सुश्रुतः

चारहृत्त पुं चारप्रधानोदकः । शुष्ककट्वे राजनि०

चारश्रेष्ठ न० चारः श्रेष्ठोऽयम् । १पलाशे २सुष्कके च राजनि०

चारषट्क न० ६त० । “धावापामार्गकुटजलाङ्गुलीतिल
शुष्ककैः । चारैरैतैस्तु मिलितैः चारषट्कादिकोगणः ।
राजनि० उक्ते चारषट्कषट्के ।

चारसमुद्र पुं चारप्रधानः समुद्रः । लवणसमुद्रे “सीता तु
ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती
गन्धमादनमूर्द्धं सु पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि
चारसमुद्रमभि प्रविशति” भाग० ५. १. ७८. । चारसिन्धु
चाराम्बुधिप्रसृतयोऽप्यत्र “भूमेरङ्गं चारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राङ्मराचार्यवर्षाः । अङ्गेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्-
कस्य याव्ये चारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः” सि०शि० ।
चारसूत्र न० चक्र० द० उक्ते चारभाविने सूत्रभेदे “भायितं
रजनीचर्षीः क्षुहीक्षीरे पुनः पुनः । बन्धनात् सुदृढं
स्त्रुतं भिनत्यशीर्भगन्दरम्” ।

चारागद पुं सुश्रुतोक्ते औषधभेदे यथा

“धवाश्वकर्णतिनिशपलाशपिचुसर्दपाटलिधारिभद्रकाकोडु-
स्वरकरहाटकार्जुनककभस्वर्जकपीतनक्षेष्वातकाङ्कोठाम-
लकप्रप्लवङ्गकुटजशमीकपित्थाश्मनकार्कचिरविल्वमहाहजा-
रुक्कारालुमधुकमधुशिशुशाकगोजीमूर्च्छीतिलकेतुरकगो-
प्रवण्डारिमेदानं भस्मान्याहृत्य गवां मूत्रेण चारक-
लेन परिच्छाव्य विपचेद्दद्याच्चाल पिप्पलीमूलतण्डुलीयक-
वराङ्गचोचकमञ्जिष्ठाकरञ्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पल-
सारिवाविडङ्गमृदुधूपमानन्तासोमसरलावाह्नीकशुहाकोश-
मन्थेतसर्पपलवणप्लवनिचुलकवर्जमानयङ्गुलपुत्रश्रेणीस-
प्लवर्णदण्डकैलबालुकानागदन्त्यतिविषाभयाभद्राकुण्डहरि-

द्वावचाक्षूणानि लोहानाञ्च समभागानि ततः चारवदा-
गतपाकमवतार्य लोहकुम्भे निदध्यात् । अनेन
डुन्दुभिं लिप्सेत् पताकातोरणानि च । श्रवणाद्दर्शनात्
स्थगतां विधात् सम्प्रतिष्ठयते । एष चारागदो नास
शर्करास्वप्नरोप च । अर्थः सु वातगुल्मेषु कासस्यू-
लोदरेषु च । अजीर्णे पक्ष्णोदोषे भक्तदोषे च दारुणे ।
शोफे सर्वसरे चापि देयः श्वासे च दारुणे । एष सर्ववि-
घ्नानां सर्वघ्नोपयुज्यते । तथा तक्षकसुखानामयं द-
र्पाङ्गुशोऽगदः ।

क्षारारच्छ न० क्षारोणाच्छम् । सासुद्रलवणे हारा० ।

क्षारिका स्त्री क्षर-ण्वल् टाप् अतइत्त्वम् । जुवायां हारा०
क्षारित लि० क्षर-णिच्-क्त । १ अपवादमस्ते, प्राप्नोषे,
अमरः २ स्त्राविते मेदि०

क्षारोद(क) पु० क्षारउदकेऽस्य वा उदादेशः । लवणससद्दे
“क्षारोदेक्षुत्सोदसुरोदद्वतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः
सप्त जलधयः” भाग० ५।१०।५ श्लो० “क्षारोदधिरप्यत्र
“जम्बुद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधः”
भाग० ५।२०, २ श्लो०

क्षाल लि० क्षल-शोधने ज्वला० १ कर्त्तरि ण । शोधनकर्त्तरि
क्षालन न० क्षल-भावे ल्युट् । शोधने “स्त्रीशूद्रौ प्रयतौ
नित्यं क्षालनाञ्च करौष्ठयोः” आ० त० ब्रह्मपु० “प्रक्षा-
लनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” नीतिसा०

क्षालित लि० क्षल-क्त । १ शोधिते कतप्रक्षालने च । “क्षालितं
तु शमितञ्च वधूनां द्राविबं तु हृदयं सधुवारैः” सावः
क्षि ज्ञेये अक० ऐश्वर्ये स० भ्वा० पर० अनिट् । ज्ञयति अ-
क्षेपीत् चिञ्चाय क्षीयात् । क्षीणः क्षितिः । क्षयः । क्षयन्
क्षेतम् । भावे दैन्ये आक्रोशे च निष्ठातस्य वा नः दीर्घा
वा । तत्र दैन्ये क्षितं क्षीणं वा तपस्विना । आक्रोशे
क्षितायुः क्षीणायुः भूयात् । “क्षयन्तमस्य राजसः पराके”
ऋ० ७, १००, १५, “यस्मिन् क्षयन्ति षडुर्वीः” अथ० १२, १, १,
“ताहि मध्यं भराणाभिन्द्रानी अर्धक्षितः” ऋ० ८, ४०,
३, कर्मकर्त्तरि क्षीयते “अपक्षीयते नश्यति” यास्कः
“क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” कठो० ।
“शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा
राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्” मनुः

क्षि हिंसायां स्वा० पर० सक० अनिट् । क्षिणोति, क्षिणुतः
क्षिणवः-क्षिणुवः । अक्षेपीत् । चिञ्चाय । “खटिनी क्षि-
णोति” नैष० । “यस्यां हृदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोति” भा०

व० ३४ अ० । “सिंहीवैनं भूत्वाक्षिणोति” शत० ब्रा०
३।५।१।२५। अयं क्रादिरपि तत्रार्थे । “क्षिणामि ब्रह्म-
णामितान्” अथ० ३।१६।३।

क्षि वासे अक० गतौ सक० लृ० प० अनिट् । क्षियति ।
अक्षेपीत् चिञ्चाय । “अन्तरीक्षं पृथिवीं क्षियन्ति” तैत्ति०
३, १, १, ७, “मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्” ऋ० १०, ६८, ८,
वेदे गणव्यव्यात् क्वचित् शपोलुक् । “जयति क्षेति पु-
ष्यति” ऋ० ७।३२।६। “क्षेति क्षेमोभिः साधुभिः” ऋ० ७।३।६।

क्षि लि० क्षि-वा० डि । १ निवासे २ गतौ ३ क्षये च मेदि० ।

क्षिण हिंसायां तना० उभ० सक० सेट् । क्षिणोति क्षिणुते
अक्षणीत् अक्षणिट् । चिञ्चेण चिञ्चये ।

क्षित लि० क्षि-हिंसायां कर्मणि क्त । १ हिंसिते । भावै क्त
२ हिंसायां न०

क्षिति स्त्री क्षि-निवासे आधारे क्तिन् । १ भूसौ, “निपीय यस्य
क्षितिरक्षिणः कथाम्” नैष० । भावे क्तिन् । २ निवासे
क्षि-क्षये भावे-क्तिन् । ३ क्षये, कर्त्तरि क्तिच् । ४ रोचना-
ख्योग्भव्ये शब्दच० ५ मनुष्ये निघ० ॥ इन्द्र ! प्रराजसि
क्षितीः” ऋ० ८, ६, २६ “क्षितोर्भनुष्यान्” भा० ! “प्रजासु
ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीम्” ऋ० ७, ६६, २, “ध्रुवासु
क्षितिषु क्षियन्तः” ऋ० ७, ८८, ७, “पञ्च क्षितोर्भनुषीर्वीर्य-
यन्ती” ७, ७६, १। “क्षितोर्हि सा” अथ० १२, ५, १६ । क्षि क्षये
आधारे क्तिन् । ६ प्रलयकाले मेदि० । क्षितिशब्दनिर्वातः
ब्रह्मै० पु० प्रा० ख० ७ अ० । “महालये क्षयं याति क्षिति-
स्तेन प्रकीर्तिता” । अस्मिन्पक्षे कर्त्तरि क्तिच् इति भेदः ।

क्षितिकण पु० इत० । धूलौ त्रिका० ।

क्षितिकम्प पु० इत० । क्षितिधराणां चलननिमित्ते भूमेः
कम्पे तत्र विशेषः अद्भुतसागरे “मधे दृष्टिकमे गजः प्र-
चलति व्यासादिभिः कथ्यते, चापे मीनकुलीरभे च दृष्टमे
सत्यं चलेत् कच्छपः । यूक्ते कुम्भधरे मृगेन्द्रमिथुने
कन्यामृगे पद्मगते षामेकतमो यदि प्रचलति क्षौणी
तदा कम्पते । कच्छपे मरणं क्षेयं मरणश्चापि पद्मगे ।
सर्वत्र सुखदञ्चैव पृथिव्यां चलिते गजे । प्रथितनरे-
श्वरमरणं व्यसनाभ्याग्नेयसारतयोः । क्षुब्धमतिदृष्टि-
भिरुपपीड्यन्ते जनाश्चापि । त्रिचतुर्थपञ्चसदिने मासे
पक्षे त्रिपञ्चके । भवति यदा भूकम्पः प्रधानवृत्तनाशनं
कुरुते” । “क्षितिभृदिव क्षितिकम्पक्षीर्यष्टङ्गः” भट्टः ।

क्षितिक्षम पु० क्षितौ क्षयते क्षल-अच् । खदिरदक्षे राजनि०
क्षि क्षित् पु० क्षितिमीडे क्षि ऐश्वर्ये क्षिप् । भूमीशूरे-

राजनि । “अपदानरञ्च परितः क्षितिक्षिताम्” माघः ।
मही क्षिदादयोऽप्यत्र ।

क्षितिज पु० क्षितेर्जायते जन-ङ । भृगुणे “क्षितिजा-
न्तदेशां गतः” ज्यो० । २नरकासुरे । भूनागे उपरसभदे
र जनि० । ४महीक्षेष्टे वृक्षे च । ५भूमिजाते त्रि० सि० शि०
गोक्षवन्धाधिकारोक्ते षड्वत्क्षेत्रभेदे यथा
“पूर्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च विदि-
शोर्ध्वलयद्वयं च । ऊर्ध्वाध्वं एवमिह वृत्तचतुष्कमेतदावेष्ट्य
तिर्यगपरं क्षितिजं तदधे” सि० शि० ।

“एकं पूर्वापरमन्तदाम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयमेवं वृत्तचतु-
ष्टयमूर्धाधोरूपमावेष्ट्य तद्वे” वृत्तं क्षितिजाख्यं निवे-
शयेत् । अत्र याम्योत्तरवृत्त उत्तरक्षितिजादुपरि पलां-
शान्तर एकं ध्रुवदिक्कं कार्यम् । दक्षिणक्षितिजादधोऽ-
न्यत् । इदानीमुन्मण्डलमाह” प्रसि० ।

“पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्ध्वलम् याम्ये ध्रुवे पल्लवैः क्षि-
तिजादधःस्थे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षलवैर्ध्रुवे तदु-
न्मण्डलं दिननिष्ठैः क्षयवृद्धिकारि” सि० शि० ।

“समवृत्तक्षितिजयोर्ध्वं पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्न-
योश्च संज्ञां यद्विधत्ते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्रयो-
र्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः” प्रसि० ।

क्षितिजन्तु पु० क्षितेर्जन्तु इति । भूनागे उपरसभदे राजनि० ।
क्षितिदेव पु० क्षितौ देवस्य पूज्यत्वात् । ब्राह्मणे “क्षितिदेव-
तादयोऽपि तत्कार्ये । “अच्छिद्रक्षिति यदाक्यं वदन्ति
क्षितिदेवताः” आ० त० पराशरः ।

क्षितिधर पु० क्षितिं धारयति धृ-णच् अच् ह्रस्वः । १प-
र्वते “क्षितिधरपतिकन्याह्ववादनाः करेण” कुमा० ।
“कुम्भ्यासुक्तिदिग्गजेषु च हला० [राजनि० ।

क्षितिनाग पु० क्षितजातो नागः । उपरसभदे भूनागे
क्षितिनाथ पु० क्षितं पति पा-क । भूपाले राजनि “क्षितिपः
क्षयितोऽन्तः” माघः । “क्षितिपसमाजमगात् स्वयं-
वरस्यम्” रघुः । “अहंयुनाऽयुध क्षितिपः शुभंयुः” भट्टिः ।

क्षितिपाल पु० क्षितं पालयति पालि-अण् उ० स० । मही-
पालके राजनि “शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालसूचैः” रघुः ।
यवुल् । “क्षितिपालकोऽप्यत्र । “क्षिताक्षतेभ्यः क्षितिपालभा-
गश्च” भट्टिः । “क्षितिपालं भजन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि

भ्यः क्षितिपालभागश्च” जय० । अत्र शब्दक० क्षिति-

पालभाक्शब्दस्य राजार्थकत्वकल्पनमतीव प्रामादिकम् ।

क्षितिपुत्र पु० क्षित० । १मङ्गल्यप्ते २नरकासुरे च तयोस्तत्-
पुत्रत्वकथा आचनेयशब्दे ८२६ पु० कुजशब्दे २०६० पु०
दर्शितां “स मातुषेण मानेन क्षितिपुत्रः (नरकासुरः)
शतं सभाः” कालिकापु० २८० । क्षितितनयादयोऽप्यत्र ।

क्षितिभृत् पु० क्षितं विभर्त्ति धारयति पालयति च धारण
पोषणयोः क्षिप् । भूधरे १पर्वते “क्षितिभृद्वक्षिति-
कस्यकीर्णहृक्कः” भट्टिः । २महीपाले राजनि । “अधुना
धनैः क्षितिभृतेऽतिभृताः” किरा० भूभृतादयोऽप्यत्र ।
“प्रमथितभूभृतः प्रतिपदं मथितस्य भृशं महीभृता” माघः ।

क्षितिरन्ध्र न० क्षित० । गर्ते शब्दचि० ।
क्षितिरुह पु० रोहित रुह क ७त० । वृक्षे हेम० । “क्षि-
तिरुहपल्लवपुष्पकस्य पूरे” माघः ।

क्षितिवदरी स्त्री क्षितौ सक्ता वदरी । भूवदर्याम् राजनि०
क्षितिवर्द्धन त्रि० क्षितं वर्द्धयति वृध-णच् ल्यु । कृते
शवे त्रिका० । “करोमि क्षितिवर्द्धनम्” भट्टिः ।

क्षितिव्युदास पु० क्षितिं व्युदस्यति वि+उङ्+अस-अण्
उ० स० । गर्तस्थस्य हे शब्दचि०

क्षितीश पु० क्षितिमीष्टे ईश-अण् । भूमीश्वरे न्ये “आससुद्र-
क्षितीशानाम्” रघुः “पश्यध्वं मे धीर्यमस्य क्षितीशाः”
भा० व० १६२ अ० । १दिष्णो च “देवकोनन्दनः क्षिती-
क्षितीशः पापनाशनः” १दिष्णु स० ।

क्षितीश्वर पु० क्षित० । भूमीश्वरे न्ये “तदानमं कृतसुरभि-
क्षितीश्वरः” “कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः” रघुः ।

क्षित्यदिति स्त्री क्षितौ अदिति । क्षितौ अदितेरवतारे
देवक्यां बहुदेवपत्न्याम् । तत्कथो च हरिद० ५६ अ० ।
“या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते
तस्य वै मायौ सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स
गोपत्वे कश्यपो भुवि रस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्ते-
जसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति
भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मधुरायास्त्वदूरतः ।
तत्प्राप्तौ गोष्वभिरतः वंशस्य करदायकः । तस्य मायै-
द्वयस्यैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव-
बहुदेवस्य धीमतः । तत्प्रावतर लोकानां भावाय
समुत्पन्न ! ” । १दिष्णु० प्रति ब्रह्मोक्तिः ।

क्षित्वन् पु० क्षि-क्विप् लृक् च । वायौ उज्ज्वलदन्तः
क्षिद्र पु० क्षिद्र-लृक् । १रोगेऽसूयैर्विषाये च संक्षिप्तसं० ।
क्षिप प्रेरणे कृता० उ० स० अनिट् । क्षिपति-ते कृत्वा-

असीन् अक्षिन् । चिच्चेप चिच्चेपे । चिप्नः क्षेपकः ।
 क्षेप्रा क्षिप्ता क्षिपः क्षिपन् । “क्षिप्येकेन वेगेन पञ्च-
 वागशतानि च” भा० व० १०१८श्लो० । “सुशर्मा साय-
 कांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः” भा० वि० ३३श्ल० ।
 “पदाङ्गुलेन चिच्चेप संपूर्णं दशयोजनं” रामा० ११११अ०
 “यश्च क्षिप्तिं शक्तिञ्च स एकोन भविष्यति” भा० आ०
 ६७श्ल० “स यत् काष्ठं दृश्यं वापि शिलां वा क्षेप्यते
 भवि” भा० व० २८१अ० “चिच्चेप मारीचोरसि” रामा०
 वा० ३२श्ल० । आक्षेपे च “चिच्चेप च स तं धीमान्
 वाग्भिरुपामिरच्युतम्” भा० आ० १५श्ल० । प्रेरणे
 कृत्वा स्वार्थे च णिच् क्षेपयति ते अचिच्क्षिप्-त
 अक्षिप्-अच्यतक्षेपे । “सन्धिस्तुतुपिष्टं क्षिष्टं विवर्तित
 मवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम्” अति-
 क्षिप्ते द्वयोः सन्धोरतिक्रान्ता वेदना” सुश्रुतः ।
 अवि-तिरस्कृतं “तस्मादेतैरचिक्क्षिप्तः सहेतासंस्वरः सदा”
 ऋतुः । “त्वं नाघिक्षेप्सुमर्हसि” भा० व० ६६श्ल० ।
 अधिक्षेपशब्दे विवर्तितः । [अधिक्षेपशब्दे विवर्तितः
 अव+अधःक्षेपणे “अवक्षिप दिवो अग्रमानसु” ऋ० २,५३,५
 आ+ आकर्षणे “आक्षिप्य केशान् वेगेन बाह्वोर्जपाह पाण्डु-
 वम्” भा० वि० ७५०श्लो० । भर्त्सने । आक्षेपशब्दे
 ६०२४० विवर्तितः । “आक्षिपन् प्रभां भानोः” भा० आ०
 ११०२ । “आक्षिप्त तोमिव प्रभां शशिनः स्तेन तेजसा” भा०
 व० २१४७श्लो० । [कुमा० ।
 परि+आ+आक्षेप्य बन्धने । “पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धम्”
 उद्+जड्+क्षेपणे । “बलिमाकाश उत्क्षिपेत्” मनुः “शिर
 उत्क्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत्” भा० आ० ११२६श्लो०
 उत्क्षेपणशब्दे १०८६ श्लो० विवर्तितः
 नि+नितरां क्षेपणे निधाने च । “अक्ष्णू भूमौ श्वाण्डाल
 वायसेभ्यश्च निक्षेपेत्” याज्ञ० । गात्राणि कान्तासु च नि-
 क्षिपन्तः” रामा० ५१११ निक्षेपशब्दे विवर्तितः
 निस्+निक्षेपेण क्षेपे । “मक्षिकावृणजातस्य निःक्षिपन्ति
 यदा कसीत्” सुश्रुतः ।
 परि+परितः क्षेपे । “गङ्गास्त्रोतःपरिक्षिप्तम्” कुमा० ।
 प्र+प्रकर्षेण क्षेपे “नाभेभ्यः प्रक्षिपेदग्नौ” मनुः
 प्रति+प्रतिरूपक्षेपे । “अन्तः सिराणां श्वसनः स्थितोर्ध्वं
 प्रतिक्षिपन्” सुश्रु० । अधिक्षेपे निवारणे प्रेरणे च
 वि+विशेषेण क्षेपे “विक्षिप्यमाणाः धनुषा नरेन्द्राः” भा० आ०
 ७०२२श्लो० । बाहुकृते उन्नादे, विक्षिप्तचित्तः । योगा-

नरायणकरणे चित्तवृत्तेरन्यत्र सञ्चारे च “अस्वसुखस्वनव-
 च्छब्दनेन चित्तवृत्तेरन्यालम्बनं चिच्चेपः” वेदानुसा०
 “लघे संबोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः” तत्त्वस्था
 कारिका

सम्+स्यक्क्षेपे विक्षीर्णस्य सङ्कोचापादने व्यापारे “आतपा-
 त्वयसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः” रघुः । “संक्षिप्तैः प्रति-
 संस्कृतैः” अमरः । “संक्षिप्तसारमाचरे” संक्षिप्ता०

क्षिप प्रेरणे दिवा० प० सक० कनिट् । क्षिप्यति-ते च क्षे-
 प्यीत् । चिच्चेप । “शत्रुघ्नान् युधि हस्तिभोगिनीन्
 क्षिप्यन्नक्तिमान्” “वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिपदक्षिपद्गौड-
 मन्द्रजित्” भट्टिः ।

उपसर्गभेदेनार्थविशेषः तौदादिकवत् ।

क्षिप् स्त्री क्षिप-क्षिप् । अङ्गुलौ निरु० । “दश क्षिपः पूर्वा
 सोमजीजनन्” ऋ० ३,२३,३, हलन्तत्वात् वा टाप् ।
 “हिम्वन्ति धीराः दशभिः क्षिपाभिः” ऋ० ६,६७,५७,

क्षिप द्वि० क्षिप-क । क्षेपके । भावे भिद० अङ् टाप् ।
 क्षिपा । २क्षेपणे स्त्री ।

क्षिपक द्वि० क्षिप-क क्षिपः ततः अज्ञातादौ कत् । क्षेपके
 स्त्रियां टापि क्षिपका० नाट इत्त्वम् । ततः निर्वात्तादौ
 प्रेक्षादि चतुरर्थ्यम् इति । क्षिपकिन् तन्निर्वात्तादौ द्वि०
 स्त्रियां ङीप् ।

क्षिपकादि पु० पा० उक्ते क्वापि इत्त्वनिषेधनिमित्ते शब्द
 गणभेदे स च गणः । क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका
 करका चटका अवका लङ्का अलका कन्यका ध्रुवका
 एडका आकृतिगणः ।

क्षिपण न० क्षिप-भावे वा० क्युन् । क्षेपणे जटा०

क्षिप(णि)णो स्त्री क्षिप्यतेऽनवा क्षिप-अनि किञ्च वा ङीप् ।
 १नौकादण्डे (दांड) अमरटीका । कर्मणि अनि ।
 २जालभेदे श्यायुधे च उज्ज्वल० ४वर्द्धि शब्दचि० ।
 ५अध्वर्युः संक्षिप्तासा० । भावे अनि । ६क्षेपणे “उ-
 तस्य वाजी क्षिपणिं तुरग्यति” ऋ० ४।४०।४, इमा-
 सुदाहृत्य “क्षिपणिं क्षेपणम्” इति २।२८ निरुक्तोक्तम्
 क्षिपण्य पु० क्षिप-अनुङ् । १वाते तिका० २व्याधे “सृगोद्व-
 क्षिपयोरीयमानाः” यजु० १७।६४ । “क्षिपणोः क्षिप-
 ति हिनस्ति क्षिपण्यर्थावः” वेददी०

क्षिपण्य पु० क्षिप-कन्युच् । १वसने उज्ज्वल० २देहे पु०
 ३सुरभिगन्धे पु० इतद्वत् त्रि०भेदि०

क्षिपति(स्ति) पु० क्षिप-भा०करणे अति(स्ति) । बाह्वी निघ०

क्षिप्र त्विं क्षिप्र-क्त। १ प्रेरिते, २ त्यक्ते, ३ विकीर्णं ४ अवज्ञाने,
५ रागद्वेषादिवशाद्विषयासक्ते चित्ते, ६ वायुरोगयस्ते च ।
७ निहिते निधानरूपेण स्थापिते “क्षिप्रः समीरैः सरितां
पुरः पतत्” “केशरी निष्ठुरक्षिप्रस्रग्गूधो मृगाधिपः”
भावः “तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्रा हता अपि”
भाग० २।१८।४८ “क्षिप्रा अवज्ञाताः” श्रीधरः । “आलस्यं
क्षिप्रचित्तताम्” भा० सं० ५ अ० । “कृतस्य भेषजमथो
क्षिप्तस्य भेषजीम्” कथ० ६।१०६।१८ रात्रौ स्त्री हला०
क्षिप्तकुक्कुर पुंस्त्री कर्म० । अलर्के (क्षेपा कुक्कुर) स्त्रियां
ङीप् ।

क्षिप्तयोनि त्विं क्षिप्रा योनिर्मातृरूपोत्स्थानमस्य । क्षिप्र-
मातृके स्वभर्त्तृनासक्तमातृके । “क्षिप्तयोनिरिति चैके”
आश्व० गट० सू० १, २३, १८ “क्षिप्तयोनिरास यस्य माता
स्वभर्त्तरि नावतिष्ठते” नारा० वृत्तिः । तस्य (तत्कर्तृ-
कम्) आर्त्तचिञ्च न कार्यमित्यनुषङ्गः

क्षिप्र त्विं क्षिप्र-क्तु क्षुब्धं न शयत्म् । क्षेपणशोले त्विं
क्षिप्र न० क्षिप्र-रक् । १ श्रीमे क्रियाविशेषणत्वे लोबता “क्षिप्रं
ततोऽध्वन्यतरङ्गयायी” भट्टिः । २ तद्वति त्विं “अति क्षिप्रेव
विध्यति” ऋ० ४।८।८ “पुष्याश्विन्यभिजिद्वस्ता लघु क्षिप्रं
गुरुस्तथा” ज्यो० उक्ते पुष्यादिषु शनक्षतेषु “रिक्ताभौ-
मघटान् विना च विषयी मितध्रुवक्षिप्रमे” सुङ्ग० चिं
४ श्रीमगे त्विं “वृद्धज्येन क्षिप्रेण धन्वना” ऋ० ३।२४।५।
ततः अतिशयने इहन् ईयसुक् रलोपे गुणः । क्षेपिष्ठ
क्षेपीयस् अतिशयशोघे त्विं “वायुवै क्षेपिष्ठा देवता”
श्रुतिः इयसुनि स्त्रियां ङीप् । क्षेपीयसी ।

क्षिप्रकारिन् त्विं क्षिप्रं करोति क-णिनि । (चालाक)
शो क्रियाकारके ।

क्षिप्रपाकिन् पुं क्षिप्रं शीघ्रं पच्यते पच-बा० घिणुन् ।
(गन्धभादिलया) १ द्रुमभेदे रत्नमा० । २ शीघ्रपाकवति त्विं
क्षिप्रहोम पुं क्षिप्रं हूयते ऊ-ञन् । सायं प्रातःकर्त्तव्ये होमे
तद्विधतिः सं० तं “द्विविधा होमा याज्ञिकप्रसिद्धाः
क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं हूयन्त
इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः । तन्त्रहोमाश्च परि-
सूहनवर्हिस्तास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः । अत्र ये ससिद्ध-
विष्ठास्तन्त्रहोमाः यश्च सुखप्रसवार्थं सोष्यन्ती होमस्तेषु
येषाञ्च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीनामेतदिष्ट्वाख्यं द्रव्यं उपरि
पश्चात् अथ इध्मानुकल्पयेत इत्यनेन सूत्रेणोक्तं तेषु वा
तत्सदृशेषु क्षिप्रहोमेषु इध्मास्य निवृत्तिर्भवेदिति” ।

तत्र विशेषमाह व्यासः “दग्धे गृहे न कुर्वीत क्षिप्रहो-
मे त्विदं द्रव्यम्” इयं परिसमूहनमास्तरणं चेति । “विरूपं च
च न जपेत् प्रणवञ्च विवर्जयेत्” “क्षिप्रहोमेषु अब्राह्मणेषु
सायं प्रातःशेषपुत्रीहोमादिषु ब्राह्मणम्” इमं स्तोममर्हते
इत्यादिमन्त्रकरणं वा परिसमूहनं न कुर्वीत्” ।

क्षिया स्त्री क्षि-क्षये भावे भिदा० अङ् । १ अपचये अमरः
२ धर्मव्यतिक्रमे सि० कौ० “हेति क्षियायाम्” “क्षियाशीः
प्रयोगेषु तिङाकाङ्क्षम्” पा० “क्षयायां धर्मव्यतिक्रमे
सि० कौ० यथा “स्वयं ह रथेन याति इषाध्यापं पदातिं
गमयति” उदा० अत्राद्यतिङ् श्रुतः ।

क्षिव निरसने भा० पर० सक० सेट् । क्षेवति अक्षेवीत् ।
क्षिचोव उद्दिट् । क्षिवित्वा ऋत्वा ऋतः ऋतिः । निर-
सनं फूत्कार इति भट्टमल्लः सुखेन श्लेष्मादेर्वसनमित्यन्ये
क्षिव निरसने दिवा० पर० सक० सेट् । क्षीव्यति अक्षेवीत्
क्षिचोव । उद्दिट् क्षेवित्वा ऋत्वा ।

क्षी हिंसायां भा० उभ० सक० अनिट् । क्षयति-ते अक्षेवीत्
अक्षेष्ट । क्षिचय क्षिचये [क्षिचीज

क्षीज अत्यक्तशब्दे भा० पर० अक० सेट् । क्षीजति अक्षीजित्
क्षीजन न० क्षीज-भाषे ल्युट् । क्षीकवंशशब्दे हेम० ।

क्षीण त्विं क्षि-क्त । १ दुर्बले, २ क्षामे च “अष्टमांशे चतुर्दश्याः
क्षीणोभवति चन्द्रमाः” ऋन्दो० । “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं
विशन्ति” श्रुतिः

भावप्र० वातादिक्षयभेदेन क्षीणभेदास्तल्लक्षणादिकरुक्तम्
“वातक्षयेऽल्पक्षेपत्वं मन्दवाक्यं विरुजता । पितृक्षयेऽधिकः
श्लेष्मा वक्रिमान्द्रा प्रभाक्षयः । सन्धयः शिथिलासूक्ष्मा
रौक्ष्णन्दाहः कफक्षये । हृत्पीडा कण्ठशोथोऽथ त्वक्
शून्या तङ् रसक्षये । सिराः क्षया हिमाम्नेच्छा त्वक्-
पाण्ड्यं क्षयेऽसृजः । गरुडौष्ठकम्भरास्त्ववक्षोजरः
सन्धिषु । उपस्थशोथपिण्डेषु शुष्कता गात्ररुक्षता ।
मेदीधमन्यः शिथिलाः भवेयुर्मांसरुक्षये । म्लीहाभि-
रुद्धिः सन्धीनां शून्यता तल्लक्षता । प्रार्थना क्षिप्र-
मांसस्य लिङ्गं स्थान्नेदसः क्षये । अस्थिशूलन्तनौ रौक्ष्यं
नखदन्तलुटितथा । अस्थिक्षये लिङ्गमेतद्वैद्यैः सर्वै-
रुदाहृतम् । रुक्ताल्पत्वं पूर्वं भेदस्तोदः शून्यं त्वनस्थिति ।
लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये । रुक्क्षये
रतेऽशक्तिर्यथा शेषसि सुक्क्षयोः । चिरेण रुक्क्षयः
स्थाल्यो रक्ताल्पशुक्रता । अथौजःक्षयस्य निदानमाह
“ओजः संक्षीयते कोपाक्षिन्नाशोकश्चमादिभिः । रुक्षतो

क्षीणकटुकैः कर्षणैरपरैरपि । अथ क्षीणौज आदीनां लक्षणमाह । “विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णंचित्तयेद्व्यथितेन्द्रियः । अथ्युत्थानोन्मना रुक्षः क्षामः स्यादोजसः क्षये । पुरीषस्य क्षये पाश्वे हृदये च व्यथा भवेत् । सशब्दस्थानि-लस्योर्ध्वगमनं कुक्षिसंघटितः” । कुक्षिसंघटितः उदरसङ्कोचः “मूलक्षयेऽल्पमूलत्वं वसौ तोदश्च जायते । स्वेदनाशे त्वचो रौक्ष्यञ्चक्षुरपि रुक्षता । स्तब्धश्च रोक्कूपाः रुर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् । आर्तवस्य स्वकावे चाभावस्तस्याल्पताय वा । जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्तवक्षेत्रे । अभावः स्वल्पता वा स्यात् स्वप्रस्य भवतस्तथा । स्नानौ पयोधरावेतल्लक्षणं स्तन्यसंचये । अनुक्षतो भवेत् कुक्षिर्गर्भस्यासन्दनन्तथा । इति गर्भक्षये प्रादूर्लक्षणं समुदाहृतम्” । अथ क्षीणानां धातुदोषमलानां वर्जनमाह । “तत्तत्संवर्द्धनाहारविहारातिनिषेवणात् । तत्तत् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति । ओजस्तु वर्द्धते नृणां सुस्निग्धस्वादुभिस्तथा । हृद्यैरन्यैर्विशेषात् क्षीरमांसरसादिभिः” । अन्यञ्च “दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः । तत्तत्संवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति । यद्यदाहारजातन्तु क्षीणः प्रार्थयते नरः । तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति” । तत्र केन क्षीणः किञ्चाङ्गतीत्याकाङ्क्षायामाह “कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च । यवसुन्नप्रियङ्गूश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति” । पित्तक्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह “तल-मापकुलत्यादिपिष्टक्षविलितन्तथा । अस्तु गुक्ताश्लतक्राणि काङ्गिकञ्च तथा दधि । कटुश्लवणोष्णानि तीक्ष्णक्रोधं विदाहि च । समयं देशसृणञ्च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । मधुरस्निग्धशीतानि । लवणान्तुगुरुणि च । दधि क्षीरं दिवास्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्भोर्जातिशिशिरं सुष्ठु । रात्रिनिद्रां हिंसं चन्द्रं भोक्तुञ्च मधुरं रसम् । इक्षुं मांसं रसं मन्यं मधुसर्पिर्गुडौदनम् । द्राक्षादाडिमशुक्तानि स-स्नेहलवणानि च । रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । अजानि दधिसिद्धानि षाड्वंशं बह्वनपि । स्थूलक्राव्यादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति” । षाड्वंशं मधुरास्नादिरससंयोगाचिताः शुद्धप्रभृतयः । “मेदःसिद्धानि मांसानि आभ्यानूपौदकानि च । सञ्चाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम् । स्वा-

दन्तसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंससारसयोस्तथा । आभ्यानूपौदकानाञ्च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । यवाक्षं यावकाक्षञ्च शाकानि विविधानि च । मसूरभापयूपञ्च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । पेयसिक्कुरसं क्षीरं ससुडं वदरोदकम् । मूलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति तपुसेर्वारुकाणि च । अभ्यङ्गोद्वर्तने मद्यं निवा-तशयनासने । गुरु प्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । कटुश्लवणोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च । फलशाकानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यार्तवक्षये । सुराशाल्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करानथा । आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । शृगाजाविवराहाणां गर्भान्वाङ्क्षति संछतान् । वसाशूल्यप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिचये” ।

क्षीणचन्द्र पु० कर्म० । उभयपक्षयोरष्टमीमध्यस्थे चन्द्रे “कृष्णमोदलादूर्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदलम् । तावत्कालं शशी क्षीणः पूर्णस्ततोपरि स्मृतः” ज्यो० ।

क्षीणाष्टकर्मन् पु० क्षीणान्यष्ट कर्मणिप्रत्ययः । जिने हेम० अर्हच्छब्दे १८३७० विवृतिः “अष्टकर्मक्षयान्मोक्षः” “क्षीणाष्टकर्मणोऽस्ति” इति तत्त्ववाक्यम्

क्षीव(व) मदे भा० आत्म० अक० सेट् क्षीव(व)ति अक्षीवी(वी)त् । चिक्क्षीव(व)

क्षीव(व) ति० क्षीव(व)-क्त नि० । मत्ते । “क्षीवाः(वाः) कुर्वन्ति हास्यञ्च कलहं च तथाऽपरे” रामा० सु० ६०० ।

क्षीर पु० न० क्षि-क्रन् दीर्घश्च, घस-अदने ईरन् किञ्च उपधा-लोपे चर् वा अर्द्धर्चा० । १३७२ जले अमरः ३ सरलद्रव्ये शब्दच० । “आसप्ररात्रं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते । परतो ओरटं विद्यादप्रसन्नं कफालकम्” रत्नमा० । क्षीरवर्गशब्दे विवृतिः “शाकाश्लपलपित्याककुलत्यलवणा निषैः । करीरदधिसाधैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते । स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् । दीप्राग्निं कुरुते सन्दं सन्दाग्निं नष्टमेव च । क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतपः तपञ्च नैतल्लवणं साड्यम् । पिष्टाक्षस्त्रावय-कमापसुदुग्गोषातकीकन्दफलादिकैश्च” । “मत्स्यमांसगु-डसुदुग्गमूलकैः कुष्ठितां वृहति सेवितं पयः । शाकजा-स्त्रवरसादिसेवितं मारयत्यबुधसाशु सर्पवत्” वैद्यके द्रव्यान्तरसंयोगे तत्त्ववर्च्यतोक्ता ।

“धेस्त्वानादिनिष्क्रान्तां धारं क्षीरस्य योनरः । शिरसा प्रतिष्ठञ्छति स पापेभ्यः प्रमुच्यते” वरा० पु० “येषु क्षीरवहा

नद्योद्धताः पायसकदेमाः । तान् लोकान् पुरुषा यानि
चौरमुपनका हरेः । आह्लादं निर्वृतिं स्वास्थमारोग्यं
चालुपताम् । सप्तजन्मस्वप्नोति चौरस्नानपरोहरेः ।
दध्यादोनां विकाराणां चौरतः सम्भवो यथा । तथैवा-
शेषकामानां चौरस्नानसत्तमम् । यथा च विमलं चौरं
यथा निर्वृतिकारकम् । तयास्व विमलं ज्ञानं भविष्यति
फलप्रदम् । ग्रहालुक्कृतं पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः चौरमुपनतोषितः । सुशैत्य
सिग्धतामेति दृष्टिमात्रे प्रसीदति । इतश्चोरेण देवेशे
सूयते मधुसूदने । वज्रं पुं क्रियायोगनामाध्याये ।
तत्पात्रविधिः भावप्र० । “चौरमष्टगुणं द्रव्यात् चोराचौरं
चतुर्गुणम् । चोरावशेषं तत्पौत्रं शूलभामोद्भवं जयेत्”

चौरक पु० चौरमिव कायति कै-क । चौरमोरटलतायाम्
रत्नमा० । [दृष्टे रत्नमा० ।

चौरकञ्चु स्त्री चौरं कञ्चुक मिव त्वगस्य । चोरीश
चौरकण्ठ पु० चौरं कण्ठे यस्य । स्तनस्ये बालके ।

चौरकन्द पु० चौरमिव कन्दोयस्य । चौरविदार्याम्, जटा-
धरः शचीरयस्त्रां स्त्री राजनि० । “चौरकन्देद्विधा
प्रोक्तो विनालश्च सनाढ्यः” राजनि० ।

चौरकाकीलिका स्त्री चौरमिव शुभा काकोली । चौर-
विदार्यां भावप्र० काकोलीशब्दे १८५४ दृश्यम् ।

चौरकाण्डक पु० चौरान्वितं काण्डं यस्य कम् । चौरही-
दृष्टे, शर्कटश्च च असरः ।

चौरकाठा स्त्री चौरप्रधानं काष्ठमस्याः । वटीदृष्टे राजनि०
चौरकोट पु० इत० । दुग्धजाते कीटभेदे हारा०

चौरक्षव पु० चौरं क्षयति क्षु-अच् । दुग्धपाषाणे राजनि०

चौरखर्जूर पु० चौरवत् खादुः खर्जूरः । पिण्डखर्जूरे

चौरघृत न० चोरावस्थाय उद्धृत घृतम् । मथितदुग्धजाते
घृते “चौरघृतं पुनः संघ्राह्यं रक्तपित्तभ्रमसूक्ष्माप्रशमनं
नेत्ररोगहितञ्च” सुश्रुते तद्गुण उक्ताः “द्राक्षारसं चौरघृतं
पिबेद्वा” सुश्रुतः [भावे लि०

चौरज न० चौराज्जायते जन-ड । इदं हि हेम० २ दुग्धजात-

चौरतेल न० चौरपक्वं तैलम् । सुश्रुतोक्ते तैलभेदे “द्रोणेनकाय्य

पादांशश्चिद्वयमार्थं परिस्त्राय्य तैलेनेक्षिष्य पुनर्गन्धवधि-
शयेत् ततस्तैलं चौरालुगतमवमार्थं शीतोभूतमभिमन्नी-
यात्तत्र यः भो ह उन्तिष्ठेत्तदादाय मधुरौषधसहाचौरयु-
क्तं विपचेदेतत् चौरतैलमर्दतातुराणां पानाभ्यङ्गादिपू-
ष्यम् । तैलहीनं वा स्त्री सुपिर क्षतर्षणमिति ।

चौरदल पु० चौरं दले यस्य । अर्कदले (आकन्द) राजनि०
चौरद्रुम पु० चौरप्रधानोद्रुमः शा०त० । अश्वत्यदृष्टे राजनि०
चौरधि पु० चौरं धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि । चौरस-
सुद्रे चौरनिधिरप्यत्र । “इन्दुः चौरनिधाविव” रघुः
चौरधेनु स्त्री चौरनिर्मिता धेनुः । दानार्थकल्पितचौर-
विहितधेनुम् तद्विधानादि हेमा० दा० ख०स्क पु०यथा
“चौरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! । अलुलिप्ते
महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ! । गोचर्ममातसानेन कुशा-
नास्तीर्य सर्वतः । तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णा-
जिनं बुधः । तत्रोपरि कुण्डलीकां गोमयेन कतमपि ।
चौरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थींशेन वत्सकम् । सुवर्ण-
सुखशृङ्गाणि चन्दनायुक्ताणि च । प्रशस्तपत्रम्भरणं
तिलपात्रोपरि न्यसेत् । सुखं सुदुर्मयं तस्या जिह्वा श-
र्करया तथा । फलप्रशस्तदन्ताञ्च सुक्ताफलमयेक्षणम् ।
इक्षुपादं दर्भरोमां सितकण्ठलकम्बलाम् । ताक्ष्युष्टं कां-
स्यदोहं पट्टसूत्रमयं तथा । प्रकृष्टं नृपशार्दूल ! बन्वी-
तमयस्तनीम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां पञ्चरत्नमयीं भुवि ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् । सप्तवी-
हिसमायुक्तां दिक्षु सर्वांस्तु प्रक्षिपेत् । एवं लक्षणसंयुक्तां
चौरधेनुं प्रकल्पयेत् । आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः
समञ्चयेत् । धूपन्दीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा रुद्रिकाकर्णपत्रकैः । पादको-
पानहं कृत्वा दत्त्वा दानं समर्पयेत् । अमेनैव तु मन्त्रेण
चौरधेनुं प्रकल्पयेत् । या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि
नरपुङ्गव ! । आयायसेति मन्त्रेण चौरधेनुं प्रदापयेत् ।
शृङ्खलामि त्वां देवि ! भक्त्या ग्राहको भन्तुसुहरेत् । एवं धेनुं
प्रादायाथ चोराहारोदिनं चरेत् । त्विरात्रन्तु पयोभक्षो
ब्राह्मणो राजसत्तम ! । दीयमानं प्रपश्यन्ति ते यानि
ग्रन्थां गतिम् । एतां हेमचन्द्रस्य शतेनाथ स्वशक्तिः ।
शतार्द्धमथ वायुर्द्ध, तथैवार्द्धं यथेच्छया । दत्त्वा धेनुं म-
हाराज ! शृणु तस्यापि तत्फलम् । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु
रुद्रलोके महीयते । पिष्टपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो-
भवनं व्रजेत् । दिव्यं विमानसामूहो दिव्यगन्धालुलेपनः ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति । द्वाद-
शादित्यसङ्काशं विमानैर्वरमण्डितैः । शीतवादित्रनिर्घोषै-
रपसरोगणसेवितैः । तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुसा-
युज्यतां व्रजेत् । य इदं शृणुयाद्राजन् । पठेद्वा भक्तिभा-
वितः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति”

क्षीरनाश पु० क्षीरं नाशयति नश-णिच् अण् उप०स० ।
शश्वोऽकृच्छ राजनि० तद्वदुग्धयोगादन्यदुग्धस्य अन्यं
लोकसिद्धम् ।

क्षीरनीर न० क्षीराक्तं नीरमिव । १ आलिङ्गने शब्दमा० आलि-
ङ्गने हि क्षीरनीरयोर्विव संसर्गो भवति । समा० द्व० २ क्षीरनीर-
समाहारे न० “क्षीरनीरसंभित्वं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
तत्र नीरं क्षीरयति” वेता० क्षीरमिव नीरम् । ३ क्षीरतुल्ये
जले न० क्षीरनीरं धीयतेऽत आ-आधारे कि । क्षीर-
धि दुग्धसमुद्रे पु० ।

क्षीरपत्रि० क्षीरं पिबति पा-क । दुग्धपायिनि बालक
भेदे पु० “तत्तोनघोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीर-
पाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः
द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादाः” सुश्रु०
“क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां
क्षीरपाः केचित् भवन्ति कुलवर्जनाः” भा० आनु० १२५ अ०
क्षीरपर्षिन् पु० क्षीरयुक्तं पर्षन्मस्यस्य इति । अर्कदन्ते राजनि०
क्षीरपर्णी स्त्री क्षीरं पर्षन्मस्यस्य गौ० डोण् । अर्कदन्ते शब्दचि०
क्षीरपलाण्डु पु० क्षीरमिव शुभ्रः पलाण्डुः । श्वेतपलाण्डौ
स्निग्धोरुचिष्यः स्थिरवातुकर्ता बल्योऽस्त्रमेधाकर
पुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः स्वादिपित्तशस्तः सपिच्छलः क्षीर-
पलाण्डुरुक्तः” सुश्रुते तदुगुणा उक्ताः ।

क्षीरपाण पु० पीयते पा-कस्मिन् ल्युट् क्षीरं पानंयस्य
“पानं देशे” पाणत्वम् अत्र देशः देशस्याधिजनपरः ।
१ उशीनरवासिजने सि० कौ० “वा भावकरणयोः” पा० भावे
करणे च ल्युटि वा णत्वम् इत० २ तत्पानकरणे त्रि० ।
३ तत्पानपात्रां स्त्री डोण् । ४ दुग्धस्य पाने न० ।

क्षीरभृत पु० क्षीरेण भृतः । दुग्धमात्रभृतिके गोपाले
भृत्यभेदे । “गोपः क्षीरभृतोयस्तु स दुह्याद्गतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः” मनुः
“यो गोपालस्तेषां भृत्यः क्षीरेण भृतो न भक्तादिना स
स्वाम्यनुज्ञया दशभ्योगोभ्यः अष्टासेकां गां भृत्यं दु-
ह्यात् सा भक्तादिरुहते गोपाले भृतिः स्यात् । एव-
ञ्चैकगव्यक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम्” कुल्लू०

क्षीरवर्ग पु० इत० सुश्रुतोक्ते क्षीरभेदसंघे यथा
“गव्यमाजन्तया चोष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्व-
वाश्वैव नार्याश्च करेणूनाञ्च यत्तयः । तत्त्वनेकौषधिर-
सप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं
क्षौद्रं सरं मृदु । सर्वं प्राणभृतां तस्मात्प्राण्यक्षीरमि-

होच्यते । तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जा-
तिसात्वयात् । वातपित्तशोणितमानसद्विकारेष्वविरुद्धम् ।
जीर्णञ्चरकासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रमसद-
दाहपिपासाहृदस्तिपाण्डुरोगपृक्क्षणीदोषार्शःशूलोदाव-
र्त्तान्तिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भास्त्रावरक्तपित्तश्रम-
हरं पाप्मापहं बल्यं दृढ्यं वाजीकरणं रसायनं
मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं
दृढ्यं वमनं विरेचनञ्च तल्लगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमि-
ति बालवृद्धतत्क्षीणानां जुह्वायव्यायामकर्षितानाञ्च
पथ्यतमम् । गोक्षीरमनभिस्थन्दि स्निग्धं गुरु रसाय-
नम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीव-
नीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् । गव्यतल्लगुणं
त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं लघु संप्राहि-
श्वासकासास्त्रपित्तनुत् । अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्त-
निषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्यायामात्मव्याधिहरं पथ्यः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौघं स्वादुरसं लघु । शोफगुल्-
मोदराशौघं क्षमिकुडविषापहम् । आविकं मधुरं
स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् । पथ्यं केवलवातेषु कासे
ज्वानिलसम्भवे । महाभिस्थन्दि मधुरं माहिषं वज्रि-
बाशनम् । निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णं चैकशफं बलप्रं शास्त्रावातहरं लघु । नार्यास्तु
मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् । नस्याश्चेत्तनयोः
पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् । हृत्तिष्ठा मधुरं दृघप्रं क-
षायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुषप्रं बल-
वर्द्धनम् । प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम् शीत-
लम् । रात्रौ शोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् । वातानुलोमि
आन्तिघ्नं चक्षुषप्रं चापराक्लिकम् । पयोऽभिस्थन्दि गुर्वी-
भं प्रायशः परिकीर्तितम् । तदेवोक्तं लघु तरमनभि-
स्थन्दि वै श्रुतम् । वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि
तद्धितम् । धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिश्रुतं सर्वं गुरु दृढ्यञ्चोच्यते । अनिष्टगन्धम-
श्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् । वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च
विश्रयितं भवेत्” । भावप्र० अत्रविशेष उक्तस्तत्रैव दृश्यं ।

क्षीरमोरट पु० क्षीरवत् स्वादुः मोरटः । मोरटभेदे मोरट-
शब्दे विष्टतिः । “क्षीरमोरटमधूलिकाकुप्राण्डप्रभृतीनि
समासेन मधुरोवर्गः” सुश्रु० सा च पीलुपर्णीत्येके ।

क्षीरलता स्त्री क्षीरप्रधाना लता । क्षीरविदार्याम् राजनि०

क्षीरवत् पु० क्षीरमिव निर्वाणोऽस्त्यस्य मतप् सस्य वः१ अश्वत्थादौ
 श्वेतनिर्वाणसंयुक्ते वृक्षे । २ दुग्धयुक्ते त्रि० “अपूपवान् क्षीर-
 वांश्चरुमेहसादत्” अथ० १८।४।१६ स्त्रियां ङीप् । सा च
 ७ नदीभेदे “ततः क्षीरवतीं गच्छेत् पुण्ड्रं पुण्ड्रतमेष्टं ताम् ।
 पिष्टदेवाचर्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ अ०
 क्षीरवल्ली स्त्री क्षीरा क्षीरवती वल्ली । क्षीरविदार्याम् राजनि०
 क्षीरवारि पु० क्षीरमिव वारि यस्य । क्षीरसमुद्रे
 क्षीरवारिधि पु० क्षीरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आवारे
 कि ! क्षीरसमुद्रे क्षीरसिन्धुः श्रुतयोऽप्यत्र
 क्षीरविक्रति स्त्री इत० (क्षीरसा) कूर्चिकायाम् अमरः
 क्षीरविदारि स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा विदारि । १ श्वेतभूमिकु-
 ष्माण्डे शब्दाच्च० क्षीरप्रधाना विदारि । २ गुल्फणयो-
 भूँमिकुष्माण्डयोः राजनि०
 क्षीरविषाणिका स्त्री क्षीरमिव विषाणमपसस्त्यस्य ठन् ।
 १ वृश्चिकालोष्ठे (विष्काटि) जटाघ० । २ क्षीरकाकोल्या-
 म् राजनि०
 क्षीरवृक्ष पु० क्षीरप्रधानोष्ठः । १ उदुम्बरे जटा० २ क्षीरि-
 कायां भरतः । ३ राजादन्याम् राजनि० ४ न्यप्रोषे ५ अ-
 श्वत्ये इमधूके (मौन) च सुश्रुतः । “चतुर्णां वा क्षीरवृ-
 क्षाणां न्यप्रोषोदुम्बराश्वत्यमधूकानाम्” सुश्रु० “पत्ताणि
 क्षीरवृक्षाणाम्” सुश्रु० ।
 क्षीरशर पु० क्षीरं शीर्यतेऽत्र शृ-आधारे अण् । आमिक्षा-
 यां हेमच० दधियोगात्तप्तोष्णपयसः अन्यत्वेन जायमान-
 त्वात् तथात्वम् । [भावप्र० उक्ते नष्टे दुग्धे (खँडा दुध)
 क्षीरशाक न० “पक्षमेव हि यत्नष्टं क्षीरशाकं हि तत् पयः”
 क्षीरशीर्ष पु० क्षीरमिव शीर्षमस्य । श्रीवासे चन्दनभेदे राजनि०
 क्षीरशुक्ल पु० क्षीरमिव शुक्लः । १ शृङ्गाटकैः (पनीयफल) शब्द-
 च० । २ राजादन्यां राजनि० ३ शुक्लभूतुष्माण्डे स्त्री अथ०
 क्षीरशुक्ला स्त्री क्षीरवत् शुक्ला । क्षीरकाकलप्रां राजनि०
 क्षीरश्री त्रि० क्षीरेण श्रीयते मिश्रीक्रियते श्री-कर्माणि
 क्रिप् । क्षीरमिश्रिते सोमादौ “शुक्रः क्षीरश्रीः” यजु०
 ८।५७। “क्षीरमिश्रितः सोमः शुक्र एव भवति” वेददी०
 क्षीरस्य श्रीरिव श्रीरस्य । २ दुग्धतलप्रांशोभाके त्रि० ।
 इत० । ३ दुग्धशोभायां स्त्री
 क्षीरषट्पलक न० क्षीरेण षष्ठां पञ्चकोलानां पलमत्र कप् ।
 चक्र० उक्ते पक्षे वृत्ते “पञ्चकोलैः सप्तभूतैः पलिकैः
 पयसा समम् । सर्पिः प्रस्थं शृतं धीहिः षमज्वरगुल्मसुत्”
 क्षीरषष्टिक न० क्षीरेण पक्षं षष्टिकम् । क्षीरपक्षे षष्टिकम्

धान्यान्ने । तच्च पचयन्ने बुधवलौ देयं यथाह
 याज्ञ० “गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ।
 दध्यौदनं हविष्यं मांसं चित्वास्त्रमेव च । दद्यात्
 ५५ हक्रां तत्” ।
 क्षीरस पु० क्षीरं सति सो-क । क्षीरशरे राजनि०
 क्षीरसन्तानिका स्त्री० क्षीरस्य सन्तानोऽस्त्यस्य ठन् ।
 आमिक्षायां (क्षाना) राजनि० “क्षीरसन्तानिका वृथा
 सिग्ध्वा पित्तानिलापहा” राजनि०
 क्षीरसमुद्र पु० क्षीरतलप्राः स्वादुरसः समुद्रः । क्षीराश्वधौ
 क्षीरसागरादयोऽप्यत्र । “नयितः क्षीरसागरः” भाग० ८।८।४
 क्षीरसर्पिस् न० क्षीरेण पक्षं सर्पिः । सुश्रुतोक्ते क्षीरतैल-
 पाकविधिना क्षीरेण पक्षे इतभेदे । क्षीरतैलपाक-
 विधिः क्षीरतैलशब्दे उक्तः । “तैलहीनं वा क्षीरसर्पि-
 रजितर्पणम्” सुश्रु० “क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत्” सुश्रु०
 क्षीरसार पु० क्षीरं सरति गच्छति कारणत्वेन कृ-अण् ।
 क्षीरजाते शृङ्गाटकादिचूर्णमिश्रणेन (पालजात) ख्याते
 १ पदार्थे ! इत० । २ नवनीते च “क्षीरसारमपनीय शङ्कया
 सीकृतं यदि पलायनं त्वया” उद्भटः ।
 क्षीरस्कटिक पु० क्षीरमिव शुभ्रः स्कटिकः । क्षीरवर्णे स्क-
 टिकमणिभेदे हेम० ।
 क्षीरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शाब्दिके पण्डितभेदे
 क्षीरहिण्क्षीर पु० इत० । दुग्धफेने शब्दचिन्ता० ।
 क्षीरहृद पु० क्षीरपृष्ठोऽहृदः । क्षीरपृष्ठे हृदे । तत्त्वभावा-
 दौ शिवा-अण् । क्षीरहृद तद्भावादौ त्रि०
 क्षीरा स्त्री क्षीरं तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । काकोल्याम् राजनि०
 क्षीराब्धि पु० क्षीरस्य दुग्धरसस्याब्धिः । क्षीरसमुद्रे एव
 क्षीरसागरादयोऽप्यत्र ।
 क्षीराब्धिज पु० क्षीराब्धौ जायते जन-ङ । १ चन्द्रे । २ ल-
 क्ष्मणां स्त्रीश्चन्द्रतादौ यथायोग्यलिङ्गता । ३ भौतिके ५ सामु-
 द्रलवणे न० जेदि० । “यथा भगवता ब्रह्मन्! नयितः क्षीर-
 सागरः” इत्युपक्रमे भाग० ८, ८, अ० तेषां सुत्पत्तिर्दर्शिता यथा
 “तद्भागा जगत्तुः सर्वे तच्छेषं शङ्करोऽप्यहीत् । नारा-
 यणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुवान् । ऐरावतश्च ना-
 गेन्द्रो हयग्रीवश्चैः श्रवाः पुनः । द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्तु-
 पद्मावति नः श्रुतम् । तृतीयावर्त्तनेऽप्यसुरोगणो जातः
 सुशोभनः । चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महा-
 तरुः । पञ्चमात् हिमशुस्तश्चात् उल्लितः क्षीरसागरात् ।
 तं भयः शिरसा धत्ते नारीव स्वस्तिकं नृप ! । नाना-

नाविधानि रत्नानि दिव्याभरणानि च । चोरोदधेस्त्व-
स्थितानि गन्धर्वसहस्रशः । एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्ना
नव्याश्चर्यसमन्विताः । अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे
सुरासुराः । दैवपक्षे ततो मेघाः सव्यग्वर्धन्ति संस्थिताः ।
कृष्णाक्षया तु वायुस्तु दुःखं वर्तते सुरान् प्रति । विप्र-
निःश्वासायतेन वासुकेश्चाकृतापनात् । निस्तेजसोऽभ-
वन् दैत्या निर्धर्षाश्च सहासते । ततः श्रीरुद्रिता तस्मात्
चोरोदाङ्गुतपङ्कजा । विभ्राजमाना राडेन्द्र दिशः सर्वाः
स्वतेजसा । ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यस्त्रैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता । देवपक्षं समा-
साद्य स्थिता क्षणमरिन्दन ! । हरिवक्षः स्थलं प्राप्ता ततः
सा कमलालया । ततोऽस्तघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसो-
निधेः । धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ ।

चोराब्धितनया स्त्री इतः । लक्ष्म्यां तस्यास्तज्जातत्वा-
त्तात्वम् २ चन्द्रे पुं चोराब्धिजशब्दे दृश्यम् ।

चोरावी स्त्री चोरमवति अव-अण् डीप् । दुग्धिकायाम्
(दुग्धी) अमरः स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । अस्याः पत्रच्छेदने
दुग्धवर्द्धयसवह्निर्भावात्तात्वम् । सा च “वक्त्रलतुल्य-
पत्ना” सुभूतिः । [लिङ्गः]

चोराह पुं चोरमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क । सरलद्रुमे
चोरिका स्त्री चोरं तत्तुल्यस्वादोऽस्यस्य ठन् । राजादने
२पिण्डसज्जूरं अमरः । “चोरिकायाः फलं पक्कं
गुरु विष्टम्भी शीतलम्” राजनि० । “चोरिकायाः फलं वृष्यं
बल्यं सिग्धं हिंसं गुरु । तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदो
यत्रयाहजित्” भावप्र० । २परमाज्ञे भावप्र० कृताक्षशब्दे
२३८०८० दृश्यम्

चोरिद्रमाद्य न० “चोरिद्रमाद्योत्तरसे विपक्वं तज्जैश्च
कलकैः पयसा च सर्पिः । सितोपलार्द्धं सधुपादयुक्तं
रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम्” चक्रदत्तोक्ते हतभेदे

चोरिन् पुं चोरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्यस्य इति । चोरतुल्य
निर्यासयुक्ते ऽवृत्तभेदे स च भावप्र० उक्तो यथा
“न्यग्रोधोदुम्बराश्चपारीषल्लक्षपादपाः । पञ्चैते चोरिणो
वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् । केचित्तु पारीषस्याने
शिरीषं वेतसं परे” वदन्तीति शेषः । “चोरवृक्षा हिमा
वर्णा ये निरोगव्रणापहाः । रुक्षाः कषायाभेदोष्ण
विस्पर्धमयनगराः । शोथपित्तकफास्त्राः स्तन्याभ-
ग्नाग्रियोजकाः । त्वक्पञ्चकं हिंसं याहि व्रणशोथ
विस्पर्धजित् । तेषां पत्रं हिंसं याहि कफवातास्त्रसुक्षुभ ।

विष्टम्भाध्मानजित् तित्तं कषायं लघुलेखनम्” तद्गुणाः ।
२हिंसजायां तित्तदुग्धायां पीतदुग्धायां चोरिकायां स्त्री
डीप् जटा० “चोरिणी तित्तपीता च रेचना शोकेताप-
हृत् । क्रमिदोषकफघ्नो च पित्तज्वरहरी परा” राज-
नि० । २वराहक्रान्तायां शब्दचि० ४कुटुम्बिन्यां ५काश-
र्यां ६दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां पुं स्त्री शब्दच०
७सुह्रीवृक्षे द्यर्कवृक्षे ८राजादन्याम् ९दुग्धपाषाणे
१०पुच्छे १२सोमलतायां १३स्थालीवृक्षे च पुं राजनि०
चोरी स्त्री० चोर+अस्तु धे अच् गौरा० डीप् । (शिरखोला)
१ ख्याते वृत्तभेदे शब्दर० ।

चोरीय पुं चोरिणां वृक्षाणामीशः प्रधानत्वात् । वरपण्ये
सुकृदे मूलकाकारमूले खसगन्धे वृत्तभेदे रत्नमा० ।

चोरिणी स्त्री० चोरेण ईं शोभां याति या-क गौ० डीप्,
चोर+वा० भवार्थे ढञ् वा डीप् । परमाज्ञे हला०
चोरोद पुं चोरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेशः । दुग्धस-
खदे “ततः श्रीरुद्रिता तस्मात् चोरोदात् हतपङ्कजा”
नटसंहपु० । चोरोदमन्यनकथा यथा

“मन्यानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं चोरसागरम् । अहञ्च
तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकस ! । मविष्यत्यस्तं तत्र
तत्पानाङ्गलवत्तराः । भविष्य चणादेव अस्तस्य प्रमा-
कतः । यूयं सर्वे महावीर्या भुञ्जिष्य रणविक्रमाः ।
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलक्षिसहानरीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः । इत्युक्त्वा
देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् । प्रणम्यागम्य निलयं
सन्धिं कृत्वाय दानवैः । चोराब्धिमघने सर्वे चक्रु-
रुद्योगसुतमम् । बलिना चोद्धृतो राजन् ! मन्दरास्थो
महागिरिः । चोराब्धौ क्षेपतश्चैव तेनैकेन नटपोत्तम ! ।
सर्वैष्विषिष्य प्रक्षिप्त्वा देवैर्देवैः पयोदधौ । वासुकिश्च
ततस्तत्र राजन् । नारायणाक्षया । सर्वदेवहितार्थाय वि-
ष्णुश्च स्वयमागतः । ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरा-
सुराः । समेत्य मितभावेन चोराब्धेः स्तम्भमाश्रिताः ।
मन्यानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाऽथ वासुकिम् । ततो
मथितमारब्धा नटपते । तरसाऽस्ततम् । विष्णुना सुखभागे
तु वासुकेर्दानवाः कृताः । देवाश्च पुच्छभागे तु मन्य-
नार्थं नियोजिताः । एवन्तु मन्यनात्तत्र मन्दराधः प्र-
विश्य वै । आधारेण विना राजस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ।
सर्वलोकेहितार्थाय कूर्सरूपमधारयत् । आत्मानं च

भाचामेत् दक्षिणं श्रवणं सृष्टेत्'। अन्यजुते जीवशब्दः प्रयोज्यः यथा सदनपरिजातप्लुतम् 'जोवेति ज्वतो ज्ञयात् जीवेत्युक्ते त्वया सहेति' 'जुतोत्पतनजृम्भासु जीशोत्तिहाञ्जलिध्वनिः। शब्दोरपि च कर्त्तव्योहान्यथा ब्रह्महा भवेत्' तित्तम्। 'दीर्घांशुकृत् जुतं दीर्घं शुगपद्वि विपिण्डितम्' काशीखन्दीलक्षणे। असंयुतसुखस्य जुत-करणनिधिवं यथा विष्णुध० 'नासंयुतसुखः कुर्याद्वाह्यं जृम्भां तथा जुतम्'। 'स्वनितं प्रतिजुतमिवोपशुश्रुवे' भावः ताजकोक्तायाम् २ अरिहृष्टौ अरिशब्दे ३५५४० विवृतिः 'जुताख्यदृष्ट्या न शुभंतदापि'। 'जुतदृष्ट्या रिपोर्भ-यम्' नीलक०।

जुतक पु० जुताय साधु कन्। राजिकायाम् राजनि०।
जुताभिजनन पु० जतमभिजनयति अभि+जन-णिच्-ल्यु।
(रा३) कृष्णसर्पभेदे अमरटीकायां स्वाभी
जुत्करो स्त्री जुतं करोति कृ-ट डीप्। सर्पाचीः ज्ञे शब्दच०
जुद् गतो निघ० भा० प० सक० सेट्। जोदति अचोदीत्
चुजोद। 'उत जोदनि रोदसो महित्वा' ७, ८५, १, जो-
दन् आपो रिणते, वनानि' ३०५, ५८, ६०

जुद् मेपण्ये रुधा० उभ० सक० अनिट् इरित्। जुणत्ति अ-
जुद् अचौत्सीत् अचुत्। चुजोद चुजुदे। जुसुः
जुन्दन् जुन्दाङ्। जोदः। 'जुसुभिन्नविपन्नकैः' जु-
नङ्गि सर्पान् पातले' भट्टिः। 'ते तं व्याशिषुरचौत्सुः'
'अनृणद्वाजिकुञ्जरम्' भट्टिः। 'पष्ठः खण्डनखण्डखाद्य-
सहजजोदक्षमे' नैषधम्। उपसर्गपूर्वस्तु तत्तद्व्यर्थ
युक्ते मेपण्ये। [कविक०।

जुद् स्त्री जुद्-सम्प० भावे क्तिप्। चूर्सने 'जुदिर जुदि'
जुद् ति० जुद्-कर्त्तरि रक्। १ क्षण्ये २ अधमे ३ क्रूरे ४ अल्ये च
मेदि०। ५ दरिद्रे हेम०। ६ तण्डुलीयशाके पु० संचिप्प-
सा० 'जुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्न' कुमा० 'जुद्राः संवास-
मेते विजहत् हरयः' सा० द०। 'कामात्मा विषयः जुद्रः'
सुतुः। ततः अतिशयने इडन् ईयसुन् रलोपे गुणः।
जोदिष्ठ जोदीयस् अतिशयलपणादौ ति०। 'दृहत्स-
हायः कार्यान् जोदीयानपि गच्छति' भावः

जुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क०। अग्निदमनी ज्ञे राजनि०
जुद्रकण्टकी स्त्री जुद्रं कण्टकं यस्याः गौ० डीप्। १ दृह-
त्वाम् भावप्र० जुद्रभण्टाकीति वा पाठः
जुद्रकण्टिका जुद्रं कण्टकं यस्याः टाप् अत इत्त्वम्।
कण्टकारिकायाम् शब्दचि०।

जुद्रकमानस न० काश्मीरदेशस्य कुङ्कुमोत्पत्तिस्थानभेदे।

'काश्मीरेषु सरोरान्ना दिव्यं जुद्रकमानसम्' सुशु०

जुद्रकम्बु पु० कर्म०। शम्बूके (शासक)। हेमच०

जुद्रकारवेल्ली स्त्री कर्म०। वनकारवेल्लीभेदे राजनि०

पृथो० जुद्रकारलिकायत्न राजनि०

जुद्रकुलिश पु० नि० कर्म०। वैक्रान्तमणौ राजनि०

जुद्रकुष्ठ न० कर्म०। सुशुताद्युक्तेषु एककुष्ठादिषु एकादश
कुष्ठभेदेषु कुष्ठशब्दे विवृतिः [जुरे राजनि०

जुद्रक्षुर पु० जुद्रक्षुरखेवाकारोऽस्त्रस्य अच्। जुद्रगो-
जुद्रगोक्षुरका जुद्रगोक्षुरमिव कायति कै-क (कोटगोक्षुरो)
गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्कियासु (जुङ्गुर) अमरः

जुद्रघण्टिका स्त्री० घण्टा+अल्यार्थे कन् घण्टिका कर्म०।

जुद्रघोली स्त्री नि० कर्म०। १ चिरिल्लिकाजुप्ते राजनि०

जुद्रचञ्चु पु० जुद्रचञ्चुरियाकारोऽस्य। जुष्टभेदे राजनि०

जुद्रचन्दन पु० नित्य कर्म०। रक्तचन्दने राजनि०

जुद्रचिर्भटी स्त्री नि० कर्म०। गोपालकर्कटप्रां राजनि०

जुद्रचूड पु० स्त्री जुद्रा चूडा यस्य (गुणसालिक) खगभेदे शब्दच०

जुद्रजन्तु पु० कर्म०। 'जुद्रजन्तुरनस्यः स्यादथ

वा जुद्रएव वा। शतं वा प्रभृतौ येषां केचिदान कुला-
दपि' इत्युक्ते खल्ये १ जन्तौ। २ शतपद्यां शब्दमाला

जुद्रजम्बू स्त्री कर्म०। भूमिजम्बूयाम् शब्दचि०।

जुद्रजातीफल पु० कर्म०। अमलके राजनि०

जुद्रजीरक न० कर्म०। कणजीरके, सुगन्धे शब्दच०

जुद्रजीवा स्त्री कर्म०। जीवनीदृक्ते राजनि०

जुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म०। वर्वरीभेदे राजनि०

जुद्रदशिका स्त्री नि० कर्म०। (कोटडांश) दंशभेदे जटा०।

जुद्रदुरालभा स्त्री नि० कर्म०। खल्यदुरालभाभेदे राजनि०

जुद्रदुस्पर्शा स्त्री नि० कर्म०। अग्निदमनीदृक्ते राजनि०

जुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म०। कर्कटदृक्ते राजनि०।

जुद्रधान्य न० कर्म०। दणधान्ये कङ्कुप्रभृतौ भावप्र०

'जुद्रधान्यं कुधान्यञ्च दणधान्यमिति स्मृतम्। जुद्रधान्यं
स्रुण्यं सप्रात् कषायं लघु लेखनम्। सधुरं कटुकं पाके
रूचञ्च लोदणोपकम्। वातकृत् बद्धविट्कञ्च पित्तरक्त
कफापहम्' तदगुणा उक्ताः।

जुद्रनासिका ति० जुद्रा नासिकाऽस्य। ह्रस्वनासिके (खांदा)

जुद्रपत्रा स्त्री जुद्रं पत्रं यस्याः टाप्। चाङ्गेय्याञ्च (चुको
पालङ्ग)। हारा०। २ खल्यपत्रान्विते ति०। गौरा०
डीप्। ३ वचायां स्त्री राजनि०।

चुद्रपनस पु० नि० कर्म० । नकुचे (माँदार) राजनि० ।
 चुद्रपस्य पु० चुद्रं पर्यमस्य । १ अर्जके वर्वरीभेदे राजनि० ।
 २ खलपत्रयुक्ते लि० । [चुपभेदे राजनि० ।
 चुद्रपाषाणभेदा स्त्री नि० कर्म० । गिरिभवे कन्दरोखे
 चुद्रपिप्पली स्त्री नित्यं कर्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि०
 चुद्रपृषती स्त्री नित्यं कर्म० । सूक्ष्मविचित्रयिन्दु युक्तायां पृ
 षत्यां ऋगीभेदे “पृषती चुद्रपृषती स्थूलपृषती मैत्रा-
 वरुणः” यजु० २४, २, अत्रत्यवेददीपे उक्तार्थकता दृष्ट्या
 चुद्रपोतिका स्त्री नि० कर्म० । मूलपोतिकायां राजनि० ।
 चुद्रफल(क) चुद्रं फलमस्य वा कप् । १ जीवनवृक्षे शब्द-
 च० । २ भूमिजम्बुवृक्षे शब्दमा० । कवभावे । ३ इन्द्र-
 वारुण्यां ४ ओपालकर्कश्याम् ५ अग्निदम्भन्यां ६ कण्टकारि-
 कायां च स्त्री राजनि० टाप् ।
 चुद्रभण्डाकी स्त्री नि० कर्म० । वृहत्याम् राजनि० ।
 चुद्रमतस्य पु० कर्म० । खलमतस्ये (छोटभाँक) “चुद्रमतस्याः
 स्वादुरसा दोषत्वयविनाशनाः । लघुपाका रुचिकराः
 सर्वदा ते हिता मताः । अतिस्निग्धाः पुंस्त्वहराः रुच्याः
 कासानिलापहाः” भावप्र० तदुगुणा उक्ताः ।
 चुद्रमुस्त स्त्री नि० कर्म० । कसेरुचुपे राजनि० ।
 चुद्ररोग पु० कर्म० । सुश्रुतोक्ते चतुस्त्वारिंशत्स्वल्परोगभेदे यथा
 “अथातः चुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । समासेन
 चतुस्त्वारिंशत् चुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा अजग-
 त्तिका यवप्रख्याऽन्धालजी विटता कच्छपिका वल्मीक
 बिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभः कक्षा
 विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदा-
 रिका शर्कराऽवुर्दं पाषा विचर्च्चिका रकसा पाददारिका
 कदरमलसेन्द्रलुमे दारुणकोऽरुषिका पलितं मस्तरिका
 यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जलसण्णिसर्पकसर्प
 कीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका
 निरुद्धप्रकसो निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषण्यकच्छूगुदभ्रं श-
 षेति । स्निग्धा सवर्णा यथिता नीरुजा सुज्ञसन्निभा ।
 कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगत्तिका १ । यवाकारा
 कुकठिना यथिता मांससंभृता । पिडका ज्ञेष्वातभ्यां
 यवप्रख्येति२ सोच्यते । वनामवक्त्रां पिडकासुद्धतां परिसण्ड-
 लाम् । अन्धालजी३ मल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् ।
 विटतास्यां महादाहां पकोडुम्बरसन्निभाम् । मिटता-
 भिति४ तां विद्यात्पित्तोत्थां परिसण्डलाम् । ग्रन्थयः पञ्च
 वा घड्वा दारुणाः कच्छपोद्धताः । कफानिलाभ्यः सुडूतां

विद्यात्तां कच्छपीभिति । पाणिपादतले सन्धौ श्रीवाया-
 मूर्द्धजलुणि । ग्रन्थिर्वल्मीकवदास्तु शनैः ससुपचीयते ।
 तोदक्ते दपरीदाहकण्डूभिर्ज्वरैर्वृतः । व्याधिर्वल्मीक ६
 इत्येष कफपित्तानिलोज्ज्वः । पद्मपुष्कारवन्मध्ये पिडकाभिः
 समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु ७ तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां
 भिषक् । कर्णोपरि समन्ताद्वा वृधे वा पिडकोपयक् ।
 शालूकवत्पनसिकां ८ तां विद्यात् ज्ञेष्वातजाम् । हनु-
 सन्धौ ससुडूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् । पाषाणगर्दभं ९
 विद्याद्वलासपवनात्मकम् । विसर्पवत्कर्णंति यो दाह-
 ज्वरकरस्तनुः । अपाकः श्वयथुः पित्तात् ज्ञेयो जाल-
 गर्दभः १० । वाङ्मार्ग्यां सकृच्छासु कण्ठस्फोटं सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपात्सन्धूतां कक्षाभिति११ विनिर्दिशेत् । अग्निद-
 ग्वनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः । कचित्पूर्वत वा
 देहे स्फुटा विस्फोटकाः १२ इति । कक्षाभागेषु ये स्फोटा
 जायन्ते मांसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावक-
 सन्निभाः । सप्ताह्वाद्वादशाह्वा पक्षाद्वा ज्ञान्ति मान-
 वम् । तामग्निरोहिणीं १३ विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ।
 नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वायुश्च वेदनाम् । करोति दाह-
 पाकौ च तं व्याधिं चिप्पं १४ मादिशेत् । तदेव ज्वरोगाख्यं
 तथोपनखमित्यपि । अभिघातात्पुष्टो यो नखो रूक्षोऽ-
 सितः खरः । भवेत्तु कुनखं १५ विद्यात्कुलीनमिति संज्ञि-
 तम् । गम्भीरासत्संरम्भां सवर्णां सुपरिस्थिताम् । कफा-
 दन्तः प्रपाकान्तां विद्यादनुशयीं १६ भिषक् । विदारीकन्द-
 वहृत्तां कक्षावङ्गणसन्धिषु । रक्तां विदारिकां १७ विद्यात्
 सर्वजां सर्वलक्षणां । प्राप्य मांसविनाशायुक्षेत्रं
 मेदस्तथाऽनिलः । ग्रन्थं कुर्वन्ति भिक्षोऽसौ मधुसर्पि
 र्वसानिभम् । स्वत्यास्त्रावभत्यं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ।
 मांसं विशेषतः यथितां शर्करां जनयेत्पुनः । दुर्गन्धं
 क्षिप्तमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः । सुवन्ति सहसा रक्तां
 तद्विद्याच्छर्करावुर्दम् १८ । पासाविचर्च्चि १९ २० कुष्ठेषु
 रकसाः २१ च प्रकीर्त्तिता । परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थ-
 रूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारिणी २२ सर्जनां तलसंश्रिताम् ।
 शर्करोन्माथिते पादे चते वा कण्टकादिभिः । मेदोरक्ता-
 नुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम् । स कीलः कठिनो
 ग्रन्थिर्निम्नसंस्थोऽपि वा । कोलमातः सरुक्सावो जा-
 यते कदरस्तु २३ सः । क्षिप्ताङ्गुल्यन्तरो पादौ कण्डूदाह-
 रुगन्वितौ । दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं २४ तं विनिर्दिशेत् ।
 रोमकूपानुगे पित्तं वातेन सह भूर्च्छितम् । प्रच्यावयति

रोमाणि ततः स्नेहा सशोणितः । रुण्डि रोमकूपास्तु
ततोऽन्येषामसम्भवः । तद्दिन्द्रुम् २५ खालित्यं रुज्येति
च विभाज्यते । दाहणा कण्डूरा कृत्वा केशभूमिः प्रजा-
यते । कफवातप्रकोपेण विद्यादाहणकण्टु २६ तम् । अहं पि
बद्धवृक्षाणि बद्धकंदानि मूर्धनि । कफासृक्कमिकोपेन
नृणां विद्यादहं पिकाम् २७ । क्रोधशोकश्चमकृतः शरीरोष्ण
शिरोगतः । पित्तञ्च केशान् पचति पलितं २८ तेन जायते ।
दाहज्वररुजावन्तस्तावः स्फोटः सपीतकाः । गात्रेषु
वदने चान्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः २९ । शाल्मलीकण्टक-
प्रख्याः कफमरुतशोणितैः जायन्ते पिडका यूनां ३० यत्तो
या सुखदूषिकाः । कण्टकैराचितं दृत्तं कण्डू मत्याण्डु-
मण्डलम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यैः कफवातजम् ।
नीरुजं समसुप्तं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तभी-
षञ्च स्नेहणं जतुमणिं ३२ विदुः । अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य
गात्रेषु दृश्यते । माधवत्क्षणं पुत्पन्नमनिलान्दशकं ३३ दि-
शेत् । ससुत्यानिदानाभ्यां चर्मकीलं ३४ प्रकीर्तितम् ।
क्षणाणि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वात-
पित्तकफोद्रेकान्विद्यातिलकालकान् ३५ । मण्डलं मह-
दल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम् । सहजं नीरुजं
गात्रे न्यच्छेत् ३६ मित्यभिधीयते । क्रोधायासप्रकुपितो वायुः
पित्तेन संयुतः । सहसा सुखमागम्य मण्डलं विरुज-
ततः । नीरुजं तलुक्तं श्यावं सुखे व्यङ्ग्यं ३७ तमादिशेत् ।
मूर्धनालीडनाद्यापि तथैवात्मभिघाततः । सेदृचर्म्म
यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः । तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म्म
प्रतिनिवर्त्तते । मणेरधस्तात्कोशस्य पन्थरूपेण लम्बते ।
सवेदनः सदाहस्य पाकञ्च व्रजति क्वचित् । मारुताग-
न्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिताम् ३८ । सकण्डूः
कठिना चैव सैव स्नेहससृष्टिता । अल्पीयसीं यदा
हर्षाद्वालां गच्छेत्स्त्रियं नरः । हस्ताभिघातादथ वा
चर्म्मण्युद्धर्त्तिते बलात् । मूर्धनालीडनाद्यापि युक्तवे-
गविवाततः । सस्यावपाञ्चते चर्म्म तां विद्याद्वपाटि-
काम् ३९ । वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चक्षीयनङ्गस्तु मूलप्रोतोरुण्डि च । निरुद्धप्रकसे
तद्दिन्द्रुधधारमवेदनम् । मूलं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्च्च
विदीर्यते । निरुद्धप्रकसं ४० विद्यादहं चावपाटिकाम् ।
वेगसत्त्वारणादायुर्विहितो गुदमाश्रितः । निरुण्डि मह-
त् प्रोतः कृष्णहारं करोति च । मार्गस्य सौख्यप्रात् कच्छ्रेण
पुरोपं तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुदं ४१ व्याविभेन विद्यात्बु-

दस्तरम् । शङ्कनूतसमायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्निग्धस्नैह्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः
क्षिप्रं स्फोटोऽस्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणेष्वर्धैरं तं
विद्यादहं पुननम् ४२ । सुानोत्पादनहीनस्य मलो दृषण-
संश्रितः । प्रक्षिद्यते यदा स्वेदात् कण्डू जनयेत्तदा ।
तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटोऽस्रावश्च जायते । प्राङ्मर्द-
णकच्छू ४३ तां स्नेह्यरक्तप्रकोपजाम् । प्रवाहणातिसारा-
भ्यां निर्गच्छति शुद्धं वह्निः । कृच्छुर्बलदेहस्य तं
गुदश्च शमादिशेत् ।

चुद्रल त्रि० चुद्राः चुद्ररोगाः सन्त्यस्य सिध्दा० लच० । चुद्र-
रोगयुक्ते

चुद्रवर्षरा स्त्री नित्यकर्म० । वरटायां राजनि०
च द्रवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । मूलपोतिकायाम् राजनि०
च द्रवार्त्ताकिनी स्त्री नि० कर्म० । श्वेतकण्टकार्यां राजनि०
चुद्रवार्त्ताकी स्त्री नि० कर्म० । दृहत्याम् अमरः
चुद्रशङ्ख पु० नित्य कर्म० । शङ्खनखे (जोडङ्गा) अमरटीका
च द्रवार्त्ता स्त्री नि० कर्म० । यावनालशर्करायाम् राजनि०
चुद्रगार्हूल पुंस्त्री नि० कर्म० । चुद्रव्याघ्रे (चितावाग)
राजनि० [वति त्रि०
चुद्रशीर्ष पु० चुद्रं शीर्षमस्य । मयूरशिखादृक्, रसल्यशीर्ष-
चुद्रशुक्ति स्त्री नि० कर्म० । जलशुक्तिकायाम् । स्वार्थे क
तत्रैवार्थे राजनि०

चुद्रप्रयाम् स्त्री नि० कर्म० । कटभीष्टे राजनि०
च द्रक्षेष्पातक पु० नि० कर्म० । भूकुंदारकटक्षे राजनि०
चुद्रश्वास पु० कर्म० । श्वासरोगभेदे

“चुद्रकस्तमकश्चिद्धो महानूर्द्ध्वपक्ष्वा भिद्यते स महा-
व्याधिः श्वासएकोविशेषतः । प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा भ-
क्तदोषोरतः परा । आनाहः पार्श्वयोः मूलं वैरस्यं
वदनस्य च । किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
निप्रस्रस्यैति शान्तिञ्च स चुद्र इति संज्ञितः” सुश्रु०

“रुक्षायासोद्भवः कोष्ठे चुद्रवातमुदोरयन् । चुद्रश्वासो न
सोऽत्यर्थदुःखेनाङ्गप्रवाधकः । हिनस्ति न च गात्राणि
न च दुःखं यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुण-
ह्युचितं गतिम् । नेन्द्रियाणां वप्रथाद्यापि काञ्चिद-
त्पादयेद्भुजम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चावप्रात-
लक्षणाः” भावप्र०

चुद्रश्चेता स्त्री सुश्रुतोक्ते अर्कादिगणोक्ते ओषधिभेदे आश्वेन्द्र
पुष्पी चुद्रश्चेता महावेत्यादि” सुश्रुतः

जुद्रसहा स्त्री सह-यच् जुद्रस्य सहा इत् । १ रुद्रपण्याम्
२ माज्जार्गन्धायाञ्च राजनि०

जुद्रसुवर्षे न० नि० कर्म० । पित्तले राजनि०

जुद्राह्निष्णु स्त्री कर्म० । १ कण्टकायाम् । स्वार्थे क
अणो ह्रस्वे टाप् । अतैवार्थे शब्दच० ।

जुद्रा स्त्री जुद्र-रक् । १ वेश्यायाम्, “जुद्राधिष्ठितभवनः” काद०

२ कण्टकायाम्, ३ सरवायाम्, अमरः ४ मक्षिकामात्रे,

५ चाङ्गेयाम्, ६ हिंसायाम्, हेमच० ७ गवेधुकायां (गड-
गडधान) रत्नमा० द्वादरतायाम्, शब्दर० “जुद्राभि-

रजुद्रतराभिराकुलम्” भावः “जुद्राभिः सरवाभिः”

मत्त० ८ व्यङ्गायाञ्च । जुद्राभिः निर्दत्तम् अण् । जुद्र

मधुनि “म जुद्रपटलैरिव” रघुः [कायाम् राजनि०

जुद्राग्निसन्धे पु० कर्म० (कोटगणिकारी) स्वल्पगणिकारि-

जुद्राञ्जन न० सुश्रुतोक्ते अञ्जनभेदे “गोमूतपित्तमद्रा शङ्खा-

तीरसे पचेत् । जुद्राञ्जनं रसे चान्यतयजत् स्त्रौ फलेऽपि

वा । गोमूताज्ज्वार्यमलपिप्पलीचौद्रकफलं सैन्धवो-

पहितं युञ्ज्यान्निहितं वेणुगह्वरे । भेदो यक्षदृष्टश्चाजं

पिप्पल्यः सैन्धवं मधु । रसमायलकञ्चापि पक्वं सत्यग्नि-

धापयेत् कोशे खदिरनिर्माणे तद्वत् जुद्राञ्जनं हितम्” ।

जुद्राण्डमत्स्यसंघात पु० जुद्राणामण्डमत्स्यप्रानामण्डा

भिनवजातानां मत्स्यानां संघातः । (पेकार आक)

पोताधाने अमरः

जुद्रादिकषाय पु० चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे “जुद्राष्टता

नागस्पृष्कराह्वयैः कृतः कषायः कफशूलतोद्वेगैः । सञ्चा-

सकासारुचिपार्श्वरुग्भवे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते”

जुद्रापामार्गे पु० नि० कर्म० । रक्तापामार्गे राजनि०

जुद्राकमलसंज्ञ पु० जुद्राकमलस्य संज्ञेव संज्ञा यस्य ।

कर्कटवृक्षे राजनि०

जुद्राम् पु० नि० कर्म० । कोषान्ते राजनि०

जुद्राम्पनस पु० नि० कर्म० । नकुच लिका०

जुद्राम्ना स्त्री अम्ना अमरसा कर्म० । १ चाङ्गेयाम्

हारा० (जुकोषालङ्ग) स्वार्थे क । ततैवार्थे । २ शशाङ्कु-

त्वाम् राजनि०

जुद्रिका स्त्री जुद्रैव क । दंशे (डांश) राजनि०

जुद्रिय ति० जुद्र+ज्त्वर० चतुरर्थ्याम् छ । जुद्रनिर्दिष्टादौ

जुदेङ् दी स्त्री नित्यकर्म० । यवासि राजनि०

जुदेर्वार पु० कर्म० । गोपालकर्कश्याम् राजनि०

जुदोदुम्बरिका स्त्री कर्म० । काकोडुम्बरिकायाम् राजनि०

जुदोपोदिका स्त्री नि० कर्म० । मूलपोतिकायाम् राजनि०

जुदोलूक पुं स्त्री कर्म० । लूके राजनि०

जुध बुभुक्षायां दिक्० पर० सक० अनिट् लृट् । जुध्यति

अजुधत् । जुधोष जुत् । जुधा जुधितः । जुधित्वा ।

“जुध्यद्भूयोव्य आसुतिदाः ऋ० १, १०४, ७, मा जुधन्मा-

रुषत्” अथ० २, २६, ४, जुध्यन्तोऽप्यवसन् व्यालाः” ।

“जुधित्वा पतिभिर्वनम्” भट्टिः । जुधाजातास्य तारका०

इतच् । जुधित संजातजुधे ति०

जुध् स्त्री जुध-भावे संप० क्तिप् । १ बुभुक्षायाम् । कर्मणि

क्तिप् । २ अच्चे निध० पाठान्तरम् । “यस्य राजस्तु विषये

ओत्तियः सीदति जुधा” मनुः हलन्तत्वात् वा टाप् ।

जुधायत्व स्त्री जुधार्त्तः । “या देवी सर्वभूतेषु जुधा-

रूपेण संस्थिता” देवीमा० । जुधा च प्राणिनां स्वाभा-

धिकदुःखहेतुर्थयोक्तं सुश्रुते “स्वाभाविकाः जुत्-

पिपासाजरास्त्युनिद्रा प्रवृत्तयः” । इयञ्च प्राणधर्माः

यथाह शा० ति० “बुभुक्षा च विपासा च प्राणस्य मनसः

जुतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जरास्त्यौ षड्धर्माः” ।

जुधा कार्याणि यथा

“व्याधयो निर्जिताः सर्वे जुधया नृपसत्तम ! । कुण्डली

सकटी रुग्णी तथैवालङ्कृतौ नरः । जुधात्तर्त्ते न विरा-

जेत प्रेतवृषितो नृणाम् । स्त्रीरत्नं विविधान् भोगान्

वस्त्राण्यभरणानि च । न चेच्छति नरः किञ्चित् जुधया

कलुषीकृतः । यथा भूमिगतं तोयं रविरश्लिभिः शुष्यति ।

शरीरस्यस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना । न श्रियोति

न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति । दह्यते वेपते मूढः

शुष्यते च जुधार्दितः । मूकत्वं बधिरत्वञ्च जडान्यत्वन्तु

षड्भूतास् । रौद्रं मर्यादहीनत्वं जुधा सर्वं प्रयच्छति ।

भगिनीं जननीं पुत्रं भार्यां दुहिरतं तथा । भ्रातरं

स्वजनं वापि जुधाविष्टो न विन्दति” ।

जुधाशुश्रूष पु० ७त० । विल्वान्तरद्वये राजनि०

जुधाभिनयन पु० जुधामभिनयति अभि + जन + णिच्

ल्यु । १ राजिकायां अमरः । २ जुधाजननमात्रे ति०

जुधालु ति० जुध-वा० आलुच् । जुधायुक्ते

जुधावत् ति० जुधा-अस्यस्य जुधासाध्यतयाऽस्यस्याः वा कतृ-

प् मस्य यः । १ जुधायुक्ते स्त्रियां ङीप् । भैषज्यरत्नाव-

ल्युक्ते श्रुटिकाभेदे स्त्री “रसाद्योगन्धकाभ्यां त्व्युष्यं

तिफला वृक्षा । यसानी शतएष्या च चविका जीरकद्व-

यम् । प्रत्येकं पलमेघान्तु घण्टाकर्षा पुनर्थावा । मास्यत्

यन्विक्रमेन्द्रकेशराजसुदर्शनाः । दण्डोत्पला विवहनी
जाना इरक्तचन्दनम् । भृङ्गापासार्गकुलका मण्डूकञ्च
पलाङ्कम् । चार्द्रकस्य रसेनाथ गुडिकां संप्रकल्पयेत् ।
वदरास्थिसनाच्चैतां भक्षयित्वा पिवेदतु । वारि भक्तं ज-
लञ्चैव प्रातस्तथाय मानवः । वटी जुधावती नाम
सर्वाजीर्णविनाशिनी । अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भस्मकञ्च
नियच्छति । अस्तपितञ्च मूत्रञ्च परिणामकृतञ्च यत् ।
तत् सर्वं शमयन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा । मस्तरं
वर्जयेदल विशेषात् जीरशर्करं ।

जुधासागररस पु० भेषज्यरत्नावलुक्ते औषधभेदे

“विकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् । चारतयं
रसं गन्धं भागैकं पूर्ववदभिषक् । गुडामात्रां वटीं कुट्या-
ल्लवङ्गैः पञ्चभिः सह । जुधासागरनामायं रसः स्वर्येण
निर्म्मितः” । [अमरः । “अन्नस्य क्षधितः पातृम्”

क्षुधित त्रि० जुधा + जाताऽस्य तार० इतच् । जुधायुक्ते
क्षुधुन पुंस्त्री जुध-उन क्तिञ् । स्तेच्छजातौ उज्ज्वल० ।

जुप मदे सौ० प० अक० सेट् । जोपति अजोपीत् चुचोप
“स सट्क्षुपलतः” भा० आ० १७१अ०

जुप पु० जुप-क जु-पक्वा । ह्रस्वशाखाशिफे वृद्धे अमरः ।
वासुदेवस्य सत्यभामाया गर्भजातपुत्रभेदे । “जज्ञिरे
सत्यभामायां भानुभीररथः जुपः” हरिव० १६अ० ।
इक्ष्वाकुपितरि शराजभेदे च पु० । “आसीत् कतयुगे
तात ! मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रस-
न्निव्रिति विश्रुतः । प्रसन्नेरभवत् पुत्रः जुप इत्येव
संज्ञितः । जुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः” भा० आश्व० ३अ० । ४द्वार-
कार्पाशमस्थे ४पर्वतभेदे ।

“बभौ रैवतकः शैलो रस्यसानुशुहाजिरः । पूर्वस्यां
दिशि लक्ष्मीवान् मणिकाञ्चनतोरणः । दक्षिणस्यां ल-
तावेष्टः पञ्चवर्णी विराजते । इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पञ्चि-
मस्यां तया जुपः” हरि० १५७अ० ।

जुपडोडमुष्टि पु० दोलयति दुल-उत्क्षेपे अच् ताडशोषुष्टि
रस्य प्रथो० कर्म० । विषमुष्टिजुपे राजनि०

जुब्ब पु० जुभ नि० करणे क्तः । १मन्यानदण्डे हेप० “सुधैव मन्द-
रज्जुश्च जोभितास्तोधिकर्षणा” भाषः २जोभयुक्ते त्रि० “पार्श्वी-
परिपदे कृत्वा यौनि लिङ्गेन ताडयेत् । बाहुभ्यां धारणं
गाढं बन्धेऽयं जुब्बसंज्ञकः” रतिस० उक्ते शरतिरन्ध्रभेदे पु०

जुभ सङ्कोचने भा० आत्म० सक० हेट् लटि । जोभते अक्षुभत्
जुभमेजोभ्यम् । जोभः जोभणम् जोभी “तानसौ नापि-

चाक्षुभत्” नाक्षुभद्राक्षसोभ्रातः” भट्टिः जुब्बः जुभितः ।
“जुब्बतोया महावेगाः श्वमसानाद्वाशुगाः” भा० व०
८अ० । “जुभिताः सागराः सर्वे” रामा० वा० ६५स० ।
“जुक्षुभे द्विषतां मनः” रघुः “यदेतदादिशस्य मध्ये
जोभत इव” छा० उ० । जोभमाणः ।

जुभ अङ्गचालने वा दिवा० क्पा० अक० सेट् । जुभ्यति जु-
भ्राति अजोभीत् । जुभितः । “जुभ्यन्ति प्रसभमहोवि
नापि हेतोः” भाषः । जुभ्रातीत्यत्र जुभ्रा० न शत्वम् ।
प्राद्युपसर्गपूर्वकस्तत्त्वोत्थार्ययुक्ते जोभे

जुभ त्रि० जुभ-क । १जोभके २प्रवर्तके च “मठराहणद-
ण्डाद्यांस्तांस्तान् वन्देऽश्विञ्जुभान्” भा० व० ३अ० “अश-
विञ्जुभान् तत्प्रवर्तकान्” नीलक० । १स्त्रुत्यपरिषदभेदे स्त्री ।
“जुभया सहिता सैत्री याश्चान्याभूमातरः” तत्रैव “जुभा-
निस्यहानुप्रकर्त्तौ देवता” लीलक०

जुभित त्रि० जुभ-क्त । १आलोडिते, २व्याकुले, ३भीते च
हला० । “जुभितसैन्यपरागविपाण्डुरे” भाषः “महा-
प्रलयमारुतजुभितपुष्करवर्त्तकेति वेशी०

जुम्नादि पा० उक्ते निमित्ते स्वयपि शत्वनिवृत्तिनिमित्ते
शब्दगणे सच गणः “जुम्ना नृनमन नन्दन् नन्दन नगर ।
एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाम्प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी
हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यडिः प्रयोजयति । न-
रीन्दयते । नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि
अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम्
परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः
दर्भानूपः । आचार्यादणत्वञ्च । आचार्यभोगीनः । आ-
कृतिगणेशम् जुम्नादिः । “अविहितलक्षणो शत्वप्रतिषे-
धः जुम्नादिषु द्रष्टव्य “इति भाष्यम्” न भाभूपकसीत्या-
दयस्त्वस्वैय प्रपञ्चः” इति कैयटः । पाठान्तरम् “जुम्ना तृप्-
नृनमन नर नगर नन्दन यड्दृति गिरिनदी गृह्ण, नमन
निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्धावन
इरिकादीनि वनोत्तरपदानि (संज्ञायाम्) इरिका तिमिर
खमीर कुवेर हरि कर्णार जुम्नादिः” ।

जुम्त त्रि० जु + अस्त्वर्थे सहाप । १अक्षयुक्ते उपचारात्
२अक्षयत्तुत्ये च । “आ त् इन्द्र ! जुसन्तम्” ऋ०
८, ८१, १, “जुसन्तं सुत्यम्” भा०

जुमा स्त्री जु-मक् । (मसिना) (तिसी) १अतस्याम् अ-
मरः । “ज्यायी विधूनेने ज्जायति शत्रून् कस्ययति
पृथो० । जुमा २शत्रुकम्पने त्रि० “जुमासि पातयै-

नम्” यजुं १०,८ वेददीपे उक्तं वै व्युत्पत्तिर्दर्शिता
२शषे सारसुन्दरी ३नीलकायाम् लताभेदे शब्दमा० ।
चुमाया इदम् अण् । चौम वस्त्रभेदे “चौमं शाणं वा
ब्राह्मणस्य” शाता०

चुम्प गतौ भ्वा०प० सक०सेट् । चुम्पति अचुम्प्यीत् चुचुम्प
चु.र विलेखने लृटा० पर० सक० सेट् । चु.रति अचौरात् चु
चौर चु.रः ।

चु.र पु० चु.र-क चु.रक् वा । १नापितास्त्रे पश्चादीनां २शषे,
(खुर) अमरटीकायां स्वामी ३कोकिलाच्चे अमरः ४गो-
चुरे, जेदि० ५महापिण्डीतके ६वाये च राजनि० खट्टा-
दिपाडुकयाम् धरणिः “छेदेक्ष्वयः चुरेः मनुः “संवाय
धनुषि चुरस्” रा० आ० ७२स० । “चुरेण शितधारेण
चकर्त्तस्य शरासनम्” रामा० ल० ६२अ०

चु.रक पु० चु.र-कुन् । १गोचुरे, (गोखुरी) २कोकिलाच्चे,
जेदिनी ३तिलकद्रुमे अमरः ४भूताङ्गुशे राजनि० स्वार्थे
क । चु.रशब्दार्थे च

चु.रकर्म्मन् न० चु.रसाध्यकर्म्म । केश्छेदेने । चु.रकर्म्म
णि विहितनक्षत्रादिकं मू० चि० पी० धा० उक्तं यथा
“दन्तचौरनखक्रियात् विहिता चौलोदिते वारभे पा-
तङ्गप्राररवीन्विहाय नवमङ्गलञ्च सन्ध्यान्तथा । रिक्तां
पर्वनिशां निरासनरणग्रामप्रयाणोद्यतस्नाताभ्यक्त कृता-
शनैर्नहि पुनः कार्यं हितप्रेप्सुभिः” । मू० चि०
“चौलोदितेषु चौलप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्षणत्वा-
त्तदुक्ते लग्नेऽपि च दन्तचौरनखक्रियात् विहितोक्ता ।
“येषु येषु प्रशंसन्ति चु.रकर्म्म महर्षयः । तेषु तेषु प्रशं-
सन्ति नखदन्तविलेखनमिति” । येषु येषु वारनक्षत्रलग्ना-
दिप्रित्यर्थः । अथ चौरनिषिद्धकाल उच्यते । पात-
ङ्गीति । पतङ्गः पक्षिस्त्वयोरित्यभिधानात् पतङ्गः
स्वार्थस्तस्यापत्यं पातङ्गः शनिः आररवी प्रसिद्धौ ।
तेषां वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलक्षणत्वात् तेषां लग्ना-
नि मकरकुम्भमेघशुक्रमिह्राव्यानि अंशकांश्च विहाये-
त्यर्थः । उक्तञ्च वसिष्ठेन “हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च
शशाङ्कविष्णु तितयाश्विनीषु । पोष्णेन्द्रविष्णौ च चुरकर्म
शस्तव्यकारणशकवारलग्ने” इति । अतः शुभम्य-
हाणां वारलग्नांश्च चौरं कार्यमिति फलितोऽर्थः । वा-
रफलानि गर्गाक्तानि “भासुराद्युः क्षपयति मासं, सप्त-
शनैश्चरः । भौमोमासाटकं हन्ति ज्येष्ठेत्पञ्चमासकम् ।
एकादश कविर्दद्यात्कृते तु चौरकर्म्मणीति” । तत्पुन्या-

यत्वाङ्गनामंशानां चैतानि फलान्युहानि । न केवल-
मायुर्हानिः किन्तु शस्त्रवातोऽपि पापवारेषु । तदुक्तं
वसिष्ठेन “आदित्यभौमार्कदिनेषु धीमान्न दन्तकाष्ठ
चुरकर्म कार्यम् । कुर्वन्वाप्नोति फलं समग्रं शस्त्रेण
सस्यक् स्वशरीरघातम्” । तथा नवमंघ्रं च विहाय
यदिने चौरं कृतं ततो नयमदिने पुनः चौरं न कार्यम् ।
“उत्कटे भूषिते चैव यानगो नवमेऽहनीति” नारदोक्तेः ।
यत्तु नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वन्ति तदयुक्तं दिनपदो-
पादानाप्रसङ्गात् । दिनपदं तिथिपरमिति चेन्न रिक्तायाः
वक्ष्यमाणस्यतन्त्रनिषेधात्तुपपत्तेः । ननु पृथगुपादानात्
नवम्यां सर्वथा चौरं निन्द्यमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु
तथा नेति चेन्न “चतुर्थीं चैव षष्ठीं च अष्टमीञ्च चतु-
र्दशीम् । तथा पञ्चदशीञ्चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा । शस्-
त्रकर्म्म शिरोऽभ्यङ्गन्दन्तधावनमैद्युनम् । जन्तुचैतानि यः
कुर्यान्नक्षत्रीस्तत्र न तिष्ठति” । चौरै व्यासवचने चतुर्थीं
चतुर्दश्योः सर्वथा निषेधाभिधानात् । अतएवाशुमर्थं स्फुट-
माह पराशरः “चौराह्वाञ्चभमे त्वङ्गि नेष्टमात्ययिकेऽप्यीति”
तथा सन्ध्यां प्रातः सन्ध्यां सायं सन्ध्याञ्च विहाय एवं
रिक्ताम् विहाय पर्वण्यपि निशां रात्रिमपि विहायेत्यर्थः
अथाधिकारिणो निरूप्यन्ते हितप्रेप्सुभिः सुशुभोदक-
मिच्छद्भिरेतादृशैः चौराक्रिया हि निश्चयेन न कार्या ।
कीदृशैः आसनङ्कणवादिः तद्रहितैः रणः संग्रामः आ-
भो जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थस्यतैः क-
तोद्योगैः स्नातैरनुष्ठितनित्यनैमित्तिकस्यस्नानैः यत्तु
चौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्रायश्चित्तादौ च तत्र नायं
निषेधस्तथैव तस्य विधानात् । अभ्यक्तैः कृततैलाभ्यङ्गैः
कृताशनैः कृतभोजनैः सुवर्णाद्यलङ्कारभूषितैरित्यपि-
ध्येयम् । यदाह वराहः “न स्नातमात्रगमनोत्कट
भूषितानामभ्यक्तभुक्तारणकालनिरासनान् । सन्ध्या-
निशाशनिकुजाकदिने च रिक्ते चौरं हितं न नवमे-
ङ्गि न चापि विष्ट्यामिति” उत्कटाणां कुङ्कुटासनवदस्थि-
तानात् । सन्ध्यालक्षणमपि वराहेशोक्तम् “अर्धास्तमिता-
दुदितात्स्वयंस्वयं न भोधावत्” । उड्गर्गः “शन्यार-
रविवारेषु रात्रौ पाते ब्रतेऽहनि । आह्वाहे प्रलप-
द्विक्ताभद्रा चौरं विवर्जयेत् । षष्ठ्यमापूर्णिमापातस्तु-
र्दशप्रदमी तथा । आसु सच्चिहितं पापं तैले मांसे च-
ुरे भजे इति” । पी० धा०

“क्रतुपापिपीडितविक्रमोक्षणे चुरकर्म्म च द्विज-

प्राज्ञया चरेत् । शववाहतीर्थगमसिन्धुमज्जनं चुर-
भाचरेत् खलु गर्भिणीपतिः” । सू० चि०

“अथ केपाञ्चिन्नित्तविशेषे चौरस्य विविनिषेधौ
मञ्जुभाषिणोच्छन्दसाह । क्रतुपाणीति अत्र पूर्वार्द्धे
अत्रापि निषिद्धवारादौ एषु कर्मसु चुरकर्म चौरस्यः
कार्यमिति वाक्यार्थः कर्तुं यज्ञे विप्राज्ञया चौरम् ।
तथा पाणिपीडो विवाहो लक्षणया ततः प्राग्भाविनि
गोदानकर्माणि केचित्तु विवाहे श्मश्रुकर्मप्राशस्त्यपरं
चौरमित्याहुः अतएव शाखाविशेषेण विवाहे चौरसक्त
मित्युच्यते । तथा च श्रुतिः “सुण्डनितारः अविषाय
नावधूसूटामित्यादि” । स्मृतौ मातापितृभरणे बन्धुभोज-
ने कारागृहे बन्धस्य यदामोचनं भवेत्तदा द्विजा-
ज्ञया राजाज्ञादावपीति बोध्यम् नृपो राजा तस्या-
ज्ञया चौरादेः चौरं कार्यमेव यदाह नारदः “नृप-
विप्राज्ञया यज्ञे मरणे बन्धुभोजने । एहाहेऽखिलवार-
क्षतिषु चौरमित्येवमिति” । धर्म्मशास्त्रे “गङ्गायां
भास्करक्षत्रे मातापितृभर्त्तृहेऽहनि । आधाने सोमपाने
च षट्सु चौरं विधीयते” इति । अथ श्रुतिं गर्भिणी
गर्भवती तस्याः पतिर्भर्त्ताशववाहं स्तनकवहनं तीर्थयात्रां
उपलक्षणाद्विदेशगमनमपि । सिन्धुमज्जनम् सङ्ग्र-
हानं, चुरं चुरकर्म एतानि कर्माणि न आचरेत्
कुर्यात् । यदाह बसिष्ठः “गृहनिर्माणसुदधिक्षीणं
चौरं सुतस्य तु । तीर्थयात्रां नखश्लक्ष्णं न कुर्याद्ग-
र्भिणीपतिः” । “विन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाह-
नम् । विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः” धर्म्मशास्त्रे
तु विशेषतः “राजा योगी पुरन्ध्री च मातापितृभु-
जीवतोः । सुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः”
अथ च चौरादिनिषेधो सुर्विणीपतेः सप्तभासादूर्ध्वं न
प्राक् यदुक्तं नारदीये “वपनं तीर्थयात्राञ्च वर्जयेद्गर्भिणीप-
तिः । आङ्गञ्च सप्तसन्नासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदवित्” । आङ्गं
आङ्गभोजनम् । इदमुत्तरार्द्धं गर्भाधानप्रकरणे वक्तव्यं
मपि प्रसङ्गादत्रैवोक्तं अन्यज्ज्ञेति” । पी० धा०

“नृपाणां हितं चौरमे श्मश्रुकर्म दिने पञ्चमे पञ्चमेऽ-
स्योदये वा । षडग्निस्त्रिमैत्रोऽष्टकः पञ्चपितृोऽव्दतोऽ-
वधर्त्यमा चौरकनुष्ठलुमेति” । सू० चि०

“अथ चौरैः राज्ञां विशेषं सर्वथा वर्ज्यं नक्षत्राणि च
भुजङ्गप्रपातेनाह नृपाणां हितमिति चौरमे चौर-
नक्षत्रे विहिते सति पञ्चमे पञ्चमे एव दिने श्मश्रुकर्म-

सुखशोभाकारि चुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रशस्तं
यदाह बसिष्ठः “महीभृतां पञ्चमे पञ्चमेऽङ्गि चौरं च
कार्यं हितसक्तमे” नतु पञ्चमे इति वीपसोक्त्या नियम
प्रतीतिर्विहितनक्षत्राभावे च सति श्मश्रुकर्म कार्यमिति
उक्तं च बसिष्ठेन “न लभ्यते चेच्च तदुक्तधिष्णुं तद्भोदये
वा निखिलं विधेयमिति” उदयशब्देन सुहूर्त्त इति नृ-
जयोव्याकुर्वते तदाह गर्गः “चौरकर्म महीशानां पञ्चमे
पञ्चमेऽहनि । कर्त्तव्यं चौरनक्षत्रेऽप्यथवा तन्मुहूर्त्तके इति
तेषां चौरनक्षत्राणां ये सामिनस्तेषां सुहूर्त्त इत्यर्थः ।
तांश्च सुहूर्त्तान् विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अत्र चौरपदं
श्मश्रुकर्मपरम् । “राजा योगी पुरन्ध्री च मातापितृभु-
जीवतोः । सुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिरिति”
राज्ञो सुण्डननिषेधात् । अतएवोक्तं श्रीपतिना “श्मश्रुकर्म
पञ्चमे च पञ्चमेऽङ्गि च भूभृताम् । चौरभस्योदये वाऽपि
स्थानुनिन्दृतारका न चेत्” इति । निन्दृतारका जन्म-
विपदादितारका । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अस्योदये
वेति अस्य चौरभस्योदये लग्ने । यथा मेघलग्नं त्रिशुभा-
गात्मकं तत्प्राद्यास्त्योदयभागा १३, २० सविंशति लग्ना
यावता कालेन मेघलग्ने उदयं यान्ति तावदश्विनो नक्षत्र-
सुदयं यातीत्यर्थः । तदनन्तरं तावन् एकांशा यावता
कालेनोदयं यान्ति तावद्भरणी उदय इत्यनेन न्यायेन
सर्वेषां नक्षत्राणां सुदयाज्ञेयाः । इयं च व्याख्या
बराहपद्याव्याख्यावसरे भट्टेयस्मृत्याभ्यां पितृशर-
णास्तेव व्याकुर्वते । यस्मिन्काले अश्विन्या उदयः क्षिति-
जसंभवः संपद्यते तं समयमारभ्य यावद्भरणी उदयः-
क्षितिजसंभवस्तदनन्तराले यावान्कालः सोऽश्विन्या उदय
उच्यते । एवं सत्युदयग्नद्वयांशान्तरालाङ्गणितमार्गेण
यावानिष्टकाल आगच्छेत् एव तत्तद्वक्तव्योदय इति निष्कृ-
ष्टार्थ इति । नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्छुभवारसम्भवेऽपि त-
द्भोरायां कार्यम् उक्तञ्च नारदेन “यस्य खेटस्य
यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । ग्रहस्य क्षणवारेऽ-
पि तस्य तत्कर्म सर्वदेति” । क्षणवारः कालचोरा ।
एवं सति निषिद्धनक्षत्रवारेष्वपि ग्रहश्मश्रुकर्म का-
र्यमिति युक्तसत्यश्रामः । षडग्निरिति । अग्निः क्षति-
का चौरादृक्त्या षड्वारं क्षतिका यस्य । एवं त्रीणि
मैत्राण्युत्तराधायस्य अष्टौ का रोहिण्युत्तराधायस्य । पञ्च पि
त्राणि सघायस्य । अथयस्त्वोरोऽर्थमात्र उत्तराफाल्गुन्यो
यस्य । स एतादृशः चौरकृतं अद्भुतः वर्णनं नरं स्तु-

संगमेति प्राप्तिरिति यदाह वसिष्ठः “अष्टाङ्गकश्च पितृ-
पञ्चकश्च षड्विंशतिप्रवृत्तर्यमर्चः । त्रिमैत्रभः पद्म
जसन्निभोऽपि क्षौरी नरोऽवदान्निधनं गतः सः” इति ।
पद्मजो ब्रह्मा तत्तन्निभस्तद्वत्तदुपादानं कैमुतिकन्या-
यसूचनार्थम् ननु रत्नमालापद्ये “घटक्षत्तिकः पञ्चमव
स्ति मैत्रो ब्रह्माष्टकोयस्तत्तत्तरश्च । क्षौरी स वर्षं चतुरा-
ननोऽपि न प्राणितेति प्रचुरः प्रवादः” इत्येवं सामान्यतः
तिष्ठणामप्युत्तराणां ग्रहणाद्विरोधः इति चेत् मैत्रं
अत्रायुत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्वाद्द्विषडवाक्येन सहै-
कवाक्यतानुरोधाच्चोत्तराफालगुन्येव गृह्यते नाष्टाभाङ्ग-
घटे । यत् त्ववचनान्तरविरोधो नास्ति पौष्णमारुत
मघोत्तरान्वितैरत्यादौ तत् सामान्यतः सर्वोपास्योत्तराणां
ग्रहणं भवति” पी० धा०

“प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुय्यन्मरः क्षौ-
रमनुकटस्थः । उत्तरावितययास्यरोहिणीरौद्रसर्पपि-
तृभेषु चाग्निभे । श्लशुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यं
मपि बुद्धिसाक्षरः” ज्यो० त०

क्षुरधान न० क्षुरोधीयतेत् घा-आधारे-ल्युट् ।
(भाङ्) इति ख्याते नापितास्तस्यापने पात्रभेदे “आ-
नखायेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः” शत० ब्रा०
१४,४,२,१६ [पण्युक्तौ २शरवणादौ त्रि० राजनि०
क्षुरपत्र पु० क्षुर इव पत्रमस्य । क्षुरधारे वाणे, क्षुरतुल्य-
क्षुरपत्रिका स्त्री क्षुर इव पत्रं यस्याः कप् अतइत्त्वम् ।
पालङ्कशाको राजनि०

क्षुरपत्रि त्रि० क्षुरतुल्या पत्रधाराऽस्य । तोच्छायभागे
“ते ह आ क्षुरपवी निसेषम्” शत० ३,६,२,६ “क्षुरपवी
क्षुरधारे” भाष्यम् निरुक्ते ५,५ पविशब्दस्य प्रतार्थ-
कत्वमाह “पवीरयनेभिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् ।
“तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः”

क्ष (खुर)रप्र पु० क्षुरः (खुरः) इय पृथाति हिगस्ति पृ-क ।
(खुरपी) इति ख्याते १षावच्छेदनास्ते, तत्तुलप्राप्तफलके
२शरभेदे च हेमच०

क्षुरभाण्ड न० इत० । (भाङ्) ख्याते नापितास्तस्यापने पात्र
भेदे “शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं क्षौरकर्मकरणाय गच्छा-
मि” पञ्चत० [हेमच०

क्षरमर्दिन् पु० क्षुरं रुद्ध्वाति घर्षयति रुद्ध-णिनि । नापिते
क्षरमुण्डिन् पु० क्षुरेण सुखयति सुण्ड-णिनि इत० ।
नापिते । शब्दचि०

क्षराङ्गः पु० क्षुर इवाङ्गमस्य । गोक्षुरे (गोकुरो) । राजनि०
क्षुरिका स्त्री क्षुद्रः क्षुरः डीप् सैव क । १क्षुरिकायां
(पालङ्क) २शाकभेदे राजनि०

क्षुरिकापत्र पु० क्षुरिका क्षुरिकेव पत्रमस्य । शरे राजनि०
क्षुरिणी स्त्री० क्षुर + अस्तप्रथे इनि डीप् । १वराहक्रान्ता-
याम् २नापितभाय्यायाश्च शब्दच०

क्षुरिन् पु० क्षुर + इनि । १नापिते, २पशौ च ।

क्षुरी स्त्री मूल्यः क्षुरः डीप् । क्षुरिकायाम् हेम०

क्षु(खु)ल्ल त्रि० क्षुद्र(खुद्र) दक्षप् क्षुद्र(खुद्र) तां लाति ला-क ।
१अल्पे, २लघौ, ३रुनिष्ठे च हेम० स्वार्थे क । तत्कार्ये
क्षुल्लकं त्रि० क्षुधा लक्ष्यते लक्ष-आस्त्रादने घञर्थे क । १नीचे,
२अल्पे च भरतः । २पामरे, हेमच० ३क्षुद्रशब्दे राजनि०
क्षुल्लतात पु० नित्यकर्म० । पितृकनिष्ठभ्रातरि जटाध० ।

एवं क्षुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादिकनिष्ठभ्रातरि
क्षेत्त न० क्षि-एन् । १शस्याद्युत्पत्तिस्थाने केदारं (क्षेत)
अमरः शस्यभेदेन तस्य नामभेदा शब्दरत्ना० उक्ता यथा
“व्रीहिभोचितं क्षेत्तं व्रीहेयं तत् समीरितम् ।
शाल्युद्भवोचितं यक्षु शालेयमभिधीयते । यव्यं यवोचितं
क्षेत्तं यवक्यं यवकोचितम् । षट्कोद्भवत्तं यक्षु षट्क्यं
तत् प्रकीर्तितम् । तिलोद्भवोचितं यक्षु तिल्यं तैल्लो-
मित्यपि । एवं माषान्तु माषीयं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत् ।
तथा भङ्गप्रश्च भाङ्गीनसुस्यमौमीनमित्यपि । अथ भौद्रप्रश्च
भौद्रीनमणव्यमाणवीनवत् । माषकौद्रवभङ्गोमासङ्गाण-
प्रभवोचितम् । वीजाकृतसुप्रलक्षित नीतिषमाह्वये । खिल्यं
कष्टश्च हल्यश्च तृतीयाकृतमित्यपि । त्रिगुणाकृतमित्येवं
त्रिवारकष्टभूमिषु । शब्दाकृतं द्विहल्यश्च द्विषीत्यं द्विगु-
णाकृतम् । द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकष्टभूमिषु । द्रोणा-
दककस्याख्यैर्देवापादौ द्वौगणिकस्तथा । स्रादादकिक-
खारीकौ उत्तमख्यौदयस्त्रिषु । आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च
पाकादौ द्वौगणिकोऽपि च *
२देष्टे ३अन्तःकरणे ४कलत्रे, ५सिद्धस्थाने च मेदि० ।
सिद्धस्थानानि काशीक्षेत्रादीनि तानि भारतादौ प्रसि-
द्धानि कतिचित् संक्षिप्तं प्रदर्शने

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा “आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वा-
राणसी तु यत् । कथितं नातिदूरं च वर्तते नरस-
त्तमौ” । कामरूपक्षेत्रं यथा । “नाचिरात् कामदं
पुष्पं क्षेत्रं पीठं निगद्यते । चिरात् कामदो देवो
नाचिराद्यत्र ज्ञानदः । तत् क्षेत्रमिति लोके यदुद्गद्यते

पूर्वसरिभिः । कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यातमं
 परम्” कालिकापुं ५० अ० । गङ्गाक्षेत्रं स्का-
 न्दे “तीराद्गव्युतिमावन्तु परितः त्वमुच्यते” ।
 नारायणक्षेत्रं यथा “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावत्तत्त-
 त्तयम् । तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागवर्धनरे वरे ।
 तत्र नारायणत्वे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । एतेष्वन्येषु
 यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिपाही
 कुम्भीपाकं प्रयाति च” ब्रह्मवै० पु० प्र० ख० २७ अ० ।
 भास्करक्षेत्रम् “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापितोर्भूते गुरौ ।
 आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्तुतम् । इति स्मृति
 मसुच्यलिखितवचनम् । “भास्करक्षेत्रं प्रयागः” इति
 प्रायश्चित्ततत्त्वम् । गयाक्षेत्रं यथा “पञ्चक्रोशं गया
 क्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः” इति वायुपुराणम् । पुरुषोत्त-
 मक्षेत्रम् । “सुनय ऊचुः । पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत्
 क्षेत्रं परमपावनम्” । जैमिनि उवाच । एतत्क्षेत्रवर-
 ञ्चास्व वपुर्भूतं महात्मनः । स्वयं वपुश्चान् यत्नास्ते स्नानास्त्रा-
 स्नापितं हि तत्” उत्कलखण्डम् । विष्णुक्षेत्रा-
 णि यथा “श्रीभगवानुवाच । शृणुष्ववाहितो ब्रह्मन् !
 गुह्यानामानि मेऽधुना । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्या-
 मि यत्नतः । कोकास्तसे वराहश्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
 अन्नन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् । मात्योदये तु
 वैकुण्ठं महेन्द्रे तु लपान्तकम् । पृथगे तु महाविष्णुं
 द्वारकायान्तु भूपतिम् । पाण्डुरुक्ते तु देवेशं वसुकुण्डे
 अगत्पतिम् । वन्दीवने महायोगं चित्तकूटे नराधि-
 पम् । नैमिषे पीतवासश्च गदां निष्क्रमणे हरिम् ।
 शालग्रामे तपोवासस्त्ववित्त्यं गन्धमादने । कुञ्जाश्वके
 कृष्णिकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् । गरुडध्वजं तोषके च
 गोविन्दं नामसाङ्गये । उन्दावने तु गोपालं मधुरायां
 स्वयम्भुवम् । केदारं भाधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ।
 पुष्करे पुष्कराचान्तु हषद्व्यां जयध्वजम् । तत्राविन्दु-
 यने वीरमशोकं सिन्धुसागरे । केशे वटे महाबाहू
 मन्मतं तेजसो वने । विशाखस्थये विश्वेशं नारसिंहं
 वने वने । लोहकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
 पुरुषोत्तमं दशपुरे कुञ्जके यामनं विदुः । विद्याधरं
 वितस्तायां वारणे धरणीधरम् । देवदारवने गुह्यं का-
 श्यैर्न्यां नागशायिनम् । प्रयागे योगमूर्तिञ्च पयोष्ण्यां सु-
 न्दरं विदुः । कुमारतीर्थं कौमारं लौहिल्ये हय-
 श्रीर्लोकम् । त्रिविक्रमसृष्टियन्त्रां लिङ्गस्फोटचतुर्भु-

जम् । हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।
 विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे जलानुधम् । लोकवीर
 मयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् । मञ्जीरे वासुदेवश्च
 चक्रतीर्थं सुदर्शनम् । आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूक-
 रे शूकरम् विदुः । कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं
 विदुः । लिङ्गरे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।
 विरजं पुष्पवत्याञ्च बालं चामीकरे विदुः । यशस्करं
 विपाशायां माहिष्मत्यां कृताशनम् । क्षीराब्धौ पद्मनाभश्च
 विमले तु सनातनम् । शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च ग-
 दाधरम् । सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
 अष्टपष्टिस्तु नामानि कीर्तितानि मया तव । क्षेत्राणि
 चैव गुह्यानि कथितानि विज्ञेयतः । द्रष्टव्यानि यथाशक्त्वा
 क्षेत्राण्येतानि मानवैः । नैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं
 ददास्यहम्” नारसि० पु० ६२ अ० । इमेषादि
 द्वादशराशिषु । “राशिनामानि च क्षेत्रं भस्मत्
 गृहनाम च । शेषादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचि-
 नयेत्” । महाणां क्षेत्राणि ज्यो० त० च कुजशुक्रबुधशुक्र
 सौम्यशुक्रावनीभुवाम । जीवाकिंभानुज्योनां क्षेत्रा-
 णि सूरजादयः” ज्योति० त० । “इन्द्रियाणि दशैकञ्च
 पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संस्कार-
 रश्चेतना हृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदा-
 हृतम्” गीतोक्तेषु उपदार्थेषु क्षेत्राकारे पत्नीलावत्यादि
 प्रसिद्धे त्रिकोणचतुष्कोणादिके पदार्थे तादृशक्षेत्रभेदाश्च
 रेखाभेदसाध्या अतोरेखाभेदसंज्ञा निरूप्यते तत्राङ्गु-
 रचरणैः क्षेत्रतत्त्वदीपिकायामित्यमभ्यधायि यथा
 १ यः पदार्थोऽलक्षयितुं शक्यः परिमाणस्थूलत्वदैर्घ्यविस्ता-
 ररहितः स विन्दुः । [(विन्दुसमुदायोरेखा)
 २ यः पदार्थोऽदीर्घो विस्तरस्थूलत्वाभ्यां रहितः स रेखा
 ३ यः पदार्थोऽविस्तरदैर्घ्ययुक्तः स्थूलत्वरहितः स धरातलम्
 ४ यः पदार्थोऽविस्तरदैर्घ्यस्थौल्ययुक्तः सः स्थूलपदार्थः ।
 ५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च ।
 ६ तत्र या रेखा एकदिग्गमनेनैव चिह्नद्वयान्तराद्ये तिष्ठति
 एवं ययोश्चिह्नयोरन्तराद्ये कृतास्त्रनेकरेखास्त्रतिशयेनाल्प-
 तमा सा सरला । यत्र रेखाशब्दस्त्रत्वं सरलैव व्याप्ता ।
 ७ या रेखा वङ्गेन प्रतिलिङ्गं दिग्गन्तरे गच्छति सा वक्रा ।
 (उभयलक्षणां न्वता मिश्रिता)
 ८ रेखा च समानान्तरा विषमानान्तरा लम्बः सम्पातरेखा च ।
 ९ ययोः रेखायोरन्तरं समानम एव वङ्गेन तयोर्दोषाः

कदापि न भवितुमर्हति सा समानान्तरा रेखा भवति ।

१० ययोरन्तरं विषमम् एवं यद्विश्रुत्यान्तरं तद्विश्रुतं वर्द्धने नोत्तरोत्तरमत्यान्तरं यावद्देखायोगस्तदनन्तरमुत्तरोत्तरमत्यान्तरं विवर्द्धते योगश्च कदापि भवितुं न शक्नोति सा विषमान्तरा ।

११ एकरेखायामन्यरेखासंयोगादुत्पन्नौ कोणौ यदि समानौ भवतस्तदा ते रेखे मित्योक्तस्वरूपे भवतः ।

१२ या रेखा उत्तपालिमलिता सती पालिखण्डं न करोति सा सम्पातरेखा भवति । यद्वत्तं उत्तसम्पातेन खण्डितं न भवति स उत्तसम्पातः ।

१३ एकचिह्नान्निःसृते द्वे रेखे यदि सम्मुखेतरभिन्नदिग्गते भवतस्तदा तच्चिह्ने कोणोभवति ।

१४ कोणस्त्रिविधः समकोणोऽल्पकोणोऽधिककोणश्च ।

१५ तत्र समानरेखायां लम्बयोगादुत्पन्नः कोणः समकोणः

१६ समातिरिक्तो विषमकोणो भवति ।

१७ समकोणान्धू नोऽल्पकोणो भवति ।

१८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।

१९ धरातलं द्विविधं समं वर्तुलं च ।

२० तत्र यस्मिन्धरातले सरला रेखा सर्वतो भावेन संलग्ना भवति यदा यत्र कुत्रापि चिह्नद्वये लग्ना सरला रेखा सवेतः सृजति तद्धरातलं समं ज्ञेयम् । समातिरिक्तं विषममिति ।

२१ सरलरेखाभिः कुटिलरेखाभिर्वा निबद्धसीमं धरातलं समधरातलञ्चेत् भवति । यत्र चेत्तच्छब्दस्तत्र समधरातलञ्चेत् ज्ञेयम् ।

२२ सरलरेखानिबद्धसीमं धरातलकं चेत् भुजैः कोणौर्वा अभिधेयं भवति किन्तु यावन्तोभुजास्तावन् एव कोणाः भवति । [शैर्वाऽनेकविधं भवति ।

२३ त्रिभिर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं त्रिभुजञ्चेत् भुजैः को-

२४ यस्य त्रयोवाहवः समानास्तत्त्रिभुजं भवति ।

२५ यस्य द्वौ बाह्वः समानौ तत्समद्विभुजं ज्ञेयम् ।

२६ यस्य त्रयोवाहवो विषमास्तद्विषमत्रिभुजं भवति ।

२७ यस्यैकः समकोणस्तत्समकोणत्रिभुजं ज्ञेयम् ।

२८ समातिरिक्तकोणं विषमत्रिभुजं भवति ।

२९ यस्यैकोऽधिककोणस्तदधिककोणत्रिभुजं भवति ।

३० यस्य त्रयोऽपि न्यूनकोणास्तन्यूनकोणत्रिभुजं ज्ञातव्यम् ।

३१ चतुर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं चतुर्भुजञ्चेत् भवति ।

३२ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परं सम्मुखौ भुजौ समानौ

भवतस्तत्समानान्तरभुजं चतुर्भुजं चेत् भवति । तद्विषयमाणाभिधानं चतुर्विधं तद्यथा ।

३३ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परसम्मुखौ भुजौ समानौ एवमेकः समकोणश्च भवति तच्चतुर्भुजं समकोणायतं भवति ।

३४ यस्य चत्वारोभुजा मित्यसमानाः कोणाश्च समास्तच्चतुर्भुजं समकोणसमचतुर्भुजं वर्गञ्चेत् वा भवति ।

३५ यस्य परस्परं सम्मुखरेखाद्वयं समानं समानान्तरं च भवति । कोणाश्च विषमास्तच्चतुर्भुजं विषमकोणायतम्

३६ यस्य चत्वारोबाहवः समानाः समानान्तराश्च भवन्ति कोणाश्च विषमास्तद्विषमकोणसमचतुर्भुजं भवति ।

३७ यस्य च परस्परं सम्मुखौ भुजौ विषमानौ तच्चतुर्भुजं विषमचतुर्भुजं भवति ।

३८ यस्य भुजद्वयं समानान्तरं तत्समानान्तरविषमचतुर्भुजम्

३९ चतुर्भुजस्यैकान्तरकोणसंलग्ना रेखा कर्णौ भवति ॥

४० चतुर्भुजादधिकभुजैर्निबद्धं धरातलं सामान्यतो बद्धभुजं चेत् तद्विधं भुजानुसारेण कोणानुसारेण वा तेषां नामानि

४१ यथा पञ्चभुजं षड्भुजं सप्तभुजसप्तभुजं नवभुजं दशभुजमेकादशभुजं द्वादशभुजमित्यादीनि ॥

४२ तत्र बद्धभुजं चेत् यदि समभुजं भवति तस्य कोणा समाना भवन्ति तदा बद्धं समपञ्चभुजमित्याभिधानकं भवति तदितरत् विषमपञ्चभुजमित्यादि ।

४३ एवमेव सप्तत्रिभुजे कोणाः समाना भवन्त्येवेति नियमः

तत्रिभुजं समानकोणसप्तत्रिभुजं भवति । यस्य चत्वारो भुजाः समानाः सन्ति तत्समचतुर्भुजं चेत् भवति ।

४४ यस्य चेत्तस्य भुजाः समाना भवन्ति तत् चेत् समभुजं यस्य कोणाः समानास्तत्समानकोणं चेत् यस्य भुजाः कोणाश्च समाना भवन्ति तत् चेत् समकोणसमभुजं भवति

४५ कुटिलरेखया निबद्धसीमं धरातलं उत्तञ्चेत् भवति सा रेखा परिधिसंज्ञिका पालिसंज्ञिका वा भवति तस्या मध्यविन्दुः केन्द्रसंज्ञको भवति ॥

४६ केन्द्रान्निःसृता उत्तपालिसंलग्ना रेखा व्यासार्द्धं भवति ।

४७ या रेखा उभयतः पालिसंलग्ना केन्द्रगा च भवति सा व्याससंज्ञिका भवति ॥

४८ परिधिरखण्डस्यापसंज्ञको भवति ॥

४९ चापोभयप्रान्ताग रेखा चापकर्णसंज्ञिका ज्यासंज्ञिका च

५० जीवाचापभ्यां निबद्धधरातलकं चेत् धनुःचेत् चापं चेत् वा भवति ॥

५१ यस्य चापस्य व्यासरेखा जीवा भवति तत् अर्द्धवृत्तम् ।

- ५२ केन्द्राङ्घ्रिः सृते द्वे रेखे चापोभयान्तसंलग्ने यदि भवत
स्तदा तत्क्षेत्रं वृत्तांशसंज्ञकं वृत्तखण्डकं च भवति ॥
- ५३ यस्य चापः परिधिपादमितः केन्द्राङ्घ्रिः सृताभ्यां रेखा
भ्यां समकोणश्च भवति तद्वृत्तपादक्षेत्रं भवति ॥
- ५४ क्षेत्रोर्ध्वकोणादाधाररेखायां पतितलम्बमितमौज्ज्वलम्
५५ समकोणत्रिभुजं समकोणसमुखभुजः कर्णो भवत्यन्यौ
पादौ भवतः किं वैक आधारेऽन्योलम्बः ॥
- ५६ अत्र कोणोपलम्बः कल्पितत्रिभुजैर्भवति किन्तु सदैव
कोणसंलग्नोऽर्धोऽमध्योऽन्तराधीयः ॥
- ५७ परिधेः षष्ट्यत्रिकशतत्रयंशोऽंशसंज्ञको भवति । अंशस्य
षष्ट्यंशः कला । कलायाः षष्ट्यंशो विकला । विकलायाः
षष्ट्यंशः प्रतिविकलेत्यादि ।
- ५८ कोणस्य परिमितिः कोणचिह्नगतकेन्द्रात् कृते वृत्ते तत्-
कोणाकारकरेखयोरन्तरालचापगतं शततुल्या भवति स-
कोणस्तद्वृत्तस्य केन्द्रं भवति ॥
- ५९ तेषां चापानां केन्द्रादूरत्वं समानं भवति येषु केन्द्राङ्घ्रिः
सृतोलम्बः समो भवति ॥
- ६० येषु दीर्घोलम्बः पतति तेषां दूरत्वं दीर्घं भवति ॥
- ६१ चापगतैकचिह्नः सृते द्वे रेखे तदन्यचापोभयप्रान्त-
मिते तद्वृत्तः कोणस्यापान्तर्गतकोणो भवति ॥
- ६२ अनन्तरोक्तकोणादपरदिग्भवः कोणस्तत्कोणसत्त्वे चा-
पोपरिस्थः कोणो भवति किन्तु द्वयोः कोणयोः स्वरूपं
समानं तयोः प्रथमोऽन्तर्गतो द्वितीयोऽपरिस्थ इत्येव भेदः
६३ यत्कोणचिह्नं परिधिगतं भवति स पालिकोणो भवति यस्य
तद्विह्नं केन्द्रगतं स्यात् कोणः केन्द्रकोणो भवति ॥
- ६४ सरलरेखाजतक्षेत्रस्य सर्व्वे कोणा यदि वृत्तमध्ये परि-
धिसंलग्ना भवन्ति तदा तत्क्षेत्रं वृत्तान्तर्गतं क्षेत्रोपरि
गतवृत्तं वा भवति ॥
- ६५ यदि सरलरेखाजतक्षेत्रस्य मध्ये सर्व्वभुजसंलग्नः परि-
धिस्तदा तद्वृत्तं क्षेत्रान्तर्गतं वृत्तोपरिगतक्षेत्रं वा
६६ सरलरेखाजतक्षेत्रस्य सर्व्वभुजसंलग्ना यदि तद्रूपस्यान्य
क्षेत्रस्य सर्व्वे कोणा भवन्ति तदा तत्क्षेत्रं क्षेत्रान्तर्गतं
क्षेत्रोपरिगतक्षेत्रं वा भवति ॥
- ६७ यद्वेखाया एकांशो वृत्तान्तर्गतो द्वितीयोऽपरिधिगतः स्यात्वा
रेखा वृत्तखण्डिनी भवति ॥
- ६८ यद्योर्ध्वोऽस्त्रिभुजयोर्ध्वेषां सरलरेखाजतक्षेत्राणां वा
प्रतिदिग्भुजैः प्रतिदिग्भुजाः समानाः सन्ति तानि पर-
स्परं समभुजानि भवन्ति यद्योर्ध्वेषां वा प्रतिदिक्कोणैः

प्रतिदिक्कोणाः समानास्तानि क्षेत्राणि परस्परं समान
कोणानि भवन्ति ॥

६९ उभयोः क्षेत्रयोः परस्परं भुजाः कोणाश्च परस्परं
भुजैः कोणैश्च समाना भवन्ति किं वैकस्य क्षेत्रस्य सर्व्वे भु-
जाः कोणाश्च द्वितीयक्षेत्रस्य सर्व्वे भुजैः कोणैश्च परस्परं
समानाः यथा एकक्षेत्रोपरि द्वितीयक्षेत्रं स्थाप्यते तदा
सर्व्वे भुजाः कोणाश्च सर्व्वभुजोपरि कोणोपरि च समा-
नरूपेण पतिताः स्युः यथा द्वे योरेकरूपं स्यादीदृक्क्षे-
त्राण्येकरूपाणि भवन्ति ॥

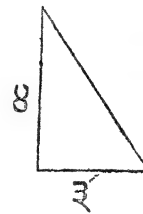
७० येषां क्षेत्राणां प्रतिदिक्कोणाः समाना एव प्रतिदिग्भुजा
एकनिष्पत्तियुता भवन्ति तानि क्षेत्राणि सजातीयानि

७१ क्षेत्रस्याखिलभुजयोगः सीमास्वरूपमित्युच्यते ॥

एवं रेखानिष्पन्नक्षेत्राणां भुजकोट्यादिमानफलज्ञाना-
र्थं लीलावत्युक्तः क्षेत्रव्यवहारोऽत्र दर्श्यते यथा

“भुजकोटिकर्षाणामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करण-
स्वरूपं वृद्धयम् । इष्टाङ्गाहोयः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्तं दिग्गो-
तरो बाहुः । तत्रक्षेत्रचतुरस्रं वा सा कोटिः कीर्त्तिता
तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्ध्वोर्गपदं कर्षोऽर्धोऽर्धोऽर्धोऽर्धोऽर्धो-
वरात् । भूलं कोटिः, कोटिः कृत्योर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वो-
उदाहरणम् । कोटिस्तुष्टयं यत् दोस्त्रयं तत् का श्रुतिः ।
कोटिन्दोः कर्षतः, कोटिस्तुष्टिभ्याश्च भुजं वद ।

न्यासः

कोटिः । ४१ भुजः । १३ भुजवर्गः
८ । कोटिवर्गः । १६ एतयोर्ध्वो-
गात् । २५ । मूलम् । ५ । कर्षो जातः ॥

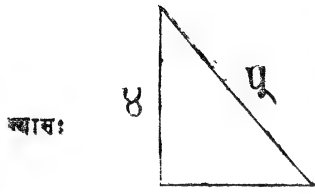
॥ अथ कर्षभुजाभ्यां कोटिप्रानयनम् ॥

न्यासः

कर्षः । ५ । भुजः । १३ अनयोर्ध्वोर्ध्वो-
न्नरम् । १६ । एतन्मूलं । ४१ कोटिः

॥ अथ कोटिकर्णभ्यां भुजानयनम् ॥

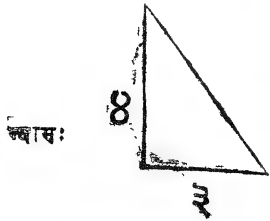

न्यासः

कोटिः ८। कर्णः १७।
अनयोर्वर्गान्तरम् ८१।
एतन्नूलं ९। भुजः
“प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय
करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्वोरन्तरवर्गेण द्विग्रे चाते युते तयोः । वर्गयोगो-
भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः । वर्गान्तरं भवेदेवं त्रयं
सर्वत्र धीमता ॥

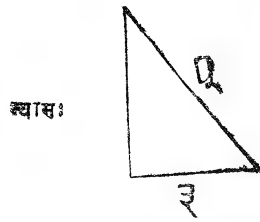
कोटिस्तुष्टयमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः

कोटिः ८। भुजः ९।
अनयोर्वर्गते ८१। द्विग्रे १२८।
अन्तरवर्गेण ११। युते वर्गयोगः
१२५। अस्य मूलं कर्णः १५।

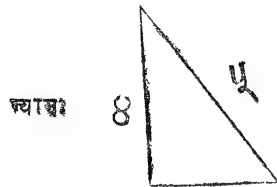
अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः

कर्णः १५। भुजः ९। अनयो-
र्योगः ८१। पुनरेतयोरन्तरेणा १२।
५५ हतो वर्गान्तरम् । १६। अस्य
मूलं कोटिः ८।

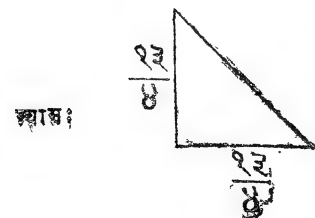
अथ कर्णकोटिभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः

कोटिः ८। कर्णः १५। (उक्त-
रीत्या) जातो भुजः ९।

“उदाहरणम् । साङ्ख्यतयमितोवाङ्ख्यत कोटिश्च ता-
दृशी । तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः

भुजः १३। कोटिः १३। ४
अनयोर्वर्गयोगः १६९। ८
अस्य मूलाभावात्करण-
गतएवायं कर्णः

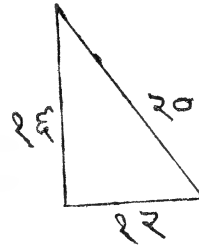
अस्यासन्नसूत्रज्ञानार्थमुपायः वर्गयोगं महतेष्टेन
हताच्छेदांशयोर्वधात् । पदं गुणपदचुस्त्वच्छिन्नं
निकटं भवेत् ॥

अयं कर्णवर्गः १६९। ८। अस्य छेदांशघातः १३५२। अयुतम् ।
१३५२०००० अस्यासन्नसूत्रम् ३६७७ इदं गुणमूलं १००
गुणितच्छेदेन ८०० भक्तं लब्धमासन्नपदं ४ भागाः
४७७। ८०० अयं कर्णः । एवं सर्वत्र ।

“तत्रसजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टोभुजोऽस्याद्विगु-
णेष्टनिष्ठादिष्टस्य कृत्यं कवियुक्तयाप्तम् । कोटिः पृथक्
सिष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत् तत्रसमिदन्तु जात्यम् ॥
इष्टोभुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता द्विःस्थापितेष्टोनयुताङ्गिता
वा । तौ कोटिकर्णविति कोटितोवा बाह्यश्रुती वाऽ
करणीगते स्तः ।

उदाहरणम् । भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णौ
वनेकधा । प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीमतौ ।

न्यासः

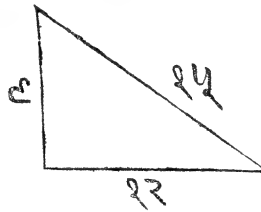

१६

१२

भुजः १२। इष्टम् २।
अनेन द्विगुणेन ४। गुणितो
भुजः ४८। ५८। २। क-
त्या ४। एकोनया १।
भक्तो लब्धः १६। कोटिः इ-
यमिष्टगुणा १२। भुजो १२।
ना जातः कर्णः २०।

त्रिकोणेष्टेन वा ।

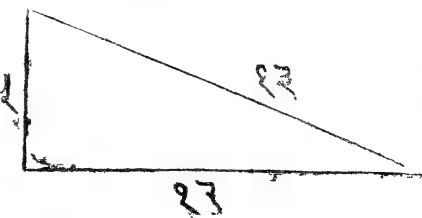
८

१२

कोटिः ८। कर्णः १५।

(उक्तरीत्यायातः)

पञ्चकनेष्टेन वा

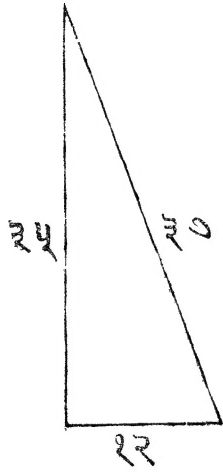
८

१२

कोटिः ८।
कर्णः १५।
(उक्तरीत्यायातः)

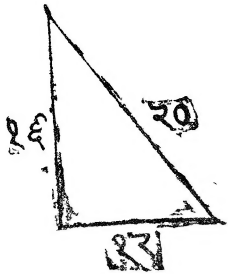
अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यासः

भुजः । १२ । अक्ष
कतिः । १४४ । इष्टेन । २ ।
भक्ता लब्धम् । ७२ । इष्टेन
। २ । ऊन । ७० । युतौ
। ७४ । अर्द्धितौ जातौ
कोटिकर्णौ । ३५ । ३७ ।

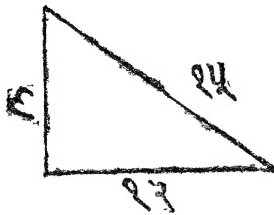
अतुष्टयेन वा ।

कोटिः । १६ । कर्णः । ३० ।

(उत्तरीत्यायातः)

अष्ट कोन वा ।

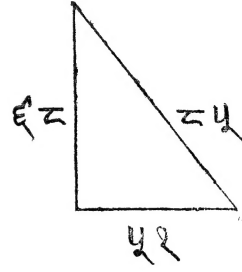

कोटिः । ६ । कर्णः । १५ ।

(उत्तरीत्यायातः)

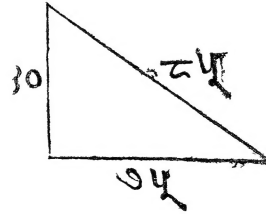
अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयमे करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टेन
निम्नाद्विगुणाच्च कर्णादिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम् । कोटि-
र्भवेत् सा पृथगिष्टनिम्नी तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाह्यः ॥
“उदाहरणम् । पञ्चाशीतिभित्ते कर्णं यौ यावत्कर्णी-
ग्नौ । स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद । सत्वरः

न्यासः

कर्णः । ८५ । अयं द्विगुणः । १७० ।
द्विकेनेष्टेन हृतः । २४० । इष्टेन
। २ । लब्धा । ४ । सैक्या । ५ ।
भक्तौ जाता कोटिः । ६८ ।
इयमिष्टगुणा । १२६ । कर्णौ
। ८५ । निता जातौ भुजः ॥ ५१ ॥

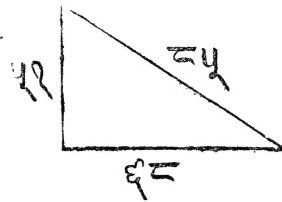
चतुष्कोष्टेन वा ।

कोटिः । १० । भुजः । ७५ ।

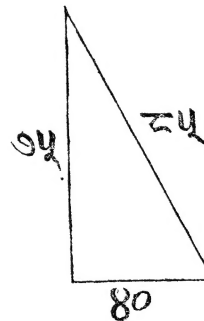
(उत्तरीत्यायातः)

प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टवर्गं सैकेन
द्विगुणः कर्णाद्य वा हृतः । फलोनः अत्रणः कोटिः
फलमिष्टगुणं भुजः ॥
पूर्वोदाहरणे । न्यासः

कर्णः । ८५ । अत्र द्विके-
नेष्टेन जातौ किल कोटि-
भुजौ । ५१ । ६८ ।

चतुष्कोष्टेन वा ।

कोटिः । ७५ । भुजः । ४० । अत्र
होः कोट्योर्नामभेद एव केवलं न
स्वरूपभेदः ।

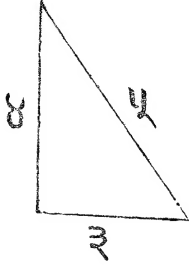
अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने
करणसूत्रं वृत्तम् । इष्टयोरानु-
वर्तिनी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कतियोगस्तयोरेवं कर्णं चाकर्णी-
गतः ॥

उदाहरणम् । यैर्द्वैस्त्रयसं भवे-
ज्जात्यं कोटिदोः श्रवणैः सखे ।।

लीनप्रविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षन् । ॥

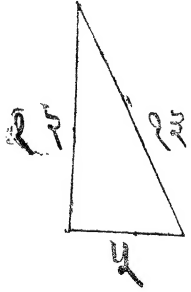

न्यासः

अथवेष्टे । २ । १ । आभ्यां कोटि
भुजकर्णाः । ४ । ३ । ५ ।

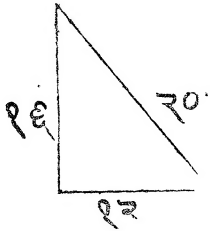
(उत्तरीत्यायातः)

अथवेष्टे । २ । ३ । आभ्यां कोटिभुज

कर्णाः । १२ । ५ । १३ ।

(उत्तरीत्यायाताः)

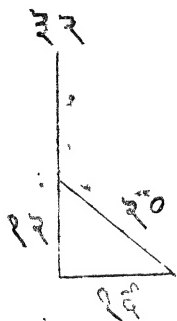

अथवेष्टे । २ । ४ । आभ्यां कोटि-
भुजकर्णाः । १६ । १२ । २० ।

एवमन्यत्वा नेकधा ॥

कस्य कोटियुतो भुजे च ज्ञाने पृथ-
क्करणसूत्रं वृत्तम् । वंशाग्रमूलान्तर-
भूमिद्वयोर्विशोद्धृतस्ते न पृथग्युतौ नौ ।

वंशौ तद्वर्गे भवतः क्रमेण वंशस्य खण्डे स्तुतिकोटिरूपे ।
उदाहरणम् । यदि समभुवि वेष्टुर्द्विस्त्रिंशत्पाणि प्रमाणो
गणक ! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः । भुवि न्यपः स्मितह-
स्तोऽप्यङ्गुलं तदस्य कथय कतिपु मूलादेश भग्नः करेषु ॥

वंशाग्रमूलान्तरभूमिभुजः । १६ । वंशः
कोटिकर्णयुतिः । ३२ । जाते ज्ञातव्यः
खण्डः । २० । १२ ।

वाङ्मकस्ययोगे दृष्टे कोटिप्राञ्च
ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । स्त-
म्भस्य वर्गमोऽहिविलान्तरेण भक्तः फलं
व्यालविलान्तराणां । शोध्यं तद्वर्ग-
प्रमितेः करैः स्याद्विलाप्रतोव्यालक-
लाप्रयोगः ॥

उदाहरणम् । अस्ति स्तम्भतले विलं त-

दपरि क्रीडाशिशुखण्डौ स्थितः स्तम्भो हस्तनवेष्टिते वि-
गुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे । दृष्ट्वा हि विलमात्रजनसप-
तत्पर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तथै विलात्कतिमितैः
साध्येन गत्योर्ध्वतिः ॥

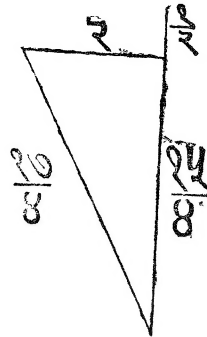

स्तम्भः । ६ । अहिविलान्तरम् । २७ । जाता वि-
लगत्योर्मध्यहस्ताः । १२ ।

कोटिकर्णान्तरे भजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् ।
भुजाद्वर्गितात्कोटिकर्णान्तराप्तं द्विधा कोटिकर्णान्तरे-
णोन्युक्तम् । तद्वर्गे क्रमात्कोटिकर्णौ भवेत्तन्मिदं धीम-
ताऽऽवेद्य सर्वत्र योज्यम् । सखे ! पद्मतन्मज्जनस्थान-
मध्ये भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्म दृश्यम् । नलः कोटि-
रेतन्मिताः स्याद्वदस्मोवदैव समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम् । चक्रकौश्याकुलितसलिले क्वापि दृष्टं
तडागे तोयादूर्ध्वं कमलकलिकायं वितस्तिप्रमाणम् ।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मं तस्मिन्मग्नं
गणक ! कथय क्षिप्रमस्याः प्रमाणम् ॥

न्यासः

कोटिकर्णान्तरम् । २ भुजः । २ ।

स्तम्भं जलगाभ्योर्ध्वम् । १५/४ इयं

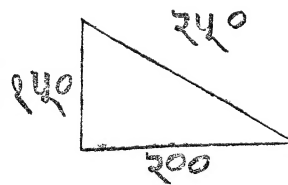
कोटिः इयमेव कलिकामानयुता
जातः कर्णः । १७/४

कोट्येकदेशेन युते कस्य भुजे च
दृष्टे कोटिकर्णान्तराय करणा-
ख्यत्वं वृत्तम् । द्विनिष्पतालोच्छि-
तिसंयुतं तत्सरोऽन्तरं तेन विभा-
जितयाः । तालोच्छ्रितेः काल
सरोऽन्तरमाहुर्डीनमानं खलु

सम्भ्यते तत् ॥

उदाहरणम् । दृष्ट्वा जलगतोच्छ्रयाच्छ्रितयुगे वापीं
कपिः कोऽप्यगाडतीर्थार्थं परोदृतं स्तुतिपथेनोड्डीय
किञ्चिद्दृष्ट्वा । जातेव समता तयोर्द्वि गतावुड्डीन
मानं कियद्विद्वन् । चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदा
ऽऽचक्ष्य मे ॥

॥ न्यासः

दृष्ट्वा पान्तरम् । २०० । दृ-

ष्टोच्छ्रयाः । १०० । स्तम्भ-

सुड्डीनमानम् । ५० । को-

टिः । १५० । कर्णः । २५० ।

भुजः । २०० ।

भुजकोट्योर्ध्वे कस्य च

ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । कस्यैव वर्गादहियुता

30. १ सर्वदर्शनसंग्रह Sarvadarśanasangraha, or an epitome of the different systems of Hindu Philosophy by Madhavacharya, edited by Prof. Tarkavachaspati 1 0
31. १ भामिनीविलास सटीक Bhaminibilasha, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 0
32. ॥ हितीपदेश सटीक Hitopadesha, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati 0 8
33. १ भाषापरिच्छेद सूत्रावलीसहित Bhashaparichheda and Muktaavali. A treatise on the Nyaya philosophy edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 0
34. ॥ वज्रविवाहवाद A discourse on Hindu polygamy by Prof. Tarkavachaspati. 0 4
35. १ दशकुमारचरित सटीक Dashakumaracharita. The prose work of Dandi, edited with notes by the same author. 1 8
36. ॥ परिभाषेन्द्रशेखर Paribhashendusekhara. A treatise on grammar by Nagoji Bhatta. Edited by the same author. 0 12
37. ॥ कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातु पाठ) Kavikalpadruma, on roots by Vopadeva Edited by Prof. Tarkavachaspati 0 8
38. १ चक्रदत्त (वैद्यक) Chakradatta. A medical work by Chakrapani Datta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara. B. A. 1 8
39. २ उणादिसूत्र सटीक Unadisutras or Rules for deriving from the acknowledged verbal roots of the sanskrit, a number of appellative nouns by means of a species of suffixes with a commentary by Ujjwaladatta. edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 0
40. १ मेदिनीकोष Medinikosha, or a Dictionary of homonymous words by Medinikara, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 0
41. २ पञ्चतन्त्रम् (श्रीविष्णुशर्मसङ्कलितम् नीतिशास्त्रम्) Panchatantra, an excellent simple prose work suited for beginners compiled by Vishnusharma. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8
42. ॥ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) Bidwanmodatarangini a poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 8
43. ॥ साधवचम्पू Madhavachampu. A poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 6
44. ॥ तर्कसंग्रह (इंराजी अयुदासहित) Tarkasangraha. A treatise on Logic by Anna Bhatta edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 8
45. १ प्रसन्नराघवनाटक (श्रीजयदेवविरचितम्) Prasannaraghava. A drama by Jayadeva, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 0
46. ॥ विवेकचूडामणि (श्रीमत्शङ्कराचार्य विरचित वेदान्तप्रकरण) Bibekachuramani by Sankaracharya on the Vedanta darshana edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 6
47. ५ काव्यसंग्रह Kavyasangraha. A Sanskrit anthology. being a collection of the best 75 smaller poems in Sanskrit language as:—

पञ्चरत्नम्, षड्भूतम्, अष्टरत्नम्, नवरत्नानि, नवरत्नम्, गुणरत्नम्, नीतिरत्नम्, यतिपञ्चकम्, साधनपञ्चकम्, अक्षराष्टकम्, वानराष्टकम्, वानराष्टकम्. प्रसन्नराघवनाटक

सप्तश्लोकी भागवतम्, एकश्लोकी भागवतम्, एकश्लोकी रामायणम्, एकश्लोकी भागवतम्, विष्णुस्तवः, रसमञ्जरी, राजप्रशस्तिः, उन्दावनयमकम्, विद्यासुन्दरम्, गीतगोविन्दम्, Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 0

48. लिङ्गानुशासन (सटीक) Linganusashasana or Panini on genders Edited with a commentary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. 0 4
49. ॥ रतुसंहार (सटीक) Ritusanhara. A poem by Kalidasa. Edited with a commentary by Jibananda Vidyasagara B. A. 0 6
50. विक्रमोर्वशी (सटीक) Bikramorvasi. A drama by Kalidasa edited with a commentary by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8
51. ॥ वसन्ततिलक भाष्य Basantatilaka. A drama by Baradacharya, Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 6
52. ॥ गायत्री व्याख्या Gayatri explained by Prof. Tarkavachaspati revised edition 0 8
53. १ सांख्य दर्शन (भाष्यसहित) Aphorisms of Sankhya or atheistic philosophy by Kapila, with the commentary of Bijanavikshu entitled the सांख्यप्रवचन भाष्य edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 0
54. ॥ भोजप्रबन्ध Bhojaprabandha, or anecdotes connected with Bhoja Rajah of Dhar and the poets of his court Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. suited for beginners. 0 12
55. ॥ नलोदय (सटीक) Naladaya. A poem by Kalidasa with the commentary of Prajnakara. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 10
56. ५ ईश केन कठ, प्रश्न सुखं माण्डूक्य, (उपनिषद्) (शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरि कृत टीका सहित) Isa, Kena, Katha Prasna Munda, Mandukya (Upanishads) with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 0
57. छान्दोग्य (उपनिषद्) (शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरि कृत टीका सहित) Chandogya Upanishad with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 0
58. २ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) (शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरिकृत टीका सहित) Taittiriya Aitareya and Swetashwata upanishads with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 0
59. १० बृहदारण्यक (उपनिषद्) (शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरि कृत टीका सहित) Brihadaranyaka Upanishad with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 10 0
60. सुश्रुत Sushruta. The system of medicine taught by Dhanwantari. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 4 0
61. १ शार्ङ्गधर (वैद्यक) Saranga dhara. A medical work Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 0
62. ॥ वेतालपञ्चविंशति Vetala panchavimshti, compiled by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 12
63. ४ पातञ्जलदर्शन (सहस्रि वेदव्यासकृतभाष्य तथा वाचस्पतिमिश्रकृत टीका समेत) Aphorism of Patanjala philosophy with the commentary of Vyasa and the gloss of Vachaspati Mishra. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 4 0
62. २ आत्मतत्त्वविवेक [बौद्धाधिकार] Atmatatwabibeka Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 12

98. १ ईश्वरतत्त्वप्रकाश A treatise on the existence of a Supreme Being by professor Taranatha Tarkavachaspati I 0

with the commentary of Mallinatha. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 12.

117. १ शार्ङ्गधर टीका ४
116. ११ शार्ङ्गधर टीका ४
115. ११ शार्ङ्गधर टीका ४

4
8
8
0
0

69. १ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य Chandra Shekhara champu A em in prose and verse by Ramanatha in two parts Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 3 0
70. २ सामवेदस्य सन्त ब्राह्मण (भाष्यसहित) Mantra Brama of the Samaveda with a commentary and Bengali trans- tion 2 0
71. १ सामवेदस्य आरण्य संहिता सायणाचार्यकृत भाष्यसहिता ranya sanhita of Samaveda. 1 0
72. १ विश्वशालभञ्जिका सटीक A drama by Rajasekhara. 1Re.
73. २ कारण्डव्यूह (वौद्धशास्त्र) Karandabyuha a work on e Doctrines and customs of the Buddhists. in easy prose 2R
74. ३ कुवलयानन्द अलङ्कार चन्द्रिकाख्य टीकासहित Kubalaya- anda with the commentary of Alankara chandrika. A treatise 1 Rhetoric Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B.A. 3R
75. ॥ श्रीहर्षकविकृत प्रियदर्शिका नाटिका सटीक Priyadarsika. drama by Sriharsha Deva of Kashmere Edited with notes Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 8
76. ११ सारस्वतव्याकरणम् टीकासहितम् पूर्वाङ्गम् Saraswata rammar part I by Anubhnti sarupacharya with the comm- itary of Vasudeva Bhatta. Edited by Pandit Jibananda idyasagara B. A. 1 4
77. २ वासवदत्ता सटीक Vasavadatta The prose work of ibandhu with the commentary Shivarama Tripathi Edited Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 0
78. ॥ कालिदासकृतपुष्पवाणविलासकाव्यम् टीकासहितम् A poem Kalidasha with a commentary Edited by Pandit Jibananda idyasagara B. A. 0 8
79. १ सङ्घिशतकम्, पादारविन्दशतकम् स्तुतिशतकम्, सन्दर्भित रकम्, कटाक्ष शतकम् Edited by Pandit Jibananda Vidya- gara B. A. 1 0
80. ५ मनुसंहिता कुल्लुकभट्टकृत टीकासहित Manusanhita or stitutes of Manu with the commentary of Kulluka Bhatta lited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 0
81. १० नैषधचरितम् (श्रीहर्षकविकृतम्) सङ्गिनाथकृत व्याख्यया गतम् Naishadhacharita with the commentary of Mallinatha dited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 10 0
82. ॥ चन्द्रालोक (प्राचीन अलङ्कारग्रन्थ) Chandraloka, the ost ancient treatise on Rhetoric Edited by Pandit Jiba- anda Vidyasagara B. A. 0 8
83. १० वीरभित्तोदय (धर्मशास्त्र) व्यवहाराध्याय Vira mi- odaya. A treatise on Hindu law by Mitra Mishra Edited Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 10 0
85. १० भावप्रकाश (वैद्यक) Bhavaprakasa A coprehensive eatise on Hindu medicine by Bhavamishra Edited by andit Jibananda Vidyasagars B. A. 10 0
86. २ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक Prabodha Chandraodaya. drama by Krishna Mishra with the commentary of Mahe- a Nayalankama. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara. A. 2 0
86. २ अनर्घराघव नाटक (सुर(रिक्त) Anargharaghava na- ka. A drama by Murari. 2 0
87. १ दैवतब्राह्मणम् सायणाचार्य कृत भाष्यसहितम् 1 0
88. १ षड्विंशब्राह्मणम् Sadbingshabramhana. 1 0
89. ॥ मीमांसा परिभाषा Mimansha paribhasha. Edited by andit Jibananda Vidyasagra B. A. 0 8
90. ॥ अर्थसंग्रह (लौगाचीकृत) 0 8
91. ११ रघुवंशकाव्यम् सङ्गिनाथकृत टीका सहितम् Raghuvansha ith the commentary of Mallinatha Edited by Pandit ibananda Vidyasagara B. A. 1 8
92. ॥ मेघदूतम् कालिदासकृत टीकासहितम् Meghaduta

94. १ ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्यायकृत) Ishwaranuma- nachintamani by Gangeshopadhyaya. Edited by Pandit Jiba- nanda Vidyasagara B. A. 1 0
95. २॥ न्यायदर्शनम् वात्स्यायन छिनिकृत भाष्यसहितम् तथा विश्वनाथ कृतवृत्ति तन्त्रेत्तम् Nyaya darsana or Aphorisms of Naya phil- osophy with the commentary of vatsya ya na and the gloss of Bishwanatha. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B.A. 2 8
96. १॥ वाल्मीकिरामायणं बालकाण्डस्य प्रथमावधि तयोदश सर्गपर्यन्तं रामानुजकृत टीकासहितम् Ramayana Balakanda with the commentary of Ramanuja thirteen cantos I to XIII. 1 8
97. १॥ रामायणम् बालकाण्डस्य चतुर्दशावधि पञ्चविंशति सर्गपर्य- न्तम् रामानुजकृत टीकासहितम् Ramayana Balkanda with the commentary of Ramanuja cantos (XIV to XXV) 1 8
98. मदनपल्लविघण्ट (वैद्यक) Mudanapala Nighantu. A medical Dictionary by Rajah Madanpala. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagra B. A. 1 0
99. —संस्कृत शिक्षामञ्जरी प्रथमभाग Sanskrit first book Suited to beginners by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 1
100. १ संस्कृत शिक्षामञ्जरी द्वितीयभाग Sanskrit Second book suited to beginners by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 4
101. १॥ साहित्यदर्पण (विश्वनाथ कविराजकृत) A popular treatise on Hindu Rhetoric by Vishwanatha Kavirajah. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8
102. २ श्रीहर्षचरित (बाणभट्टकृत) Sriharsacharita or life of Sriharsha by the celebrated author Banabhatta of Kadam- bari Edited with modifications by Jibananda Vidyasagara B.A. 2 0
103. ॥ अमरकोश Amarakosha. The papular Sanskrit dictio- nary edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 0 8
104. १० वेदान्तसूत्र (शारीरकभाष्य सहित) Vedantasutra. Or Aphorisms of Vedanta with the commentary of Sankara and the gloss of Gobindananda Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 10 0
105. १ वेदान्तपरिभाषा Vedantaparibhasha a treasise on the Vedanta philosophy by Dharmarajadharindra. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 0
106. १ वेदान्तसार सटीक Vedantasara with cmmentary Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 0
107. ४ सटीक निदान Nidana of Madhavakara with the commentary of Vijayarakhshita edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 4 0
108. १ कामन्दकी नीतिसार Kamandaki. The element of Polity, by Kamandaki. Edited by Pandit Jibanada Vidyasa- gara B. A. 1 0
109. २ सटीक सङ्गिकामासुत प्रकरण [नाटक] A drama. 2 0
110. १५ अग्नि, विष्णु, हारीत, याज्ञवल्क्य, उशना, अङ्गिरा, यम, आपस्तम्ब, संवत्, कात्यायन, वृहस्पति, पराशर, व्यास, शङ्ख, लिखित, दक्षगौतम, शातातप वशिष्ठ प्रणीतसंहिता (धर्मशास्त्र) Hidu law. 15 0
111. ६ मत्स्यपुराण Matsyapurna. 6 0
112. ६ चरसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण 6 0
113. ४ रसेन्द्रचिन्तामणि (वैद्यक) 4 0
114. ५ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरि कृत टीका